БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, РЕЛИГИЯ

ЧАСТ 1

МАТЕРИАЛИ ОТ ЧЕТВЪРТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ***„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ”*** – ШУМЕН,
14–16.05.2014 ГОДИНА

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БАН

ШУМЕН
2015

Редакционна колегия
Акад. проф. д.и.н. Васил Гюзелев
Акад. проф. д.м.н. Дамян Дамянов
Проф. д.и.н. Иван Божилов
Проф. д.и.н. Иван Йорданов – отговорен редактор
Проф. д.и.н. Илия Илиев
Проф. д.и.н. Вера Бонева
Доц. д-р Христо Харитонов
Доц. д-р Тодор Тодоров – съставител
Гл. ас. д-р Константин Константинов – съставител

Коректор: Цветанка Начева

Сборникът се публикува с финансовата подкрепа на Община Шумен

© Авторски колектив, 2015
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2015

ISBN 978-619-201-049-2

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7

КРЪГЛА МАСА: 1150 ГОДИНИ ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ (864 – 2014) 9

Георги Николов
За датата на покръстването на кан Борис I Михаил 11

Илия Илиев
Първите години на Българската църква 23

Васил Гюзелев
Българският църковен въпрос и папа Йоан VIII (872 – 882) 26

Иван Йорданов
Пристигането на учениците на Кирил и Методий в Плиска (885 – 886).
Византийска дипломатическа офанзива в България (886 – 889).
Приносът на сфрагистиката 32

Красимир Кръстев
Покръстването на българите в арабските извори 41

Борис Борисов
Покръстването през 864 година – последиците за днешните южнобългарски земи 49

Татяна Илиева
Религиозният светоглед на българина, отразен в българските паремии 54

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ 67

Петър Минков
Украсена каменна брадва от ранната бронзова епоха от района на Брестак, Варненско..... 69

Янислав Тачев
Сребърното монетосечене на Дионисополис 79

Любомир Цонев
Културният ареал Стълпище (Дикилиташ) при с. Мечка, Русенско – свидетелство за връзките между Тракия и Фригия в Античността 93

Петър Георгиев
Непознатият Херос, господарят на живота 109

София Христева
Вносна гръцка керамика от Пловдив 123

Цветелина Славкова
Римска керамика от Филипопол (I век) 135

Валери Йотов
Златен пръстен, представящ Ротондата „Анастасис" над Гроба Господен в Йерусалим 144

СРЕДНОВЕКОВИЕ.....153

Георги Атанасов
Пътищата на кановете Аспарух и Котраг от „Велика (Кубратова) България" към новата родина 155

Цветана Чолова
Общото образование (ἐγκύκλιος παιδεία) в средновековна България 172

Петър Ангелов
Названията на западноевропейците в старобългарската литература 190

Владимир Ангелов
Чужденци – бегълци в Първата българска държава (VII – XI в.) 197

Камен Андонов
Хан Омуртаг и император Луи I Благочестиви – арбитрите на Европа през първата половина на IX в. 206

Зарко Ждраков
Цветана Чолова
Българската царска идеология и Преславското съкровище 211

Иван Йорданов
I. Jordanov. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Volume 1-3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2).....223

Александр Алфёров
Печать, как источник взаимоотношения Киевской Руси и Херсонеса с Болгарией (по материалам коллекции А. Шереметьева) 306

Диян Йосифов
За тайните на "Гръцкия огън" и досега на българите с него 309

Николай Алексеенко
Иоанн Протевонт: херсонский вельможа или опальный балканский стратиг в ссылке? 320

Димчо Момчилов
Акве калиде – Терма: пресечна точка на епохи, народи и култури
(по археологически материали) 327

Анастасия Добычина
От "внутренней" легитимации власти к "внешней":
от Тырновского восстания до Церковной унии с Римом (1185 – 1204).....341

Васил Нинов
Към употребата на титлата *Bulgariae rex* в унгарските кралски грамоти до края
на XIII век 352

Веселин Станков
Имената на българските владетели от XIII – XIV век според православната и
българската именна традиция. Приносът на нумизматиката и сфрагистиката 360

Николай Кънев
Константин Тотев
Новооткрит оловен печат на латинския император Бодуен II 374

Женя Жекова
Между Изтока и Запада. За един сребърен пръстен от средновековния Шумен.....381

Невян Митев
Непубликувани унгарски монети на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387 – 1437)
от Североизточна България 388

Мирослав Тошев
За маршрута на кръстоносната армия, предвождана от Владислав III Варненчик
през Централна северна и Североизточна България до Шумен в 1444 г.
Проблеми, теории, хипотези – опит за отговор 393

Павел Георгиев
Новопазарският стан на крал Владислав III през 1444 г. 410

Камен Станев
Ранносредновековен пласт от обект "Иван Караджов" № 4, гр. Пловдив 432

Светлозар Стоянов
Инженерно документиране на обект "Патриаршеска част на Царския дворец във
Велики Преслав" 447

Стела Дончева
Николай Николов
Токи с изображения на животни и митични същества от Българското
средновековие 457

Албена Миланова
Сюжетът „лъвско семейство“ от старозагорските скулптирани плочи (краят на X – началото на XI в.) 479

Йото Валериев
Късноантични пандантиви амулети от района на Долния Дунав 491

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ 525

СЪКРАЩЕНИЯ.....527

УВОД

Провеждането на Четвъртата национална конференция по археология, история и културен туризъм „Пътуване към България“ от 14 до 16 май 2014 г. в Шумен закрепи традицията. Съюзът на учените в България и Научноизследователският център по византинистика към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ бяха основните организатори на поредната авторитетна научна проява, но ползваха подкрепата и организационната помощ на Националния археологически институт с музей към БАН и на Регионалния исторически музей в Шумен. Впрочем тези поредни научни прояви през последните осем години не биха били възможни без община Шумен, която застана със своите административни и финансови възможности зад научните прояви, имащи за цел да изследват и приноса на Шуменска област към археологичното и историческото минало на страната.

Четвъртата национална конференция протече под названието „България в европейската култура, наука, образование“. Това е и името на поредния – четвърти, том, обединяващ изнесените научни доклади. Получи се авторитетна и стойностна поредица от добре оформени и съдържателни томове. Както за организирането и провеждането на конференцията, така и за оформянето на тези големи научни сборници е водеща ролята на проф. д.и.н. Иван Йорданов и неговите близки сътрудници.

Успешното провеждане на Четвъртата национална конференция по археология, история и културен туризъм бе поредното голямо научно и културно събитие не само за Шуменски регион, а и в национален мащаб. В конференцията се включиха над 100 участници от 10 български университета, от 6 научни института на БАН, от 7 регионални и 4 градски исторически музеи. Заявено бе и чуждестранно участие от историци и археолози от Русия и Украйна. Провеждането на тази научна проява е поредното събитие, утвърждаващо Шумен и Шуменска област като център за привличане на научната мисъл на България. Шуменска област заслужава своето признание с изключително голямото и значимо присъствие в българската история и богатството на исторически и археологически паметници. Заслужава признание и изключителната подкрепа от страна на кмета и общинското ръководство на Шумен за една научна проява, която излиза извън рамките на локалната значимост и има стойността на национален конгрес на археолозите и историците в страната.

Пожелавам успех на поредния ценен научен сборник в научните среди, в националните и световните библиотеки.

Академик Дамян Дамянов

КРЪГЛА МАСА: 1150 ГОДИНИ ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ (864 – 2014)

ЗА ДАТАТА НА ПОКРЪСТВАНЕТО НА КАН БОРИС I МИХАИЛ

Георги Николов

Историческите извори, в които се съдържат сведения за датата на покръстването на българите и техния владетел Борис I Михаил (852 – 889, †2 май 907) са многобройни. Тяхното изброяване тук е невъзможно и вероятно заслужава специална публикация като отделна книга. Сериозен опит в това отношение е направен преди 135 години от руския учен Матвей Иванович Соколов (1854 – 1906) в едно изследване, в което като приложение са поместени 6 латиноезични и 11 гръцки (византийски) извори[1]. Впечатляващ брой извори е използвал в своята студия (1966 г.) и американският изследовател Ричард Съливан (1921 – 2005)[2]. Още исторически извори бяха посочени в монографията на Васил Гюзелев за живота и управлението на княз Борис I[3] и в публикувания от него корпус за покръстването и християнизацията на българите[4].

По-съществен е фактът, че в преобладаващата част от историческите извори, които съдържат хронологично сведение, това значимо събитие от българската история се датира във времето от 863 до 870 г. Срещат се по-големи и по-малки отклонения от тази хронологична рамка. В някои арабски извори кръщението на българите е датирано през 912 – 913 г.[5], а в Магдебургските летописи, очевидно погрешно, покръстването на кан Борис I и народа му са отнесени към 843 г[6].

За датата на покръстването са написани редица специални изследвания. Няколко статии по този въпрос публикува Васил Н. Златарски (1866 – 1935)[7]. Първоначално българският историк отнася покръстването към 864 г., но впоследствие аргументира следното гледище: *покръщането на Бориса и на неговия народ станало между 1. и 19. септември 865 г., може би на 14. септември (с. с.) – на Кръстовден 865 г.*[8] В обща публикация френският славист Андре Ваян (1890 – 1977) и гръцкият историк Михаил Ласкарис († 1965) изложиха своите аргументи в защита на 864 г. като дата на покръстването[9]. В по-ново време на този въпрос в обемна статия се спря и Петър Хр. Петров. Той подложи на критичен анализ всички мнения и заключи, че *покръстването на княз Борис и неговия двор* е станало *през пролетта на 864 г.*[10] Неговото мнение бе оспорено от Иван Снегаров (1883 – 1971), който отново настоя за 865 г.[11] В няколко свои публикации полският историк Тадеуш Вашилевски (1933 – 2005) изказа хипотезата, че българският владетел дал съгласие да се покръсти заедно с народа си още през 863 г., а реално приел християнството на 7 април (Великден) или на 25 (26) май (събота на Петдесетница) 866 г., след почти три години катикуменикат (постепенно приобщаване) към Цариградската патриаршия[12]. Преди 15 години на този въпрос се спря и руският филолог Анатолий Турилов. Откривайки точната дата (28 март), на която кан Борис I Михаил потушил бунта срещу покръстването, Турилов допусна, че покръстването е станало през януари 866 г., най-вероятно на празника Богоявление (6 януари), но сам отхвърли тази възможност[13] и се присъедини към датировката на В. Н. Златарски (между 1 и 19 септември 865 г.). В историографски план се очертават две основни мнения за покръстването на кан Борис I Михаил, а именно 864 или 865 г. от Рождество Христово.

Хронологията на покръстването на българите има един ясен terminus post quem – това е сведението на византийския историк Йосиф Генезий (X в.), който съобщава, че българите се покръстили, след като узнали за победата на ромейската армия, водена от Петрона, над мелитинския емир Омар-ибн-Убайдаллах-ал-Акта (3 септември 863 г.)[14].

Малко подир това цялата византийска армия била прехвърлена на Балканите и нападнала България. Това принудило българския владетел в края на 863 г. да сключи „дълбок мир“ с византийския василевс Михаил III (842 – 867). Една от клаузите на този мир предвиждала кан Борис I заедно с народа си да се покръсти[15].

Веднага трябва да се отбележи, че в почти всички досегашни публикации не се прави разлика между покръстването на владетеля и останалата част от народа. Тук ще бъде направен опит да се представи последователността на християнизацията сред българите.

Първи, в края на 863 г., в Цариград били покръстени българските пратеници, които сключили мирния договор и дали клетвени обещания за неговото спазване. Може да се смята за сигурно, че това са били сред най-верните на българския кан хора, които са имали готовност да сменят вярата си. Византийският летописец Симеон Логотет (X в.) пише, че императорът отвел Борисовите велможи в Цариград и ги покръстил всичките, и оттогава настанал дълбок мир (τοὺς δὲ μεγιστᾶνας αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει ἀγαγὼν ἐβάπτισε πάντας, ἔκτοτε γενομένης εἰρήνης βαθείας)[16]. Както правилно отбелязва В. Н. Златарски, тези боляри очевидно са били Борисовите пратеници[17]. Едва ли е случайно, че в деветнадесетата българска добавка към среднобългарския превод на летописа на Константин Манаси (XII в.), съставена в средата на XIV в. (1364 – 1365 г.) се отбелязва, че от покръстването са изминали 501 години[18], т.е. то се датира към 863 г.

Със сключването на мира кан Борис I привидно е бил принуден да приеме Христовата вяра, като резултат от злополучните за България военни действия с империята през 863 г. В действителност ловкият дипломат вече сам взел решението си за кръщение, а на преговорите в замяна на покръстването е могъл да си възвърне някои територии като областта Загора или земите от Сидера до Девелт, както отбелязва византийският хронист, наричан Продължител на Теофан (X в.)[19].

Византийската власт и свързаната с нея Цариградска патриаршия не се забавила да изпрати по най-бърз начин духовенство, което да осъществи покръстването на българското население. Този смисъл имат думите на архиепископа на Българската църква в Охрид Теофилакт (1089 – ок. 1126), който отбелязва: *ромеите, като приели с радост известието за мир, което никога не очаквали от българите, всичко извършили с бързина*[20]. Вероятно още през пролетта на 864 г. в България пристигнала покръстителска мисия от Цариград начело с епископ, придружен от много свещеници и монаси, които започнали да приобщават поданиците на Борис I към християнската религия[21].

Те приучвали народа към черкуване и го запознавали с обредите на църквата по византийски образец. Старите езически храмове – капищата в столицата Плиска и във Велики Преслав, били сринати и върху техните основи били въздигнати християнски храмове.

Редица обстоятелства около покръстването и впоследствие изграждането на Българска църква показват, че сред византийските мисионери е имало много монаси от цариградския Студийски манастир „Св. Йоан Предтеча“. Известно е, че в тази обител пребивавали иноци със славянски и (прото)български произход. Очаквало се, че тяхното присъствие ще улесни преодоляването на езиковата бариера между българите неофити и техните кръстители[22]. По това време славянското богослужение вече било факт, само че на територията на Великоморавия, където проповядвали светите братя Константин-Кирил Философ и Методий.

Сведенията за самото покръстване на българското и славянското население са откъслечни и неясни. Данни за проблемите, свързани с кръщението на подвластния народ,

се съдържат главно в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ от есента на 866 г. Ето някои от тях: при смяната на вярата не са били въведени християнски светски закони и езическите традиции продължавали да съществуват. Това се отнася както до редица обичайни норми на всекидневния живот (хранене, облекло, неспазване на пости, многоженство, празници и забавления, погребения), така също и до функционирането на държавно-правната система (престъпления, съдопроизводство, наказания, държавна уредба, война). Вижда се, че имало самозвани кръстители (лъжепрезвитер, който покръстил мнозина), еврейски проповедници (учели да не се работи в събота; евреин, който покръствал), мюсюлмани, които донесли сарацински книги, и т.н. Имало и такива, които се отричали от християнството, след като веднъж го приели, други, които отказвали да приемат новата вяра, като принасяли жертва на идоли и свивали колене пред тях, и т.н.[23]. Доброволното кръщение се съчетавало и с насилствени действия. Сведения за това се съдържат в една от добавките към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. В нея се отбелязва, че Борис I Михаил покръстил едни от българите доброволно, а други насила (кр(ъ)сти овѣх волѣѧ, а дроугыхъ и нѫждѣѧ)[24].

Част от поданиците на Борис I изповядали християнството още преди 864 г., но основната, по-голямата част от народа трябвало да бъде кръстена. Несъмнено покръстването на поданиците на българския хан е изисквало повече време и е било продължителен процес. Независимо от някои военни загуби в началото на Борисовото управление, към времето на покръстването България била една обширна държава, достигаща до р. Днепър на изток, до Средния Дунав и Тиса на северозапад, включваща Дунавската равнина и Трансилвания на север, почти цяла Македония на югозапад и част от Беломорието на юг. Като се вземат под внимание както обширната територия, така и тогавашните комуникации, може да се предположи, че покръстването на българския народ е станало в периода 864 – 866 г., но и след тези години през следващите десетилетия е имало отделни области, в които християнизаторската дейност е продължила. Това е една от причините българското покръстване да се датира и след 866 г.

Започналото покръстване е отразено в две кратки византийски хроники. Странно е, че и в двете датата е неточна. Първата от тях е поместена в кодекс от XVI в., намиращ се в светогорския манастир Ивирон. В нея се казва следното: *По време на царуването на Михаил и Теодора българите признаха Бога*[25]. С право издателят на хрониката Петер Шрайнер отнася датировката на горното сведение между 852 г. (възкачването на престола на кан Борис I) и 15 март 856 г. (абдикацията на императрица Теодора). Той обръща внимание на факта, че Продължителят на Теофан също споменава българско пратеничество за сключване на мир до Теодора, което довело покръстването. Това води до заключението, че сведението от кратката хроника и това на Продължителя на Теофан се основават на общ първоизточник[26]. Текстът на летописната бележка от втората хроника гласи: *В годината 6366* (ϛτξϛ′) *императорът на ромеите Михаил потегли на война срещу българите с голяма войска по суша и по море. И след като българите не можаха да му окажат съпротива, поискаха да бъдат покръстени. Императорът радостно ги прие и те се подчиниха на ромеите*[27]. Любопитно съвпадение е, че почти същото сведение се среща в древноруската летопис „Повесть временных лет“: *В 6366 година цар Михаил потегли на война срещу българите по вода и по суша. Българите видяха, че не могат да му окажат съпротива, помолиха да бъдат покръстени и се подчиниха на гърците. Царят покръсти техните князе и всички боляри и сключи мир с България*[28]. Общото и в двата извора е посочената година на покръстването (857 – 858 от Рождество Христово). Внимателният анализ показва, че всъщност византийската летописна бележка

представлява гръцки превод от „Повесть временных лет“, а не обратното[29].

Внимание заслужават и други византийски извори, в които се изчислява българското покръстване. В своето Окръжно послание до източните патриарси от пролетта на 867 г. цариградският патриарх Фотий (858 – 867; 877 – 886) пише следното: *Но и българите, народ варварски и христоненавистен, станаха толкова много наклонни към богопознание и питомност, че като се отказаха от отческите си бесове и оргии и отхвърлиха заблудата на елинското суеверие, по чуден начин се присадиха към християнската вяра... Нямаше още две години, откак този народ беше захванал да почита християнската вяра, когато мъже злочестиви и отвратителни – с какво друго име би могъл да ги наименува един благочестив човек; – мъже от мрак изпъкнали – защото били рожби на западните страни – уви, как да разкажа останалото! Те като някоя мълния или земетръс, или силна градушка, или, за да се изразя по-добре, като някой вепър се нахвърлиха против наскоро утвърдения в благочестие и новоустановен народ... Защото се изхитриха да развратят българите и да ги отстранят от правите и чисти догми и от непорочната християнска вяра*[30].

Известно е, че тези „рожби на западните страни“ били пратениците на римския папа Николай I (858 – 867) в България, епископите Павел Популонски и Формоза Портуенски. Начело на мисия от духовници те потеглили от Рим след 13 ноември 866 г. и пристигнали в Плиска вероятно в края на ноември[31] или началото на декември същата година. Следователно изразът „нямаше още две години“ (οὐδ′εἰς δύο ἐνιαυτοὺς) показва, че покръстването на българите се датира около средата (пролетта – лятото) на 864 г.[32]

Началната дата за покръстването на българите (864 г.) е отбелязана и в редица славяноезични извори. Така например в приписката на черноризец (монах) Тудор Доксов от 907 г. към превода на Словата срещу арианите от Атанасий Александрийски, извършен от епископ Константин Преславски, се казва: ... *благоверният господар наш български на име Борис с име от кръщението Михаил. Този Борис покръсти българите в годината* ѥтχ’вѣх’тн[33]. Дълго време преди, а в някои случаи и до днес, изследователите виждаха в израза ѥтх’вѣх’тн дата от (прото)българското летоброене и бяха хвърлени много усилия да се изведе нейната числена стойност: година на кучето (ѥтχ), месец пети (вѣхтн) – единадесетата циклова година, пети месец от цикловия календар на (прото)българите (според цитираните изследвания на Златарски това е времето между 17 август и 19 септември 865 г.). Всъщност, както това бе доказано от А. Ваян, ѥтх’вѣх’тн е датировка според глаголическата графична система. Тя се състои от две числови групи ѥтхв и ѣхтн, в които се повтарят три елемента – ѥ, т, х, което означава, че едната група е корекция на другата. Смята се, че в първата група една от буквите (х=600) е погрешно изписана, но нейната глаголическа форма е близка до н=70. Следователно посочената година е според християнското летоброене: ѥтнв. Нейната числена стойност е 6372 от Сътворението на света, което се равнява на времето от 1 септември 863 до 31 август 864 г. от Рождество Христово[34].

Твърде важно е известието за покръстването, което се съдържа в най-големия руски летописен свод от XV в. – „Летописец елинский и римский“, чийто първоизточник без съмнение възхожда към ранносредновековните старобългарски хроники. В него се казва: *В годината 6371* [от Сътворението на света = 1 септември 864 – 31 август 865 г. от Рождество Христово] *покръстване на българите. Цар Михаил заедно с кесаря Варда тръгна срещу българския княз с войска по суша и по море, след като Михаил узна, че българският род загива от глад. Българите, обаче узнали това, бяха много уплашени и като не се надяваха на бран и победа, съгласиха се да станат християни и да се*

повинуват на гърците. А пък царят, като покръсти княза, прие в Светото кръщение и сина му и го нарече Симеон, а пък велможите му прие в Константин-град и ги покръсти всичките, и сътвори истински мир[35].

В цитираното изследване на П. Петров са приведени и други сведения за покръстването на българите през 864 г. От направения анализ може да се направи изводът, че византийската мисия е започнала дейността си за покръстване на българите през пролетта или най-късно лятото на 864 г. от Рождество Христово, или 6372 от Сътворението на света. По тази причина в част от изворите като дата, която отбелязва началото на българското покръстване, е посочена именно 864 г.

Кога се е покръстил кан Борис I? Повечето сведения за покръстването насочват историографските дирения към 864 г. От писмото на папа Николай I от май 864 г. до немския крал Людовик II Немски (840 – 876) чрез епископа на Констанц – Соломон, е известно, *че самият княз на българите желае да се покръсти и че мнозина от самите тях били станали християни*, т.е. далеч преди византийското кръщение, още през 863 г. Борис е бил готов с решението си да приеме новата вяра[36].

Един от най-важните извори, отнасящ се до покръстването на българския владетел, е намереният надпис в руините на манастирската базилика край албанското с. Балши. Надписът е открит от австрийската армия по време на Първата световна война и обнародван от В. Н. Златарски през 1923 г[37]. Коментиран е многократно от различни автори.

Както е известно, горната част на надписа е отчупена. Гръцкият текст на съхранената част от надписа в превод на български гласи: *... на България Борис, преименуван Михаил, с дадения нему он Бога народ в лето 6374* [от Сътворението на света][38]. Допълването на липсващия текст, направено от В. Н. Златарски, е: *† При ромейския император Михаила покръсти се архонта...*[39]. Българският историк изрази мнение, че надписът е бил поставен от св. Климент Охридски († 916) в периода 886 – 893 г[40]. Впоследствие Веселин Бешевлиев (1900 – 1992) предложи нова редакция на целия текст:

[† Ἐβαπτίσθη
ὁ ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχων
Βουλγ]αρίας
Βορης ὁ μετο-
νομασθεὶς
Μιχαὴλ σὺν
τῶ ἐκθ (εο)ῦ δε-
δομένω αὐ-
τῶ ἔθνει ἔ-
τους ϛτοδ΄

В превод: *† Покръсти се от Бога архонтът на България, преименуваният Михаил заедно с дадения му от Бога народ в лето 6374*[41]. Последният превод, направен от В. Гюзелев, е: [*† Покръсти се от Бога владетеля] на България Борис, преименуван Михаил, с дадения му от Бога народ в годината 6374*[42].

Срещу разчитането на надписа и особено срещу допълването на липсващия текст се обявиха много учени. Сръбският филолог Драгутин Анастасиевич (1877 – 1950) в рецензията си за статията на Златарски посочи, че в липсващата част от надписа е могло да се говори за построяването на манастир, за разгрома над бунтуващите се боляри или за друго някое събитие[43]. Геновева Цанкова-Петкова (1911 – 1992) от своя страна сметна, че надписът от Балши е бил поставен преди покръстването и може да се определи

като граничен надпис, по подобие на надписа от Наръш (904)[44]. Белгийският учен Анри Грегоар (1881 – 1964) пък посочи, че с датата 6374 е означено не покръстването на Борис, а времето, когато е издигнат надписът[45].

Веднага трябва да се каже, че повечето от критиките към тезите на В. Н. Златарски са неуместни, а в някои случаи и преднамерени. Навремето Ив. Снегаров приведе един важен аргумент, а именно, че ако надписът от Балши няма връзка с покръстването, то тогава не би трябвало в текста да се споменава преименуването на Борис (μετονομασθεὶς). „Ако се означавало друго действие на княз Борис, той би бил наречен просто с християнското си име Михаил, както е например в стенописа в манастира „Св. Наум“ (в притвора на църквата)“[46].

Част от авторите отхвърлят и сведението от Краткото житие на св. Климент Охридски, съставено от охридския архиепископ Димитър Хоматин (1215 – 1236): *Може да се видят запазени дори и досега каменни стълбове в Кефалиния* [Главиница], *на които е издълбан надпис, който съобщава за преминаването и приобщаването на народа към Христа*[47].

Този текст е тъкмо доказателство за предназначението на надписа от Балши. Въпреки това бяха изразени критики за връзката между Климентовото житие и надписа от Балши (в Житието ставало дума само за дейността на Климент; Димитър Хоматин, ако бе видял надписа, едва ли би взел Борис и Михаил за две различни лица, както е направил това в глава 11 от Житието)[48]. Тези критични бележки са неоснователни и лесно могат да бъдат оборени. Самият Димитър Хоматин нито казва, че Климент сам е поставял надписи, нито го сочи като техен автор. Глава 11 от Житието гласи: *Той* [Климент] *обновил с банята на кръщението техния князБорис и след него сина му Михаил, който пръв се нарекъл цар на българите* (ὃς καὶ πρῶτος βασιλεὺς ἀνηγορεύσθη Βουλγάρων) *и ги убедил да управляват по християнски обичай*[49]. Очевидно е, че охридският предстоятел Димитър Хоматин е направил няколко грешки. Климент не би могъл да бъде кръстител на Борис I и на неговия син. Най-прочут от синовете на Борис I е бил третият му син цар Симеон I Велики (893 – 927). Погрешно той е нарекъл сина на Борис, Михаил, вместо Симеон. Охридският архиепископ обаче не е сбъркал в характеристиката, че той *пръв се е нарекъл цар на българите*. Прочее, същото за Симеон е написал друг даровит архиепископ на Българската църква в Охрид, преждеспоменатият Теофилакт: *Наследник на всичко станал брат му Симеон, който пръв бил провъзгласен за цар на българите* (Συμεών, ὃς καὶ βασιλεὺς πρῶτος ἀνεκηρύχθη Βουλγάρων)[50]. Следователно Димитър Хоматин лично е видял надпис за покръстването на българите, както това се споменава и в текста от Балши. Любопитно е, че той пише за *каменни стълбове* (мн. ч.), което би могло да означава, че надписът от Балши е само един от тях.

С други думи, ако се приеме четенето на Златарски, Бешевлиев и Гюзелев, това означава, че кан Борис I се е покръстил в периода между 1 септември 865 г. и 31 август 866 г. Как обаче да се преодолее това противоречие между двете групи извори – едните сочещи 864, а другите 865 година.

Нека бъде обърнато внимание на още един важен факт. Борис не е желаел кръщението му да има тържествен характер, да бъде показно и открито пред поданиците му. Затова той бил кръстен през нощта. Продължителят на Теофан известява: *В дълбока нощ приел божественото кръщение* (νυκτῶν ἀωρὶ τοῦ θείου μεταλαγχάνει βαπτίσματος). Същият автор продължава: *Когато станало известно, че се е покръстил, той се намерил пред въстанието на целия свой народ* (ἐφ᾽ ᾧ καταφανὴς γεγονὼς τὴν ἐκ παντὸς τοῦ ἔθνους αὐτοῦ καθυφίσταται ἐπανάστασιν)[51]. С други думи, византийският автор

посочва като първопричина за бунта не самата християнизация на българския народ, а владетелското кръщение.

Друг важен извор за покръстването на българския кан Борис I са „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“. В глава 17 от тях се казва следното: *И тъй разправяйки, как сте възприели по Божия милост християнската вяра, и как сте накарали да се покръсти целият ви народ; как обаче онези, след като били покръстени, въстанали единодушно с голямо ожесточение против Вас, като твърдели, че не сте им дали добър закон, и искали да убият и Вас и да си поставят друг княз*...[52]. От този текст може да се заключи, че сред въстаналите е имало хора, които вече са били (или принудени да станат) християни. Макар да не се споменава пряко, този текст косвено свидетелства, че не самото християнизирането на народа, а нещо друго е предизвикало бунта срещу покръстването.

И в старобългарските извори покръстването на владетеля е представено като непосредствена причина за бунта: *След като той* [Борис] *се покръсти, българите въстанаха против него, като искаха да го убият, понеже оставил тяхната вяра*. Последвалото потушаване на бунтовното движение от страна на Борис I Михаил е характеризирано като истинска война: *Но този* [Борис] *като излезе на война* (ѥдвран’), *победи ги*...[53]

Бунтът срещу покръстването е точно датиран в Бертинските летописи на реймския епископ Хинкмар: *866 г. Князът на българите приел светото кръщение. Той бил замислил да стане християнин миналата година... Недоволни от това, неговите боляри* (proceres) *разбунтували народа против него, за да го погубят. И тъй колкото били в десетте комитата, те се събрали около двореца му*...[54] Неотдавна пък руският учен А. Турилов откри в месецеслова на сръбски изборен апостол – евангелие от XIII в., че датата 28 март е била чествана като празник *и за победата на българския княз Михаил, когато тълпата се опълчи срещу кръста*[55], т.е. потушаването на бунта е станало на 28 март 866 г.[56]

От всичко казано дотук може да се направи следното заключение: пряка причина за избухването на боилския бунт е личното кръщение на Борис I. Той не го е демонстрирал, защото се е страхувал именно от реакцията на покръстените и непокръстените българи, които се противопоставяли на новата вяра. Предполага се, че боилската (прото)българска аристокрация стояла в основата на брожението срещу покръстването. По силата на сключения мир с Византия и решението на нейния кан тя не реагирала на масовото покръстване на българите и славяните в пределите на Българското канство (установено и доброволно, и насила). Българските боили продължавали да заемат господстващо положение в държавата по силата не на християнските правила, а на езическите традиции. Техният владетел Борис I бил олицетворение на тези традиции. Нещо повече, той стоял в основата на езическата структура на властта. Ето защо, когато те разбрали за неговото кръщение, се вдигнали на бунт, защото той дал *лош закон* (nonbonam…legem) и *понеже оставил тяхната вяра* (ꙗко вѣрѫ ихъ̀ оставльша). Покръстването на Борис означавало край на тяхната власт и привилегии. Езическата пирамида на властта отведнъж се сринала.

Априори, в повечето исторически изследвания се приема, че при започналото покръстване от страна на византийското духовенство в България кан Борис I едва ли не пръв се е покръстил. Ако това бе вярно, то тогава е необяснимо защо бунтовниците са чакали почти цели две години, за да се надигнат на бунт и да се противопоставят на ставащото в страната.

Напротив, Борис I не само че не се е покръстил пръв заедно със започналата християнизация в българските земи през пролетта на 864 г., но той е бил и сред последните

в Плисковския двор личности, които се приобщили към новата вяра. Мъдрият български кан е успял да разпространи вярата не само сред обикновения народ, но и сред най-приближените си хора, сред своите родственици и лично обкръжение. Той създал солидна база, на която да се опре в деня на собственото си кръщение. И въпреки това неговите страхове са били основателни. Затова кръщението му станало през нощта и скрито. Почти до края на 865 г. кан Борис I е бил все още непокръстен, макар да носел вече в сърцето си Христа.

В. Н. Златарски смята, че за своето кръщение – велико събитие в неговия живот – Борис I е избрал един от най-големите християнски празници през септември, а именно Кръстовден (14 септември 865 г.). Доколкото изчисленията на Златарски основателно бяха подложени на критика, може да се приеме, че кръщението на българския владетел е станало още по-късно. Има други два християнски празника, чиято символика кан Борис I би могъл да използва, за да стане истински християнин – това са Събор на архангел Михил (8 ноември) и Рождество Христово (25 декември 865 г.). Преименуването му с новото християнско име Михаил (освен че това било името на неговия кръстник, ромейският василевс Михаил III) естествено се вписвало в деня на смелия архангел[57]. Не бива да се изключва и възможността кан Борис I да е бил покръстен на Богоявление (6 януари 866 г.).

Скоро, само подир няколко месеца, тайната на неговото кръщение станала явна и тогава езическата опозиция се сплотила за бунт, чийто върхов момент бил през месец март 866 г.

Борис I Михаил не е първият владетел в християнска Европа, който оставил християнското кръщение на второ място след това на подвластния си народ. Прочее, макар и по други причини, единственият византийски император светец – Константин I Велики (324 – 337) – приел Христовата вяра едва няколко дни преди смъртта си на 22 май 337 г.

В своето послание до кан Борис I Михаил цариградският патриах Фотий (една от най-великите личности в Европа през деветото столетие) пише: *Ти, прочее (о, как да те нарека, за да се изкажа според копнежа си!), който си озарен душевно с блясъка на божествения дух, възведен си към светлината на благочестието и си извършил дело, с което се издигаш до деянието и подражанието на великия Константин*...[58].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Каменен надпис от манастира край с. Балши (Валона, Албания).

Обр. 2. Покръстване на българите – миниатюра от Ватиканския препис на среднобългарския превод на хрониката на Константин Манаси.

Обр. 3. Приписка на Тудор черноризец Доксов от 907 г. към превода на „Слова срещу арианите“ от Атанасий Александрийски, извършен от епископ Константин Преславски.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Соколов, М.** *Из древней истории болгар*. Санкт-Петербург, 1879, 215–250.

[2] **Sullivan, R. E.** Khan Boris and the Conversion of Bulgaria: A case study of the impact of Christianity on a barbarian society. – *Studies in Medieval and Rennaissance History*, 3 (1966), 53–139 (= **Sullivan, R. E.** *Christian missionary activity in the Early Middle Ages*, London (Variorum Reprints), 1994, No IV).

[3] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*. София, 1969, с. 127, бел. 61. Ново издание: **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи (852 – 889; † 907)*. – В: Съчинения в пет тома. Т. 2. София, 2014, 11–308 (с. 74, бел. 61).

[4] **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение*. София, 2006, където са посочени и други корпуси.

[5] Вж. поместената в този сборник статия на **Кръстев, К.** Покръстването на българите в арабските извори.

[6] *Annales Magdeburgenses*. – MGHScriptores T. XVI. Ed. G. Pertz. Hannoverae, 1859, p. 139.

[7] [7]**Златарски, В. Н.** Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-критическо изследване – *СбНУНК*, 24/6, (1908), 55–82; **Същият.** Имали ли са българите свое летоброение? – *СпБАН*, 1/1, (1911), 50–53, 65–74; **Същият.** Към въпроса за българското летоброение. – *СпБАН*, 10/6, (1915), с. 16; **Същият.** Намереният в Албания надпис с името на българския княз Бориса-Михаила. – *Slavia*, 2, (1923–1924), 61–91.

[8] **Златарски, В. Н.** *История на българската държава през средните векове, Т. I/ч. 2*. София, 1927, с. 30.

[9] **Vaillant, A., M. Lascaris.** La date de la conversion des Bulgares. – *Revue des études slaves*, 13/1–2, (1933), 5–15.

[10] **Петров, П. Хр.** За годината на налагане на християнството в България. – *ИИИ*, 14–15, (1964), 569–589.

[11] **Снегаров, Ив.** В коя година се е покръстил българският княз Борис. – *ИПр*, 22/5, (1966), 92–99.

[12] **Wasilewski, T.** Data chrztu Bulgarii. – *Pamiętnik Słowianski*, 18, (1968), 124–129; **Idem.** *Bizancjum i słowianie w IX wieku*. Warszawa, 1972, 138–146; **Василевски, Т.** *България и Византия IX – XV век. Изследвания*. Съставителство и редакция Иван Божилов. София, 1997, 31–42.

[13] **Турилов, А.** Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства). – *PBg*, 23/1, (1999), 21–22: „Конечно, приурочение крещения князя к празднику Богоявления (Крещения Господня – 6 января) в символическом плане весьма эффектно, но, вероятнее всего, в этом случае и дата восстания помещалась бы в месяцеслове не в марте, а тоже в январе, поскольку зимнее крещение едва ли способно вызвать массовый энтузиазм“.

[14] **Josephus Genesios.** *Regum libri quattuor*. Rec. A. Lesmueller-Werner et I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1978, 69. 42–52. За датата вж. **Васильев, А. А.** *Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии*. Санкт-Петербург, 1900, с. 202, Часть II. Приложения, с. 62.

[15] **Златарски, В. Н.** *История I/2*, 21–22; **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, 71–75; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII – XIV век*. София, 1999, с. 171.

[16] **Symeonis magistros et logothetes.** *Chronicon*. Rec. St. Wahlgren, Berolini et Novi Eboraci, 2006, p. 243. 221–223; **Симеона Метафраста и Логофета.** *Списание мира от бытия и Летовник, собран от различных летописцев.* Санкт-Петербург, 1905, с. 104. Вж. също **Яцимирский, А. И.** Мелкие тексты и заметки со старинной славянской и русской литературам: (Продолжение). – *Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности*, 7/1, (1902), с. 112.

[17] **Златарски, В. Н.** *История I/2*, 28.

[18] *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой. Подготовка текстов М. А. Салминой. Словоуказатели О. В. Творогова. София, 1988, 230–231. За числото 501 вж. коментара на **Каймакамова, М.** Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст. Превод. Коментар. – *ГСУ ИФ*, 76, (1983), 163–165.

[19] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Rec. I. Bekker, Bonnae, 1838, p. 165. 2–6. За границата между България и Византия, договорена през 864 г., вж. **Златарски, В. Н.** *История I/2*, 25–26.

[20] *Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история*. Подготвени от И. Г. Илиев. – ГИБИ IX/2, София, 1994, с. 67 (Мъченичество на 15-те тивериуполски мъченици).

[21] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII – XIV век*, с. 172.

[22] **Гюзелев, В.** Студийският манастир и българите през Средновековието (VIII – XIV в.). – *ЗРВИ*, 39, (2001 – 2002), 59–60.

[23] *Responsa NicolaiI. Papae ad consulta Bulgarorum (anno 866)*. Iterum recensuit et in bulgaricum vertit D. Detschew (Bibliotheca Universitatis Serdicensis № 213). Serdicae, 1939, passim.

[24] *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, с. 231 (цитатът е по Ватиканския препис). Вж. и коментара на **Каймакамова, М.** Българската кратка хроника в

среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1., с. 166.

[25] *Chronica byzantina breviora*. Recensuit, commentario indicibusque instruxit P. Schreiner. 1. Teil. Einleitung und Text. Wien, 1975, 3/2, S. 50.

[26] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*, 162. 3–165. 10; *Chronica byzantina breviora*. 2. Teil. Historischer Kommentar. Wien 1977, S. 105.

[27] *Chronica byzantina breviora*. 1., 110/1, S. 677.

[28] *Полное собрание русских летописей*. Том первый. Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926, с. 19.; *Повесть временных лет*. Часть первая. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва – Ленинград, 1950, 17–18.

[29] **Шрайнер, П.** *Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България*. София, 2004, с. 180. Изразено е мнението, че събитията от българската история в „Повесть временных лет“ първоначално са били датирани не по Цариградската ера (5508 години), а по Александрийската (5500 години), а впоследствие са били подложени на опити за поправка. Следователно изчисленията 6366-5500; 6366-5501 означават, че приемането на християнството е станало през 865/6 година – вж. **Зыков, Э. Г.** Известия о Болгарии в „Повести временных лет“. – *ТОДРЛ*, 24, (1969), 48–53.

[30] **Photius patriarchus Constantinopoloitanus.** *Epistulae etamphilochia*. Vol. I. Epistularum pars prima. Rec. B. Laourdaset L. G. Westerink. Leipzig, 1983, 41. 47–42. 67.

[31] **Златарски, В. Н.** *История I/2*, с. 108.

[32] Вж. изчисленията на **Петров, П. Хр.** За годината на налагане на християнството в България, с. 582.

[33] **Vaillant, A.** *Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français*. Sofia, 1954, 6–7.

[34] **Vaillant, A., M. Lascaris.** La date de la conversion des bulgares, p. 7; **Vaillant, A.** *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*, p. 8; **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 239.

[35] *Летописец еллинский и римский*. Т. 1. Текст. Санкт-Петербург, 1999, с. 453. Същото сведение, но без да се посочва датата, се среща и в славянския превод на Хрониката на Георги Амартола – **Истрин, В. М.** *Книгы временьныа и wбразныа Гєwргиа Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*. Т. I. Текст. Петроград, 1920, 508. 21–28.

[36] **Nicolaus I papa.** Epistolae. Ed. E. Perels. – *MGH Epistolae*, 6, Epistolae Karoliniaevi 4, Berolini, 1925, p. 293. 1–9.

[37] **Златарски, В. Н.** Намереният в Албания надпис с името на българския княз Бориса-Михаила, 62–65.

[38] Пак там, с. 65.

[39] Пак там, с. 65.

[40] Пак там, 85–91.

[41] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание)*. София, 1992, 151, № 15.

[42] **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 56, № 2.

[43] **Анастасијевић, Д.** – *Архив за арбанаску старину, језик и етнологију*, 2, (1924), 137–142.

[44] **Cankova-Petkova, G.** Contribution au sujet de la conversion des bulgares au christianisme. – *BBg*, 4, (1973), 30–39.

[45] **Grégoire, H.** La date de la conversion des bulgares. – *Byzantion*, 8/2, (1933), p. 666.

[46] **Снегаров, Ив.** В коя година се е покръстил българският княз Борис, 93–94.

[47] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки*. София, 1966, 178–179 (глава 9); **Дуйчев, Ив.** Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. – В: *Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му*. София, 1966, 168. 23–25, 169. 15–16; **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. Монография*. София, 2010, с. 321.

[48] **Анастасијевић, Д.** Цит. съч., 139–141; **Vaillant, A., M. Lascaris.** La date de la conversion des bulgares, 9–13.

[49] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски*, 178–179 (глава 11); **Дуйчев, Ив.** Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан, с. 168. 31, 169. 21; **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*, с. 321.

[50] *Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история*, с. 33 (Житие на св. Климент Охридски).

[51] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*, p. 164. 16–18.

[52] *Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum (anno 866)*, cap. XVII.

[53] *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, с. 231. Вж. и коментара на **Каймакамова, М.** Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1, 165–166.

[54] *Annalium Bertinianorum pars tertia inde ab a. 861 usqueada. 882, auctore Hincmaro, Remensi archiepiscopo*. – MGH Scriptores T. I. Ed. G. Pertz. Hannoverae, 1826, p. 473. 39–43.

[55] **Турилов, А.** Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в., с. 19; **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 94, № 23.

[56] За бунта срещу Борис I Михаил и неговото потушаване вж. **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII – XIV век*, 175–176.

[57] За култа към този архангел вж. **Чешмеджиев, Д.** Към въпроса за култа на архангел Михаил в средновековна България. – *PBg*, 20/1, (1996), 52–61.

[58] **Photius patriarchus Constantinopoloitanus.** *Epistulae et amphilochia*. Vol. I., 19. 560–563. Вж. и **Чешмеджиев, Д.** Император Константин I Велики и княз Борис I Михаил: победата над езичниците. – В: *Ниш и Византија. Зборник радова 6*. Ниш, 2008, 357–368.

ÜBER DAS DATUM DER BEKEHRUNG DESKHANSBORIS I. – MICHAIL

Georgi Nikolov

Auszug

Die historischen Quellen, in denen Angaben über das Datum der Bekehrung der Bulgaren und ihres Herrschers Boris I. – Michail (852–889, † 2. Mai 907) enthalten sind, sind zahlreich. Darin wird dieses bedeutende Ereignis zwischen 863 und 870 datiert. Dies hat zu einer Reihe von Streiten in der Geschichtswissenschaft geführt. Im letzten Jahrhundert hat sich der Streit nach zwei Hauptdaten – 864 und 865 ausgerichtet.

Im Beitrag ist der Versuch unternommen worden, diese Differenzen zu klären. Dem Autor zufolge wurden zuerst die bulgarischen Gesandten in Konstantinopel bekehrt, die gegen Ende des Jahres 863 den Frieden mit dem Byzantinischen Reich schlossen. Im Frühjahr 864 kamen byzantinische Geistliche mit einem Bischof an der Spitze nach Bulgarien, die vom Konstantinopeler Patriarchat geschickt wurden; diese haben die Bekehrung der bulgarischen Bevölkerung vorgenommen. Das war ein anhaltender Prozess (864–866). Das riesengroße Territorium Bulgariens, die damaligen Kommunikationen, der Widerstand gegen die Christianisierung usw. machten eine längere Zeit für die Bekehrung erforderlich.

Ein wichtiges Zeugnis von der Bekehrung des bulgarischen Khans Boris I. ist die während des Ersten Weltkrieges im Kloster in der Nähe des albanischen Dorfes Balši entdeckte steinerne Aufschrift. Ihr erster Teil ist abgebrochen und fehlt. Die meisten Wissenschaftler rekonstruieren den Text der Aufschrift folgenderweise: „[*† Bekehrt wurde der auf Gottesgeheiß Herrscher] BulgariensBoris, umbenannt Michail, samt seinem vom Gott gegebenen Volke im Jahre 6374*“. Das hat zu bedeuten, dass die Bekehrung des Khans Boris I. in der Zeit zwischen dem 1. September 865 unddem 31. August 866 erfolgtist.

Die hier angebotene Schlussbetrachtung macht deutlich, dass Boris nicht nur kein erster in der im Frühjahr 864 eingesetzten Bekehrung in Bulgarien war, sondern zu den letzten Personen am Hof zu Pliska gehörte, die sich dem neuen Glaubenbekenntnis anschlossen. Dem weisen bulgarischen Khan gelang es, den Glauben nicht nur unter dem gemeinen Volk, sondern

auch unter den ihm am nächsten stehenden Personen, unter seinen Verwandten und seinem persönlichen Umkreis zu verbreiten. Er schuf somit eine solide Basis, auf die er sich am Tage der eigenen Taufe stützen konnte. Dennoch waren seine Ängste nicht ohne Grund. Daher erfolgte die Taufe in der Nacht und im Geheimen. Fast bis zum Ende des Jahres 865 war der Khan Boris immer noch nicht bekehrt, auch wenn er Christi im Herzen schon trug. Es ist möglich, dass er ein bedeutsameres Datum als Symbol seines Anschlusses an den neuen Glauben in Anspruch nahm – den großen Kirchenfeiertag des Erzengels Michael (8. November) oderChristiGeburtam 25. Dezember 865. Die Bekehrung des bulgarischen Herrschers war der wahre Grund für den Aufruhr gegen ihn im März des Jahres 866.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА*

Илия Илиев

1150-годишнината от покръстването на българите е подходящ повод да се върнем отново към някои важни моменти от първите години на Българската църква, като по този начин отдадем заслужена почит на хана покръстител и църковен първостроител. Трябва веднага да подчертая, че в рамките на определеното ми на този форум време мога да се спра само на някои въпроси от тази голяма тема. Избрал съм два от тях, около които продължава да витае известна неяснота както в специализираната, така и в учебникарската и популярната литература.

С поставянето на тези въпроси пред научната конференция не очаквам някакъв вид санкциониране на адекватните отговори, а по-скоро дискусия или поне размисъл сред колегите специалисти, което да намери отзвук както в материалите на конференцията, така и по страниците на специализираните научни издания, в университетските лекции и в гимназиалните учебници.

* * *

И така, през пролетта на 864 г. (едва ли още през есента на 863 г.) в състава на първата евангелизаторска мисия в Плиска пристигат многобройни византийски духовници. Тук трябва да отворя една скоба и да отбележа, че напоследък като че ли отново се възобновява спорът за годината на покръстването на България. Без да навлизам в подробности, ще посоча, че ако това събитие се намира в пряка причинно-следствена връзка с неуспешната за българите война с Византия от есента на 863 г., най-естествено ми се струва – отчитайки ролята на зимния Балкан в нашата история – византийската делегация да е пристигнала в Плиска през късната пролет на 864 г.

Но не към този въпрос искам да насоча вашето внимание. Това, което смущава в описанията на дейността на византийските духовници в България, е ударението, което обикновено се поставя върху езиковата бариера, отделяща ги от българското паство. Оттам се правят и логичните изводи, че християнството бавно и трудно проникнало в сърцата на поданиците на княз Борис I.

По този въпрос искам да отбележа следното:

Въпреки оскъдицата на извори за Българското средновековие, наличните писмени и други сведения позволяват да бъдат набелязани някои характерни черти на Българската църква от края на IX в. В годините след Константинополския събор от 869 – 870 г. били създадени или възстановени немалък брой епископски седалища. За това свидетелства известното писмо на папа Йоан VIII (872 – 882) до княз Борис[1]. Няма съмнение, че всички епископи, дори и някои от тях да са били от славянски произход, използвали гръцкия език при богослужение. На този език служели и енорийските свещеници. Неслучайно изворите подчертават, че Климент бил първият, а Марко Деволски – четвъртият епископ, служещ на български език. От друга страна можем да приемем, че низше духовенство постепенно се подготвяло из средата на българския народ и то постепенно заемало определено място в църковните енории.

---

* *Ред. бел:* Този доклад е публикуван и в сп. Наука в специалния раздел, посветен на конференцията – вж. **Илиев, И**. Първите години на българската църква. – *Наука*, кн. 4, 2014.

Макар и да служели на гръцки език, за което имаме сведения в Пространното Климентово житие, тези свещеници, без съмнение, проповядвали на български език – необходимо условие за привличане на народа към новата религия. Още повече, че едва четели гръцките богослужебни текстове, така че нито можели да изнесат, нито паството би разбрало една проповед на чуждия език, който звучал в ушите на обикновените хора "като глас на меден звънец". Затова пък били обучени да проповядват Христовата вяра на езика на народа. А проповедта след приключване на службата била от ключово значение за запознаване на българите (а и на всички прозелити въобще) с новата религия.

С голяма степен на вероятност може да се предположи, че част от пристигналите в България византийски свещенослужители знаели славянски език, подобно на братята Кирил и Методий и техните първи ученици отпреди Моравската мисия. Да не забравяме, че при първото кръщение на Киевска Рус през 988 г. император Василий II изпратил на зет си, великия киевски княз Владимир, български свещенослужители – именно за преодоляване на езиковата бариера между официалната Константинополска църква и киевското паство.[2]

Онези от византийските свещеници, които се затруднявали в проповедта на славянски език, вероятно ползвали транслитерирани с гръцки букви славянски поучителни слова, подобни на онова, съхранено в т. нар. Втори Фрайзингенски фрагмент[3].

Всичко това трябва да ни предпазва от преувеличения относно ролята на езиковата бариера между византийските евангелизатори и тяхното българско паство през 864 и следващите няколко години. Без, разбира се, да омаловажаваме значението на славянската писменост за ускоряване на процеса на приобщаване на прозелитите българи към Христовата вяра.

* * *

Вторият въпрос, към който искам да насоча вашето внимание, е за кадровото „побългаряване" на Българската църква, т.е. за замяната на византийското духовенство с българско. В много от подложените на косвена критика в моя доклад текстове този процес е представен просто като *изгонване на византийското духовенство от България*, извършено в изпълнение на „решенията" на Преславския събор от 893 г.

Това духовенство обаче трябва да е било доста многобройно, за да осигури общение с Бога на всичките епархии в обширния диоцез на нововъзникналата Българска църква. Това означава, че неговата замяна с подготвени български свещенослужители ще да е продължила дълго. Да не забравяме, че за въвеждането на богослужение на български език били необходими не само подготвени свещеници, но и достатъчен брой преписи на преведените на старобългарски основни богослужебни текстове. Една също трудоемка и времеемка работа при тогавашните условия за създаване на ръкописни текстове.

Освен това нямаме никакви сведения този процес да е бил целенасочен, насилствен и враждебен по отношение на кръстителката Византия. Известните полемични пасажи от „За буквите" на Черноризец Храбър не подкрепят подобна теза, разпространена в популярната, та даже и в школската литература.

Ако през 80-те години на IX в. между църквите на България и Византия се беше разразила такава сериозна разпра, то бихме очаквали тя да бъде подробно отразена и във византийски, и в западни извори, подобно на добре известните перипетии при решаване на т. нар. Български църковен въпрос, възникнал само десетина години преди това.

Не изглежда достоверно и предположението, че т. нар. Преславски събор от 893 г.

взел подобно решение. Между другото, единственото несъмнено „решение" и единствен повод за свикването на събора било възкачването на престола на княз Симеон, който заменил низвергнатия Расате Владимир. При това решението за тази сурова мярка било взето предварително от стария княз Борис, който просто свикал по-първите хора на ханството си, за да им го съобщи, както свидетелства единственият извор за това събитие, абат Регинон.[4]

* * *

Наситените със събития първи години от съществуването на Българската църква са добре изследвани от няколко поколения български и чуждестранни учени. Въпреки това и до днес се откриват нови изворови податки и се правят важни доуточнения при интерпретацията на отдавна познатите и анализирани писмени сведения. Археологията и сфрагистиката междувременно направиха огромни крачки напред към едно по-добро и по-детайлно познаване на сложния свят на църковните институции в тяхната взаимосвързаност с паството и със светската власт. Всичко това прави от темата за първите десетилетия след покръстването на българите една все още многообещаваща изследователска област, в която, вместо да се робува на стереотипи, предвзети тези и изкуствени построения, трябва по-решително да се погледне към съществуващия и новооткрит изворов материал.

БЕЛЕЖКИ

[1] Johannis VIII papae epistolae, p. 292 (=*ЛИБИ*, II, с. 145).

[2] **Гюзелев, В.** Старобългарски свидетелства за покръстването на русите през 866 г. – *Годишник на СУ*. Научен център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев", т. I, 1987; **Павлов, Пл.** Повестта за българската царкиня Персика и историческата памет за княз Борис Михаил. – В: *електронно списание LiterNet*, 18.10.2007, № 10 (95).

[3] За този паметник вж. **Георгиев, Е.** Разцветът на българската литература през IX – X век. София, 1962, 115–119, и посочената там литература. Срв. и *КМЕ,* т. 4, статията „Фрайзингенски молитви", автор **И. Добрев**.

[4] Германският абат Регинон ни съобщава за свалянето на Расате Владимир от престола от баща му Борис през 893 г. „След това – продължава хронистът – той (Борис – бел. моя, И. И.) свикал цялото си царство и поставил за княз по-малкия си син…" (Reginonis Chronicon, ed. G. Pertz, MGH, SS., I, p. 580 = *ЛИБИ*, II, 306–307).

THE BEGINNING OF BULGARIAN ORTHODOX CHURCH

Ilia Iliev

Abstract

The paper deals with some popular but still controversial views on the beginning of Bulgarian Orthodox Church. First of all we have to admit that some Byzantine missionaries that have arrived in Bulgaria in the spring of 864 would have some knowledge of the vernacular Slav language spoken in the country at that time. Otherwise their attempt to convert the population would be futile. Secondly, the exchange of Byzantine clergy with newly instructed Bulgarian was a gradual process rather than a violent action planned perhaps at the so called National convent in Preslav (893).

БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС И ПАПА ЙОАН VIII (872–882)

Васил Гюзелев

След своята християнизация през 864–865 г. България заела твърде важно място в църковната политика на трима големи ранносредновековни папи – Николай I (858–867), Адриан II (867–872) и Йоан VIII. Причините за това са главно две: нейното стратегическо географско разположение и противопоставеността ѝ на Византийската империя. За тримата приобщаването на България към Римската църква означавало победа над Константинополската патриаршия и решителен пробив във формираното около нея християнско ойкумене.

След близо петгодишен престой в България (от 866 до 870 г.) римското духовенство по силата на решението на Осмия вселенски събор от 4 март 870 г. било принудено да я напусне[1]. Тогава именно било решено „страната на българите да се върне на светата Константинополска църква“. Така възникнал „българският църковен въпрос“ (*questio bulgarica ecclesiastica*) като „ябълка на раздора“ между Рим и Константинопол. В продължение на дълго време папският престол се опитвал да си възвърне църковната власт над българските земи. Официалната позиция на Рим по въпроса на кого в църковно отношение трябва да бъде подчинена България е ясно изразена в писмото на Анастасий Библиотекар (800–880) до папа Адриан II от 871 г.. Според него, в „страната на българите, която се намира в Илирик“ (двата Епира, Дардания, Дакия, Тесалия и останалите провинции), „се разпореждала апостолическата катедра, както свидетелстват различните истории и писмата на римските първосвещеници“. Според него (а това именно било официалното гледище на папството), с християнизирането на българите се възстановявало и правото на Рим върху отнетия му с насилие от Константинопол диоцез. Решението „само за Българската земя“ на Осмия вселенски събор било взето след неговото приключване. Поради това било незаконно.[2]

Най-настойчиви в това отношение били усилията на папа Йоан VIII[3]. Още след възкачването си на престола през декември 872 г. той изпратил писмо до княз Борис I–Михаил (852–889; + 907), с което му доказвал, че според „старите писания“ България принадлежи на неговия диоцез[4]. Две години по-късно той повторно се обърнал към българския владетел. От високата на своя престол той обявил дошлите в България византийски епископи за отлъчени от църквата и забранил на българите да приемат християнски тайнства от техните ръце, за да не изпаднат в схизма[5]. Натискът върху България бил съпроводен от заплахи спрямо Константинопол[6]. Тези първоначални опити от позицията на заплахите не дали съществен резултат.

Междувременно през 876 г. „българският църковен въпрос“ се превърнал във вътрешен проблем на папския Рим. Папа Йоан VIII обвинил епископа на Порто Формоза, че по време на пребиваването си в България (866–867 г.) „със своята хитрост дотолкова покварил душата на възродения в Христа княз“ Борис I–Михаил и го обвързал със себе си със страшни клетви, че оня уж обещал да не приема никого за епископ от апостолическия престол, освен него. Формоза изявил желание пред папата да се завърне в България. Йоан VIII му дал позволение, писма и подкрепа, за да замине, но вместо това – Формоза организирал заговор срещу него. Именно заради тази му дейност и някои други вменени му прегрешения папата го отлъчил от църквата и му отнел църковния сан на събора в

Рим (19 април 876 г.)[7]. Липсата на други сведения пречи да се установи какво в отговор на това е сторил Формоза, но очевидно е, че след завръщането си от България през 868 г. той е продължавал да поддържа установените връзки и взаимоотношения с българския владетел, за което има някои косвени данни[8]. Това изглежда твърде логично.

След преодоляването на „проблема Формоза“ папа Йоан отново обърнал взор към разрешаване на „българския църковен въпрос“. С уреждането му били упълномощени епископите Евгений Остийски и Павел Анконски. През втората половина на април 878 г., снабдени с три писма до Константинопол (две до василевса и едно до патриарха) и четири до България, двамата отпътували за византийската столица, откъдето възнамерявали да отидат при българския княз.[9] При пристигането си в Константинопол те били силно изненадани от промяната на патриаршеския престол: на мястото на починалия предната година Игнатий (847–858; 867–877) се възкачил повторно Фотий (858–867; 877–886). Тази промяна се оказала неблагоприятна за папските планове спрямо България.

Независимо от променената обстановка, двамата папски пратеници посетили България и установили контакт с нейния владетел и приближените му. В хода на преговорите, при които се опитвали да променят църковната ориентация на България, те не проявили такт и гъвкавост, а се опитали да упражнят натиск. Поради сторената от тях грешка, в писмото си от май 879 г. папа Йоан VIII поискал извинение от българския владетел за поведението на своите пратеници: „Ето, ние сме готови, за да ви спечелим и да изправим напълно всичко, което неотдавна е извършено поради помрачението на нашите пратеници и да се грижим за най-бързото възстановяване на всичко.“[10]

Писмата, които през 878 г. папа Йоан VIII изпратил в България, целели отстраняване на гръцкото духовенство от страната и склоняване на българския княз и най-приближените му отново да се приобщят към Римската църква заедно с подвластния им народ. В писмото си „до всички гръцки епископи и другите клирици, които са заграбили българския диоцез и поради това са отлъчени“, папа Йоан VIII им давал срок 30 дни от датата на получаването на това писмо да напуснат България[11]. В писмото до княз Борис I–Михаил папата сменил заплахата с молби и увещания. На първо място той му благодарял за дара, изпратен по монаха Урс; от този изпратен дар може да се заключи, че от страна на българския владетел е било проявено уважение към представителя на Римската църква и готовност за водене на диалог. Папата уверявал българския владетел, че не се стреми към управление и ръководство на държавата му, а само към попечителство над църковната област. За да регистрира своя църковен авторитет, той обявил за незаконно ръкополагането на славянина Сергий за епископ на Белград от страна на архиепископа на Българската църква Георги. В края на писмото си папата не скрил готовността си за всякакви отстъпки и изразил надежда, че денят на възвръщане на България в лоното на Рим е твърде близък[12]. Писмото до Борисовия брат Докс по съдържание се покривало с предното и съдържало молба за въздействие върху княза за по-скорошно приобщаване към Римската църква[13]. Папата не забравил и друг Борисов родственик – кавхан Петър (той е титулуван от него „комит“), който бил неколкократно български пратеник до Рим през последните години и добре известен на тукашните църковни среди. По съдържание писмото до него не се различавало от това до Докс. Но именно от това писмо най-отчетливо проличава стремежът на Йоан VIII да спечели за своята кауза най-доверените люде на българския владетел[14]. Той е смятал, че те именно могат да окажат своето влияние върху него.

Тъй като пратеничеството на двамата епископи не дало очаквания резултат, през май 879 г. папа Йоан VIII проводил на специална мисия в България доверения си презвитер

Йоан Венециански, който добре владеел славянски език. Той минал през Хърватия, където трябвало да получи съдействие и подкрепа от княз Седеслав (877–879)[15]. Потърсен бил нов път за общение с българите. Хърватското княжество играело важна роля в папската политика на Балканите като форпост на нейната активна политика. В новото писмо до княз Борис I–Михаил папата изтъквал правото на Римската църква за пълно върховенство в християнския свят и настоятелно призовал към връщане на българския народ към нея[16]. В писмото си „до [кавхан] Петър, [ичиргу боила] Стазис, [кана багатур] Сондоке и другите първенци и съветници на нашия любим син българския княз Михаил“ Йоан VIII ги подканвал чрез съвети и внушения да подбудят своя господар към връщане в лоното на Римската църква[17].

Междувременно без да предприеме нещо решително за обвързване с Рим, княз Борис I–Михаил продължил да поддържа връзките си с папството. През юни 879 г. в Рим пристигнал приближеният на българския владетел кана багатур Сондоке, който предал на папа Йоан VIII подаръци от княза и го осведомил за здравето и състоянието на владетеля и неговите поданици[18]. Пратеникът, според някои логично изразени предположения, бил придружен от известния византийски монах Власий (Василий) Аморийски (втората половина на IX – началото на X в.) и неизвестен по име български епископ[19]. Възрадван от този акт на внимание, непосредствено след пристигането на българското пратеничество папа Йоан VIII написал писмо до княза, в което изразил болката си от загубата на българския диоцез и надеждата си от неговото скорошно приобщаване[20]. Това именно в голяма степен станало и основа на папството за разрешаване на „българския църковен въпрос“ в негова полза.

Основното схващане, което било застъпвано от папа Йоан VIII и римското духовенство, било, че Константинополската патриаршия незаконно си е присвоила българския църковен диоцез, който по право и законни основания принадлежи на Римската църква. Повторното възвръщане на Фотий на патриаршеския престол дало основание за свикване на църковен събор в Константинопол, по време на който да бъдат изяснени редица въпроси относно „Фотиевата схизма“ и да бъде отново поставен на дневен ред „българският църковен въпрос“. Папските пратеници за събора от 879–880 г. преди отпътуването си за Константинопол получили от Йоан VIII специален документ с точни инструкции (комониториум). В него се изтъквало, че патриарх Фотий трябвало да бъде накаран да обещае пред събора, че в бъдеще няма да ръкополага епископи в България под заплаха да бъде отлъчен от църквата[21]. В разрез с приетите правила, съборът в Константинопол бил председателстван не от византийския император Василий I (867–886), а от патриарх Фотий[22]. Папските пратеници на три различни заседания се опитали да поставят въпроса за забрана на константинополския патриарх да се праща повече омофор в България и да не ръкополага там епископи, което на практика означавало пререшаване на „българския църковен въпрос“ в полза на Рим. Фотий направил всичко възможно да се избегне подлагането на този въпрос на гласуване. В речта си на второто заседание (17 ноември 879 г.) той категорично заявил, че откакто повторно заел патриаршеския престол не е ръкополагал епископи в България и не възнамерява да прави това в бъдеще[23]. Ако за папските пратеници това означавало спазване на папското предначертание спрямо България, за византийските църковни отци имало смисъл, че на Фотий не му се налагала подобна стъпка, тъй като тукашните епископски катедри били учредени по времето на патриарх Игнатий, а и Българската църква вече имала автономия по отношение на избора на епископи, за да е необходимо да се обръща към Константинополската патриаршия. Когато на четвъртото заседание на събора (24 декември 879 г.) трябвало да се вземе

решение относно българския църковен диоцез, патриарх Фотий заявил, че това не е в неговите прерогативи, а на императора, който можел да определя и променя границите на църковните области. Поради това връщането на България под попечителството на папството не зависело от него, а от императора[24]. Така на този събор по отношение на България и нейната църковна област се запазило решението, взето на Осмия вселенски събор през 870 г.

През август 879 г. по своите пратеници епископите Евгений Остийски и Павел Популонски папа Йоан VIII изпратил до византийския император Василий I и неговите синове писмо (то е известно в латински оригинал и неговия превод на гръцки). В него папата формулирал своите искания по българския църковен въпрос. Преводът на това писмо в Константинопол бил извършен под надзора на патриарх Фотий и е характерен с преднамерена фалшификация на оригиналния текст. Именно този превод бил прочетен на заседание на събора. Папските пратеници не успели да разберат, че искането на папата за връщането на българския църковен диоцез (*Bulgariorum diocesem*), било заменено с формулировката, че отсега нататък Фотий няма да смята, че българската епархия (*Επαρχίαν των Βουλγάρων*) е негова собствена, а е придобила самостойност[25].

В писма до византийския василевс и патриарх Фотий, писани непосредствено след приключване на събора, папа Йоан VIII им благодарил, че те в името на справедливостта му върнали България[26]. Това ясно показва, че той и неговите пратеници не са разбрали хитрата словесна игра на Константинополския патриарх.

Папата отново поел инициативата за уреждане на „българския църковен въпрос“ и за възвръщане на техния църковен диоцез в лоното на Римската църква. През 880 г. като посредник за подновените преговори с българския владетел папа Йоан VIII използвал хърватския епископ Теодосий Нински. Той лично се срещнал с българския княз Борис I–Михаил, от когото получил обещание да изпрати пратеници в Рим заедно с него, но поради неизвестни причини това не станало. В написаното по-късно (вероятно през 881 г.) писмо до българския владетел папа Йоан VIII изразил учудване, че е изминало толкова много време, а българските пратеници не се появявали в Рим. Затова именно приканвал българите и техния владетел с думите: „Ето защо с това наше апостолическо писмо ви напомняме и подканваме като най-скъпи наши синове да не се колебаете да изпратите при нас подходящи пратеници, за да се накърмите от гърдите на вашата майка – светата Римска църква и да се изпълните с всяко благо...“[27].

Папа Йоан VIII имал основателно съмнение, че комониториумът, който той връчил на пратениците си преди събора от 879–880 г., не е бил представен на съборните заседания в оригиналния си вид и е бил преиначен от Фотиевата патриаршеска канцелария. За да се изясни въпросът, през есента на 880 г. в Константинопол бил изпратен епископ Марин. Той не само бил твърде вещ по „българския църковен въпрос“, но още през 868 г. бил един от фаворитите на княз Борис I–Михаил за архиепископ на България[28]. Заради това, че не признавал Фотий за легитимен константинополски патриарх,l дори и след събора от 879–880 г., той още при пристигането си във византийската столица по заповед на василевса бил хвърлен в затвора, където престоял цял месец. Научавайки какво е станало с неговия пратеник в Константинопол, папа Йоан VIII от амвона в Рим произнесъл анатема срещу Фотий и неговите привърженици[29]. Критическото изследване обяви тази втора „Фотиева схизма“ за мистификация – плод на по-късно време, вероятно по време на понтификата на Формоза (891–896)[30]. Независимо от това проблемът и досега остава не изцяло решен.

Последното писмо на папа Йоан VIII „до българския княз Михаил“ било писано малко преди неговата смърт, т.е. преди декември 882 г. В него папата изразява

благодарност за неговата преданост към светата Римска църква, потърсена в началото на покръстването като „помощница за вечно спасение“. Съветва го да не се отклонява от нея и да се погрижи да даде това, което доброволно е обещал някога. И го приканва да поправи своето отношение в най-скоро време: „Затова, прескъпи сине, побързайте да поправите това, което сте направили несправедливо; и при всеки случай и без всякакво бавене съобщете ни чрез ваш пратеник всичко, което искате да поправите от това, понеже с Божия помощ ние ще изпълним всяка ваша молба за поправяне. И понеже желаем да сте спасени духом и тялом, ще се грижим да нареждаме работата по Божия воля“[31]. Това папско писмо останало без отговор. Причините не са твърде ясни. Очевидно е, че за българския владетел въпросът за ориентацията на България в църковната сфера бил вече решен.

Такъв всъщност бил краят на дългогодишните взаимоотношения на България с папството през царуването на княз Борис I–Михаил (от 864 до 882 г., близо двадесет години). Всъщност, след смъртта на папа Йоан VIII „българският църковен въпрос“ постепенно отпаднал от програмата на папството по отношение на Балканите. Основната причина за това било църковно-каноничното обвързване на българските архиепископи с Константинополската патриаршия по силата на решенията от 870 г. и нейната придобита през 879–880 г. автономия. Ръководен от редица (преди всичко политически и отчасти църковно-религиозни) съображения княз Борис I–Михаил решил да се откъсне от общение с Римската църква[32]. Този ход имал решаващо значение за историята на България от различни гледни точки – църковна и политическа.

Взаимоотношенията на България с Римската църква през понтификата на Йоан VIII са интересна и важна страница от историята на ранносредновековна Европа. Изчезването на България за дълго от документите на папската канцелария едва ли може да бъде смятано за положителен атестат от нейната история. Тя се е нуждаела от диалога с папския Рим, който в бъдещите векове бил подновен.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Patrologia latina*, t. 128, cols. 1391–1394; t. 129, cols. 20B–22A.

[2] *Monumenta Germaniae historica – Epistulae*, VII, p. 413–415.

[3] Вж. за неговите взаимоотношения с България **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*, I, 2. София, 1927, 156–201; **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи (България през втората половина на IX век)*. София, 1969, с. 241 сл.; **Simeonova, L**. *Diplomacy of the Letter and the Cross (Photius, Bulgaria and the Papacy 860s–880s)*. Amsterdam, 1998, 296–331; **същата**. Мястото на България в европейската политика на папа Йоан VIII. – В: *Българската църква през вековете.* София, 2003, с. 49–71; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на средновековна България VII–XIV век.* София, 2006, 187–191; **Гюзелев, В**. *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.)*. Пловдив, 2009, 127–139, 310–323; *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Zweite Abteilung (867–1025)*, B. 3. Berlin–Boston 2013, No 2347, 378–380.

[4] **Ioannis VIII papae** Epistulae. – In: *Monumenta Germaniae historica – Epistulae*, VII, p. 277. Писмата са запазени в *Registrum Vaticanum I*, проучен критично и обстойно от **Lohrmann, D**. *Das Register Papst Johannes VIII. (872–882). Neue Studien zur Abschrift Reg. Vat. I, zum verlorenen Originalregister und zum Diktat der Briefe*. Tübingen, 1968. Оригинален текст и превод на писмата на папа Йоан VIII, свързани с България, вж. в: *ЛИБИ*, II, София, 1960, 137-181.

[5] **Ioannis VIII papae** Epistulae, 294–295.

[6] Ibidem, p. 296.

[7] Ibidem, 326–328.

[8] **Dujčev, Iv**. Uno studio inedito di mons. G. G. Ciampinî sul papa Formoso. – In: *Medioevo bizantino-slavo*, Roma, 1965, 149–181.

[9] **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи*, с. 268 сл.

[10] **Ioannis VIII papae** Epistulae, p. 146.

[11] Ibidem, 66–67.

[12] Ibidem, 58–60.

[13] Ibidem, 65–66.

[14] Ibidem, 60–62

[15] Ibidem, p. 147.

[16] Ibidem, p. 146.

[17] Ibidem, p. 147.

[18] Ibidem, 158–159.

[19] Относно състава на това българско пратеничество в Рим вж. **Гюзелев, В**. Житието на Власий Аморийски като извор за българската история. – *ГСУ-ФИФ*, т. 61 (1967), 21–31.

[20] **Ioannis VIII papae** Epistulae, 158–159.

[21] *Photius et ecclesia Romana, II. A synodo romano usque ad depositionem Photii (886)*, collegit et notis illustravit G. Hofmann. Romai, 1932, p. 34. **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*. София, 2006, 132–135, където е даден пълен превод на този интересен документ.

[22] Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, vol. XVIIA – XVIIIA, cols. 450–523. За този събор и решенията му вж. **Dvornik, F**. *The Photian Schism-History and Legend*. Cambridge, 1948, p. 177 sq.; **Simeonova, L**. *Op. cit*., p. 317 sq.

[23] **Mansi, D**. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collecti*o, vol. XVIIA, cols. 475–492.

[24] Ibidem, vol. XVIIA, cols. 487 A-E.

[25] **Ioannis VIII papae** Epistulae, 166–174.

[26] Ibidem, 227–230.

[27] Ibidem, p. 260.

[28] *Patrologia latina*, t. 128, col. 1393–1394; **Златарски, В.** *Цит. съч*., 125–127, 131–132; **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи*, с. 233 сл.

[29] **Златарски, В.** *Цит. съч*., с. 206.

[30] **Dvornik, F**. *Op. cit*., p. 202 sq.

[31] **Ioannis VIII papae** Epistulae, 266–267.

[32] **Gjuzelev, V**. *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter*. Wien, 1986, 180–181; **същият.** Бележки върху йерархическия статут на Българската църква и нейния върховен предстоятел през първия век от покръстването (865–971). – В: *Религия и църква в България*. София, 1999, 98–115.

ПРИСТИГАНЕТО НА УЧЕНИЦИТЕ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ В ПЛИСКА (885 – 886). ВИЗАНТИЙСКА ДИПЛОМАТИЧЕСКА ОФАНЗИВА В БЪЛГАРИЯ (886 – 889). ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

На 29.08.886 г. починал основателят на македонската династия – Василий I (867 – 886). Причините за неочакваната му кончина са любопитни и загадъчни. Така както е загадъчна и появата му начело на империята. Възцарява се неговият син и донякъде антипод Лъв VI (886 – 912), роден на 19.09.866 г., който ще остане в историята с прозвището Философ. Смяната на императора е достатъчен повод за изпращането в съседна и съюзна България на пратеничество, но това не е всичко. Скоро в България пристига послание от самия патриарх (небезизвестния Фотий), в което той между другото заявява „… че императорите Лъв и Александър … веднага след като от Бога поеха скиптъра на царството, те предложиха в писма … обичайните за приятелството неща”[1]. Очевидно посланието на Фотий има друга цел, и тази друга цел е пристигането на учениците на светите братя Кирил и Методий в България и проблемът, който възниква около тях. На тези въпроси е отделено достатъчно внимание от плеяда български медиависти.[2]

В рамките на това изследване ще акцентирам на сфрагистичните паметници, свързани с тези събития.

Най-напред за печатите на самите императори Лъв VI и Александър (886 – 912) (Обр. 1)**.**

На територията на дн. България са намерени 4 екземпляра, три от които са в Преслав, а четвъртият е с неизвестен произход. Теоретично някой от тях би могъл да се свърже с посланието, изпратено до българския владетел по случай възцаряването на двамата императори. Намирането им в Преслав не е съвсем необичайно. Напоследък се увеличиха доказателствата или предположенията за пребиваването на Борис I в Преслав, преди градът да стане столица.[3] Не е случаен фактът, че печатите са намерени извън града, в м. Въбилин дол, заедно с други византийски печати, датирани в IX – X в., може би извънстолична резиденция на българския владетел.

Лице. Бюст на Христос с брада и кръстат нимб, облечен в хитон и химатион във фас. С дясната ръка благославя, а в лявата държи книга (евангелие). Около изображението кръгов надпис:.....XRISTЧSNICA

Опако. Вляво бюст на Лъв VI с брада и корона, увенчана с кръст, облечен в дивитисион, украсен с лорос. Вдясно бюст на Александър, голобрад, с корона, дивитисион и хламида. Двамата императори държат помежду си лабарум, декориран с кръст. Кръгов надпис: + LЄOhCЄAΛЄΞANΔ ....: +Λέον κὲ ʾΑλέξαν(δρος) [αὐγ(ούστοι)]

Публикация. **Jordanov, I.** *Corpus*, III, nos. 61-64[4].

Паралели. **Zacos**, **G**. *Seals* I, nos. 60[5] (DO. 55. 1. 4294; 55. 1. 4298); **Соколова**, № 80[6].

Разбира се, малка е вероятността някой от тези печати да е скрепявал посланието на

двамата императори до Борис I Михаил. Те биха могли да са и от по-късна кореспонденция до българския владетел. Идеята е да се види как е изглеждал печатът, висящ от посланието, получено в България в първите дни на септември 886 г.[7]

За пълнота предлагаме илюстрация на печата на Борис I Михаил, получател на тези послания[8] (Обр. 2).

Печати на патриарх Фотий (858 – 867 и 877 – 886), изпратил послания до българския владетел в 867 и 886 г.

С името на същия са известни две групи печати:

А. Съхранява се в колекцията на Ватикана, диам. 35 мм. Неотчетлив отпечатък (Обр. 3).

Лице. Кръгов надпис: ΥΠЄΡΓΙЄ ΘЄΟΤΟΚЄ ROHΘЄI

В средата Богородица – права, с нимб, химатион и мафорион, държи наляво Младенеца.

Опако. Шестредов надпис:

+ ΦѠTI | ѠAPXIOЄΠIC | KOΠѠ KѠNC | TANTINѮΠO | ΛЄѠCNЄAC | PѠMHC

+ Ὑπεραγία Θεοτόκε βοήθει Φωτίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινοπόλεως Νέας Ῥώμης

Б. Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс DO. 47.2.2 , преди това в колекция Zacos, диам. 33 мм. Тегло 26,79 г. Пълен и отлично съхранен отпечатък (Обр. 4).

Лице. Между два зрънчести кръга надпис: ΘЄΟΤΟΚЄ ROHΘЄI TѠCѠΔOVΛѠ

В средата бюст на Богородица с нимб, химатион и мафорион, държи пред себе си медальон с лика на Младенеца.

Опако. Шестредов надпис:

. . . - + ΦѠTI | ѠAPXIOЄΠIC | KOΠѠKѠNC | TANTINѮΠO | ΛЄѠCNЄAC | - PѠMHC - . . .

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Φωτίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινοπόλεως Νέας Ῥώμης

С печат от първата група е било скрепено посланието от 867, а това от 886 г. с печат от втората група. За съжаление, в България не е намерен печат нито от първата група печати, нито от втората. Намерени са печатите на архиепископа на България от това време – Георги, които следват иконографския сюжет на печатите на Фотий.

Печати на Георги, архиепископ на България (877 – 893)

Те също се разпределят в две основни групи:

А. (Обр. 5)

Лице. Кръгов надпис: + ΘKЄROHΘ'TѠCѠΔȣΛѠ

Бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион в средата. Пред гърдите си държи Младенеца. От двете страни вместо титули е гравиран по един кръст.

Опако. Петредов надпис:

+ ΓЄѠ | ΡΓIѠAΡX | IЄΠICKOΠ | ѠROVΛΓA | PIAC

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βουλγαρίας.

Б. (Обр. 6)

Лице. Кръгов надпис: + ΘЄTOKЄROHΘЄITѠCѠΔȣΛѠ

В средата права фигура на Богородица с нимб, химатион и мафорион, полуобърната надясно. Държи Младенеца на лявото си рамо. Той е с хитон и химатион и благославя с десница.

Опако. Петредов надпис:

+ ΓЄѠ | ΡΓIѠAΡX | HЄΠICKO | ΠѠROVΛ | ΓAPIAC

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βουλγαρίας.

Датировката на тези две групи е както следва: първата група би следвало да се датира в 877 – 886 г., а втората – след 886 г. С последните българският архиепископ е скрепявал кореспонденцията си през непродължителен период, за което свидетелства по-малкият им брой, а и събитията в България след 889 г.

Следващият печат на пръв поглед не би имал връзка с темата, но само на пръв поглед.

Теофилакт, куратор на магистъра (последна четвърт на IX в.)(Обр. 7)**.**

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен. Закупен от Н. Николов от Разград. Намерен е във Външния град на Плиска. Размери: 17,5-19 (18) 2,5 мм, тегло 5,38 г. Непълен отпечатък, направен малко встрани, поради което части от надписа от лицето и реверса не са излезли. Продупчен е на две места и като че ли е бил пришит към нещо – лента или пакет, денк и пр.

Публикация. **Jordanov, I.** *Corpus*, III, no. 916.

Няма познати паралели.

Лице. Равнораменен кръст с ограничени хасти и удължено долно рамо върху постамент от три стъпала. Следи от кръговия надпис с инвокацията, започващ долу вдясно.

Опако. Петредов надпис.

. . . |+ΘЄѠ | . VΛAKT . | . OVPAT . | . HTȣM . | . CTP . .

[+ K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] Θεοφυλάκτ[ῳ κ]ουράτ[ορ]ῃ τοῦ μ[αγι]στρ[ου]

Има ли връзка със събитията?

Намерен е в Плиска във Външния град, което предполага, че е от комплекса с владетелски (български и византийски и др.) от последната четвърт на IX в.

Втората връзка, че е на куратор на магистъра.

Кой е този куратор и кой е този мгистър?

Какво представлява длъжността куратор?

Великият куратор (μέγας κουράτωρ) във Византия е администратор на частните

домени на императора. Засвидетелствуван е най-рано в годините на император Маврикий (582 — 602) и се запазва до X в.[9]

Неговите по-главни помощници според Филотей (899 г.)[10] са:

πρωτονοτάριος
β'νοτάριος
κουράτορες τῶν παλατίων
κουράτορες τῶν κτημάτων
μεζότερος τῶν Ἐλευθερίου
οἱ ξενοδόχοι

Известни са куратори на различни дворци, императорски имения; куратори към различните ведомства. По-малък е броят на публичните куратори, управлявали имотите на някои високопоставени личности[11]. От такъв характер би бил и Теофилакт, куратор (управител) на имотите на магистъра. Такива случаи са редки и не са ми познати от печатите. Това още повече подчертава високия ранг на този магистър.

Какво представлява длъжността, и впоследствие титулът магистър?

Титлата магистър има произход от античното magister officiorum, който е бил в качеството си на пръв цивилен министър в Късната Римска империя. През VII в. е лишен от повечето си функции, но си остава сановник от висок ранг. Той е бил първият помощник на императора в управлението на империята (κεφαλὴ τῶν σεκρέτων), председател на Сената и в отсъствието на императора ръководел делата на империята, грижел се и за сигурността на столицата. Към VIII – IX в. в изворите започва да се говори за двама „ефективни" магистри, съветници на императора (колегия, съхранила се до X в.; като първият е πρωτομάγιστρος). През IX в. освен тях се появяват и почетни магистри. След IX в. вече се схваща като обикновена титла от висок ранг. Тя е най-високата, предназначена за сановници, които не са били свързани с императорското семейство[12]. С тази титла са удостоени и българските владетели Борис II (969 – 971) и Пресиян II (1018 г.) след детронирането им.

Нашият случай е по-специален. Отнася се до магистър, който е познат във византийското общество и за когото няма нужда от други характеристики.

Все пак, кой е този магистър, който има и куратор, и който пише до България?

Сфрагистичните паметници и сведенията от наративните източници подсказват насочващ отговор.

В колекцията на Г. Закос се съхраняват два печата, които имат връзка с нашия:

Печат на Стилиан (Зауца), магистър и логотет на дрома (886 – 889) (Обр. 8)**.**

Засвидетелстван чрез два екземпляра от колекцията на Г. Закос и навярно произхождат от Истанбул. Диам. 23 и 24 мм. Някога добри отпечатъци, сега са счупени на две части. Отпечатани са чрез един и същи булотирион.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано: + KЄROHΘ'TѠCѠΔ8ΛѠ

В средата равнораменен кръст с ограничени хасти върху постамент от три стъпала. В основата сфера.

Опако. Петредов надпис:

+ CTVΛH | AN'MAГ'ANΘ'| ΠATP'R' A'CΠA | Θ'SΛOГ'TOV | ΔPOM8

+ K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Στυλιανῷ μαγίστρῳ ἀνθ(υπάτῳ) β'(πρωτο)

σπαθ(αρίῳ) (καὶ) λογ(οθέτῃ) τοῦ δρόμου

Печат на Стилиан (Зауца), василеопатор (888 – 899) (Обр. 9)**.**

Съхранява се в колекцията на Г. Закос и навярно произхожда от Истанбул. Диам. 26 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Лице. В средата равнораменен кръст с ограничени хасти върху постамент от три стъпала. В основата сфера. Около изображението инвокативен надпис, започващ и завършващ със звезда. *ΚЄROHΘЄITѠCѠΔOVΛѠ* *Опако.* Петредов надпис:

+ CTVΛI | ANѠTѠΘЄI | ANЄVCЄIRA |CIΛЄOΠA | TOPIѠ* | . . .

+ Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Στυλιανῷ τῳ θεία νεύσει βασιλεοπάτορι

Преди да коментираме данните им, констатираме, че тези печати имат същия иконографски сюжет[13] и външен вид с тези на Теофилакт, и би могло да се приеме, че това е нашият магистър. Наистина върху печата си той е представен като логотет на дрома, докато при Теофилакт той е куратор само на магистъра. Това разминаване може да бъде обяснено. Като се има предвид личността на логотета на дрома – Стилиан Зауца, би могло да се приеме, че той на практика е пръв министър или магистър на официите.[14]А върху печата на Теофилакт поради липса на място е изписано само "магистър", чието име и позиции са били известни на всички.

В светлината на казаното дотук може да се приеме, че за урегулиране на отношенията между България и Византия по повод идването на учениците на Кирил и Методий е взел участие и първият министър, който е титуляр и на логотезиона на дрома. Това е част от задълженията му. След като Фотий не е успял, а може би поради липса на време, тъй като е снет от патриаршеския трон (29.09.886 г.)[15].

На ход е магистърът на официите и логотет на дрома Стилиан Зауца. Все пак не бива да забравяме, че ако печатът на Теофилакт, куратор на магистъра, има връзка с дипломатическия демарш и със Стилиан Зауца, не бива да се датира след 888 – 889 г. След тази дата Стилиан е вече василеопатор и Теофилакт би следвало да се титулува като куратор на василеопатора.

Кой е Стилиан Зауца?

Ето накратко какво знаем за него.

Родом е от тема Македония, някои автори допускат, че баща му е бил стратег на Македония. Приема се, че е от арменски произход и че Зауца е вариант на известното арменско фамилно име Тцанци! Най-рано е засвидетелстван в края на управлението на Василий I (867 – 886) в качеството му на протоспатарий и хетериарх[16]. В конфликта между императорите (баща и син) той взема страната на Лъв VI и след помирението Василий I го назначава за опекун, настойник на сина си (роден в 866 г.). След възцаряването на Лъв VI (886 – 912) е повишен в ранг на патриций, магистър и василеопатор (888 – 889). Преди да заеме последния пост, е бил и логотет на дрома, засвидетелстван и чрез негов печат. Тези динамични промени сочат влиянието му в двореца и в управлението на империята. През всичкото време при царуването на Лъв VI до смъртта си в 899 г. той е начело в държавното управление. Отначало като магистър на официите и логотет на

дрома. Впоследствие – като василеопатор. Поставянето му на върха на администрацията в тактикона на Филотей от 899 г. отразява реално позициите му в империята.

Значителна част от новелите, издадени по времето на Лъв VI, се приписват като авторство на Стилиан Зауца. С неговата личност и политиката, която води империята, се свързва и конфликтът между Византия и България в 893-94 г. по повод преместването на пазара за българите от Константинопол в Солун, което е повод за война, която продължила близо 10 години (894 – 904). Още повече Стилиан Зауца увеличава влиянието си над императора, когато неговата дъщеря – Зоя Зауцина, става метреса, а впоследствие и съпруга, трета по ред, на императора (898 г.). Годината 899 е повратна за Стилиан и семейството му. Той умира, а дъщеря му се отказва от престола (900 г.), тъй като не оправдала очакванията на императора за мъжки наследник и влиянието на фамилията Зауца паднало[17].

Но да се върнем към нашата тема – византийската дипломатична офанзива в България във връзка с идването на учениците на Кирил и Методий. Позицията на империята е двояка. От една страна, чрез славянската писменост се привличат под лоното на Константинополската църква огромни маси славяни, живеещи в империята и извън нея. От друга, тя си дава ясна сметка, че славянската писменост и преведените на славянски език църковни книги са мощно оръжие в ръцете на тези страни и народи, които се борят за своята независимост. В този смисъл властите във Византия са разтревожени от пристигането и приемането на учениците на Кирил и Методий в България и следва посланието на Фотий. Византийската дипломация, която има вековни традиции, винаги намира компромис. Навярно такъв е бил намерен и сега. Материален израз на това е било изпращането на оставените от Методий в Константинопол "поп и дякон с книги" в България[18].

За реализацията на това навярно е бил натоварен кураторът на магистъра (пръв министър) – Теофилакт. Навярно той е контактувал със своя колега **– великия куратор на архонта на България – Петър, засвидетелстван чрез негов печат** (Обр. 10)[19].

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей-Шумен, инв. № 14862. Собственикът му (Н. Николов от Разград), който го предложи за изкупуване, е посредник и го е закупил заедно с други оловни печати, за които информацията на намиране е Плиска. Представлява правоъгълна или ромбовидна плочка с размери: 20-22 мм и дебелина 2 мм. Върху нея е нанесен отпечатък с диаметър 23-23 мм. Тегло 5,62 г.

Лице. Представен е двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Около изображението между два зрънчести кръга е изписана инвокацията, започвайки от основата на кръста: +KЄRO.....ΔϑΛW = + K(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῷ] δούλῳ

Опако. Четириредов надпис:

ΠЄTPOM | . ΓΑΛWKϑ | PATOPIAP | X'RϑΛΓAP′

Πετρο μεγάλῳ κουράτορι αρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας)

Ако допълним с определителния член, би следвало да е:

Πετρο μεγάλῳ κουράτορι (τον) αρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας)

Като цяло отпечатъкът е пълен с повредени или недостатъчно добре отпечатани първите или последните букви от някои от редовете. Най-характерното обаче е, че тази пластинка не е използвана за скрепяване на кореспонденция, тъй като няма никаква следа от канал за шнура, а по всяка вероятност е била за изпробване на булотириона или за някакво друго предназначение.

От печатите на двамата куратори, намерени в Плиска, установяваме, че финализирането на дипломатическия демарш е било снето на по-ниско ниво за изпълнение. И може би печатът на Теофилакт, куратор на магистъра, да е бил пришит към някакъв пакет или денк.

Целта на тази публикация е да напомни за важни събития в средновековна България и възможностите на печатите като отражение на тези събития.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Печат на Лъв VI и Александър
Обр. 2. Печат на Михаил, архонт на България
Обр. 3-4. Печати на патриарх Фотий (858 – 867 и 877 – 886)
Обр. 5-6. Печати на Георги, архиепископ на България (877 – 893)
Обр. 7. Печат на Теофилакт, куратор на магистъра (последна четвърт на IX в.)
Обр. 8. Печат на Стилиан (Зауца), магистър и логотет на дрома (886 – 889)
Обр. 9. Печат на Стилиан (Зауца), василеопатор (888 – 899)
Обр. 10. Печат на Петър, велик куратор на архонта на България

БЕЛЕЖКИ

[1] *ГИБИ*, IV, София, 1961, с. 105.

[2] Пристигането на учениците в Плиска през 885 – 886 г. и приемът им от владетеля Борис I, както и мерките от българската държава за тяхното привличане в културната и просветна дейност на страната, а така също и реакцията на Константинопол, са разгледани подробно в студията на **Георгиев, П.** За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886 – 893). – *Кирило-Методиевски студии*, 4, 1987, 291–303, и цит. литература.

[3] **Георгиев, П.** Столиците на княз Борис Михаил – хронология и типологическа характеристика. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Велико Търново, Фабер, 2008, 146–169.

[4] **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria",volume 3, part one and two*, Sofia, 2009. По-нататък ще се цитира **Jordanov, I.** *Corpus*, III и съответния номер или страница.

[5] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972. По-нататък ще се цитира **Zacos**, **G**. *Seals* I и съответния номер или страница.

[6] **Соколова, И. В.** *Государственный Эрмитаж. Печати византийских императоров. Каталог коллекций*. Санкт-Петербург, 2007. По-нататък ще се цитира **Соколова** и съответния номер или страница.

[7] Ако трябва да бъдем откровени, очакванията ми са за златен печат хрисовул с образа на двамата владетели със стойност поне 3 солида. Поводът е достатъчно тържествен. След продължителен и драматичен конфликт между баща и син (Василий I и Лъв VI) най-после Лъв се възцарява. Брат му е формален съвладетел и такъв ще си остане до 912 г.

[8] Писмото на императорите не е съхранено, това на Фотий е достигнало до нас. Интересна е лемата в началото: Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἀρχοντι Βουλγαρίας, докато в посланието на същия Фотий до българския владетел след покръстването в 867 г. то е адресирано до: Μιχαὴλ ἀρχοντι Βουλγαρίας.

[9] За последен път е съобщен в 1012 г. в документ на Kultumus: *Actes de Kultumus. Texte et album*, ed. **P. Lemerle**, Paris, 1946, no 5, 1.22.

[10] **Oikonomides, N**. *Les listes de préséance byzantines des IXe et X^e siecles, Introduction, texte, traduction et comentaire*, Paris, 1972, p. 123.$_{11\text{-}20.}$

[11] Ibidem, p. 318.

[12] **Bury, J.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Centur*y, *with a Revised Text of the Kletorologien of Philotheos,* London, 1911, 29-33; **Oikonomides, N**. *Op. cit.*, p. 294.

[13] Който, между другото, е доста рядко срещан по византийските печати

[14] Анализът на различните източници го определя като последен "ефективен" магистър във Визан-

тия (евентуално съвместяващ едновременно длъжността и почетната титла в рамките на своя магистърски ранг), той неслучайно е определян като μάγιστρος τῶν ὀφφικίων, което е названието на длъжността му и е буквален превод от гръцки на *magister officiorum* от времето на ранната империя: вж: *Two studies in later Roman and Byzantine administration*, by **Arthur E. R. Boak and James E. Dunlap**. New York, Macmillan, 1924, p. 52 and footnote 4; **Bury, J.** *Op. cit.*, p. 31; **Кънев, Н.** Отражението на българо-византийските отношения върху даването на почетни титли като елемент от външната политика на Византия (краят на VII – първата четвърт на XI в.). – В: **Кънев, Н.** *Византино-български студии*, Велико Търново, 2013, 48–110.

[15] В деня, в който императорът навършва пълнолетие. За патриарх е избран братът на императора Стефан (886 – 893).

[16] Навярно πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῆς ἑταιρείας или ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας. Ако допуснем, че това е ефективна длъжност, тогава се отнася до началника на един от корпусите, охраняващи императора.

[17] *The Oxford Dictionary of Byzantium,* I-III (Chief-editor: A. P. Kazhdan), New York-Oxford, 1991, 2220 и цит. л-ра.

[18] **Георгиев**, **П**. За началото, 296–298.

[19] **Йорданов, И.** Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последната четвърт на IX в.). – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4-2, София, 2007, 325–330.

THE ARRIVAL OF THE DISCIPLES OF CYRIL AND METHODIUS IN PLISKA (885-886). BYZANTINE DIPLOMATIC OFFENSIVE IN BULGARIA (886-889). CONTRIBUTION OF SIGILLOGRAPHY

Ivan Jordanov

Abstract

In this paper are presented Byzantine and Bulgarian lead seals associated with these events as follows:

Emperors Leo VI and Alexander (886-912), sending letter to the Bulgarian ruler in 886 (Fig. 1).

Patriarch Photios (858-867 and 877-886), sending at least two messages to the Bulgarian ruler in 867 and 886 (Fig.3-4).

For completeness are presented seals of recipients of these messages: Michael Archon of Bulgaria (864-889) (Fig. 2) and George, Archbishop of Bulgaria (? -893). Fig. 5-6.

A special interest in this connection is the seal of Theophilactus curator of the Magistros, dated in the last quarter of the ninth century. Found in Pliska (Fig. 7). It is assumed that the owner of this seal is curator (governor) of the personal property of the Magistros - famous Stilian Zautsa. Drawn are his seals as a Magistros and Logothete of Drôme (886-889) and vasileopator (889-899). Fig. 8-9.

Обр. 1

Обр. 2

7a

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 8

Обр. 7

Обр. 9

Обр. 10

ПОКРЪСТВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В АРАБСКИТЕ ИЗВОРИ

Красимир Кръстев

Арабските историци и хронисти сравнително рядко засягат епизоди от българската история. Вниманието им привличат многозначителни събития, които ги касаят пряко: обсадата на Цариград от 717 – 718 г., гибелта на византийския император от арабски произход Никифор I Геник (802 – 811), Симеоновите войни и дипломатически пратеничества и пр. Сред тях се нарежда и покръстването на българите при кан/княз Борис I Михаил (852 – 889; † 2 май 907).

Настоящото изследване има за цел да се фокусира върху отзвука, който предизвикали кръщението и християнизацията на българите в арабския свят. Едновременно с това ще представи един сравнително малко познат епизод от управлението на българския владетел, а именно българо-арабските отношения от 60-те години на IX в.

Най-ранните източни сведения, касаещи разглеждания период, се съдържат в съчинението „История на пророците и царете“ на иранския автор, писал на арабски език, Ал-Табари (838/839 – 17 февруари 923). Той разказва, че във връзка с размяната на пленници абасидският халиф Ал-Мутавакил (847 – 861) изпратил във византийската столица Цариград пратеника Наср ибн ал-Азхар ал-Шии, който поискал лична среща с ромейския василевс Михаил III (842 – 867). Арабинът бил приет от императора през март 860 г., след като бил пренебрегван цели четири месеца. Наред с твърде подробните сведения как е протекло самото пратеничество и какви подаръци били поднесени в двореца, Ал-Табари обяснява, че малко по-рано владетелят дал аудиенция „на пратениците на бурджаните (Burjān) и на другите [пратеници], дошли при него“[1]. Последното сведение е уникално по своя характер, тъй като за събитието пишат и други източни автори, които обаче не споменават за българската делегация[2].

На въпросното свидетелство за пръв път е обърнато специално внимание от руския ориенталист и арабист барон Виктор Розен (1849 – 1908). По-късно то е било обект на проучване и от страна на руския ориенталист, арабист и византинист Александър Василиев (1867 – 1953). Макар че Ал-Табари не пише каква е била причината за българското пратеничество, двамата изследователи смятат, че то е било свързано с преговори за приемане на християнството[3]. Подобно заключение обаче изглежда неаргументирано. Няма никакво основание да се допуска, че още през 860 г. българският кан е предприел подобен дипломатически ход. По-вероятно изглежда обяснението, че тази делегация е целяла единствено да потвърди мира, който бил постигнат между България и Византийската империя още през 856 г.[4], макар то да се опира единствено на логически аргументи[5].

Арабите следели внимателно не само българо-византийското военно противопоставяне и дипломатически преговори, но същевременно с това правели и опити за разпространение на ислямската вяра в България. За това свидетелстват данните, поместени в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ от 866 г., в които е представена следната информация: „Вие питате какво трябва да се направи с нечестивите книги, които, както заявявате, сте получили от сараците [арабите] и се намират у вас. Те, естествено, не трябва да се пазят, „защото“, както е писано, „лошите беседи развалят добрите нрави”, но именно като вредни и богохулни да се предат на

огън“ (De libris profanis, quos Sarracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibetis, quid faciendum sit, inquiritis. Qui nimirum non sunt reservandi: “Corrumpunt” enim, sicut scriptum est, “mores bonos colloquia mala”, sed utpote noxii et blasphemi igni tradendi)[6].

Въз основа на тези данни изследователите обикновено смятат, че ислямски мисионери са посещавали България преди приемането на християнската религия. Допуска се още и възможността това да е станало след покръстването, но без знанието на българския владетел. Вероятно те идвали от Хазарския каганат, където се съревновавали с евреите за налагане на религията си сред езическите народи[7]. Колкото до свещените книги[8], за които се споменава в източника, може да се предположи, че те били пренесени в България в превод на гръцки език. Всъщност още през IX в. (terminus ante quem 870 г.) анонимен автор (за когото се предполага, че бил сириец по произход) изготвил гръцки превод на Корана. Именно той бил използван от полемиста Никита Византийски (IX в.) в неговото съчинение „Опровержение на Корана”, написано по нареждане на император Михаил III[9].

Някои изследователи тълкуват перфектния инфинитив abstulisse (от глагола aufero) в смисъл на „отнели“ от сарацините[10]. Всъщност думата може да се преведе като „получили“, „взели“, „отнели“, „плячкосали“, „заграбили“[11]. Други неправилно смятат, че появата на ислямска литература в България имала нещо общо с т.нар. тюрки вардариоти[12], независимо от това, че техният произход е неясен и спорен. Те били покръстени скоро след заселването им по долината на р. Вардар[13]. Трети погрешно смятат, че книгите били разпространявани от волжките българи[14], които обаче приели исляма чак през 922 г.[15] Същата стойност има и обяснението, че се касаело за книжнина с астрологическо съдържание, но папските преводачи са изопачили смисъла на българския въпрос[16].

Арабите били осведомени както за настъпилите религиозни промени сред българите, така и за борбата между Цариградската и Римската църква за тяхното понататъшното духовно приобщаване, от Окръжно послание (енциклика) на цариградския патриарх Фотий (858 – 867; 877 – 886) от началото на 867 г. То било адресирано до александрийския и другите източни патриарси, чиито диоцези обхващали територии, намиращи се под арабско владичество[17].

В историографията е изказано предположението, че в края на живота си арабският теолог от Багдадския халифат Ал-Джахиз (776 – 869) написал полемичен трактат, насочен срещу християнството. В него се казва, че една от причините за разпространението му била тази, „че християните „правели прозелити [т.е. новообращенци във вярата] сред другите религии“. Някои автори приемат, че в случая става дума за отскоро покръстените българи[18]. Тези заключения обаче са неоснователни, тъй като със сигурност творбата била съставена при управлението на халифа Ал-Мутавакил. Това ясно личи от кореспонденцията между Ал-Фатх ибн Хакан, един от придворните на владетеля, и Ал-Джахиз[19]. Следователно въпросното известие не касае българския народ.

Конкретни данни за покръстването на българите са представени от испанския арабин Ал-Бакри/Бекри (†1094) в неговото компилативно географско съчинение „Книга за пътища и страни“ (около 1067 – 1068), който се основава на по-ранните данни на арабския търговец, пътешественик и пратеник от еврейски произход Ибрахим ибн Якуб ал-Туртуши (X в.) от 965 г.[20]. Излагайки данни за пратеничеството на българския цар Петър I (927 – 968; † 30.01.969) в двора на германския крал (936 – 962) и император на Свещената римска империя Ото I Велики (962 – 973) в Магдебург (дн. Източна Германия), авторът допълва още, че българите имали книжнина и са превели евангелието на славянски език, тъй като били християни. По думите на Ибрахим ибн Якуб българският

цар приел християнството по време на поход в страната на румите (ромеите), когато обсаждал Цариград. Именно тогава византийският василевс сполучил да го омилостиви и го обдарил с големи дарове. Също така той му дал дъщеря си за жена. След това тя склонила съпруга си да приеме християнството. По този повод Ал-Бакри заключава: „И думите на Ибрахим сочат към това, че приемането на християнството от него [т.е. от българския цар] е станало след 300 година от хиджра [= 18 август 912 – 6 август 913 г.]“. Веднага след това, явно несъгласен с данните, които предлага Ибн- Якуб, Ал-Бакри прави опит да го коригира: „Други обаче казват, че християнството приели ония от тях [българите], които са го приели по времето на цар Бсŷс (Bsûs/Б-сŷс/B-sûs/Basûsal-malik; варианти: Бслŷс/Bslûs; Codex Landberg: Б.с.бус/Бсбŷс/Bsbûs/Basbûs) и след това останали християни до ден днешен.“[21]

Макар че информацията е силно преиначена, очевидно в случая става дума за обсадата на ромейската столица Цариград, предприета от княз/цар Симеон (893 – 927) през 913 г. Най-вероятно Ибрахим ибн Якуб е получил тези данни от българските пратеници в Магдебург, но впоследствие не е успял да ги възпроизведе с точност и ги е изопачил[22]. Информацията за дъщерята на василевса, под влиянието на която царят приел новата религия, кореспондира с една от легендите за покръстването на българите при княз Борис I Михаил. Според сведенията в хрониката на продължителя на Теофан (X в.) българският владетел приел християнството под влияние на сестра си, която освободил от пленничество, разменяйки я за знатния византиец Теодор Куфара[23]. Същото сведение е намерило място и в редица други византийски и старобългарски извори[24].

В случая най-голям интерес представлява свидетелството за цар Бсŷс. Непряко то било заимствано от днес незапазеното в оригинал съчинение на арабския автор Харун ибн Яхя (IX – X в.). Произведението му е съхранено в енциклопедичния труд „Книга на скъпоценни съкровища“ на иранския географ Ибн-Руста (Ибн-Русте, погрешно наричан Ибн-Даста; втората половина на IX – първата половина на X в.). Той представя разказа на Харун ибн Яхя, който бил освободен от византийски плен в края на IX в.[25] Арабинът потеглил от Цариград, прекосил Балканите, достигайки до Венеция и Рим. Той оставил зад себе си Salūqiya (Солун) и придвижвайки се покрай морето, след три дни достигнал до друг голям град (?), чието наименование е заличено в арабския текст. Подир това пътешественикът преминал през гъсти гори, в които живеели сакалиба (славяни). Те обитавали дървени къщи и били християни. В допълнение на това авторът на пътеписа известява: „Приели са християнството по времето на цар Б.сŷс (Б-сŷс/B-sûs/Bsûs/Basūs) и до днес са още християни. Пътуваш през тяхната страна почти месец чак до планините, покрити с гори, и достигаш до града, наречен Balāṭīs (т.е. Спалато, Сплит, дн. Хърватия).“[26]

Повечето изследователи, занимавали се с проблема, приемат, че в случая под „цар Б.сŷс“ трябва да се разбира византийският василевс Василий I Македонец (867 – 886). Те смятат, че изопачената именна форма има звукова близост както с титлата василевс, така и с името Василий (Basijūs, B-s-lîûs). Споменатото селище в Солунския залив се идентифицира с Китрос (при дн. с. Китрос, близо до гр. Катерини, Гърция), или с Димитриада (при дн. гр. Волос, Гърция). Твърди се още, че за да избегне опасностите, арабският пътешественик не е преминал по пътя Via Egnatia и е заобиколил териториите на българската държава, прекосявайки земите на епирските и албанските славяни. Именно това била причината в пътеписа му да не се споменава за нито един голям град чак до Спалато (Сплит). Заключава се, че под „сакалиба“ се имат предвид сърбите, захумляните, травуняните, конавляните и неретляните, населяващи западната част на Балканския полу-

остров, които били покръстени по времето на император Василий[27].

Като допълнителен довод в подкрепа на изложената по-горе трактовка се прибавят и данните, съхранени в компилативния географски трактат „Худуд ал-алам“ („Книга за пределите на света от изток на запад“) от 982/983 г., дело на анонимен ирански автор. В кратък откъс той пише, че страната на християнизираните славяни била византийска провинция. По-нататък е уточнено: „В нея живеят славяните, които са станали християни. Те плащат данъци на ромейския василевс. Те са голям народ и тяхната страна е приятна и безопасна.“[28] Обстоятелството, че в текста става дума за славяни, които са приели християнската религия, не може да се счита като основателен аргумент, че той бил заимстван от пътеписа на Харун ибн Яхя. Не става ясно дали се визират славянските племена, които населявали територите на българската държава, Византия, или става дума за тези, които обитавали Западните Балкани. Обяснението, че те плащали данък, също не е достатъчно, за да се приема, че се касае за племената, които се покръстили при император Василий I Македонец, тъй като в източника като данъкоплатци са определени и бурджаните, а земите им са представени като част от империята[29].

Други учени (между които и Васил Гюзелев) смятат, че Б-сŷс е арабизирана форма на името Борис[30]. Това становище се потвърждава от посоченото по-горе известие на Ал-Бакри, който го свързва с българите. Трябва да се има предвид още, че в частта, която беше разгледана, текстът на Ибн-Яхя е подозрително кратък. Авторът се е концентрирал върху забележителностите в Цариград и Рим, а пътуването му през Балканите е представено мимоходом[31]. От това следва, че или самият той не му е обърнал достатъчно внимание, или съчинението му е било съкратено от неговия компилатор. Има и друг сериозен довод в полза на твърдението, че Б-сŷс е княз Борис I Михаил. Става дума за това, че името Василий е било добре познато на арабските автори. За него те използвали формата Basīl, а не Bsûs[32].

Изследваният откъс от съчинението на Харун ибн Яхя е съхранен и в творбата „Книга за ориентацията на киблата“ на иранския юрист, писал на арабски език, Ахмед ибн ал-Кас († 946/947). В нея не е представено известието за цар Б-сŷс, но за сметка на това се съдържа допълнителна информация. Споменава се, че след Salūqiya (Солун) арабинът достигнал за три етапа (дни) до Barūqiya (?), след което пътувал два месеца до Balāṭīs (Сполето), като накрая достигнал до Рим[33]. В случая интерес представлява споменаването на селището Barūqiya. Като се има предвид по какъв начин в източника е изписан град Солун, т.е. Salūqiya, изглежда напълно правдоподобно то да се отъждестви с Бер (дн. Верия, Гърция)[34]. Следователно между двата разгледани текста има сериозни разминавания и поради тази причина не трябва да се правят генерални заключения за маршрута на арабина. Напълно възможно е той да е прекосил български територии, откъдето е могъл да почерпи сведения.

Далечен отглас за покръстването и християнизацията на българите представляват свидетелствата на по-късни сирийски и египетски автори. В съчинението „Кратка история на човечеството“, известно още като „Анали”, сирийският историк и географ Исмаил Абу ал-Фида (ноември 1273 – 27 октомври 1331) обособява специален раздел, озаглавен „За народите, които са приели християнската религия“. Смесвайки дунавските с волжките българи (Bulgari), той пише, че първоначално християнството взело връх над тях, но впоследствие една част приели ислямски имена. По-нататък в творбата си авторът обяснява, че сред бурджаните (Burdjani) „се разпространява [вярата в] разделянето [на Бога] на три, а страната им се е разпростряла на север“.[35] Остават съмнения дали последното известие не касае бургундците[36].

В допълнение към разгледаните извори могат да се прибавят и данните от египетски източници – историко-географската творба, озаглавена „Способи за наблюдение на големите държавни центрове“ на мамелюкския историк и чиновник Ал-Умари (1301 – 1348/1349) и канцеларското ръководство „Факел за слабовиждащи в изкуството на писарите“ на Ал-Калкашанди (1355/1356 – 1418). Те се позовават на сведения, поместени в съчинението „Промивални на злато и рудници за скъпоценни камъни“ на ранносредновековния арабски историк и географ Ал-Масуди (896 – 956)[37]. Според тях първоначално у сърбите и българите бил разпространен ислямът и мюсюлманската религия дори процъфтявала, а по тяхно време вярата им вече била заменена с неверие и започвала да ги управлява „тълпа от поклонници на кръста“[38].

Накрая може да се обобщи, че подобно на Византия и кралствата, наследници на Франкската империя, сериозни политически и религиозни аспирации в Европа имали и арабските държави. Именно с това може да се обясни не само засиленият интерес на арабския свят спрямо случващото се на Балканите, но и появата на арабски мисионери в България, които се опитвали да разпространяват ислямска литература.

Източните автори почерпили информация за покръстването на българите пряко или косвено – посредством личните преживявания на арабски пътешественици и проповедници или чрез данните, заимствани от византийски източници. Арабската летописна традиция съхранила тези свидетелства в по-късни творби. Неразличавайки дунавските от волжките българи, историците и хронистите от XIII – XIV в. смесили сведенията за християнизацията на едните през деветото столетие с приемането на исляма от другите през X в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Розен, В**. *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхъи Антиохийскаго*. Санкт-Петербург, 1883, с. 145–148; **Васильев, А**. *Византия и арабы*. Т. I. *Политическия отношения Византии и арабов за время Аморейской династии*. Санкт-Петербург, 1900, с. 186–189 (анализ); Приложения, с. 56–58 (превод); **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България*. Т. I. *Ранно средновековие VII – XII в.* София, 1978, с. 186–187; ***The History of al-Ṭabarī***. Vol. XXXIV. *Incipient Decline: The Caliphates of al-Wathiq, al-Mutawakkil, and al-Muntasir A.D. 841-863/A.H. 227-248*, translated and annotated by J. Kraemer. New York 1989, pp. 168-170; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите. Изворoведческо изследване с приложение*. София, 2006, Приложение, № 116, с. 214. Вж. и **Васильев, А**. Византийско-арабския отношения в царствование Михаила III (842–867). – *Журнал Министерства народного просвещения*, CCCXXIV (1899), с. 31, 33-35; **Златарски, В**. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. – В: Златарски, В. *Избрани произведения*. Т. I. София, 1972, с. 428, бел. 73 (= *СбНУНК*, XXIV, 1908); **Същият**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I. Ч. II. *Първо българско царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство*. София, [1927], с. 32, бел. 10; **Bury, J**. *A History of the Eastern Roman Empire. From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*. London 1912, pp. 279-281; **Runciman, St**. *A History of the First Bulgarian Empire*. London 1930, p. 92; **Иречек, К**. *История на българите*. С поправки и добавки от самия автор. Под редакцията на проф. П. Петров. София, 1978, с. 171, бел. 6; **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*. София, 1969, с. 62; ***История на България*. Т. II**. *Първа българска държава*. София, 1981, с. 214; **Салюм, С**. Българо-арабски отношения през средните векове (VII – XIV в.). – *ИПр*, XLIII, 2 (1987), с. 25–26; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на средновековна България VII – XIV в.* София, 1999, с. 170.

[2] **Васильев, А**. *Византия и арабы*, I, с. 186-187, бел. 4; с. 189, бел. 2; Приложения, с. 74, 92, 124.

[3] **Розен, В**. *Цит. съч.*, с. 145, бел. d; **Васильев, А**. *Византия и арабы*, I, с. 187, бел. 1.

[4] **Златарски, В**. Известията за българите, с. 428, бел. 73; **Същият**. *История*, I/2, с. 32, бел. 10; **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи*, с. 62, 126, бел. 46; **Салюм, С**. Цит. съч., с. 26; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *Цит. съч.*, с. 170.

[5] Вж. **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 273, бел. 5, където изследователят посочва, че причината за пристигането на българското пратеничество във византийската столица не е твърде ясна.

[6] ***Nicolai I. papae epistolae***, ed. E. Perels. Berolini 1925 (MGH, Epistolae VI. Karolini aevi IV), p. 599; ***Responsa Nicolai papae I***. *ad consulta Bulgarorum, anno 866*. Стъкми за издание и преведе Д. Дечев. София, 1922, с. 98–99 (= ***ЛИБИ***. Т. II. София, 1960, с. 122); **Гюзелев, В**. *Папството и българите (IX – XV в.)*. Пловдив, 2009, Документация на взаимоотношенията, № II, с. 303. Вж. и **Гильфердинг, А**. История сорбов и болгар. – В: Гильфердинг, А. *Собрание сочинений*. Т. I. Санкт-Петербург, 1868, с. 66; **Соколов, М**. *Из древней истории болгар*. Санкт-Петербург, 1879, с. 144; **Златарски, В**. *История*, I/2, с. 88–89; **Дуйчев, Ив**. Еще о славяно-болгарских древностях IX-ого века. – *Byzantinoslavica*, XII (1951), с. 90–91; **Салюм, С**. Цит. съч., с. 32; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *Цит. съч.*, с. 286; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 42–43; **Ангелов, П**. *Чуждите народи в представите на средновековния българин*. София, 2013, с. 94.

[7] **Златарски, В**. *История*, I/2, с. 89.

[8] Вж. **Соколов, М**. *Цит. съч.*, с. 144; **Златарски, В**. *История*, I/2, с. 89, които предполагат, че става дума за Корана, но без да се аргументират.

[9] **Versteegh, K**. Greek Translations of the Qur'ān in Christian Polemics (9th Century A.D.). – *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 141 (1991), p. 52-68; **Høgel, Ch**. An Early Anonymous Greek Translation of the Qur'ān. The Fragments from Niketas Byzantios' Refutatio and the Anonymous Abjuratio. – *Collectanea Christiana Orientalia*, 7 (2010), pp. 65-119.

[10] **Hergenröther, J**. *Photius, Patriarch von Konstantinopel; sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Nach handschriftlichen und gedruckten Quellen*. Regensburg, 1867, S. 608.

[11] Критика у **Дуйчев, Ив**. Цит. съч., с. 90. Срв. с ***Responsa Nicolai papae I***. Op. cit., p. 111, n. 87.

[12] **Соколов, М**. *Цит. съч.*, с. 144.

[13] Критика у **Златарски, В**. *История*, I/2, с. 88–89. За тях вж. ***The Oxford Dictionary of Byzantium***. Vol. III. Editor in chief A. P. Kazhdan. New York–Oxford, 1991, p. 2153 и посочените там извори и литература.

[14] **Frähn, Ch**. Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X. Jahrhundert n. Chr. – *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg, VI s. Sciences politiques, histoire et philologie*, I (1832), S. 188; **Roessler, R**. *Romänische Studien. Untersuchung zur älteren Geschichte Romäniens*. Leipzig, 1871, S. 241 и N 3.

[15] Критика у **Соколов, М**. *Цит. съч.*, с. 144.

[16] **Дуйчев, Ив**. Цит. съч., с. 90–91.

[17] ***Photius patriarcha, Epistolae***. Paris, 1900 (PG, 102), cols. 723–738 (= ***ГИБИ***. Т. IV. София, 1961, с. 99–103). Вж. и **Златарски, В**. *История*, I/2, с. 126–127, 135–136; **Гюзелев, В**. *Княз Борис Първи*, с. 219, 221; *История на България*. Т. II. *Първа българска държава*. София, 1981, с. 224; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *Цит. съч.*, с. 181; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 42.

[18] **Fletcher, Ch**. *Anti-Christian Polemic in Early Islam. A Translation and Analysis of Abū 'Uthmān 'Amr b. Baḥr al-Jāḥiẓ's risāla: Radd 'alā al-Naṣārā (A Replay to the Christians)*. Montreal, 2002, p. 74. Вж. и предположението на **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 42–43.

[19] **Fletcher, Ch**. *Op. cit.*, p. 41–59.

[20] За тези автори, мястото, където било посрещнато българското пратеничество, и датировката вж. **Мишин, Д**. *Сакалиба (славяне) в исламском мире в Раннее средневековье*. Москва, 2002, с. 33-38; с. 46, бел. 16, с. 47, бел. 21–23 и посочената там литература.

[21] **Куник, А., В. Розен.** *Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах*. Т. I. Санкт-Петербург, 1878, с. 37–38 (текст), 52 (превод), 83–85 (анализ); **Westberg, Fr**. *Ibrâhîm-ibn-Ja'kûb's Reisebericht über die Slawenland aus dem Jahre 965*. St. Petersburg, 1898, S. 34 (анализ), 57 (превод), 127, 161 (анализ); **Същият**. *Коментарий на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянах*. Санкт-Петербург, 1903, с. 41–42 (анализ); Приложение, 135–136 (текст), 147 (превод); **Петров, П., В. Гюзелев.** *Цит съч.*, I, с. 169; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 41 (анализ); Приложение, № 121, с. 226 (превод). Вж. и **Розен, В**. *Цит. съч.*, с. 145, бел. d; **Златарски, В**. Известието на Ибрахим-ибн-Якуба за българите от 965 година. – В: Златарски, В. *Избрани произведения*. Т.II. София, 1984, с. 71–73, 77–79 (= *Сп. на БАН*, XXII, 1921); **Jacob, G**. *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*. Berlin – Leipzig 1927, S. 15 и N. 3–4; **Vasiliev, A**. Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople. – *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), p. 150; **Gjuzelev**, **V**. 'Ard Al-Burdžan – Das Donau-Bulgarien in der mittelalterlichen arabischen Geographie und Kartographie (7.–14. Jr.). – In: *Byzanz, Islam, Abendland. Beiträge zur Geschichte und Kultur des Mittelalters aus Vortragsreihen der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien 1995, S. 195–196; **Мишин, Д**. *Цит. съч.*, с. 44, бел. 3; **Кръстев, С. Кр**. България, Византия и арабският свят при царуването на Симеон I Велики (893 – 927). – *Bulgaria Mediaevalis*, 3 (2012), с. 309–310.

[22] Срв. с **Куник, А., В. Розен**. *Цит. съч.*, с. 83, където преиначаването на информацията се приписва на Ал-Бекри, който съкратил текста на Ибрахим и по този начин го е направил неясен. С това заключение не е съгласен **Златарски, В**. Известията за българите, с. 78, според когото Ал-Бекри е заимствал изцяло текста на предшественика си, а това се доказва от опита му да го коригира. От своя страна **Мишин, Д**. *Цит.*

съч., с. 35, пише, че текстът на Ал-Бекри не трябва да се смята за пълна редакция на разказа на Ибн- Якуб.

[23] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Ex recognitione I. Bekkeri. Bonnae, 1838, pp. 162-163 (= ***ГИБИ***. Т. V. София, 1964, с. 116). Вж. и **Златарски, В**. Известието на Ибрахим-ибн-Якуба, с. 78–79.

[24] Вж. например ***ГИБИ***, V. Цит. съч., с. 174; **Пак там**. Т. VI. София, *1965*, с. 237; **Пак там**. Т. VII. София, 1968, с. 171; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, № 26, с. 97, № 30, с. 100, № 31, с. 102 и др.

[25] За автора и споровете, касаещи датирането на пътешествието, вж. ***The Oxford Dictionary of Byzantium***. Vol. II. Editor in chief A. P. Kazhdan. New York–Oxford 1991, p. 903; **Стоименов, Д**. Географски представи за България в ранната средновековна арабска география. – *ИПр*, XLII, 8 (1986), с. 54–55; **Мишин, Д**. *Цит. съч.*, с. 28–29, 44, бел. 2.

[26] **Розен, В**. *Цит. съч.*, с. 145–146, бел. d (текст, превод и анализ). Срв. с **Marquart. J**.*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topografische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (*ca. 840-940*). *Leipzig, 1903, S. 237-243 (текст, превод и анализ);* **Vasiliev, A**. Harun-ibn-Yahya, pp. 149-152 (анализ), 162 (превод); **Петров, П., В. Гюзелев.** *Цит. съч.*, I, с. 140; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация*, с. 43 (анализ); Приложение, № 115, с. 214 (превод), 275, бел. 6; **Цвијановић, И**. Путопис Харун ибн Јахје. – *Историјски часопис*, LV, (2007), с. 39. Вж. и **Westberg, Fr**. *Ibrâhîm-ibn-Ja'kûb's Reisebericht*, S. 127-128; **Същият**. *Комментарий на записку Ибрагима ибн-Якуба*, с. 42; **Златарски, В**. Известието на Ибрахим-ибн-Якуба, с. 80–82; **Ostrogorsky, G**. Zum Reisebericht des Harun-ibn-Jahja. – *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), p. 255; ***Hudud al-Alam***. *The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H.–982 A. D.*, translated and explained by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold, London 1937, pp. 423-424 (наименованието на града, който Ибн-Яхъя посетил след Солун, е разчетено като Mutr.n); **Салюм, С**. Цит. съч., с. 25; **Gjuzelev**, **V**. 'Ard Al-Burdžan, S. 194; **Мишин, Д**. *Цит. съч.*, с. 28, 44, бел. 3.

[27] **Westberg, Fr**. *Ibrâhîm-ibn-Ja'kûb's Reisebericht*, S. 34, 57, N. 5, 127–128, 161; **Същият**. *Комментарий на записку Ибрагима ибн-Якуба*, с. 41-42; **Marquart. J**. *Op. cit.*, S. 237-243; **Златарски, В**. Известието на Ибрахим-ибн-Якуба, с. 81–82; **Ostrogorsky, G**. Op. cit., p. 255; **Vasiliev, A**. Harun-ibn-Yahya, p. 151, 162, бел. 72; ***Hudud al-Alam***. Op. cit., p. 424; **Мишин, Д**. *Цит. съч.*, с. 28–29; 44, бел. 4–5.

[28] ***Hudud al-Alam***. Op. cit., p. 157. Вж. и **Мишин, Д**. *Цит. съч.*, с. 28.

[29] ***Hudud al-Alam***. Op. cit., p. 157.

[30] **Куник, А., В. Розен.** *Цит. съч.*, с. 83–85; **Gjuzelev**, **V**. 'Ard Al-Burdžan, S. 194; **Същият**. *Покръстване и християнизация*, с. 42, 272, бел. 9; **Цвијановић, И**. Цит. съч., с. 39–40.

[31] На това обръща внимание и **Златарски, В**. Известието на Ибрахим-ибн-Якуба, с. 80.

[32] **Цвијановић, И**. Цит. съч., с. 39, бел. 39. Вж. например ***Maçoudi***. *Le livre de l'avertissement et de la revision*, traduction par B. Carra de Vaux. Paris, 1897, p. 233, 259; ***The History of al-Ṭabarī***. Vol. XXXVI. *The Revolt of the Zanj: A.D. 869–879/A.H. 255–265*, translated and annotated by David Waines. New York, 1992, p. 135.

[33] **Ducène, J.-Ch**. Une deuxième version de la relation d'Hārūn ibn Yaḥyā sur Constantinople. – *Der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, 82 (2005), p. 246 (текст), 249 (превод).

[34] **Ibidem**, p. 253–255.

[35] ***Abulfedae Historia Anteislamica****, arabice. E duobus codicibus Bibliothecae regiae parisiensis, 101 et 615*, edidit versione latina, notis et indicibus auxit Henricus Orthobius Fleischer. Lipsiae, 1831, p. 168–169 (арабски текст и латински превод); **Заимова, Р**. *Арабски извори за българите. Христоматия*. София, 2000, с. 97.

[36] Под „бурджани" някои арабски автори разбират бургундци, а не дунавски българи. Вж. например **Vasiliev, A**. Harun-ibn-Yahya, p. 149, 151–152.

[37] ***Maçoudi***. *Les prairies d'or*, texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Vol. II. Paris, 1863, p. 16-18.

[38] **Quatremére, M**. Notice de l'ouvrage qui a pour titre: Mesalek Alabsar fi memalek alamsar, Voyages des yeux dans les royaumes des differentes contrees (manuscrit arabe de la Bibliotheque du roi). – *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques*, XIII (1838), p. 270. Срв. с **Тизенгаузен, В**. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды*. Т. I. *Извлечения из сочинений арабских*. Санкт-Петербург, 1884, с. 235; **Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов.** *Документи за политическата история на средновековна България (XII – XIV в.)*. Велико Търново, 1992, с. 72; **Григорьев, А., О. Фролова.** Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди. – В: *Тюркологический сборник 2001 (2002). Золотая Орда и её наследие*. Москва, 2002, с. 289; **В. Гюзелев**. *Покръстване и християнизация на българите*, № 125, с. 230. Вж. и **Gaudefroy-Demombynes, M**. Une ambassade serbo-bulgare au Caire. – In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et pays de langue française*. Paris, 1933, p. 288; **Кръстев, С. Кр**. *Българското царство при династията на Тертеревци (1280 – 1323)*. Пловдив, 2011, с. 119; **Същият**. Дипломатически отношения между българското царство и Египет през XIV в. – *Bulgaria Me-*

diaevalis, 2 (2011), с. 620, 626; **Узелац, А**. Србија и Мамелучки Египат током XIII и XIV века. – *Београдски историјски гласник*, IV (2013), с. 24–25.

THE CONVERSION OF THE BULGARIANS IN THE ARABIC SOURCES

Krasimir Krăstev

Abstract

The Arabic historicians and chroniclers rarely describe the episodes of the Bulgarian history. Their attention was attracted by the events that concerned them directly – the siege of Constantinople, the death of the Byzantine emperor of Arabic origin – Nikephoros I (802–811), the wars of the Bulgarian tsar Simeon (893–927) and his diplomatic embassies, etc. The Conversion of the Bulgarians under khan/knyazBoris I-Michael (852–889) was among these events as well.

This research aims to represent a not well-known episode from the rule of the Bulgarian knyaz concerning the Bulgarian-Arabic relations from 860s. It was focused on the reaction that the Christianization of the Bulgarians provoked in the Arabic world.

Similarly to Byzantium and the kingdoms which had inherited the Frankish empire, the Arabic countries had serious political and religious aspirations in Europe. This is the reason why there was an increased interest of the Arabic world towards what was happening on the Balkan Peninsula, and the appearance of the Arabic missioners in Bulgaria who tried to spread out the Islam literature.

The eastern authors received the information for Christianization of the Bulgarians directly or indirectly through the personal experiences of the Arabic travelers and Byzantine sources. The Arabic chronic tradition kept these evidences in the later works.

The historicians and the chroniclers from 13th–14th centuries mixed the evidences for the Christianization of the Bulgarians in the 9th century with the acceptance of Islam by the Volga Bulgars during 10th century because they weren't able to make the difference between them.

ПОКРЪСТВАНЕТО ПРЕЗ 864 ГОДИНА – ПОСЛЕДИЦИТЕ ЗА ДНЕШНИТЕ ЮЖНОБЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Борис Борисов

През 852 г. на престола на българското ханство се възкачва един от най-големите и далновидни български владетели – Борис Михаил. Той поел управлението на държавата в изключително тежка и напрегната международна обстановка, която обуславя и външната политика на българския хан в първите години от управлението му. През есента на 863 г. започнали преговори с Византия, при които владетелят на България поел задължението да се покръсти заедно със своя народ. През следващата 864 г. между Византия и България бил сключен т. нар. Дълбок мир. Година по-късно последвало и покръстването на българския владетел и започнала масовата християнизация на населението.

На въпросите, свързани с акта на покръстване, дипломатическата му подготовка, точната му дата, причините и последиците от него са посветени огромно количество изследвания. С тях са свързани имената на цяла плеяда български и чужди изследователи – В. Златарски, Ив. Снегаров, Д. Ангелов, В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев, П. Петров, В. Гюзелев, Ив. Божилов, П. Коледаров, Г. Цанкова-Петкова, А. Василиев, Т. Василевски, Г. Остроговски, Н. Синицина, Г. Литаврин и много други. Ето защо тук няма да засягам тези въпроси, а ще се задоволя да обърна внимание на последиците от покръстването в южнобългарските земи, като се базирам само на сигурни и безспорни археологически данни.

През 864 г. между България и Византия бил сключен мирен договор – т. нар. Дълбок мир. Според него на България била отпусната т. нар. Пуста земя от Сидера до Дебелт. Извън пределите на ханството останали черноморските крепости Месемврия и Анхиало[1]. Със сключването на мира и налагането на християнството между ханството и Византия настъпило истинско умиротворение в днешните южнобългарски земи, което довело до силно ускоряване на процеса на усвояване на тези територии от България и намира пълно потвърждение и в данните от археологическите проучвания. Това бележи нов етап в развитието на селищната мрежа на територията на дн. Южна България. Точно сега се появяват и първите жилищни комплекси в старите градски центрове – Филипопол, Хисар, Берое, Перник, Пауталия, Константция, „Хисарлъка" в Сливен, Маркели и др. Наред с тях възникнали и огромен брой средновековни села, в които се намират старобългарски материали[2].

В Маркели край Карнобат, може би една от най-рано присъединените към българското ханство крепости, още при Крум в началото на IX в. (811 г.) бил изграден обширен землен лагер с площ около 700 дка. Той е едно от най-внушителните землени укрепления на Балканите.[3] Може би точно там се е намирал Крумовият саракт – центърът на прабългарската войска[4]. При проведените досега археологически проучвания в крепостта са открити жилища с материали, и главно керамика, от IX – X в. Според Д. Момчилов обаче тези комплекси не са по-ранни от средата и втората половина на IX в.[5], т.е. те са се появили след покръстването и след сключването на „Дълбокия мир".

Старобългарското селище на „Хисарлъка" в Сливен възниква най-рано през първата половина на IX в., но според проучвателите достига своя разцвет през втората половина на столетието. Тук жилищата на новото българско население не са съобразени с ранновизантийското строителство, а са дълбоко вкопани сред руините на по-ранните

сгради. Намерените археологически материали и многобройната керамика е напълно идентична с тази от центровете на Първото българско царство – Плиска и Преслав. Заедно с керамиката от песъчлива глина с врязана украса е намерена и керамика от добре пречистена сива след изпичането глина с украса от излъскани ивици, характерна за прабългарите. През втората половина на IX в. старите ранновизантийски крепостни стени са възстановени и крепостта се превръща в един от важните центрове на българската държава на юг от Балкана. Красноречиво доказателство за това е и намереният печат на Борис Михаил, който датира от 870 г.[6]

Същото се отнася и за крепостта край гр. Средец. Там е открит културен пласт с материали и керамика от втората половина на IX в. Доказателство, че крепостта е била българска по това време, са и намерените три моливдовула на княз Борис (652–889).[7]

Граничният Дебелт бил превзет от кан Крум още през 812 г. (*Рашев, Р*. 2008:152)[8]. Веднага след това в него се появяват и най-ранните старобългарски материали. Сред тях се открояват предметите от металопластиката. Особено внимание заслужава и една пещ за изпичане на керамика от сива, добре пречистена глина, с украса от излъскани ивици, характерна за прабългарите. Пещта е датирана в първата половина на IX в.[9]

Средновековната Констанция е присъединена към българското ханство не по-рано от IX в. След 812 г., вероятно още през първата половина на IX в., крепостните стени са били възстановени. За градеж са използвани ломени камъни и бял хоросан, а дебелината им е намалена. Изоставен е и тайният подземен изход. В културния пласт най-многобройна е керамиката, която е работена на ръчно колело. Наред с керамиката от песъчлива глина с керемиденочервен цвят след изпичането е намерена и керамика от сива, добре пречистена глина с украса от излъскани ивици, която се счита за прабългарска.[10]

В цитаделата на Филипопол е установен културен пласт със старобългарска керамика от IX – X в.[11] През втората половина на IX в. в Хисаря се появяват жилища със стени от камъни и кал, без фундамент, сред развалините на ранновизантийските сгради. Намерените фрагментирани глинени съдове са типични за старобългарската керамика. Археологическите данни свидетелстват отново, че животът в града се възстановява след покръстването и сключването на „Дълбокия мир“.[12]

В средновековния Перник през IX – X в. селището заема почти цялата площ на хълма и е укрепено с крепостна стена, която огражда 50 дка. Сградите са градени от ломени камъни, споени с кал или хоросан, и са гъсто разположени една до друга, в повечето случаи без дворове. Уличната мрежа е неправилна, а канализационна и водопроводна мрежа липсват. От културния пласт произхождат голямо количество археологически материали – керамика, оръдия на труда, занаятчийски инструменти, които се отнасят към периода IX – X в. Най-ранната монета е на Василий I (867–886), която прецизира началото на селището отново към втората половина на IX в.[13]

Пак през втората половина на IX или началото на X в. е изградена и крепостта в м. Хисаря в Хасково[14]. По време на археологическите разкопки в нея са открити основи от жилищни сгради. Интерес представлява и едно опожарено жилище, в което са намерени голям брой добре запазени средновековни съдове, в т. ч. и едно цяло гърне от сива, пречистена глина с излъскана повърхност. Жилището е датирано с монета в първата половина на XI в. По всяка вероятност крепостта е пострадала по време на печенежките нашествия, когато е била разрушена и изоставена.

През втората половина на IX в. възниква и селището под крепостта край с. Искрица, Гълъбовско. Долната му хронологическа граница се доказва и от намерената монета на Василий I, Константин VII и Лъв VI (870–879).[15]

Пак по същото време възниква и средновековното селище в землището на с. Вратица, община Камено, Бургаско. От него е проучено вкопано жилище, в което е намерено голямо количество старобългарска керамика. Все към същото време се отнасят и многобройните регистрирани по време на теренни обхождания средновековни селища в Карнобатско, Айтоско, Ямболско и Бургаско.[16]

Пак по същото време възникват цяла поредица ранносредновековни селища в околностите на Нова Загора. В землището на с. Съдиево, в м. Ай дере и Таушан тепе възникват две средновековни селища с ясно изразен културен пласт. Там са открити основи от жилища и е намерена керамика, работена на ръчно грънчарско колело, примесена с пясък, червено-кафява след изпичането. От селището в Таушан тепе произхожда и керамика от добре пречистена глина със сив цвят след изпичането, с излъскана повърхност и украса от излъскани ивици.

Други две селища възникват и в землището на с. Караново. Първото се намира върху световноизвестната Карановска селищна могила, а второто – на 1 км северно от нея. Откритите жилищни и стопански помещения и намерените материали отново отнасят възникването на двете средновековни села към началото на втората половина на IX в., т. е. отново след сключването на „Дълбокия мир“ и последвалото го покръстване.

По същото време възникват и редица ранносредновековни села в Радневско, на които са провеждани археологически проучвания. Към тях се отнасят селищата в м. Градището до с. Полски Градец, Знаменосец, Гледачево (Гледачево – 3) и Раднево-ЦРБ. Специално внимание заслужава и цялостно проученото сезонно селище Гледачево II, което принадлежи на занимаващо се с подвижно скотовъдство население.

След сключването на „Дълбокия мир“ и покръстването възниква и ранносредновековното селище над пътната станция Карасура край с. Рупките, Чирпанско.[17]

Аналогична е картината и в Хасковско и Източнородопската област, където отново след средата на IX в. възникват редица селища и крепости – Александрово, Левка, Любеново, Минерални бани. Сигурно доказателство за възникването на селищата са и големият брой проучени некрополи – край Симеоновград, Свиленград, Тракиец, Минерални бани, Мишевско, Динево-Калето, Бисер, Горно Брястово, Долно Ботево, Кралево и редица други.[18]

Масово заселване с българско население след присъединяването им към българската държава през втората половина на IX в. е установено и в Централните и Западните Родопи. Ранносредновековни културни пластове от същото време са открити край с. Просека, Златоградско, Доспат, Никополис ад Нестум. Проучени са и редица некрополи край селата Беден, Борино, Грохотно, Седларе и Хвойна и др.[19]

До сключването на Дълбокия мир през 864 г. по долината на Средна Струма са липсвали условия за развитието на селищната мрежа. Най-благоприятно за възникването и развитието на селищата се оказало времето при управлението на Борис, Симеон и Петър. По това време възникват средновековните селища край гр. Сандански и селата Бельово, Бождово, Боровичене, Габрене, Горна Сушица, Гела, Джигурово, Долна Крушица, Долна Рибница, Долене, Зожен, Златолист, Илинденци, Калиманци, Коларово, Ключ, Кукурахцево, Кулата, Ласкарево, Любовка, Марикостиново, Марино поле, Митиново, Мулетарово, Петрич, Рибник, Хотово, Храсна, Хърсово, Чуричене, Яворница, Яново и др.[20]

От всичко казано дотук се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояване на територията на днешна Южна България от българската държава започнало едва след сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. Дотогава днешните

южнобългарски земи си оставали буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което правело територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста", т. е. „безлюдна земя". След отстъпването и на българската държава, непосредствено след покръстването, настъпило умиротворяване на района и то създало благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последвало бързо „обългаряване" на цялата територия на дн. Южна България и дало силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростряла на юг от Сидера до Дебелт. По-късно при наследника на княз Борис – цар Симеон (893–927), българската държава увеличила още територията си на юг. Сега границата започвала от Мидия, минавала на север от Адрианопол и покрай Дервентските възвишения стигала до Милеона и пресичала Северните Родопи, после се спускала през р. Места, минавала над Солун и пресичала Вардар, за да достигне до Адриатическо море.[21]

В заключение трябва да се отбележи, че последиците от сключването на т. нар. Дълбок мир с Византия и последвалото покръстване се изразяват в новия етап в развитието на селищната мрежа, довел до трайното „обългаряване" на южнобългарските земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] *История на България, т. 2, Първа българска държава*. София, с. 214.

[2] **Борисов, Б**. *Полски Градец. Археологичести проучвания*, т. 1. Велико Търново, 2013, с. 499.

[3] **Момчилов, Д**. *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*. Варна, Зограф, 2007.

[4] **Аладжов, Ж.** Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. – В: *Археологически вести*, II, София, 1999, с. 131–140.

[5] **Момчилов, Д**. Цит. съч., с. 17–22.

[6] **Щерева, И., К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. *Туида – Сливен*, 1, София, 2001, ГАЛ-ИКО = *Разкопки и проучвания*, XXVIII.; **Радева, М.** Средновековна керамика от Сливен. – *ИМЮИБ*, т. IX, 1986, с. 67–78.

[7] **Балболова-Иванова, М**. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – В: *Плиска-Преслав*, 8, Шумен, 2000, с. 252–253.

[8] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII – IX век*. София, Брифонс, 2008, с. 152.

[9] **Балболова-Иванова, М.** Цит. съч., с. 252–253.

[10] **Аладжов, Д.** Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: М*арица-изток. Археологически проучвания,* 3, Раднево, 1995, с. 185–190.

[11] **Джамбов, Х**. Средновековният Пловдив според новите археологически открития. – В: *Средновековният български град*. София, 1980, с. 316–319.

[12] **Запрянов, А.**. Средновековни паметници на културата от Хисар. – *Археология*, 1967, 1, с. 40–45.

[13] **Чангова, Й.**. *Перник, т. 3, София, 1992, БАН, с. 12–15;* **Юрукова Й**. Нумизматични и сфрагистични паметници. – *Перник* 2, София, 1983, БАН, с. 102.

[14] **Аладжов, Д.** „Хисаря", Хасково. Средновековно селище, крепост и некропол. - *Хасково*, 1961; **същият,** Селища, паметници, находки от Хасковския край. - *Хасково*. 1997, с. 275.

[15] **Шейлева, Г.** Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 – 1994 година. – В: *Марица-изток. Археологически проучвания,* т. 3, 1995, с. 244.

[16] **Момчилов, Д**. Цит. съч., с. 23–25.

[17] **Борисов Б.** Средновековното село през IX – XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: *Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, Велико Търново, Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий, 2005, с. 314.

[18] **Аладжов, Д.** Селища, паметници, находки от Хасковския край. - *Хасково*. 1997; **същият**. Средновековни погребения в Югоизточна България. – *ИБМ*, I, София, 1971, с. 133–153.

[19] **Шейлева, Г**. Заселване на славяните в Родопската област (по археологически данни). – В: *Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии,* 1, Москва,

1997, 198–200.

[20] **Цветков, Б**. *Селищната мрежа по долината на Средна Струма през Средновековието IX – XVII в*. София, 2002, с. 72.

[21] **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава*, т. 1. София, 1978, БАН, с. 47, карта № 7.

THE CONVERSION IN 864 – THE CONSEQUENCES FOR THE TODAY'S SOUTH BULGARIAN LANDS

Boris Borisov

Abstract

In 852, Boris-Michail, one of the greatest and most far-seeing Bulgarian rulers, ascended the throne of the Bulgarian Khanate. Two years later, in 864, a peace treaty was concluded between Bulgaria and Byzantium – the so called "Deep Peace". According to it, the so called "waste land" extending from Sidera to Debelt was given to Bulgaria. After the conclusion of the peace treaty and the adoption of Christianity in the Khanate, a period of true pacification started in the today's southern Bulgarian lands. This led to a strong acceleration of the process of mastering of these territories by the Bulgarian state and has been fully corroborated by archaeological data. This marks a new stage in the development of the settlement network in the territory of today's South Bulgaria. It was exactly then when the first living quarters appeared in the old urban centres like Philippopolis, Hissar, Beroe, Pernik, Pautalia, Constancia, "Hissarlaka" in Sliven, Markeli, etc. Together with them, a great number of medieval villages arose. Finds of Old-Bulgarian origin, dating to the second half of the 19th century, have been excavated in them – in the land Vratitsa village, Kameno commune, Burgas region, near the villages of Sadievo and Karanovo, Nova Zagora municipality, near Polski Gradets, Znamenosets, Gledachevo, Radnevo – Central Repair Base, above Karasura travelling station, near the village of Rupkite, Chirpan municipality, in the vicinities of Alexandrovo, Levka, Lyubenovo, Mineralni Bani, Haskovo region, near the village of Proseka, Zlatograd municipality, in Dospat, Nicopolis ad Nestum, Beden, Borino, Grohotno, Sedlare and Hvoyna, Smolyan region, the town of Sandanski and the villages of Belyovo, Bozhdovo, Borovichene, Gabrene, Gorna Sushitsa, Gela, Dzhugrovo, Dolna Krushitsa, Dolna Ribnitsa, Dolene, Zozhen, Zlatolist, Ilindentsi, Kalimantsi, Kolarovo, Klyuch, Kukurahtsevo, Kulata, Laskarevo, Hotovo, Hrasna, Harsovo, Churichene, Yavornitsa, Yanovo, Blagoevgrad region, and many others.

It is underlined in the conclusion that consequences of the concluding of the "Deep Peace" with Byzantium and the conversion that followed it, found expression in a new stage of the development of the settlement network, which led to the lasting "Bulgarization" of the south Bulgarian lands.

РЕЛИГИОЗНИЯТ СВЕТОГЛЕД НА БЪЛГАРИНА, ОТРАЗЕН В БЪЛГАРСКИТЕ ПАРЕМИИ

Татяна Илиева

Целта на предлаганата публикация е да проучи как религиозният светоглед на българина през вековете се оглежда в българските паремии[1]. С богатата си образност и силната си експресивност пословиците и поговорките успяват да изразят синтезирано схващанията на народа за произхода и устройството на света и човека, отношението му към вечните въпроси за същността на доброто и злото, за смисъла на човешкия живот, неговата позиция относно установения обществен ред. Семантично-концептуалната характеристика на паремиите е направена по групи, обединени от различни концепти, отнасящи се към разглеждания сегмент от духовната култура на българина[2].

Бог

Крайъгълен камък на всяка монотеистическа религия, и в частност на християнството, е увереността в наличието на свръхестествено същество**,** което е създало света и управлява вселената – Бог. Убеждението в Бога като жива реалност е изразено в паремията *Сън е лъжа, а Бог е истина*. В българските притчи ясно се оглежда официалното църковно учение за свойствата на Бога.

Догматът за **единството** на Божеството, върху който се гради християнството като монотеистическа религия, намира своята проста, но точна формулировка в народната мъдрост *Бог е един*, а произтичащата логично от него представа за Божията **всеобхватност** и **безкрайност** се разкрива в притчата *Сичкото е по-малко до волята Божия*[3].

Бог е **вечен**. Времевата индетерминираност на Божеството се противопоставя на ограничеността на творението: *Всичко бива до време, само Господ до века*[4].

Следствие на независимостта Божия от границите на пространството и времето е понятието за **неизменяемостта** на Бога: *Сичко се менува, освен волята Божия.*

Вярата, че Бог е **създател на света**, намира отражение в пословиците: *Няма на света нещо, което да не е от Бога създадено* и *Господ е на всинца ни баща.*

Бог премъдро е устроил Своето творение: *Чудни дела Твои, Господи, вся премудростию сотворил еси* – възкликва народният мъдрец по примера на Псалмопевеца. Божията **премъдрост** се съпоставя с ограничеността на човека: *Господ знае по-много от хората.* Че Бог е **премъдър,** ни внушава и паремията *Господ знае доколко опаш дава на козата*.

Творецът е по същността си **благ**, затуй всичко, което е сътворил, сътворил го е най-добро: *Що Бог дава, сичко е добро* – казва народът. Че Бог не може да бъде виновник за злото, се твърди и в поговорката *На бодлива крава Господ рога не дава*, където чрез метафоричен образ се внушава идеята, че Бог не е крив, задето хората вършат злини.

Бог е **всевиждащ:** *Божие око всичко види*, гласи една народна мъдрост. *Горний види.*– произнася убедено и заклеващият се в уверение, че думите му са истина. Но Всевишният вижда не само непосредственото настояще, а прониква и в бъдещето: *Господ далеко гледа*. Оттук следва, че Той е и **всезнаещ**: *Помислите са знати на небето Богу. Господ всичко знае.* Върху представата за всевиждащия Бог, на свой ред свързана с идеята за Божието **вездесъщие** и за готовността на Господа да помага във всеки един момент на призоваващия Го, се основават поговорките *От Бога нищо не може се укрие* и *Бог не спи*[5]. А също и съзнанието, че *Бога не мож излъга. Бог се не лъже*[6].

Всеправедността е друго същностно свойство и съвършенство на Божеството.

Народната представа за безпределната справедливост на Божията природа, действия, закон и изобщо на всички отношения на Господ към света и тварите, се разкрива в определението *права Бога*[7]. Идеята за Върховния Законодател е внушена в притчата *Дал Господ мед, ала дал и ред*. Човек е призван да спазва повелите на Всевишния. Само тогава Той ще благоволи в нашия живот: *Бой се от Бога, прави добро, па нехай от никого.*

Освен справедлив Законодател, Бог е и неподкупен Съдия: *Правдата е у Бога, ами у кого* (ще рече у никого другиго, бел. Т.И.) или *Господ види кой крив и кой прав*[8]. Възклицанията *Добър е Господ!* и *Жив е Господ!* и до днес се употребяват за изразяване на убеденост, че беззаконник ще си получи заслуженото, или на удовлетворение, че същият вече си го е получил. Редица притчи изтъкват упованието на вярващия в Божието възмездие над правонарушителя, което рано или късно неминуемо го застига: *Бог забавя, ала не забравя*. *Господ никому не остава длъжен*. *От Бога да найдеш. Господ да ти отвърне.* – в смисъл 'Бог да те съди', казва народът, когато някой е напакостил, но потърпевшият не може или не иска да му отвърне и оставя въздаянието в Божиите ръце. Представата за Бог Възмездител се съчетава с идеята за Неговото дълготърпение към престъпленията на човеците: *Бог търпи, ама не спи.* Съзнанието, че и човек, по подобие на своя Създател, трябва търпеливо да чака Божието време, присъства в мъдростта *Господ не плаща всяка събота*[9].

Образа на Бог Въздател на правда откриваме в много притчи. Някъде се посочва конкретно наказание: *Кога Господ иска да вземе на някого стоката, той му зема по-напред умът.* Ярък образ на Божието възмездие ни разкрива пословицата *Дека има троскот, там е и Господ*. Троскотът, диворастяща трева, се свързва със запустението, а оттам и с Божието наказание (Срв. клетвата *Токо ми тросък на огнище не изникнал* в смисъл 'да не ми се запусне домът, да не ми се затрие родът'). Народният мъдрец не пропуска да обясни и случаите на „ненаказуемост": *И Господ не прибира лошите човеци* е своеобразно обяснение на неправдата, че някой зъл човек живее до дълбока старост, а друг добър млад умре.

У народа битува идеята, че недъгавите по рождение са наказани от Бога: *Господ го е бележил* – казват за сакат или сляп човек, но зъл, и додават: *Варди се от оногова, когото Господ е наказал*, изричайки *Господ да очува*! при вида на голям сакатлък или природен недостатък у някого. Другите трябва да странят от такива хора, та даже и да ги линчуват: *Дето Господ бие с град, и ти удряй с камъне.* Тези вярвания обаче нямат християнска подплата, а са свързани с разни предразсъдъци. Могат да се дадат много примери как Господ Иисус Христос не само не отбягва болните и недъгавите, ами ги и изцелява. Старият завет също учи към снизхождение и съпричастие към хората с физически пороци. Очевидно тези схващания у народа почиват на суеверия от езическо време.

Идеята за Всевишния праведен Съдия личи особено ясно в клетвите с постоянна първа част *Да даде Господ*, представляващи по формата си молитва именно към Бог Възмездител[10].

Но Бог е и **милостив** Съдник, умеещ да прощава: *Господ не е арнаутин* – казва народът[11].

С образа на праведния Бог кореспондира и съзнанието за Божието нелицемерие: *Бог не гледа на лице, а на сърце*[12] или *Кога Господ дава млин, не те пита чий си син.* Срв. обаче изказването *Видиш ли, Боже, или не видиш каква е правина*, където се прокрадва идеята, че Бог си затваря очите пред неправдите. Вж. също изразите *И Господ не дели право*. *Господ дава всичко, ама на всички не дава еднакво. Господ едному дава всичко, а другиму нищо.* Противоположно внушение носи изречението *Добър е Господ за всички*. Както се вижда, прецедентните текстове изразяват взаимноизключващи се схващания, конфронтиращи се чувства и оценки за всеправедността Божия. Като цяло обаче надделява позитивизмът.

Още един аспект на възгледа за Божията правда се разкрива в идеята за Бога като единствен непричастен към греха в качеството му на съзнателно и свободно погазване на

нравствения закон: *Сам Бог е без грях*. Противопоставят се нашата склонност към престъпване на Божията воля и непогрешимостта на Всевишния: *Доде е жив, челяк се сбърква, един Бог не греши*.

Представата за **всемогъществото** на Бога, Който без никакво усилие може да направи всичко, що е угодно на Неговата света воля, откриваме в паремията *Сила Бога не моли,* в смисъл 'силният Бог не моли за нищо; сам си го взима и прави'. Вж. също изречението *Всяка сила до време, а Божията довека*, където всемогъществото на Бога се срещуполага на ограничените възможности на творението. Няма по-силен от Бога: *Ка е Господ, никой не е*[13].

Бог е притежател на всички блага: *Един Господ е богат.* И Той е този, Който ги раздава: *Господ дава и раздава на всички.* А дареното от Бога е некрадомо имане: *Господ което дава, човек не може да го земе.* Сам Всевишният няма нужда от нашите жертви и приноси: *Господ на заем не взима*. С тях човекът само декларира своята вярност към Бога[14]. Паремията *Да не взема, а да дава, един само Господ може* разкрива представата за **пълнотата** на Божиите обладания.

Безусловността на Божеството, Неговата независимост от каквото и да било и абсолютното му върховенство се дефинират в притчата *Сам Бог няма господар*.

На свой ред идеята за Бога като **Вседържител**, сиреч Върховен Господар[15] на творението, се внушава от самия утвърден модел на човешкото общество: *Господ е най-голям чорбаджия. Господ е най-стар господар.*

Като изключим съзнанието за тези абстрактни свойства на Божеството, образността в редица паремии свидетелства за антропоморфически представи на българина за Бога: *Господ най-напред своята брада оставил*. *На Бога са нозете вълнени, а ръцете железни* (в смисъл, че идва тихо, на пръсти, а действа със сила). *От твоите уста в Божиите уши*. На Бога се приписва не само човешка външност, но и човешки емоции: *Господ се чудял най-много кога виждал, че синовете крадат от бащите си. Господ се смеял най-много, като гледал как хората се мъчат да подкрепят тогова, когото той и ще да съсипе.*

Освен учението на Църквата за свойствата на Божеството в българските притчи ясно се оглежда и официалната християнска доктрина за Божиите проявления в творението. Представите за отношенията *Бог – човек*, за непрестанното действие на всемогъществото, премъдростта и благостта Божии, чрез които Господ запазва битието и силите на всички твари, и в частност на човечеството и отделната личност, намират отражение в пословицата *Всеки за себе си, а Бог за всички*. И обратно, упованието на човека в премъдрия Божи промисъл и неговото смиряване пред волята Му на свой ред личат в паремии като *Господ си знае работата* и *Знае Бог кому что дава.* Ние не трябва да се месим в Неговите дела, които превишават ума ни: *На Господа в работата не се бъркай!* – съветва народният мъдрец. Защото неведоми са пътищата Божии за съдбата на всеки човек и той не може да ги проумее: *Господ едни врата затваря, а па десет отваря*. Трябва само да се облегнем на Него и с мъдрото смирение на Иов да кажем: *Бог дал, Бог зел*[16], приемайки Божията воля за нашия живот, каквато и да е тя. Защото Бог не праща само добро. Той допуска и зло в живота на човека за негово вразумление: *Без Бога добро не бива, без него и зло не става.* Всевишният приглежда и тези, които живеят по Неговите заповеди, и тези, които ги нарушават – утвърждават притчите: *Господ е за злите и за добрите. Господ храни и праведни, и грешни.* Че Бог проявява загриженост и за най-малката твар, внушават изказвания като *Господ се грижи за своите птички. На сляпото пиле седялото* (гнездото, бел. Т. И.) *Господ прави. Господ и куцата коза не оставя. Господ храни сиромасите. Господ сее за сиромасите.* Последните две пословици се отличават с ярко изразен социален подтекст.

Всичко, що се случва в човешкия и обществения живот, се обосновава с непрестанния Божи промисъл за цялото творение и в частност за човека. Това светло религиозно чувство прелива в битуващите у народа изрази на благодарност към Всевишния: *Слава Богу!, Сполай на*

Бога! Хвала Богу!, както и в поздравите и благопожеланията на българина *Бог ти дал добро!*[17] *Помози Бог!*[18] *Бог с вас/теб!*[19] *Поможе Бог добро и здраве!*[20]. Вж. също казваните в различни житейски ситуации характерни изрази: *Дà ще Господ*[21]. *Дал Господ*[22]. *От нас песен, от Бога здраве*[23], а също и произнасяните по един или друг повод благословии: *Да даде Господ да се валяте у мед и масло! Да даде Господ мир и берекет! Да даде Господ от едното хилядо. Да благослови Господ и с двете ръце!*[24].

Светостта и неприкосновеността на Бога в съзнанието на индивида личат по включването на Божието име и Божиите атрибути в клетвени формули като основание за истинността на нещо казано или извършено: *Тако ми Бога! Тако ми Бога и Отца! Тако ми Бог Оца!*[25]. Срещат се и клетви в различни прояви на Бога, които по пътя на съпринадлежността се отнасят към Него: *Токо ми силата Божия! Токо ми правда Божия да помага!*

Християнска антропология

Освен ученията на Църквата за свойствата на Божеството и Неговите проявления в творението, в българските притчи ясно се оглежда и официалната християнска доктрина за човека като венец на мирозданието.

Един от основните постулати на християнската антропология е този за двусъставността на човешката природа, състояща се от тленна плът и душа – особена сила, оживотворяваща материята, чийто източник е Бог. Искрената вяра в съществуването на безсмъртно, нематериално начало у човека, което обитава тялото, вдъхва му живот и го напуска при смъртта, за да се пресели в отвъдното, където получава заслужено въздаяние за доброто и злото, извършвани приживе, личи в клетвени заричания като *Тако ми грешната душа!*, *Тако ми душата на онзи свят се наслаждавала!*, *Тако ми враг душата не отнел!*. Вярата в безсмъртието на човешкия дух и в силата на молитвеното застъпничество на живите за умрелите прозира и в израза *Давам за душата си* в смисъл ‘раздавам (храна, милостиня), за да ме поменуват, когато умра’, както и в паремията *Спомени душу, наплъни гушу*, визираща възприетите в Църквата приношения на Задушница с молитва за покойниците.

Като сътворено същество човек е детерминиран, от една страна, от Бога, а от друга, от собствената си материална природа: *Бог е над нази, черната земя под нази*. Неговата зависимост от Божията воля е идейна мотивировка на паремии като *Човек предполага, а Бог разполага. Искам, искаш, то не става, а каквото Господ дава. Господ ако помогне, се ке се свръше, ако ли не, нищо не може да стане.* Колкото и да заляга някой, ако Бог не благоволи, нищо не се получава: *И аз мога, и кон ми може, ама Господ кога не поможе.* Вж. също варианта *Юнак и да може, кога Бог не поможе, ничто не може,* където възможностите на човека в образа на юнака, носител на извънредна сила, и Божията воля са ясно противопоставени. Не само личното старание, но и всякаква външна помощ са безуспешни против Божията воля: *Бог помага, против Бога никой не помага. Кога Господ иска, и светците помагат.* Защото *Нищо не може без Бога.* А *С Господа всичко може.* Каквото и да се случва в човешкия живот, добро или лошо, става по Божия воля: *От Бога е* – казва народът, защото *Така щял Господ. Без Божата воля ни косъм не пада от главата на човека.*

За разлика от Бог, Който е пълнота и съвършенство, човек като сътворена същина е несъвършен. Идеята за човешката непълнота и недостатъчност ясно прозира в изказването: *Ум прави, Господ доправя.* Всеки индивид има както положителни, така и отрицателни качества, защото *Господ не дава сичкото сал на едного.* Всевишният мъдро разпределя благата между хората. *Всекиму Господ все едно не дава.* На един дава едно, на друг друго.

Човек не притежава не само Божието съвършенство, но и Неговото всеблаженство. Притчата *Господ дава, па и за други оставя* разкрива идеята за относителността на човешкото щастие, според която добруването се редува с трудни периоди и не може да искаш винаги да ти

е хубаво.

Бог и човешкото общество

Според учението на Църквата от Бога е установен такъв порядък в обществените отношения, при който определени хора трябва да имат власт над другите, в противен случай би настъпил хаос[26]. В паремии като *Бог на небе, цар на земя* или *Господ съди на небето, цар на земята*, паралелът между трансцендентния и тукашния владетел е отглас на християнското схващане за земния властелин като образ на Всевишния Господ и Небесния Цар – един своеобразен регламент на обществения строй и управление[27]. *Ако имаш долен Господ, надявай се и на Горния* – съветва народният мъдрец, утвърждавайки съществуващото положение. Хармоничността на така определения ред изтъкват и притчите: *Един Господ на небето и един цар на земята. Бог прощава, а цар милост дава.*

Различно социално послание обаче носи пословицата *Бог високо, цар далеко, няма кой да помогне*, разкриваща Всевишния като трансцендентна сила, незаинтересована и несмутима от човешката нужда – едно логично обяснение на нещастията и неправдите в живота и обществото[28]. Тук се сблъскваме с видимо разминаване между представата за Бог помощник и промислител и възприемането Му като отвъдна реалност без ангажименти към обективния свят, в частност към хората. Вж. също *Бог дал, цар му зел* – своеобразна реплика на старозаветната притча *Бог дал, Бог взел* от кн. Иов, която затвърждава идеята за ненаказуемост от страна на Всевишния на социалните неправди. Налице са противоречиви схващания, конфронтиращи се чувства и оценки за отношението на Бога към човеците.

Класовото разделение в обществото на имотни и безимотни, от една страна, също се възприема като богоустановен порядък: *Наредил Господ да има богати и сиромаси.* От друга страна обаче, в немалко пословици звучи нотка на социален антагонизъм, който отново получава подплата в отношението Бог – човек: *Господ богатите сваля, сиромасите въздига. Господ е всичко за сиромасите. Господ за сиромасите държи светът. Господ не е саде за чорбаджиите.* Но *Господ дава едному всичко, а другому ничто.* Срещаме разнопосочни твърдения – в един случай Бог е покровител на сиромасите, а в друг – на богатите.

Друг аспект на кризата на личността намира отражение в натоварената с изключителния драматизъм на вътрешната безизходица на несвободния човек пословица *Ако на криво, не смея от Бога; ако на право, не смеем от бега*, в която ярко се противопоставят двата пътя – от една страна, пътят на съвестта като коректив на нравствения живот на човека, чрез който той получава съзнание за дълга си пред Бога, и, от друга, пътят на зависимата от друговереца поробител лична воля.

Своеобразен логичен отговор на вечния въпрос защо на земята добруват лошите, а добрите често пъти страдат и бедстват, дават притчите *Господ наказва добрите за пример на злите* и *Бог наказва, когото обича*. Срв. също паремията *Кога Господ дава брашното, дяволът зема чувала*, в която социалното зло намира своята причинно-следствена зависимост в лицето на дявола, представен като равностоен опонент на Бога – представа, водеща началото си от дуалистичната ерес на богомилството. Контрадикцията **Бог – дявол** присъства и в изказването *Дяволът затваря една врата, Господ отваря десет*, внушаващо присъщата за официалната християнска доктрина идея, че Бог е по-силен от сатаната, който не е второ начало, а тварно създание.

Дявол, дяволско

Понятието **дявол**, мислен като свръхестествено същество, въплъщение на злото, е концептуално ядро на ред паремии. Освен основния термин заемка от грц. със значение ‘клеветник’ за обозначаването на Луцифер и неговото войнство, в прецедентните текстове се използват различни наименования: *бяс* (*На уста Христа, а в сърце беса.*); *враг* (*Поврага!* от *по*

врага!); *ангел немил* (*Грабнали го како немили ангели.*). Последното възхожда към официалната църковна доктрина, според която сатаната и другите демони са ангели, изгубили поради собствената си гордост и богоненавист своето достойнство и утвърдили се в злото без възможност за покаяние. Срв. в тази връзка редица паремии, изградени върху противопоставянето **ангел – дявол**: *Ангел с правда помага, дявол с кривда потиква*. *Ангело го кръщава, гьаволо го носе.* Вж. и натоварената с идея за социална несправедливост притча *Ангел крив, дявол прав,* както и изречението *Ангел на име, дявол на вършене*[29], отнасящо се до вътрешно контрастния образ на измамника и прелъстителя сатана, явяващ се често пъти като дух на светлината.

Интересно йерархично диференциране между **дявол** и **сатана**, непознато на църковното учение за падналите ангели, в което двата термина са абсолютни синоними, се открива в притчата *От дявола бяга, а попада на сатаната* (сиреч на по-голямото зло), където терминът *дявол* очевидно се припокрива с *бяс, демон, зъл дух*. Срв. също изразите *големия дявол* и *малкия дявол*, от първоначална пряка семантика ‘началник на демоните’ и ‘низш в йерархията демон’ развили метонимични значения съответно ‘голяма беля’ и ‘незначителна, дребна неприятност’, с характерното за народното мислене опредметяване и конкретизиране на абстрактите.

Представата, за промислителната дейност на Бога по отношение на Неговото творение се противопоставя на идеята за отношението **дявол – човек**. Сатаната е враг на хората, който се стреми по всякакъв начин да им навреди: *Дяволът не оре, не копай, само гледа зло да прави*[30]. Той е главният злосторник, с чийто образ преносно се свързва изобщо представата за каква да е щета. Срв. *Гьаволо му пакост прави* или *Дяволът немал работа, та си давел децата*, казвано като предупреждение, че може да се случи беда[31]. Сатаната е главният подсторник на човеците не само за вършенето на злини. Срв. *Възседнал го е дяволът, седнал му е на врата, та го кара в кривия път*[32]. *Дяволът го накара да го направи. Надул го, надъхал го дяволът*[33]. Пак той е пречката и за неизвършено добро: *Искам да се посветя, ама не ме оставя дяволът.* Освен с отрицателни действия и мисли дяволът се свързва с каузация и на негативни емоции и страсти, най-вече гняв (*Зеха го дяволите – ядоса се*[34]) и надменност (*Хвалбата е от дявола*).

Социални измерения добива злосторничеството на сатаната в паремиите *От правото земане на челяка зема дяволът половината, а от кривото сичкото, че и челяка* и *Що е с дявола събрано, отива по дявола.* Тук той е представен в двояка светлина – от една страна, като нечестен обирник на човешкия труд, персонализация на злото в обществените взаимоотношения, а от друга, в качеството на справедлив въздател на беззаконията, кореспондиращо с християнската представа за него като инструмент в Божиите ръце.

Човек обаче не се възприема само като жертва на дявола. Той е негов активен опонент (*Аз ще умра, ама тъй лесно душа на дявола не ще дам*.) и дори възможен победител (*Счупи на дявола краката*[35].).

Своеобразен триъгълник на отношения **Бог – човек – дявол** виждаме в паремии като *Богу са предай, с дяволо не си играй* (с положителен оценъчен знак) и *Ако ме не ще Господ, дяволът рушвет дава за мене* (с отрицателен оценъчен знак)[36].

Противопоставянето **човек – дявол** има не само нравствени измерения. Това е често пъти надмогване по хитрост. Срв. фразеологизмите със значение ‘голям хитрец съм, много съм хитър, ловък, съобразителен’: *Подклал бих и дявола на леда*. *И дявола надхитрям* (*премятам, продавам*). *И дявола подковавам*. Срв. също метафоричната употреба *Кръстен дявол – много хитър човек*.

В народното съзнание се прави връзка между демоните и някои групи хора, сред които:

– възрастните жени, вероятно поради заниманията на някои от тях със знахарство и баяния, традиционно свързвани от Църквата с нечистите сили (*Дето дяволът не може, вика бабата да му поможе*), а също и поради присъщата за старческата възраст пакостливост (*Баба*

прави, дяволът се слави. *Дяволът започва, баба доизкарва*.).

– децата, може би отново поради характерното за тях пакостничество. Интересно е, че именно те най-често се предупреждават с думи като *Дявола си няма работа, Дявола не седи мирно* за израз на опасение, че ще се случи беда. Вероятно това е мирогледната подплата и на изградената по фолклорни мотиви детска повест на Елин Пелин „Ян Бибиян".

– бедното обществено съсловие (с изразен социален подтекст на метафоричния образ): *Сиромах е дявол.*

Както се вижда от примерите, в много от паремиите с концептуален център *дявол* не се говори за конкуренция между доброто и злото, а за надвиване по острота на ума. Следователно дяволът в съзнанието на народа се свързва не непременно с представата за лошотия и морална поквара, но и с умелост, знание. Нека си спомним дуалистичните идеи в средновековните апокрифи, където сатаната е творец наравно с Бога, демиург на материалния свят.

Произходът на част от паремиите с концептуален център *дявол* е свързан с църковни обреди и свещенодействия. Например църковният ритуал злите сили да бъдат гонени с прекаждане с тамян е отразен в притчата *За дявола тамян, за крадеца тъмница* и в пословичното сравнение *Бяга като дявол от тамян*. Скептично отношение към тази практика обаче прозира в изказването *С тамян се дявол не пропъжда.* С църковната практика по екзорсизъм е свързан и изразът *Викнете попа да му чете*, в който думата *дявол* не присъства експлицитно, а само на когнитивно равнище.

Други пословици и поговорки от анализираната група имат отношение към различни поверия, водещи началото си вероятно още от езически времена. Така например с поверието, че дяволите обитават водни басейни и се събират под мостовете, са свързани изразите: *Дявол из вировете*[37]; *Очите му играят като на воден дявол*; *Стани на дявола брат (ортак), додеминеш моста*. Тези вярвания, изглежда, са още от дълбока древност и са остатък от езичеството. Дяволът се свързва с водната стихия, която е страшна, опасна и подмолна, както и с пространствата, които са в нейна власт – вирове, бродове, мостове, кладенци. Срв. имена на някои реки и места (напр. Дяволска река, Дяволския мост и пр.)[38]. Тези асоциации по всяка вероятност идват от колективния опит за рисковете, дебнещи човека по тези места, а също и с многобройните случаи на самоубийства именно от мостове.

Друго пространство, подвластно на нечистите сили, са запуснатите местообитания на човека. Вж. паремията *В пуста воденица дяволите мътят*[39]. Поверието, че ехото е гласът на дявола, прозира в изказването *Виках, виках, само дяволът ми се обажда*. От поверие води началото си и притчата *Кога се пука дяволът? Кога мъртвите кихат*.

Редица поговорки с концептуално ядро *дявол* представляват апотропеични изрази възклицания, с които се изказва пожелание да не се случи нещо лошо: *Дяволу торба камъне. Дяволу пипер в очи*. *На дявола курщум в ушите*. *На дявола камък в ушите*. Вж. също заклинанието *Анатема те, дяволе*.

Прецедентните текстове засвидетелстват образни характеристики на дявола, в които има преплитане на антропоморфни и зооморфни представи, някои от които възхождащи към стари езически вярвания[40].

Християнска етика

Основополагащ в християнската етика е догматът за свободата на човешката воля, която предполага активно участие на личността в нейното самоопределение към добро или зло. Тази представа присъства и в народната мъдрост *Сила Бога не моли, а Бог силу не моли* със значение 'не можеш да накараш някого силом да моли Бога'. С идеята за свободата на човешката воля е свързано и базисното за нравственото богословие понятие **грях,** мислен като съзнателно и своеволно погазване на нравствения закон (нарушаване на Божията воля). Около този концепт са

обединени паремиите: *Ние сми люде греховни; Доде е жив, челяк се сбърква, един Бог не греши*, подчертаващи всеобщността на греховността у всички хора, доколкото грехът се счита за втора природа на човека след грехопадението на прародителите Адам и Ева; *И светиите грешили, и пак се посветили*, внушаваща, че ако и грехът да е общочовешка наклонност, той не изключва възможността за постигане на святост, стига индивидът съзнателно и свободно да избере да се върне в пътя на добродетелта и да изпълнява безпрекословно Божията воля; *Дълг неплатен, грях непростен*, предупреждаваща, че ако искаме нашият дълг да бъде опростен, трябва и ние да простим (нека си спомним Господнята молитва „и прости нам дълговете, както и ние прощаваме на длъжниците си."). Народният мъдрец по Христовия пример утвърждава, че трябва да мразим и отблъскваме престъплението (срв. *Жалба греха нема*, т.е. няма милост за греха), но към неговия извършител да бъдем милостиви и да проявяваме любов: *Грехът, казвам, а грешника не*. *Не е грях, което_влазя в гърлото, а което излазя от него*[41] – казва още българинът, изтъквайки, че същината на греха не е във външното спазване или неспазване на определени норми, а във вътрешната, духовна нагласа на личността. Изключително въздействаща с диаметралното си противопоставяне на основния евангелски постулат за струване добро е притчата *Не прави добро, да не влезеш в грях*, разкривайки горчивата истина за една социална действителност, съвършено несъответна на проповядваните християнски ценности. Близка по внушение е и пословицата *Който откраднал – един грях, който загубил – хиляда грехове*, с утвърждението, че в този свят на неправди по-виновен се оказва този, който е претърпял беззаконието, нежели неговият извършител. Привидната набожност, прикриваща нравствена безскрупулност, е заклеймена в изказванията *Който пали в черкова голяма свещ, не го беди с малък грех* и *От кой са млогу кръсти, чувай са.* Народът дълбоко вниква в психологията на грехопадението. То върви ръка за ръка с липсата на страх от Всевишния и загубата на всякаква съвест: *Когото не е срам (не е страх), не го е и грях*; *Ни от хората има срама, ни от Бога гряха*. Грешникът е привързан към своите пагубни страсти, те му се услаждат като блага отрова. Той няма съзнание или нехае за гибелните последици от тях: *Драги са грехове до пъкълски прагове*. Дори когато иска да се отърси от злото в себе си, пак е изключително трудно и човек продължава да пребъдва в него: *Ветък грях, покаяние ново*.

С учението за греха е неразривно свързана и църковната доктрина за Бог – Спасител на света. Макар и само загатната, вярата в спасението прозира във възклицанието *Тръпи душо, да се спасеш!*, както и в благопожеланието *Спаси Боже!*

Бидейки свободен да избира между доброто и злото, човек сам трябва да съдейства на Бога за своето добруване на земята и за спасението на душата си. Човек придобива благоволение у Бога чрез делата си. За тази синергия свидетелстват и паремиите: *Кога си помагаме ние, и Господ ни помага*. *Помогни си, да ти помага и Господ*. *Доде чиляк чалащисва (заляга, старае се, бел. Т. И.), и Господ му помага*. Напротив, който сам не се потруди, нему и Всевишният не съдейства: *Бог помага, ала в кошара не вкарва; Бог дава, ала в комина не пуща*; *Кой остава на Бога, он проси за Бога*.

Идеята за относителната свобода на човека, който може да се съобразява или не с Божията воля, прозира и в паремията *И Господ не може да угоди на всички*.

Християнската аретология като дял от нравственото богословие също намира отражение в редица паремии. На първо място присъстват трите основни добродетели – вярата, надеждата и любовта.

Conditio, sine qua non в религиозния живот както на отделния индивид, така и на социума в цялост е **вярата** – тази твърда убеденост в съществуването на невидимия за сетивата Бог, без която са немислими надеждата, любовта, страхът Господен, молитвата, смирението, благоговението. С възродителната си мощ тя е най-висше постижение в религиозно-нравствения

живот на личността: *Християнската вяра човека преродува.* Обратно, липсата ѝ е равносилна на гибел: *Вярата вяра прибира, без вяра глава се разбива***.** В нея се крие могъща сила: *Вярата планини премества*[42]**.** В паремията *Вяра е да се държи, а закон да се пази* откриваме ценностно успоредяване и противопоставяне на вярата и закона – два еднакво необходими стълба на обществения и личния морал, но с различна вътрешна мотивировка – докато спазването на закона в качеството му на заповядана норма на поведение няма характер на добродетел, то вярата е именно такава, понеже е свободно признаване действителността на Божието битие и драговолно приемане на религиозните наредби като личен коректив на съвестта. Пословичен е обаче и образът на религиозния скептик *Неверний Тома*, за когото правило е *Когато видя, тогаз ща и повярвам*.

Светостта и неприкосновеността на вярата за индивида проличава чрез участието ѝ в клетвени формули като основание за истинността на нещо казано или извършено: *Тако ми верата*; *Тако ми верата, що верувам*. В ценностната система на българина вярата стои по-високо от съхраняването на физическия живот: *Глава давам, вера си не давам*.

Ценна и свята е обаче само християнската вяра в единия и истинен Бог, която е **прав**ата, **прав**илната и с**прав**едливата вяра, без отклонения от морала и истината[43]. Вж. апотропеичната клетва: *Токо на християнската вера да не похулиш*. Вярата на други религии, напротив, е крива. Тя отбива от верния, правия, правилния път, устремен без криволици напред и нагоре. Тук ярко прозира тъждеството в представите на българина между вяра и морал. Изопачената вяра е скверна. Затова се определя като *куча вяра*, доколкото кучето се счита за нечисто животно. Затова е основание за защитна клетва: *Токо чифутска (турска) вяра да не вярвам*, където ясно личи тясната връзка в народното съзнание между вяра и народност и представата за съхраняването на вярата като съхраняване на народностното самоопределение. В такъв смисъл концептът ‘вяра’ се преплита и с концепта ‘чуждо – свое’, ‘родно – другородно’. Нещо повече, чуждата, кривата вяра се идентифицира изобщо с липса на вяра, с безверие и безбожие: *Турчин вяра има ли*. Същото се отнася и за инославните. Срв. например *Френец незнабожник*, визиращо католическото вероизповедание.

Надеждата и упованието на Бога, втората от върховните християнски добродетели, намира израз в изказванията *Клати ли се земята, дръж се за небето; Доде е жив Господ, не ме е страх от никого* и пр. В нужда, беда или жалост народът се обръща неизменно към небето, изразявайки своята надежда, че положението ще се оправи, с думите: *Добър е Господ!* или *Жив е Господ!*, а също *Бог милостив!* и *Има Господ!*. Ако ли пък не успее в нещо, не губи утехата си, че ще дойде помощ отгоре: *Има и за нас Господ!*.

Предписваната от десетте Божии заповеди и изразяваща се в нищелюбие и подаване на милостиня ради Бога **любов към ближния**, върху която се основават социалните отношения в християнското общество, е отразена в паремията *Който дава заем на сиромах, дава на Бога*[44]. Че благодеянието трябва да е **безкористно**, както учи Църквата, гласи и пословицата *Стори добро, хвърли го в морето; ако рибите не го ядат, барим Господ ще го види*.

Според християнската доктрина любовта има своето основание в самия Бог. Тя Му е същностно присъща. Евангелската дефиниция, че **Бог е любов,** лежи в основата на народните мъдрости: *Дето има мир и любов, там е и Бог* и *Дето е любов, там е и Бог.*

Към **дълготърпение** напътват притчите *Богу се предай, търпи и трай (докрай); Търпи, душо, за Бога*; *Тръпи, душо, да се спасеш; Тръпи, душе, доще Великден*[45]; *Трай, душо, черней, кожо.* Те разкриват скалата на една типично християнска ценностна система – спасението на душата трябва да бъде откупено чрез принасяне жертва на плътта, за да дойде лелеяното Възкресение. Нали това е примерът и на Христа, и на светиите.

Страхът Божи като респект пред Божието величие и съзнание за човешката слабост

и греховност, намира израз в народната мъдрост: *Бой се от Бога, прави добро, па нехай от никого*. Притчата *Когото не е страх, не го е и грях* подчертава тясната връзка между липсата на богобоязливост и вършенето на зло.

Като висша добродетел се оценява съхранението на сърдечната чистота: *Господ иска чисто сърце.*

Редом с утвърждаването на основните религиозни добродетели в паремиите са заклеймени и главните **пороци**. **Духовното двуличие** като нравствена характеристика на даден човек е основна идея в изградените върху антиномията Бог/Христос – дявол/бяс: *На челото Христа, в пазуха дявола*; *На уста Христа, а в сърце беса*; *Око към Бога, сърце към разрога* (раздор)[46]. Пословицата *Очи на икони, ум на кокони* (*ум при кокони*) може да се тълкува по два начина: 1) за жени с външен благочестив вид, а с вътрешна греховна нагласа; 2) за мъже свещенослужители, външно служещи в църквата, а с мисъл, обладана от блудни представи.

В две притчи се осъжда безбожничеството като особено тежък грях: *С Бога лесно, с безбожниците мъчно; Бой се Богу и от безбожния по-много.*

Както се вижда, моралната ценностна система на българина изцяло е в руслото на християнските представи.

Важен елемент от религиозния живот била **молитвата**, в която човек непосредствено общува с Бога. Евангелията свидетелстват, че Господ Иисус Христос бил много усърден молитвеник и изисквал същото и от учениците си (Мт6:6). Старозаветните пророци също препоръчвали на вярващите да се молят. Че молитвата, и особено благодарствената, е основно задължение на хората, ни внушава паремията *Кокошката е кокошка и тя се моли на Бога – вода пие, нагоре гледа.* А за съзнанието на българина, че е необходима определена душевна нагласа, за да бъде постигнато молитвено настроение, свидетелства притчата *Мирно сърце Бога моли, а немирно сълзи рони*. Възприятието, че Бог не изпълнява всякакви малосмислени желания, а само съобразните с Неговата воля, намира отражение в пословиците *Господ на секого не слуша молитвата* и *Господ по хатър не гледа*, които подчертават същевременно независимостта на Божията воля от човешката. Същото внушение чрез метафорични образи се постига в паремиите *Да беше слушал Господ кучетата, от небето пастърма щеше да вали* и *Да чуваше Господ гарваните, измирваха магаретата.* Мисълта, че не трябва да молим Бога за дребни неща, с които и сами можем да се справим, присъства иносказателно в изречението *Грижа Бога за тикви, да ги не попари слана.* Трябва всякога да се молим Богу: *Работи като да щеш векуваш, а моли ся Богу като да щеш умреш утре.* Обратен заряд носи изразът *Не знам на кой бог да се моля,* който разкрива отчаяние и униние, че няма кой да помогне.

За съжаление, поради наложеното ограничение в обема извън публикацията остава анализът на паремиите, третиращи темите за християнската есхатология, агиология, църковната институция и нейните служители, религиозните празници и обреди. Трябваше да отпаднат много от предварително извлечените примери, както и всички варианти на представените в експозето прецедентни текстове. Все пак, макар и минимализиран, приведеният илюстративен материал възсъздава в единство свързани помежду си фрагменти от религиозните представи на българина в миналото, а знаците на културемите им показват отношението на хората в тази култура по различни въпроси на вярата и култа през вековете като Бог, сатана, светци, грях, душа, молитва, празници, обреди и ритуали, църковна институция, християнска етика, вероизповедание и др. В пословиците в състава на този концептуален кръг се разкрива наивната, фолклорна концептуализация на различни същностни характеристики на Създателя. В центъра им стои отношението Бог – човек. Общото им послание е човек всячески да се старае да живее според Божията воля, да се уповава на Неговата помощ, да има респект от яростта Му, да цени даденото му свише и да му се радва.

БЕЛЕЖКИ

[1] В работата е привлечен материал от следните източници:

Вътов, В. *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход*. В.Т., 2002; **Геров, Н.** *Речник на българския език*. Т. I – V: София, 1978; **Григоров, М., К. Кацаров.** *Български пословици и поговорки*. София., 1986; **Икономов, Н.** *Балканска народна мъдрост*. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. София, 1968; **Калдиева-Захариева, Ст**. Библията във фразеологията и фразеологията в Библията и нейните преводи. – В: *Българският език през XX век*. София, 266–276; **Калдиева-Захариева, Ст.** Библеизмите във фразеологията на българския и румънския език. – В: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София, 2002, 172–197; **Минков, Цв.** *Българско народно творчество в 12 тома*. Пословици, поговорки, гатанки. Т. 12. София., 1963; **Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.** *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I А-Н. София, 1974; **Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.** *Фразеологичен речник на българския език*. Т. II О-Я. София, 1975; **Петрова, Р**. *Български паремии за присмех и похвала*. Лингвокултурно изследване. Скала на културемите. Русе, 2013. - *lingvocult.uni-ruse.bg/pubs/R***Petrova**-*Monografia2013.pdf;* **Славейков, П. Р.** *Български притчи или пословици и характерни думи*. София, 2003; **Стойкова, Ст.** *Български пословици и поговорки*. София, 2007; **Трендафилова, П**. *Езикови отношения между български народни мъдрости и библейските им съответствия*. Русенски университет „Ангел Кънчев".

[2] За дефинициите на богословските понятия съм се ръководила от следните курсове по догматическо богословие и богословски енциклопедии:

Дюлгеров, Д., Ил. Цоневски. *Православно догматическо богословие*. София, 1947, 200 с.; **Коев, Т., Д. Киров.** *Кратка богословска енциклопедия*. София, 1993; **Помазанский, о. М.** *Догматическое богословие*. St. Herman of Alaska brotherhood press, 1992, 283 с. ; *Православная богословская энциклопедия*. – Петроград, 1990.

[3] Срв. обаче казваното на неумерен човек *Бог е Бог и пак има слог* – т.е. предел, както на добрината Си, така и на яростта Си.

[4] Идеята на народа за Божията изначалност спрямо мирозданието се съдържа в апозицията *дядо Господ* и епитета *най-стар*, които се явяват в различни паремии като признакови определения на Бога: *Господ е най-стар светец. Господ е най-стар чудотворец. Господ е най-стар господар.*

[5] Срв. Пс. 94:9; 139:16; Ис.32:3.

[6] Тук ще отворя една скоба, за да изясня, че извън абстрактната представа за Бог, вездесъщ като постоянно Божие местообитание, в съгласие с църковното учение прецедентните текстове посочват неизменно небето. За това свидетелства признаковото определение *Горний*, което се явява в някои паремии (*Горний види. Ако имаш долен Господ, надявай се и на Горния*.), както и изкази като *Господ е над нази* или *Бог е над нази, черната земя под нази*. Срв. също приведената у Славейков гатанка *На високо седи, на широко гледа*. [Бог]. Противопоставянето *долу – горе* в част от цитираните умотворения показва недвусмислено, че в тях посочените признакови определения имат не само преносно значение 'висшестоящ', но и че се употребяват в чисто пространствен смисъл. Съвсем ясен е образът в пословицата *Клати ли се земята, дръж се за небето*, където с *небе* чрез пренос, метонимичен от местообитанието върху местообитателя, е назован Бог. Вж. също посочената по-горе притча *Помислите са знати на небето Богу.* А също *Бог на небе, цар на земя; Бог високо, цар далеко*.

[7] Вж. изразите *За права Бога*, *На права Бога, за права Бога <ще ида>* със значение 'без вина, незаслужено, напразно' (с отчуждаване от първоначалния смисъл, подчертаващо особено силно несъответствието между Божията праведност и човешката неправда и между първоначалната теоцентрична и последващата егоцентрична мотивация, чрез което се постига изключителна експресия). Срв. също образа в Ботевото стихотворение „Моята молитва": *О, мой Боже, прави Боже! / Не ти, що си в небесата, / а ти, що си в мене, Боже - / мен в сърцето и душата*.... Тук откриваме алиенация от трансцендентността на Божеството и метафоризиране на Правия Бог с еманципираната от религиозното основание човешка съвест.

[8] Израз, използван от някой онеправдан, който не може да се защити.

[9] Тогава плащали на надничарите.

[0] Повече примери вж. у **Крумова-Цветкова, Л.** *Българските благословии, пожелания и клетви*. София, 2010.

[11] Т.е. побойник, неразбран, немилостив.

[12] Вж. също варианта *Бог не гледа на нечисти упинци, а на чисто сърце.* Появата на тази паремия се свързва със следния анекдот: Един хайдутин отишъл да обира една черква и като обрал всичко, се качил на престола да откачи кандила, който бил закачен над него. Тогаз другарят му рекъл: Абе, побратиме, сабуй си баре царвулите, че щеш укаляш престола". – „Бог не гледа на нечисти царвули, а на чисто сърце" – казал той.

Тук е налице ирония, която възниква между несъответствието в сериозния смисъл на притчата и ситуацията, в която е употребена. По този начин се осмива формалното отношение на този, който говори за чисто сърце, а в същото време краде, към етическите изисквания на вярата.

[13] Противоположно послание обаче носи притчата *Пет пръста и Богу надделяват*, в която чрез тази своеобразна хипербола се разкрива силата на солидарността.

[14] Срв. у Иов: Може ли човек да бъде полезен Богу? Ако ти си праведен, Всемогъщият има ли за какво да ти благодари?

[15] Едно от Божиите имена на еврейски е Адонай 'Владика, Господ".

[16] Заимствана от Библията мъдрост, изричана кога умре някой близък (особено дете) или кога загубят нещо ценно.

[17] Поздрав при случайна среща или посещение.

[18] Поздрав към работещи.

[19] Поздрав на сбогуване.

[20] Благопожелание.

[21] Обръщение към просяк, когато не искат или нямат да му дадат.

[22] Отговор на питане нещо има ли.

[23] Думи, с които певците завършвали песните.

[24] Повече за този тип изказвания вж. у Л. Крумова-Цветкова, 2010.

[25] Единствено тук в проучения от мене материал се явява тринитарният термин Бог Отец.

[26] Рим.13:1-2.

[27] Мисълта, че властта като власт е дадена от Бога, се съдържа в думите на Иисус Христа, казани на Пилат: Ти не щеше да имаш над Мене никаква власт, ако ти не бе дадена свише. (Йо19:11)

[28] Срв. същия мотив в поемата на Ив. Вазов „Кочо": И храмът ехтеше от моми, невести / Кат падаха в кръвье или във безчестье! / А Господ от свода, през гъстия дим / гледаше на всичко тих, невъзмутим!

[29] Употребява се метафорично и по адрес на човек с име Ангел.

[30] Противоположна на *Господ не оре, не копае, а събира.*

[31] Вж. също употребяваното за оправдание от сторена беля, в смисъл, че не е толкоз чак голяма, характерно изречение *Дяволът не е толкоз чер, какъвто го пишат* (отново чрез опредметяване и конкретизиране на отвлечено понятие).

[32] Образът на дявола, яхнал човека, е общо място в много от народните приказки за зли духове.

[33] В смисъл 'накарал го да направи нещо лошо'.

[34] Срв. в СинРСБКЕ реда *яд, гняв, ярост, бяс.*

[35] Така казват на някого, кога искат да го предумат да не прави нещо, което е намислил, защото е лошо.

[36] Интересно е тълкуването на пословицата *Ако палиш на Бога една свещ, на дявола две пали*. Срещу нея събирачът е записал следното обяснение: *една от калпавите български пословици, като я вземеш буквално; ама ако я вземеш по смисъла, не е безнравствена: Сдобрявай пакостника повече от добросторника си.*

[37] Определение за много способен, умен, хитър човек.

[38] Вж. примери и от художествената литература: *Излизаме от селото и преминаваме покрай Дяволското блато... Морякът обяснява, че в него някога живеел голям черен дявол. Той се бил разсърдил на селяните в Приморско и за наказание им изпратил черната треска*. П. Незнакомов (РБЕ).

[39] В нашите народни приказки постоянно се споменават ... изоставени, парясани воденици, дето живеят разни дяволи, самодиви. БР, 1931, кн. 6, 205.

[40] Срв. *Зная и дяволът къде се коти; Зная и на дяволите* (*дявола*) *дупките*; *Дърпам дявола за опашката; Хващам дявола за рогата; Колко цървула е покъсал дяволът, докле го накара да направи така*, и пр.

[41] Не е грешно, ако се облажиш, а грешно е, ако казваш беззаконие.

[42] Библейска.

[43] Забележете семантичното сближаване и дори отъждествяване на признаковите означения *прав* и *верен*.

[44] Реминисценция на Мт25:40.

[45] Тук думата *Великден* е употребена в преносен смисъл 'благоденствие, благополучие'.

[46] Тази притча е интересна с това, че дяволът е именуван индиректно, чрез основното си действие между хората – крамолата, за разлика от Бога, който се свързва с мир, сговор, любов.

LA RELIGIEUSE VISION DU MONDE DES BULGARES REFLETEE DANS LES PAREMII BULGARES

Tatiana Ilieva

Resume

Le but de la publication proposee si dessous est d' etudier la manière dont la religieuse vision du monde du Bulgare le long des siecles reflete dans les paremii bulgares. L'etude a été fait par l'analyse de plus de 6000 proverbes et dictons qui font partie de recueils plus anciens ou modernes. La caracteristique semantique et conceptuelle est realisee par groupes selon les differentes conceptions qui concernent le segment concret de la culture spirituelle du Bulgare comme suit : Dieu (les proprietes de la Divinite et leur manifestation dans la Creation), Dieu et la societe humaine, Le diable, L'anthropologie chretienne, L'ethique chretienne, L' aretologie chretienne, l' eschatologie chretienne.

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ

УКРАСЕНА КАМЕННА БРАДВА ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА ОТ РАЙОНА НА БРЕСТАК, ВАРНЕНСКО

Петър Минков

Разнообразните мотиви и елегантната форма на фрагмент от каменна брадва са част от характеристиките, които го окачествяват, като един от най-интересните артефакти във фонда на археологическия музей във Варна[1]. Целта на съобщението е да се публикува цялостно фрагмент от каменна брадва, открит при археологически разкопки при Брестак, Варненско (Обр. 1-2).

Находката е открита през 1968 г. при спасителни археологически проучвания на тракийско селище край Брестак, Варненско. Сега се съхранява във фонда на археологическия музей във Варна с инвентарен № I.4122.

Предметът е открит върху под на жилище с правоъгълен план и ориентация Север-Юг[2]. Инвентарът на жилището се състои от съдове и предмети от елинистическата епоха. Фрагментът от брадвата е интерпретиран, като брадва-чук и е отнесен хронологически към елинистическата епоха. Функцията му е определена за култова[3]. Други каменни предмети или фрагменти от сечива не са открити. Повторно брадвата е илюстрирана в студия на Г. Тончева[4]. В публикацията й не е представена допълнителна информация за артефакта. Последно брадвата е привлечена, като паралел на друг фрагмент от брадва от района на Момчилград, който ще бъде дискутиран по-долу[5].

В съвремието е достигнал фрагмент от тилната част на каменната брадва (Обр. 3). Максималните й запазени размери са следните: дължина – 7,1 см; ширина – 4,9 см; дебелина – 2,8 см; диаметър на отвора – 2,2 см. В първоначалната публикация е отбелязано, че брадвата е била изработена от черен базалтов камък[6]. Към този момент цветът на повърхността й е зелен до сиво-зелен, докато по обрушените части е сиво-черен. Поради това съм склонен да приема за достоверни първоначалните наблюдения за черния (или сиво-черния) оригинален цвят на предмета.

Брадвата е била с елегантна ладиевидна форма. Насока за последното дава отчупения връх от долната част на тилния край на брадвата. Той е с елипсовидна форма. В план формата на предмета е била ромбоидна. От запазения фрагмент се вижда, че втулката е била с кръгла форма, а в разрез е почти цилиндрична. Ако се приеме, че е маркирала геометричния център на брадвата, може да се допусне, че общата й дължина е била между 14-15 см. Отворът на брадвата е пробит чрез кръгови движения на костено длето, като за абразив е използван пясък. От пробиването личат кръговите следи по повърхността на отвора, а от горната и долната част на самия отвор се е получил специфичен ръб при пробиването му. Брадвата е била полирана до блясък, което личи на отделни места от повърхността й. Вероятно за това е използвана кожа или текстилна органична материя. По повърхността на брадвата липсват следи от ежедневна употреба. Отделни обрушвания се забелязват върху тилния край, които са в следствие от външно нараняване на брадвата. Тук е мястото да се отбележи, че след счупването, брадвата е била вторично използвана[7]. За това се съди по изравняването и заглаждането, след счупването на повърхностите от двете страни на отвора.

Украсата на паметника е в две техники – врязана и релефна[8]. Врязаната украса покрива цялата повърхност на находката. Горната й повърхност е декорирана с две врязани ленти по дължината на брадвата образуващи „V” – образен мотив. Всяка от

лентите е с ширина 0,3-0,4 см. Вътрешното пространство на лентите е защриховано с врязани линии. Двете ленти се спускат от тилната част на фрагмента и достигат до средата на втулката, където прекъсват. Напречно на двете ленти е декорирана трета лента разположена от двете страни на отвора. Двете надлъжни ленти стъпват върху напречната. Тя е с ширина 0,3 см и е запазена в по-висока степен от дясната страна на отвора и по-слабо от лявата му страна. Изпълнена е с по-висока сложност от „V" – образния мотив. От двете страни на защрихованото пространство са оформени релефно – по два канта, всеки с ширина от 0,1 см. От ъгъла, който сключват двете надлъжни ленти с напречната започва пояс от триъгълни мотиви стоящи с основата си върху последната спомената. Всеки от триъгълниците е с височина между 1,3-1,5 см и ширина на основата до 1 см. Подобно на лентата, върху която стъпват – две от страните на триъгълниците са допълнени с релефни кантове широки по 0,1 см. Долната повърхност на брадвата е снабдена с единична надлъжна „мрежеста" лента, която е започвала от връхчето на тилния завършек и достига до ръба на втулката. Ширината на тази лента е 0,5 см. Няма данни дали описаните врязани мотиви са били инкрустирани допълнително.

Най-интересният елемент от украсата на брадвата е релефният двоен „S"-овиден мотив разположен върху горната й повърхност[9]. Той е затворен от двете страни от надлъжните ленти. Височината на релефа е до 0,1 см, а дебелината на всяка от частите на мотива е между 0,1-0,11 см. Дължината му е 3,7 см. Изпълнението на този орнамент е изключително прецизно. Той започва на 0,8 см от тилната част на брадвата и завършва пред ръба на отвора й. В участъка около втулката, краят на орнамента е нарушен, като е запазено единствено кръглото гнездо от завършека му. Не е изключено в трите кръгли гнезда на мотива да са били монтирани допълнителни елементи. Релефно е подчертан и тилният край на находката, придаващ му формата на „шапка".

Закономерността, която е постигната при изпълнението на украсата са еднаквите размери при всеки от мотивите. Така е изпълнена една сложна симетрична композиция с висока естетическа стойност.

Богата украса поставя въпроса за инструментите, с които е реализирана. От наличните примери в Българските земи се знае, че каменните брадви от бронзовата епоха са декорирани с кремъчни остриета. Примерите са от ранннобронзово селище до Момчилград и района на Харманли[10]. Наблюденията върху брадвата от Брестак, сочат че е напълно възможна употребата на кремъчно острие и в този случай. Това твърдение се аргументира и от близостта на големите находища на висококачествен кремък в района на Шуменското и Провадийското плато. Тук е коректно да се отбележи, че от проучванията на обекта до Брестак, не е съобщено за открити кремъчни находки. Въпреки това не изключвам употребата на други суровини за украсата на този предмет. В този смисъл визирам, като евентуален заместител на кремъка – ахата. В литературата е посочено, че един от големите залежи на ахат се локализира в околностите на Шумен[11]. А едно от другите находища се ситуира в района на Кърджали-Момчилград, от където произхожда другата брадва с богата декорация.

Не е изключено релефният мотив да изработен с помоща на метално (най-вероятно бронзово) острие на по-дебела игла или фино длето. В този смисъл не е невъзможно да са употребени и каменни инструменти при изработката на някой от декоративните елементи – например ръба на тилния край на паметника.

Както неведнъж посочих в предходните редове, като най-чувствителен паралел може да се посочи фрагмент от каменна брадва от проучвания на ранннобронзово селище при Момчилград в периода 2007 г., 2009-2010 г.[12] Фрагментът е със запазена дължина

около 7 см и видима максимална ширина 4 см. Диаметърът на самата втулка е до 2 см (Обр. 4). Формата на брадвата е ладиевидна. Тилният завършек е с цилиндрична форма и е леко изтеглен надолу. Сечението му е елипсовидно. Украсата е врязана вероятно с кремъчно острие[13]. Основните мотиви са срещуположно разположени триъгълници запълнени с „мрежа" от врязани линии. Триъгълници има и до втулката, но не са предадени с толкова плътни врязвания. Един пръстен – орнаментиран също с „мрежа" фланкира тилния край на брадвата. От долната й страна този пръстен прекъсва и се разгъва в мрежеста лента завършваща във втулката. От горната страна, повърхността на брадвата е покрита с триъгълен мотив – също запълнен с „мрежа". Към описанието на находката трябва да вмъкна, че е търсена симетрия при гравиране на отделните мотиви в композицията, която във висока степен е постигната. Не е отбелязано дали врязаната украса на брадвата е била комбинирана с инкрустация и/или боя[14].

От предложеното описание се вижда, че формално-типологическите и декоративните аналогии между двете находки не пораждат възражения. Нещо повече и двете самостоятелно биха могли да се отнесът към тип IV на ладиевидните брадви по класификацията на Брюсов и Зимина[15]. Аналогии могат да се отбележат и при оформянето на тилните краища на двата примера. Удивително е сходството в приблизително еднаквите размери на двата фрагмента, а също така и еднаквия материал – андезито-базалт, от който са изработени.

Следващ паралел, макар по-отдалечен географски и типологически е каменен предмет, определен за фрагмент от брадва (Обр. 5). Открит е при проучвания на раннобронзовото селище до Скала Сотирос в Североизточната част на Тасос[16]. От фотоизображението се вижда, че става дума за фрагмент от тилната част на каменна брадва с два отвора[17]. Тя е открита върху пода на жилище от последната фаза на селището. От представеното изображение не става ясно какви са размерите на находката. Нейната украса е релефна и врязана. Врязаните мотиви, които се наблюдават върху повърхността й са зиг-заг. Те са разположени в правоъгълно пано в средата на предмета и в два от краищата му. Релефната украса е представена от релефни ръбове обхващащи находката от всичките й страни. Не е изключено тази брадва също да е използвана вторично, при което да са оглаждани и изравнявани различни участъци от тялото й. Позоваването на този паралел е предимно поради сходствата в комбинирането на двете декоративни техники – релефна и врязана.

Изолирани находки със сравними елементи в украсата на фрагмента от Брестак са в различни точки на п-ов Крим (Обр. 6). Брадвите са от археологически комплекси принадлежащи към „Катакомбната култура"[18]. Върху тях също са приложени две декоративни техники – врязана и релефна. Врязаните мотиви са познатите ленти и триъгълници, а релефната украса е представена от кантове, които маркират отчасти врязаната украса, а от друга страна изобразяват различни символи и фигури. Принадлежността им към Катакомбната култура ги отнася хронологически в периода между 2800-2500 г. пр. Хр.[19] Това ги поставя във втория етап и началото на третия етап от ранната бронзова епоха.

Въз основа на данните от археологическата среда, в която е открита находката е невъзможно адекватното й датиране. Досега от елинистическата епоха не са известни подобни археологически материали. Не е изключено повторното й използване да се свърже с населението от по-късната епоха на селището. Описанието на жилището, в което е открита находката показва, че липсват нарушения от по-късни в по-ранни периоди. По този начин каменния артефакт е съзнателно задържан и употребяван от обитателите на

селището през елинистическата епоха.

Насока за датировката на брадвата представят формата и украсата й. По отношение на формата пararелите й с ладиевидните брадви се отнасят към Фатяновската култура, която е с обтекаеми хронологически граници между 3200-2300 г. пр. Хр. Те обхващат целия период на ранната бронзова епоха и част от средната бронзова епоха. Вторият аналог, който има находката от Брестак с брадвата от Момчилград дава по тясни възможности за определяне на датата. Обектът в Момчилград е синхронен на фаза Va от селищна могила Ситагри в Северна Гърция. Тя попада във втората фаза на ранната бронзова епоха. Същевременно обектът, в който е открита третата аналогична находка в Скала Сотирос се отнася в края на втората и началото на третата фаза на раннобронзовият период. Третият хронологически репер са находките от земите на Украйна. Хронологическият диапазон, в който се вместват е между 2800-2500 г. пр. Хр. Това ми дава основание за дата на паметника от Брестак, да предложа втората и евентуално третата фаза на ранната бронзова епоха.

Богата декорация на находката, както и липсата на следи по повърхността й от утилитарната й употреба изключват ежедневната й употреба в бита. Поради това възможните интерпретации относно функцията на този тип предмети се ограничават в някоя от следните:

– Вотив;
– Инсигния на власта;
– Предмет с търговско значение или политически подарък;

Доколкото броят на подобни предмети от ранната бронзова епоха се свежда до два примера (от територията на България), задълбоченият анализ в тази посока е ограничен. Отправна точка за расъждения са каменните скиптри от късната бронзова епоха. Мненията за тях се свеждат относно ролята им на инсигнии. Също така може да се предположи функцията им на разменен предмет с търговска стойност. Не е невъзможно и използването им, като политически подаръци. Брадвата от Брестак със сигурност е била ценна вещ, за населението, което я е изработило. Вероятно е била важна придобивка и за обитателите на елинистическото селище. Вероятно от този период датира и опита предмета да се ремонтира и пригоди за нова употреба. Тази практика не е прецедент за българските земи. Подобно преизползване е регистрирано при некропола от Дуванлий. В гроб от Арабаджийската могила заедно с инвентара от класическата епоха е открит малък ансамбъл от няколко каменни праисторически предмета[20]. Тяхната специфична подредба и разположение вляво от главата на погребаната жена (определяна като жрица) ясно показва съзнателното им използване при погребението. Това намира ентографски паралели в по-късен етап. Става дума за селищната могила в Св. Кирилово. В една от пубикациите е споменато, че местните жители назовавали откритите по повърхноста й полирани праисторически каменни сечива „гръмнати камъни”, приписвайки им магически свойства[21].

Поднесената по-горе информация може да се обощи със следното: При проучвания на елинистическото селище при Брестак, Варненско е открит фрагмент от каменна брадва със сложна декорация. Брадвата е изработена от черна базична скала. Най-точният паралел произхожда от българските земи от раннобронзово селище край Момчилград. В по-слаба степен сравними белези се наблюдават върху фрагмент от брадва от Скала Сотирос на Тасос, примери от днешните територии на Украйна и Русия и представителите на ладиевидните брадви обособени в отделен тип (Обр. 7). Въз основа на типологическите и декоративните си характеристики брадвата може да се постави в границите между

втората и третата фаза на ранната бронзова епоха.

Ниският брой на тези интересни находки затрудняват интерпретацията им. Според възможните хипотези тези предмети са били вотиви, предмети с търговска стойност или владетелски регалии. Преизползването им в по-късна епоха показва, че притежаването на такъв артефакт е било престижно и значимо. От данните, с които разполагаме за скиптрите от късната бронзова епоха може с повече смелост да се предположи, че първоначалните собственици на изключителната находка от Брестак със сигурност са се ползвали с авторитет между представителите на общността, която я е произвела.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Брестак. Каменна брадва
Обр. 2. Брестак. Каменна брадва
Обр. 3. Брестак. Каменна брадва
Обр. 4. Момчилград. Каменна брадва
Обр. 5. Скала Сотирос. Каменна брадва
Обр. 6. Крим. Каменни брадви
Обр. 7. Карта 1 на каменните брадви.
Обр. 8. Карта 2 на каменните брадви.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря възможнноста на д-р Владимир Славчев и отговорника на фонда на Археологическия музей във Варна Олга Пелевина да публикувам тази интересна находка.

[2] Находката е открита счупена на две части, а след постъпването ѝ в музея е залепена.

[3] **Мирчев, М.** Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. – *ИНМВ*, V (XX), 1969, 95-111.

[4] **Tonceva, G.** Chronologie du Hallstatt ancient dans la Bulgarie de Nord-Est. – *Studia Thracica*, 1980, V, 79.

[5] **Минков, П.** Украсена раннобронзова каменна брадва от района на Момчилград. – *Годишник на националния археологическия музей* (под печат).

[6] **Мирчев, М.**, Пак там, с. 104.

[7] Наблюденията са на колегите д-р В. Славчев и О. Пелевина, за които им благодаря.

[8] В наши дни различните мотиви на брадвата са запазени в различна степен, поради ерозията и ронливостта на материала, от който е изработена.

[9] Възможно е мотивът да се интерпретира и като кръгове свързани с тангенти, без да се намеква за мотива от Ранната желязна епоха.

[10] **Нехризов, Г**. Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, община Момчилград (обект № 19Б по трасето на път I-5, участък Подкова – разклон за Джебел). – *Археологически открития и разкопки през 2009 г.*, 2010, София, 115–117; **Борисла**в**ов, Б., Иванова, Н.** Археологически проучвания на могилен некропол в м. Йорговите могили, до с. Изворово, община Харманли. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, 2011, София, 121–123. Подобна непубликувана каменна брадва от ранната бронзова епоха с подобна украса се съхранява в експозицията на музея в Елхово.

[11] **Цинцов, З. Банушев, Б.** *Ахатите в България*, 2010, с. 12, фиг. 1.1.

[12] **Нехризов, Г.** Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, община Момчилград. – *Археологически открития и разкопки през 2007 г.*, София, 2008, 108–110; **Нехризов, Г.** Спасителни, с. 115–117; **Нехризов, Г., Иванов, Г.** Селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, общ. Момчилград. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, София 2011, 110–113.

[13] **Нехризов, Г.** Пак там, с. 115.

[14] **Минков, П.** Украсена. По-семпли наблюдения са направени в отделна статия на проучвателя на

селището **Нехризов, Г., Бонев, П.** Селище от ранната бронзова епоха от с. Седлари, Общ. Момчилград, Рентгено-флуоросцентен анализ на златни пластинки от обекта. – *Научни трудове*, IV, част I, Научна конференция с международно участие „Наука и общество", Кърджали, 13-14.10.2010, 204-211. Те не са включени тук, тъй като нямат пряко отношение в описанието на предмета.

[15] **Брюсов, А., Зимина, М.** Каменны сверлены боевы топоры на территории Европейской части СССР. – *Свод археологических источников*, вьйп. 44, Москва. 1966.

[16] **Παπαδόπουλος, Σ et al. 2003.** Η Τελική νεολιθική και η προμο εποχή του χαλκού στη Τάσο: Η Ανασκαφική Επευνα στις Τεσεις Άγιος Ιωάννης και Σκάλα Σωτήρος. – *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 2003, 63.

[17] **Παπαδόπουλος et al.**, Η Τελική, с. 65 – 10.

[18] **Ступка, М. В.** Каменные сверленные топоры-молотки в системе Ямно-Катакомбных древностей. – *Історія*, 3. Альманах 1, 2008, 25; 16 – рис. 6 – 9, 10, 11, 12, 13, 22.

[19] **Копьева, Т. А.** Ранний этап Катакомбной культуры в Крыму: Хронологический аспект. – *Археологический альманах*, 20, 2009, 325.

[20] **Филов, Б.** *Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско*. София, 137–140.

[21] **Детев, П.** Селищната могила в с. Св. Кирилово, Старозагорско. – *ГНАМ*, 7, 237–243.

EARLY BRONZE AGE DECORATED STONE AX FROM BRESTAK, VARNA DISTRICT

Peter Minkov

Abstract

This article presents a fragment of a stone ax with relief and incised decoration. The ax was initially published in 1969 and in 1980 an illustration of the artifact appeared in a scientific monograph. The aim of present study is to propose actual dating of the find, some close parallels and possible interpretations of its character.

The dimensions of the fragment are: length 7,1 cm, width 4,9 cm, thickness 2,8 cm, diameter of the hole 2,2 cm. The ax is made from basaltic andesite. The shape of the artifact is boatlike, approximate rhomboid in section. The decoration is incised and in relief. It was made by tools of flint, agate or bronze. The incised decoration consist of hatched strips and triangles. There is no information whether they were incrusted. Relief ornaments include the edge of the ax, double S-shaped pattern, and the bands of the triangle fields. The artifact may be included in type VI according Brusov и Zimina typology of the stone axes. The closest parallel from Bulgaria is a fragment of another EBA ax with rich incised decoration, forming hatched strips and triangles. Another stone ax similar to the artifact from Brestak has been found at EBA settlement Skala Sotiros. A third group of similar artifacts is localized on Crimea Peninsula, modern Ukraine. That axes are decorated with relief and incised decoration. The date of the archeological complexes they were found in is between 2800-2500 BC.

The date of the Brestak ax is between the second and the third phase of the Early Bronze Age. The proposed date is derived from the form and the decoration of the artifact.

The interpretations include symbol of power, trade object or votive.

Обр. 1

Обр. 2

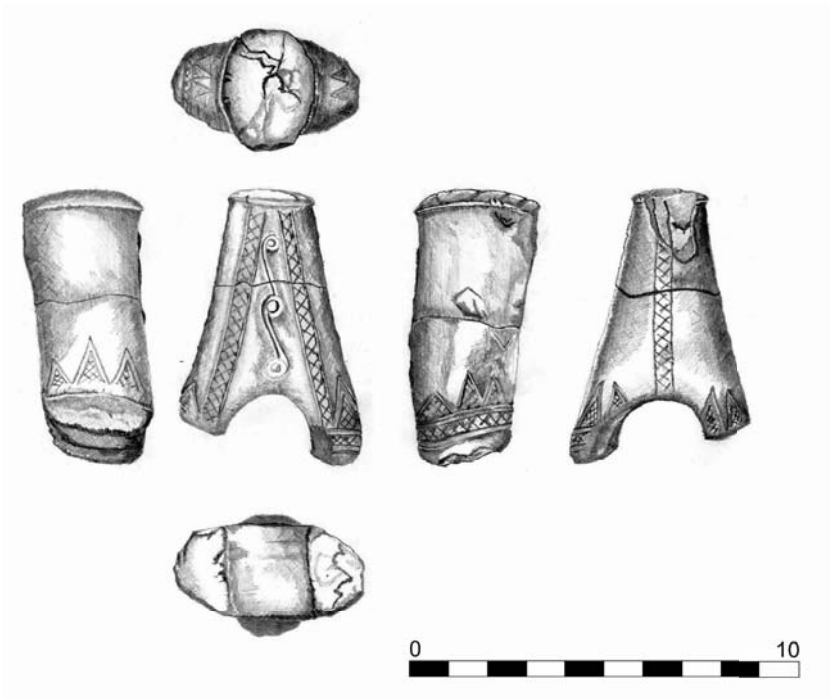

Обр. 3

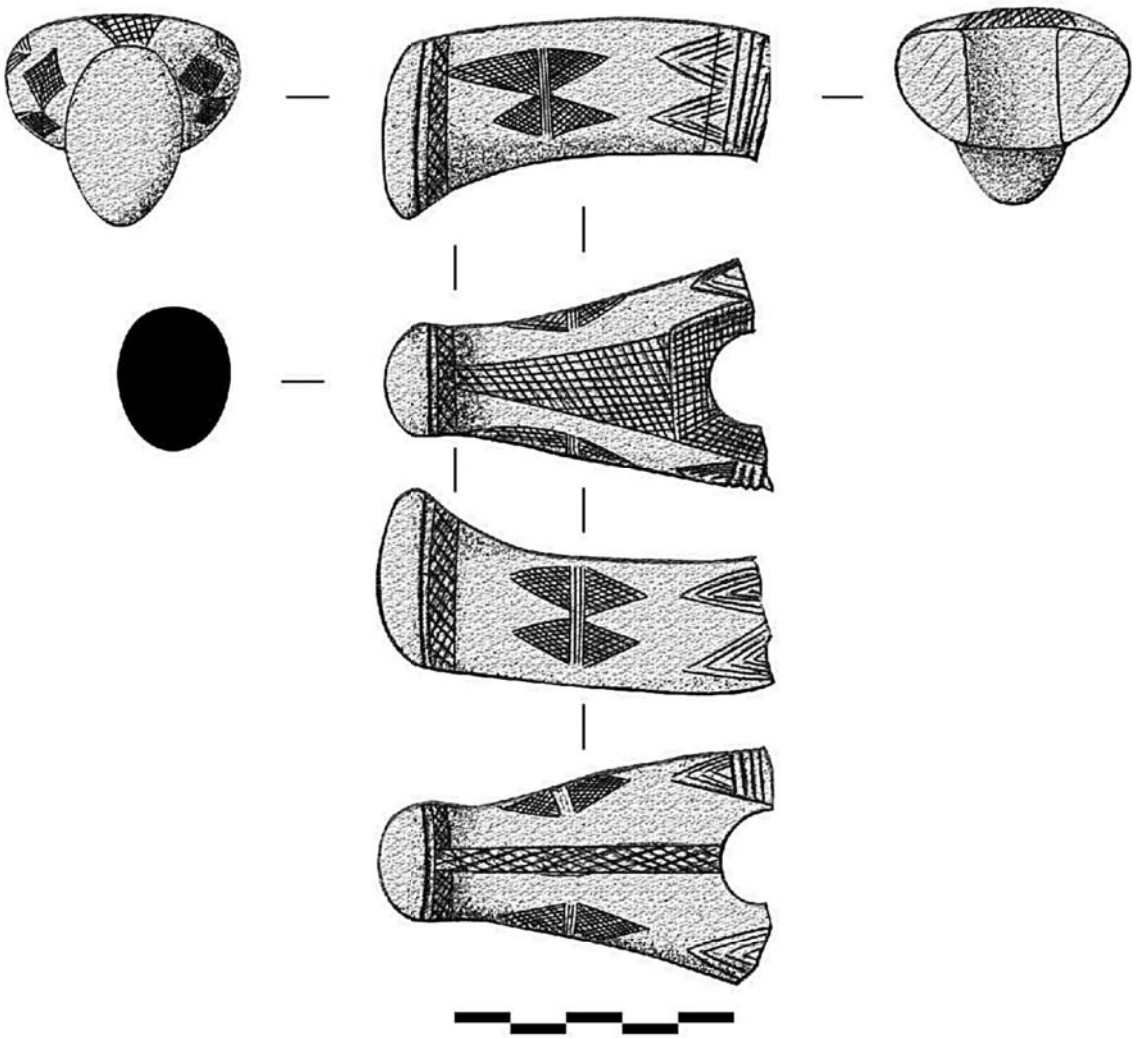

Обр. 4

Обр. 5

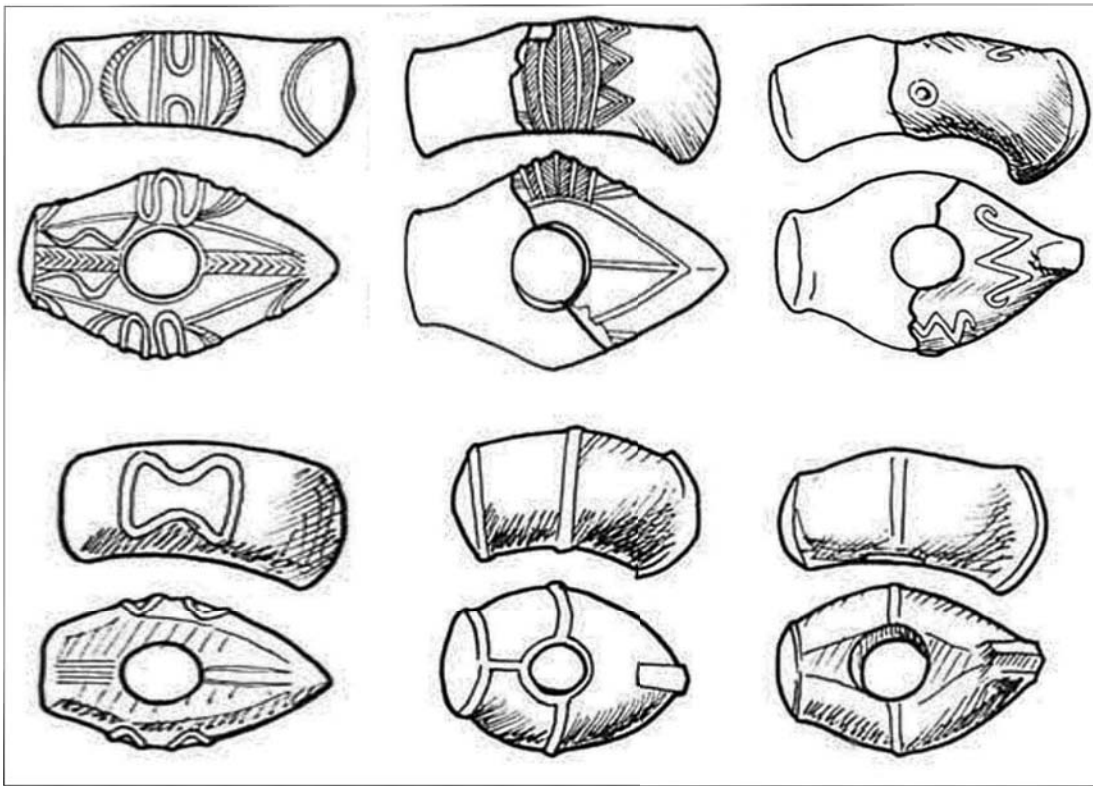

Обр. 6

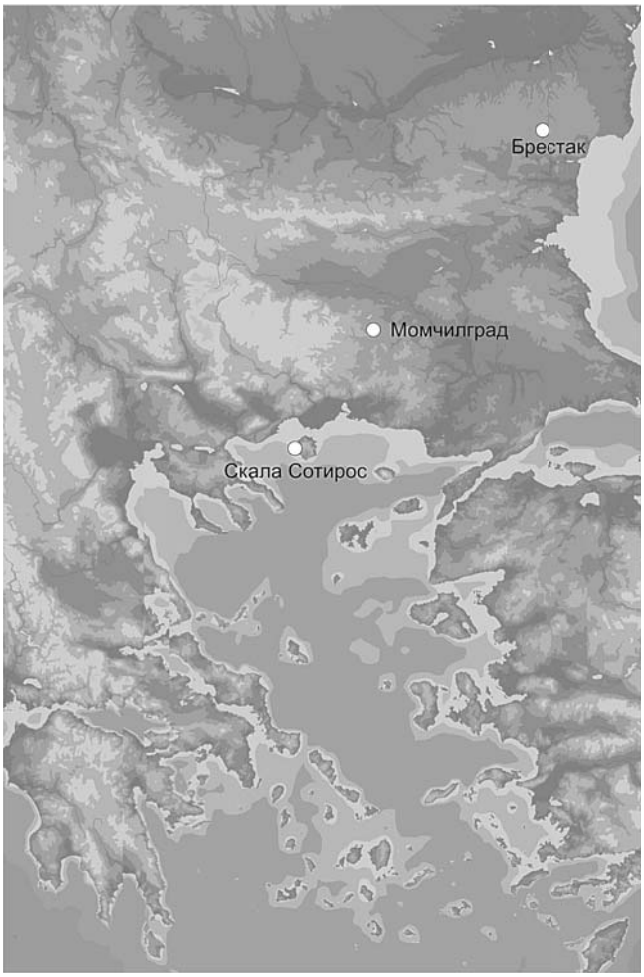

Обр. 7

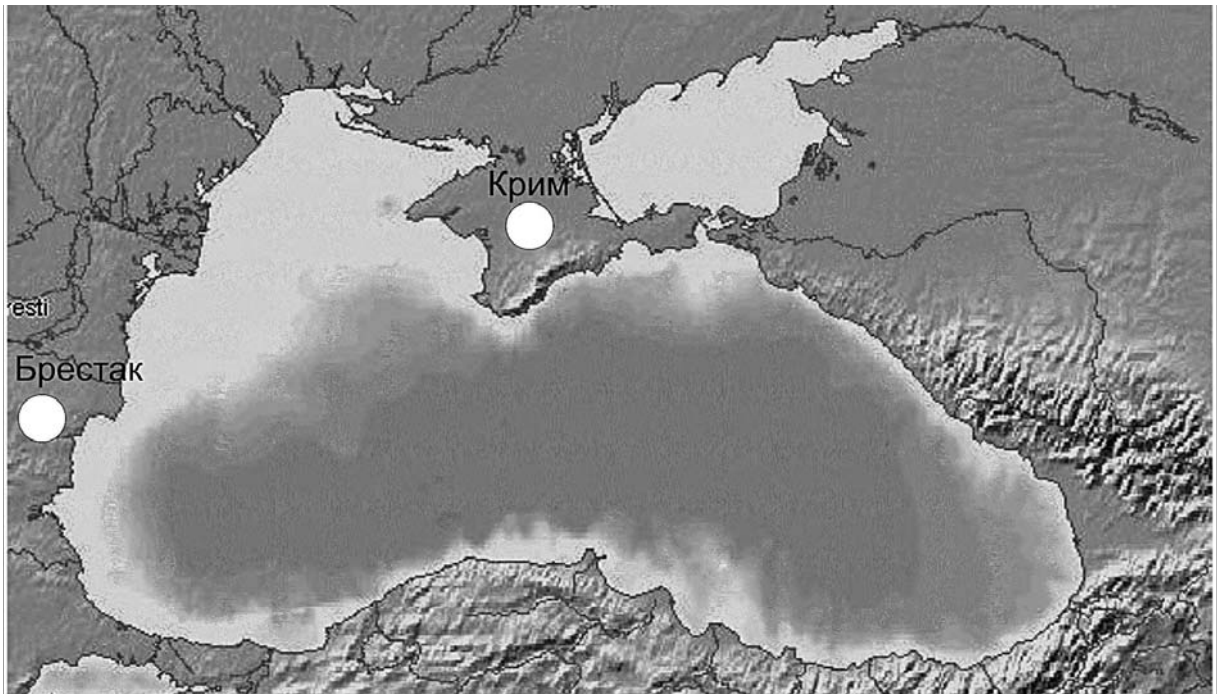

Обр. 8

СРЕБЪРНОТО МОНЕТОСЕЧЕНЕ НА ДИОНИСОПОЛИС

Янислав Тачев

За първи път дионисополска сребърна монета (тетрадрахма Александров тип) е публикувана в средата на XIX век от Лудвиг Мюлер[1]. През 1912 година Н. Мушмов[2] също публикува тетрадрахма, сечена в Дионисополис. Тодор Герасимов от началото[3] на своята професионална кариера до края й е на мнение, че в Дионисополис се секат само монети от бронз. Две десетилетия по-късно в своя монументален труд Мартин Прайс[4] описва известните му четиринадесет дионисополски тетрадрахми с техните метрични данни, магистратски монограми, инициали и имена. Според Прайс относителната хронология на отсичане на емисиите подражателни Александрови тетрадрахми в Дионисополис е 225-190 г. пр. Хр.[5] Като най-късни, сечени в началото на II век пр. Хр., авторът определя емисиите, при които името на монетния магистрат, контролиращ отсичането им, е изписано в съкратен вид ΛΕΟΝ или изцяло – ΛΕΟΝΤΙΣΚΟΥ. Тук трябва да спомена, че Прайс с колебание отнася подражателните тетрадрахми Александров тип с парасемон грозд към дионисополската монетарница, но стиловата близост, която той забелязва между аверсите на № 948-9 на Дионисополис, № 882 на Кабиле и № 971 на Месамбрия (по неговата подредба) затвърждава правилната му идентификация[6]. Що се отнася до началото на сребърното монетосечене на Дионосополис, Прайс го поставя преди 220 г. пр. Хр[7]. Аргументът му е наличието на контрамаркиран дионисополски екземпляр в съкровището от Буюкчекмедже, чието трезориране се поставя преди 220 г. пр. Хр. от Маргарет Томпсън[8].

На дионисополските тетрадрахми се спира и И. Карайотов, макар и във връзка със своите изследвания, свързани основно с монетосеченето на Месамбрия. Според Карайотов Дионисополис престава да сече своите тетрадрахми около 180 г. пр. Хр[9].

Началото на сребърното монетосечене на Дионисополис според автора трябва да се преосмисли и да се изтегли около 250 г. пр. Хр[10]. В подкрепа на своята датировка Карайотов посочва присъствието на дионисополска тетрадрахма в съкровището от Буюкчекмедже, чието укриване се поставя преди 220 г. пр. Хр[11]. Според Карайотов всички печати на тетрадрахми, сечени в Месамбрия, Одесос и Дионисополис, с които е запознат, са гравирани от едни и същи артисти[12]. Анализирайки броя на монетните печати, с които са отсечени Александровите тетрадрахми на трите западнопонтийски полиса, както и броя на монограмите, с които са сигнирани отделните емисии, Карайотов стига до заключението, че сребърното монетосечене на Дионисополис е значително по-ограничено от това на Месамбрия и Одесос[13].

Най-задълбочено върху иконографските и стиловите сходства, печатовите обвързаности на дионисополските тетрадрахми с тези на Одесос, Калатис, Месамбрия, Кабиле и Кавар, причините за отсичането им, както и относителната им хронология се спира Б. Русева[14].

Според нея тетрадрахмите с една и съща изобразителна естетика – така нареченият от Прайс „Каваров стил“[15], сечени от западнопонтийските политии Месамбрия, Одесос, Дионисополис и Калатис, както и от тракийския град Кабиле през десетилетията на III век пр. Хр., са продукция на вероятно съществувал през елинистическата епоха съюз между западнопонтийските полиси.[16] Такова монетно съглашение е съществувало по същото време между Византион и Калхедон.[17] На подобна мисъл според Б. Русева навеждат и еднаквите монограми, с които са сигнирани някои емисии тетрадрахми,

отсечени вероятно синхронно в различните градове на западния Понт и в Кабиле.[18] Б. Русева допуска възможността от втората четвърт на III век пр. Хр. насетне да съществува понтийска работилница, която изработва печатите на Александровите типове златни и сребърни монети. „Тъкмо на гравьорите от тази втора понтийска работилница се дължи документираната днес феноменална идентичност на Херакловия профил и Зевсовата фигура от многобройните александровки на Калатис, Одесос, Месамбрия, Дионисополис и Кабиле, ковани в десетилетията на III век пр. Хр.”.[19]

В своите доклади от 1997[20] и 2001[21] година К. Маринеску убедително описва дейността на пътуваща работилница, изработваща монетните печати, с които Византион и Калхедон секат своите златни и сребърни Лизимахови емисии от втората четвърт на III век пр. Хр. насетне. Подвижното ателие, за чието съществуване предполага, Маринеску нарича “Bosphorus Workshop”.[22] Според Б. Русева „надали обаче „понтийското” печатово ателие можем да идентифицираме с “Bosphorus Workshop” – намек, предпазливо подхвърлен от самия Маринеску. Това би означавало, че в елинистическата древност трябва да е съществувал общ печатопроизводствен център с колосална продукция… Според мен подобна, видимо огромна по обем и обхват дейност, би била непосилна за която и да е работилница в древността, та дори и в наши дни. Затова по-скоро съм склонна да приема (разбира се с нужната доза предпазливост), че за своите имитативни златни и сребърни Александрови монетосечения апоикиите от тракийското Черноморие действително са използвали едно и също (може би пътуващо) ателие за печати, отделно от “Bosphorus Workshop” на Маринеску.”[23]

Що се отнася до причините, породили отсичането на емисиите тетрадрхами от така наречения „Каваров стил” в монетарниците на Калатис, Дионисополис, Месамбрия, Одесос и Кабиле, Б. Русева не приема идеята те да са предназначени за заплати (специално кабиленските тетрадрахми) на войниците и офицерите на Антиох II Теос, участвали в похода в Тракия.[24] Тя обаче допуска тези неритмично отсичани и различни по обем, но идентични в стилово отношение емисии Александрови тетрадрахми да са „монетосечения за защита”.[25] Предположението, че това са „protection money paid to the Gauls” е допуснато и от Прайс.[26]

Що се отнася до относителната хронология на периода, през който се секат Александровите тетрадрахми от „Каваровия стил”, Русева поставя долната хронологическа граница към 218 г. пр. Хр. (предполагаемата година на смъртта на Кавар), а горната – в годините преди средата на III век пр. Хр.[27]

Анализ на монетните печати

Дионисополските тетрадрахми, които успяхме да проучим (26 екз.) от музейни фондове, частни колекции от страната и чужбина и научни трудове, условно сме разделили на две отделни стилови групи – „Предкаварова” и „Каварова”. Разделянето е направено според стиловите особености на аверсните печати. Във всяка от двете стилови групи отделните емисии са систематизирани по монограми и имена на магистратите, контролиращи отсичането на съответната емисия. Аверсните печатови обвързаности между отделните емисии във всяка отделна стилова група, подсказват и тяхната подредба. Това систематизиране, направено в съответствие с метода за определяне съотношението на монетните печати, позволява да се проследят и разкрият връзките между отделните емисии. Изключително полезно се оказа сравняването на различните стилови групи дионисополски тетрадрахми с тези на Калатис, Одесос, Месамбрия, Кабиле и Кавар.

Към първата стилова група („Предкаварова”) отнасяме три екземпляра кат. № 1, 2 и 3. Монетите принадлежат на три различни емисии, сечени под контрола на различни магистрати. Първият екземпляр (кат. № 1) е с монетарен контрол , този монограм не е включен в групата монограми и имена на дионисополски магистрати в корпуса на Прайс.[28] Вторият екземпляр (кат. № 2) е с монетарен контрол и също няма точно съответствие сред монограмите, описани от Прайс. Третият екземпляр (кат. № 3) е сигниран с два монограмма: в лявото поле, под града и ІН – в отреза (Price 956).[29] Ясно личи, че тази дионисополска тетрадрахма е препечатана върху по-старо ядро, чиито изображения и легенди не могат да бъдат идентифицирани.

Трите екземпляра според нас са отсечени с един аверсен печат. Въпреки различната степен на съхраненост на монетите, ясно личи стилът на един и същ артист, изработил аверсния печат, с който са отсечени емисиите, към които принадлежат трите екземпляра.

Този стил на работа ясно личи и от някои емисии тетрадрахми, сечени в съседен Калатис (Price 934), описани и илюстрирани от К. Маринеску в каталога на „съкровището от района Черно море”.[30]

Идентичен стил имат и ранните месамбрийски тетрадрахми с монограм -М2 по Карайотов[31] – Price 985.[32]

В своята по-ранна монография „Монетосеченето на Месамбрия” авторът е поставил екземпляр от тази ранна месамбрийска емисия Александрови тетрадрахми на първо място в каталога си[33] и в увеличен размер на заглавната му страница.

Характерна особеност на тази първа (Предкаварова) група е прецизния и строг стил на артиста, изработил печатите. Главата на Херакъл е овална, с масивни черти и детайли, представени релефно. Лъвската кожа върху главата на героя е изобразена с всички нейни атрибути. Гривата е показана с кичури, послушно падащи един върху друг към тила. Къдриците върху челото на Херакъл са насочени в посока към дясното му ухо. Всяка къдрица е моделирана от няколко отделни кичура, слепени един за друг. Лъвските лапи са вързани на възел под масивната челюст на героя. Погледът му е строг и хладен.

Реверсните печати също са много умело и прецизно изработени, с фини детайли във висок релеф.

Зевс Аетофорос (орлоносец) е седнал на трон с високо облегало, наляво. Той е облечен в хитон подерес, който се е свлякъл надолу, разкривайки изразително предадената делтоидеусна, пекторална, абдоминална и мануална мускулатура. Дрехата е представена с фини дипли, преметната през трона. Върху дланта на протегнатата напред дясна ръка на Зевс е кацнал орел, а в лявата богът държи дълъг жезъл със сферична украса по цялата дръжка.

При тази по-ранна стилова група, тронът е представен достолепно, с пищна сферична украса и високо облегало. Под дясната длан на Зевс, срещу коленете му, е изобразен парасемонът на Дионисополис – грозд. Легендата ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ е изписана от двете страни на трона. Зад гърба на Зевс е изписано името, а пред бога – титлата на Александър ІІІ. Абсолютно същото ситуиране на надписите имат и сходните в стилово отношение ранни емисии тетрадрахми, сечени в Калатис и Месамбрия, чиито каталожни номера посочихме в началото. Името на монетния магистрат, който контролира отсичането на съответната емисия, е изписано с монограм, поставен най-често в отреза.

Трите екземпляра от тази стилова група са отсечени с един аверсен и три реверсни печата. При реверсните печати ясно личи почеркът на трима различни артисти. Трите екземпляра са от три различни емисии, като всяка от емисиите е отсечена под контрола на различен монетен магистрат.

Към втората (Каварова) стилова група отнасяме двадесет и три екземпляра, сечени под контрола на девет различни монетни магистрати. Наличният нумизматичен материал сме систематизирали в девет отделни емисии по магистратски монограми, инициали и имена, като последователността на отделните емисии и връзките между тях ни подсказаха общите аверсни печати.

Втората стилова група спада към новата гравьорска мода, наречена от Прайс „Каваров стил"[34] по името на последния келтски цар – Кавар, сякъл тетрадрахми със своето име в Кабиле. Стилът на аверсните печати на царските емисии е много близък с този на градските емисии, сечени през втората половина на III век пр. Хр. в Месамбрия, Кабиле, Одесос, Дионисополис и Калатис.

Характерна особеност на тази хомогенна в стилово отношение група е младежкото и не толкова строго изображение на Херакъл. Печатите са изработени също много прецизно, с подробни фини детайли, както и при първата стилова група. Освен в чертите на героя и неговото излъчване, съществена разлика между двете групи се забелязва и в начина на представяне на лъвската грива. Едрите кичури, послушно падащи един върху друг към тила, сега са изобразени непокорни и игриво разрошени.

Първата емисия от тази втора стилова група е представена от един екземпляр (кат. № 4), отсечен с една двойка монетни печати (Obv. 2, Rev. 4). Емисията е отсечена под контрола на монетен магистрат с монограм **M** (Прайс 951). Монограмът е изписан под трона, който е изобразен отново със сферична украса по краката, но без облегало (дифрос). Разположението на надписите е както при първата стилова група. Името е изписано зад гърба на Зевс, а титлата – пред него. Големината на буквите, с които е изписано името, е малко по-голяма от големината на тези, с които е изписана титлата.

Втората емисия на втората стилова група е представена също от един екземпляр (кат. № 5), отсечен с печати Obv. 3, Rev. 5. Емисията е отсечена под контрола на магистрат с монограм . Монограмът не фигурира в секвенцията на Прайс за Дионисополис. Изписан е в лявото поле под грозда. При отсичането на монетата горният печат е изместен вляво и е трудно да се прецени дали титлата не се е отпечатала или въобще не е гравирана върху реверсната матрица. Името ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ е изписано зад гърба на Зевс, с по-малки по размер букви от първата емисия. Тронът е представен с високо облегало и традиционната сферична украса по краката.

Третата емисия е представена с два екземпляра (кат. № 6, 7). Емисията е отсечена под контрола на магистрат с монограм с печати Obv. 3, Rev. 6. Монограмът на монетния магистрат не фигурира в корпуса на Прайс, но е описан от К. Маринеску. [35] Изписан е в лявото поле под парасемона. Името на Александър е изписано зад трона с по-ситен шрифт от титлата, която е ситуирана в лявото поле. Прави впечатление прецизната симетрия, спазена от гравьора при разполагането на надписите. Въпреки различния брой букви, съдържащ се в тях, те са изписани с еднаква дължина. Вероятно тази търсена естетика е наложила разликата в големината на шрифта.

Четвъртата емисия е представена от един екземпляр (кат. № 8). Отсечена е под контрола на магистрат с инициали . Монограмът е публикуван от Маринеску.[36]

Монетата е отсечена с печати Obv. 3, Rev. 7. При тази емисия се наблюдава същият начин на изписване и разполагане на името и титлата на Александър. Реверсният печат не е добре центриран, изместен е вляво, и половината от титлата остава извън монетното поле.

Монограмът е ситуиран в лявото поле, под парасемона. Сравнителният стилов анализ показва, че печати Rev. 5, Rev. 6 и Rev. 7 са изработени от един и същ артист. Този

гравьор е изработил печатите, с които са отсечени емисиите на магистрати с инициали .

Петата емисия е представена също от един екземпляр (кат. № 9). Емисията е отсечена под контрола на магистрат с монограм (Прайс 954), с печати Obv. 3, Rev. 8.

Монограмът е изписан под трона. Името и титлата са изписани както при предишните емисии – името зад трона, титлата – в лявото поле. Стилът на изработка показва, че реверсният печат е гравиран от друг артист, различен от този, изработил печатите за предишните три емисии.

Шестата емисия е представена с шест екземпляра (кат. № 10-15). Емисията е отсечена под контрола на магистрат с инициали (Прайс 952) с два аверсни печата Obv. 3 и Obv. 4 и три реверсни – Rev. 9, Rev. 10 и Rev. 11. С печати Obv. 3 и Rev. 9 е отсечен един от шестте екземпляра (кат. № 10). При този екземпляр тронът е представен без облегало (дифрос). Монограмът е изписан под дифроса. Името и титлата са изписани също както и при предните емисии. Аверсен печат Obv. 3 е свързан и с реверсен печат Rev. 10, с тези два печата е отсечен един от шестте екземпляра от емисията на магистрат . При този екземпляр (кат. № 11) впечатление прави размерът на парасемона. Гроздът е представен двойно по-голям от обичайното.

Останалите четири екземпляра (кат. № 12-15) са отсечени с печати Obv. 4 и Rev. 11. При тях парасемонът отново е с нормални размери, тронът отново е с високо облегало. При всички екземпляри от емисията мускулатурата на Зевс е представена с много добра дефиниция.

Седма емисия, сечена под контрола на магистрат с инициали (Прайс 950 и 949), е представена с четири екземпляра (сн. 16-19). От вариант (Прайс 950) е един екземпляр (сн. 16), отсечен с печати Obv. 4 и Rev. 12. При този екземпляр монограмът е под трона, а надписите са огледално разположени, спрямо тези от предишните емисии. Останалите три екземпляра от емисията са от вариант (Прайс 949), отсечени с една двойка печати Obv. 4 и Rev. 13 (кат. № 17-19). При тях името е обичайно разположено – в дясното поле зад трона, а титлата ΒΑΣΙΛΕΩΣ липсва.

Либерализмът в употребата на царската титла е познат и от монетосеченията на останалите политии, секли тетрадрахми от „Каваровия" стил.[37]

Осма емисия е отсечена под контрола на магистрат с инициалите ΣΙΛΗ (Прайс 948). Тя е представена с пет екземпляра (кат. № 20-24), отсечени с печати Obv. 4 и Rev. 14. При екземплярите от тази емисия царската титла отново липсва, а името е изписано стандартно зад седящия на дифрос Зевс. Инициалите на монетния магистрат са изписани в лявото поле под парасемона. Палеографските и стилови особености на печатите Rev. 13 и Rev. 14 издават почерка на един и същ артист.

Последната девета емисия е отсечена под контрола на магистрат ΛΕΟΝΤΙΣΚΟΣ (Прайс 960). Тя е представена с два екземпляра (кат. № 25-26), отсечени с два аверсни печата Obv. 5 и Obv. 6 и два реверсни Rev. 15 и Rev. 16.

Първата серия от емисията е реализирана с двойка печати Obv. 5 и Rev. 15. Реверсен печат Rev. 15 е от вариант (Прайс 959). При този печат името на монетния магистрат е изписано в съкратен вид ΛΕΟΝ в отреза. Титлата е изписана зад гърба на Зевс, а името пред него – в лявото поле. Парасемонът е разположен малко над коленете на Зевс.

Втората серия е отсечена с печати Obv. 6 и Rev. 16. Печат Rev. 16 е от вариант (Прайс 960). При него името на монетния магистрат е изписано почти изцяло ΛΕΟΝΤΙΣΚ.

Царското име и титла са разположени както при предишната серия от емисията. Парасемонът е ситуиран ниско долу под коленете на Зевс.

С тази емисия, сечена под контрола на магистрат ΛΕΟΝΤΙΣΚΟΣ Дионисополис приключва своето сребърно имитативно Александров тип монетосечене.

Сребърното монетосечене на Дионисополис е извършено с шест аверсни и шестнадесет реверсни печата.

ВРЪЗКИ МЕЖДУ МОНЕТНИТЕ ПЕЧАТИ

Аверсни печати	**Реверсни печати**
Obv. 1	Rev. 1, Rev. 2, Rev. 3
Obv. 2	Rev. 4
Obv. 3	Rev. 5, Rev. 6, Rev. 7, Rev. 8, Rev. 9, Rev. 10
Obv. 4	Rev. 11, Rev. 12, Rev. 13, Rev. 14
Obv. 5	Rev. 15
Obv. 6	Rev. 16

Монограмите и имената на монетните магистрати, контролиращи сребърното монетосечене на полиса, не съвпадат с тези на чиновниците, отговарящи за автономното бронзово. Нито едно име или монограм от тетрадрахмите, за разлика от тези от бронзовите монети, не се среща и върху големия брой епиграфски паметници, открити в Балчик. За това тълкуването им (криещите се зад тях личности) без опорни точки (епиграфски документи) е твърде хипотетично. Евентуални бъдещи открития на нови градски декрети или релефи на стратези биха помогнали за дешифрирането им.

Хронологияна емисиите

Иконографските и стилови особености на двете групи – „Предкаварова" и „Каварова", както и връзките между монетните печати вътре във всяка група предопределят относителното хронологично подреждане на отделните емисии тетрадрахми.

Първата стилова група е реализирана в три емисии с един аверсен печат Obv. 1 и три реверсни Rev. 1, Rev. 2 и Rev. 3. Стиловата идентичност на дионисополския печат Obv. 1 с месамбрийския Obv. M2[38] (Прайс 985) е хронологичен репер, който определя относителната хронология на емитиране на трите емисии от първа стилова група около средата на III век пр. Хр.

Втората „Каварова" стилова група е реализирана с пет аверсни и тринадесет реверсни печата през десетилетията на втората половина на III век пр. Хр. Сигурен terminus ante quem за тетрадрахмите от втора стилова група е датата на заравяне на съкровището от Буюкчекмедже (220 г. пр. Хр.). В това съкровище има една дионисополска тетрадрахма от вариант Прайс 949, която е контрамаркирана с контрамарка на Византион. Според А. Зериг и М. Томпсън този тип контрамарка се използва в периода 235-220 г. пр. Хр.[39] Дионисополската тетрадрахма от Буюкчекмедже е от седма емисия на втора стилова група (сн. 18).

Стиловата идентичност на тетрадрахмите от втора стилова група с тези на келтския цар Кавар определя и тяхната макар и относителна долна хронологическа граница на отсичане. Тук трябва да спомена, че напълно споделяме мнението на Прайс за трибутния характер на тези емисии „protection money paid to the Gauls".[40] Срещу тази

трибутна задълженост келтската държава на Кавар осигурявала спокойно корабоплаване и търговия по западнопонтийското крайбрежие.[41]

Последната емисия дионисополски тетрадрахми, при която името на монетния магистрат е изписано изцяло или в съкратен вид, Прайс отнася към първото десетилетие на II век пр. Хр.[42], но според нас по-коректна е относителната датировка, посочена от Б. Русева в края на III век пр. Хр.[43].

Със смъртта на Кавар и разпадането на неговото царство изчезва иконографската мода, наречена „Каваров" стил.

Според резултатите от проведеното изследване, цялото сребърно монетосечене на Дионисополис е реализирано през десетилетията на втората половина на III век пр. Хр. За съжаление твърде оскъдното присъствие на дионисополски тетрадрахми в познатите днес елинистически съкровища затруднява по-прецизната им датировка.

Разпространение на дионисополските тетрадрахми

Данните, с които разполагаме до настоящия момент за циркулацията и разпространението на дионисополски тетрадрахми, са твърде оскъдни. Досега в Балчик и околностите му са открити стотици автономни бронзови монети, но нито една дионисополска тетрадрахма. За разпространението и циркулацията на тетрадрахмите на Дионисополис можем да съдим единствено от съдържанието на монетните съкровища и тяхното местооткриване. До настоящия момент са ни известни пет съкровища, съдържащи дионисополски тетрадрахми.

Съкровища

1. Румъния[44] (1934 г.) - според М. Прайс трезорирано в периода 220-190 г. пр. Хр.

Състав:
Хераклея Понтика – 1 екземпляр
Пергам – 2 екземпляра
Кария – 1 екземпляр
Калатис – 4 екземпляра
Месамбрия – 2 екземпляра
Дионисополис – 1 екземпляр
Одесос – 7 екземпляра
Кабиле – 2 екземпляра
Неопределени – 2 екземпляра

2. Силистра[45] (1968 г.) – трезорирано според М. Прайс около 150 г. пр. Хр.

Състав:
Дионисополис – 1 екземпляр
Месамбрия – 2 екземпляра
Постумни тетрадрахми на Александър III – неустановено количество

3. Лозево[46] (Шумен, 2001 г.)

Състав:
Дионисополис – 1 екземпляр
Калатис – 2 екземпляра
Одесос – 5 екземпляра
Кабиле – 1 екземпляр
Месамбрия – 7 екземпляра

4. Съкровище от района на Черно море[47] (2008 г.) – според Маринеску и К. Лорбер съкровището е трезорирано около 225-223 г. пр. Хр.

Състав:
Дионисополис – 26 екземпляра
Кабиле – 19 екземпляра
Калатис – 53 екземпляра
Одесос – 123 екземпляра и 1 имитация
Томи – 1 и 3 несигурни
Синопе – 5 и 1 имитация
Хераклея Понтика – 1 екземпляр
Лизимахов тип – 53 екземпляра
Селевкидски типове – 26 екземпляра
Атал I – 2 екземпляра
Антигон Гонат – 1 имитация

5. Буюкчекмедже[48] (1952 г.) – трезорирано според М. Томпсън около 220 г. пр. Хр.

Съдържание:

Дионисополис – 1 екземпляр
Месамбрия – 1 екземпляр
Амфиполис – 6 екземпляра
Македония – 2 екземпляра
Мала Азия – 1 екземпляр
Милет – 1 екземпляр
Библус – 1 екземпляр
Дамаск – 1 екземпляр
Аце – 1 екземпляр
Вавилон – 2 екземпляра

От състава на описаните съкровища е видно, че дионисополските тетрадрахми циркулират съвместно с тези на Калатис, Одесос, Месамбрия, Кабиле, градовете от Мала Азия, както и на някои от елинистическите владетели. Това е сигурен показател, че едрономиналните сребърни монети, сечени през втората половина на III век пр. Хр. в Дионисополис, със своите добри технически и художествени качества са приемани добре на международните пазари. За причините, предизвикали движението на тетрадрахмите от Дионисополис до Мала Азия или до устието на Дунав, можем само да гадаем. Известна е

изключителната подвижност на универсалната валута, каквито са били Александровите тетрадрахми (сечени приживе или дълги години след смъртта му). Циркулационната среда в Дионисополис и в селищата, намиращи се в околностите му, безспорно доказва, че ежедневните търговски разплащания, са се извършвали с автономните бронзови монети, сечени в няколко номинала, а тетрадрахмите са били предназначени за някакви големи международни плащания.

Автономното монетосечене на Дионисополис обхваща един дълъг период от почти пет века. През този период в градската монетарница се секат десетки типове бронзови монети от различни номинали. Тази бронзова традиция е нарушена за кратко единствено през десетилетията на втората половина на III век пр. Хр., когато се отсичат подражателните Александрови тетрадрахми. След този кратък период Дионисополис никога повече не сече сребърни монети.

КАТАЛОГ

Тип. „Глава на Херакъл с лъвска кожа/Зевс Аетофорос на трон“

Obv.Глава на млад Херакъл с лъвска кожа, надясно

Rev. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, Зевс Аетофорос седнал на трон наляво, в дясната си ръка държи орел, а в лявата - скиптър. В лявото поле или в отреза – магистратски контрол.

Лит.: Müller, 1855, 402

1. Obv. 1-Rev. 1, 30 мм диаметър, 16,60 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, в отреза. Classical Numismatic Group > Triton VII, Session 1 & 2, lot № 86.7.1.2014. Монетата не е публикувана.

2. Obv. 1 – Rev. 2, 29 мм диаметър, 16,86 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. в отреза, ANScollection № 36010.

3. Obv. 1 – Rev. 3, 29 мм диаметър, 16,45 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. под грозда, ІН в отреза. Прайс 956. ANS collections № 36011.

4. Obv. 2 – Rev. 4, 29 мм диаметър, 16,34 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. М под трона. ANS collections № 36007.

5. Obv. 3 – Rev. 5, 29 мм диаметър, 16,65 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, отляво под грозда. Classical Numismatic Group, Inc. Auction 94, Lod 141.18.IX.2013.

6. Obv. 3 – Rev. 6, 30 мм диаметър, 16,66 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под грозда, частна колекция.

7. Obv. 3 – Rev. 6, 30 мм диаметър, 16,48 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под грозда, Marinescu, Lorber. Plate 4, № 96.

8. Obv. 3 – Rev. 7, 29 мм диаметър, 16,84 гр, под грозда, Marinescu, Lorber. Plate 4, № 96.

9. Obv. 3 – Rev. 8, 30 мм диаметър, 16,03 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона. Прайс 954. Fritz Rudolf Künker GmbH & co. KG № 507.

10. Obv. 3 – Rev. 9, диаметър 30 мм, 16,81 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 952, Marinescu, Lorber, plate 4, № 95.

11. Obv. 3 – Rev. 10, 30 мм диаметър, 16,54 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под

трона, Прайс 952, Marinescu, Lorber, plate 4, № 93.

12. Obv. 4 – Rev. 11 – 29 мм диаметър, 16,82 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 952, Classical Numismatic Group, № 207.

13. Obv. 4 – Rev. 11, 29 мм диаметър, 16,77 мм, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 952, Classical Numismatic Group, № 105.

14. Obv. 4 – Rev. 11, 29 мм диаметър, 16,77 мм, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 952, Marinescu, Lorber, plate 4, № 90.

15. Obv. 4 – Rev. 11, 29 мм диаметър, 16,14 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 952, Classical Numismatic Group, № 2701.

16. Obv. 4 – Rev. 12, 29 мм диаметър, 16,94 гр, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под трона, Прайс 950, Marinescu, Lorber, plate 4, № 85.

17. Obv. 4 – Rev. 13, 30 мм диаметър, 16,89 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, под грозда.

18. Obv. 4 – Rev. 13,29 мм диаметър, 16, 52 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, под грозда, Прайс 949, British museum ink.n.rpk, 80 e. 58.

19. Obv. 4 – Rev. 13, 29 мм диаметър, 16, 74 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно. под грозда, Прайс 949, Британсх мусеум, инв. № 1923, 0203. Прице, 1991.II.PE. XLII № 949в.

20. Obv. 4 – Rev. 14, 29 мм диаметър, 16,88 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, ΣΙΛΗ под грозда, Прайс 948, Marinescu, Lorber, plate 4, № 75.

21. Obv. 4 – Rev 14, 29 мм диаметър, 16,72 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, ΣΙΛΗ под грозда, Прайс 948, British museum inv. № 1885, 06.06.35. Price.1991.II.Pl XLII, № 948

22. Obv. 4 – Rev. 14, 29 мм диаметър, 16,71 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, ΣΙΛΗ под грозда, Прайс 948, частна колекция

23. Obv. 4 – Rev. 14, 29 мм, 16,88 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, ΣΙΛΗ под грозда, Прайс 948, частна колекция

24. Obv. 4 – Rev. 14, 30 мм диаметър, 16,77 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ отдясно, ΣΙΛΗ под грозда, Прайс 948. SNG cop 715

25. Obv. 5 – Rev. 15, 29 мм диаметър, 16,71 гр, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ΛΕΟΝ в отреза, Прайс 959, SNG XI, pl. VI, № 106

26. Obv. 6 – Rev. 16, 16,70 гр., ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ΛΕΟΝΤΙΣΚ в отреза, Прайс 960, Русева, Б. За печатовите... 2011, с. 39, № 1. НАИМ при БАН, инв. № 6472

БЕЛЕЖКИ

[1] **Müller, L.** *Numismatique d'Alexandre le Grand, Suivie d'un appendice contenant Les monnaies de Philippellet III*. Copenhague, 1855, p. 171. Taf. VII № 402.

[2] **Мушмов, Н.** *Античните монети на Балканския полуостров имонетите на българските царе*. София, 1912, Табло XII, № 2.

[3] **Герасимов, Т.** *Произход и значение на монетите като исторически извори през вековете*. София, 1938, с. 294.

[4] **Price, M. J.** *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum catalogue*. Zürich/London, 1991, 1, p. 179.

[5] Ibidem. p. 179.

[6] Ibid. p. 179.

[7] Ibid. p. 174.

[8] **Thompson, M.** A countermarked hoard from Büyükcekmece. - *ANSMN*-6 (1954), 11-34.

[9] **Карайотов, И.** *Монетосеченето на Месамбрия*. Бургас, 1992, с. 19.

[10] **Karayotov, I.** Les Monaies posthumes dárgent et d'or de Messambria, Odessos et Dionysopolis aux IIIE-IER sicles. av. J. – C. – *AMV*, VII-1, 2008, p. 71.

[11] Ibid.

[12] Ibid. p. 60.

[13] Ibid. p. 95.

[14] **Русева, Б.** Месамбрия ли кове александровките с подпис пи-омикрон? - *Нумизматика и епиграфика*, 1, 2003, 9-16; **Русева, Б.** Нов куриоз в сребърното монетосечене на западнопонтийските гърци през III век пр. Хр. - В: *Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов*. В. Търново, 2005, 63–69; **Русева, Б.** Шест сребърни александровки от елинистическа Тракия – фрагмент от съкровище от Шуменско (?). - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 3, част 1, 2006, 33-57; **Русева, Б.** Нов щрих върху сребърното монетосечене на Кабиле. - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1, 2004, 19–31; **Русева, Б**. Повторно за ранните месамбрийски александровки с монограм ПА. – В: *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubie Ognenova-Marinova*. Велико Търново, 2005, 185–198; **Русева, Б**. За сребърните александровки на Калатис Понтийски. - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 4, 2008, 1–23; **Русева, Б.** Относителна хронология на последните емисии александровки, ковани от западнопонтийските гърци и жителите на Кабиле в последните десетилетия на III век пр. Хр. - В: *Юбилеен сборник в чест на В. Герасимова*. София, 2011; **Русева, Б.** За сребърните александровки на Одесос със сигнатура Клеан и среброто на Дионисополс с надпис ΛΕΟΝΤΙΣΚΟΥ. - В: *Историкии*, т. 4. Научни изследвания в чест на проф. д.и.н. И. Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Шумен, 2011, 35–39.

[15] **Price, M. J.** The coinage… 1991, p. 174, 179, 181.

[16] **Русева, Б.** За сребърните александровки на Калатис… с.12–13.

[17] **Dimitrov, K.** On the problem of the earlies "Lysimachi" of Byzantion and Chalcedon – in Acta Musei Varnaensis, II, Варна, 2004, p. 122–123.

[18] **Русева, Б.** За сребърните александровки на Калатис… с.13–14.

[19] Пак там. с. 15.

[20] **Marinescu, C.** The Postumous Lysimachi Coinage and the Dual Monetary System at Byzantion and Chalcedon in the Third Century BC. In: Akten XII Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin, 1997, Berlin, 2000, 333-337.

[21] **Marinescu, C.** From Byzantium to the Black Sea: Dies, Engravers and the Production of Postumous Lysimachi Coinages during the 3-2 c. BC. In Acta Musei Varnaensis, II, Варна, 2004, p. 127-139.

[22] Ibid. p. 131.

[23] **Русева, Б.** За сребърните александровки на Калатис… с. 15.

[24] **Русева, Б.** Нов щрих върху сребърното монетосечението на Кабиле… с. 23.

[25] **Русева, Б.** Повторно за ранните месамбрийски… с. 188.

[26] **Price, M.** The coinage… 1991, p. 176.

[27] **Русева, Б.** Повторно за ранните месамбрийски, с. 188.

[28] **Price, M. J.** *The coinage*, p. 179.

[29] Ibid.

[30] **Marinescu, C**., **Catharine C. Lorber.** The "Black Sea" tetradrachm – hoard. - *Studia in honorem Iliae Prokopov*. Veliko Turnovo, 2012, p. 245, Plate 3, № 52, 53, 56, 59.

[31] **Karayotov, I.** *The coinage of Messambria*, vol I, V. Turnovo, 1994, Plate V, № 8.

[32] **Price, M.** *The coinage*, p. 182.

[33] **Карайотов, И.** *Монетосеченето на Месамбрия*, с. 84, № 1.

[34] **Price, M.** *The coinage*, p. 174, 179, 181.

[35] **Marinescu, C., Lorber.** The "Black Sea, p. 203, № 96.

[36] Ibid. p. 203, № 99.

[37] **Русева, Б.** За сребърните александровки на Калатис, с. 5.

[38] **Karayotov, I.** *The coinage of Messambria*, plate V, № 8.

[39] **Карайотов, И.** *Монетосеченето на Месамбрия*, с. 29.

[40] **Price, M.** *The coinage*, p. 176.

[41] **Кацаров, Г., Д. Дечев.** *Извори за старата история и география на Тракия и Македония*. София, 1949, с. 138. Полибий VIII, 22.

[42] **Price, M.** p. 179.

[43] **Русева, Б.** За печатовите, с. 37.

[44] *IGCH* 886.

[45] *IGHC* 891.

[46] Находката е разпръсната

[47] **Marinescu, C., Lorber.** The "Black Sea tetradrachm Hoard". p. 242.

[48] *IGCH* 867.

THE SILVER COINAGE OF DIONYSOPOLIS

Yanislav Tachev

Abstract

The Dionysopolis tetradrachms that we have studied (25 ind.) belongs to museum and private collections from Bulgaria and abroad and scientific studies, they are conditionally divided into two distinct stylistic groups - „Prekavar“ and „Kavar“. The division is made according to the stylistic features of the obverse stamps. The individual issues of these two style groups are systemized by monograms and the names of the magistrates who used to control the particular coin issue. The connections between the obverse stamps of the separate coin issues in each style group are also a hint for their order. This order is accomplished in correspondence to the method used to define the correlation of the coin stamps and it allows us to follow and find the connections between the different coin issues. The style comparison between the different style groups of Dionysopolis tetradrachms with the tetradrachms of Kallatis, Odessos, Messambria, Kabyle and Kavar proved to be very useful.

The autonomous coinage of Dionysopolis covers a long period of more than four centuries. During this period, the urban coinage of the town minted dozens of types of bronze coins of different denominations. This bronze tradition is broken for a short period only - during the decades of the second half of III century BC., when imitative Alexander tetradrachms are minted. After this short period Dionysopolis never minted silver coins again.

Обр. 1а

Обр. 1б

Обр. 2а

Обр. 2б

Обр. 3а

Обр. 3б

Обр. 4а

Обр. 4б

Обр. 5а

Обр. 5б

Обр. 6а

Обр. 6б

Обр. 7а

Обр. 7б

Обр. 8а

Обр. 8б

Обр. 9а

Обр. 9б

Обр. 10а

Обр. 10б

Обр. 11а

Обр. 11б

Обр. 12а

Обр. 12б

Обр. 13а

Обр. 13б

Обр. 14а

Обр. 14б

Обр. 15а

Обр. 15б

Обр. 16а

Обр. 16б

Обр. 17а

Обр. 17б

Обр. 18а

Обр. 18б

Обр. 19а

Обр. 19б

Обр. 20а

Обр. 20б

Обр. 21а

Обр. 21б

Обр. 22а

Обр. 22б

Обр. 23а

Обр. 23б

Обр. 24а

Обр. 24б

Обр. 25а

Обр. 25б

Обр. 26а

Обр. 26б

КУЛТУРНИЯТ АРЕАЛ „СТЪЛПИЩЕ“ („ДИКИЛИТАШ“) ПРИ С. МЕЧКА, РУСЕНСКО – СВИДЕТЕЛСТВО ЗА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ТРАКИЯ И ФРИГИЯ В АНТИЧНОСТТА

Любомир Цонев

I. КУЛТУРНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ТЕРЕНА

На територията на съвременна България има една местност, която е с голямо природно очарование и потенциал за културен туризъм, макар че не се радва на особена популярност – Стълпище (Дикилиташ), на около 20 км югозападно от Русе, на Дунавския бряг при вливането на притока Ореше[1]. В неголям район са съсредоточени няколко атрактивни исторически забележителности, от които са оцелели твърде малко – поради ерозията, каменодобива и иманярството.

Настоящият доклад има за цел: (1) да събере оскъдния и пръснат в литературата материал и да реконструира обектите, доколкото е възможно; (2) да постави паметниците в исторически контекст, за да даде представа за значимостта на района. По този начин *реконструкцията* ще се превърне в своеобразна *реабилитация* на този незаслужено позабравен район.

В началото давам списък на обектите според обр. 1:

1 - Река Ореше със своите последни и днес пресъхнали десни притоци А, Б, В.

2 - Махала Стълпище, днес вилна зона към с. Мечка.

3 - Природен обект „Стълпище“ („Дикилиташ“, „Побити камъни“): две крайречни скали.

4 - Местността Пулгаря с античен некропол от предримската и ранната римска епоха, унищожен към средата на XX в.

5 - Скалата, където през 1932 г. В. Маринов открил релеф на тракийски конник; взривен от иманяри в 1940 г.

6 - Предполагаема позиция на пещерата с фронтон – тракийско светилище от римската епоха. Забелязано от К. Шкорпил и М. Ванков в началото на XX в., регистрирано от В. Маринов в 1932 г., но разрушено при каменодобив в района към средата на XX в.

7 - Римската гранична крепост Тримамиум, регистрирана от М. Ванков, К. Шкорпил и В. Маринов.

8 - Предполагаема позиция на голяма римска чешма под крепостта, спомената от В. Маринов в 1932 г. Унищожена през 50-те години на XX в.

9 - Укрепеният бряг при устието на р. Ореше – следа от римския пристан при крепостта.

10 - Съвременен електропровод.

Най-системно историческите обекти в района са описани от историка В. Маринов[4] в сп. „Нива“ от 1933 г. според взаимното им разположение върху терена.

I.1. РИМСКИ СКАЛНИ ГРОБНИЦИ С КАПАЦИ

Според Маринов[4] на изток от махалата Стълпище, върху плоска скала на високия дунавски бряг в местност, наречена Пулгаря, имало 4 – 5 римски гробници. Те били

похлупени с каменни капаци и споени с мъчно разрушима спойка (цимент). В друга публикация[7] Маринов променя броя на саркофазите от 5 на 10 и прави съществено уточнение, че гробовете били издълбани в самата скала. Били намерени към 1900 г. при подготовка на скалата за каменна кариера. Поне до 1932 г. били добре запазени и ясно видими.

За съжаление, тези обекти не са оцелели след 1932 г., нито са документирани със снимки или рисунки. Според Torbatov[3] днес в Русенския музей няма останки от тези паметници. Към средата на XX в. античният некропол бил потвърден от професионални археолози[5]. Върху високия бряг на р. Дунав, на около 3 км западно от с. Мечка били регистрирани едновременно „тракийско селище от периода X – I в. пр.Хр. и античен некропол от предримския период и поне до II в. сл.Хр.".

Подобни съоръжения има в Североизточна България – в местността Яйла на черноморския бряг при с. Камен бряг[6-9]. Датирани са в края на римската епоха III – V в. сл.Хр.

I.2. СКАЛЕН РЕЛЕФ НА ТРАКИЙСКИЯ КОННИК

Върху скален издатък по десния бряг на р. Ореше през 1932 г. В. Маринов открил релеф на тракийския херос, незабелязан от Шкорпил. Маринов публикува откритието си във в. „Зора" в 1932 г., но без снимка[10]. В пътеписа[4] описва откритието си така: „Пред нас на едно от ъгълчетата на скалата, на височина 3 м от земята, в трапезоидна рамка, широка долу около 1 м, а горе 80 см, и висока 50 см, изпъква следната релефна сцена: галопиращ конник вдясно, с развяваща се мантия и облечен в къс хитон. Конят е сравнително добре запазен и живо представен с гъста и буйна опашка. Под коня малка хртка с увиснали уши – догонва бягаща пред нея сърна. Пред коня има дърво, по ствола на което се вие змия." За щастие, Маринов прави снимка на релефа – обр. 2, публикувана от историка Г. Кацаров три пъти: във в. „Литературен глас" 1933[11], в „Годишник на Народния музей" 1933[12] и в каталога от 1938[13]. Според[14, 15] в 1940 г. релефът бил взривен от иманяри.

Важно е да отбележим, че релефът, открит от В. Маринов, изобразява единичен конник. Възпроизвеждал типична тракийска символна сцена, в каталозите означавана като „сцена от ловен тип", изключително популярна сред посветителските плочи на тракийския херос, появили се в Тракия в огромно количество през римската епоха (II – IV в. сл.Хр.)[16].

Откритият и документиран от В. Маринов релеф обаче не е единствен.

През 1905 г. капитанът от граничната охрана М. Ванков открива в същата местност скален релеф на двама конници, също незабелязан от К. Шкорпил. Ето описанието на откритието[17] (кн. VI, с. 558): „На една скала срещу Калето намерих издълбани два коня един до друг, които бягат. Единият от тях е с юзда, а другият с вирната опашка и едно куче в краката му. Цялата фигура има 40 см широчина и 30 см височина. Една част от скалата е откършена и на един кът до образа е останала следната част от надпис: UVL…. За голямо съжаление, този релеф също бил унищожен, при това доста преди 1932 г. – иначе В. Маринов би го забелязал. От него не е запазен никакъв образ. Композицията, описана от Ванков, напомня т.нар. дунавски конници – сюжет, изобразяван през римската епоха върху доста посветителски плочи в Северна България[18]. Все пак не бива да отминаваме две съществени отлики: дунавските конници са винаги статични и яздят спокойно един след друг или стоят един срещу друг, докато в релефа, открит от Ванков, конниците препускат в една и съща посока.

I.3. ПЕЩЕРНО СВЕТИЛИЩЕ С ГРАВИРАН ФРОНТОН

Скалното светилище параклис било регистрирано от К. Шкорпил и от М. Ванков в

самото начало на XX в. Оцеляло е най-малкото до 1932 г., когато В. Маринов го посещава и описва така[4]: „Една пещера храм, на десния бряг на сухата долина. Над входа има счупен жлеб, а под него се редят, доста симетрично, четири малки ниши. Интересно е, че в тази пещера се е влизало преди 30 – 32 години с пълна кола, била е много висока (5 м стена). К. Шкорпил пише, че когато я посетил, пещерата е била висока 1,5 м, а сега тя е почти съвършено запълнена, при входа може да има 50 см височина.“ В друга статия[10] В. Маринов публикува снимка на пещерата (обр. 3) и дава следното описание: „Римско капище, светилище – пещера с гравиран над входа фронтон. Преди 30-ина години в пещерата можело да влезе цяла каруца, но днес входът е практически затрупан и се вижда само фронтонът над земята, както личи от приложената фотография.“

М. Ванков, който забелязал този обект в самото начало на XX век[17] (кн. VI, с. 558), дава повече подробности: „Стотина крачки на запад от това място [*от двойния скален релеф с конници – бел. Л. Ц.*] има паднали от скалата три големи, един до друг камъни. В единия от тях е издълбана една четириъгълна дупка с вход от запад (5 метра висок и 4 метра широк). Дупката е 5 метра дълбока. Кухината на дупката прилича на една стаичка, която е била приспособена за църква, като дъното на дупката, обърнато към изток, е служило за иконостас. Това дъно е 5 метра широко и в средата си има издълбан пизюл (готически стил), а от ляво и дясно от него има издълбани по един кръст. На много места по стените и над входа на кухината има издълбани малки пизюлчета. Тук вероятно е бил древнохристиянски храм. ... всичко това скоро ще изчезне под ударите на каменоделците. Тук се вадят много камъни, които се носят за постройки в Русе, даже и в Румъния.“ (*пизюл = пизул = пезул: ниша в стена[19] – бел. Л. Ц.*) Езическото светилище явно било християнизирано в Ранното средновековие.

Скалният блок с пещерния храм оцелял почти затрупан поне до 1940 г. Според Дойков и Иванов[14] през 1983 г. все още можело да се забележат останки от тази „скална черква”. При обхода на терена през 2011 г. не открихме нищо подобно. Явно е унищожена при каменодобив.

I.4. РИМСКА ГРАНИЧНА КРЕПОСТ ТРИМАМИУМ

Останките от римската гранична крепост Тримамиум са забелязани и идентифицирани от К. Шкорпил и М. Ванков още в началото на XX в. Според официалния археологичен каталог[5]: „Античната крепост Trimamion от римската епоха е на 3 км западно от с. Мечка, върху дълъг нос на брега на р. Дунав. Има форма на неправилен четириъгълник с приблизителни размери 200 х 220 м. Приближено датиране II – VI век. Идентифицирана по древните географски карти едновременно и независимо от Шкорпил[2] и Ванков[17] (кн. VI, с. 557–558).“

Според най-съвременни данни[3]: „Най-ранните открити досега структури се отнасят най-общо към II век. Интензивни строителни работи са провеждани през III век. ... Във втората половина на V век постройките не са били използвани. ... През VI век някои сгради са възстановени ... Разширението на укрепеното пространство ... се отнася към VI век, когато са осъществени последните масивни преустройства. ... Най-късните участъци от крепостната стена са от XI – XII век.“ Разкопките продължават и днес.

I.5. РИМСКА ЧЕШМА

Още един рядък паметник от римската древност в района е описан единствено от В. Маринов – грамадна римска чешма, издялана в стръмния скалист склон, който се спуска от крепостта на север към Дунав[4]: „При слизане от крепостта в предната й част, по склона на една височина от 12 м ни посочиха „римската чешма”. ... Тази чешма ни смая по своята оригиналност. Подобна чешма от римско време няма никъде другаде в България.

... открита чешма, с грамаден четвъртит басейн и грамаден улей, всичкото издялано на самото място, в самата скала. Личат двата отвора, откъдето се е изливала водата, идваща отдалече по сложна водопроводна мрежа."

Чешмата и водопроводът били разрушени малко след 1950 г. при прокарване на път по крайбрежието на Дунав за нуждите на ТКЗС. Изображение не е запазено.

I.6. УКРЕПЕН ПРИСТАН ПО БРЕГА НА ДУНАВ

Краеведът А. Ангелов отбелязва[1]: „Тримамиум е било най-близкото пристанище до крепостта Червен по времето на император Гордиан. Тук са намерени римски монети, надписи, тухли с печати на тухларница „Римордиус". Устието на Каджик дере е било удълбано и корабите достигали до подножието на крепостта."

Засухата през лятото и есента на 2011 г. ни позволи да се убедим в тази констатация: при маловодие Дунав разкрива площадка за дебаркиране от едри камъни без хоросанова спойка, която се простира на 200 – 250 м по дунавския бряг около устието на р. Ореше. При отдалечаване от устието на р. Ореше брегът на Дунав придобива обичайния си вид – полегат и песъчлив.

II СКАЛНИ РЕЛЕФИ НА КОННИК В ТРАКО-ФРИГИЯ

II.1. СКАЛНИ РЕЛЕФИ НА КОННИК НА БАЛКАНИТЕ

Местността Стълпище била обитавана от траки доста отдавна, но оживлението и създаването на повечето исторически обекти настъпва в римската епоха. Ще анализираме само два от обектите, които са най-рядко срещани и от които има запазена поне по една снимка: а) скалния релеф на конник, и б) пещерното светилище с фронтон.

Както споменахме, в местността Стълпище били регистрирани най-вероятно два типично тракийски конни релефа с един и с двама препускащи конници, с размери около 1 х 0,8 м и около 0,4 х 0,3 м съответно. Типологически имаме т.нар. ловна сцена. И двата са унищожени в първата половина на XX в.

Мадарският релеф е най-широко познат на българската публика и многократно публикуван[20,21]. Типологически имаме иконографския вариант „царствен конник ловец", който също често се среща върху посветителските плочи на хероса в Тракия –конят не препуска, а се движи бавно, придружен от ловно куче. В краката му лъв с вдигната глава охранява обърната делва, вероятен символ на местното пещерно светилище с извор[21,22]. Фигурите са в естествени размери, около 2 х 3 м. Релефът е запазен до днес, силно ерозиран.

Много слабо известно е сведението на К. Иречек[23] за скален релеф с конник в околността на с. Кралево, Търговищко, в изданието от 1974 г. на с. 881, долу: „Карлъкьой, което видях по пътя от далече, било, казват, старо село, според обясненията на Ескиджумайци първоначално Кралево село. При него в планините се намирал на много непристъпно място издялан в скалата конник с надпис, както при Мадара; туй известие ме много интересуваше, но понеже бързах, не можах да издиря нищо по-подробно по туй нещо." Сведението е отразено в археологичния каталог за Търговищки окръг, но въпреки издирванията този паметник не е открит[24]. Няма и запазен образ от него.

Следователно по днешната територия на България са регистрирани 4 скални релефа на конник, съсредоточени в североизточната част на страната. Такива релефи обаче се срещат и в още едно място на Балканите извън днешната територия на България, споменато от Г. Кацаров[12] – в голямото светилище от римската епоха I в. сл.Хр. до гр. Филипи, Беломорска Тракия, открито и изучено от французите Heuzey[25] и Picard[26]. Там

те отбелязват над 136 скални релефа на божества от различни религии (персийски, египетски, гръцки и тракийски). Според Stojanov[27] 7 от релефите изобразяват тракийския конник херос, 5 от тях са показани тук в обр. 4. Херосът е представен в сцени от „ловен тип” (придружен от куче или кучета), в сцени от „царствен тип” и в символни съчетания с други персонажи. Типичните размери на релефите край Филипи са малки и сравними с релефите в Стълпище, Русенско: 0,5 х 0,5 м.

II.2. СКАЛНИ РЕЛЕФИ НА КОННИК В МАЛА АЗИЯ

Между Балканите и Мала Азия съществуват многобройни прилики и взаимодействия, които превръщат целия район в една контактна област, наричана Трако-Фригия. Географски тази област обхваща район, по-обширен от Тракия и Фригия в тесен смисъл, а именно: централната и източната част от Балканския полуостров плюс западната половина на Мала Азия. Културната близост се проявява не само в скалните релефи на конници, но също така в скално изсечени светилища във формата на фасади, ниши, стъпала и тронове и техни комбинации, и в многобройни други сфери. Пълният обзор далеч надхвърля предмета и замисъла на настоящата статия и отпращаме заинтересувания читател към други заглавия и към цитираната там литература[28-31].

Затова не е чудно, че находища на скални релефи на конник се срещат и извън Балканите, в западната половина на Мала Азия, т.е. в южния дял от Трако-Фригия.

В обзорната си студия[22] Д. Крънджалов цитира френския изследовател Sarré[32], който открил скални релефи в историческата област Писидия до селото Зекериякьой. Там имало общо 7 скални релефа, от които 3 на конник, възпроизведени тук в обр. 5. От надписите се вижда, че конните релефи са посветени на бог Арес. Другите релефи са посветени на Аполон, Митра и Хелиос. Релефите, посветени на Арес, са оградени в рамки и имат цокли. Височината им е около два метра. Единият от релефите е доста голям, 1,76м х 1,82 м, т.е. практически в естествен размер, и в този смисъл е сравним с мадарския. Саре коментира находката си така: „Тук става въпрос не за погребални образи, а за посвещения на бог Арес. … Култът към бог ездач е широко разпространен в Мала Азия и от древността е преминал в Средновековието в образа на св. Георги. … Култът към този бог Θεός Σώζων (Бог Спасител) се зародил в Писидия и оттам се разпространил към Фригия, Кария, Памфилия и Ликия; най-често е изобразяван като бог ездач, който в дясната ръка държи боздуган, а в лявата юздите…” Конникът е царствен, увенчан със свод, който вероятно има същата сакрална символика, както фронтонът. Липсват придружители – кучета, дивеч, други божества.

Според Ал. Фол разликата между тракийския конник и бога на войната Арес не е принципна[16, 33], т.е. балканските и малоазийските релефи са проява на обща култура, традиция и религия.

Крънджалов[22], Баласчев[34] и Sarré[32] споменават за още 60 неголеми скални релефа с конник в Мала Азия между областите Писидия и Фригия, при с. Коджаташ, открити от френските учени Колиньон и Дюшен в 1877 г. Крънджалов описва находката им така: „В 1877 г. L. Duchesne, M. Collignon публикуват своя Rapport sur un voyage archeologique en Asie Mineure (*тук източникът е описан под номер[35] – бел. Л. Ц.*). При своето пътуване в Писидия забелязали на скалите до Коджаташ, близо до селото Джук-Оварлак, по пътя между Хорзун и Тефений почти 60 релефа на конника с кон, вървящ надясно и държащ копие в дясната ръка. Релефите са врязани в малки едикули с фронтони и си приличат помежду си. ... Авторите предполагат, че тук става дума за обща черта в религиите на Тракия и Фригия, и тези релефи представят вероятно някакъв бог във вид на конник.” Рисунки на два от релефите са дадени тук в обр. 6. Релефите представят въоръжен конник

в „царствена", а не „ловна" сцена. Отсъстват придружаващи образи на богове и животни. Конникът е увенчан с фронтон или с комбинация от арка и фронтон, които се опират на две колони.

Можем да обобщим: от периода на езическата Античност на Балканите са регистрирани поне 11 скални релефа на конник, а в Мала Азия – поне 63, т.е. в Трако-Фригия общо 74. Очевидно ваенето на скални релефи на конник, изобразяващ регионално божество, е резултат и проява на отдавнашна местна традиция. Тя датира още от началото на I хилядолетие пр. Хр., но става особено интензивна, когато районът бил включен в границите на обща държава – Римската империя.

Такива релефи на конници, изобразяващи местни божества, няма никъде извън района Трако-Фригия. Известни са няколко конни релефа в Персия, но те имат принципно различно съдържание: това са държавни поръчки, които целят да прославят реални исторически личности и събития, свързани с продължителните войни, водени от Сасанидската династия (III – VII в.) както с Римската империя, така и с наследницата ѝ – Византия.

III. СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА С ФРОНТОН В МАЛА АЗИЯ И НА БАЛКАНИТЕ

III.1. ФРОНТОНИ: СЪЩИНСКИ И ИМИТАТИВНИ

Предвестникът на фронтона се появява доста рано в Микена – т.нар. Лъвска врата[36]. Същинският фронтон се появява най-напред в древногръцката сакрална и светска архитектура към VII – VI в. пр.Хр., като достига разцвета си в V – IV в. пр.Хр. Там той винаги се опира върху специално регламентирана и оразмерена основа – антаблеман, която от своя страна лежи върху колонада[37]. От Древна Гърция фронтонът навлиза в Европа и Западна Азия.

Същинският фронтон има крепежна функция и е конструктивно обусловен от двускатния покрив на древногръцките храмове и представителни светски сгради. Естетически е оформен чрез изпъкнали корнизи, очертаващи равнобедрен триъгълник с почти стандартизирани пропорции. Пространството между корнизите – т.нар. тимпан – може да е празно, декорирано със символни мотиви или изпълнено от релефни митологични композиции. Прилага се в елинистичните държавици в Мала Азия и Източното Средиземноморие (днешна Сирия и Йордания) в периода на елинизма IV – I в. пр.Хр., а особено масово в рамките на Римската империя I – IV в. сл.Хр. Във византийската архитектура (след V – VI в. сл.Хр.) фронтонът изчезва задълго, за да се върне едва в архитектурата на Ренесанса[38].

Идеята за фронтона мигрира през Мала Азия на изток чак до ахеменидска Персия. Там като класически образец можем да посочим гробницата на цар Кир II в Пасагард от VI в. пр.Хр., където фронтонът е просто горният дял от една сляпа стена без никаква украса.

Успоредно с класическия фронтон в Древна Гърция, по територията на Фригия още към IX – VIII в. пр.Хр. се появява една доста своеобразна разновидност на фронтона, която не е конструктивна – символичният (имитативен, декоративен) фронтон. Символичният фронтон има две основни форми: (а) плочест (автономна триъгълна каменна плоча, която изпълнява чисто декоративна, а не крепежна функция, и се среща особено често в европейския Ренесанс и по-късно), и (б) гравиран (триъгълен контур, рамка, гравирана в каменна плоча, капак на саркофаг, масивна скала и пр.).

В западната половина на Мала Азия се създават в I хил. пр. Хр. десетки, а може би

и стотици скални светилища (обр. 7). В тях обикновено намираме фронтон, гравиран в скала над една символична фасада на гробница (или храм), чиято врата най-често е само маркирана, но понякога води действително към камера, издълбана в скалата.

III.2. СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА С ФРОНТОН

Най-опростените скални светилища с фронтон на фасадата (обр.7-в) действително силно напомнят пещерния храм при Стълпище, Русенско. Приликата се изразява: (i) в присъствието на гравиран над входа фронтон; (ii) в сводестия таван на светилището; (iii) в размерите на пещерата. В някои фригийски скални светилища с фронтон има дори следи от по-късна християнизация, аналогични на паметника в Стълпище[39] – обр. 8.

По-сложните фасади имат и по-богато украсени фронтони. (Kilise, Yapildak Asar Kaya, Ayazini, Yazilikaya – Midas Vadisi – Gerdek, Doğanli kale, Iskilip – Çorum). В тимпана са издялани най-често правоъгълници, триъгълници, стъпаловидни меандри с фригийска специфика; по-рядко кръгли щитове или соларни кръгове, по-близки до тракийската традиция[39, 40-43]. Скални светилища с изключително красиви и развити фасади, имитиращи цели гръко-римски храмове с фронтон и колонада, се срещат по на юг, в Ликия, най-общо от втората половина на I хил. пр.Хр. Тенденцията за изсичане на скални храмове с гръко-римски фасади достига своя безспорен връх в късната римска епоха в комплекса Петра, Йордания, през II – III в. сл.Хр., след като палестинските и арабски територии попадат в границите на Римската империя.

Забележително е, че – подобно на скалните релефи на конник – скално гравираните фронтони, самостоятелно или като елемент от храмови фасади, се наблюдават само в района, който се простира от Мала Азия (Фригия, Ликия и т.н.) на юг до Йордания, но такава традиция съвсем отсъства на запад (Гърция и Рим), на изток (Персия) и на север (Тракия, Скития) от споменатата област. Общият брой на скалните светилища с имитативни фронтони в Мала Азия е трудно да се определи, но са най-малко над 50, щом каталогът на Berndt-Ersöz[39] регистрира 27 скални светилища само в областта Фригия, взета в тесен смисъл (вж. тук обр. 13), и само от предхристовото хилядолетие.

През втората половина на I хил. пр. Хр. Тракия и Фригия – всяка по своему, имат трудна историческа съдба. Връзките между двете съседни области затихват, но не изчезват. В римската епоха дори се активизират, особено ярко при ранното християнство, което се разпространява от първоапостолите в посока от Палестина през Сирия и Мала Азия към Балканите и Западна Европа.

III.3. ФРОНТОНЪТ В ДРЕВНА ТРАКИЯ И В СТЪЛПИЩЕ

Поне от IX в. пр.Хр. насетне в историческата област Фригия се забелязват многобройни скални сакрални обекти от няколко вида: скални фасади с фронтони, жертвени басейнчета с преливници (cup marks), шарап-ташши, скални тронове олтари, свещени стълбища, скално изсечени соларни дискове, скални камери с един и два отвора, светилища с многобройни скални ниши. Това са творби на фригийското общество, което развива силна държавност и богата градска култура, съпроводена с писменост. Любопитно е, че типологически подобен асортимент от скални сакрални обекти се появява по същото време и в Тракия, макар и в не толкова напреднала икономическа и социокултурна обстановка. Това явление потвърждава силното взаимодействие по културния коридор Тракия – Фригия, който функционира едновременно с коридора Тракия – Микена[28,29,40,44]. Фронтонът в Тракия носи следите от двата културни коридора: прониква в Тракия главно чрез гръцката и римската архитектура, но се използва по начин, който носи фригийски отпечатък.

Храмът с фасадна колонада и истинският фронтон изобщо не намират

разпространение в Тракия чак до включването й в Римската империя. Единственият класически тракийски храм с колонада е в могилата Хоризонт край Старосел, но там няма следи от фронтон. За сметка на това имитативните фронтони се употребяват самостоятелно по изключително разнообразни начини, без да се включват в някакъв архитектурен канон.

През класическия (VI – IV в. пр.Хр.) и елинистичния период (III – I в. пр.Хр.) тракийските майстори употребяват символичния фронтон предимно в неговия гравиран вариант:

1. В архитектурата – в подмогилни храмове или гробници (обр. 9). Примери: гробницата с грифоните (над външната фасада и над преходния портал от преддверието към основната камера); гробницата Шушманец; гробницата Оструша – всичките в Казанлъшко[45,46]; гробницата край гр. Смядово. Единствено в гетската гробница в Гинина могила III – II в. пр.Хр. край Свещари за пръв и единствен път в Тракия е употребен символният фронтон в неговия плочест вариант[47].

2. Извън архитектурата гравираният фронтон се употребява като знак за специална представителност върху плочи с официални документи (договорът Севтополис – Кабиле[48]) или като знак за особена почит върху надгробни плочи[29]. Тимпанът може да е празен или декориран с кръгъл щит.

Действителните фронтони се налагат в Тракия в епохата на римското владичество (II – V в. сл. Хр.), при това главно в гражданското строителство. Същевременно продължават да се ползват широко символичните фронтони.

(1) В гражданската архитектура. Примери за действителни фронтони: останките от Никополис ад Иструм (обр. 10-а: в тимпана кръгъл щит с 2 кръстосани копия)[49,50]; Античният римски театър в Пловдив от II в. сл. Хр.[53]

(2) В сакралната тракийска архитектура в римската епоха. Примери за символични плочести фронтони: двускатна гробница в местността Пропада, Малкотърновско[54]; два своеобразни тракийски храма от римската епоха II – III в. сл. Хр. в местностите Пропада и Мишкова нива[51,52] край Малко Търново, където фронтонът увенчава входа към дромоса: обр. 10-б.

(3) Символичният фронтон се гравира масово върху посветителските плочи с релефи на тракийския конник, каквито до днес са открити у нас вече към 5000 броя и се датират в периода II – IV век[33], а също така върху саркофази и надгробни плочи през цялата римска епоха (езическа и раннохристиянска).

(4) Уникален умален модел на храмов портал, увенчан със символичен плочест фронтон, е открит от Дим. Цончев в тракийско светилище на Асклепий от римската епоха при с. Баткун (дн. Паталеница), Пазарджишко[55]. Действителен храм с такъв вход не е открит в Тракия.

(5) Символичен гравиран фронтон често маркира важни държавни документи върху каменни плочи.

Специално внимание заслужава съдържанието на тимпана в Тракия. Когато там има украса, тя съдържа два основни типа изображения:

/А/ образни тракийски етнически идентификатори. Примери:

(а) щит с 1 или 2 кръстосани копия (съкратен знак за тракийски пелтаст, който служи като етнически идентификатор още от времето на Дарий в релефите от Персеполис, а също така и в гръцкия класически вазопис): саркофаг от II в. сл. Хр.[56]; плоча с официален римски декрет за създаване на тържището Пизос, близо до днешното с. Димитриево, Чирпанско, 202 г. сл. Хр.[48]; плочест фронтон от римска сграда при с. Русаля[57] – обр. 11;

(б) тракийският конник херос[57], чиято тракийска същина е несъмнена – обр. 11.

/Б/ други символи с важно значение за тракийското обществено съзнание. Примери:

(в) орел (владетелски символ, който се среща в Тракия още преди римското завоюване, напр. в Свещарската гробница, но в римската епоха е свързан с бойците ветерани);

(г) глава на горгоната Медуза със змии (очевидно респектиращ знак, употребен под влияние на гръцкия митологичен комплекс).

В тимпаните в Тракия не се срещат заемки от фригийски мотиви.

(д) през раннохристиянската епоха в Тракия фронтон се гравира върху надгробни плочи, като в тимпана се изобразява кръстът в соларна версия, напомняща връзката с езическото минало, т.е. вписан в кръг[48] – обр. 12.

Пещерното светилище в комбинация с гравиран фронтон от Стълпище, Русенско, няма аналози нито на Балканския полуостров, нито в рамките на Римската империя, с изключение на Мала Азия. За сметка на това то има почти 100%-ови аналози именно в западната половина на Мала Азия. По тази причина пещерата с фронтон в Стълпище може да се обясни само с проникване на идеи от Фригия към Тракия.

В България се срещат доста скално изсечени камери, главно в североизточната и югоизточната част, както от езическо време, така и създадени или преизползвани през християнската епоха[8]. Що се отнася до датирането, то е доста трудно поради оскъдните запазени артефакти, но все пак клони към римската епоха, като е забелязано преизползване през късноантичната IV – VI в. и ранносредновековната епоха[6,7,9].

Фронтонът в Стълпище е уникален за Трако-Фригия и със самото съдържание на тимпана: 4 трапецовидни ниши. Известно е, че нишите са абстрактни знаци, специфични почти 100% за Източните Родопи, и затова единодушно се приемат като тракийски етнически идентификатор[49]. За смисъла им обаче все още няма убедително доказано мнение, няма единодушна интерпретация. В светлината на тези спорове светилището в Стълпище добива изключителна методологична ценност – присъствието на трапецовидни ниши в тимпана на фронтон, който увенчава входа към скално светилище, еднозначно ги доказва именно като сакрален, култов знак.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Всичките исторически обекти в местността Стълпище, Русенско, имат еднотипна датировка, образуват археологически ансамбъл от римската епоха (Късна античност II – IV в. сл.Хр.). Резултатите от направения обзор за двата типа основни обекти – скални релефи на конници и скални светилища с гравиран фронтон – са нанесени върху една и съща карта обр. 13. Явна е връзката между: (i) ареала на разпространението на двата типа обекти – Балканите и Мала Азия; (ii) времето на тяхното масовизиране – късната римска епоха, I – IV в. сл.Хр.; и (iii) сходството в идейното им съдържание. Именно там и тогава склонността на тракийското и фригийското население да вае скални релефи на местно конно божество и да създава скални светилища с гравиран фронтон стига своя пик[58].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1– а, б, в. Историко-географска реконструкция на местността Стълпище (Дикилиташ), Русенско: а) Скица К. Шкорпил[2,3]; б) Карта S. Torbatov[3]; в) Схема Л. Цонев.

Обр. 2. Релефът на хероса. Сн. В. Маринов, 1932 г., публикувана от Г. Кацаров[11].

Обр. 3. Скалното светилище с фронтон, сн. В. Маринов[10].

Обр. 4 – а, б, в, г, д. Скални релефи на конник край Филипи, Беломорска Тракия: а) Препускащ конник с куче, Heuzey[25]; б) Царствен конник в спокоен ход и стояща женска фигура, Stojanov[27]; в) Препускащ конник с куче и надпис, Picard[26]; г) Препускащ конник, Хера и Аполон, Stojanov[27]; д) Тракийският конник, увенчан с фронтон, Picard[26].

Обр. 5 – а,б,в. Скални релефи на конник край с. Зекериякьой в Мала Азия. Релефите не са от ловен тип, но са с естествена големина като Мадарския. Рисунки от Sarré, репродуцирани в [22].

Обр. 6 – а, б. Релефите при Коджаташ, открити от L. Duchesne и M. Collignon[35], възпроизведени в [22].

Обр. 7 – а, б, в. Скални фасади и светилища с фронтон във Фригия. Тимпан: геометрични мотиви или кръгове[40-43].

Обр. 8. Светилище с гравиран фронтон, Фригия, християнизирано[39].

Обр. 9 – а, б. Имитативни фронтони в елинистична Тракия: а) Гравиран фронтон в Гробницата с грифоните, Казанлъшко[46]; б) Уникален плочест фронтон в Гинина могила, Свещари. В тимпана: глава на медуза пазителка[47].

Обр. 10 – а, б. Фронтони от римската епоха в Тракия: а) Никополис ад Иструм[49,50]. Тимпан: кръгъл щит, кръстосан с 2 копия; б) Хероон в м. Мишкова нива, Малко Търново. Фронтон на входа на дромоса[51,52].

Обр.11: Два фронтона от римската епоха в Тракия до с.Русаля, Великотърновско. Ф.Каниц[57]. Тимпан: щит с 2 копия или конник-херос.

Обр.12. Раннохристиянски надгробен надпис от Одесос на латински език от V в.сл.Хр.[48]. В тимпана – соларен кръст и символни птици.

Обр.13. Скални релефи на конник и скални светилища, увенчани с фронтон, в Трако-Фригия. Обектите са от I хил. пр.Хр. и първите 4 века сл.Хр. Нанесен е и броят скални релефи на конници в съответната местност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, А. П.** *Село Мечка, Русенски окръг. История на населеното място от древни времена до 1944 година. Публикация в Интернет: http://www.promacedonia.org/kalojan/mechka/sm_predg.htm*

[2] **Шкорпил, К.** Абоба-Плиска. - *ИРАИК*, том X. Виена, 1905.

[3] **Torbatov, S.** Trimammium – a roman castellum and civitas on the lower danube – *The Lower Danube Limes 1st-6th c.AD,* National Archaeological Institute, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 2012, pp. 429–460.

[4] **Маринов, В.** Тайните в долината на река Ореше. – *Сп. Нива,* бр. 18/26.02.1933.

[5] **Дремзисова-Нелчинова, Цв., Д. Иванов.** *Археологични паметници в Русенски окръг.* Комитет за култура, НИПК, Окр. комитет за култура – Русе. София, 1983.

[6] **Салкин, А., Д. Топтанов.** Некрополи от скални гробници по добруджанското черноморско крайбрежие от нос Калиакра до село Камен бряг. – *В: TERRA ANTIQUA BALCANICA,* ТОМ III, 1988, с. 195–198.

[7] **Христов, Ив.** *Троглодитите.* Варна, Славена, 2009.

[8] **Делев, П.** Проблеми на скалните паметници в Североизточна България – *В: Североизточна България – древност и съвремие.* София, БАН, 1985, с. 49–55.

[9] **Салкин, А.** Археологически комплекс Яйлата – проблеми и проучвания. – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* София, БАН, 1985, с. 77–82.

[10] **Маринов, В.** Нови ценни археологически находки при с. Дикилиташ (Русенско) – *В. Зора (София),* годишнина XIV, брой 4005, 07.11.1932, с. 8.

[11] **Кацаров, Г.** Един нов паметник на Тракийския конник – *В. Литературен глас,* брой 176, 1933.

[12] **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – *ГНМ,* том V (1926 – 1931). София, 1933.

[13] **Kazarow, G.** *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien (Tafelband) – Dissertationes Pannonicae.* Нумизматичен и археологичен институт към Университета П. Размани, Будапеща, 1938, Серия II,

Fasc.14.

[14] **Дойков, В., Ив. Иванов.** *Русе и неговите околности. Пътеводител.* София, Медицина и физкултура, 1983.

[15] **Дойков, В.** Скалният конен релеф от Стълпище. – *В. Плиска-Мадара-Преслав,* брой 14 от 1983 г., с. 12.

[16] **Фол, Ал**. *Самотният пешеходец*, второ издание. София, Гутенберг, 2012.

[17] **Ванков, М.** Останки от укрепената линия на римляните по десния бряг на Дунава – от Силистра до Свищов. – Сп. *Задружен труд, София,* год. IV, 1905 г., кн. IV – VI.

[18] **Mladenova, J**. Nouvelles notes sur les monuments des cavaliers Danubiens. – *Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, Wien 1980, Band II*, Swjat, Sofia, 1984.

[19] *Български етимологичен речник.* Том 5, изд. на БАН. Трето издание, София, 2012.

[20] **Цонев, Л.** *Отново за Мадарския конник.* София, Домоплан, 2012.

[21] **Георгиев, П**. *Мадарският конник (опит за възкресение)*. София, 2011.

[22] **Крънджалов, Д**. Мадарский всадник. К вопросу об этногенезе болгар. – *В: Ceskoslovenska ethnografie,* Rocnik I, # 2-3, Praha, 1953.

[23] **Иречек, К.** *Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история.* Пловдив, Хр. Г. Данов, 1899. *Част I: Българска държава; Част II: Пътувания по България.* Втората част е преиздадена отделно*: Иречек, К. Пътувания по България.* София, Наука и изкуство, 1974. В изданието от 1974 г. се споменава скалният релеф на конник при с. Кралево, Търговищко, на с. 881 – долу.

[24] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев.** *Археологически паметници в Търговищкия район.* НИПК, Общински съвет и музей – Търговище. София, 1991, с. 6.

[25] **Heuzey, Léon.** *Mission archéologique de Macedoine.* Firmin-Didot, Paris, 1876. Dessins originaux de Pierre-Jérome-Honoré Daumet.

[26] **Picard, Charles.** Les dieux de la colonie de Phillippes vers le Ier siècle de notre ère, d'aprés les ex-voto rupestres. – *Revue de l'histoire des religions (RHR),* tome LXXXVI, No. 3, Paris, 1922, pages 117–201.

[27] **Stojanov, T**. Les figurations feminines sur les monuments du Cavalier Thrace et le problem des deesses en Thrace. – *PULPUDEVA 6 – Supplementum* (Plovdiv, 10-12 Octobre 1986). Sofia, 1998.

[28] **Василева, М**. *Цар Мидас между Европа и Азия.* Studia Thracica 8, изд. на БАН. София, 2005.

[29] **Фол, В.** *Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и Мала Азия през древността.* София, БАН, 2007.

[30] **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността.* София, Тангра, 2008.

[31] **Fol, Al., K. Jordanov, K. Porozhanov, V. Fol.** *Ancient Thrace. Institute of tracology, Sofia, 2000.*

[32] **Sarré, Fr.** Reise in Phrygien. – *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Öesterreich.* 1896, p. 48–52.

[33] **Fol, Al.** Lebendiges Erbe – *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus.* Каталожен сборник към едноименната изложба в Германия, ноември 2004, с. 347–352.

[34] **Баласчев, Г**. *Старотракийски светилища и божества в Мезек, Глава Панега, Мадара, Царичина и другаде и тяхното значение*. София, П. Глушков, 1932.

[35] **Collignon, M., L. Duchesne.** Rapport sur un voyage archéologique en Asie Mineure. – *Bulletin de correspondance Hellénique, Vol. 1, 1877, pp. 361–376.*

[36] **Дмитриева, Н. А.** *Краткая история искусств. Выпуск I: С древнейших времен по XVI веку.* Москва, Искусство, 1985.

[37] **Бартенев, И. А., В. Н. Батажкова.** *Очерки истории архитектурных стилей.* Москва, Изобразительное искусство, 1983.

[38] **Гомбрих, Е. Х**. *Изкуството и неговата история.* С., Български художник, 1992.

[39] **Berndt-Ersöz, S**. Phrygian Rock-cut Shrines. Structure, Function and Cult – *Culture and History of the Ancient Near East,* Vol. 25, Brill, Leiden-Boston, 2006.

[40] **Vassileva, M.** Thracian and Phrygian rock-cut tombs: a comparative overview. – *Първи международен симпозиум за древни култури в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие на тема „Мегалитни паметници и културни практики”.* ЮЗУ, Благоевград, 11 – 14 окт. 2012.

[41] **Taciser Tüfekçi Sivas, Hakan Sivas** *Frig Vadileri,* Eskişehir şubesi, Eskişehir, 2007.

[42] **Kortanoğlu, R. E**. Dağlık Phrygia'da aslan kabartmalı Roma imperatorluk dönemi kaya mezarları – *Vita. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol.* Ege Yayınlari, Istanbul, 2007, 417–431.

[43] **Haspels, E. C. H**. *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments,* Volumes 1-2, Princeton, 1971.

[44] **Фол, В.** *Мегалитни и скално изсечени паметници в Древна Тракия.* София, СУ „Св. Кл. Охридски”, 2000.

[45] **Китов, Г**. *Могили, храмове, гробници.* София, ТЕМП, 2008.

[46] **Китов, Г., К. Зарев, Е. Димитрова.** *Долината на розите и тракийските владетели.* Пловдив, Вион, 2001.

[47] **Гергова, Д.** *Сборяново – свещената земя на гетит.* София, Български бестселър, 2004.

[48] *История на България.* Том I, изд. на БАН. София, 1979.

[49] **Фол, Ал., В. Фол.** *Траките.* София, Тангра, 2005.

[50] **Иванов, Р**. *Римски градове в България. Първа част.* София, Български бестселър, 2006.

[51] **Цонев, Л**. За храмовите комплекси Пропада и Мишкова нива до Малко Търново. – В: *Паметници, реставрация, музеи,* бр. 1 – 2, 2011, с. 40–56.

[52] **Русева, М**. *Тракийска култова архитектура.* Ямбол, 2000.

[53] **Иванов, Р**. *Римски градове в България. Втора част.* София, Български бестселър, 2006.

[54] **Иванов, И.** Малко Търново – най-старата суша на Балканите. – *В: Екосвят,* год. IV, брой 1, 2005.

[55] **Tsontchev, D**. *Le sanctuaire Thrace pres du village de Batkoun.* Institut archeologique Bulgare, Sofia, 1941.

[56] **Цончева, М.** *Художественото наследство на тракийските земи.* София, Наука и изкуство, 1976.

[57] *Феликс Каниц,* албум. Централна библиотека и научен архив на БАН. Подбор и редакция Иван Янчев, София, 2014 (год. на издаване не е означена върху обложката).

[58] Авторът изказва сърдечна благодарност към доц. Майя Василева (НБУ, София); Асен Чилингиров (Берлин), арх. Елица Виткова и Велин Стойчев (София); Вербин Върбанов (археолог в Историческия музей в Русе); Димитър Байряков (уредник в Историческия музей във Велинград).

THE CULTURAL AREA “STALPISHTE” (“DIKILI-TASH”) AT VILLAGE MECHKA, RUSSE REGION - EVIDENCE ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN THRACE AND PHRYGIA IN ANTIQUITY

Liubomir Tsonev

Abstract

This paper makes an attempt to collect all scarce pieces of information about the archaeological objects in Stalpishte (Dikili-tash) area, Russe region. Three main objects from Roman time are registered there: (I) frontier fortress Trimammium; (II) rock-cut shrine which has a graved pediment over the entrance; (III) rock-cut relief of the Thracian god depicted as a horseman. Two of them are subject to a simultaneous interpretative analysis here: (1) rock relief of a horseman and (2) cave sanctuary crowned with a rock-graved pediment.

The figure of the horseman has a Thracian origin, but its rock-cut representations have had spread over the whole Thracian-Phrygian region in Roman times in various compositions (hunter-god Heros, war-god Ares, local king possessing god-dignity) but always in the frames of the thracian mythology infiltrated into Phrygia.

The rock-cut shrine with a graved pediment is a more complicated object. Rock cameras are created in Thracia and in Phrygia; pediments are also widely used in both regions. However, rock-cut temples (facades) combined with carved pediments represent a typically Phrygian phenomenon. In this sense the rock sanctuary Stalpishte is unique on the Balkan peninsula (Thrace) and it has been built probably under the influence of the Phrygian architecture in Roman times. On the other hand, the graved pediment in Stalpishte itself is unique over the larger region including Balkans (Thrace) and Asia Minor (Phrygia) because it is decorated by a typical Thracian element – four rock-cut trapezoidal niches.

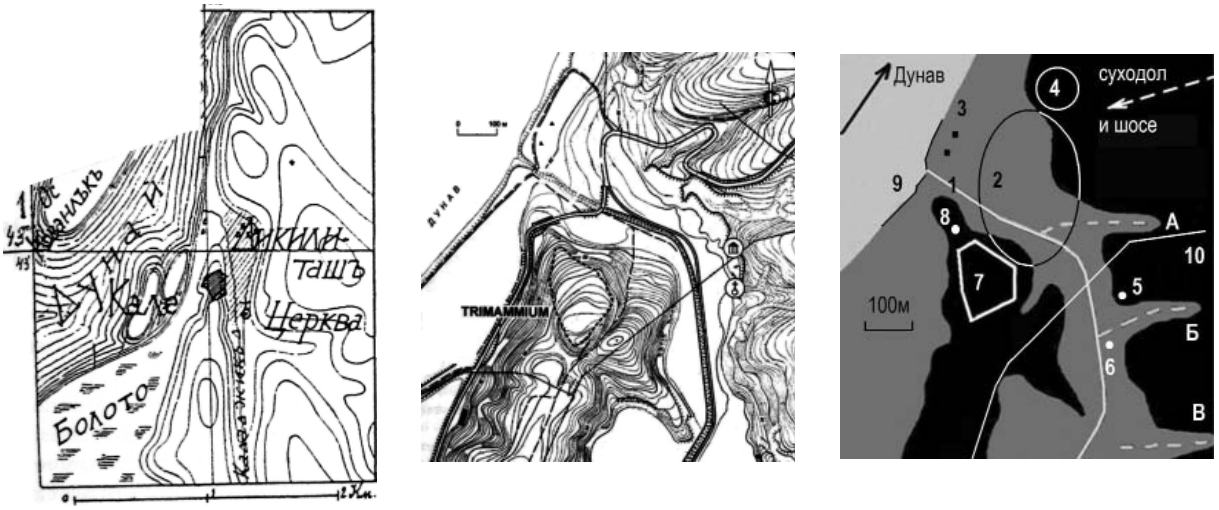

а *б* *в*

Обр. 1

Обр. 2

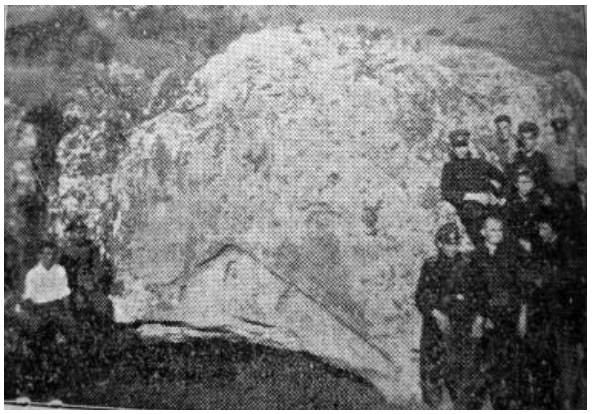

Обр. 3

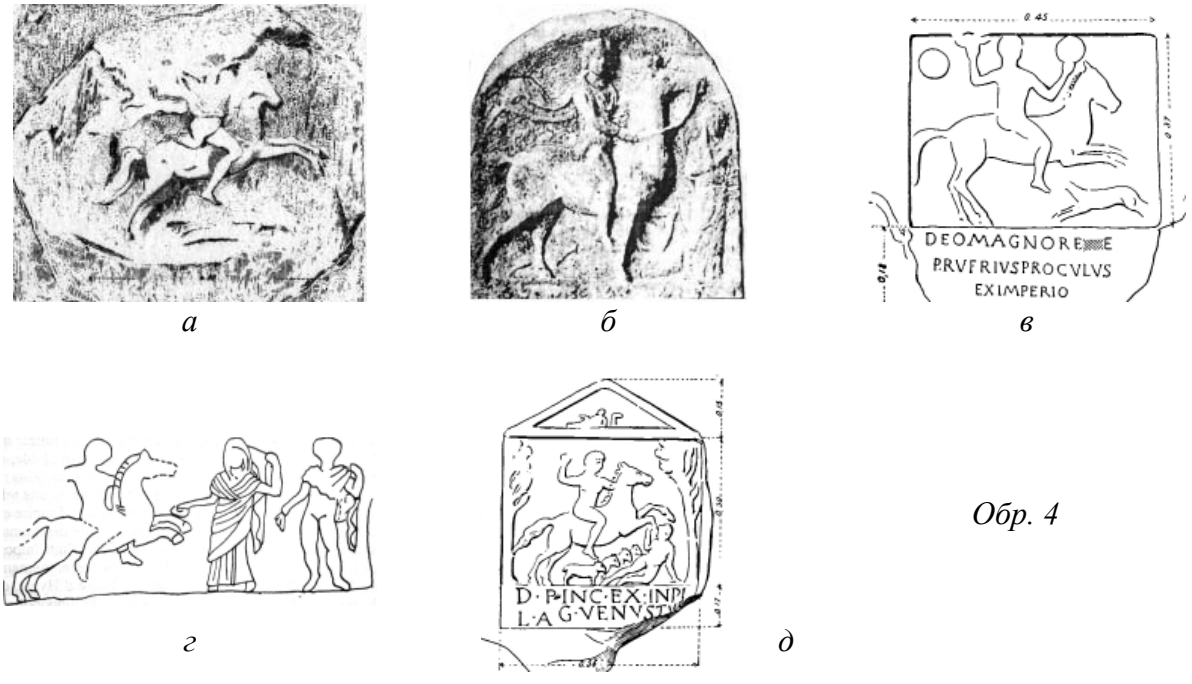

а *б* *в*

г *д*

Обр. 4

а *б* *в*

Обр. 5

а *б*

Обр. 6

а *б* *в*

Обр. 7

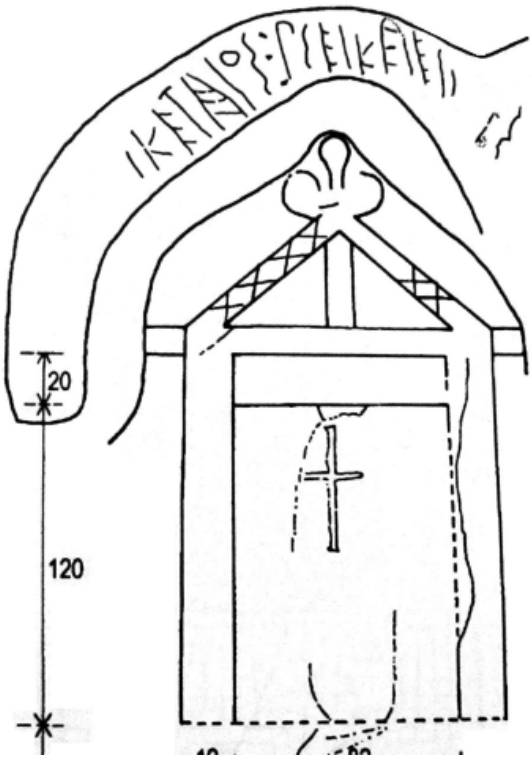

Обр. 8

а

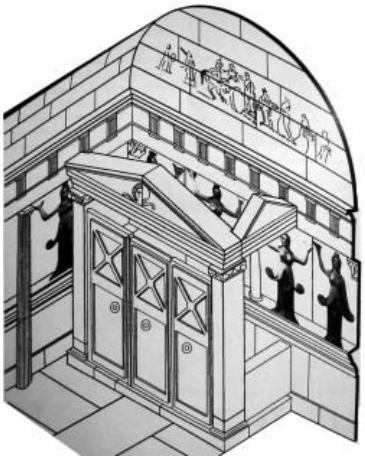

б

Обр. 9

а

б

Обр. 10

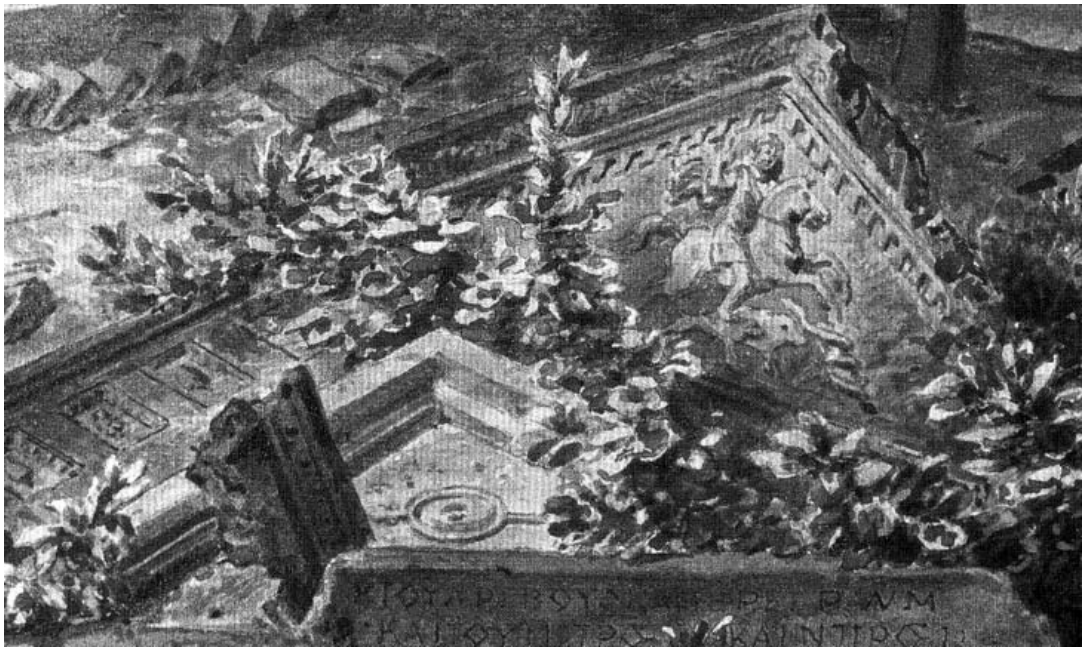

Обр. 11

Обр. 12

Дуросторум
Дунавци
Димпи-таи
1-2
Нове
1
Мадара
1
Крапево
Одесос
МИЗИЯ
Сердика
ТРАКИЯ
Хеброс
Филипопол
ТРАКИЯ
Халкедон
Никомедия
Херакля Понтика
ВИТИНИЯ
7
Philippi
Абдера
Перинт
Византион
Тасос
Самотраки
Халис
ПОНТ
Сатит
МИЗИЯ
Сангарий
Анкира
Александрия в Троада
ЛИДИЯ
ФРИГИЯ
Гордион
Frig Vadilen
КАПАДОКИЯ
Пергам
Ayazini
ГАЛАТИЯ
Хермос
ФРИГИЯ
Смирна
ЙОНИЯ
ПИСИДИЯ
Иконлум
(Коня)
Атина
Ефес
Меандър
Апамея
(Динар)
Милет
60
Tefenni
Zekeriya
3
ЛИКАОНИЯ
Таврски планини
КИЛИКИЯ
КАРИЯ
ПАМФИЛИЯ
Атталия
(Анталия)
Антиохия
ЛИКИЯ
Demre
Мира
Родос
Петра,
Йордания

Обр. 13

НЕПОЗНАТИЯТ ХЕРОС, ГОСПОДАРЯТ НА ЖИВОТА

Петър Георгиев

Според Александър Фол, известни са над 5000 релефа на Тракийския конник[1]. Текстът *На Господаря, Бога Херос* е бил изписван на каменните плочи. На голяма част от тях пред конника е изобразен и жертвеник, зад жертвеника – змия, увита около дърво. На някои релефи зад дървото е изобразявана жена или богиня. Именно конникът е наричан от изследователите *бог Херос*. Смисълът и значението на змията и дървото не се коментират.

Настоящата статия си поставя за цел да отговори на въпросите:

1. Каква е етимологията на наименованието Херос?
2. Кой е Херосът – конникът ли е носителят на името, конникът ли е богът?
3. Какво е значението на змията, увита около дървото?
4. Израз на култ ли са релефите или плод на религия, начин на осмисляне на света?

1. Възраженията

1.1. Преводът с днешна дата на името Херос (герой, юнак, войн)[2] не съответства на значението, което то е имало в древността.

Гаврил Кацаров[3] в разгледаните от него 512 релефа открива името Херос в следните съчетания: Името Херос до името на бог: Асклепий – 1; Дионис – 1; Епона – 2; Нимфи – 1; Зевс, Хера – 1; с други богове – 2.

Повече от странно е поставянето на името на един бог до името на друг бог, защото наименования от рода на Зевс-Асклепий, Зевс-Дионис не се срещат и нямат приемливо обяснение. Изключено е съвременното значение на Херос – *герой, юнак, войн* – герой Асклепий, герой Дионис.

Пак според Кацаров, името Херос е изписано до лични имена 69 пъти (Ηρωι Μανιμαζωι, Ηρωι Καραβασβω). Не е известно обаче употребата на името на който и да е друг бог в комбинация с лично име.

Името Херос от надгробни надписи в региона от западния бряг на Мала Азия до Тесалия е употребявано *след името* на покойника в стандартната фраза *Ηρως Χρηστε Χαιρε*[4]:

Милет и Мармара:

ΕΡΩΣΚΙΑΝΕΔΗΜΗΤΡΙΕ
ΗΡΩΣΧΡΗΣΤΕΧΑΙΡΕ

Ἐρωσκιανὲ Δημήτριε
ἥρως χρηστὲ χαῖρε

Тесалия:

ΒΙΣΟΝΑΣΙΜΒΡΟχΟΥ
ΗΡΠΣΧΡΗΣΤΕΧΑΙΡΕ

Ἀβίς Ὀνασιμβρότου
Ἥρως χρήστε, χαίρε.

Лариса:

Υαχινθε Λαρισαιω Δημοσιε Ηρως Χρηστε Χαιρε

ΕΥΑΝΓΕΛΟCΕΥΑΝ
ΓΕΛΟΝΤΟΝΕΑΥ
ΤΟΥΠΑΤΕΡΑ
ΗΡΩCΧΡΗCΤΕ
ΧΑΙΡΕ

Εὐάνγελος Εὐάν-
γελον τὸν ἑαυ-
τοῦ πατέρα.
Ἥρως χρηστὲ
χαῖρε.

5

Χρηστε или **Χρηστος** е традиционно поставян *enumet* с най-общия превод *добрия, ласкавия;* ***χαίρε*** освен ‘здравей’ се употребява и в смисъл на ‘прощавай’. Начинът на употреба на Ηρως в надгробни паметници на мъже и жени редом с Χρηστε Χαιρε изключва значението герой, войн; горните примери показват, че не става въпрос за име на бог, а вероятно за *enumet,* прилаган както спрямо мъже, така и спрямо жени. Кой е този епитет, прилаган и при лични имена, и при богове?

1.2. Конникът не е бог, Херосът не е конникът

Основанията за възражението наименованието Херос да се отнася за конника и той да се приема за бог са следните: Определянето на конника като бог контрастира рязко с изобразеното на релефите. Ясно се вижда, че конникът поднася дарове пред олтар или жертвеник. Дарове се поднасят пред олтара на бог, което контрастира с определенията за конника като бог. Боговете не принасят дарове, боговете получават дарове. Конникът поднася дар или отправя молба към бога (*обр. 1, 2, 3*).

Последният релеф би поставил и въпроса – кой от двамата конници е бог Херос, което опровергава твърдението, че богът е конникът. Очевидно и двамата конници поднасят дар или отправят молба пред жертвеник.

Друг тип релефи, наричани „ловни сцени“, също са свързани с поднасяне на дар пред жертвеник; на *обр. 4* е изобразено жертвеното животно. Неприемливо, неубедително, нелогично и непростително е пред жертвеник да се разиграва ловна сцена, както се определя в отделни разработки тази група от релефи[6].

На някои релефи конникът очевидно поднася като дар домашно животно (*обр. 5*), което още веднъж отхвърля тезата за ловна сцена.

Серия от релефи (*обр. 6 и 7*), също отнасяни от траколозите към „ловни сцени“, са свързани с принасяне на жертвено животно не пред олтар, а пред обърнат съд, от който изтича вода. Обърнатият съд с изтичаща вода символизира извор, но също така символизира и утроба, източник на живот, майка. Като символ в орфическата традиция на обърнатия съд се приписва особена мистична роля, асоцииран е с идеята за „животворната вода“, „извор на живота“ (и свързаната с тях идея за безсмъртие), представян е като „свещен очистителен символ“ (по Евсевий), „източник на душите на всички живи същества“[7]. На релефите лъвът е положил лапа върху обърнатия съд с изливаща се вода. Лъвът се явява като пазител на „извора на живота“. Вероятно жертвата е била принасяна с надеждата за здраве, изцеление.

Ако погледнем внимателно позицията на двете кучета, придружаващи конника, ще видим, че те не дърпат плячката към себе си, напротив, наклонът на тялото на жертвата е към лъва, към съда, т.е. те помагат на конника в принасянето на жертвата.

На една голяма част от релефите конникът е с вдигната ръка с изправени три пръста, т.нар. жест на Сабазий (*обр. 8 и 9*).

Последният релеф (*обр. 10*) е от Несебър, датиран от II в.пр.Хр. На релефа, освен жрецът, демонстриращ жеста на Сабазий, присъства и змията, увита около дърво, изобразявана и на релефите на Тракийския конник.

Използването на жеста с вдигнати три пръста в религиозни обреди е въведен от папа Инокентий III (1198–1216) със следната мотивировка: „Следва да се кръстим с три пръста, защото с това се прави призоваване на Троицата“[8].

Вероятно жестът с вдигнатите три пръста на конника има подобен религиозен смисъл, „призоваване на светата Троица“. Предмет на настоящата статия е да потърси отговор и на въпроса: Какво се крие зад жеста с вдигнати три пръста, наричан жеста на Сабазий; коя е тракийската Света Троица?

На друг тип релефи, освен конникът, жертвеникът и змията, увита около дърво, присъства и жена или богиня (*обр. 11*).

След като изследва и статистически обработва данните за 665 паметника на Тракийския конник, Диляна Ботева прави смелото заключение: „От гледна точка на божествената йерархия богът змия стои по-високо от Хероса, но и от жената...“[9] Т.е. змията има върховенство в божествената йерархия и над конника, и над изобразяваната богиня.

Това заключение е изненадващо. Ботева нарича змията бог, което в контекста на последния релеф означава, че змията стои по-високо и от Богинята-Майка от релефите. Но ако конникът поднася дар, означава ли, че Богинята-Майка също поднася дар? „Боговете не принасят дарове, боговете получават дарове“. Какво получава богинята от змията, кой стои зад образа на змията?

На последните релефи змията, увита около дървото, да го наречем „Дървото на Живота“, се явява централен елемент. Нека да проследим релефите с подобни изображения в древността.

2. Духът на живота и неговите пазители

Най-ранното известно изображение на Дървото на Живота датира отпреди 9–12 000 години и е от мегалитния комплекс Гьобеклитепе, Мала Азия. От едната страна на дървото е изобразена птица, от другата – змия (*обр. 12*).

Мотив със същия характер има и на шумерска ваза, интерпретацията на което изображение е „Дървото на Живота, пазено от небесни и земни духове“. Двете змии, увити около дървото, се определят като божество, наричано „пазител на доброто дърво“ (*обр. 12 и 13*)[10].

Същия мотив (*обр. 14*), дърво с две змии около него, откриваме отново в мегалитния комплекс Гьобеклитепе (*обр. 15*).

Развитието на мотива – Дървото на Живота, охранявано от земни и въздушни духове, претърпява еволюция, като на изток то е изобразявано закриляно от крилати духове, на Балканите е изобразявано пазено от змия. На *обр. 16 и 17* виждаме Дървото на Живота, пазено от крилати духове от Асирия, Египет и Урарту.

Асирийският термин за духа-защитник е *karabu*, акадският – *kuribu*, вавилонският – *karabu*. Според Jewish Encyclopedia, асирийският термин означава ‘велик, могъщ’[11], но на акадски и вавилонски значението е ‘благоприятен, благословен’[12].

В Стария Завет многократно и веднъж в Новия Завет е употребено наименованието *cherub (cherubim),* иврит כְּרוּב, pl. כְּרוּבִים, латински *cherub[us]*, *cherubi[m] (керувим, херубим)*[13]. Херувимите са разположени на изток от Едемската градина, за да пазят, да защитават *пътя към Дървото на Живота* (Битие 3:24).

В източните религии понятието *пазител, защитник* е натоварено с божествени функции. В юдейската религия под *закрилници, пазители* са разбирали божествени същества, наречени *херувими*. В ранния период у израилтяните херувимите са били приемани като същества, които пребивават в Божията близост, и като пазители на свещените места; *херувим* е пазачът и на райската врата[14].

Същите функции притежават и изображенията на крилатите грифони. В иранската митология като защитник на рода и човека е изобразявано крилатото същество Сенмург.

В зороастрийските текстове се казва, че Сенмург седи *под Световното дърво, дори е отъждествяван с него*[15].

И в юдейската религия, и в Асирия, и във Вавилон херувимите изпълняват функции на защитници, пазители на *Дървото на Живота*, и имат близко произношение – *cherub, kərūv, karabu, kuribu* – близко до *Херу* или *Херос*. В най-общия случай под днешното *cherubim* в древността се е разбирало 'защитници', 'покровители', най-вече 'божества защитници' на *Дървото на Живота*. Тук е разбираема и близка аналогията между *херувимите,* пазещи Дървото на Живота, и змията, пазеща Дървото на Живота, от релефите на Тракийския конник. Но змията ли е Херосът? Близостта на имената, преклонението като пред божество и отношението на змията към Дървото на Живота са красноречиви доказателства за това. Херосът от релефите на Тракийския конник е змията, защитникът, пазителят на Дървото на Живота. В балканската иконография змията има особена, значима роля; крилатите персонажи грифони (крилати божества) са източна традиция – Египет, Асирия, Персия, Средна Азия.

Определението на името Херос като 'защитник', 'покровител', 'херувим' съответства и на общоприетото тълкуване на произхода на думата – от и.е. корен *ser* 'да бди над, да защити', кореспондиращо с латинското *servare* 'да спаси, да опази, да защити', санскрит *sarvah*, авест. *haurva*, стперс. *haruva* 'покровител, защитник'[16]. Л. А. Гиндин също определя Херос като защитник, покровител, позовавайки се на Фиск, Бествил и Покорни[17].

От същия корен се извежда и името на планината Harā Bərəzaitī в средна Азия – Планина защитник, пазител (Harā). Интересни са също така съвпаденията – от ser / her се извеждат и serpent, змия; herp е дума за влечуги и земноводни (оттам и herpetile, herpetology).[18]

На релеф на Тракийския конник от Храма на понтийската Майка н боговете в Балчик, поставен от двама братя посвещението е: на „Хероса Защитник" (Ηρως Φνλαξ).[19]

Спорът около произхода на името Херос съществува повече от 2300 години. Най-старият коментар относно значението на Херос е на Сократ от 360 г. пр. Хр. В диалоза на Платон „Кратил" Сократ обяснява на Хермоген: „Всички те се раждат (Херосите, б.а.) или от любовта на някой Бог към смъртна жена, или на смъртен мъж към Богиня; замислете се за думата на стария атически диалект и ясно ще видите, че Херос се различава съвсем малко от Ерос, от когото произлизат херосите: това е значението, а ако не е, то те би трябвало да са били умели оратори и диалектици, които са можели да задават въпроси, тъй като eirein (казвам, използвам думи) е същото като legein (говоря). Следователно, както казах, на атическия диалект героите са също оратори и хора, способни да задават въпроси. Всичко това е доста лесно; благородните херои са софисти и оратори".

Всъщност Сократ търси произхода на думата Херос, която явно не е с гръцки произход.

Наименованието *курибу* е близо до това на *корибанти.* Корибантите са танцуващи въоръжени воини. Изобразени са атрактивно на сребърната чиния от Парабиаго, Италия (IV

век), танцуващи около Кибела (*обр. 18*).

След като Рея скрила малкия Зевс от баща му Кронос в една пещера на остров Крит, нейните слуги и спътници курети и корибанти с блъскане на оръжия и щитове вдигали шум, за да заглушат плача на детето Зевс. И в двата случая корибантите са същества, изпълняващи същата роля, както и херувимите – покровителстват, опазват, защитават Кибела и Зевс.

3. Античният балкански Херос

Показаният по-долу релеф е може би единственият от Балканите, на който Дървото на Живота е закриляно едновременно от змия и орел (земен и небесен дух), функционален

аналог на шумерската статуетка. Вместо да е с вдигнати три пръста, конникът държи в ръка привързани три клонки, също означаващи триединство (*обр. 19*).

На всички останали релефи на конника Дървото на Живота е изобразено със змия, увита около дървото (*обр. 20 и 21*).

Като еволюция на изображенията на Дървото на Живота закриляно от змията може да се приемат показаните по-долу релефи, вариант на тоягата на Асклепий. В случая змията е символ на здраве и живот. Последното изображение е от Августа Траяна и е предшественик на днешния знак, използван във фармацията (*обр. 22*).

Най-употребявания символ изобразяван в древността върху съдове (съд, символи на утроба, източник на живот) е този на Змията, Духа-пазител на Живота във вид на двойна спирала (овули) по външната страна на съда.

За значението на змията по нашите земи говорят и изобразяването й на монети от Сердика, Августа Траяна, Пауталия, Марцианопол за времето от първи до трети век (*обр. 23 и 24*).

На много релефи са изобразена Дървото на Живота, змията и Хигия с фиала в ръка. На *обр. 25* ясно личи – змията дарява своята отрова, дарява живот.

4. Светата Троица

На *обр. 26* е изобразено Дървото на Живота, вляво от дървото специалистите различават Богинята-Майка (майката-земя), символизирана със знака на змията; вдясно е Отецът (богът небе), символизиран с птица. Майката и Отецът са протегнали ръце към Дървото на Живота, който жест дефинира върховенството на дървото. Факт е, и Майката, и Отецът са просители, молещи.

Дървото на Живота е символ, формулиран в източните религии като Всепроникващ и Всеобземащ *Дух на Живота,* съществуващ във всяко живо същество, от растението до бога. Какво могат да очакват и да получават от Духа на Живота боговете, освен живот?

Но какво общо може да има релефът от Шумер с Балканите и Тракийския конник?

Изображението от *обр. 27* е идентично по смисъл с релефа от Шумер. С тази разлика, че конникът вляво не е бог. Между Богинята-Майка и конника е Дървото на Живота и Херосът, неговият закрилник и покровител. Също като Хигия, Богинята-Майка държи в ръката си фиала. Богинята-Майка с протегната ръка без или с фиала е нейно характерно изображение. Конникът е положил своите дарове на и пред жертвеника и също държи фиала в ръка. Фиала държат и много от конниците в предишните изображения. Протегнатата ръка означава молба. За какво молят богинята и конникът? В случая, сцената съответства на известна молитва от трети век, в която се казва:

Дух от Духа !
Ако бъде волята ти,
дай ми повече в безсмъртието животи,
така, че да мога да се родя отново
и твоя свещен дух да диша в мен![20]

Великата майка е богинята, която, раждайки, заселва света с живот, но проси, получава живота от Господаря на живота, Покровителя на живота, Духа от Духа, Хероса.

На шумерския релеф Духът на Живота, Богинята-Майка и Отецът представляват една устойчива триада, която се повтаря и на вотивните фигури „ръце на Сабазий“, разпространени от II в.пр.Хр. до IV в. *(обр. 28).*

„Ръката на Сабазий“ е с вдигнати три пръста, оттук и изразът „жест на Сабазий“. На палеца обикновено е изобразена шишарка, символ на вечно зеленото Дърво на Живота, на Духа на Живота. На ръката на *обр. 28* над втория и третия пръст са изобразени орел,

стъпил върху мълнии, и жаба върху крилата на орела. Двата изправени пръста отговарят на двата обекта – небесната птица и земноводното. В случая жабата символизира Майката-Земя, орелът – Отеца. В тази връзка ако перифразираме Нон[21], „съюзът между земята (Богинята-Майка) и небето (Отец) роди Загрей, рогатата змия (с гребен на петел, б.а.)“. В случая става въпрос за раждането на слънцето, персонализирано чрез детето-бог Загрей, първата фаза от развитието на слънчевата годишна цикличност; детето Загрей е разкъсано от титаните, за да се роди два пъти роденият (веднъж като Загрей), юношата Дионис. Втората, плодородната половина на годишната цикличност е времето на зрелия мъж, Сабазий.

„Ръцете на Сабазий“ чрез образа на Майката с младенеца в пещерата (долната част на ръката), овена (Дионис – оплодителя) и Сабазий над него изразяват именно тази годишна цикличност на слънцето – раждане (25 декември), пролет, лято и есен.

Определянето на върховенството на Духа над Богинята-Майка и Отеца генерира една представа за света, която би могла да се изрази така: „В началото бе духът. Той одухотвори Земята и създаде Богинята-Майка“; одухотвори небето и създаде Отеца. Тази представа е в основата на философията на тракийската религиозна доктрина, в която неизменни елементи са триадата (троица) Свети Дух (Дух на Живота), Майката на Боговете (Велика Майка), Отецът.

Раждането на Сина – Слънцето, в неговите трите ипостази – Загрей, Дионис и Сабазий, и празниците при отделните събития – раждането на Загрей и неговата смърт, раждането и времето на Дионис, времето на Сабазий и неговата смърт, е ритуалният аспект на „религията на слънцето“ в региона Мала Азия – Балкани.

Християнството, следващо идеята за един монотеистичен бог, отхвърля Богинята-Майка от Светата Троица, като поставя на нейно място Сина (Христос); Духът на Живота е запазен като вторичен елемент, Свети Дух, произтичащ от Бога. Би могло да се каже, че ако „в началото бе Духът“, християнството го заменя с „в началото бе Словото“.

„Навсякъде в Стария Завет на Библията се говори за Отеца, за единния и единствен бог, но никъде не откриваме думата „троица“, да не говорим за концепцията на триединния бог. Самата дума „троица“ се появява за първи път в християнската теология някъде около 170 г. Теофил Антиохийски, който става патриарх или епископ на Антиохия през 168 г., говори за троица, макар и не в контекста на християнската вяра. Вместо това той я свързва с Господ, Неговото Слово и с Мъдростта му...“[22]

Идеята за Светата Троица – Отец, Син и Светия дух – е наложена на християнството и утвърдена в 325 г. на Никейския събор. Новият триединен бог заменя съществуващите по-рано Свети дух, Великата Майка и Отеца. Тези факти определят християнството като продукт максимално близък до религията на народите от Балканите и Западна Мала Азия, в които царстват Светият дух и одухотворените от него Земя (Великата Майка) и Небе (Отец).

5. Богът на боговете

Наименованието на Бога при траките в най-общия случай е **Zi (**Zi**α**, **Z**i**o),** така го приемат и Вл. Георгиев, и Ив. Дуриданов. Всепроникващият, всеобхватен, без начало и без край, Богът, даряващ духа на живота на всичко живо във вселената, Духът на Живота.

Ζεύς или **Διός** (Зевс) е гръцкия превод на **Zi (**Zi**α**, **Z**i**o).** При хетите **Богът** е **Siu**, при лидийците **Ziva**, при германите **Zio**, **Ziu, Tiu**, англосаксонците го наричат **Tiw**, келтите **Duv**; „халдеите обаче употребявали думата **Zi**, която е коренът на живота и означава у тях дух; така **Зи**-ана обикновено се приема за дух небесен; във ведите **живин**-атман е жива душа“[23].

При поляците **zycie** е живот, при русите **жи**знь, при латвийците **dzīve**, при белорусите **жыццё**, при чехите **život**, на санскрит българското **жив** е **ziva**.

При гърците знакът **Z** замества знака **Ж,** буквално **Zi,** името на тракийския Бог би

звучало като **Жи, Жиа, Жиу.**

Случайна ли е близостта на името на *Духа на живота* **Zi** със съществителното *живот*? А също така близостта на графичното изображение на знака **Ж** с опростеното графично изображение на Дървото на Живота и неговите защитници:

Zi, **Zia, Ziu** е името на Духа на Живота при траките, той е и **Богът.** Вероятно на религиозната категория **Бог на боговете** съответства формата **Zi е Zi**, или **Зиези[24].**

След казаното:

1. Конникът не е бог Херос; конникът поднася дар или отправя молба към Хероса, респективно Дървото на Живота, Духа на Живота..

2. Змията като част от Дървото на Живота е негов „защитник“, „покровител“, „господар“, Херос, Херувим.

3. Наименованието Херос е епитет с най-вероятен смисъл *защитник, покровител в обръщение към бог.*

4. *В обръщение към лице* възможният смисъл е *покровител, защитник*, свързано с обръщение към обожествено посмъртно лице, по подобие на днешните *светии*, притежаващи функции на покровители.

5. Жеста с вдигнатите три пръста на конника, Дървото на Живота с увитата около него змия са белег на религия със сложна символика и смисъл: триединство на Светия Дух и одухотворените от Духа Земя (Велика Майка) и Небе (Отец).

6. Релефите на Тракийския конник в най-общия случай са послания-молби за здраве, поставяни пред светилища и целебни извори от траките.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Фол**, **Ал.** *Самотният пешеходец*. София, 2006, с. 407.

[2] Според езиковеда Владимир Георгиев (*Траките и техният език*. София, 1977, с. 60) терминът Ηρως (Херос) е равностоен на Σουρα (Сура), стинд. sura ‘герой, юнак, войн’.

[3] **Kazarow, G**. Die *Kultdenkmäler der sog. thrakischen Reiter in Bulgarien*. – *ARW*, XV (1912), 1. u. 2., 153-161.

[4] **Cousin**, G., **G. Deschamps**. Voyage en Asie Mineure. – *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 18 (1894), p. 19.

[5] **Fougères, G.** Inscriptions de Thessalie. – *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 13 (1889), 450.

[6] **Попов, Д., В. Фол.** *Божествата на траките*. Тангра ТанНакРа, 2010.

[7] **Proclus** in Timaeum E, prooem., III, r. 169; **Diehl**, **Ch**. Orphic. Fr. 140.

[8] **Карванен, И.** *О двуперстном крестном знамении и почему старообрядницы изповедают ево истинным и заповеднанным нам* (по De sacro altaris mysterio, II, 45). – http://blogs.privet.ru/community/drevlepravoslavie/53608474

[9] **Ботева, Д**. Тракийският Херос в системата на тракийския пантеон. – *Jubilaeus. I: Юбилеен сборник в памет на акад. Д. Дечев*. София, 1998, 23-27.

[10] http://en.wikipedia.org/wiki/Ningishzida#cite_note-1, Sumerian.org Q&A#20 (Ningishzida).

[11] Cherub. – Jewish Encyclopedia.com, 2002-2011. Original, 1906.

[12] **De Vaux, R.** *Ancient Israel: Its Life and Institutions* (trans. John McHugh). New York: McGraw-Hill, 1961 (http://en.wikipedia.org/wiki/Cherub#cite_note-Jewish_Encyclopedia-2).

[13] Господ Бог се срещна и общуваше с Мойсей над умилостивилището, между двата херувима, които са върху ковчега на свидетелството, на всички неща, които Господ Бог даде на Мойсей и е заповядал на децата на Израел. – Изх. 25:18-22; 1 Царе 04:04; Samuel 06:02; 1 Kings 8:4-8; 2 King 19:15; 1 Летописи 13:06; Псалм 80:1; Псалм 99:1; Исая 37:16).

[14] Битие 3:24. Херувими - Guardians прикрепен към престола на Бога като защитна бариера за охрана на Неговата святост и на Едемската градина, за да пазят Дървото на Живота; „И Бог изгони Адам и го постави срещу рая на щастието; и постави там херувимите и пламенния меч, който се въртеше, за да пазят пътя към Дървото на Живота“.

[15] http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B3

[16] Grammatica dell'indoeuropeo moderno – etimologia, *dnghu.org/indoeuropean/indoeuropeo_etimologia.htm :*

***48**. PIE root ser- gives sérōs, 'guardian', 'heroe', Gk. ἥρως, and general verbal base serw, guard, protect, in sérwā, keep, preserve, Lat. seruāre, sérwio, serve, as Lat. seruīre, and sérwos, slave, servant, Lat. seruus (forms also found in other Italic dialects, cf. Osc. serevkid, 'protection', ooserclom, usually considered borrowings from Etruscan); cf. also O.Ind. Av. haraiti, (pasuš)haurvō, "shepherd", Gmc. sarwia, Bal. serg-, Sla. stergt.*

[17] **Гиндин, Л. А.** *Древнейшая ономастика Восточных Балкан*. С., 1981, с. 83.

[18] Интересни са също така близките съответствия със *сар* (цар), немското Herr, съответстващи на 'господар, владетел'.

[19] **Лазаренко, И., Е. Мирчева, Р. Енчева, Д. Стоянова, Н. Шаранков,** Храмът на понтийската Майка на боговете в Дионисополис, стр. 59

[20] *The "Mithras" Liturgy from the Paris Codex*. Edited and Translated by Marvin W. Meyer http://hermetic.com/pgm/mithras-liturgy.htm

Spirit of Spirit,
if it be your will,
give me over to immortal birth
so that I may be born again –
and the sacred spirit may breathe in me!

[21] **Nonnus, N.** Dion, VI, 155–223.

[22] **Джоунс, М., Л. Флексмън.** *Тайната на Троицата. Силата на числото три и кодът на сътворението*. С., 2011, с. 19.

[23] **Йонков-Владикин, Н**. *История на древните траки.* С., 1911–1912, с. 105.

[24] **Името Зиези/** Ziezi **е близко на народите на Балканите.** Така например на оброчна плочка от с. Чомаковци Врачанско, четем **Zie**i**si** (в музея на гр. Враца). Г. Михайлов публикува надпис от с. Кунино Врачанско, от трети век, с името **Zeizeis. Надгробен надпис от Рим на царица Зиаис (Ziais), дъщеря на Тиатус, дакийка по произход и съпруга на царя на костобоките Пиепорус, погребана от внуците си Натопорус и Дрилгиса.**

На стела от остров Лемнос се чете името **ζιαζι – Ziazi.** Учените идентифицират плочата като продукт на предгръцкото население на острова от VI в.пр.Хр. Тези факти означават най-малко, че това име или много близко до него с различни варианти на изписване е било *известно* по нашите земи и Егейския регион.

Зиези е родоначалникът на българите според Латинския хронограф от 354 г.: Ziezi ex quo Vulgares – Богът на боговете, от който са българите.

THE UNKNOWN HEROS, THE LORD OF LIFE

Peter Georgiev

Abstract

The present paper discusses the following issues:

1. What is the etymology of the name Heros?

2. Who is the Heros – is the horseman the bearer of the name, is the horseman the God?

3. What is the meaning of the serpent coiled around a tree?

4. Are the reliefs the expression of a cult or are they the result of a religion, a way to give meaning to the world?

As a result of research of the documentary sources and having analysed thematically related reliefs from the antiquity, the author has come to the following conclusions:

1. The horseman is not the God Heros; the horseman presents a gift or makes a request.

2. The serpent as part of the Tree of Life is his “defender”, “protector”, “master”, Heros, Cherub.

3. The name Heros is an epithet, which most probably has the meaning of defender, protector, used when addressing a god (Heros Asclepius, Heros Dionysus).

4. When addressing a person the possible meaning is that of patron, defender, related to an address to a posthumously deified person, like the present-day saints who have the functions of patrons.

5. The horseman‘s gesture holding up his three fingers, the Tree of Life with the serpent coiled around it are elements of a religions with complex symbols and meaning: a trinity of the Holy Spirit, and the Earth (Great Mother) and Sky (Father) spiritualised by the Spirit.

6. The reliefs of the Thracian horseman are generally messages and appeals for health that are placed in front of sanctuaries and healing springs of the Thracians.

Обр. 1

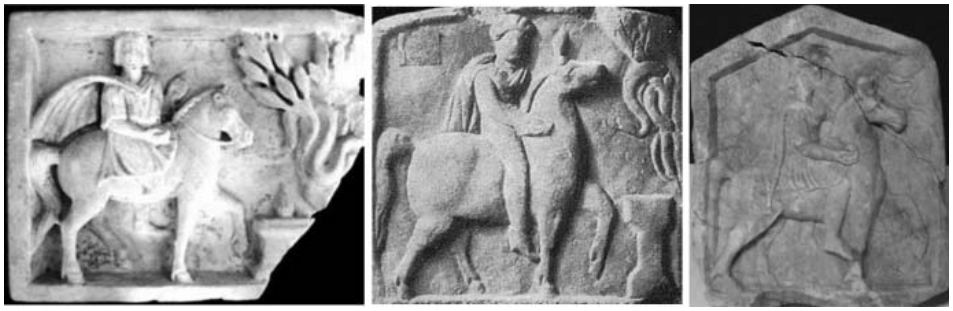

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

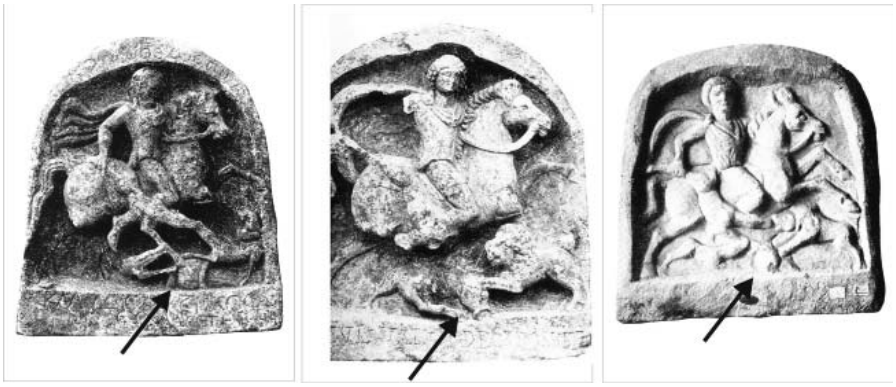

Обр. 6

Обр. 6

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

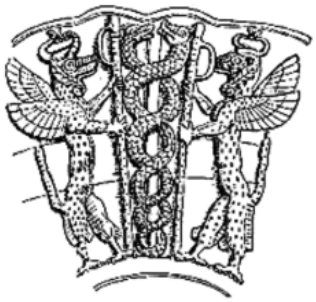

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21

Обр. 22

Обр. 23

Обр. 24

Обр. 25

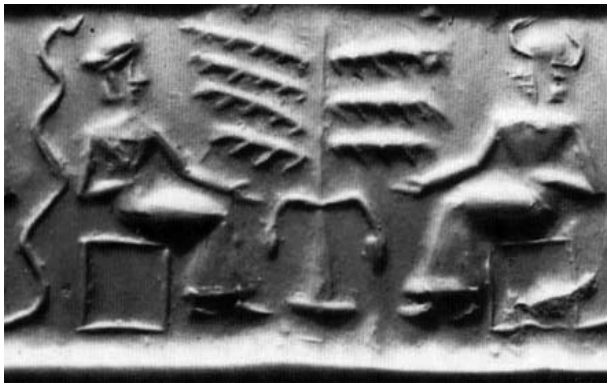

Обр. 26

Обр. 27

Обр. 28

ВНОСНА ГРЪЦКА КЕРАМИКА ОТ ПЛОВДИВ

София Христева

В средата на миналия век при разкопките на Небет тепе е установено обитаване на Трихълмието от халколита до съвремието, с известни прекъсвания[1]. В началото на 90-те години е доказано заселване през елинистическата епоха и в долната част на града, в югоизточното подножие на Трихълмието[2]. Територията на обитаването през елинистическата епоха е разширена значително след спасителни археологически разкопки през последните две десетилетия, докато информацията за предходната – класическа, и следващата – късноелинистическа епоха, остава оскъдна[3].

Натрупаният археологически материал през последните две десетилетия в гр. Пловдив и големият брой спасителни проучвания на неизследвана досега територия на античния град представят нови доказателства за характера, функцията и обитаваната територия на града в периода IV – I в. пр. Хр. Въпреки че за момента липсват цялостни публикации на голяма част от проучените обекти, натрупаният нов материал е възможност за един по-задълбочен анализ на артефактите, който ще даде по-детайлна картина за развитието на Филипопол в предримските периоди.

Публикуването и анализът на част от неизвестните в науката находки от тези обекти има за цел да помогне при изясняване на проблемите, свързани със селищната структура върху и около Трихълмието. Това налага както детайлен анализ на отделни типове артефакти, така и цялостно преразглеждане на структурите и материалите от този период. Настоящата работа ще представи наличните цели съдове и фрагменти от вносна гръцка керамика от тринадесет обекта, проучвани от 1961 г. до 2013 г. Сред тях са 5 обекта от Трихълмието, 4 от подножието му и 4 в неговата периферия. Обектите са отбелязани на картата (Обр. 1.) със следната номерация: 1 – Небет тепе; 2 – ул. „Турист" № 2; 3 – ул. „4 януари" № 15а; 4 – „Летера" (ул. „4 януари"№ 9); 5 – „Каблешково училище" (ул. „Княз Церетелев" № 17); 6 – ул. „ Кирил Нектариев" № 1; 7 – ул. „Митрополит Панарет" № 27; 8 – ул. „Иван Караджов" № 4; 9 – ул. „Козлодуй" № 2, 3; 10 – „Музея"; 11 – Некропол (бул. „Мария Луиза" № 23); 12 – ул. „Граф Игнатиев" № 22; 13 – Джендем тепе (Обр. 1.). Представен е публикуван и част от непубликувания[4] материал от теренните проучвания през последните години.

Предвид продължителността на обитаване на селището и факта, че проучванията на повечето обекти в Пловдив имат спасителен характер, установяването на най-ранните пластове е затруднено и не е ясен характерът на структурите, в които се откриват материалите от тези епохи. От разглежданите тук обекти, съгласно сведенията на проучвателите им вносна гръцка керамика се открива в структури от жилищен характер /постройки, ями/ или като част от гробен инвентар.

Обекти с материали от жилищни структури

Вносни материали от жилищни структури се откриват на обекти № 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10. Сред тях най-важно значение има билото на Небет тепе (Обр. 1, № 1). Проучени са пластове с няколко жилищни хоризонта, датирани най-общо в късната желязна епоха. Към вносните материали тук се отнасят: арибаловиден лекит[5] с издължено сферично тяло и пръстеновидно столче, на който с черен фирнис е изобразена ветрилообразна палмета с 16 листа (Обр. 4.2). Срединят лист се издига над останалите. Другите листа

са леко извити, с отрязани върхове. Датира се в трета четвърт на IV в. пр. Хр. Вторият лекит[6] има пръстеновидно столче, сферично тяло, висока шийка, фуниевидно устие, покрито наполовина с черен фирнис (Обр. 4.3). Вертикална дръжка е захванатa за шията и плещите, също наполовина покрита с фирнис. Цялото тяло е с мрежеста украса, като на местата на пресичане на някои линии са нанесени точки с бяла боя. Датира се в края на IV – началото на III в. пр. Хр. Подобни лекити са открити в могили № 1 и 9 при Севтополис от началото на III в. пр. Хр.; в некропола на Аполония, IV – III в. пр. Хр., и в две могилни погребения при Шумен, IV – III в. пр. Хр. Откриват се и фрагменти от кантароси, рибно блюдо, дръжки от фин съд с украса по тях, нанесена с бяла паста, които най-общо могат да се датират в IV – III в. пр. Хр.[7]

В рамките на Трихълмието са проучени още два обекта с жилищни структури, в които се откриват единични фрагменти чернофирнисова керамика. Единият е разположен на западния склон на Небет тепе (Обр. 1.3) [8], а другият – на източния склон на Джамбаз тепе[9] (Обр. 1.6). И в двата случая материалите се откриват в култови съоръжения – върху есхара и в пълнежа на яма, подобна на тези при есхарите. При първия фрагмента е с украса тип *west slope* от лаврови клонки, принадлежаща към групата на понтийската керамика и датираща го в III в. пр. Хр.[10]. При втория украсата е конвенционална *west slope* – атически тип, характерна за IV – III в. пр. Хр.[11]

В източното подножие на Трихълмието са проучени два съседни обекта с пластове и материали от елинистическата епоха – на ул. „Митрополит Панарет" № 27[12] (Обр. 1.7) и ул. „И. Караджов" № 4[13] (Обр. 1.8). И двата са сигурно датирани с монети в III в. пр. Хр. За първи път на ул. „Митрополит Панарет" № 27 (Обр. 1.7) се регистрира и пласт хиатус между структурите от I в. сл. Хр. и пластовете от ранната елинистическа епоха[14]. Артефактите се откриват във вкопани структури с жилищен характер. Вносните археологически материали тук са представени от: кантароси с профилиран ръб под устието от края на втората четвърт на IV – до първата четвърт на III в. пр. Хр. (Обр. 2.2 – 4); дръжка от кантарос с удебелен устиен ръб от края на IV в. пр. Хр. (Обр. 3.7); устия от кантарос с украса *west slope* (Обр. 3.4 – 5) от началото на III в. пр. Хр.[15]; стена от кантарос (?) с украса от хоризонтална бяла лента, под която личат врязани мотиви (Обр. 5.7); чаша с украса тип *west slope* (Обр. 5.6); паница (Обр. 5.3); купа (Обр. 5.4) с дата около 300 г. пр. Хр.[16] и фрагмент от еднофитилна чернофирнисова лампа с плосък диск, с паралели в некропола на Филипопол, датиран в края на IV до средата на III в. пр. Хр., некропола на Аполония (края на IV в. пр. Хр.) и некропола в Томи (средата на III в. пр. Хр.)[17].

На 50 м източно от него е разположен вторият обект (Обр. 1.8)[18]. В пласт с регистрирани подови нива и огнище се откриват фрагменти от чернофирнисови кантароси, един от които е атически тип с конвенционална украса стил *west slope* с огърлица от бръшлянови листа от III в. пр. Хр.[19] (Обр. 3.3); фрагмент от неканелирано тяло на кантарос, покрит с черно-кафява ангоба, датиран в третата четвърт на III в. пр. Хр.[20] (Обр. 3.9) и фрагмент от долната част на кантарос с канелирано тяло (Обр. 3.11).

На югоизток от Трихълмието, в централната равнинна част на по-късния римски град, са документирани пластове от елинистическата епоха в рамките на малки сондажи, разположени между структури от по-късни периоди. Това са обектите на ул. „Козлодуй" № 2 и 3а, б (Обр. 1.9)[21]. В тях се откриват единични керамични фрагменти от елинистическата епоха, сред които такива от вносна атическа чернофирнисова керамика, датирана най-общо в IV – III в. пр. Хр. (Обр. 5.8).

Непосредствено под южното подножие на Джамбаз тепе се намира обект „Музея"[22] (Обр. 1.10). Сериозната му площ позволява проучването в по-голяма дълбочина, където се

регистрират пластове и артефакти от V до I в. пр. Хр. Сред материалите от предримските периоди тук, интерес представлява цяла чернофирнисова солничка (Обр. 5.1) с точни паралели на Атинската агора, датиращи я в 375 – 330 г. пр. Хр.[23]

За пръв път на обект, попадащ извън границите на римския град, на разстояние около 200 м южно от южната му крепостна стена, се разкриват структури от предримски период – ул. „Граф Игнатиев" № 22 (Обр. 1.12). Обектът датира в късната фаза на класическия период – средата на IV в. пр. Хр.[24] Тук се откри малък фрагмент от устие на лекит, покрит с черен фирнис (Обр. 4.1). Принадлежи към типове, познати от Атинската агора и датирани от втората четвърт на VI в. до началото на IV в. пр. Хр. – Black Deianeira, Shoulder lekythos, Black-bodied lekythos, Squat lekythos[25]. Някои от характеристиките му продължават да се срещат и върху лекити от IV в. пр. Хр. В конкретния случай се датира между 400 и 325 г. пр. Хр., на базата на съпътстващия го керамичен материал.

Обекти с материали от ями

Вносна гръцка керамика от ями откриваме в два съседни обекта, разположени по западния склон на Небет тепе (Обр. 1.2, 4). В една от тях е открит фрагмент от чернофирнисова купичка/солничка със завит навътре устиен ръб, която се датира в 350 – 325 г. пр. Хр. (Обр. 2.2)[26]. От комплекс с ями произхождат: столче от кантаросовиден съд във форма на пресечен конус с релефен хоризонтален пръстен, фрагмент от устие на кантарос с удебелен ръб с част от дръжка с израстък към нея и дръжка, вероятно от амфора, от IV – III в. пр. Хр.[27] Подобни кантароси се откриват в Севтополис от края на IV – началото на III в. пр. Хр., и на Атинската агора, датирани в 350 – 320 г. пр. Хр.[28]

Обекти с материали от гробове

В началото на 90-те години на XX век е регистриран елинистическият некропол на Филипопол (Обр. 1.11). При проучването му в погребения на войни като гробни дарове са открити два кантароса. Единият е с по-малки размери (Обр. 3.1) и принадлежи към групата на понтийската керамика с украса тип *west slope* от лаврови клонки тип I.1[29], датиран в III в. пр. Хр. Другият (Обр. 3.2) е характерен за района на Егейското крайбрежие и територията на древна Македония. Украсата е с мотив огърлица (висящи капки), отнасяща се към различни периоди на III в. пр. Хр.[30] Сред находките е и глинена чернофирнисова еднофитилна лампа (Обр. 5.9) с плосък диск, конкавно столче и израстък от едната страна. Датира се в края на IV в. пр. Хр. по паралели от некропола в Аполония, или в средата III в. пр. Хр. съгласно хронологията на некропола в Томи.[31]

Обекти с материали извън контекст и преотложени в по-късни контексти

След многодишните проучвания на тепетата се установява, че при обитаването им през Късната античност и Средновековието, по-ранните пластове са изгребвани и теренът е подравняван. Такъв е случаят и на обект „Каблешковото училище", разположен в централната част на Джамбаз тепе (Обр. 1.5)[32]. Тук в скалните процепи се откриват единични фрагменти чернофирнисова керамика: фрагменти от кантароси с удебелен ръб на устието, които се отнасят най-общо във втората и третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Обр. 2.1)[33], и фрагмент от елинистически кантарос с канелирано тяло от III в. пр. Хр. (Обр. 3.10).

Различна е ситуацията на хълма Джендем тепе. При проведените археологически разкопки през миналия век, в рамките на проучената площ, пластове от предримските периоди не са регистрирани. На повърхността му обаче се откриват фрагменти битова керамика, работена на ръка и на колело, датирани в елинистическата епоха. От тук произхождат и фрагменти от чернофирнисови съдове – устие на фин съд (Обр. 5.5) и стена с украса *west slope*. И двата фрагмента са с много малки размери, което затруднява

определянето на формата на съда и датирането им. Третият фрагмент е от стена на съд (вероятно кантарос) с украса *west slope* – маслинова клонка и графит „ΑΛΕΞ _ _ Δ _ _"(Обр. 3.8). По украсата и надписа може да се отнесе към ранноелинистическата епоха.

Всички разгледани съдове са от групата на чернофирнисовата керамика, като се срещат и украсени в стила, известен като *west slope* в различните му разновидности. От представения материал се разграничават със сигурност типове от чаши, солници, купи, паници, още кантароси, лекити, рибни блюда, лампи.

Кантароси. Представени са с две форми. Едните са с профилирано устие, слабо разширяваща се шия, подчертан преходен ръб, полусферична долна половина на тялото, профилирано столче, конкавно дъно, две вертикални дръжки, захванати в горната част за устието, с равна горна повърхност и в долната част свързани с максималния диаметър на тялото. Дръжките имат израстъци в горната си част, които датират съдовете от края на втората четвърт на IV до първата четвърт на III в. пр. Хр.[34] (Обр. 1.5, 7; Обр. 2.1 – 4).

Втората форма на кантаросите е представена от по-фини съдове. Имат непрофилирано устие и украса *west slope*. Датират се общо в III в. пр. Хр. Кантаросите са от атически и понтийски тип. Различават се и няколко разновидности на украсата *west slope*: от лаврови и маслинови клонки, характерна за понтийския тип (Обр. 1.1, 3, 11; Обр. 3.1); с конвенционална украса с огърлица от бръшлянови листа, характерна за атическия тип (Обр. 1.7, 8; Обр. 3.4, 5; Обр. 3.3) и с мотив огърлица (висящи капки) – характерен за района на Егейското крайбрежие и територията на древна Македония (Обр. 1.11; Обр. 3.2). Голямото количество фрагменти на атически и понтийски кантароси показват, че те се налагат и в района на античния Пловдив като най-предпочитана вносна форма на чаша за пиене на вино през ранноелинистическата епоха и изместват на заден план другите съдове с подобно предназначение, като скифоси и киликси[35].

Лекити. Трите съда са от три типа, които имат последователна хронология. Първият и най-ранен се отнася към типове, познати от Атинската агора и датирани от втората четвърт на VI в. до началото на IV в. пр. Хр., като някои от характеристиките им продължават да се срещат и върху лекити от IV в. пр. Хр. (Обр. 1.12; Обр. 4.1). Идентифицира се с типовете: *Black Deianeira, Shoulder lekythos, Black-bodied lekythos, Squat lekythos*[36]. В конкретния обект, на базата на останалия керамичен материал, се датира между 400 и 325 г. пр. Хр. Вторият, арибаловиден лекит с 16-листна палмета, се датира в трета четвърт на IV в. пр. Хр. (Обр. 1.1; Обр. 4.2) с паралели в Аполония[37]. Тялото на най-късния лекит е покрито с мрежеста украса, като на местата на пресичане на някои линии са нанесени точки с бяла боя (Обр. 1.1; Обр. 4.3). Датира се в края на IV – началото на III в. пр. Хр. по точни паралели в Севтополис[38] и Аполония[39].

Паници. Този клас съдове е представен от един цял съд и фрагменти от други два. Целият съд и един от фрагментите се определят като солници (Обр. 1.2, 10; Обр. 5.1, 2) с дата между 375 и 325 г. пр. Хр., като в тракийски обекти продължават да се използват и през ранноелинистическата епоха. Друга дълбока паница с извит навън устиен ръб (Обр. 1.7, Обр. 5.4) се датира най-общо в 300 г. пр. Хр.

Лампи. От всички обекти са разпознати само 2 лампи (Обр. 1.7, 11; Обр. 5.9, 10). Лампите са идентични – еднофитилни, с плосък диск, конкавно столче и израстък от едната страна. Датират се от края IV до средата на III в. пр. Хр. по паралели от некрополите в Аполония и Томи[40].

Откриват се и фрагменти от ***рибни блюда***[41], които са трудно датируеми поради фрагментарността и липсата на графично представяне (Обр. 1.1), но най-общо се отнасят

към IV – III в. пр. Хр. по паралели в Севтополис[42]. Останалите фрагменти са трудно определими и датируеми за момента (Обр. 5.5 – 8).

Анализът на разгледаната тук вносна керамика, открита във Филипопол, дава най-обща представа за процесите и промените, които настъпват в града в периода между VI и I в. пр. Хр. Потвърждава се интензивното обитаване в района на Трихълмието и неговата южна и източна периферия през ранната елинистическа епоха, с прецизиране в границите в края IV – III в. пр. Хр. През класически период селището има различна пространствена характеристика. Липсата на керамика, която да датира в късноелинистическа епоха, предполага изместването или свиване на границите на селището. Сред съхранения материал от проучванията липват вносни материали от периода преди средата на IV в. пр. Хр. и към този момент това е най-вероятната приемлива начална дата на укрепленията на Небет тепе и превръщането на Филипопол в селищен център. Ранноелинистическата епоха се свързва с разцвета на града, съответно на различни търговски контакти и приток на ново население, придружаващо македонската инвазия в Тракия. Личат и предпочитанията към предмети на лукса, свързвани с консумацията на вино, представени тук основно от кантароси и лекити, използвани за съхранението на благовония. Това поставя нови въпроси. Дали съществува интеграция между местното население и новопристигналите? Доколко вносната керамика е част от бита на обикновеното местно население, или трябва да се свързва с присъствие на чужденци и представителите на властта? Има ли зависимост между статута на населението и обитаваната от него територия? Намирането на отговорите на тези въпроси е свързано с по-детайлно изследване на материалите и структурите от предримския период, възпрепятствано за момента от липсата на цялостни публикации на проучените обекти.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Топографска карта на Пловдив с план на римския град и обектите с вносна керамика от IV – II в. пр. Хр.

Обр. 2. Кантароси от втората половина на IV в. пр. Хр.

Обр. 3. Кантароси от III в. пр. Хр.

Обр. 4. Лекити от IV – началото на III в. пр. Хр.

Обр. 5. Чернофирнисова керамика: 1, 2 – солници; 3, 4 – купи/паници; 5 – 8: фрагменти от неидентифицирани съдове; 9, 10 – лампи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Детев, П.** Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – *ГНАМП*, 5, 1975, 27–40; **Ботушарова, Л.** Стратиграфски проучвания на Небет тепе. – *ГНАМП*, V, 1963, 61–76; **Кисьов, К.** За появата и развитието на тракийския град върху Трихълмието в Пловдив през елинистическата епоха. – *ГАМП*, IX/2, 2004, 177–186.

[2] **Мартинова, М.** Нови данни за градоустройството на Филипопол в източното подножие на Трихълмието. – В: *The Roman and Late Roman City.* София, 2002, с. 297.

[3] **Колева, Б., М. Боспачиева.** Спасителни археологически разкопки на обект „Четвърти януари" – Пловдив. – *АОР* през 1992 – 1993 г., Велико Търново, 1994, 64*;* **Колева, Б.** Спасителни разкопки на обект „Ресторант Филипопол II" – Пловдив. – *АОР* през 1995 г., София, 1996, 83–84; **Кесякова, Е., И. Топалилов.** Спасителни археологически разкопки на обект „Кирил Нектариев" № 1 в Пловдив. – *АОР* през 2002 г., София, 2003, 102–103; **Топалилов, И.** Спасителни археологически проучвания на обект „Ул. Стръмна № 4" в Пловдив. – *АОР* през 2003 г., София, 2004, 136–137; **Топалилов, И.** Археологически проучвания на ул. "Макгахан" № 1 в гр. Пловдив. – *АОР* през 2006 г., София, 2007, 387–390**. Топалилов, И., К. Станев.**

Спасителни археологически проучвания на ул. „Турист” № 2 в Пловдив. – *АОР* през 2007 г., София, 2008, 401–404. **Топалилов, И., К. Станев.** Спасителни археологически проучвания на обект „УПИ XXIX – 722, ул. „Душо Хаджидеков“ № 2 и УПИ XXVIII – 723, ул. „Митрополит Панарет“ № 27” от кв. 392 по плана на СГЧ – гр. Пловдив. – *АОР* през 2009 г., София, 2010, 386–388; **Мартинова, М.** Спасителни археологически проучвания на ул. ”Ген. Скобелев” № 30-34, гр. Пловдив. – *АОР* през 2007 г., София, 2008, 397–399; **Мартинова, М.** Спасителни археологически проучвания на ул. „Митрополит Панарет” № 26, гр. Пловдив. – *АОР* през 2007 г., София, 2008, 399–400; **Мартинова, М.** Археологически проучвания на обект „Ул. Митрополит Панарет № 26”. – *АОР* през 2008 г., София, 2009, 387; **Мартинова, М.** Археологически проучвания на обект „Античен театър – Северен вход”. – *АОР* през 2008 г., София, 2009, 385–386; **Мартинова, М.** Археологически проучвания на обект „Античен театър – Северен вход”. – *АОР* през 2009 г., София, 2010, 390–391; **Мартинова, М.** Редовни археологически проучване на обект „Форум – Север”, гр. Пловдив. – *АОР* през 2012 г., София, 2013, 318–319; **Танкова, Ж.** Археологически проучвания на обект „Музеят” в гр. Пловдив. – *АОР* през 2007 г., София, 2008, 395–397**; Танкова, Ж.** Археологически проучвания на обект „Музеят”. – *АОР* през 2008 г., София, 2009, 387–390; **Танкова, Ж.** Археологически проучвания на обект „Музеят” в гр. Пловдив. – *АОР* през 2009 г., София, 2010, 388–390; **Танкова, Ж.** Археологически обект „Музеят”, гр. Пловдив. – *АОР* през 2010 г., София, 2011, 338–339; **Божинова, Е.** Спасително археологическо проучване на обект „Каблешковото училище”, гр. Пловдив. – *АОР* за 2010 г., София, 2011, 344–346; **Божинова, Е.** Спасително археологически проучване на ул. „Митрополит Панарет” № 27, гр. Пловдив. – *АОР* за 2010 г., София, 2011, 346–348; **Божинова, Е.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй” № ЗА и ЗБ, гр. Пловдив. – *АОР* за 2011 г., София, 2012, 335–337; **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Митрополит Панарет“ № 27, гр. Пловдив. – *АОР* през 2012, София, 2013, 619–621; **Божинова, Е., С. Христева.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй” № 2, гр. Пловдив. – *АОР* за 2011 г., София, 2012, 333–335; **Божинова, Е., К. Станев**. Спасителни археологически разкопки на ул. „Д-р Ст. Чомаков” № 5, Небет тепе, гр. Пловдив. – *АОР* за 2012 г., София, 2013, 485–488; **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Иван Караджов” № 4, гр. Пловдив. – *АОР* за 2013 г., София, 2014, 393–395.; **Божинова, Е., С. Христева**. Спасителни археологически разкопки на ул. „Граф Игнатиев” № 22, гр. Пловдив. – *АОР* за 2013 г., София, 2014, 390–393**. Божинова, Е., С. Христева.** Пловдив през класическия период. Археологически проучвания на ул. „Граф Игнатиев” № 22. – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък*, 2014 (под печат).

[4] Изказвам благодарности на Е. Божинова и Ж. Танкова за предоставения материал.

[5] **Цончев, Д.** *Приноси към старата история на гр. Пловдив*. София, 1938, 20, обр. 39.

[6] **Детев, П.** Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – *ГНАМП*, 5, 1963, 35, обр. 13.

[7] **Ботушарова, Л.** Стратиграфски проучвания на Небет тепе. – *ГНАМП*, V, 1963, 72, табл. VI; 73, табл. VII, 1а, 1б, 4; **Детев, П.** Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – *ГНАМП,* 5, 1963, 33–38; обр. 12.

[8] **Колева, Б.** Един новооткрит олтар от Пловдив. – *ГАМП*, 1997, кн. VIII, 7–18.

[9] **Кесякова, Е., Ж. Танкова, И. Топалилов.** Спасителни разкопки в Пловдив (1997 – 2003). – *ГАМП*, 2004, 287; 309, обр. 33.

[10] **Колева, Б.** Един новооткрит олтар от Пловдив. – *ГАМП*, Пловдив, 1997, кн. VIII, 7–18.

[11] **Кесякова, Е., Ж. Танкова, И. Топалилов.** Спасителни разкопки в Пловдив (1997 – 2003). – *ГАМП,* 2004, 287; 309, обр. 33.

[12] **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Митрополит Панарет“ № 27, гр. Пловдив. – *АОР* през 2012, София, 2013, 620.

[13] **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Иван Караджов” № 4, гр. Пловдив. - *АОР* за 2013 г., София, 2014, 393 - 395.

[14] **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. Митрополит Панарет № 27, гр. Пловдив. - АОР през 2012, София, 2013, 620.

[15] **Rotroff, S. I.** Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material. Part 1,2. In: *The Athenian Agora*, vol. XXIX. New Jersey, 1997, fig.10 - 108.

[16] Ibidem, fig. 59 - 869, 870, 871.

[17] **Боспачиева, М.** Могилно погребение от елинистическия некропол на Филипопол. - *ИМЮБ,* XXI, 1995, 43-61.

[18] **Божинова, Е., Ц. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Иван Караджов” № 4, гр. Пловдив. - *АОР* за 2013 г., София, 2014, 393 – 395.

[19] **Божкова, А.** “West slope” керамика от България. – *Археология*, кн. 2, София, 2012, стр. 27 – 41.

[20] **Bozkova, A.** Hellenistic Cantharoi from Southwestern Bulgaria. - *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, supl. IV, в чест на проф. Людмил Гетов. София, 2005, стр. 46 - 51.

[21] **Божинова, Е.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй” № ЗА и ЗБ, гр. Пловдив.

- *АОР* за 2011 г., София, 2012, 335 – 337. **Божинова, Е., С. Христева.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Козлодуй" № 2, гр. Пловдив. - *АОР* за 2011 г., София, 2012, 333 – 335.

[22] **Танкова, Ж.** Археологически проучвания на обект „Музеят". - *АОР* през 2008 г., София, 2009, 387 – 390; Археологически проучвания на обект „Музеят" в гр. Пловдив. - *АОР* през 2009 г., София, 2010, 388 – 390; Археологически обект „Музеят", гр. Пловдив. - *АОР* през 2010, София, 2011, 338–339.

[23] **Rotroff, S. I.** Op. cit., fig.10 - 108.

[24] **Божинова, Е., С. Христева.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Граф Игнатиев" № 22, гр. Пловдив. - *АОР* за 2013 г., София, 2014, 390 393. **Божинова, Е., С. Христева.** Пловдив през класическия период. Археологически проучвания на ул. „Граф Игнатиев" № 22. – *Сборник Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край* (под печат).

[25] **Sparkes, B. A., L. Talcotte.** Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. Part 1. – In: *The Athenian Agora*, vol. XII. New Jersey, 1970, (P 9499), pl. 38, 314.

[26] **Топалилов, И., К. Станев.** Спасителни археологически проучвания на ул. „Турист" № 2 в Пловдив. - *АОР* през 2007 г., София, 2008, 403.

[27] **Колева, Б., Г. Кацаров.** Спасителни разкопки на западния склон на Небеттепе в Пловдив. - *ГРАМП*, XI, Пловдив, 2009, 1–16.

[28] **Чичикова, М.** Антична керамика. – В: *Севтополис I, Бит и култура*. София, 1984, 66; **Sparkes, B. A., L. Talcotte.** Op. cit., 122; **Божкова, А.** Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в.пр.н.е.). – *Археология* , кн. 2, София, 1989, 2.

[29] **Bozkova, A.** A Pontic Pottery Group of the Hellenistic Age (a Survey Based On Examples from the Bulgarian Black Sea Coast). – *Archaeologia Bulgarica* I, 2, 1997, 8 – 17.

[30] **Божкова, А.** "West slope", 27 – 41.

[31] **Боспачиева, М.** Цит съч., 43 – 61.

[32] **Божинова, Е.** Спасително археологическо проучване на обект „Каблешковото училище", гр. Пловдив. – *АОР* за 2010 г., София, 2011, 344–346.

[33] **Божкова, А.** Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в.пр.н.е.). – *Археология* , кн. 2, София, 1989, 2; **Sparkes, B. A., L. Talcotte.** Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. Part 1. In: The Athenian Agora, vol. XII. New Jersey, 1970, 122, 396, PL. 29, 700.

[34] **Божкова, А.** Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в.пр.н.е.). – Археология, кн. 2, София, 1989, 2.; **Sparkes, B. A., L. Talcotte.** Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. Part 1. – In: The Athenian Agora, vol. XII. New Jersey, 1970, 122, 396, PL. 29, 700.

[35] **Божкова, А.** Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V – III в.пр.н.е.). – Археология , кн. 2, София, 1989, 2.

[36] **Sparkes, B. A., L. Talcotte.** Op. cit., 122, 396, PL. 29, 700.

[37] **Венедиков, И.** Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947 – 1949 г. – В: *Аполония*, 1963, 106.

[38] **Чичикова, М.** Антична керамика, табл. XXIV, III.14.

[39] **Венедиков, И.** Цит. съч., 123.

[40] **Боспачиева, М.** Цит съч., 56.

[41] **Детев, П.** Разкопки на Небеттепе, 33–38. **Ботушарова, Л.** Стратиграфски проучвания, 72.

[42] **Чичикова, М.** Антична керамика, 14.

IMPORTED GREEK POTTERY FROM PLOVDIV

Sophia Hristeva

Abstract

The accumulated archaeological material in the last two decades in Plovdiv and the large number of rescue excavations in unstudied before parts of the ancient city presented new evidence about the nature, function and inhabited territory of Philippopolis in the period

between IV – I c. BC. Though the borders and the nature of the pre-Roman settlement are still under debate. The data are still sparse and lack complete publications of most of the excavated sites. This requires both a detailed analysis of individual types of artifacts, and a comprehensive review of the structures and materials of the period. The current article presents the available whole vessels and fragments of imported Greek pottery from thirteen sites studied from 1961 until 2013. All vessels are from the Group of black furnished pottery, there are also decorated in the style known as *"west slope"*. Kantharoi, lekythoi, bowls and salt shakers are recognized. The analysis of this type of artifacts confirmed intensive habitation in the area of the Three hills during the early Hellenistic Period with precision within III century BC. The complete lack of artefacts from the preceding Classical Period and the limited number of artifacts dated in the subsequent Late Hellenistic Period questions about shifting or decrease of the territory of the settlement during those periods.

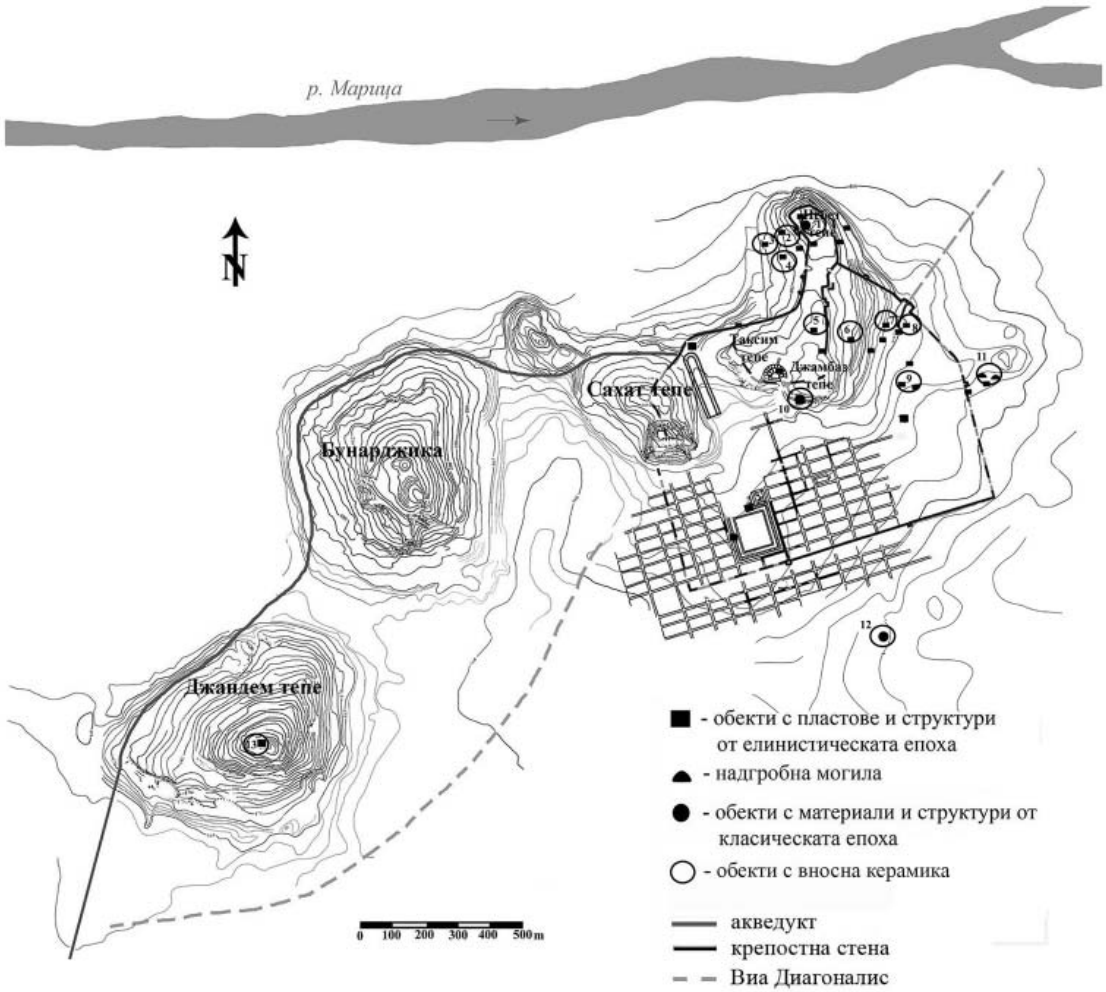

Обр. 1

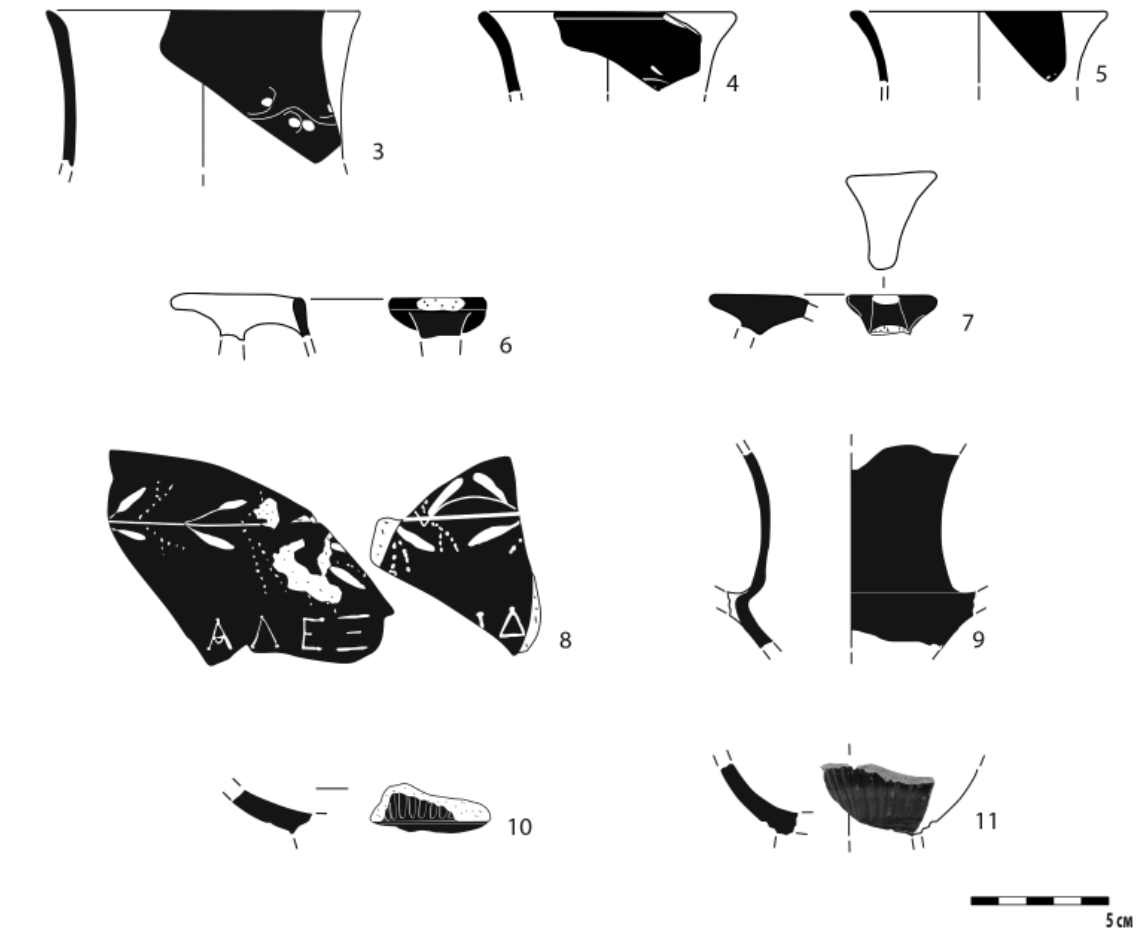

Обр. 3

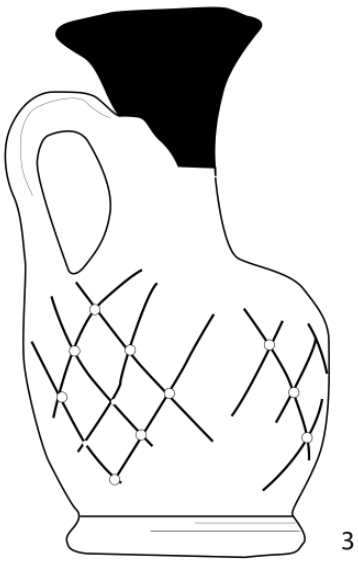

Обр. 4

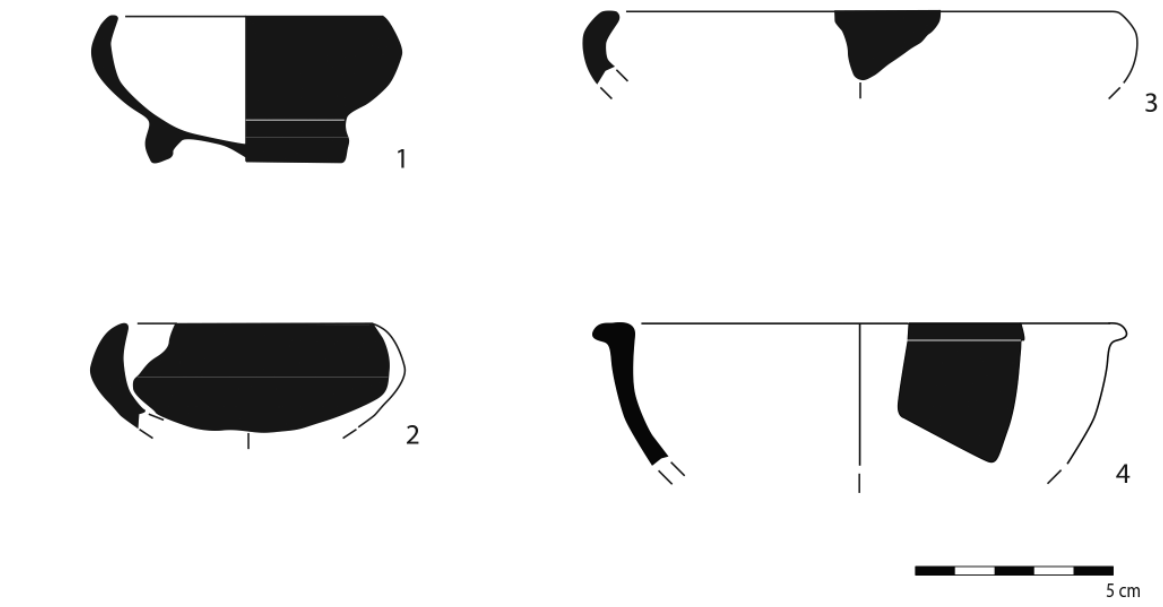

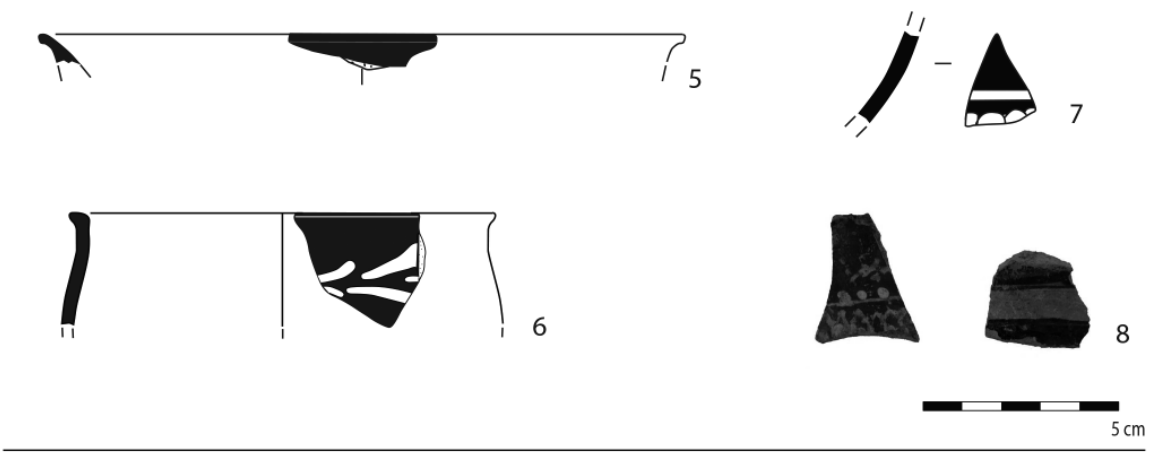

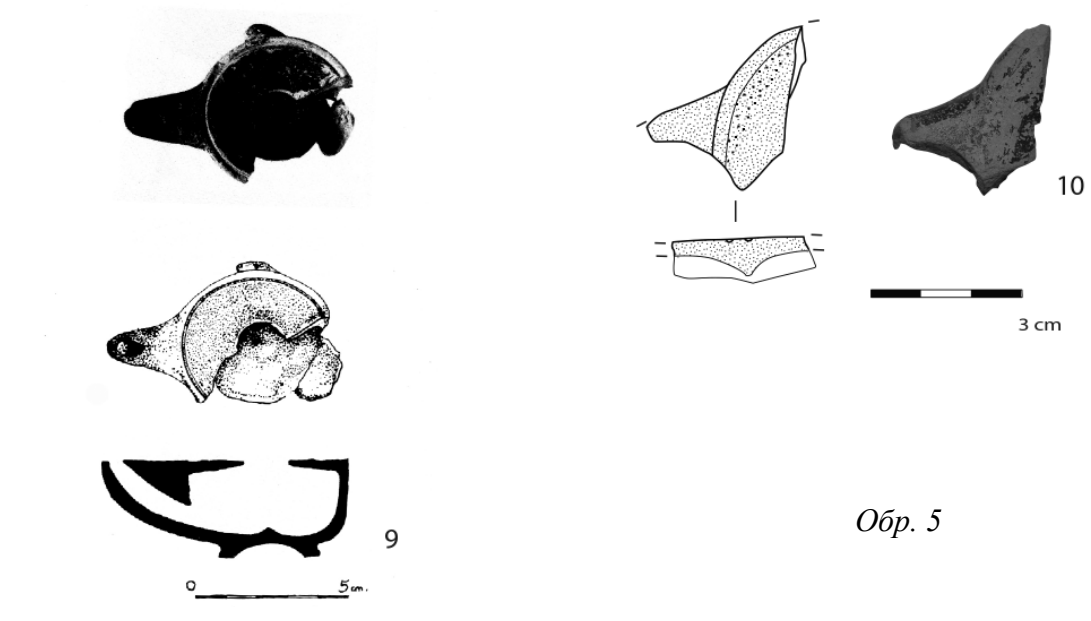

Обр. 5

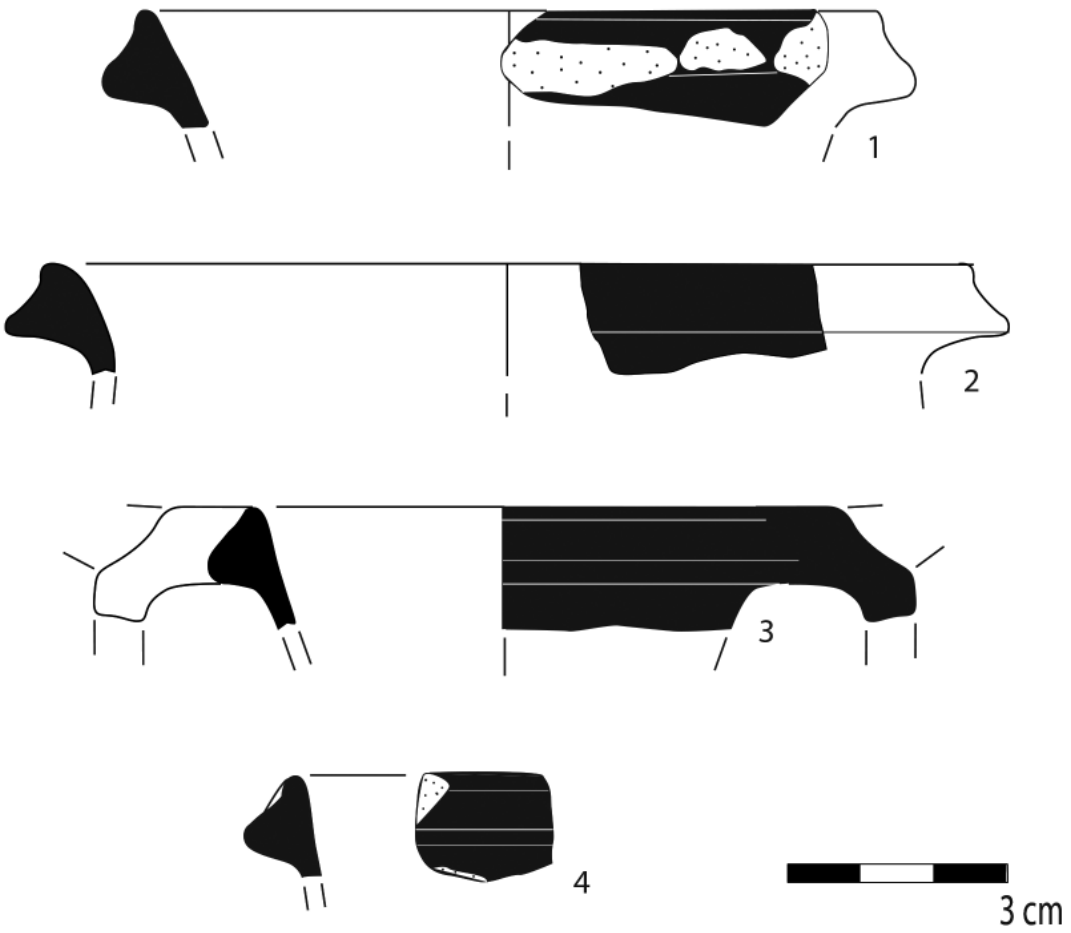

Обр. 2

РИМСКА КЕРАМИКА ОТ ФИЛИПОПОЛ (I ВЕК)

Цветелина Славкова

Филипопол е несъмнено сред най-значимите градски центрове в провинция Тракия. Историческите и археологическите данни за обитаването през I век, за съжаление, са изключително малко, което определи избора ми на тема за настоящата статия. Тя няма за цел да представи една пълна типология на керамичния репертоар, използван през този период, тъй като количеството на откритията материал е изключително малко, а да постави началото на бъдещи проучвания в тази насока.

Поради спасителния характер на провежданите археологически разкопки в централната част на Пловдив много рядко се разкриват структури, свързани с обитаването на града през I век. Причина за това са градежи от по-късни епохи, които ограничават площта за проучване или унищожават по-ранните структури. Поради това изследванията, свързани с керамичния материал от първото столетие след Христа, са изключително малко. Тук е представен материал, който ще помогне за проучването на керамиката през римската епоха във Филипопол, което ще бъде от полза за по-прецизно датиране на отделните периоди от съществуването на града. Обект на изследване е керамиката местно производство. Фрагментите от луксозна, вносна керамика и амфорна тара са споменати единствено във връзка с датирането на локалната такава.

Всички материали, използвани в настоящата работа, произхождат от обект на ул. „Иван Караджов“ № 4[1], намиращ се в близост до източната порта на града. На обекта са проучени пластове и структури от ранната елинистическа епоха до началото на XX век. Над пластовете от III век пр.Хр. непосредствено следват пластове от римската епоха. Материали от късния елинизъм липсват. Разграничени са два стратиграфски пласта със структури, датирани през първи век. Долният се състои от негорял, разложен кирпич. Характерът на свързаните с този пласт структури не е установен поради ограничената площ на проучване. Той е датиран най-общо в първата половина на I век. В него са открити монета на Реметалк I и фрагменти от стъклени съдове, направени чрез пресоване в калъп, чието производство се ограничава до средата на I век, когато е изместено от техниката на издуханото стъкло. Сред стъклените съдове присъства и фрагмент от съдче, изработено от жълтокафяво стъкло чрез издухване в калъп (Обр. 1)[2]. Тази техника се появява най-рано през втората четвърт на I век, като към края на века почти престава да се прилага. В кирпичените деструкции не е открита вносна керамика, с изключение на фрагмент от малка паничка *terra sigillata*, гладка, подпечатана с *planta pedis* (Обр. 4). За съжаление, поради малката големина на фрагмента формата не може да бъде определена. До момента точен паралел на печата не ми е познат. Друг датиращ елемент е фрагмент от битова керамика на колело с графит, изписан преди изпичането на съда (Обр. 3). Начинът на изписване на буквите датира този фрагмент в I век. Върху него е изписана римската мярка *sextarius*[3].

Керамиката, открита в пласта, може да бъде разделена най-общо на фина трапезна и груба кухненска керамика.

Трапезната керамика е съставена от чаши, паници, купи, стомни, кани. Произходът на формите идва предимно от пергамската и чандърлийската група на малоазийската луксозна керамика[4]. По технологичен признак тя може да бъде разделена на три групи.

По-голямата част от съдовете са изработени от фина глина с малко примеси от фин пясък в тестото (Обр. 5, 6, 7, 11, 14, 15, 19). Глината след изпичане има светлобежов или жълтеникавобежов цвят. Съдовете са добре изпечени и имат добре огладена повърхност. Преобладават съдовете, покрити с неравномерно нанесен червен лак или червена ангоба. Срещат се и единични фрагменти, покрити с неравномерно нанесен кафяв лак (Обр. 5). Втората група е представена от чашки, изработени от фина глина и изпечени до кафяво (Обр. 8, 10, 12). Повърхността им е добре огладена. Те нямат покритие. Третата група се състои от съдчета, изработени от фина глина със златиста слюда в тестото, лошо изпечени до кафяво с триделен лом, сив в средата (Обр. 13, 21). Повърхността им е покрита с тъмночервена ангоба. Сред трапезната керамика са открити няколко фрагмента от трапезни амфори, изработени от фина глина с ниска концентрация на дребни варовикови камъчета в тестото, изпечени до червено (Обр. 32 – 35).

Кухненската керамика е представена от гърнета и паници. Паниците са изработени на колело от груба, песъклива глина. Изпечени са до сивочерно. В зависимост от технологичните признаци гърнетата се делят на три групи: произведени на ръка от груба глина с примеси от пясък и едри камъчета в тестото, изпечени до сиво, изработени на колело от груба, песъклива глина, изпечена до сиво, и произведени на колело от по-фина, песъклива глина, изпечена до бежово или кафяво.

Кухненската керамика на ръка е представена предимно от масивни дъна, равни или конкавни. Открит е само един фрагмент от устие, украсен с пластична лента. Керамиката на ръка изцяло следва местните тракийски традиции (Обр. 28, 40).

Гърнетата на колело също са в силно фрагментирано състояние и цели форми не могат да бъдат възстановени. Устията са извити навън със заоблени или равноотрязани ръбове, при някои от тях има жлеб за капак. Дъната са равни или конвексни върху ниско, равноотрязано столче. При някои фрагменти от бежовата гама личат следи от червена ангоба (Обр. 22 – 27, 29, 31).

Сред керамичния материал на обекта бяха открити фрагменти от гърне, изработено на колело, което попада към групата на излъсканата сива римска керамика (Обр. 37). То има извито навън устие, украсено с две концентрични пластични ленти с ямички. Горната половина на съда е с конична форма, а долната със сферична, дъното липсва. Преломът между двете части на съда е подчертан от редуващи се врязани и излъскани линии. Цялата повърхност на съда е украсена с излъскани линии.

Следващият период на обитаване е свързан с пласт от ломени камъни, запечатан със сиенитов трошляк и пясък, който се намира непосредствено над пласта кирпич. Проследен е предимно в западния сектор на обекта. Керамичният материал, открит в него, почти липсва или е в изключително фрагментирано състояние и не може да бъде използван в настоящата работа. Пластът е датиран с монети на Клавдий, Веспасиан и Домициан и се свързва с изграждането на *Via Diagonalis*, минаващ непосредствено на запад от обекта. Хронологическата разлика между двата периода не би трябвало да бъде голяма. От керамичните фрагменти, открити тук, се разграничават няколко фрагмента от транспортни амфори за вино и зехтин, произвеждани в различни части на империята – Егейските острови, Мала Азия, Испания и др. (Обр. 36, 38, 39)[5].

Данни за обитаването на града през I век са регистрирани и на други обекти[6]. Добре датирани нива са регистрирани при комплекса на агората, при строежа на хотел „Тримонциум“ южно от нея, на ул. „Леонардо да Винчи“ № 21[7], където е проучена работилница от края на века за производство на трапезна керамика, лампи и теракоти, на ул. „Митрополит Панарет“ № 27[8] с работилница за сложнопрофилирани бронзови

фибули, също датирана в края на I век, и др. Керамичният материал от тях все още не е публикуван и не може да бъде използван в настоящата работа.

Несъмнено, керамичният материал е най-масовият материал, откриван при провеждането на археологически разкопки. Често той е и единственият датиращ материал. Поради тази причина внимателното му изучаване е от изключителна важност за прецизиране на хронологическите периоди. Представеният вече материал не дава изчерпателно картината на местното керамично производство през I век, а поставя началото на бъдещи изследвания в тази насока с натрупването на нов емпиричен материал.

КАТАЛОГ

1. Фрагмент от стъклено съдче, изработено чрез издухване в калъп. Жълтокафяв цвят. Дата: Втора четвърт на I – краят на I век. Обр. 1

2. Купичка, столчето липсва. Изработена от синьозелено стъкло, чрез пресоване в калъп. Дата: Първа половина на I век. Обр. 2

3. Фрагмент от съд, изработен на колело. Песъклива глина, изпечена до кафяво. Едноделен лом. Повърхността е покрита с плътна, кафява ангоба. С графит. Дата: I век. Обр. 3

4. Дъно на малка купичка, terra sigillata. Фина глина, изпечена до оранжевочервено. Външната и вътрешната повърхност са покрити с плътен, лъскав оранжевочервен лак. Печат върху вътрешната страна на съда – planta pedis. Обр. 4

5. Чашка. Изправено устие със заоблен ръб. Сферично тяло. Тялото и устието са отделени чрез релефен ръб. Фина глина, придобила при изпичането светъл, бежовожълт цвят. Едноделен лом. Добре огладена повърхност, покрита с кафяв лак. Диаметър на устието 11 см. Обр. 5

6. Чашка. Изправено устие със заоблен ръб. Сферично тяло. Тялото и устието са отделени чрез релефен ръб. Фина глина, придобила при изпичането светъл, бежов цвят. Едноделен лом. Добре огладена повърхност, покрита с червен лак. Диаметър на устието 11 см. Обр. 6

7. Чаша. Леко наклонено навътре устие със заоблен ръб, сферична долна част, дъното липсва. Горната и долната част на съда са отделени с релефен ръб. Без дръжки. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Добре изгладена външна повърхност. Добре изгладена вътрешна повърхност. Външната повърхност е покрита със светлочервена ангоба. Диаметър на устието 11 см. Обр. 7

8. Чаша. Биконична горна част. Заоблено устие. Сферична долна част. Дъното липсва. Горната и долната част на съда са отделени с релефен ръб. Украса от врязана линия под ръба на устието. Без дръжки. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Добре огладена външна повърхност. Добре огладена вътрешна повърхност. Външната повърхност е покрита с червен лак. Диаметър на устието 10 см. Обр. 8

9. Паничка. Наклонено навътре устие, заоблено, подчертано с врязана линия. Сферична долна част. Горната и долната част са отделени чрез релефен ръб. Дъното липсва. Фина глина с наличие на пясък в тестото, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена външна повърхност. Огладена вътрешна повърхност. Външната повърхност е покрита с тънък слой от тъмночервена ангоба. Диаметър на устието 14 см. Обр. 9

10. Чаша. Изправено устие със заоблен ръб. Сферично тяло. Дъното липсва. Украса от врязана линия върху плещите на съда. Песъклива глина, изпечена до кафяво. Триделен лом. Огладена външна повърхност. Диаметър на устието 7 см. Обр. 10

11. Чаша. Извито навън устие със заоблен ръб. Сферично тяло. Дъното липсва. Вероятно с две дръжки. Фина бежова глина. Едноделен лом. Огладена външна повърхност. Огладена вътрешна повърхност. Покритие от червена ангоба. Диаметър на устието 9 см. Обр. 11

12. Чаша. Наклонено навътре устие със заоблен, леко скосен устиен ръб. Биконично тяло. Дъното липсва. Две дръжки, разположени в горната половина на съда. Фина глина, изпечена до кафяво. Едноделен лом. Огладена външна повърхност. Огладена вътрешна повърхност. Покритие от неравномерно нанесен кафяв лак. Диаметър на устието 8 см. Обр. 12

13. Чаша. Сферична форма. Заоблен устиен ръб. Дъното липсва. Без дръжки. Фина глина със златиста слюда в тестото, изпечена до кафяво. Триделен лом. Огладена повърхност. Украса от врязани линии. Покритие с червена ангоба. Диаметър на устието 8 см. Обр. 13

14. Малка купичка. Сферично тяло. Леко завито навътре устие. Дъното липсва. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност, покрита с червена ангоба. Диаметър на устието 11 см. Обр. 14

15. Паница. Биконична форма. Заоблен устиен ръб. Дъното липсва. Среднофина, песъклива глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност, покрита с червена ангоба. Диаметър на устието 13 см. Обр.15

16. Паница. Конично тяло с удебелен устиен ръб. Дъното липсва. Фина глина със сребриста слюда в тестото, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност. Диаметър на устието 25 см. Обр. 16

17. Купа. Конично тяло с удебелен устиен ръб. Дъното липсва. Груба, песъклива глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Леко огладена повърхност със следи от червена ангоба. Диаметър на устието 19 см. Обр. 17

18. Дъно. Равно, поставено върху ниско столче. Фина глина със сребриста слюда в тестото, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност. Вътрешната повърхност е покрита с червена ангоба. Диаметър 7,2 см. Обр. 18

19. Паничка. Сферично тяло, сложнопрофилирано устие. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност, покрита с червен лак. Диаметър на устието 14 см. Обр. 19

20. Трапезна амфора, устие – сложнопрофилирано. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Огладена повърхност. Диаметър на устието 16 см. Обр. 20

21. Гърне. Извит навън устиен ръб. Фина глина със златиста слюда в тестото, изпечена до кафяво. Триделен лом. Огладена повърхност, покрита с червена ангоба. Диаметър на устието 21 см. Обр. 21

22. Гърне. Извито навън устие с жлеб за капак. Сферична горна част. Две дръжки. Песклива глина, изпечена до бежово. Триделен лом. Огладена повърхност с цвета на глината. Диаметър на устието 14 см. Обр. 22

23. Гърне. Извито навън устие с отрязан устиен ръб. Запазено е само устието. Груба, песъклива глина, изпечена до сиво. Едноделен лом. Груба повърхност с цвета на глината. Диаметър на устието 13 см. Обр. 23

24. Дъно. Вероятно от гърне. Конвексно, върху ниско, равно отрязано столче. Груба, песъклива глина, изпечена до кафяво. Добре огладена повърхност с цвета на глината. Диаметър 14 см. Обр. 24

25. Гърне. Извито навън устие и сферична горна част. Груба, песъклива глина, изпечена до тъмносиво. Едноделен лом. Леко огладена външна повърхност. Диаметър на

устието 21 см. Обр. 25

26. Гърне. Изправено, леко завито навътре устие със заоблен ръб. Сферично тяло. Две дръжки. Песъклива глина, изпечена до бежово. Триделен лом. Огладена повърхност, покрита с червена ангоба. Обр. 26

27. Фрагмент от сферично гърне с езичести дръжки. Груба, песъклива глина, изпечена до кафяво. Триделен лом. Огладена повърхност с цвета на глината. Обр. 27

28. Гърне, изработено на ръка, с отрязано устие. Груба, песъклива глина, изпечена до тъмносиво. Едноделен лом. Леко огладена повърхност с цвета на глината. Украса от пластична лента с ямички. Диаметър на устието 18 см. Обр. 28

29. Гърне. Извито навън, отрязано устие, украсено с езичести дръжки. Песъклива, груба глина, изпечена до сиво. Огладена повърхност с цвета на глината. Диаметър на устието 20 см. Обр. 29

30. Дъно на сферично гърне, конкавно, изработено на колело. Груба, песъклива глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Добре огладена повърхност с цвета на глината, покрита с розова ангоба. Диаметър 6 см. Обр. 30

31. Дъно, вероятно на гърне, изработено на колело. Груба, песъклива глина, изпечена до кафяво. Триделен лом. Огладена повърхност, покрита с плътен слой кафява ангоба. Диаметър 13 см. Обр. 31

32. Трапезна амфора. Извито навън удебелено устие, подчертано с релефен ръб. Фина глина, изпечена до червено. Триделен лом. Огладена повърхност. Диаметър на устието 12 см. Обр. 32

33. Трапезна амфора. Извито навън удебелено устие, подчертано с релефен ръб. Фина глина, изпечена до керемиденочервено. Едноделен лом. Огладена повърхност с цвета на глината. Диаметър на устието 13 см. Обр. 33

34. Шия на трапезна амфора. Преломът между шията и устието е подчертан с релефен ръб. Груба, песъклива глина, изпечена до червено. Четириделен лом. Огладена повърхност с бежов цвят. Обр. 34

35. Шия на трапезна амфора. Песъклива глина, опечена до червено. Триделен лом. Огладена повърхност, покрита с червена ангоба. Обр. 35

36. Фрагмент от транспортна амфора. Фина глина, изпечена до светложълто. Едноделен лом. Повърхността е покрита с бяла ангоба. Dressel 43. Произвеждана в някои от Егейските острови или Западна Мала Азия. За транспортиране на вино. Дата: краят на I – средата на III век. Обр. 36

37. Гърне. Извито навън устие със заоблен ръб, украсено с пластични ленти с врязани ямички, конична горна и сферична долна част. Песъклива глина, изпечена до сиво. Едноделен лом. Леко огладена повърхност с цвета на глината. Украса от врязани вълнообразни линии, съчетани с излъскани ивици. Диаметър на устието 18 см. Обр. 37

38. Фрагмент от транспортна амфора. Фина глина, изпечена до бежово. Едноделен лом. Повърхността е покрита със светла бежова ангоба. Dressel 2 – 4. Произвеждана в различни центрове в Киликия, Кампания, Етрурия, Бетика. Прототипът на този тип произхожда от остров Кос. За транспортиране на вино. Дата: I – II век. Обр. 38

39. Транспортна амфора. Фина глина, изпечена до червено. Едноделен лом. Бежова, огладена повърхност, покрита с тънък слой от кремава ангоба. Диаметър на устието – 11 см. Dressel 24. Произвеждана в Хиос, Еритрея, Пергам. За транспортиране на зехтин. Дата: краят на I – III век. Обр. 39

40. Дъно на гърне, конкавно, произведено на ръка. Груба, песъклива глина, изпечена до сиво. Двуделен лом. Груба повърхност с цвета на глината. Диаметър 9 см. Обр. 40

БЕЛЕЖКИ

[1] **Божинова, Е., Цв. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Иван Караджов“ № 4, гр. Пловдив. – В: *АОР* през 2013 г. София, 2014, 393–395.

[2] Хронологическото идентифициране на материала от стъкло е дело на Кристина Косева, на която искам да изкажа благодарност.

[3] **Божинова, Е., Цв. Славкова.** Цит. съч., 393–395.

[4] **Кабакчиева, Г.** Хронология и типология на глинените червенолакови паници от Тракия (I – IV век). –*Археология*, 4, 1983 г., 1–12.

[5] Амфорният материал на обекта е определен от Надежда Иванова, на която искам да изкажа благодарност.

[6] **Топалилов, Ив.** *Римският Филипопол. Том I. Топография, градоустройство и архитектура*. Велико Търново, 2012 г. и цитираната там литература.

[7] **Мартинова, М.** Спасителни археологически проучвания на обект „Леонардо да Винчи“, гр. Пловдив. – В: *АОР* през 2009 г. София, 2010, 341–342.

[8] **Божинова, Е., Цв. Славкова.** Спасителни археологически разкопки на обект „Митрополит Панарет“ № 27, гр. Пловдив. – В: *АОР* през 2012 г. София, 2103, 619–622.

THE ROMAN POTTERY FROM PHILIPPOPOLIS (Ist century AD)

Tzevetelina Slavkova

Abstract

The evidence about Roman pottery in the Ist century, is not investigated until now. There aren't articles of local production, neither of imports. This article aims to present information about early Roman pottery from Philippopolis. The studied archeological finds come from the archeological side of 4 Ivan Karadjov Str. near to the city eastern gate. Two stratified leyers from the early Roman period were excavated here. The earlier layer is fulfilled by mud-brick destruction and dates in the first half of Ist century. The later leyer is dated in the second half of Ist century. The article study the local ceramic production that is presented by two technological groups – fine red slip ware and course ware.

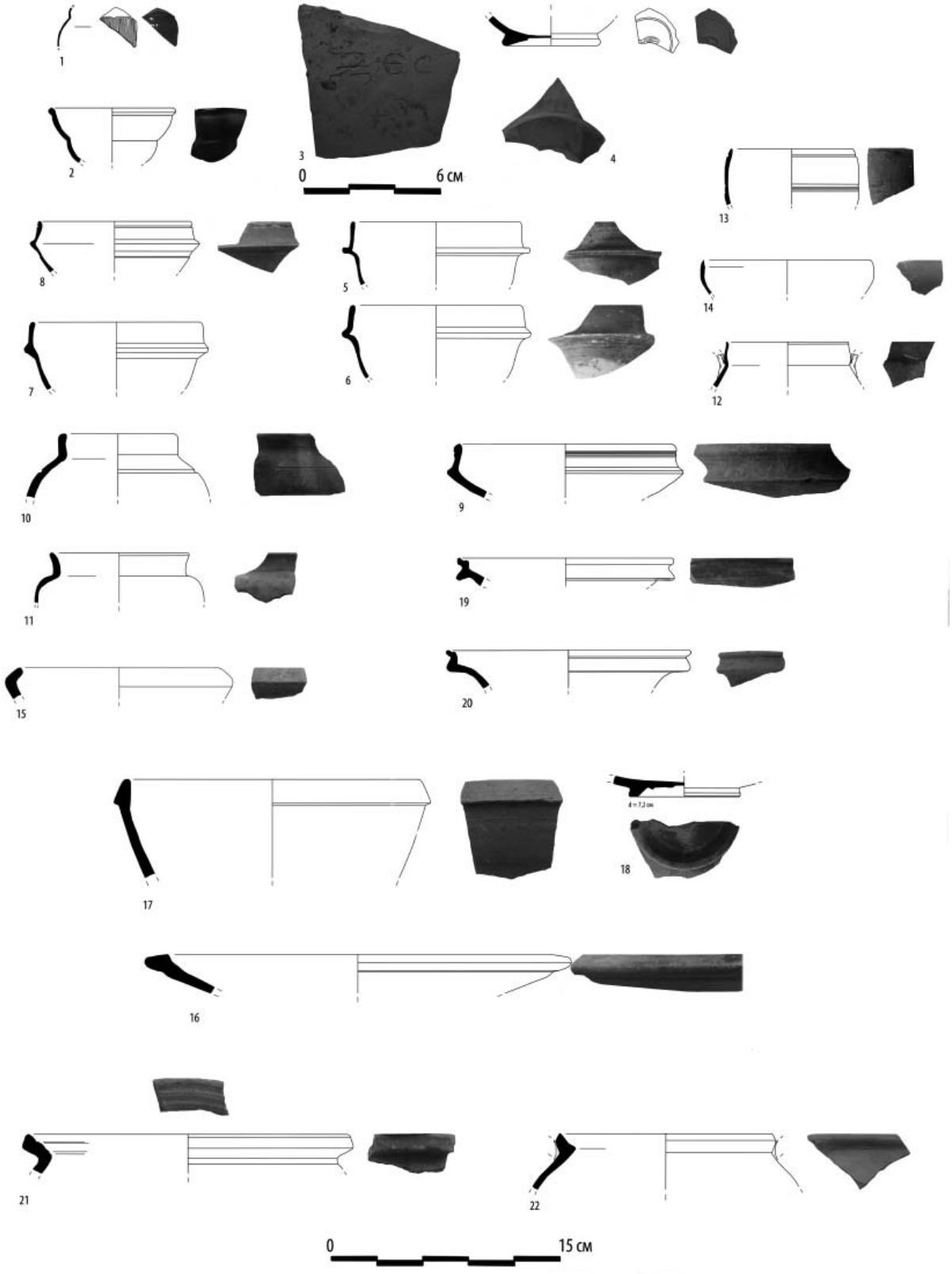
1
2
3
4
0
6 см
13
8
5
14
7
6
12
10
9
11
19
15
20
17
18
16
21
22
0
15 см

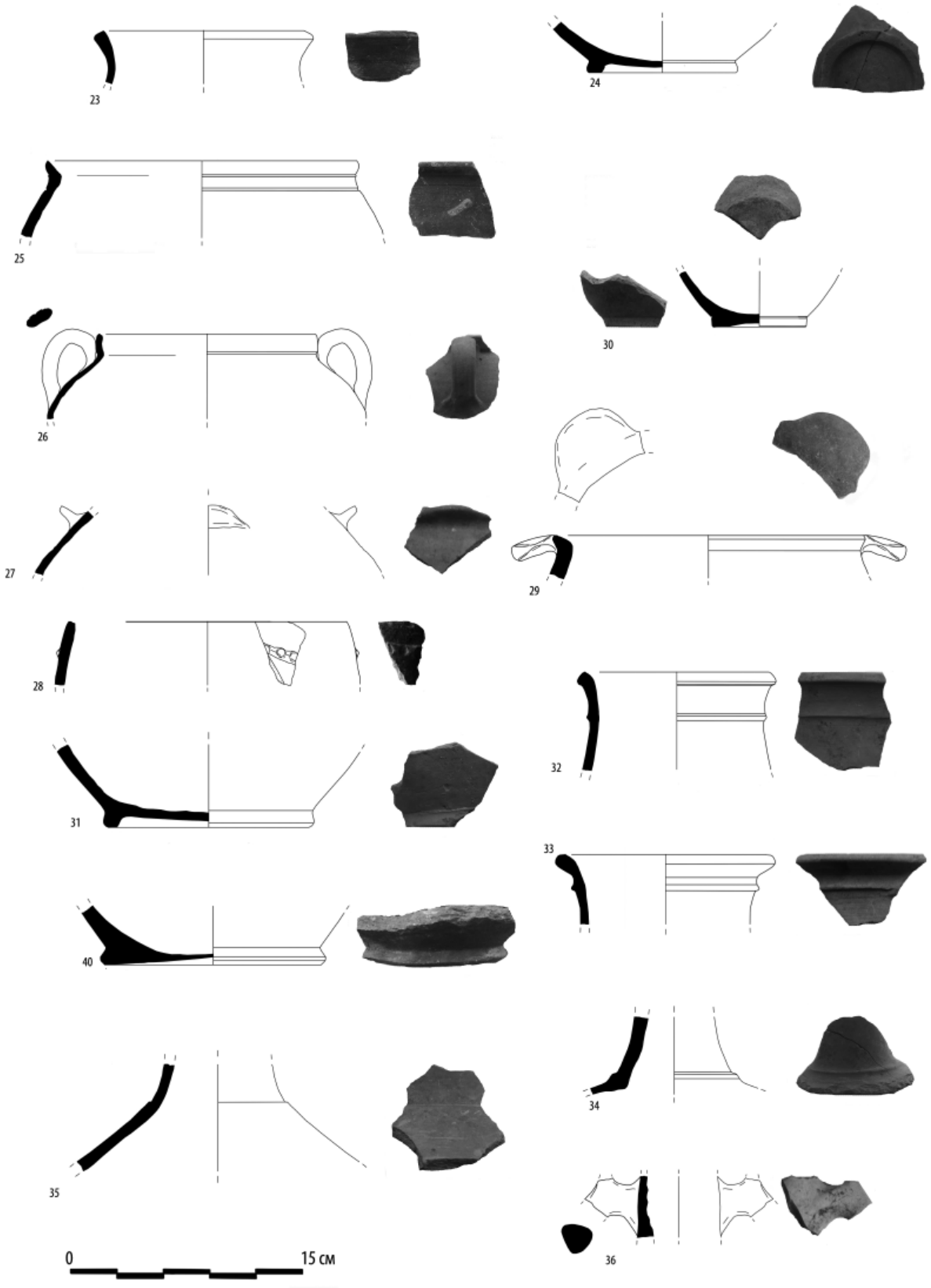
23
24
25
30
26
27
29
28
32
31
33
40
34
35
36
0
15 см

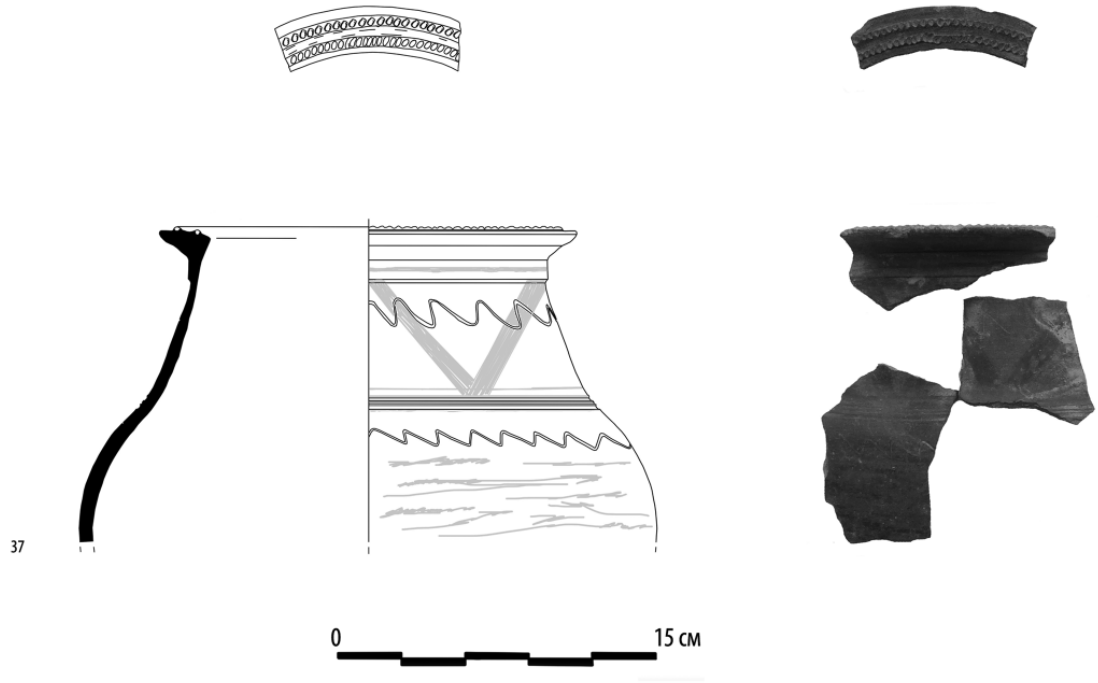
37
0
15 см

38

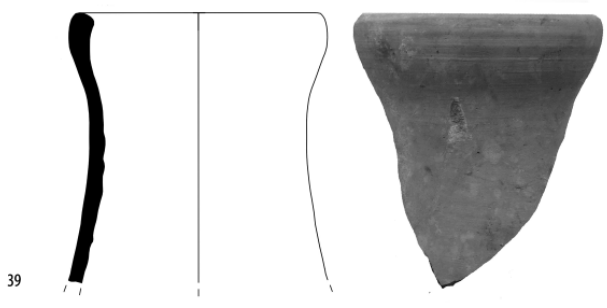
39

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН, ПРЕДСТАВЯЩ РОТОНДАТА „АНАСТАСИС" НАД ГРОБА ГОСПОДЕН В ЙЕРУСАЛИМ

Валери Йотов

По време на археологическите разкопки на обект „Късноантична крепост" на нос „Св. Атанас" до Бяла през септември 2011 г., пред входа на разположеното южно от раннохристиянската базилика т.нар. жилище на главния свещеник бе открит златен пръстен (пол. инв. № 541; обр. 1). Стратиграфската позиция на местонамирането на пръстена е в последния период на съществуване на раннохристиянския комплекс и изобщо на крепостта: втора половина на VI – първите десетилетия на VII в.

Общата характеристика и хронология на археологическия обект на нос „Св. Атанас" е следната. На това място се намират: късноантична крепост (краят на IV – началото на VII в.), която в източната си част е разположена върху тракийски култов център (с предварителна датировка V – I в. пр.Хр.). Частично са проучени сектори от укрепителната линия на крепостта, сектори с жилищни, стопански и складови сгради и други структури (обр. 2). Събрани са данни за уличната, водоснабдителната и канализационната мрежа. Цялостно са проучени: раннохристиянски комплекс (обр. 3), който включва: 1) базилика; 2) жилище на главния свещеник (възможно е това да е бил хора-епископът на района); 3) две кръщелни; 4) кладенец за светена вода (аязмо), както и жилищни и производствени съоръжения; 5) повече от 40 сгради; 6) 3 винарни, и 7) 5 пещи за трапезна, битова и строителна керамика. Разположението на крепостта на нос, който затваря и защитава непосредствено малък морски залив, позволява да се даде и друга характеристика на обекта – малък пристанищен град. Без съмнение, заливът е бил удобен за акостиране на малки морски съдове – основно за търговия[1].

Разположената южно от базиликата голяма двуетажна сграда, която може да се определи като жилище на главния свещеник (хора-епископ), е с размери на запазеното петоъгълно триделно помещение (обр. 4): дължина 16 и ширина 5,30 м, с дебелина на зидовете 0,50 – 0,55 м. Входът е бил от изток. Източната и западните части на помещението са били стопански. Източната – с три вкопани питоса; западната /с петоъгълна форма/ – вкопани един голям и един по-малък питос. Средната част (жилищна?) е била отделена от западната с дървена преграда (откриха се множество въглени и железни гвоздеи). В средната част е имало и огнище.

По-интересни находки в пластовете вътре в разрушената сграда са няколко ранновизантийски амфори, керамични лампи, фрагменти от стъклени каничка и чаши, медни пластини и синджир – части от кандило, множество медни монети от V – VI в., златна монета на император Фока (602 – 610) и пр.

Естествено, раннохристиянски комплекс с базилика и кръщелна, който е възникнал навярно някъде в края на IV – началото на V в. и е просъществувал до началото на VII в., е изисквал определен брой църковни служители. За един такъв служител знаем от една каменна плоча с надпис (обр. 5)[2]: открита е през 1969 г. при строежа на сградата за почивна база на Общинския съвет на Бяла и е публикувана по-късно от големия български епиграф В. Бешевлиев.

Възстановен, надписът би следвало да изглежда така:

В памет на Теодор Презвитера.

Според В. Бешевлиев надписът датира от началото на VI в. Възстановеното

е характерно за надписи от Мала Азия, поради което навярно се отнася за лице от малоазийски произход[3].

Най-вероятно плочата с този надпис е покривала или е била поставена над гроб. Твърди се, че тогава е бил открит и златен накит[4]. Без съмнение, в района на намиране на плочата трябва да се търси един от некрополите на крепостта[5].

Пръстенът (обр. 1)

Пръстенът представлява плоска халка, върху чиято външна повърхност има украса от лозови ластари и гроздове, изработени чрез филигран и гранули. Горната част е като чашка, върху която стъпва цилиндър с конусовиден / шатровиден купол. Отдолу на халката с гранули е инкрустиран равнораменен кръст.

Кратки бележки за пръстените в Античността

Приема се, че началото на носенето на пръстени (първите може би са били от нетрайни материали) като символ най-често на любовта или властта се отнася още за Древен Египет (някъде към 3000 г. пр.Хр.).

Обръщайки поглед назад и във връзка с темата, трябва да се припомни, че формата (или модата) на пръстените в Древна Гърция, Древна Тракия и в Рим има следните няколко характеристики: масивни или по-тънки плочки с врязани изображения или надписи; плочки с вградени скъпоценни камъни – геми и камеи с врязани изображения или надписи.

Пръстените във Византия

В Късната античност продължава същата традиция, но с вековете се развиват и нови форми. Авторитетното мнение на отговорника за Античния отдел на калифорнийския J. Paul Getty Museum и познавач на византийското ювелирно изкуство Jeffrey Spier резюмира: *Не са известни много накити от V в., но от края на този век и началото на VI в. е характерна появата на нови форми и украси, включително и за пръстени... Повечето византийски пръстени нямат геми/камеи, а основно са с декоративни рамки, надписи и пр.*[6], и продължава: *Усложнената конструкция на пръстените от VI в. насетне им дава архитектурен облик и някои примери наистина изглежда подсказват за реални сгради (може би църкви или Божи гроб) с колони от филигран тел и куполи*.[7]

Пръстени, представящи Гроба Господен в Йерусалим

Естествено бе при търсенето на паралели да се обърне внимание на средновековните, най-вече византийски пръстени от VI – VII в. с подобна форма.

Десетки примери на златни пръстени, които в горната си част имат колони с купол или пирамида (обр. 6), са познати от времето на Меровингските крале (средата на V – средата на VIII в.). За тях е отбелязано, че *са видни характеристиките на централна постройка в горната част*... и *подобни форми се свързват с гроба на Христос*[8].

В раздела, в който се спира на група пръстени с архитектурни форми, споменатият по-горе автор Jeffrey Spier отбелязва: *...кръжилото е ажурно с квадратна плочка отгоре, с колони в ъглите и друга пластина, върху която има купол. Наричани са архитектурни, защото приличат на църква или друга подобна сграда. Известни са златни и сребърни пръстени от съкровища от VI в. Модата се разпространява бързо на Запад и такива пръстени се откриват в некрополи от времето на Меровингите*.[9]

Сред няколкото достъпни по литература примери има и един златен пръстен с недотам ясна датировка (в средата на II хилядолетие), но пък открит в района на Храмовия хълм в Йерусалим (обр. 7). В кратката публикация е посочено, че в горната част представя храма над Гроба Господен в Йерусалим[10].

Както многократно е посочвано, най-почитаната светиня за християнството е

Гробът Господен и почитта навсякъде се изобразява не другояче, а именно с представяне на архитектурното съоръжение – ротондата „Анастасис", въздигната в 325/6 г. над гроба по времето на император Константин Велики (280 – 337). В специализираната литература на тема „Християнската археология" е прието, че възпроизвеждането на така наречената Константинова църква, т.е. църквата „Възкресение Христово" в Йерусалим, и по-специално на ротондата над Гроба Господен (осветени на 17 септември 335 г.) започва през VI в. и поставя началото на нова мода християнски култови предмети. Най-често цитираните примери на обекти/предмети са от VI – VII в.: предимно лети оловни и керамични ампули за миро; пръстени[11].

Още по-убедително се представя храмът над Гроба Господен във времето на кръстоносните походи – XI и в следващите векове. Много са примерите от западноевропейската нумизматика и сфрагистика и в приложното изкуство от XII – XIII в. Така монетите на кръстоносците често имат стилизирано изображение на Гроба Господен и надпис Sepulchrum Domini. Същите съчетания стоят и на печатите на патриарсите на Йерусалим (XII в.).

Подражанието било така утвърдено, че за да бъде възпроизведен моделът на Гроба Господен, било достатъчно да се имат предвид различни типове копия на архитектурни обеми (ленти, шнур, запис на цифри). Друг способ бил възпроизводството на добре разпознаваеми детайли от йерусалимските композиции на „Анастасиса" (шатровидният свод; формата на Кувуклията – стаичката/ротонда)[12].

Какво е представлявал комплексът и Ротондата в V – VI в.

Сградата – кувуклия; ротонда; храм – над Гроба Господен е многократно разрушавана през столетията. Приема се, че за началния период на съществуването ѝ най-вярно е представена на известната мозаечна карта (обр. 8) на „светите места" в базиликата „Свети Георги" в Мадаба, Йордания (VI в.)[13].

Разбира се, изработката на наподобяващи Храма над Гроба Господен артистични изделия е било доста схематично, но е удачно да се припомни описанието на посетилия между 867 и 878 г. Йерусалим константинополски патриарх Фотий:

... Колони с височина на човешки ръст обикалят Гроба... На колоните са стъпили нещо като корнизи, над които се извисяват арки, чието предназначение е било като за покрив. Но строителят..., направил кръг, който завършва като конус, а не като симетричен покрив[14].

Преки подобия на ротондата над Гроба Господен са само два храма в Константинопол: църквата „Св. Мина" (краят на IV в. – по-късно мартирий на светите Карп и Папила) и църквата „Св. Богородица" (457 – 474), която е била построена за мощите на светите Мария и Марта, сестри на праведния Лазар.

Много голяма е групата на „западните" архитектурни копия на Йерусалимския кувуклий/Храмът на Гроба Господен, от които ще дам като пример само параклиса (обр. 9) при Патриаршеската базилика в Аквилея, Северна Италия (XI в.).

Не е малък броят и на моделите имитации на Гроба Господен. Те били възприемани като икони и отчасти заменяли поклонничеството. В по-ново време имитациите стават неизброимо много и с различно предназначение.

Златният пръстен от Бяла представя в горната си половина Храма над Гроба Господен в Йерусалим, и по-конкретно Ротондата „Анастасис". Известните ранни (и някои по-късни) изображения и описания в писмени извори насочват тъкмо към такава форма на Храма над Гроба Господен – цилиндър с шатровиден/конусовиден купол.

Златният пръстен от Бяла е единственият от многото подобни, който е открит в

църковен комплекс, при това е и с безспорна датировка в VI в. – по-точно втората половина на века.

Златният пръстен от Бяла е открит пред входа на жилището на първосвещеник/ епископ и навярно е принадлежал на това неизвестно нам лице. Допълнително основание за такъв извод е наличието на християнски символ – кръст върху халката.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Златният пръстен

Обр. 2. Късноантичната крепост на нос „Св. Атанас" (разкопки 2009 – 2013 г.)

Обр. 3. Раннохристиянският комплекс

Обр. 4. Жилището на главния свещеник

Обр. 5. Каменна плоча с надпис *В памет на Теодор Презвитера*

Обр. 6. Златни пръстени от времето на Меровингските крале (средата на V – средата на VIII в.); по B. Päffgen. Die Ausgrabungen...

Обр. 7. Златен пръстен от района на Храмовия хълм в Йерусалим

Обр. 8. Рисунка по мозаечната карта на „светите места" в базиликата „Свети Георги" в Мадаба, Йордания (VI в.)

Обр. 9. Параклисът при Патриаршеската базилика в Аквилея, Северна Италия (XI в.)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йотов, В., А. Минчев.** *Късноантична крепост на нос „Св. Атанас"*. София, 2013.

[2] Благодарение на инициативата на тогавашния кмет Димо Трендафилов за откритието е съобщено на големия български историк балканист академик Николай Тодоров, който е свързан по майчина линия с Бяла. Навярно той е обърнал внимание върху надписа на изтъкнатия епиграф академик В. Бешевлиев.

[3] По текста на: **Бешевлиев, В.** Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. – *ИНМВ*, IX (XXIV), 1973, с. 301–304. Оказа се, че каменната плоча с надписа е запазена в училището в Бяла. Снимката на паметника в статията е с много лошо качество – тук за първи път се представя отново намерената плоча с надпис.

[4] По сведение на тогавашния кмет Димо Трендафилов.

[5] **Йотов, В., А. Минчев.** *Цит. съч.*, с. 22.

[6] **Spier, J.** *Byzantium and the West: Jewelry in the First Millennium*. New York, 2012, pp. 22–23.

[7] Ibidem, p. 24.

[8] **Päffgen, B.** Die Ausgrabungen in St. Severin zu Köln. – *Kölner Forschungen*, 5, 1, 1992, S. 416, Abb. 149–150.

[9] **Spier, J.** *Op. cit.*, p. 158–164.

[10] Вж. **Meshorer, Y.** Ancient Gold Ring Depicts the Holy Sepulchre. – *BAR*, 12, 3, 1986, p. 46–48. Спирам вниманието на този пръстен и поради обстоятелството, че тъкмо този открит като интернет ресурс паралел ме насочи към развитите тук изводи. Благодаря на проф. Елка Бакалова за съдействието.

[11] Виж по-подробно: Vikan, G. *Byzantine Pilgrimage Art.* Washington, D.C. 1982; новото и допълнено издание ми е недостъпно: Vikan, G. Early Byzantine Pilgrimage Art, Revised Edition. – *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications*, 5. Washington, D.C., 2010.

[12] Гроб Господен (*Воспроизведения Гроба Господня*). – В: *Православная энциклопедия* (електронна версия: http://www.pravenc.ru/text/168157.html#part_13).

[13] Виж недостъпната на мен статия: **Conant, K. J.** *The Original Buildings at the Holy Sepulchre in Jerusalem. – Speculum*, XXXI, 1956, p. 1–48.

[14] Вж. **Фотия, святейшего архиепископа константинопольского. О гробе Господа нашего Иисуса Христа и другие малые творения. – В:** *Православный палестинский сборник*, 31. СПб., 1892 (електронна версия: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/IX/860-880/Fotij/O_grobe/text.htm**).**

A GOLD RING DEPICTING THE ROTUNDA "ANASTASIS" WHICH COVER THE HOLY SEPULCHRE

Valeri Yotov

Abstract

During excavations in 2011 on the early antique fortress of St. Atanas cape near Byala (50 km south of Varna) a gold ring was found south of the basilica.

Undoubtedly, the ring belonged to a senior priest (probably Bishop of Hora) and dated in 6th century. On the basis of comparing with other rings and Christian cult objects from the Middle ages the author believes that the gold ring from Byala represents the rotunda called the *Anastasis* ("*Resurrection*") that covered the Holy Sepulchre.

Обр. 1

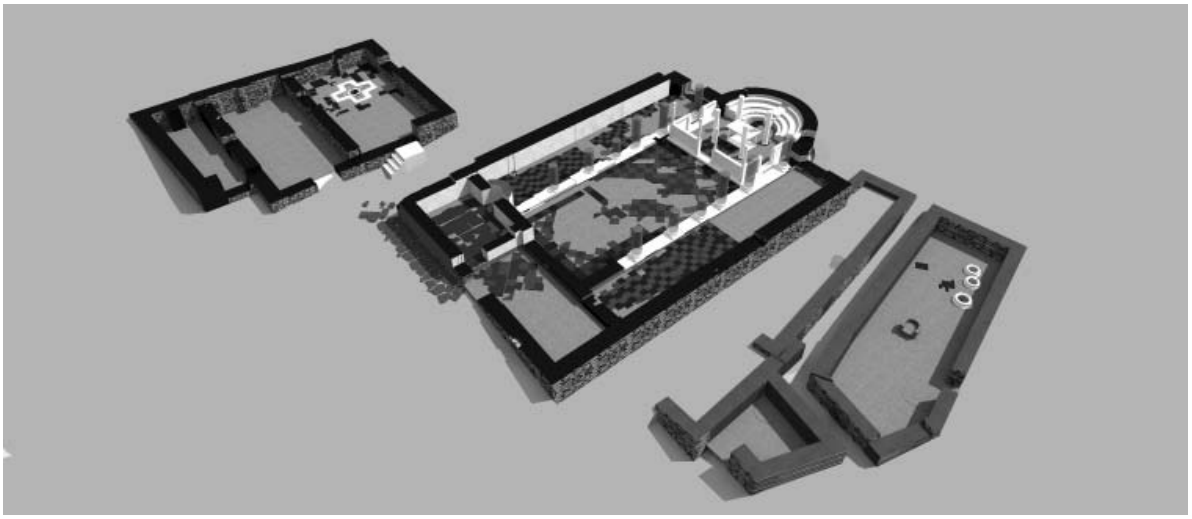

Обр. 3

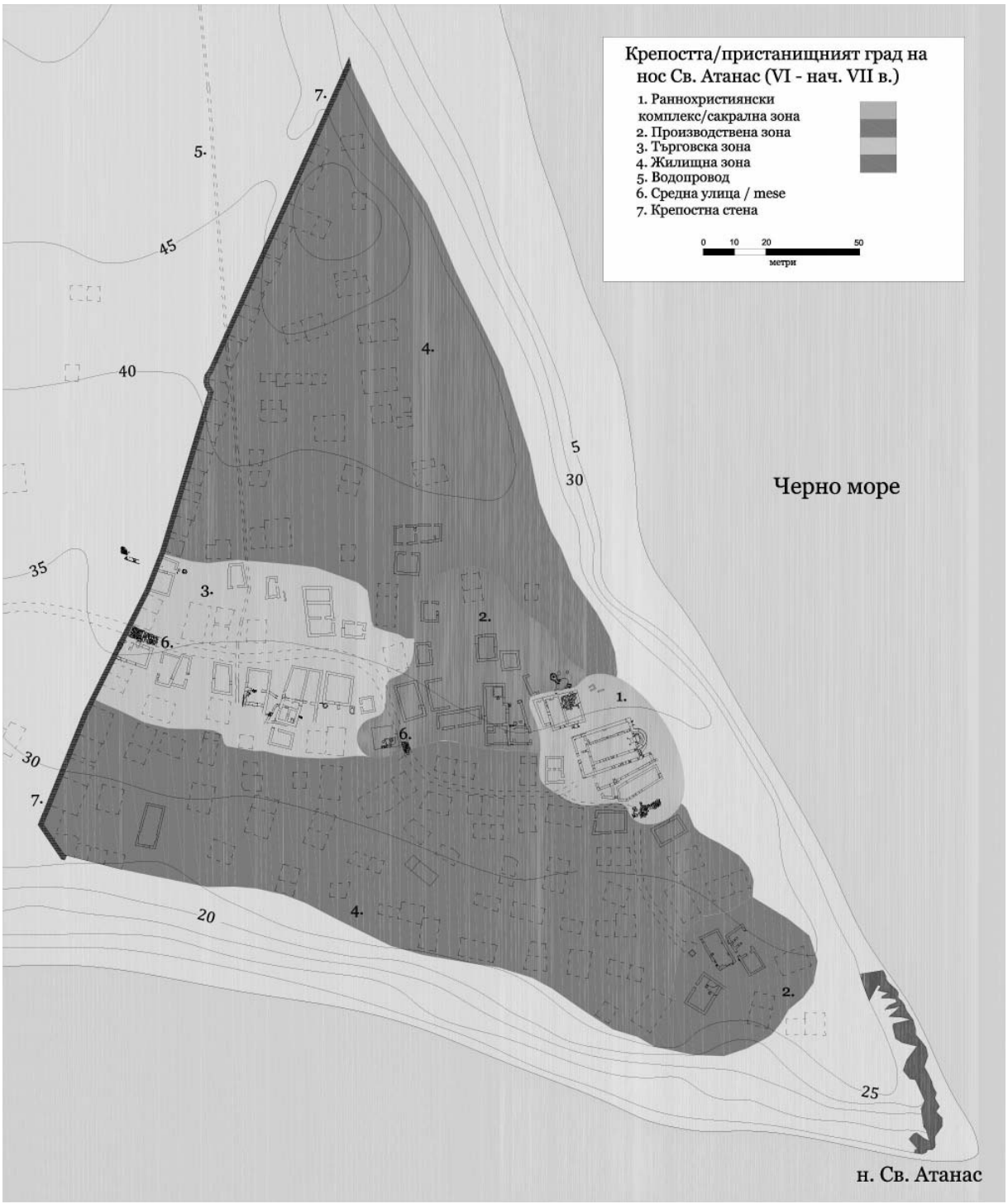
Крепостта/пристанищният град на нос Св. Атанас (VI - нач. VII в.)
1. Раннохристиянски комплекс/сакрална зона
2. Производствена зона
3. Търговска зона
4. Жилищна зона
5. Водопровод
6. Средна улица / mese
7. Крепостна стена
0 10 20 50
метри
Черно море
н. Св. Атанас
45
40
35
30
20
25

Обр. 2

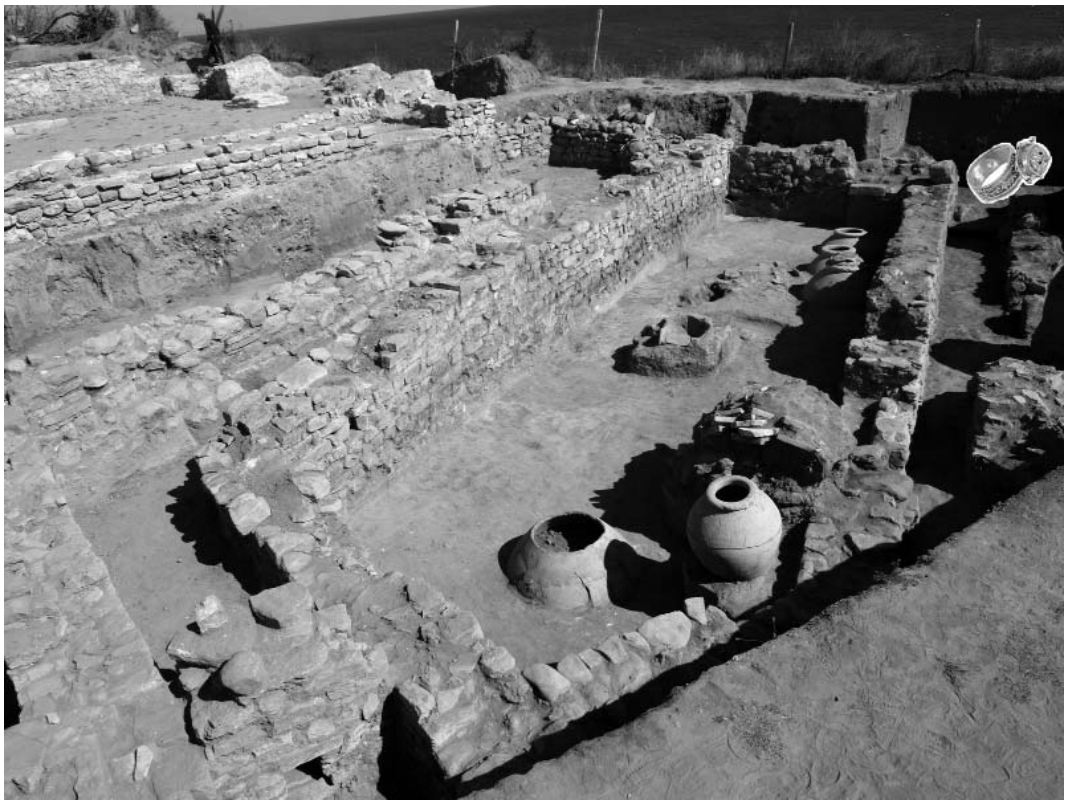

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

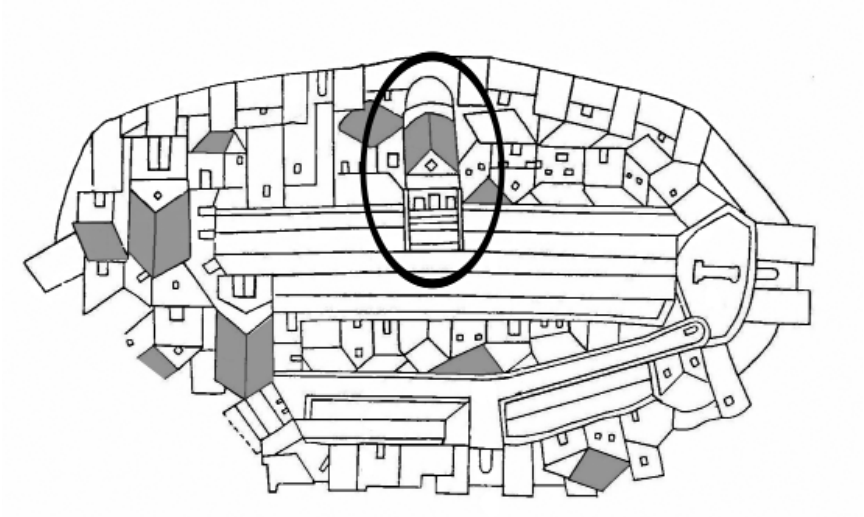

Обр. 8

Обр. 9

СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПЪТИЩАТА НА КАНОВЕТЕ АСПАРУХ И КОТРАГ ОТ „ВЕЛИКА (КУБРАТОВА) БЪЛГАРИЯ" КЪМ НОВАТА РОДИНА

Георги Атанасов

Писмените извори са категорични, че след кончината на кан (каган ?) Кубрат около 665 г.[1] под силен хазарски натиск „Велика България" се разпада, като петимата му синове поемат в различни посоки с предвождани от тях прабългарски групи. Това събитие с някои нюанси е отразено по сходен начин от средновековните хронисти. Най-изчерпателен е Теофан Изповедник: *Малко след неговата смърт (на Кубрат – б.а.) петте му сина се разделили и се отдалечили един от друг с тази част от народа, която всеки един от тях имал под своя власт. И първият син, наречен Батбаян, спазил нареждането на баща си и останал в земята на прадедите си досега, а вторият, неговият брат, наречен Котраг, преминал р. Танаис (Дон – б.а.) и се заселил срещу първия брат. Четвъртият и петият, като прехвърлили реката Истър, наречена още Дунав, единият останал там, в аварска Панония, подвластен на кагана на аварите заедно с войската си, а другият достигнал до Пентапол в Равена и се подчинил на царството на християните. Най-сетне третият от тях, наречен Аспарух, като преминал реките Днепър и Днестър, по-северни от Дунав реки, и като завзел Онглос, заселил се между него и онези реки*[2]. Сходен е текстът на патриарх Никифор, което е разбираемо, защото двамата с Теофан ползват един първоизточник – т.нар. Велик Хронограф[3]: *Те (синовете на Кубрат – б.а.) пренебрегнали бащиното си напътствие и след кратко време (след кончината на Кубрат – б. а.) се разделили един от друг, като всеки един от тях откъснал една част от народа. От тях първият син, наречен Баян, останал съгласно поръчението на баща си в земята на прадедите си чак досега, а вторият, наречен Котраг, преминал река Танаис и се заселил срещу тях. Четвъртият пък преминал реката Истър и се настанил в Панония, която се намира сега под аварите, като станал подвластен на местния народ. Петият се установил в Равенския Пентапол и станал данъкоплатец на ромеите. Най-после третият брат, на име Аспарух, преминал реките Днепър и Днестър и се заселил при Истър*[4]. С малки нюанси аналогична история ни представя и Анастасий Библиотекар, което е разбираемо, защото компилира от Теофан и Никифор: *Но кратко време след неговата смърт (на Кубрат – б.а.) те (синовете му – б.а.) се разделили и потеглили на разни страни – всеки начело на тази част от народа, която била подчинена под властта му. Първият му син, който се наричал Батий (Батбаян-Баян – б.а.), пазейки завета на баща си, останал в земите на своите предци до днес. Вторият пък – братът на Батий, на име Контраг, преминал река Танаис и се преселил в съседство с първия си брат. А четвъртият и петият преминали река Истър, т.е. Дунав. Единият от тях се подчинил на аварския каган в аварска Панония и останал там с народа си. Другият пък отишъл в Пентаполис, недалеч от град Равена, и минал под властта на християните. Третият брат пък, на име Аспарух, преминал Днепър и Днестър, стигнали до Онгъла*[5].

На този красноречив фон е очевидно, че най-големият Кубратов син, Батбаян, приема хазарското върховенство и продължава да обитава изконните земи на българите уногондури на север от Кавказ в Кубанието и Източното Приазовие (обр. 1-I). Видя се, че хронистите сравнително подробно очертават и пътищата, които поемат по-малките

Кубратови синове Алцек и Кубер (обр. 1). Първият, след кратък престой в аварския каганат (поради някакъв конфликт ?), продължил на юг и се установил в Северна Италия, и по-специално в Пентаполис – пет града в района на Равена. Малко по-късно Алцек с предвожданите от него българи напуска Пентапол, респективно византийската територия, и отива при краля на лангобардите Гримуалд (662 – 671). След кратък престой бил изпратен при кралския син принц Ромуалд в района на Беневенто в Южна Италия[6]. Вторият син Кубер се установява в аварска Панония (по-специално в района на Сирмиум), където е назначен от аварския каган за управител на сирмисианци и българи, след което въстанал, победил аварите и се заселил недалеч от Солун в Керамсийското поле[7]. Неясна, а и необсъждана специално е изходната точка на емиграцията им на запад. Това е тема за друго изследване, но логиката предполага, че техните домени са били в западната част на „Велика Кубратова България", т. е. на запад от Днепър.

Маршрутът на кан Аспарух от Старата Велика България към Дунавска България. Мнозинството историци приемат, че подобно на Алцек и Кубер, маршрутът на Аспарух /или поне крайната му точка/ от Велика България към Долен Дунав е пределно ясен – напуснал изконните български територии в Прикубанието и Източното Приазовие и достигнал до Онгъла. Така възприетата изходна точка на емиграцията в западна посока обаче е твърде спорна. От една страна, според контекста на изворите следва, че Прикубанието и Източното Приазовие е територия, обитавана от големия брат Батбаян (обр. 1-I). На фона на практиките в евразийската степ е малко вероятно двамата братя Батбаян и Аспарух с предвожданите от тях орди да обитават една и съща територия, при това не особено обширна. Прочее, Теофан изрично набляга на този факт: *Петте му сина се разделили и се отдалечили един от друг с тази част от народа, която всеки един от тях имал под своя власт* – т.е. самият първоизточник отхвърля възможността ордите (*народите*) на Батбаян и Аспарух да обитават една и съща територия. От друга страна, когато описват движението на българите уногондури, предвождани от Аспарух към Долен Дунав, хронистите единодушно посочват, че е прекосил само Днепър и Днестър. Нали ако обитаваха Прикубанието и Приазовието[8] или Долна Волга, както се твърди напоследък[9], Аспаруховите българи трябваше да прекосят задължително и Танаис (Дон) (обр. 1, 2)? А той е добре познат хидроним, използван неведнъж като ориентир в съчиненията на цитираните по-горе извори, включително по отношение на прабългарите, респективно Кубрат и синовете му. Това може да означава, че изходната точка на Аспаруховите българи е на запад от р. Дон, и по-специално в пространството между среден Днепър и Донец, явяваща се и ареал на разпространение на паметниците тип *Малая Перещепина* (обр. 1, 1а). Вече стана въпрос, че при хазарската инвазия срещу България (след кончината на кан Кубрат), която идва от югоизток и се развива на запад – северозапад, първи поема удара, респективно подчинение, Батбаян. Сиреч неговата орда обитава зоната на Приазовието и Кубан, т.е. до граничната полоса с хазарския каганат. Наистина, патриарх Никифор в пряк текст пояснява, че най-големият син на Кубрат, Батбаян, *останал според заръката на баща си в земята на прадедите си чак досега"* (началото на IX в., когато е съставено съчинението му – б. а.)[10]. Това може да се тълкува различно, но примерно може да означава, че в навечерието на хазарската инвазия Батбаян не владеел земите („домена") на Кубрат, защото хронистът щеше да пише че обитавал *земята на баща си*, а не *земята на прадедите си*, която действително е в Кубанието и Източното Приазовие[11]. Очевидно резиденцията на Кубрат преди кончината му около 665 г. е в територия, която е различна от тази, която управлява Батбаян. След като и Аспарух, подобно на големия си брат Батбаян, се представя като предводител на уногондурите, то означава, че в границите на

Велика България около навечерието на смъртта на Кубрат (665 г.) има две групи уногондури – едните под властта на Батбаян, а другите – на Аспарух. При положение, че уногондурите на Батбаян са в Приазовието, то тези, начело на които застанал Аспарух, е логично да са на запад от Дон, между Среден Днепър и Донец, където е гробът на Кубрат и паметниците тип *Малая Перещепина* (обр. 1-II, 1а). В нарочни статия и обширна студия вече съм привел аргументи, че тъкмо в тази зона след победата над аварите около 635 г., предвид променената геополитическа среда и овладяване на големи територии на запад, Кубрат създава нов владетелски „домен" с главна резиденция по Среден Днепър (обр. 1-II; 1а)[12]. За това свидетелстват серия богати аристократични погребения и комплекси, групирани основно в зоната на р. Днепър и наречена на името на знаковия паметник „Малая Перещепина" (обр. 1-II; 1а)[13]. Освен съкровището в Малая Перещепина, тук спадат още поменалният комплекс (?) до Вознесенка[14], погребалният комплекс до Глодоси[15], гробът (трупополагане в ковчег!) с ценни дарове при Келегей[16], погребенията около Новогригориевка[17], Запечиловка (Новие Сенжари)[18], Лимаровка[19], Макуховка, Ясиново и др. (обр. 1; 1а)[20], които имат общи белези и вероятно имат отношение към съдбините на прабългарската аристокрация. Сближават ги богатите дарове, включително съдове от злато и сребро, украсени с палмети от т. нар *Перешчепински тип*, сасанидски художествени изделия, оръжията с инкрустиране на злато (Малая Перещепина, Вознесенка, Глодоси), колани гарнитури с гранулирана украса, а понякога и с вградени камъни (Малая Перещепина, Вознесенка, Глодоси, Келегей), както и рядкото присъствие на украси от тип *Мартиновка*[21]. Тези паметници се датират в границите на VII в., но има спорове дали са оставени от българската аристокрация, обитавала региона до средата на VII в., или трябва да се свържат с хазарската инвазия срещу Велика България след средата на VII в., и дори да се припишат на хазарския елит[22]. Важен индикатор са най-късните монети на Констанс II от първата му емисия 642 – 647 г. в Малая Перещепина[23], Келегей и Новогригориевка, и на Ираклий (най-късната емисия от 632 – 641г.) от Макуховка. Те предполагат terminus ante quem около средата на VII в., т.е. кончината на Кубрат, което прави малко вероятна връзката им с хазарското присъствие, както настояват главно А. Айбабин и А. Комар[24]. Определено даровете и федератските анони (византийски златни солиди на Ираклий с неговите синове, като най-късни са ранните емисии на Констанс II) от Константинопол са насочени не съм Прикубанието, а към Днепровието, където е новата резиденция на българския владетел. Фактът, че подобни богати погребения, и най-вече златни солиди, липсват на изток от Дон в Приазовието и Кубанието, за сетен път показва къде е „доменът", респективно резиденцията на Кубрат след 635 г. и до кончината му[25]. Нещо повече, твърдя, че в Днепровието, респективно „домена" и резиденцията на Кубрат, след смъртта му около 665 г. са наследени тъкмо от Аспарух и това е изходната точка на емиграцията му към Долен Дунав, сиреч Онгъла. Редом с останалото това означава, че наследството на Кубрат в пряк и преносен смисъл се поема от Аспарух. Освен коментираното по-горе косвено указание от хронистите, че изходната точка на емиграцията му е на запад от р. Дон, могат да се приведат и серия археологически доказателства. Действително, тръгвайки единствено от няма следи от практикуването на номадски тип икономика) започва още по Днепровието, където заживяват съвместно с анти и славяни, носители на зоната между Днепър и Дон към Дунав, той би могъл да увлече със себе си и *днепровски уногондури*, част от които могат да се идентифицират като население, носител на пастирската култура, както и население, свързано с пенковските паметници. Има косвени данни, че процесът на усядане на българите уногондури (в Дунавска България паметниците тип „Пенковка" и „Прага-Корчаг", които са уседнали

земеделци и занаятчии. Специално пастирският тип керамика има най-голямо разпространение отново в зоната на паметниците тип „Малая Перещепина", главно в басейна на Днепър и на изток до Донец (обр. 3), но съвършено липсва на изток от Донец – Дон, откъдето се предполагаше, че Аспарух тръгва към Онгъла. Същевременно пастирски тип гърнета са масовото използвани в некрополите с трупоизгаряне, тип „Разделна" в Североизточна България, от края на VII – VIII в. (обр. 4), а те могат да се появят тук единствено от славяно-антско-българската среда между Донец и Днестър[26]. Най-после, не бива да пропускаме и масовото разпространение в Североизточна България през VII – VIII в. и на т.нар. *пастирски* обеци. Някои от вариантите им могат да са резултат на преселническа вълна от региона на Днепър, където е един от центровете на производство. Резонни са предположенията, че тези паметници трябва да се припишат на северите, живели поне три десетилетия заедно с българите уногондури в региона на Днепър и емигрирали с тях на Долен Дунав. Забележително е, че освен пастирските керамични форми, в керамичния ансамбъл на Дунавска България от VIII в. се долавят влияния и на аланската керамика, и специално черноизлъсканите кани[27]. Тук от само себе си се натрапва аналогът с керамиката от Канцерка, Махуча и Таранов яр, разположени отново по Среден Днепър (обр. 5)[28]. Неведнъж е ставало въпрос, че аланските керамици, работили главно в Канцерка през VII в., са увлечени от Северен Кавказ към Среден Днепър с придвижването на уногондурите на Кубрат около 635 г. при създаването на новия владетелски център[29]. След няколко десетилетия формираните от тях традиции се пренасят чрез ордата на Аспарух от Среден Днепър към Долен Дунав, защото няма как иначе да се обяснят някои преки паралели с керамиката (специално каните) от некрополите тип „Нови пазар" (обр. 6)[30]. Изобщо, прави впечатление, че прабългарите идват на Долен Дунав с почти оформен керамичен ансамбъл, утвърден тип жилище (главно полуземлянка с огнище или печка) и установен погребален обряд, практикуван в сравнително големи обособени крайселищни некрополи. Тези стереотипи характеризират единствено икономиката на уседнало, или, най-малкото, усядащо население[31].

Така очертаната картина относно изходната точка в придвижването на ордата на кан Аспарух към Дунав се сблъсква с един на пръв поглед непреодолим проблем. Той се корени в текст от „Географията" на Ананий Ширакаци, касаещ началото на българо-хазарската война, където е казано: *В Сарматия се намират Кераунските и Хипийските планини, от които извират пет реки, вливащи се в Меотидско море. ...От Конските планини (Дзиакан) избягал синът на Худбрад (Кубрат)*[32]. След В. Златарски почти единодушно у нас се споделя идеята, че *Конските планини* са идентични с *Хипийската планини,* локализирани при платото Ергени, т.е. на север от Азовско море, между Волга и Дон (обр. 2)[33]. От цитирания по-горе текст се долавя, че *Кераунските* и *Хипийските планини* не са едно и също, докато идентифицирането на *Хипийските планини с Конските планини* може да се предполага по етимологически път. Много е спорно обаче локализирането им със Ставрополските възвишения или с платото Ергени, иначе безалтернативно наложени в научната и научнопопулярната литература. Прочее, от Ергени извира една-единствена река: левият приток на Дон – Сал, докато според „Географията" от *Хипийските планини* извират най-малко пет реки, вливащи се в Меотида (Азовско море). По тази и други основателни причини аргументирано е отхвърлено и идентифицирането на *Хипийските планини* със Ставрополските възвишения, своеобразна предпланина на Кавказ. Впрочем, отъждествяването на *Конските планини* с *Хиписките планини*, респективно с платото Ергени, бе инспирирано от убеждението, че изходната територия на Аспарух е на изток от Дон и Азовско море, което на практика означава, че той споделя една територия с

ордата на брат си Батбаян, заключена между Кубан, Дон и Източното Приазовие (обр. 2). Имайки предвид обичайната практика в номадските империи, за Евразия това е невъзможно и няма аналог[34]. Очевидно територията на Аспарух е на изток-североизток от тази на Батбаян, респективно на изток от Дон и Ергене, казус, който вече бе защитен с достатъчно аргументи. Ако все пак *Конските планини* са идентични с платото Ергене, предположихме, че Аспарух се е явил в помощ на Батбаян, като е пресякъл р. Дон. Тук се е опитал да даде отпор на хазарите, заемайки подходящата за отбрана тази полупланинска верига, чиято северозападна половина е в близост до границата между „домените" на двамата братя (обр. 2). Същевременно при поглед към граничната територия, и по-специално на изток от Дон вниманието ни задържат разположените недалеч от долното му течение, респективно на север от *Меотида* Донецки възвишения, или *Донецкият кряж* (обр. 2, 7, 8). Редом с останалото, ако *Хиписките планини* се припокриват с *Конските планини* (= Донецките възвишения), от последните наистина извират най-малко пет малки реки, вливащи се в Дон и Азовско море, за каквито пише Анания Ширакаци[35]. Така, редом с р. Дон, Донецките възвишения се явяват единствената природо-географска бариера (достигат височина до около 400 м, и изглеждат като планински масив на фона на околните равнини), на която Аспарух може да даде отпор по пътя на хазарите от Кубанието („доменът" на Батбаян) към Днестър, където обитава неговата орда. Затова в заключение по този казус може да предположим, че Аспарух наследява новия владетелски домен с главната резиденция на Кубрат по Среден Днепър, чиято източна граница с домена на Батбаян е по р. Дон. Тук на Донецките възвишения /= Конските планини по Ананий Ширакаци/ той дава отпор на хазарите, като същевременно започва изтеглянето на *народа, който ... имал под своя власт* към Долен Дунав, респективно Онгъла. Освен българите уногондури, с тях по пътя към Дунавска България поема и обитавалото заедно с тях териториите около Среден Днепър славяно-антско население – северите, с характерната им материална култура, включително ателиетата, които пренасят в Североизточна България и Добруджа производството на пастирска керамика и луксозна чернолъскава керамика тип „Канцерка".

Ако началната точка на емиграцията на Аспаруховата орда е най-общо регионът на Среден Днепър, то не по-малко любопитна е нейната крайна точка. Разсъждавайки върху цитираните по-горе текстове на Теофан, Никифор и Анастасий Библиотекар, повечето историци достигат до убеждението, че Аспарух се почувствал в безопасност едва като преминал Днестър (според други даже Днепър) и там е установена българо-хазарската граница в края на VII в.[36] Съзнателно или не обаче се пропуска фактът, че посочените автори не определят като крайна точка на миграцията нито Днепър, нито Днестър, а единодушно посочват Дунав. Това се потвърждава и от писмото на хазарския владетел Йосиф IV до испанския равин Хасдай ибн Шафрут, написано през 951 – 952 г.: *...Те (българите – бел. прев.) побегнали (от старите си земи – бел. авт., Г. А.), а те (хазарите – бел. прев.) ги преследвали, докато ги принудили да преминат голямата река на име Руна (Дунав – бел. прев.). До ден днешен те са разположени на р. Руна, близо до Куштантини (Константинопол – бел. прев.), а хазарите завладели страната*[37]. Опитите р. Руна да се идентифицира с Днестър, Днепър или Дон са преднамерени[38], защото в кратката версия на писмото определено е подсказано, че тази река е близо до Константинопол, а в пространната редакция съвсем директно е записано р. Дунав[39]. Да не забравяме още, че през този период на VII в. хазарите са на върха на военното си могъщество, не са заплашени от други външни сили, например арабите, и могат да мобилизират целия си потенциал и военна мощ срещу Аспарух. Още по-спорни са опитите тази граница да се защити с аргументи от

археологическо естество. Внушенията, че Северният Бесарабски вал и десетките селища по десния бряг на Днестър (обр. 9) могат да се свържат с българско присъствие още в края на VII в. – първата половина на VIII в. са необосновани[40] и вече основателно критикувани[41]. Разрезите на Северния Бесарабски вал не предоставят никакви ориентири за датировка, а в проучените селища по Днестър няма паметници, които да подсказват обитаване през втората половина на VII в.[42] Досега публикуваните керамични комплекси и предмети се отнасят най-общо към края на VIII – началото на IX в.[43] От друга страна, между Днепър и Днестър не е регистрирано нито едно старобългарско (и изобщо ранносредновековно) стационарно селище (обр. 9), което допълнително поставя под въпрос българското присъствие в тази зона през втората половина на VII в.

С светлината на тези факти, мисля, без особен риск може да се приеме идеята, че в края на VII в. българо-хазарската граница не е нито по Днепър, нито по Днестър, а е около Южния Бесарабски вал и че Аспаруховите българи се установяват на юг от него[44].

Маршрутът на кан Котраг от Велика България към «Самарской луке». На пръв поглед Котраг (изглежда алегория на кутригурите) и неговият народ, кутригурите, също продължават да обитават старите си територии до края на VII в. Още през VI в. те живеят на запад от р. Дон и главно край Черно и Азовско море. Не е ясно докъде на север се разпростират становете им, но очевидно основните им живелища са по Северното Черноморие, Северното Азовие и долните течения на реките Днепър, Буг, Днестър и Дон. Предполагам, че на изток граничат с уногондурите на Батбаян, а на северозапад техни съседи са антите (северите!) и уногондурите на Аспарух – проблем, който бе коментиран по-горе. След като хазарите нахлуват от изток, изглежда, че има някаква сериозна реорганизация. Както вече се видя, според хронистите Котраг бил принуден да премине р. Дон (обр. 1). Но ако наистина е предводител на кутригурите, той би трябвало да премине реката от югозапад на североизток, защото е общоприето, че през VI – VII в. кутригурите обитават Черноморието на запад от р. Дон. Такова преселение е напълно възможно предвид етнополитическите промени по Северното Черноморие между Дон и Днепър, след овладяването му от хазарите. Тук те са особено активни, защото осъществяват непрекъснат контакт с византийските цитадели на Кримския полуостров, а и тук е главното направление на удара им срещу Кубратова България. Ето защо съдбата на кутригурите, обитавали този регион две столетия, не е много ясна след края на VII в. Анализирайки различни особености на прабългарския погребален обред, някои археолози достигат до идеята, че част от тях са увлечени към Дунавска България още при Аспарух, а други последват Кубер и Алцек на запад. Ако се доверим на написаното от Теофан и Никифор обаче, предводителят им, чието истинско име е все още неизвестно, начело на титулната прослойка на кутригурите пресича р. Дон и се преселва на североизток. По този начин новите им местоживелища, изглежда, са между Дон и Волга – разположение, съвпадащо с описаното от Теофан и Никифор. Следвайки прецизно текстовете на хронистите, то кутригурите се разполагат на север от уногондурите на Батбаян, но не преминават р. Волга, добре познат хидроним на двамата автори. Това означава, че новите им местообитания трябва да се търсят в обширната зона между Дон и Волга, но и достатъчно далеч на север, където да не са застрашени от пряката хазарска инвазия. Единственият регион, който в пълна мяра отговаря на тези условия и където са проучени ярки археологически прабългарски паметници, е т.нар. Самарской луке (своеобразната Самарска лъка, която прави на това място р. Волга) (обр. 1). Забележително е, че «Самарской луке» е най-добре естествено природно защитеният участък в тази част на лесостепието, защото меандърът с мощното течение на р. Волга затваря почти напълно и прави недостъпен за хазарската

конница един езикообразен регион от 25 000 кв. км.[45] Тук (на десния бряг на Волга, което в синхрон с писмените източници, според които Кубер не преминава тази река!) вече са изследвани над 30 могилни некрополи (Новинки I – II, Шиловка, Брусяни II, Брусяни IV, Малая Рязан, Виползово, Шелехмет I-II, Осиновка, Березовка, Уренски II), и изобщо достатъчно паметници от т.нар. Новинковски тип по името на едноименния български некропол (обр. 10-12).[46] Погребаните индивиди са положени по гръб в правоъгълна гробна камера с главата на изток, понякога с отклонение на север, и често имат ниши за полагане на части от коне или конска кожа (обр. 10В). Задължително е поставянето на заупокойна храна в някои от ъглите на гробната камера, основно при краката. Главно това са късове месо и течна храна, съхранявана в глинени гърнета или салтоидни кани. В много от гробовете са регистрирани въглени или пепел, както и разбъркване на костите с цел обезвреждане на покойника. Началото на тези некрополи се датира убедително в последната третина на VII в., благодарение откриваните често като инвентар оръжия (саби, ножове, върхове от стрели), накити и специално колани украси с палмети (обр. 10В).[47] Успоредиците им с прабългарските езически некрополи в Дунавска България, и изобщо в Югоизточна и Централна Европа, са очевидни. По-отчетливи са серия паралели с гробовете от типа „Сивашовка", свързвани главно с кутригурите! Ориентирани са отново с главата на изток или североизток и имат сходен погребален инвентар с новинковските паметници[48], включително поставяне на части от кон, въоръжение, колани накити, керамични съдове, конско снаряжение (обр. 10А). Това води някои проучватели на мисълта, че това е свидетелство за имигрирала тук прабългарска група[49], която според контекста на писмените и археологическите източници идентифицирам главно с кутригурите. Забележително е, че повечето «новинковски» гробове са под могилни насипи главно от варовикови камъни, с каквито е издигната и своеобразна крепида по периферията. Често под една могила се извършват група погребения (от 1 до 12) – обичай, нехарактерен на пръв поглед за погребален обряд в другите зони, в които се разселват прабългарите. Същевременно обаче вече стана въпрос, че почти всички погребения тип «Сивашовка» са извършвани в по-стари могилни насипи. Често в една могила (главно скито-сарматска) са откривани група гробове (до 3 – 4), което е симптоматично. След като кутригури и сходни български групи емигрират на североизток след средата на VII в., те попадат в зоната на «Самарската лъка», където липсват обичайните за старите им местоживелища по Северното Черноморие и Приазовието древни скито-сарматски могили. Затова издигането на могили над погребенията в новите местообитания може да се разглежда като отглас на практиката местата им да се бележат с могили, така характерни и за паметниците тип «Сивашовка»[50]. Впрочем, макар и рядко, около центровете на Дунавска България също са регистрирани прабългарски езически погребения в могилни насипи, както в по-древни (от бронзовата епоха, до Мадара[51]), така и новоиздигнати могили (Плиска, Кабиюк) над гробове от VIII в.[52] Тук те са инцидентно явление, което свидетелства за затихваща практика, респективно за промяна на бита, свързан с отказ от полуномадска икономика и начало на масова уседналост.

Впрочем, в „Самарской луке", освен подмогилните погребения и погребенията с ровове, са регистрирани и обикновени «грунтови» трупополагания в аналогични гробни камери и близък погребален обряд, обозначени като тип „Уренски", по името на едноименния некропол. Възможно е да отразяват присъствието на други родствени на кутригурите прабългарски групи, увлечени от тях на североизток в последната третина на VII в., но може и да са илюстрация на преход от могилни към безмогилни трупополагания. Според водещия проучвател на тези паметници, какъвто безспорно е Г. И. Матвеева,

безмогилните са сихронни с могилните гробове, но се свързват с българско население с по-нисък социален статус[53]. Действително социалната стратификация в „новинковското" българското общество в «Самарской луке» е в напреднал стадий още в края на VII в. За което свидетелстват гробове с внушителни могилни насипи (диаметър до 32 м и височина над 2 м) и богат инвентар, с основание наречени „царски"[54]. Що се отнася до горната граница на т.нар. Новинковски паметници в района на «Самарской луке», тук има известни спорове. Според повечето изследователи тя се прецизира след първата третина на VIII в.[55] Това съвпада по време с арабската инвазия срещу Хазарския каганат (737 г.), което принуждава настанените тук прабългари (главно кутригури ?) да емигрират на север-североизток, и главно на левия бряг на Волга. Тъкмо тук се появяват сходни некрополи като Болшетарханския, Уренския и Кайбелския[56]. В последния, редом с останалото, в детско погребение № 2 под могила № 7 е открита сребърна арабска монета, датирана 750 – 751 г. и определена с основание като свидетелство за процеси, резултат на арабските нашествия[57]. Други автори обаче виждат нов етап в развитието на Новинковската култура през втората половина на VIII в. Резултат е от появата на ново население, на което се приписва т. нар. погребална група „Б" със северна-северозападна ориентация, включваща ямни гробове без могили. Наблюдава се модернизация на коланните гарнитури, наречени „неволински", появата на принципно нови токи, оръжия и стремена, както и керамика. Културата на това смесено население еволюира, за да се достигне до формирането на местен вариант на Салтовската култура. Той е регистриран на северозапад, главно на левия бряг на Волга, свързан с процес на ускорено усядане[58]. Според тази теория Новинковската култура в «Самарской луке» прекъсва към края на VIII – началото на IX в., но вече силно салтоизирана, продължава своето развитие на североизток. По-аргументирана ми се струва тезата, че тук през IX в. прабългарите, смесени с по-късни вълни сродни етноси[59] и местно население, окончателно усядат, за което свидетелстват и големите некрополи като Болшие Тархани, Урен, Старомайнски, Болшетигански и пр., включващи между 100 и 800 гроба. Археолозите регистрират сходен погребален обряд с Новинковските некрополи, но гробовете тип „Болшие Тархани" са без изключение плоски, т.е. без надгробни могили. В резултат на тази миграции, редом с други етнокултурни процеси и демографски промени в началото на X в., се слага началото на Волжка България с нейната забележителна култура и големи селищни агломерации, прераснали в края на IX – X в. в знакови градски центрове като Булгар, Биляр, Балимер, Сувар и пр.[60]

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Велика (Кубратова) България**.** Карта с границите, политическите и демографските промени във Велика (Кубратова) България (по Г. Атанасов). I. Приблизителни граници на първоначалната Кубратова България – владетелският „домен" в Приазовието и Кубан. II. Новият владетелски домен на Кубрат в басейна на Днепър след 635 г. III. Зоната в Северното Черноморие, обитавана главно от кутригурите. IV. Зоната, обитавана от севериите в края на VII – IX в. V. Онгълът на кан Аспарух на Долен Дунав. VI. Зона, обитавана от северите в Източния Предбалкан в края на VII – IX в.; *1. Малая Перещепина. 2. Вознесенка. 3. Глодоси. 4. Келегей. 5. Лимаровка, 6. Муковка. 7. Новие Сенжари. 8. Новогригориевка. 9. Ясиново. 10. Сивашовка. 11. Новогригориевка (Хунският център на Ернах ?). 12. Пастирское. 13. Канцерка. 14. Никулицел. 15. Фанагория.*

Обр. 1а. Територията на Пенковската култура и нейният пастирски вариант (по Р. Рашев). I. Паметници перещепински тип: *1. Малая Перещепина. 2. Вознесенка. 3.*

Глодоси. 4. Келегей. 5. Лимаровка, 6. Муковка. 7. Новие Сенжари. 8. Новогригориевка. 9. Ясиново. II. Гробове с трупополагане. *1. Александровка, 2. Рябовка. 3. Березовка. 4. Поставмуки. 5. Мартиновка. 6. Бабичи. 7. Балаклея. 8. Селище. III*. Производствени центрове. *1. Пастирско градище. 2. Канцерка. 3. Таранов яр. 4. Мачуха. IV.* Пенковски селища с юртообразни жилища. *1. Стецовка. 2. Луг-1. 3. Дериевка. 4. Осиповка. 5. Чернечина. 6. Богатое.*

Обр. 2. Приблизителна територия и етногеография на Велика България (по Р. Рашев).

Обр. 3. Пастирска керамика от Днепровието – VII в. (по О. Приходнюк).

Обр. 4. Пастирска керамика от некрополи в Североизточна България, тип „Разделна" от VIII в. (по Д. Димитров и Р. Рашев).

Обр. 5. Кани от прабългарския езически некропол до Нови пазар – VIII в. (по Ст. Станчев-Ваклинов).

Обр. 6. Кани от керамичния център до Канцерка в Днепровието от VII в. (по Т. Минаева).

Обр. 7. Донецките възвишения, или „Донецкий кряж" (*Конската планина ?)* върху релефна карта на Украйна.

Обр. 8. Снимки на Донецките възвишения, или „Донецкий кряж" (*Конската планина ?).*

Обр. 9. Карта „Онгъла" с Южния Траянов вал – северната граница на Дунавска България в края на VII –VIII в. (по А. Козлов и Г. Чеботаренко).

Обр. 10. Прабългарски погребения и погребален инвентар: *А*. Погребения тип „Сивашовка" от VI – средата на VII в. (по Р. Рашев). *Б.* Погребения тип „Новинковски" в „Самарской луке" от края на VII – първата третина на VIII в. (по Г. И. Матвеева).

БЕЛЕЖКИ

[1] Хипотезата за каганската титла на Кубрат и датата на неговата кончина (+665 г.) са развити в: **Атанасов, Г.** *Първостроителите на българската държавност /619 – 721/. Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел.* София, 2014; **Атанасов, Г.** Старата Велика България и кан Кубрат. – В: *Българска национална история. Древните българи, Старата Велика България*. Т. II. Велико Търново, 2013, с. 141–147.

[2] **Theophanes.** Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, p. 357 (= *ГИБИ*, III, София, 1960, с. 262); **Чичуров, И. С.** *Византийские исторические сочинения*. Москва, 1980, с. 60–61.

[3] **Любарский, Я. Н.** Феофан Изповедник и источники его "Хронографии". – *Византийский временник*, 45, 1984, с. 72–86.

[4] **Nicephorus.** Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 33 (=*ГИБИ*, III, с. 295); **Чичуров, И. С.** *Цит. съч*., с. 162.

[5] **Anastasius Bibliothecarius.** Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1885, p. 266 (= *ЛИБИ*, II, с. 248).

[6] **Pauli Diaconi.** Historia Langobardorum Codicus Gothani, V, 29 (= *ЛИБИ*, II, с.115–116); **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, I, 1. София, 1970, с. 170–172; **Бешевлиев, В.** За Алциок-Алцеко. – *ИНМВ*, 20, 1984, с. 29–35.

[7] **Lemerle, P.** Les plus anciens recueills de Saint Demétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. I. Paris 1979, p. 223–229; II, 1981, p. 147–198 (= *ГИБИ*, III, с. 159–160); **Златарски, В.** *Цит. съч*., с. 205–208; **Петров, П.** *Образуване на българската държава*. София, 1981, с. 294–297; **Поповић, Вл.** Куврат, Кувер и Аспарух. – *Старинар*, XXXVII, 1986, с. 114–126; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История та България. Том 1. История на средновековна България VII – XIV век.* София, 1999, с. 94–96; **Павлов, П.** Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на куманski групи в днешна Македония /VII – XIV в./. – *Архив за поселищни проучвания*, 2-3, 1994, с. 95–99; **Рашев, Р.** *Прабългарите през V – VII век.* Велико Търново, 2007, с. 179–185.

[8] **Златарски, В.** *Цит. съч.*, с. 176–177; **Петров, П.** *Цит. съч*., с. 123–127; **Димитров, Д.** *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие*. Варна, 1987, с. 57, 107–112; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 58–60.

[9] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *Цит. съч.*, с. 80.

[10] **Nicephorus.** Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 33 (=*ГИБИ*, III, с. 295); **Чичуров, И. С.** *Цит. съч*., с. 162.

[11] Това е първоначалната територия, която обитават българите уногондури, в която Кубрат слага началото на Старата Велика България, и в този смисъл тя наистина е *земята на прадедите* на Батбаян.

[12] **Атанасов, Г.** *Първостроителите*; **Атанасов, Г.** Старата Велика България и кан Кубрат, с. 141–147; **Атанасов, Г.** Политическият център на каган Кубрат по Среден Днепър – изходна точка в емиграцията на хан Аспарух към Долен Дунав. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Станислав Станилов*, 2014 /под печат/.

[13] **Werner, J.** *Der Grabfund von Malaja Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren.* Verlag München, 1984; **Балинт, Ч.** О принадлежности находки Малой Перещепине Куврату. – В: *Материалы I тысч. н. е. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, 1986, с. 54-63; **Kazanski, M., J.-P. Sodini.** Notes sure le peuplement de la région de Dniepr Moyen pendant la seconde moitié du VIIe siècle. – *RA*, 1, 1987, p. 84–90; **Комар, А. В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – *Степи Европы в эпоху Средневековья*. 5. Донецк, 2006, с. 7–244; **Рашев, Р.** *Цит. съч.*, с. 119–136.

[14] **Грінченко, В. А.** Памятника VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. – *Археологія*, III, 1950, с. 37–63; **Bálint, C.** *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh*. Wien - Köln, 1989, S. 92–94; **Амброз, А. К.** О Вознесенском комплексе на Днепре – вопросы интерпретации. – В: *Древности эпохи Великого переселения народов*. Москва, 1982, с. 205–221; **Хрисимов, Н.** Вознесенский комплекс: Проблемы хронологии и интерпретации. – В: *Степи Европы в эпоху Средневековья*. 7. Донецк, 2009, с. 9–42; **Рашев, Р.** *Цит. съч.*, с. 126–128.

[15] **Сміленко, А. Т.** *Глодоскі скарби*. Кіев, 1965; **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 128–129.

[16] **Bálint, C.** *Die Archäologie der Steppe*, S. 95; **Айбабин, А. И.** Келегейское погребение военного вождя. – *ППИК*, 2, 1991, с. 25–38; **Prichodnjuk, O. M., V. M. Chardaev.** Ein Edelmetallfund des 6.-7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine. - *Eurasia antiqua*, 7. 2003, S. 585-612; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 129–130.

[17] **Семенов, А. И.** К выявлению центральноазиатских елементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – *АСбГЭ*, 29, 1988, с. 97–111; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 131–132.

[18] **Смиленко, А. Т.** Находка 1928 у г. Новые Сенжары. – *Славяне и Русь*. Москва, 1968, с. 158–166; **Приходнюк, О. М.** *Степове населення Україні та східні слов'яни /друга воловина I тис. н. е./*. Київ, 2001, с. 31–33; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 130–131.

[19] **Семенов, А. И.** К выявлению центральноазиатских, с. 97–111; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 130.

[20] **Приходнюк, О. М.** *Степове населення Україні*, с. 33–34; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 130–132.

[21] **Станилов, Ст.** Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: *Българи и хазари през Ранното средновековие*. София, 2003, с. 42–70.

[22] **Айбабин, А. И.** *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь, 1999, с. 179–182; **Приходнюк, О. М.** *Степове населення Україні*, с. 25-28; **Комар, А. В.** Перещепинский комплекс, с. 7–244.

[23] **Залесская, В. Н., З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фонякова.** *Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад*. СПб., 1997, с. 25–49.

[24] Въпреки че последните монети на Констанс II от първата му емисия 642 – 647 г. са достатъчно показателни за датировката на комплексите тип „Малая Перещепина" около средата на VII в., те (**Айбабин, А. И.** *Этническая история*, с. 179–182; **Приходнюк, О. М.** *Степове населення Україні*, с. 25–28; **Комар, А. В.** Перещепинский комплекс, с. 7–244) се уповават на идеята на А. Амброз, че тези солиди пристигат със закъснение от около половин век в степта (**Амброз, А. К.** Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II. – *СА*, 3, 1971, с. 96–97). Това е несъстоятелно, защото при сходни условия византийските солиди, изпращани като федератски анони в аварския каганат до 626 г., не бележат подобно закъснение **(Ковачевић, Ј.** Авари и злато. – *Старинар*, XIII-XIV, 1962–1963, с. 125–135).

[25] Симптоматично е, че така както след началото на VII в. даровете, и специално византийските солиди се пренасочват от аварския каганат в Панония към центъра на Кубратова България в Днепровието, така след средата на VII в. имаме пренасочване на паричния поток от Днепровието към Долен Дон, където се установяват новите съюзници на Византийската империя – хазарите (**Семенов, А. И.** Византийские монеты Келегейського комплекса. - В: *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, 1991, 121–127; **Семенов, А. И.** К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – В: *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, 1988, 97-111; **Рашев, Р.** *Цит. съч*., с. 110).

[26] **Димитров, Д.** Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – *ИНМВ*, IX, 1973, с.

75–76, 90–97; **Димитров, Д.** *Прабългарит*е, с. 120–152; **Ангелова, Ст.** Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България /VII – IX в./. – *ГСУ ИФ*, 74, 1982, с. 44–46.

[27] **Ангелова, Ст.** Традиции в прабългарската керамика, с. 54–55.

[28] **Мінаева, Т. М.** Кераміка Балки Канцерка в світлі археологічних достлджень на Північному Кавказі. – *Археологія,* 13, 1961, с. 119–128; **Русанова, И. П.** *Славянские древности*. Москва, 1976, с. 88–89; **Гавритухин, А. М., А. М. Обломский.** *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, 1996, с. 123–124; **Приходнюк, О. М.** Степове населення Украіни, с. 41–42.

[29] **Атанасов, Г.** *Първостроителите*; **Атанасов, Г.** Старата Велика България и кан Кубрат, с. 141–147.

[30] **Ангелова, Ст.** Традиции в прабългарската керамика, с. 54–55.

[31] Свидетелства за процеса на усядане на прабългарите са юртообразните, вкопани в терена жилища, които се регистрират както в Североизточна България (**Димитров, Д.** Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. – *ИНМВ*, IX, 1973, с. 101–108; **Димитров, Д.** *Прабългарите,* с. 225–227), така и в ареала на разпространение на пенковската и пастирската куртура (**Русанова, И. П.** *Славянские древности*, с. 98, рис. 35; **Флёров, В. С.** *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва, 1996, с. 33–38, рис. 21).

[32] **Еремян, С. Т.** *Армения по „Ашхарацуиц". Арменска география от VII в*. Ереван, 1963, с. 97–99.

[33] **В. Златарски.** *Цит. съч*., с. 176–177.

[34] **Бичурин, Н.** *История на монголите*. София, 2009, с. 110 сл., 242–260. Показателно е, че наследниците на Чингис хан – Удегей, Тулай, Халагу, Джочи и Джагатай, поемат управлението на различни народи и региони в огромната монголска империя.

[35] Забележително е че на запад от Донецките възвишения, или *Конските планини,* се намират известните от времето на запорожките казаци *Коньские воды*. Обрисуват се като забележителна река, която в долното си течение се спуска към морето успоредно, но източно от Днепър. В миналото според Дмитрий Яворницки тя била сред най-пълноводните и живописни и чисти реки в региона, но по-голямата част от нея е погълната от Каховското водохранилище. Изобщо групирането на топоним и хидроним с едно и също име в един и същ регион е симптоматично. http://www.mig.com.ua/chapter/4875.html. По-подробно по този проблем в**: Атанасов Г., Пл. Павлов.** За локализацията на *Конските планини (Дзиакан),* свързани с Аспарух, от Ананий Ширакаци /под печат/.

[36] **Димитров, Хр.** Болгария и хазары в VII-VIII веках. – *BHR*, 2, 1989, с. 53 с цит. литература.

[37] **Коковцов, П. К.** *Еврейско-хазарская переписка в X в*. Ленинград, 1932, с. 75.

[38] **Димитров, Хр.** Цит. съч., с. 53.

[39] **Коковцов, П. К.** Цит. съч., с. 92.

[40] **Божилов, Ив.** *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в*. София, 1979, с. 90–97; **Димитров, Хр.** Цит. съч., с. 54.

[41] **Рашев, Р.** Североизточната граница на Първото българско царство. – В: *Българите в Северното Черноморие*, 4, 1995, с. 89–95; **Атанасов, Г. Г., Н. Д. Руссев.** *ОНГЛОС:* Первая резиденция болгарских ханов на Нижнем Дунае и болгарское присутствие севернее Дуная в VII–X в. – В: *Болгарский форум* I. Материалы Международного болгарского форума 19 – 21 июня 2010 г., Болгар. Казань, 2011, с. 15–34.

[42] **Атанасов, Г. Г., Н. Д. Руссев.** *ОНГЛОС:* Первая резиденция, с. 15–34.

[43] **Козлов, В. И.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – В: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 5. 1992, с. 108–115; **Рашев, Р.** Североизточната археологическа граница, с. 89–95.

[44] **Рашев, Р.** Североизточната археологическа граница, с. 89–95; **Атанасов, Г.** Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност между края на VII и средата на IX в. – В: *Българо-хазарски сборник*. София, 2002, с. 92–113; **Атанасов, Г. Г., Н. Д. Руссев.** *ОНГЛОС:* Первая резиденция, с. 15–34.

[45] Тази територия над 25 000 кв. км може да приеме многобройно население (в случая ордата на Котраг), има и възможност да упражнява сезонна номадска или полуномадска икономика. Липсата на големи некрополи също води до подобни изводи. Впрочем „Онгълът", в който се установява ордата на Аспарух (уногондурите) и живее около 15 г. (приблизително от 665 до 680 г.), има четири пъти по-малка площ от «Самарской луке», тема, която ще дискутираме на друго място. Впрочем, симптоматично е, че и Аспарух, и „Котраг" търсят максимално природнозащитени с големи водни препятствие терени за настаняването на водените от тях групи, което е косвено свидетелство за агресивната и настъпателна политика на хазарите спрямо прабългарите.

[46] **Матвеева, Г. И.** *Могильники ранних болгар на Самарской луке*. Самара, 1997, с. 98–99; **Багаутинов, Р. С., А. В. Богачев, С. Э. Зубов.** *Протоболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камье)*. Самара, 1998, с. 35, 169; **Богачев, А. В., Г. И. Матвеева.** Памятники раннеболгарского вре-

мени. – В: *История Самарского Поволжия в древнейших времен до наших дней*. Москва, 2000, с. 155–188; **Сташенков, Д. А.** Разкопки Кайбельского средневекового могильника в 1953 – 1954 годах. – В: *Вопросы археологии Поволжья*. Вып. 3. Самара, 2003, с. 324–339; **Хузин, Ф. Х.** *Ранние булгары и Волжская Булгария*. Казань, 2006, с. 35–37.

[47] Това се илюстрира от липсата на апликации тип „Мартиновка", които имат голямо разпространение в първата третина на VII в., включително като инвентар в гробовете тип „Сивашовка". Редом с останалото това е свидетелство за отдалечаване на носителите на новинковските паметници на голямо разстояние от културния кръг на Северното Черноморие. Забележително е, че и в Дунавска България в чисто прабългарски комплекси от края на VII – началото на VIII в. също липсват находки тип „Мартиновка". Знаково е, че стилът и украсата на коланните гарнитури от новинковските гробове (обр. 10Б) са твърде сходни с гарнитури от Врап, Ерсеке, Тургшор и района на Плиска, свързвани с ранните прабългари на Кубер и Аспарух и датирани към края на VII в. Подробно с илюстрации и литература в: **Атанасов, Г.** *Първостроителите.*

[48] **Рашев, Р.** *Прабългарите*, с. 90 сл.

[49] Виж по-горе бел. № 46.

[50] **Матвеева, Г. И.** Цит. съч., с. 62.

[51] В нея вторично е вкопан гроб с трупополагане по езическия обряд на прабългарски аристократ с колан, апликиран със златни украси, сходен с паметниците тип „Малая Перещепина" от края на VII в.

[52] **Мавродинов, Н.** Прабългарската художествена индустрия. – *Мадара*. II. София, 1936, 223–226; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII – IX век*. София, 2008, с. 202–209, табл. CXXV – CXXVIII.

[53] **Матвеева, Г. И.** Цит. съч., с. 62; **Зубов, С.** Элементы социальной стратификации дружинных погребений протоболгар на Средней Волге. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура,* 4-1. София, 2007, с. 207–212.

[54] **Зубов, С.** Цит. съч., с. 210.

[55] **Багаутинов, Р. С., А. В. Богачев С. Э. Зубов.** Цит. съч., с. 154; **Сташенков, Д. А.** Половозрастная стратификация новинковского населения (по материалам украшений костюма). – В: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма)*. Т. 2.– Самара, 2001, с. 149.

[56] **Хузин, Ф. Х.** Ранние булгары, с. 37–39; **Сташенков, Д. А.** Разкопки Кайбельского, с. 324–339.

[57] **Сташенков, Д. А.** Разкопки Кайбельского, с. 324–339.

[58] **Лифанов, Н. А.** К вопросам периодизации, с. 36–38; **Същият.** Систематика погребально-поминальной обрядности новинковского, с. 306.

[59] Ф. Хузин регистрира вълни от юг към средата на VIII в., през втората половина на IX в. и в края на IX – началото на X в. (**Хузин, Ф. Х.** Ранние булгары, с. 37–42).

[60] **Халиков, А. Х.** *Татарский народ и его предки.* Казань, 1989; **Хузин, Ф. Х.** *Волжская Булгария в домонголское время (X – начало XIII веков)*. Казань, 1997; **Хузин, Ф. Х.** Ранние булгары, с. 43 сл.

THE ROUTES OF THE KHANS ASPARUH AND KOTRAG FROM THE "GREAT KUBRAT'S BULGARIA" TO THEIR NEW TERRITORIES

Georgi Atanasov

Abstract

It is believed that about 670 AD, under the pressure of the Khazars, the Bulgarians – Unogonduri which were led by Khan Asparuh left the Kuban area and the Eastern Azov region to settle in „Ongala" on the Danube, as the Dniester river became the border with the Khazars /or even Dnieper/. That contradicts the written sources /mainly Theophanes and Nicephorus/. According to them on the way to the Danube Asparuh crossed the Dnieper and Dniester Rivers, but not Don /Tanais/. That means his horde inhabited the area west of the Don River /Fig.1-

II1; II1a/. According to archaeological data the output area is the Middle Dnieper, where the Malaya Pereshtepina /Fig.1-II1; II1a; 2/, Pastirskoe /Fig.1-II1a; 2, 3/ and Kantserka /Fig. 5/ type monuments are grouped. After 635 AD the Kagan Kubrat led a new royal „domain" /Fig. 1-II1,1a/ there and he was buried in these territories, near Malaya Pereshtepina /Fig.1–II1,1/, by his immediate successor Asparuh and from the same area, dragging part of the Severi / Anti/, Asparuh emigrated to Danubian Bulgaria. The presence of pastoral pottery /Fig. 4/ in northeastern Bulgaria is indicative. We offer a new location of the so-called "Horse Mountains" where, according to Ananias Shirakatsi, Asparuh resisted the Khazars. We identify them with the Donetsk hills east of the Don River and we also provide arguments that the South Trayan's rampart was the northern boundary of Danubian Bulgaria in the late 7th century /Fig. 9/.

We define the northern coast of the Black sea, west of the Don River /Fig. 1, 2/ as the starting point of the emigration of Kotrag /eponym of the Kutriguri/, under the pressure of the Khazars. According to Nicephorus and Theophanes, Kotrag crossed the Don and settled north from Batbayan who inhabited the old unogonduri's territories in the North Caucasus, up to the Eastern Azov Sea and the Don river. We assume that his people settled between the Don and the Volga and in particular in the so-called „Samarski lak" /Samarian bow/ around the Middle Volga /Fig. 1/. The Novinkovski's monuments /mainly necropoleis /Fig. 10 B/ / are associated with their presence in the area between the end of the 7th and mid 8th century and we find their parallels among the necropoleis of the type „Sivashovka" /Fig. 10 A/ from the 6th – 7th c., which are most probably related to the Kutriguri.

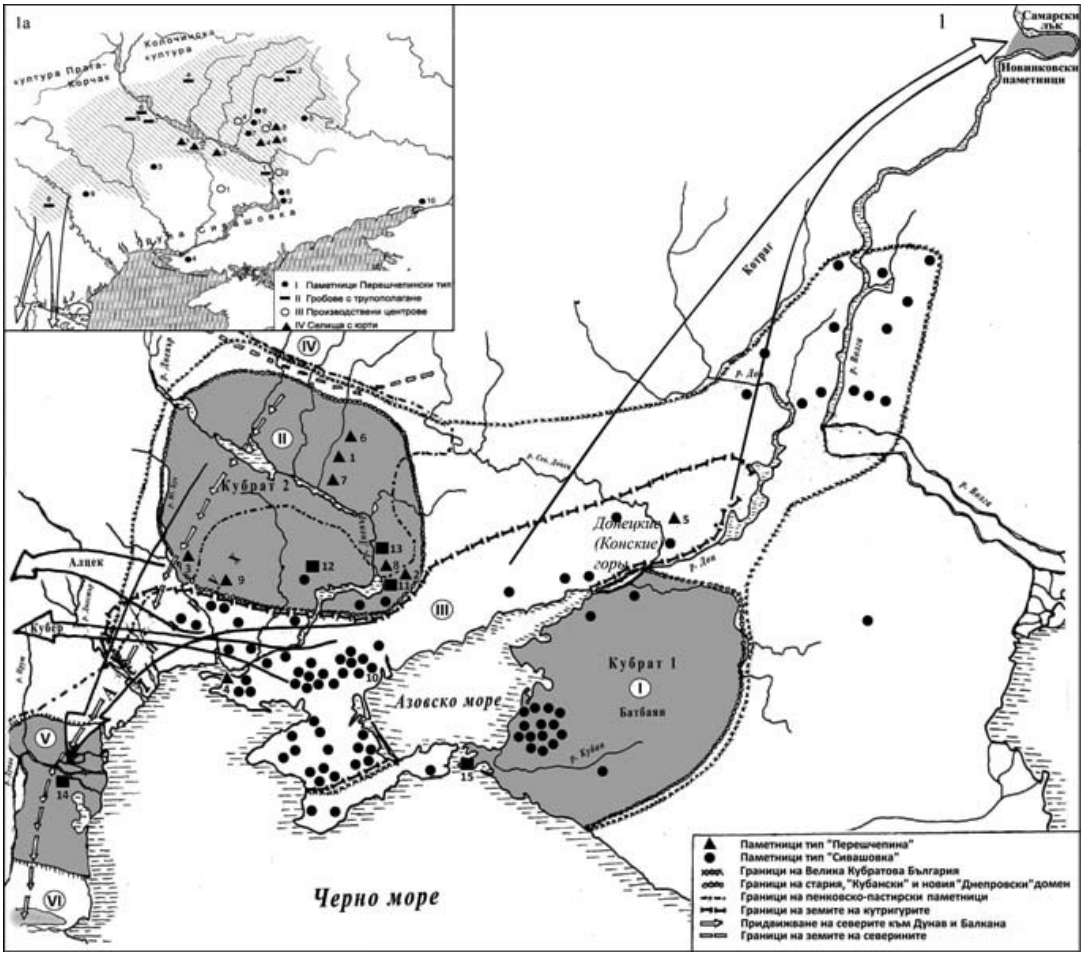

Обр. 1

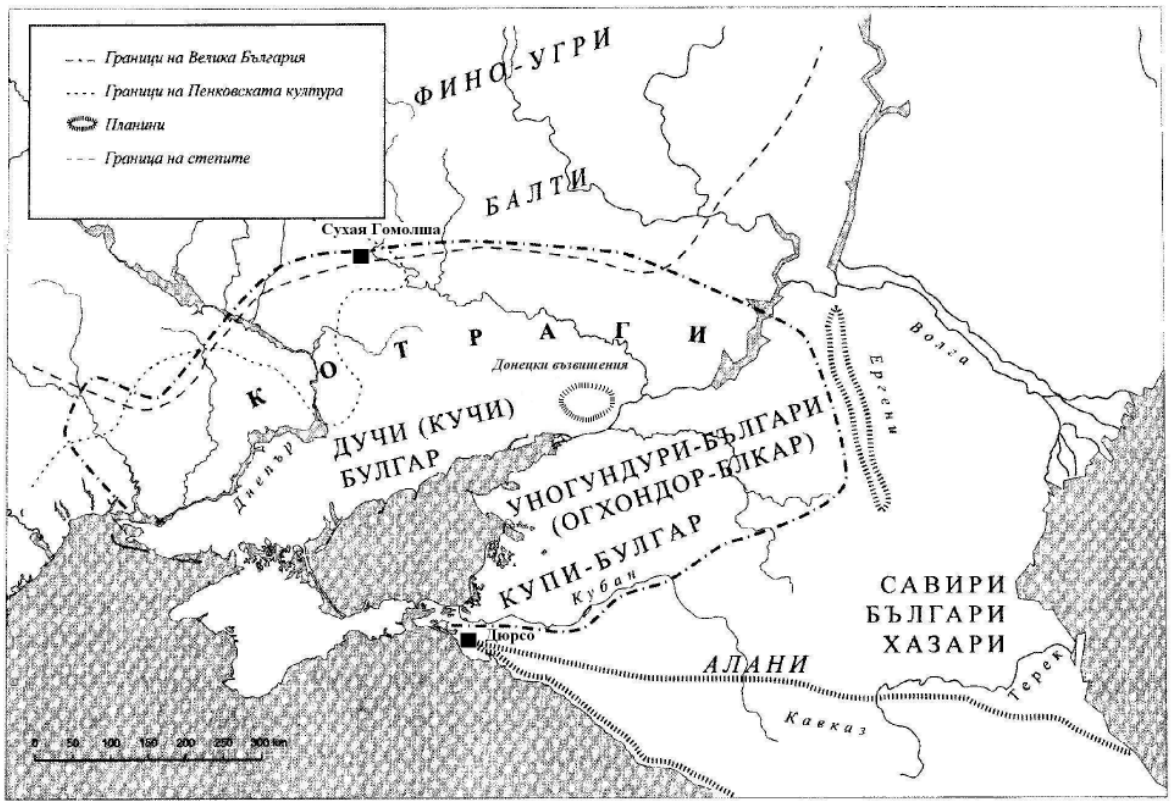

Обр. 2

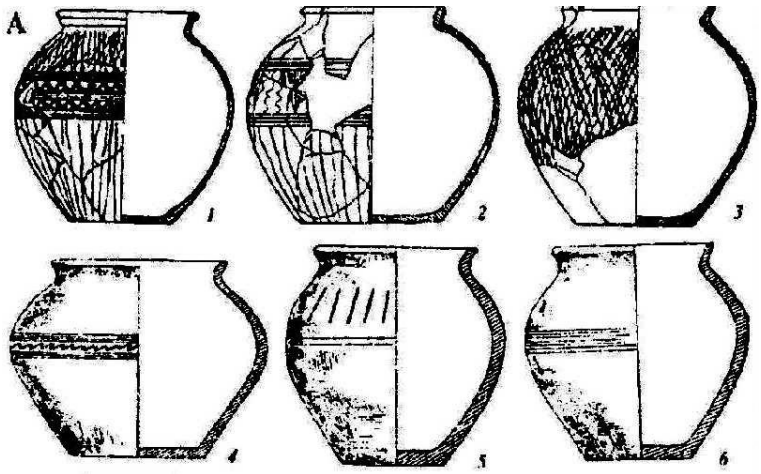

Обр. 3

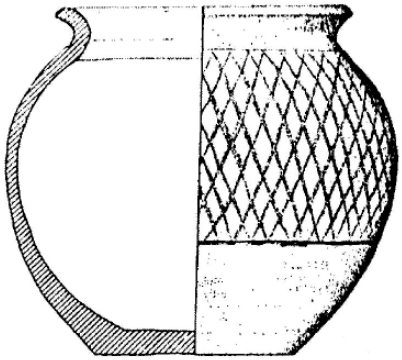

Обр. 4

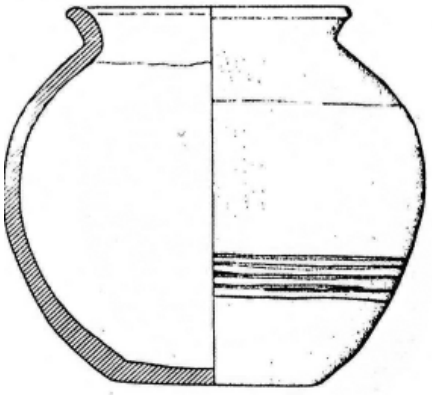

Обр. 4а

Обр. 5

1 2

Обр. 6

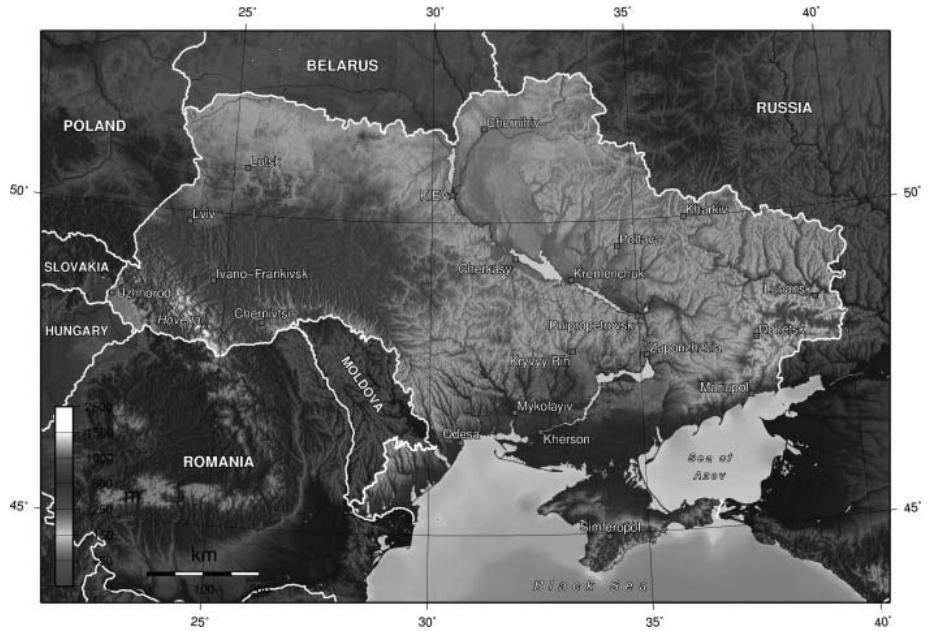

Обр. 7

Обр. 8

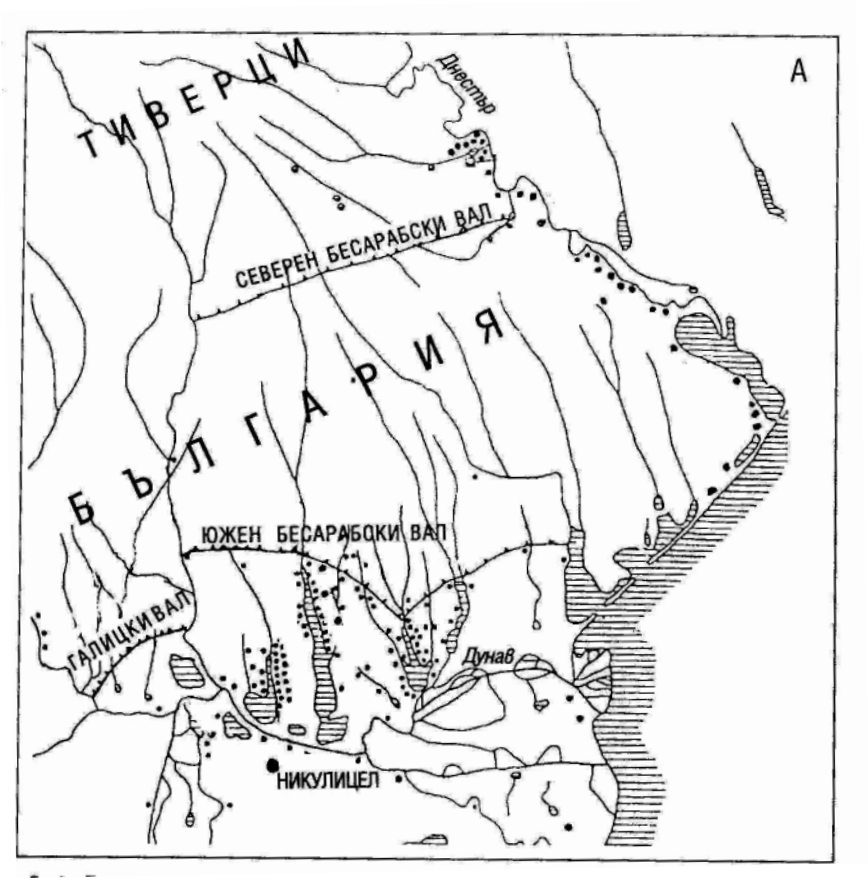
ТИВЕРЦИ
Днестър
А
СЕВЕРЕН БЕСАРАБСКИ ВАЛ
БЪЛГАРИЯ
ЮЖЕН БЕСАРАБСКИ ВАЛ
ГАЛИЦКИ ВАЛ
Дунав
НИКУЛИЦЕЛ

Обр. 9

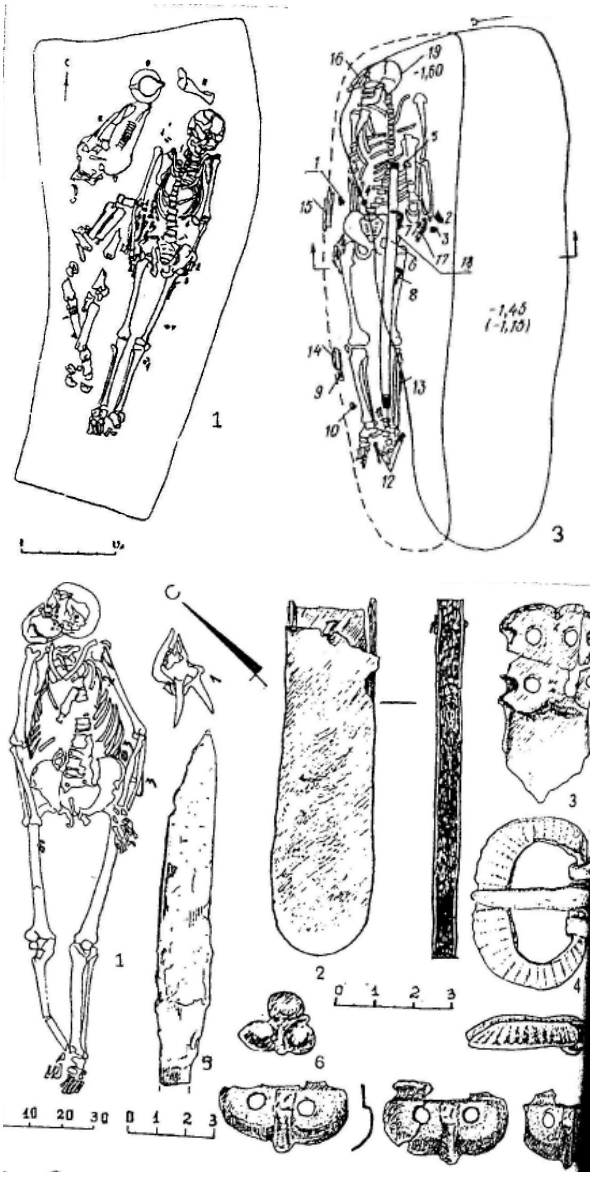

Обр. 10а

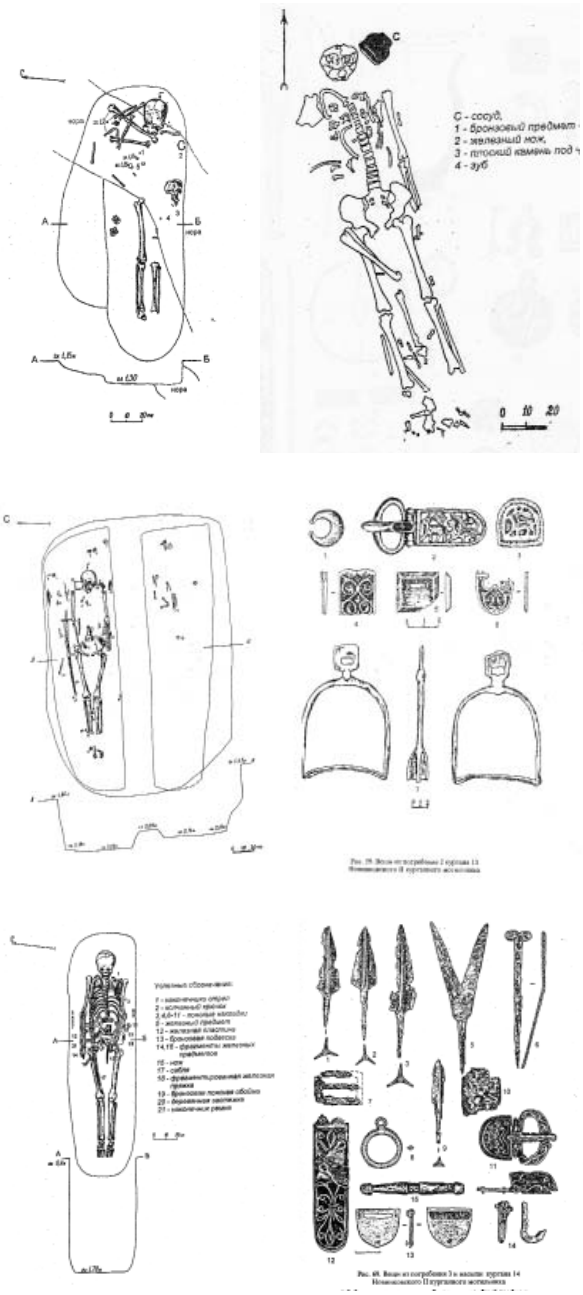

Обр. 10б

ОБЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ (ἜΓΚΥΚΛΙΟΣ ΠΑΙΔΕΊΑ) В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Цветана Чолова

Средновековна България след покръстването заимства византийския образователен модел, като го приспособява постепенно, още от времето на "Златния век", към специфичните условия и нужди на страната. За т.нар. книжовни школи в България е писано немалко, но главно с оглед на усвояването на литературното богатство на Византия, като въпросът за техните образователни функции е пренебрегван или погрешно отнасян към западноевропейските университети.

Образователната система във Византия непосредствено следва античния класически модел, като малко се променя откъм техническата страна, но се налага концепцията за християнската пайдея.[1] Промяната е в ценностната ориентация, въведена чрез християнството.

С приемането на християнството в средновековна България е възприета образователната философия на християнската пайдея. В книжовните школи в България се извършва още една преработка на претвореното в християнски дух антично богатство. Това се изразява не само в подбора, който средновековните български книжовници правят от богатата византийска книжнина, но и във философията и системата на образованието, превърнати в модел и образец за православните народи от Югоизточна и Източна Европа

Сведенията за организацията, методите и средствата на висшето богословско образование в средновековна България са твърде малко. Този проблем е слабо проучен и за Византия, поради оскъдните свидетелства, предизвикващи противоречиви тълкувания. Изключение правят юридическите извори като Теодосиевия и Юстиниановия кодекс, но те се отнасят само до регламентирането на държавното висше училище в Константинопол, а не засягат многобройните други училища, градски, манастирски, и най-вече частни[2].

Въпреки изключителното влияние на църквата не само в религиозния, но и в целия обществен и културен живот, изследователите констатират запазването на светския характер на образованието. Характерно за висшето образование през повечето време на съществуване на Византия е преобладаването, дори отделянето на светското образование от богословското.

Светско образование се придобива в големите градове на империята, като най-характерното от античното образование се запазва и през средните векове. Голямото разнообразие от образователни форми – школи, организирани и подпомагани от държавата, муниципални начални училища и риторски школи, прицърковни училища или разположени в рамките на някой голям манастир школи, многообразни форми на частно обучение – при отделен учител, учен или монах, който формира кръг от свои ученици и последователи. Във Византия, както и през елинистическо-римския период, преобладават частните училища.

В Римската империя грижата към публичното образование се засилва от времето на принципата. Император Веспасиан пръв създава публична риторска школа, която има за цел чрез общото образование да подготвя и държавни служители.[3] Императорите Адриан, Марк Аврелий, Александър Север, Антоний Пий и др.[4] чрез редица мерки засилват ролята на публичното обучение, което постепенно се вплита в преобладаващото частно образование.

Във Византия продължава елинистическата и римска традиция на подкрепа на образованието от държавата, особено висшето при обучението на административни чиновници, чрез откриване и поддържане на държавни висши училища. По времето на Юстиниан[5] и Теодосий II[6] са издадени редица едикти, които фиксират броя на професорските катедри и на професорите в държавните школи, регламентират начина на заплащане, големината на хонорара и пр.[7] Теодосиевият кодекс предава една новела на Теодосий II от 435 г., в която за първи път ясно се разграничават професорите на държавна служба от частните. В „Кодекса“ на Юстиниан се добавят и места за професори по философия и право.[8]

Патриаршеската школа в Константинопол вероятно е била открита по времето на император Ираклий и патриарх Сергий. Там преподават 12 професори (подобно на 12-те апостоли) под ръководството на „икоменико’с дидаскалос“. Този титул също е обект на спорове, като някои изследователи смятат, че означава profesor publicus (обществен професор) и не е характерен само за патриаршеското училище.[9]

В началото на IX в. откритата отново висша школа в Константинопол от имп. Михаил III и кесаря Варда (842 – 867) в една от сградите (Магнаура) на императорския дворец е най-известната през този период и славата й се съхранява през годините.[10] Сведението за назначаването на Лъв Математик за професор в школата към църквата „Св. 40 мъченици“ дава повод на някои автори да предположат, че тя е нещо като филиал на висшата патриаршеска школа. Други смятат, че не в Магнаура, а именно там е преподавал и патриарх Фотий, и се обучават Константин-Кирил Философ и вероятно бъдещият български цар Симеон.

Светско образование се придобива и в прицърковни училища или в разположени в рамките на някои големи манастири висши школи, но и там богословското образование е последната степен и не е част от общото обучение, но влияе върху неговото съдържание.

Най-важните училища през XI в. в Константинопол са разположени в квартала „Халкопратия“ към църквите „Св. Петър“, „Св. Теодор Сфоракис“ и „Св. четиридесет мъченици“. Много често известни училища са разположени в градските манастири. В Константинопол през XI в. са открити две държавни висши школи по философия и право. „Музейонът на правото“ – Юридическият университет, се намира в големия комплекс на манастира „Св. Георги“ в Мангана и разполага с много богата библиотека. Философската школа, водена от назначения за „ипат на философите“ Михаил Псел, вероятно има под ръководството си и останалите училища, които се намират на територията на столицата.[11]

Във Византия, за разлика от Западна Европа, няма сведения за богословски факултети към висшите държавни училища. Богословското образование е задължение на църквата – от началното катехизично обучение на миряните до подготовката на свещеници и висши църковни служители. То следва друг модел и се получава в епископските школи при църква или в манастир, при определен учител – свещеник, монах или наставник, често след светско обучение или едновременно с него. Още първите апостоли настояват свещениците да са с добро образование, както пише апостол Павел в посланието си до Тит, за да могат да защитават вярното учение и да разобличават противниците му.[12]

Училища се създават през цялото Средновековие при митрополитските и епископските църкви, както и в манастирите, които са подчинени на епископите и са задължени да обучават ученици. В тези школи се изучава и тълкува Светото писание, „но не само неговите думи, но и неговият дух“[13]. Учениците трябва да знаят всички църковни закони, както и да познават организацията и управлението на църквата, но са длъжни да изучават науките от общото (светско) образование.[14] Освен за катехизическото

обучение на миряните, епископите и презвитерите се грижат за прицърковните училища, които невинаги са оглавявани от свещеници, а са назначавани и учители, като ролята на църквата е да ги надзирава. Това са най-често начални училища и работата на учителите е била заплащана от родителите на учениците.

Практиката през Античността е студентите да изучават по свое предпочитание някои от науките в Константинополското висше училище, други – например право, в Бейрутската школа – най-добрата през средните векове по юридически науки, или философия и богословие в Нисибин. От времето на Теодосий в Константинополския университет се изучават всички предмети, което на Запад става от XIII в. нататък, не се изучава само богословие.

В провинциалните градове грижата за организиране и контрол на образованието се запазва за муниципалните управи и частната инициатива. Данните за провинциалното образование за периода на Късната античност и Ранното средновековие са по-обилни, доколкото тогава все още е характерна разпръснатостта на културните центрове по цялото Средиземноморие – Атина, Александрия, Антиохия, Бейрут, Газа и др. Постепенно Константинопол се превръща в най-значимия културен и образователен център – Новият, Вторият Рим, Новият Йерусалим. След иконоборческия период има откъслечни сведения за граматически школи в редица градове. Школи по риторика и философия по това време има, и то в изобилие, само в столицата. В провинциалните градове съществуват граматически начални училища, или средни училища от типа на тривиума на artes. Често това са училища към отделен частен учител, организирани училища от градската управа, или към църкви и манастири.[15]

Данните за образованието в провинциалните градове в по-късните времена X – XII в. са оскъдни, но повече сведения има за градски, прицърковни училища и манастирски школи. Вероятно след превземането на византийски градове и включването им в територията на България в някои от тях, особено по крайбрежието и в някои от големите градове в Тракия, продължават да съществуват началните училища и частни школи.

В частните и във финансираните от държавата висши училища обучението следва античната традиция и античните методи на преподаване, дори учебната литература е предимно върху произведения от античния период. Основните предмети на учебния цикъл са тривиумът и квадривиумът на artes liberales: граматика, риторика, диалектика и философия, астрономия и геометрия. Изучават се античните учени и философи, литература и сентенции. Варда назначава Лъв Математик в Магнаура, който според „Продължителя на Теофан“ „се увлича по „външната мъдрост“. Този учен е не само ръководител на школата, но и сам преподава философия, граматика, геометрия и астрономия, като основава школа по математика.[16]

При разпространението на християнството сред съседните на Византия народи се предават не само богословските учения, но и идеите, свързани с теорията на езика, граматиката, риториката, поетиката, стилистиката и пр. Основа на образованието са граматическите знания. В началната степен на образование се обучават в елементарни навици на четене и писане при „граматист“, след това тригодишно обучение при „граматик“, който обучава по правилата на граматиката на Дионисий Тракийски, Теодосий Александрийски и др., а от XI в. и по граматиката на Мануил Мосхопулос.

Обучението продължава при „ритора“, „софиста“ и „философа“. риториката и философията се развиват и на по-висока степен на риторическо образование се учи и философия, а в манастирските школи – богословие.

В риторическите школи се преподават морфологически, синтактически и

лексически норми, като строго се преследват „варваризмите“ (лексическите грешки) и „солецизмите“ (синтактическите грешки). Едно от най-известните пособия за граматически разбор на текста и обучение по риторика и стил е трудът на Георги Хировоск. Този метод се използва също и при тълкуването на текстовете.

Много предпочитана и разпространена като метод на обучение е и въпросо-отговорната форма за предаване на различни по вид произведения (граматически – напр. „Еротимата“ на Мануил Мосхопулос), богословски, естественонаучни познания и пр.[17] Еротиматическият стил на изложение е наследник на античната диалогова форма и е предпочитан в обучението на всички степени и дисциплини. Развива се и лексикографията, като основен принос имат Фотий, Мануил Мосхопулос, Константин Арменопулос и др.

Във Византия граматиката се насочва предимно към техническите правила на езика, докато реториката и диалектиката се съсредоточават в съхранението на античните норми на изразяване и на тълкуване на античните произведения и свещените текстове.

Изучаването на риторика и риторическите правила са важни и за подготовката на съдии, нотариуси, адвокати, чиновници, писари и др., които е трябвало да могат да съставят грамотни документи, да съставят дипломатически писма, послания и пр. В тях не е допустимо да се съдържат и най-малки грешки, които да изкривяват смисъла и точността на законите и грамотите.

В средновековна България със спасяването на делото на св. св. Кирил и Методий се създава нова обстановка за формиране на литература и образование на книжовен и литургичен език – старобългарския, който става третият официален език в европейското Средновековие и се разпространява в държавите, заемащи една трета от Европа.

Учениците на Кирил и Методий, едновременно с въвеждането на новата азбука и преводи на Свещеното писание и богослужебните книги на старобългарски език, пренасят и организацията на образователната система и методика на обучението по модела на Византия. Така може да се обясни възприемането на ἐγκύκλιος παιδεία, без да се разграничават отчетливо двата дяла и отделните дисциплини. По-скоро на основата на християнската пайдея образованието се възприема като цяло – формиране на личността чрез знания и морално усъвършенстване.

България наследява от Византия преработения през християнските норми елинистическо-римски модел на обучение. Това обучение се провежда в книжовните школи в Плиска – Преслав, Девол – Охрид, Търново и пр., манастирите на Атон и в Константинопол, в градските и в частни гръцки и български училища. Цар Симеон пренася този образователен модел, а вероятно и много гръцки ръкописи с риторическо и философско съдържание в Преслав. Според Лиудпранд, цар Симеон е изучил в Константинопол „ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел”. Тъй като е учил във висшата Магнаурска школа (или при патриарх Фотий), той изучава задълбочено и пряко древните автори, а не само кратките компилации разпространявани в риторските школи във Византия през Късната античност и Средновековието, като учебника по риторика на Хермоген от Тарс (II в.) и „Прогимназмата“ на Авзоний (IV в.).

В първите книжовни школи в Преслав и Охрид – сведенията са за надграждане на образованието, не толкова за обучение по отделни дисциплини, което определя и спецификата на книжовните школи в България. Терминологията обаче е същата като във Византия, както и съдържанието на понятията – риторика, диалектика, философия и пр.

Системата на обучение, описана в Климентовото „Пространно житие“, е възприета от византийската (античната) система на образование, която е разпространена по цялата Римска империя. Внимателното вникване в запазените сведения показва, че българските

училища, създадени след приемането на християнството и идването на Кирило-Методиевите ученици в България, заимстват в най-общи черти модела на организация на обучението от византийските училища, но имат специфични елементи в организацията. Обучението в българските училища претворява в нашите условия общата им „външна“ организация, то е религиозно по форма, провежда се на български език и има български характер.

През XI – XII в. българската държава е присъединена към Византия. Провеждат се не само административни и религиозни реформи с издаването на грамотите на Василий II и с организирането на нови църковни епархии, но настъпват културни и образователни промени. Сведения за промени в образователната система не са запазени, но по косвени данни може да се съди, че образованието в България се обвързва още повече с византийския модел.

Тази система на обучение се запазва и доразвива през Второто българско царство, като се разширява кръгът на културните центрове. Освен в Търново и околните манастири, много други културни и книжовни центрове стават известни и привличат ученици и бъдещи свещеници – Видин, манастирите в Рила, Бачково, Парория и пр.

Училища съществуват и в някои от по-големите манастири. Особено привлекателни с известните си наставници и учители са търновските манастири – “Св. Троица”, “Св. 40 мъченици”, “Св. Богородица Пътеводителка”, и пр. За съществуването на школи, където получават образованието си известни духовни дейци и книжовници, има сведения за манастира на Григорий Синаит в Парория, Бачковския манастир, Рилския и др.

Книжовните школи към манастирите стават центрове за съхранение и разпространение на богословска литература, но в тях се съхраняват сборници с компилации на произведения на антични автори – Аристотел, Гален, Хипократ и пр. В скрипториите на манастирите се преписват и компилират произведения на класически автори и отци на църквата. Манастирите стават центрове на висши школи, като в тях образованието, предшестващо богословското, е светско, както навсякъде във Византия.

Преките сведения за провеждането на образованието по риторика, диалектика и философия в средновековна България са оскъдни, но по косвен път може да се съди за разпространението на това обучение. То е било преназначено не само за свещеници и монаси, но и за администратори, юристи, както и за инженери, архитекти и лекари.

В типика на Бачковския манастир в специална глава “За младите дякони” изрично се регламентира броят на учениците и задълженията на свещеника учител: “Нека при църквата “Св. Николай” при този свещеник да има на обучение шест младежи, които ще получават одежди и храна от манастира до тогава, докато се изучат на всички правила на свещеничеството.”[18] В Бачковския манастир при ученика на патриарх Евтимий – дяк Андрей (Андроник), получава своето образование и Константин Костенечки.

Практиката да бъдат изпращани българчета на учение в чужбина в Константинопол, в Рим, които били подготвяни по-късно за висши църковни длъжности, продължила и през този период. Такъв е случаят с изпратените от цар Калоян две българчета в Рим – Василий и Витлеем (едното момче е било син на царя), “да научат латинско писмо” във връзка със сключената уния.[19] От друга страна, подготовката на висшето духовенство става след пребиваване в различни прочути манастирски школи в Константинопол и на Атон.

Началното образование – граматическата школа, е позната още от Античността. Обикновено тя обхваща децата на 7 – 12 г. Те се обучават на четене, писане и смятане, но получават и начални познания за света, вселената и природата. Началните училища

и частните учители са разпространени почти повсеместно през елинистическо-римския период, както и във Византия.[20] Тази картина според изследователите се променя съществено с нахлуването на варварите през VI – VII в. Но по-големите опустошения са в Мизия и Дакия, докато в повечето области във Византия се запазва градска структура, както на юг от Стара планина – в Тракия, и в черноморските градове. Там животът продължава да тече без големи сътресения. Начални училища и учители на гръцки език има в повечето, дори в по-малките градове във Византия. След преминаването на някои от византийските градове към територията на България на много места тези училища се запазват, като стават модел и за създаването на българските училища. Не толкова през същинското Средновековие, но през периода на византийското владичество, както и от XV в. нататък в България се срещат и гръцките наименования за учителите – граматик (γραμματικός), граматист, писар (γραμματιστής), даскал (διδάσκλος, γραμματοδιδάσκλος).

В България е възприета от Византия следващата степен на образованието, наречено ἐγκύκλιος παιδεία или τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Това понятие не е точно определено, в него още от Античността се включва, от една страна, необходимата обща култура, която трябва да придобият гражданите, и от друга, основна култура, пропедевтика, подготовка на ума и усвояване на знания, за да се подготвят младежите за висшите форми на образованието и културата. Друг по-широк смисъл, който се е влага в понятието ἐγκύκλιος παιδεία през Античността и Средновековието, особено във Византия, се разбира въобще образованието, „общото образование" от начално до висше, като в него влизат както философското образование, така и обучението по различните социални и точни науки – право, медицина, архитектура, военно дело и пр.

В средновековна Европа окончателният списък на учебните дисциплини се установява през Късната античност от I в. пр.н.е. в съчиненията на автори от Дионисий Тракийски до Варон. Наред с трите науки за словото, съставящи trivium – граматика, риторика и диалектика, се определя и cvadrivium от четири математически дисциплини – геометрия, аритметика, астрономия и музикална теория, но подобно разпределение се среща още от времето на Питагор. [21]

Налагането на универсалните езици в държавното управление, религията, културата и образованието в Европа – латински и гръцки, подпомага развитието и преработването на античните научни съчинения през средните векове. Това позволява да се използват и античните учебници, които остават образци за средновековните училища. Промяната е най-съществена в богословската литература и обучението на бъдещите свещеници и монаси, докато в останалите науки и учебни дисциплини се запазват античните знания и методи на преподаване.

В българската средновековна литература се срещат много рядко самостоятелни произведения, които могат да бъдат отнесени към отделен вид наука или учебна дисциплина. Преобладават сборниците, в които понякога са включени и цели съчинения, но най-често те са съставени от отделни фрагменти, подбрани още в гръцкия прототип, или са компилации, направени в България.

Обучението по граматика, риторика и диалектика съставя следващия образователен курс след получаването на начална грамотност през Античността и Средновековието.

Усвояването на граматиката след началното граматическо обучение вече се задълбочава чрез изучаването на морфологията, синтаксиса, лексиката и именните и глаголните форми. Граматическото изкуство е в основата на усъвършенстването на устното и писаното слово, поради което му се отделя особено внимание. Най-последователно със системата и методите на образование се занимава Константин Костенечки. Неговото

съчинение „Сказание за буквите" е опит за методическо ръководство за учителите, но и най-богатото със сведения за съчинение за образованието в България и Сърбия през XV в. Константин Костенечки пише, че в своя трактат ще се ръководи от гръцки граматики като „Еротимата" на Мануил Мосхопулос: „Защото в гръцките писания няма никаква поквара поради „Еротимата" на Мануил Мосхопулос, който заради това я и състави."

Използването на гръцките граматики обаче не може да е пряко поради различните езици, но необходимостта от едно граматическо пособие, подобно на това на Дионисий Тракийски, се е чувствало и в българската култура. Във Византия граматиката постепенно започва да се разграничава от филологията и да се превръща в „техническа" наука за съхраняване чистотата на древния език, коментари на антични автори и обучение на чиновниците в подготовка за писане на документи.

Константин Костенечки пише своето съчинение по-скоро като критика на упадъка на образованието и "покварата" на книжовната дейност, по това време той не само провежда на дело Евтимиевата книжовна реформа, но е и един от новаторите на образователната система, като някои от предложените от него методи на обучение се въвеждат в европейските страни едва през XIX в.

Особен акцент в съчинението му е изучаването на азбуката по "звуковата метода" и четенето по срички, за разлика от дотогавашния тромав и трудно усвояващ се метод на наизустяване чрез имената на буквите, което изисквало и много повече време.[22] Той се оплаква, че няма граматическо ръководство, по което да се преподава правилно. Константин дори упреква Евтимий Търновски, че не е съставил такова ръководство. Въпреки това неговата книга в съкратен вариант "Словеса в кратце" се разпространява именно като "типик", като граматическо пособие, за каквото той ратува.[23]

Константин Костенечки излага схващанията си за реформиране на съвременната му сръбска книжнина в духа на Търновската школа и в съответствие със схващанията на исихазма за писаното слово. Той се спира най-подробно на първоначалното образование и нуждата от въвеждането на нови методи там, като заявява, че ако се учи по неговата система, една година е достатъчна, за да може един ученик да бъде обучен сам да разграничава правилното от неправилното писане на отделни букви и знаци.[24]

Константин Костенечки предявява и изисквания към личността на учителите, които трябва с личния си пример да възпитават добродетели, да бъдат строги и взискателни към труда на учениците си. Младежите трябва да бъдат възпитавани да различават доброто от злото, като според Константин повече труд се изисква да отучиш младежа от лошото, отколкото да го научиш на доброто. Методите не се различават, особено по отношение на тривиума, от другите християнски страни през Средновековието.

Константин в „Сказание за буквите" пише за шест части на граматиката, която той нарича "книжевство"[25].

„Колко са частите на книжевството? Шест. Първо – четене по редовете според одеянията; второ – тълкуване, сиреч разкриване според съществуващите поетични образи; трето – достъпно описание на езика и историята му; четвърто – откриване на образуването на думата; пето – осмисляне на съотношението между думите; шесто – оценка на словесните творения, което е най-доброто от всичко в това изкуство."

Това изложение на Константин Костенечки е превод от съчинението на Мануил Мосхопулос, който от своя страна следва определенията на широко разпространената във Византия „Граматика" на александрийския филолог Дионисий Тракийски (170 – 90). Своя граматически труд Τέχνη (изкуство, изкусност) Дионисий съставя в прочутата през I в. пр.н.е. Родоска школа. Може би именно поради своята краткост този учебник

е изключително популярен и става настолно помагало по граматика във всички гръцки училища. Дионисий дава основни определения: „Граматиката е практическото знание (емпирия), преди всичко това, за което се говори от поетите и прозаиците. Граматиката се състои от шест части и преследва следните цели: 1) учение за четене, съгласно просодията;[26] 2) обяснение на поетическите тропи; 3) тълкуване на трудните думи и изречения; 4) изследване на етимологията на думите; 5) подбор на аналогии; 6) естетическа оценка на поетическите произведения."[27]

Граматиката на Дионисий се преписва многократно и се разширява с допълнения не само през римския период, но и във Византия, където през XII в. започва да се заменя с „Еротимата" – учебник, съставен под формата на въпроси и отговори на Мануил Мосхопулос. Но макар и да променя формата на изложение, Мосхопулос представя същото съдържание. Преводът на Константин Костенечки е доста точен, но при превода на някои от термините невинаги е намерен съответният най-близък езиков еквивалент, или е калкиран.

Като обяснява, следвайки гръцкия си първоизвор, броя на буквите, гласните, съгласните, двугласни и пр., според гръцката азбука Константин пише на края на тази глава: „Но ако ми бъде заповядано, трябва да опиша естеството им според „Еротимата", та като ги изредя, лесно да въведем и допълнителните неща". Под допълнителни неща вероятно има предвид допълнените букви в старобългарската азбука. Трактатът на Константин Костенечки се ползва като учебник в българските, сръбските и молдовските земи през XV – XVII в.

По-голямата част от българските книжовници са знаели гръцки език и вероятно са се обучавали по най-разпространените гръцки граматики, но старобългарският език се е развивал граматически чрез литературата, а за преподаването и доброто усвояване на граматиката в началните и средните школи основна роля имат учителите и свещениците.

Риториката и диалектиката в средновековна България се развиват като съставна част на проповедническата литература, на ораторската проза. Вероятно са ползвани като учебници и произведения, които са пряк превод от гръцки, или компилация, съобразена с изискванията на българския език.

Учителната (дидактическа) литература освен като продължение на античните традиции има за свой източник и хохмическата литература от старозаветните книги – Притчи Соломонови, Еклезиаст, Премъдрост Соломонова, Премъдрост Иисуса син Сирахов, и от новозаветните – Евангелията, Деянията на Апостолите. Тя има изразен морализаторски характер.

Според определението на Аристотел: „Реторика е подобна на диалектиката: и двете се отнасят до неща, които в известна степен са общо достояние на всички нас и не се отнасят към някаква специална наука. Затова и всички ние в известна степен участваме в тях, тъй като всички в някаква мяра се залавяме да изследваме и поддържаме даден възглед, да се защитаваме и да обвиняваме".[28] „Под „диалектика" се означава изкуството да се води разговор, като се откриват грешките и противоречията в разсъжденията на събеседника и така се достига до истината, която се преследва."[29] В този смисъл всеки образован човек е трябвало да овладее ораторското изкуство.

Във Византия продължават да се развиват неоплатоническите философски традиции, претворени през християнските възгледи, като се наследяват всички схващания на неоплатоническото понятие за диалектика. Наследява се и схоластичният модел на философско обучение, както в школите на Аристотел и Платон.[30]

Аристотел разделя речите на три вида, според оратора, според целите на речта и според слушателя: „… така че по необходимост в реториката има три рода речи: съвещателни, съдебни, епидейктични" (показни, напр. тържествени или възхвалителни)".[31]

Реториката се развива в Древна Гърция и Рим във връзка с участието в управлението и правото на всеки гражданин на полиса да избира и да бъде избиран в магистратурата („изпълнителната власт"), да влияе със своята активност и със своя глас реално за развитието на държавата. Още в законите на Солон от V в. пр.н.е. се определя правото на всеки свободен гражданин да бъде равноправен участник в делата на града държава. За да може да упражнява тези свои права, гражданинът е трябвало да владее изкуството на красноречието – да може да убеждава в правотата на своето мнение, да владее публичното говорене и да умее да отстоява своите права в съда. Постепенно се появяват професионални оратори, които подготвят и пишат политически речи, логографи и синегори, които познават добре законите и пишат съдебни речи или се явяват заедно с гражданите в съда и произнасят съдебните обвинителни или защитни речи вместо тях. Съдебната риторика се развива, особено в Римската република и империя, като следва формирането на римското право и неговата систематизация.

Римското право се запазва във Византия като действащо право до падането на империята под османска власт. То претърпява развитие в зависимост от социалните промени, чрез конституциите и новелите на византийските императори, но до края Юстиниановата кодификация е в основата на законодателството. Римското право е в основата и на съвременното право, и на законодателствата на европейските държави. Във Византия се запазва и съдебният процес, който изисква подготовката на съдии, обвинители и адвокати. Те се обучават през Римската империя в риторическите школи, като постепенно юридическите школи се формират като висши образователни институции, където освен съдебното красноречие се изучават задълбочено законите и тяхното тълкуване. По времето на Юстиниан се славят три школи по право – в Константинопол, в Рим и в Бейрут. Една от най- известните юридически школи през Късната античност и Ранното средновековие е тази в Бейрут. В комисията на Трибониан за съставяне на Юстиниановия юридически корпус участва и професорът от Бейрут – Доротей. Там се обучават бъдещи юристи и висши администратори от цялата Римска империя. През 551 г. Бейрут е разрушен от силно земетресение и школата е пренесена в Сидон, като постепенно загубва своето значение. По-късно изучаване на юридическите науки се съсредоточава в Константинополския университет, където са назначавани и професори по право с държавни заплати. В риторическите школи се обучават и бъдещите административни управители и служители, които продължават своето образование във висшите школи или спират до средната школа и търсят своята реализация в средния и нисш административен състав.

Освен бъдещи политици, юристи и административни служители в риторическите школи се обучават и писарите, които са една огромна част от административните служители и от духовенството, като подготвят държавна документация, данъчни регистри и списъци и пр., в манастирите преписват богословски и богослужебни произведения.

В Западна Европа и Византия през Средновековието реториката е сред трите свободни изкуства на тривиума, освен диалектиката и граматиката. През този период реториката се развива предимно като наука за фигурите. Освен към устните речи, тя се отнася с особено внимание и към писмените текстове като изкуство в писането, подредбата, изложението и на текстовете.

Ораторската проза (риторско слово) през Средновековието е наследена от

проповедническата литература. Тя заема голям дял и от старобългарската литература и е широко разпространена.[32] Правилата на Трулския пето-шести събор (692 г.) постановяват, че свещенослужителите трябва да проповядват ежедневно в поверените им църкви, като сами съставят словата си, избирайки мисли от Божественото писание. На този събор се регламентират за образци словата на отците на църквата, като по този начин античните правила на реториката, върху чиято основа са изградени патристичните съчинения, преминават в християнската проповед.[33]

Християнското учение се изгражда на основата на античното наследство, като възприема и преработва античните достижения и модели на словесност. Реториката продължава да се развива през Средновековието, но променена по идеи и съдържание. Отците на църквата още от IV в. дават парадигмата на тази промяна, като ораторското изкуство и диалектиката започват да служат на богословието. От друга страна, като едни от основните образователни дисциплини те запазват и светския си характер, следвайки формата, а в някои случаи и съдържанието на античните модели.

Трите основни дяла на реториката, за които пише Аристотел: „… съвещателни, съдебни, тържествени или възхвалителни", се променят, но запазват основния си смисъл. През средните векове това деление се запазва – основните риторически родове са (по) учителна (напътствена, съвещателна), полемическа и тържествена реч и слова.

(По)учителната (дидактическата) литература и слова се запазват през Средновековието като продължение на методите и способите на античния жанр на съвещателната ораторска реч, но вече насочена към формирането на християнския морал и манталитет. Този дял е най-широко представен с разнообразни по вид и съдържание произведения. Те са предназначени както за учениците и младежите в процеса на обучение, така и на миряните по време на богослужение и църковни проповеди.[34]

Като образци на поучителната литература в средновековна България могат да се посочат т. нар. Княжески огледала (сборници с поучения за доброто управление – ars guvernandi: „Поучение на дякон Агапит към император Юстиниан I"[35]; „Посланието на патриарх Фотий до княз Борис"[36]; „Княжески изборник за възпитание на канартикина"[37] (Втори сборник на цар Симеон); сборници с мъдри мисли и поучения: „Пчела"; „Паремийници"; „Маргарити"[38] и пр.

Полемическа литература има широк обхват и включва много поджанрове. В църковната литература този дял от реториката е широко разпространен, като полемическите речи, беседи и слова са насочени към разобличаване на догматичните отклонения от християнството – антиеретическата литература, антилатинските трактати, разобличаване на отклонения от моралните норми, прения и пр. [39]

В средновековна България се създават както оригинални произведения от този жанр: трактатът на Черноризец Храбър „За буквите"[40]; Презвитер Козма – „Беседа против богомилите"[41], така и преводни или компилативни, напр. „Четири слова против арианите" на Атанасий Александрийски[42] и пр.

Съдебните речи и тълкуването на законите, които съставят преводната и компилативна правна литература при рецепцията на правото в средновековна България и страните от православната общност, следват почти дословно античния модел. Разбира се, промените, които внася каноничното право, отразяват и християнските морални норми, задължителни за този период.

Тържествената реч и слова – последният дял от реториката – показното (епидейктическо) красноречие при различни събития, панегирика и енкомиона (хвалебствието, похвалата), продължават своя възход, но предимно в богослужебната

литература – хомилии за различните църковни празници, панегирици за светците, похвални слова за светци и мъченици и пр.

Продължението на античната традиция в християнизиран облик се вижда и в цитираните от някои средновековни автори риторични дялове, според Аристотел или чрез учебника на Хермоген, като предговора на Никита Ираклийски към превода на словата на Григорий Богослов (XI в.): „Всяко ораторско слово се разделя на съвещателно, препинателно (полемично) и тържествено. Съвещателното слово е да се съветва да се отстъпва от злините и да се възприема доброто. Полемичното е да се препираш с някои. Тържественото е да се (възпее) красивото и празничното и тържественото."[43] Всъщност отделните дялове на ораторското слово се преплитат, макар че се създават образци за отделните поджанрове.

В първия „Сборник на цар Симеон"[44], който се използва и като учебна книга за най-високата степен на общото образование, се съдържат съчинения по риторика – учебникът по риторика на Георги Хировоск „За тропите"[45], по философия – философският трактат на Теодор Раитски[46], по анатомия и физиология на човека – трактатът на Немезий Емески „Описание на човешкото тяло"[47], и пр. За философското образование са служели и преводите на „Диалектика" на Йоан Дамаскин[48], „Диоптра" на Филип Монотроп[49] и др.

Много разпространено е схващането за ниската степен на научни познания през средните векове. Всъщност знанията са необходими за практикуване на каквато и да е човешка дейност във всички времена. Християнските отци на църквата не отричат образованието и постигането на висока степен на образованост, не само за утвърждаването в дадена професия, но и за да се опонира по-обосновано на нападките на привържениците на езическата философия и по този начин да се пази християнското учение – този синтез, който те създават.

Така Климент Александрийски съветва християните да не смятат, че поради вярата трябва да се откажат от изучаването на философията и природните науки: „някои предполагат, че са достатъчно разумни по природа и за това предпочитат да не се занимават нито с диалектика, нито с философия, нито дори да не изучават естествени науки, като се задоволяват само с простата и чиста вяра. Но това е все едно да твърдят, че не е необходимо да се грижат за лозата, а само трябва да я посадят, и да чакат да се роди грозде от нея... И в земеделието, както и в медицината, изкусен е само този, който изучава отнасящите се към тях науки, за това как по-добре да обработва земята и как най-успешно да лекува… и за защита на вярата от посегателства трябва да се ползват различни знания, почерпани от геометрията, музиката, граматиката и, разбира се – философията."[50]

Средновековното знание се изгражда на основата на достиженията на античната наука и философия, като ги претворява през християнското световиждане и концепциите на патристиката за подбор и съхранение на класическото наследство. Огромна част от интелектуалната енергия през средните векове се съсредоточава в богословските тълкувания и спорове, като естествознанието се ограничава в коментиране и компилиране на антични автори, но може да се проследи и бавното, постепенно натрупването на нови наблюдения и факти, които дълго чакали да бъдат обобщени. паралелното развитие на теоретичната наука и техниката е характерно за този период, като последната се развива предимно като занаяти и е ползвала малко от спекулативните построения на науката.

Византийските автори са съзнавали своята мисия не само за съхраняване, но и за предаване на класическото наследство на следващите поколения. Може би поради това те насочват своето внимание преди всичко към компилациите и коментарите на антични автори. От друга страна, върху тяхното творчество винаги оказват влияние християнските

концепции, и най-вече християнската пайдея.

В средновековна България са представени и трите основни направления на пренасяне на античното наследство. Най-изразено в старобългарската книжнина е патристичното направление, което формира цялостния облик на средновековната ни култура. Много слабо и едва проследимо е изцяло „светското направление“, съхранени са частични преводи, предимно от компилации на съчинения на антични учени.

Знанията по математика – аритметика, геометрия, както и по астрономия, география, природата и човека, са усвоявани през втората и третата част на общото образование от сборници и флорилегии, като се вплитат и като примери за доброто усвояване на книжовните текстове. Те се тълкуват и служат за формиране на християнски светоглед, особено астрономията, която разглежда въпроси на миро- зданието и опира до основни философски и богословски теми. Чрез тези науки се придобиват и основите на знанията, които служат след това за практическо усвояване на различни професии – лекари, юристи, административни служители, архитекти и пр.

През втория и третия образователен кръг учениците получават познания по астрономия и космология. Изучаването на тези науки е част от образованието във висшите школи. Знания за Вселената, местоположението на Земята, нейната форма, звездите, движението на планетите и пр. имат основно значение при изграждането на мирогледа и заемат основно място сред естественонаучните познания по това време във Византия и останалия средновековен свят – арабските страни и Западна Европа. Именно чрез тези съчинения се изучават и идеите на античните учени и се запознават с достиженията на тогавашната наука. В средновековна България астрономията не се развива до равнището на наука, но в много съчинения са предадени знания, които са в синхрон с развитието на науката в другите средновековни страни, най-вече във Византия.

Най-разпространени като учебна литература и книги за четене са коментарите върху ч. I „Сътворението на света“ от кн. I „Битие“ на Библията – „Шестодневите“, наречени средновековни „естественонаучни“ енциклопедии. Те имат различни наименования както на гръцки, така и на старобългарски.

Централно място сред тези съчинения заема старобългарският „Шестоднев“ на Йоан Екзарх Български.[51] Бележитият книжовник с право е наречен основоположник на българското естествознание, средновековен учен енциклопедист, издигнал старобългарската култура на висотата на съвременните й достижения в тогавашния свят. Акцентът в произведенията на Йоан Екзарх е поставен върху въпросите на философията и природознанието. Освен основните съчинения „Шестоднев“ и „Небеса“, до нас са достигнали негови слова, в които вече изцяло преобладава богословското съдържание.[52]

До нас са достигнали преводите на старобългарски език на „Шестодневите“ на св. Василий Кесарийски (Велики)[53], Севериан Гавалски, Георги Писидийски[54], св. Йоан Златоуст[55] и др. Тези „Шестодневи“ имат различни названия, както на гръцки, така и на български.[56] Преводите на тези византийски „Хексамерони“ са намерили по-ограничен прием в сравнение със старобългарския „Шестоднев“ на Йоан Екзарх и са останали в по-малобройни преписи, но въпреки това имат немалко значение за средновековната българска литература и естествознание.

Християнското учение през Средните векове официално признава сферичната форма на Земята и Вселената, макар че се разпространяват и са толерирани от църквата и други теории. В основата на представата и обяснението на „вселенските“ явления християнството поставя не само принципи на „теоретичната“ философия, но и на „практическата“ – етиката и човешкото съществуване.

Подготовката и обучението на огромната „армия“ от служители за администрацията и на юристите за правораздаването е основно задължение на държавната власт. Предимно за тях във Византия се организират и висшите държавни школи с основни факултети – по философия и право.[57] Правото е един от главните предмети, изучавани във висшите школи във Византия. Бейрутската школа е една от най-известните, но след разцвета й през V в. и преместването й в Бейрут започва нейният упадък.[58] Атинската школа е закрита от Юстиниан през 529 г. След завладяването на източните и южните провинции на Византия от арабите и процъфтяващата в предишните столетия юридическа школа в Александрия престава да съществува. Остава само Константинополската школа.[59]

Подготовката за юридически професии – съдии, адвокати, нотариуси, както и държавните служители – управители на административни единици, служители в областните или в градски канцеларии, преминава през дисциплините от тривиума и квадривиума – граматика, риторика, диалектика. Юридическото образование има основно значение за подготовката на висши държавни и административни служители и юристи.[60]

Съществуват и множество частни училища, които подготвят бъдещи юристи, но обучението и даването на правоспособност на адвокатите и нотариусите се контролира от специални корпорации, в които те се обединяват. От трите вида длъжности, свързани с юридическата професия във Византия – съдии, адвокати и нотариуси, само съдиите и административните служители са на пряко подчинение на държавата. Именно затова тя се грижи за тяхното обучение чрез издаване на укази и организиране на държавни школи.[61]

Сведения за съдии има както в царските грамоти, така и в други източници, но по принцип са доста оскъдни. Те се отнасят повече до царските съдии и царския съд, който е последната и най-висша инстанция. Въпросът дали съдиите съществуват като отделна магистратура в България, или съдебни функции имат единствено административните управители, не е коректен, споменаването им като отделна институция показва, че те са със специализирани функции.[62]

Същата практика на разпределение на съдебните функции съществува и във Византия, и в съседните на България държави – Сърбия, Молдова. Сведенията, запазени за средновековна България, макар и много оскъдни, показват прилагането на този модел в управлението и правораздаването.

Тази разгърната мрежа от административни служители в централното и провинциалното управление е свидетелство за разпространението на образоваността в средновековна България.[63] Служителите са били образовани, макар и на различни нива. Най-малко за изпълнението на своите служебни задължения трябва да бъдат грамотни, което означава, че най-нисшите служители имат поне начално образование. За съставянето на различни сметководни документи, договори за наеми, заеми, покупко-продажба и пр. е необходимо по-високо образование.

Запазените документи на частното право в България са косвено свидетелство и за административното устройство, функционирането на съдилища, съдии, нотариуси и адвокати, които са необходими за разрешаване на съдебните спорове.[64] С изкачването на държавната служебна стълбица изискванията към образованието се повишават, като средното или общо образование и преминаването през риторическите школи са необходимо условие за заемането на по-висока длъжност. При търсене на сведения за училища от този тип отново се сблъскваме с проблема за оскъдността на запазените до днес сведения, като изводите могат да се правят предимно по косвен път. Данните от археологическите разкопки, които непрекъснато се увеличават, са неоценимо

свидетелство за съществуването на образователни институции и широко разпространение на грамотността, дори сред обикновеното население.

Запазените, а и най-тълкуваните сведения са за манастирските училища и школи. Оттук и изводите, които се правят, че образовани през Средновековието са предимно свещениците. Духовниците задължително получават образование във връзка с тяхната дейност да четат и проповядват, да обучават паството, да съставят, превеждат и преписват книги, свързани с богослужението и богословието. Те са най-голямата част от образованото население, но въпросът за образоваността на другите слоеве от населението все още е слабо изяснен.

Преводът и разпространението на юридически съчинения, рецепирани византийски законодателни сводове и тълкувания в средновековна България едва ли е правено, без тези закони да се прилагат на практика. Именно направените в България преводи или съставените на основата на византийските законодателни сборници и тълкувания като Кръмчаята, Еклогата, Земеделския закон и др. са пренесени и преписвани в другите православни страни. Там се създават и самостоятелни юридически паметници, но това е процес, който е характерен за цялата книжовна дейност.

Търговци, занаятчии, инженери и архитекти получават начално, и вероятно и по-високо образование, в държавните или частните училища, както всички останали. Те трябва да знаят да четат и пишат и да имат математически знания на по-високо ниво.

Характерното за тези професии е, че при тях преобладава практическото обучение. Много разпространено в ранните общества, то никога не престава да съществува. Много важна е при тези професии личната връзка между учител и ученик, която е съществена за всички видове обучение, но тук преобладава.

Макар и косвени, сведенията за едно сравнително широко образование в средновековна България се потвърждават. Разбира се, ако сме скептично настроени, можем да кажем, че извлечените данни не са сигурни, и да се опираме само на конкретни свидетелства. Така обаче не могат да се обяснят преводите на византийски съчинения, както и тяхното разпространение от България към другите православни страни. Не може да се обясни и откъде идва високото ниво на тълкуване и интерпретация на сложни и изискващи задълбочени познания преводни текстове. Близостта на Византия и припокриването на територии, завземани от едната или другата държава, където населението остава да живее, независимо от промяната на властта създава по-големи възможности за българите, отколкото за по-отдалечените от империята държави, да прилагат византийските модели, и в същото време да отстояват спецификата и традициите си, като от своя страна създават модели за други държави.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Jeager, W.** *Early Christianity and Greek Paideia.* Cambridge-Mass. 1965, p. 11.

[2] **Cod. Theod**. XIII. 3. 5 = **Cod. Just.** 10. 53 /52/ 7, 14 9.3; **Cod. Theod.** XIV 9.3.; **Cod. Just.** 19. 1.8.

[3] **Гай Светоний Транквил.** *Животът на дванадесетте цезари.* София, 1981, с. 295: Веспасиан, 18.

[4] **Modestin,** D.27.1; **Bernard, A.** *La rémunération des professions libérales en droit romain classique.* Paris, 1936, p. 17.

[5] Cod. Theod. XIII. 3. 5 = Cod. Just. 10. 53 /52/ 7, 14 9.3

[6] Cod. Theod**.** XIV. 9. 3 = Cod. Just. 11. 19 /18/

[7] **Bernard, A.** *Op. cit.,* p. 22.

[8] Cod. Theod. XIV 9.3.; Cod. Just. 19. 1.8.

[9] **Browning, R.** The Patriarchal School at Constantinople. – *Byzantion,* 32, 1962, p.167-202; **Lemerle,**

P. *Le premier humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance des origines au X-e siècle.* Paris, 1971, p. 160–163

[10] **Speck, P**. Kaiserliche Universität von Konstantinopel. – *Byzantinishes Archiv*,14, München, 1947; **Browning, R.** Byzantine Scholarship. – *Past and Present,* 28, 1964, p. 1-20; **Lemerle, P.** *Op. cit.*, p. 163.

[11] **Каждан, А. П., Ан Уортън Епстейн.** *Византийската култура XI – XII в.* София, 2001, с. 142–143.

[12] **Тит.**1.9.

[13] VII вселенски събор, канон 2 и тълкуването на Йоан Зонара – **Милаш, Н.** *Православно църковно право. Съставено по общите църковно-юридически източници и частните закони, действащи в автокефалните църкви.* Прев. протодиякон Ив. Стефанов. София, 1904, с. 251.

[14] Пак там, с. 251–252.

[15] **Хунгер, Х.** *Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура*. София, 2000, с. 44; **Томов, Т.** *Византия. Позната и непозната.* София, 2012, с. 309–330.

[16] **Хунгер, Х.,** *Цитл съч.,* с. 45-47.

[17] **Милтенова, А.** *Eratopokriseis: Съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература.* София, 2004.

[18] *ГИБИ*, Т. VII. С., 1967, 39–66.

[19] **Гюзелев, В.** *Папството и българите през Средновековието.* Пловдив, 2009, с. 352–353.

[20] **Марру, А.-И.** *История воспитания в Античности. Греция.* Москва*,* 1998, с. 203. – Той привежда данни за съществуването на училища през елинистическия и римския период не само в големите градове, но и в малките градове, дори в селата.

[21] **Марру, А.-И.** *Цит .съч.,* с. 247–248; **Георгиев, О.** *Свободните изкуства и Средновековието. Знаковата природа на изкуствата.* София, 2009, с. 32

[22] **Гюзелев, В.** *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII — XIV в.).* София, 1985, с. 41–42.

[23] **Куев, К., Г. Петков***, Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*. София, 1986*,* с. 67–73.

[24] **Константин Костенечки.** *Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич.* Изд. е подготвено от Анна-Мария Тотоманова. София, 1993, с. 66–69.

[25] **Куев, К., Г. Петков.** *Цит. съч*, с. 217.

[26] Просодия – мелодиката на езика, ударенията, дължината на сричките и пр.

[27] *История лингвистических учений. Древний мир*. Ленинград, 1980, с. 216.

[28] **Аристотел.** *Реторика*. Предг., встъпит. студия и прев. от старогръцки А. Ничев. София, 1993, с. 41.

[29] Пак там, с. 198, бел. 1.

[30] **Владимир Маринов.** *Порфирий, Псел и Цец: наблюдения върху статута на диалектиката.* Електронна публикация: 21.02.2007 : http://aduce.org

[31] **Аристотел.** *Цит. съч.,* с. 51, (с. 200, бел. 3, 2).

[32] **Грашева, Л.** *Поглед върху старобългарската ораторска проза*. – В: *Стара българска литература (СБЛ),* Т. I. Ораторска проза. Състав. и ред. Л. Грашева. София, 1982, с. 5–23; **Петканова, Д.** *Ораторска проза*. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник (СБЛЕР).* Състав. Д. Петканова. Под общата ред. на Д. Петканова. Научни ред. И. Добрев и А. Милтенова. София, 1992*,* с. 301; **Иванова, Кл.** *Проповедническа литература.* – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия* (КМЕ), Т. II, с. 358–364.

[33] **Иванова, Кл.***,* Цит. съч., с. 359; *Правила на Светата Православна Църква – Част 1, Правила на светия Шести Вселенски събор (Цариградския, Трулски), Правило 19,* Славянобългарски манастир "Св. Вмчк Георги Зограф", Света гора, Атон, 2004.

[34] **Иванова, Кл.,** *Цит. съч.,* с. 359.

[35] **Angelov, D.** *Imperial ideology and political thought in Byzantium (1204-1330).* Cambridge, 2007, p. 184-187 **Ševčenco. I.** *Agapetus East and West.* – Revue des études sud-est européen, 16, Bucharest, 1978, 3–44; **Николов, А.** *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – краят на X в.).* София, 2006; **Същият,** Старобългарският превод на „Изложение на поучителни глави към император Юстиниан" от дякон Агапит и развитието на идеята за достойнството на българския владетел в края на IX – началото на X в. – *Palaeobulgarica*, 24, № 3, 2000, с. 76–105.

[36] **Митрополит Симеон.** Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Борис. – *Български старини,* София, кн. V, 1917, 29.

[37] **Федер, У. Р.** *Княжни изборник за възпитанието на канартикина.* Т. 1. Увод и показалци; Т. 2. Текст. Велико Търново, 2009, 2008; **Федер, У. Р.** *Хиляда години като един ден. Животът на текстовете в*

православното славянство. София, 2005, 57–58.

[38] **Martinov, I.** *Les manuscrits slaves de la bibliothèque impériale de Paris.* Paris, 1858, p. 103 – за български ръкопис на „Пчела“ от XIV в. Най-близък е до гръцкия ръкопис от XI в. Cod. Vindob. Th. 197; **Пенев, П.** Среднобългарските правописни особености в Парижкия препис на сборника „Пчела“. – В: *Сб. Славистика II. По случай XIII Международен конгрес на славистите в Любляна*. Пловдив, 2003, с. 15–23; **Павлова, Р.** Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности. – *Славянская филология,* 19, 1988, 99–116; **Велковска, Е.** Маргарит. – *СБЛЕР*, с. 262–263.

[39] **Петканова, Д.** Ораторска проза. – *СБЛЕР*, с. 300; *СБЛ*, Т. I. Апокрифи. Състав. и ред. Д. Петканова. С., 1981, с. 341, 411.

[40] **Черноризец Храбър.** „*О писменехъ“. Критическо издание, изготвила А. Джамбелука-Коссова. Словоуказател, изготв. Е. Дограмаджиева.* София, 1980.

[41] **Презвитер Козма.** Беседа против богомилите. – *СБЛ, Т. 2. Ораторска проза.* София, 1982, 32.

[42] **Vaillant, A**. *Discours contre les ariens de Saints Athanase. Version slave et traduction en francais.* Sofia, 1954; **Попконстантинов, К., В. Константинова.** Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. - Старобългарска литература, 15, 1984, 106–118.

[43] **Иванова, Кл.**, *Цит. съч.,* с. 360; **Б. Ангелов.** *Из старата българска, руска и сръбска литература.* Кн. 1, София, 1967, с. 92.

[44] *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)* . Колектив под редакцията на Петър Динеков. Т. I, С., 1991; T.II, С., 1993; *Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. – ОЛДП*, V, 1880. (Фототипно издание: MLS, T. 3. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965; Москва, 1980); (Факсимильное, Москва, 1983).

[45] **Георьгиа Хоуровьска** *„О образехъ”* – В: *Изборник Святослава 1073 г.* – Факс. изд., Москва, 1983, л. 237 об. – 240 об.; **Ангелов, Б.** Георги Хировоск „За поетическите фигури“ – В: *Из старата българска, руска и сръбска литература.* Кн. 2, София, 1967, 89–105; **Велковска, Е.** Трактатът на Георги Хировоск „За тропите“, неговият славянски превод и византийската риторическа традиция. – Старобългарска литература, 19, София, 1986, 75–83.

[46] **Пейчев, Б.** *Философският трактат в Симеоновия сборник.* София, 1977.

[47] **Немезий Емески.** *За естеството на човека* (Cf. CCAG, Suppl. I, 132 b – 134 b p. 1–170), - *СБЛ, Т. 5, Естествознание,* А. Милтенова, София, 1992, с. 100–101.

[48] **Weiher, E**. *Die Dialektik des Johannes von Damascus in kirchenslavischer Übersetzung.*Wiesbaden, 1969 (MLS, DV, 8); **Sadnik, L.** Eine zweite südslavische Übersetzung des Johannes Damascenus. – *Slaw. Studien zum V. Intern. Slavistenkongreß 1963. Opera Slavica, 4,* Gottingen, 1963, 281-284.

[49] *Из „Диоптры“ Филиппа Пустынника. Разговор Души и Плоти. Слово 3.* Подготовка текста, перевод и комментарии Г. М. Прохорова. 2006–2011. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН.

[50] **Clemens Alexandrinus.** *Bd. 2. Stromateis I–VI.* Ed. Otto Stählin, reed. Ludwig Früchtel, GCS 52 (15), Berlin, 1985, IX.43.1

[51] *Das Hexaemeron des Exarchen Joannes.* Hrsg. R. Aitzetmuller. T. I – VII, Graz, 1958 -1975; превод на съвременен български от Н. Кочев (вж. Йоан Екзарх, Шестоднев. София, 1980).

[52] *Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσισ ἀκριβής τής ὀρθοόξου πίστεος in der Übersetzung des Exarchen Johanes.* Hrsg. L.Sadnik, 1-3 (MLS DV, T. XVI), Wiesbaden – Freiburg, 1967 – 1983; **Иванова-Мирчева, Д.** *Йоан Екзарх Български. Слова.* Т. I, София, 1974.

[53] **Basile de Cesaré.** *Homélies sur l'Hexaéméron.* Texte grecque, intr. et trad. de S. Giet (Sources Chrétiennes XXVI). Paris, 1949.

[54] **Радошевиħ, Н.** *Словенски превод „Шестоднева” Василиа Великог. Научни састанак слависта у Букове дане,* Београд и др., 11-16. IX. 1984,157–164.

[55] **Данчев, Г.** *Владислав Граматик.* София, 1969, с. 48.

[56] **Robbins, F. E.** *The Hexaemeral Literature. A Study of he Greek and Latin Commentaries on Genesis*. Chicago, 1912, p. 1-24.

[57] **Andréadès, A**. Le recrutement des fonctionnaires et les universités dans l'Empire Byzantin. – *Mélanges de droit romain. G. Corni*. Paris, 1926, T. I, pp. 17–40.

[58] **Collinet, P.** *Histoire de l'Ecole de droit de Beyrouth (Etudes hist. sur le droit de Justinien, 2).* Paris, 1925, p. 54-55.

[59] **Липшиц, Е. Э.** *Право и суд в Византии в IV–VIII вв.* Ленинград, 1976, с. 193.

[60] **Wolska-Conus, W.** L'Ecole de droit et l'enseignement du droit a Byzance au XI-e siècle: Xiphilin et Psellos. – *Extrait de Travaux et Mémoires*, T. 7, 1979, p. 8– 9.

[61] **Wolska-Conus, W.** *Les écoles de Psellos et Xiphilin sous Constantin IX Monomaque. Extrait de*

Travaux et Mémoires, 6, Recherches sur le XI-e siècle. Paris,1976, p. 236.

[62] **Билярски, Ив.** *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII – XIV в.).* София, 1998, с. 326–332.

[63] **Андреев, М.** Службите на провинциално управление в средновековна България и средновековна Сърбия според дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV в. – *ГСУ, ЮФ*, т. 58. С., 1967 (отделен отпечатък).

[64] **Гюзелев, В.** *Сметководна делова писменост от българското и европейското Средновековие*. София, 2013, 233.

GENERAL EDUCATION (ἘΓΚΎΚΛΙΟΣ ΠΑΙΔΕΊΑ) IN MEDIEVAL BULGARIA

Tzvetana Cholova

Abstract

The educational system in Byzantium immediately followed the ancient classical model as it was slightly changed in technical aspect, but the conception of the Christian paideia was the one that prevailed. Medieval Bulgaria after Christening borrowed the Byzantine educational model, adopting it gradually, since the "Golden ages", to the specific conditions and needs of the country. Unlike Byzantium, where general education "the circle of sciences" was most often acquired in secular schools, in Bulgaria there were literary schools, as most authors emphasize on their religious character. When Christianity was spreading in the peoples neighboring with Byzantium not only the theological studies were transferred but the ideas related to theory of language and philology, grammar, rhetoric, poeticism, stylistics, etc.

Bulgarian literary schools - Devol-Ohrid, Pliska-Preslav, Tarnovo, etc. borrowed for the most part the model of organization of education of the Byzantine schools, but still had some specific elements. In teaching in literary schools in Bulgaria the next level of education, called encyclios paideia, was adopted from Byzantium as this term meant education in general – the general education from primary to higher, including both philosophical education and education on various and social sciences – law, medicine, architecture, warfare, etc. The education was in Old Bulgarian language, which became the third classical language in medieval Europe along with Latin and Greek. The grammar, rhetoric, dialectic and philosophic education comprised the next educational course after the initial literacy.

Translations of treatises and famous works of Byzantine compilers, as well as commentators of ancient authors were used as textbooks. Grammatical treatises – eg. the adaptation by Constantine of Kostenets of the popular question and answer grammatical manual "Erotemata" of Manuel Moschopoulos for writing the treatise "Saga of letters" was an attempt to provide methodological guidance for teachers and it was also the richest with information about the education in Bulgaria and Serbia in 15th century; the early translation of the first Simeon's collection of the George Choiroboskos's treatise "On Tropes" – one of the most used in Byzantium rhetoric textbooks; of Theodore Raitski's philosophical treatise on Aristotle's "Categories"; "Animals Classification" from John the Exarch's "Hexaemeron" – a compilation of the work of Aristotle "History of Animals", etc. are evidence of the application of the Byzantine model of education in medieval Bulgaria .

Training of large number of administrative personnel, lawyers, doctors, etc. also went through general education. After learning grammar, rhetoric and dialectic they could specialize

in their areas. Knowledge of mathematics – arithmetic, geometry, as well as astronomy, geography, nature and man was gained in the second and third part of their general education from collections and florilegium as intertwined as examples of good understanding of literary texts. They were interpreted and used to form a Christian worldview, especially astronomy, which deals with questions of the universe and comes to basic philosophical and theological topics. The basic knowledge which afterwards served them to work on various professions – doctors, lawyers, administrators, architects, etc. was gained through these studies.

НАЗВАНИЯТА НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙЦИТЕ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Ангелов

Продължителното общуване на средновековните българи с близки или по-далечни народи има като резултат създаването на убеждението, че определен тип качества и манталитет са етнически детерминирани. Достатъчно е било да се знае етническия произход на някого, за да се определи със сигурност какви душевни качества притежава и какво може да бъде поведението му спрямо другите. Трябва да се отчете и факта, че става дума за образи, които се раждали в кръга на един ограничен интелектуален и управленчески елит, който имал възможност най-активно да контактува с представители на различни чужди етноси в България. От поведението на този елит, който могъл да чете, превежда, твори книжнина и проповядва зависело до голяма степен дали формираните етнически представи ще достигнат до съзнанието на обикновеното мнозинство и в каква степен ще окажат въздействие върху живота му. Прави впечатление, че често пъти внушаването на дадени представи ставало чрез употребата на архаични етноними или на обобщаващи по своя характер названия, които били обусловени от конфесионални, политико-географски или антропологични фактори Именно фактори от такова естество стават главната причина в средновековна България постепенно да се наложат като обобщаващи няколко названия за западнорепейците. Първото от тях възниква на чисто пространствена основа и то обозначава географската посока от където идват тези хора. Без оглед техния етнически произход понякога те биват наричани просто „хора от запада", „западни хора", „мъже от западните страни" „западняци" и пр. Несъмнена роля за утвърждаването на тези понятия има византийската книжовна традиция. В интерес на истината трябва да отбележим, че названието „запад" или „западни страни" понякога било използвано от византийците в по-широк контекст за обозначаване както на българските земи, така и на съседните им балкански територии[1]. Най–често обаче споменатите обобщаващи названия се отнасяли до държавите и населението в Централна и Западна Европа, където господствала Римската църква. Като пример може да се посочи знаменитото *Окръжно послание* до източните патриарси от патриарх Фотий от 867, в което той хвърля тежки обвинения към Римската църква, че е подмамила българите да приемат нейните „изопачени догми". Особено показателен е откъсът от посланието, където патриарха заявява, че пратениците на папата били „**мъже от мрак изпъкнали (защото били рожба на западните страни)** "[2]. Подобни обобщаващи названия употребяват и редица византийски историци. Ще дам пример с Никита Хоният. В своя *Летописен разказ*, със свойствения му критичен тон към нравите на ромеите, той заявява, че **„западните хора отдавна знаеха, че Ромейската държава се занимава единствено с пиянство**"[3].

Едно от най-ранните споменавания за „западните страни" в старобългарската литература откриваме в *Похвалното слово за Кирил и Методий* от Климент Охридски. Там се казва, че след техните успешни мисии при арабите и хазарите те отишли **„в западните страни, благовестейки божието слово сред нов народ"**. Очевидно тук става дума за Великоморавия, която е причислена към „западните страни" вероятно не само поради географското си местоположение спрямо Константинопол, но и понеже била подчинена в духовно отношение на Римската църква.

Многобройни са примерите за сходни обозначения, почиващи върху опозицията

Изток –Запад и в старобългарската апокрифна литература. Особено изобилни в това отношение са т.н. *Гадателни книги*. Там ще срещнем предсказания от рода „**че на Запад се събират войски**", че „западните страни" ще бъдат обхванати от **„болести и рани и разни красти",** че ще има **„смут между людете на Запад,** че **„царят на Запад ще започне война**", че „**западните люде и народи ги чака гибел",** че „**западните народи бидейки изнемощели ще се разболеят и ще проплачат"**, че ще **„настане смут между западните и източни народи"** и т.н.[4] Общо за „западни народи" се говори в някои апокалиптични текстове, намерили разпространение в старобългарската литература. Така например във *Видението на пророк Данаил* става дума за власт над **„три източни и четири западни народи в елинските области**" [5]. Във *Видението на пророк Исай* се пророкува, че „**западният цар ще управлява с ярост, а източният – с мир"**[6]. Прави впечатление, че споменаването на Запада или западните хора в посочените съчинения обикновено е в негативен контекст и се свързва с предсказания за бъдещи нещастия, бедствия, войни, смърт и т.н. В това отношение е интересно едно сведение в *Апокрифната българска летопис*, според което цар Петър ще избяга на Запад и ще умре в Рим[7]. В *Безименна българска летопис* от XV в. се разказва, че в своя поход срещу османците през 1396 г. маджарския крал Сигизмунд събрал **„цялото западно войнство**„[8]. В *Сказание за буквите* Константин Костенечки. употребява интересно обобщаващо название за католиците ,наричайки ги „**западняци"**.[9] Противопоставяне на конфесионална основа Изток-Запад срещаме и в *Словото* на Григорий Цамблак произнесено на Костанцкия събор през м. февруари 1418 г. Той заявява „**Днес няма единство ... Докога източните ще укоряват западните, а западните пък източните, подобно на това, което някога беше сред йудеите и самаряните"**[10].

Заслужават отбелязване и разсъжденията на Димитър Кантакузин в неговото *Житие с малка похвала за Св. Иван Рилски*. Книжовникът определено хвърля вина върху **„венецианците заедно с другите от запад"** за настъпилото разделение на християнската църква[11].

Подобно разграничение по географски принцип за земите населявани съответно от католици и православни се срещат и в сръбски паметници от XV в. Така в един *Летопис на сръбските царе* под година 6240 /732/ се казва ,че **„Рим отстъпи от православието заедно с другите западни страни"**[12].

Макар и рядко в отделни домашни извори ще срещнем едно обобщаващо понятие за западните хора, което е основано на нещо особено, преобладаващо във външния им вид. Известно е, че още в ранна Византия франките, лонгобардите и други сродни на тях племена били означавани с общото название „русите народи". Така например в *Стратегикона* на Псевдомаврикий има раздел, озаглавен по следния начин**: „Как да се воюва срещу русите народи като франки, лонгобарди и сродните на тях племена"**[13]. Тази представа, че хората на Запад се отличават със своите руси коси откриваме и в няколко старобългарски апокрифни съчинения от XI в. Във *Видение на пророк Данаил* четем ,че **„ще господства русият народ над теб Седмохълмий**"(т.е. Константинопол) В прозренията на пророк Данаил за последните времена на Антихриста срещаме подобно твърдение, че градът ще бъде превзет от **„рода на русобрадите, сиреч на латините**„[14]. В друто произведение приписвано пак на пророк Данаил – т.н. *Тълкувание Данаилово*, се казва „**И ще съберат воини посред земята в славен град – наричат се „русите бради" – и ще се сразят, и ще пролеят много кръв, и ще има голяма размирица**". По-надолу се пророкува, че възкръсналият Михаил, наречен **„каган на българите**" ще царува 33 години, „**ще отиде към южната страна на Главиница и ще укроти русите бради**".[15]

В *Сказание на светия пророк Исайя* срещаме подобно твърдение, но този път това е цар Гаган и по прякор Оделян, който ще царува пет години и ще **„укроти русите бради”**. С основание се предполага, че в цитираните пасажи определенията „насилници от запад” и „руси бради” се отнасят до норвежките наемници, водени от Харалд Хардрад, участвали в потушаването на въстанието на Петър Делян. Поради това не случайно норвежкият вожд получил и прозвището „Опустошителят на българите”[16]. Посредством изтъкването на особени антропологични белези, са разграничени германците от други народи изброени в хрисовула на цар Иван Александър за манастира Св. Никола в Несебър. Там се отправят предупреждения към всеки, който се опитва да обезпокоява монасите в манастира като сред възможните неприятели са посочени **„скити и неверници, хуни, руси, както и светлокосото германско племе**”[17].

Показателен пример за това, че определението „руси народи” е било възприемано от старобългарските книжовници като синоним на западноевропейци откриваме в старобългарския превод от средногръцки на *Житието на Андрей Юродиви,* извършен вероятно през XI-XII в. В един пасаж, където се разказва за пророчеството на Св. Андрей за края на света изречено пред събеседника му Епифаний, четем следните думи: „**И цялата земя ще се подчини на гръцкия цар, и етиопската земя ще му принася дарове. И ще сложи ръка върху цялото море. И ще укроти франкските народи**”[18]. По-нататък Св.Андрей пророкува, че ще се появят трима юнаци „безумни, глупави и некадърни”. За първият от тях се казва, че ще влезе в Солун и „**ще въоръжи франкските народи**”[19]. Любопитното в случая, е че в гръцкия оригинал и на двете места стои не определението „ франкските”, а „русите народи”[20]. Изследователите на гръцкия текст, като имат предвид кога е писан, предполагат, че това определение всъщност би трябвало да се отнесе по-скоро до славяните, и времето, когато те нахлуват на Балканския п-в.(VI-VII в.)[21]. Не така обаче е разсъждавал по-късно старобългарския преводач, който е сметнал, че е най-логично изразът „русите народи” от оригинала да преведе като ”франкските народи”, съгласно една вече утвърдената представа в средновековна България, че западноевропейците и по-конкретно в случая франките, са русокоси[22]. И наистина един поглед към домашните извори недвусмислено показва, че най-често западноевропейците били обозначавани със общото название “франки”. Зад това име обикновено се подразбирали различни народи като французи, германци, италианци фламандци и др. Корените на този събирателен етноним ни отвежда към времето на могъщата Франкската империя, която за известен период от време обединявала политически значителна част от Западна Европа. Може да се предположи, че в старобългарските съчинения етнонима „франки” се утвърждава под влияние на византийската литература, където той се среща доста често за обозначаване на различни западни народи[23]. За пример може да се посочи съчинението на Константин Багренородни *За церемониите.* Там той употребява етнонима франки като обобщаващ за пратеници от Западна Европа, които били канени да присъстват на честването на различни религиозни празници. От думите му става, между другото ясно, че на тържествените приеми в царския дворец арабските и българските пратеници били най-уважавани. След тях идвало ред и на други народи, сред които попадали и „пратениците на франките”. Изобщо тези приеми били едно от местата, където българите получавали възможност да опознаят нравите на различни други народи дошли от изток и от запад[24].

Етнонимът франки се среща на няколко места и в съчиненията на Теофилакт Охридски. Така например в *Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици* се казва, че когато владетелят на българите „споменатия дивен Борис, наследил властта, облак от франки покрил цяла България”[25]. А в *Житието на св. Климент Охридски*, когато коментира

борбата на архиепископ Методий срещу порочното управление на великоморавския княз Светополк, Теофилакт упреква **„безумния франкски народ",** който бил готов „**да прощава всичко на съгрешаващите без труд и страдание, при едно- единствено условие – да приемат тяхното учение**[26]. Създадената традиция в употребата на етнонима „франки" във византийската книжнина преминава и в старобългарската литература. Така например в *Проложното житие* на светите братя Кирил и Методий се твърди, че Методий претърпял „**много напасти и пакости от франкските епископии презвитери, противници на правата вяра**"[27]. От контекста на дадените дотук примери може да се направи заключение, че след Покръстването под названието франки в България се подразбирали главно немците, чиито духовници се превърнали в основен противник на братята Кирил и Методий и техните ученици. Неслучайно в *Пространното житие на Методий* конкретно се споменават именно немците, като разпореждащи се във Великоморавия и гонители на Методий[28].

По време на Втората българска държава употребата на етнонима „франки" отново може да бъде засвидетелствана в редица домашни паметници. Става дума най-вече за обозначаване на кръстоносците, като завоеватели на Константинопол и поданици на латинските императори. Така например в *Търновския надпис* на цар Иван Асен II се казва, че „франките владееха само градовете около Цариград, но и те се повинуваха под десницата на моето царство"[29]. В *Разказа за Зографските мъченици* кръстоносците нападнали манастира са наречени „безсрамния и суров народ франки"[30]. В *Пространното житие на Св. Петка Търновска* патриарх Евтимий споменава, че цар Иван Асен II обложил с данък „франките", които обитавали Константинопол. А малко по-долу добавя, че именно „франките" се отзовали веднага на молбата на българския цар и му предали мощите на светицата, които били положени в Търново[31]. Вероятно в обобщаващ смисъл за всички западноевропейци е използван етнонима „франки" в *Словото на Сивила*. Там се твърди, че човечеството е разделено на девет рода, от които петия е „франкският", а останалите са съответно славянския, елинския, грузинския, еврейския, сарацинския, татарския и аркадския /вер. римляните/[32].

Има и случаи, когато етнонима франки бил използван в България, като съответен синоним на жителите на италианските градове-републики. Показателно в това отношение е писмото на цар Иван Александър до венецианците от 1352 г., в което той потвърждава договора си с тях от 1346 г. Писмото започва с думите: „Моето царство дава препоръчително писмо на моите приятели братя **франките – венецианци**"[33]. В подобен смисъл етнонимът „франки" е употребен и в споменатата вече *Безименна българска летопис* от XV в., но този път главно по отношение на генуезците в Константинопол, които, както известно участвали дейно в защитата на града от османските нашественици[34]. В среднобългарския превод на *Тактикон* на Никон Черногорец от XIV в. етнонима франки се среща като синоним на германците. Това личи от следния пасаж: **„Фружкия народ / т.е. франките - бел. авт /, който в Божествените писания. се нарича германи, отначало разруши Рим и изкорени древните римляни и ундолския народ"**[35].

Може да се предположи, че в по-конкретен смисъл за обозначаване вероятно на французите се използва етнонима „франки" в *Разумника*, където срещаме отделно други названия за германците, като алемани и немци[36].

Наред с името „франки" друго, обобщаващо название за западноевропейците, което се разпространило сред балканските народи било „латини" и по-рядко „римляни". С него се назовавали общо народите, които използвали латинския език за богослужебен и били верни на Римската църква. В старобългарските паметници има случаи, когато

„латински" се заменя с „римски" за да се обозначат азбуката и езика на светите книги, които Римската църква използва в своите проповеди. Несъмнената връзка между латинския език и литургичната практика, наложена от Рим е причина например, Черноризец Храбър в своето *Сказание за буквите* да използва вместо „латински" определението „римски" букви. Още в началото се подчертава, че след като се покръстили славяните си служели с "римски" и „гръцки" букви, а по нататък се оспорва твърдението, че Бог е наредил на три езика - еврейски, римски и гръцки да се пишат светите книги[37]. Подобна по смисъл употреба откриваме и в *Беседата* на презвитер Козма, но този път става дума не за „римския" език, а за хората, които си служат с него. В спор с възгледите на богомилите той задава риторичния въпрос: „**Апостол Петър не е е ли създал литургията, която днес римляните спазват**"[38]. Названието „римляни", като обобщаващо за католиците от Западна Европа използва значително по-късно и патриарх Евтимий, когато споменава в житията, посветени на Св.Петка и Св. Филотея за падането на Константинопол в ръцете на кръстоносците. Без съмнение чрез употребата на това название се внушава, че не някой друг, а именно Римският престол е вдъхновил кръстоносците да завладеят и разграбят Константинопол.

Названието „латински" в неговия обобщаващ етнически и конфесионален смисъл се появява в старобългарската литература още в произведенията, посветени на живота и делото на Кирил и Методий. Откриваме го например в *Пространното житие на Св. Константин Кирил Философ*. Там се споменава за избраните от Бога „**три с езика – еврейски, гръцки и латински",** а привържениците на тази догма съответно са наречени „**латинските клирици-архиереи, йереи и [техните]ученици**". Малко по-нататък става дума отново, че според венецианското духовенство книгите, с които трябвало да се слави Бога могли да бъдат само „**еврейски, гръцки и латински"**[39].

През XIII и XIV в. понятията „латински" и „латинци" по отношение на западноевропейците и тяхната вяра продължава да се използва в редица старобългарски паметници от различен характер. Така например в *Разказа,* посветен на пренасянето на мощите на Св. Петка в Търново по заповед от цар Иван Асен II, се отбелязва на два пъти, че по това време тогава **„латинците"** владеели Цариград[40]. В споменатия вече *Разказ за зографските мъченици* също на няколко пъти кръстоносците, които са воювали срещу Цариград и по-късно са нахлули на Атон са наречени „латини". Същевременно с обобщаващото понятие „латински" започват да се характеризират и определен тип общи религиозни практики и традиции характерни за западните народи, без оглед етническата им принадлежност. Това проличава например от заглавието на едно патерично поучение поместено през XIII в. в т.н. *Берлински сборник*, което гласи: **„Поучение от Лимониса към тези, които ходят по латински и жидовски църкви"**. Интересен израз е използван и в края на *Договора* между добруджанския деспот Иванко и Генуа, където се казва, че генуезките пратеници се заклели „по латински обичай" над Светото евангелие[41]. Без съмнение обаче, като най-разпространено и устойчиво словосъчетание се налага изразът „латинска ерес". Това става още по време на византийското владичество в българските земи, когато религиозните спорове между Рим и Константинопол около т.н. filioque и други обредни практики са особено интензивни. В тази връзка не е случаен фактът, че вероятно тогава бива преведено едно от най-известните и разпространени сред славянския свят съчинения с антилатинска насоченост – т.нар. *Полезна повест за латините*[42]. Чрез това съчинение, в един сравнително систематизиран вид, на средновековните българи се припомняли основните различия между православието и католицизма[43].

Изследванията показват, че след края на Средновековието, названието „латини"

запазва своята популярност сред българите като преминава във фолклора с една преобладаващо отрицателна натовареност. Известни са например редица произведения от *Юнашкия епос* за Крали Марко, където се говори за *латинци, за Латинска земя, Латина града, Латина девойка, Латинец войвода, Латинина краля, дете латинянче* и т.н.[44] Показателно е, че наред с „неверните" турци, които са в центъра на вниманието на повечето произведения от юнашкия епос, латините или немците, макар и християни също са квалифицирани като друговерци. Те са представени обикновено като хора, които искат да сторят зло на Крали Марко и на семейството му. Заслужават внимание твърдението на Васил Миков, че с течение на вековете българите започнали да означават със названието „латини" един народ който е „живял в нашите земи много отдавна, говорил е „неразбираем език", език нито български, нито гръцки, нито турски, народ който се е кръстил, като част от народ, който е строил калета, старите черкви, пътища и пр. Всички остатъци от стари градища, крепости, черкви, пътища и пр., за които у народът не е запазен никакъв спомен, никакво предание и за които нищо не се знае, са останали от „латинско време", от „латинците". Най-вероятната причина латините да влязат в паметта на българите главно в отрицателна светлина трябва да свържем преди всичко с острото противопоставяне между православната и католическа църква през Средновековието[45].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад*. София, 1976.

[2] **Photius Patriarcha**, Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes. - *ГИБИ* 4, с.100.

[3] **Никита Хониат.** *История*, Том 2. Перевод под редакцией проф. В. И. Долоцкого. СПб., 1860, с.275.

[4] *Естествознанието в Средновековна България*. Под ред. на акад Цв. Кристанов и проф. Иван Дуйчев, София,1954, с. 417, 425, 427, 428, 431, 457 и т.н.

[5] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България*, София,1996, с. 215.

[6] Пак там**,** с. 238.

[7] *Стара българска литература* 1 / по-нататък СБЛ/, Апокрифи, София, 1982, , с. 297.

[8] *СБЛ,* 3**.** Исторически съчинения. София, 1983 , с. 90.

[9] **Константин Костенечки**. *Съчинения*. София, 1993, с. 98.

[10] **Григорий Цамблак**. *Избрани произведения*. Велико Търново, 2010, с. 139.

[11] **Димитър Кантакузин.** Житие с малка похвала на Иван Рилски. - *СБЛ*,4, Жития, София, 1986., с. 158.

[12] **Гюзелев В.** *Извори за средновековната история на България(VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*. София, 1994, с. 36.

[13] **Mauricius.** *Arta militara*, ed.H. Mihaescu, Bucuresti, 1970, p. 274.

[14] **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.** *Цит.съч*. с. 215, 223. Вж. също и интересните разсъждения на авторите на с. 93 сл., където се обръща внимание на произхода на определението „руси народи" и се изразява несъгласие с мнението на С. Манго, че първоначално под това понятие трябва да се разбират главно славяните. Обръща се специално внимание и на факта, че изразът „руси хора" се среща чак до 19 в. в гръцката есхатологична книжнина.

[15] Пак там**,** с. 135.

[16] **Duicev, Iv.** Les Normands a Byzance et dans la peninsula des Balkans – In: *Varangians problems*, Copenhagen, 1970, p. 201-208; **Гюзелев, В**., Средновековна България и Скандинавия през IX –XV в. - В: *Викингите, мореплаватели, откриватели, създатели*. София, 2000, с. 41 сл.; **Павлов, Пл**. Нормани и англичани в средновековна България. - В: *Викингите, мореплаватели, откриватели, създатели*. София, 2000, с. 94-102; **Каймакамова, М**. *Българска средновековна историопис*, София, 1990, с. 140 сл. Образът на „русия народ" и „русите бради", с които се обозначавани народите от Запад в посочените апокрифни произведения може да се открие и на фолклорно ниво: **Ракова, С.** Фолклор и средновековие на Балканите. Историческа

памет за кръстоносните походи - В: *Studia Balcanica*, 23, ч.1, с. 134-141; **Симеонова, Л.** *Скандинавската експанзия и Западът: Края на VIII – 60 –те години на XI в.* София, 2009.

[17] **Дуйчев, Ив**. *Из старата българска книжнина*, II, с.143.

[18] *Старобългарска есхатология*, София, 1993, с. 188.

[19] Пак там.

[20] *Житие Андрея Юродивого*. Перевод и коментар Е. В. Желтовой, СПб., 2001, с.244, с. 288. В публикувания оригинален текст точният израз и на двете места е „xanta gene".

[21] Пак там**,** с. 278, бел. 348.

[22] Според издателите на българския превод на пророчеството Д. Петканова и Ани-Сава Милтенова фактът, че анонимният преводач е заменил определението „русите народи" с израза „франкските народи" е доказателство, че той вероятно е бил запознат с кръстоносните походи през XII в. – вж. *Старобългарска есхатология*, с. 229, бел.7.

[23] **Ducellier, A.** L'Éurope occidentale dans les texts grecs medievaux, tradition imperiale et redecouvert. - *BSl*, 1995, , p. 245-255.

[24] **Constantini Porphyrogenitis.** De ceremoniis aulae Byzantinae. **-** *ГИБИ*, 5, с. 224.

[25] **Теофилакт Охридски.** Мъченичество на 15-те Тивериопулски мъченици. - *ГИБИ*, 9, с. 67.

[26] **Теофилакт Охридски.** Житие на Св. Климент Охридски. - *ГИБИ*, 9, с. 17-18.

[27] *СБЛ*, 4, с. 78.

[28] Пак там, с. 74. Заслужават отбелязване думите на великоморавските пратеници пред император Михаил III „**При нас са надошли много учители християни от италианците, от гърците и от немците, които ни учат различно**" **-** с. 72. А малко по-нататък се разказва: **„Случи се по това време, че моравците, като разбраха, че немските духовници, които живеят у тях, не са им доброжелателни, а коват интриги срещу тях, ги изгониха всички".**

[29] *СБЛ*, 3, с. 48.

[30] Пак там, с. 84.

[31] *СБЛ*, 4, с. 198.

[32] **Тъпкова-Заимова, В., А**. **Милтенова.** Цит .съч., с. 273.

[33] Вж. текста у **Ангелов, П.** *Средновековната българска дипломация*. София, 2011, с. 317.

[34] *СБЛ*, 3, с. 90.

[35] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на България*. София, 2006 . с. 99.

[36] **Тъпкова-Заимова, В., А**. **Милтенова.** Цит .съч., с. 305-306.

[37] *СБЛ,* 2, с. 27-28.

[38] Пак там, с. 37.

[39] *СБЛ,* 4, с. 58-59.

[40] *Българска литература и книжнина през XIII в.* София, 1987, с. 112.

[41] **Дуйчев, Ив**. *Из старата българска книжнина*, т. II, с.195.

[42] **Николов, А.** *Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма*. София, 2011, с. 27 сл. Авторът лансира тезата, че съчинението е възникнало най-вероятно в Охридския диоцез.

[43] Обща за антилатинската книжнина в славянския свят - вж. капиталното изследване на **Попов, А.** *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян / XI –XV вв. /*. СПб, 1875; **Същият,** *Критические ответы на истории древнейшей треко-русской полемики против латинян.* СПб, 1878.

[44] Български юнашки епос. – В: *Сб. За народни умотворения и народопис*, кн. LIII, София, 1971, с. 1022; **Галанова, М.** Легенците-западноевропейци на Балканите (Български фолклорни стереотипни представи). - *В света на човека, 1, Сб. В чест на проф. Иваничка Георгиева*, София, 2008, с. 67-93; **Петканова, Д.** „Латини" и „немци" в старобългарската литература и българската надодна песен. - *Български фолклор*, 1984, 4, с. 28-34.

[45] **Миков, В**. *Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места*. София, 1943, с. 99.

ЧУЖДЕНЦИ – БЕГЪЛЦИ В ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (VII – XI ВЕК)

Владимир Ангелов

Бегълците през Средновековието са специфична група, която едва ли би могла да се разглежда като еквивалент на съвременните понятия емигранти и бежанци. За съжаление, липсата на достатъчно изворови данни прави невъзможно изчерпателното изграждане на образа на тази категория хора. Трябва да се отчита непълнотата и несигурността на преписите, достигнали до нас, специфичният характер на средновековното законодателство, когато най-познатите разпоредби, известни на всички, не се записват, както и несигурното приложение на писменото законодателство в средновековна България.

Определение, или по-скоро пояснение на понятията беглец и бягство в гръцкия му вариант откриваме в енциклопедичния справочник Свидас от X в., където са посочени и примери за употребата на думите в някои произведения. Според дефинициите за бегълците в Юстиниановите дигести, които следва Свидас, за беглец бил определян този, който прибягвал при враговете по време на война, а също и този, който бягал по време на примирие в страна, с която нямало съюзнически договор, дори след като било дадено обещание за сключването на такъв. Трябва да се отбележи, че определението за бегълците в Юстиниановото законодателство не се среща във византийските правни компилации Еклога и Прохирос номос от IX в. Това не изключва приемственост в критериите и понятията, още повече, че постановки за наказанията на бегълци били приети от Юстиниановия корпус.

От прегледа на сведенията, с които разполагаме, може да се заключи, че те изравняват бягството с предателството, дезертьорството и измяната, без да търсят причините за тази постъпка. Любопитно е, че в един сборник с правни дефиниции от римско време като причини за бягството се сочат изгоди и лично облагодетелстване. Това определение не е включено в Юстиниановия кодекс, а и по-късните византийски компилации не търсят причините, за да степенуват наказанията на бегълците. Мотивът за облагодетелстването обаче е често срещан при теоретизирането върху въпроса за бягството от византийците.

От наказателните разпоредби на византийските закони, а после на българските и сръбските, става ясно, че бегълците били група, подлежаща на наказание. Само по себе си назоваването на някого беглец означавало определен вид престъпление. Така например няколко от разпоредбите за бегълци в Юстиниановия кодекс, възприети впоследствие от византийски, а след това и от славянски законодателни паметници, гласят, че бегълците, където и да се срещнат, трябвало да се „убиват като врагове". В Еклогата, титул XVII, озаглавен „За наказанията", присъства и член за бегълците, т.е. тези, които се присъединяват към враговете, като за тях се предвижда „наказание с меч"[1]. Изобщо, от всички достигнали до нас законови разпоредби на византийското, българското и сръбското право, става ясно, че бегълците се възприемат като изменници и предатели, които трябва да бъдат наказани със смърт.

Основната форма за индивидуално проникване на представители на чужди етнически групи в Средновековна България била политическата емиграция, за която могат да се потърсят различни причини. На първо място трябва да посочим гоненията на властта срещу нейните противници. За да укрепи позициите си и за да осуети всякакъв опит за узурпиране на престола, владетеля е подлагал на гонения своите противници и те били

заплашени дори от физическа разправа. Тази заплаха често принуждавала настроените опозиционно лица да търсят убежище в съседни страни, откъдето понякога продължавали своята дейност за промяна във властта. В това отношение трябва да отбележим редицата междуособни борби във Византийската империя в периода от края на VII до началото на X век. Още самото начало на този период, в годините между 695 и 717, било време на чести промени в императорската власт, съпроводен и с политически разправи и гонения. В тази връзка едно от първите сведения за беглец, преследван от официалната власт, който намира убежище в България, откриваме в съчинението на Теофан Изповедник. Във връзка със събитията, разиграли се през 767 г., и преговорите за мир, проведени между България и Византия, Теофан отбелязва, че императорът изпратил войска в България, за да залови княза на северите Славун, които бил причинил много злини на ромеите[2]. Бил заловен и Християн, главатар на скамарите – въоръжен отряд от разбунтували се роби. Теофан отбелязва, че той бил отстъпник от християнството, което В. Златарски тълкува в смисъл, че Християн признал върховната власт на българския хан[3]. Вероятно действията на император Константин V Копроним (741 – 775) са били продиктувани от желанието му да се справи с най-опасните лица, които можели да попречат на по-нататъшната му военна кампания срещу българската държава. Според разказа на Теофан съдбата на Християн била изключително жестока. Били му отрязани ръцете и краката, след което, още жив, бил даден на лекарите, за да го използват за изучаване на устройството на човешкото тяло[4].

Интересни сведения за друг чужденец, потърсил убежище в българската държава, откриваме в съчинението Conversio bagoariorum et carantanorum („Покръстването на баварците и каринтийците“)[5]. Разглеждайки историята на източните провинции на франкската държава в средата на IX в., авторът разказва за Прибина, княз на град Нитра в Панония, който бил отстранен и прогонен от княз Моимир (818 – 846). Прибина бил принуден да потърси убежище в Бавария при местния управител Ратбод, който пък го изпратил при франкския император Людовик Благочестиви (813 – 840). По-нататък авторът съобщава, че Прибина бил покръстен от императора, след което той го изпратил отново при Ратбод. Между двамата обаче скоро избухнал конфликт и Прибина, чувствайки се застрашен, избягал в България, придружен от сина си Коцел[6]. Авторът не посочва точната хронология на това събитие, но то вероятно е станало преди 840 г., когато княз Прибина получил от германския крал Долна Панония като бенефиций[7]. Според Ив. Дуйчев най-вероятно това събитие се е случило в периода 833 – 836 г., т.е. към началото на управлението на хан Маламир[8]. От по-нататъшното описание на събитията в Conversio bagoariorum et carantanorum научаваме, че престоят на Прибина в България не продължил дълго, тъй като той преминал в отбраната на княз Ротимир, т.е. в Хърватското кралство. Относно причините, поради които Прибина бил принуден да напусне толкова скоро българската държава, можем само да предполагаме. Както отбелязва Ив. Дуйчев, възможно е между княз Моимир и хан Маламир да е било постигнато споразумение, насочено срещу общия им враг – франките. Това вероятно е принудило Прибина да потърси убежище другаде. Възможно е и самата обстановка в българската държава да е повлияла за решението на панонския княз. Започналите към 833 г. противохристиянски гонения със сигурност са направили несигурен престоя на Прибина, който е бил християнин.

От съчинението на Константин VII Багренородни „За управлението на империята” научаваме за съдбата на още двама бегълци, които намират убежище в българската държава по политически причини. Разглеждайки историята на сърбите, авторът споменава, че след смъртта на княз Властимир властта била разделена между тримата му синове – Мутимир, Стоимир и Гойник. Това събитие може да се отнесе към 850 г[9]. Скоро след това

между тримата братя започнали противоречия, които прераснали в междуособна война[10]. Вероятно причината за тези противоречия бил стремежът на Мутимир да наложи властта си над всички сръбски земи. В крайна сметка, както отбелязва Константин VII, Мутимир успял да надделее. Според В. Златарски тази междуособица избухнала непосредствено след несполучливия опит на княз Борис I за военна експанзия в сръбските земи[11]. От по-нататъшното описание на събитията научаваме, че Мутимир заловил двамата си братя и ги изпратил в България. Интересен е въпросът в качеството си на какви Мутимир изпраща Стоимир и Гойник в българската държава. Тази постъпка според В. Златарски говори за това, че върху събитията в Сърбия влияние е оказал и българският владетел, на съюза с когото е разчитал княз Мутимир. Този съюз е бил насочен срещу Византия и е предизвикал недоволството на двамата му братя. Изпращайки Стоимир и Гойник в изгнание, сръбският княз е можел да разчита, че те ще бъдат под контрола на една приятелски настроена страна, която няма да допусне те да предприемат действия срещу властта му. За съжаление, Константин Багренородни не дава никакви други сведения за живота на двамата сръбски князе.

Съдбата на политически беглец в Първата българска държава имал и византиецът Ватаций, сведения за когото откриваме в хрониката на Йоан Скилица. Живял в края на X и началото на XI в., Ватаций бил един от знатните жители на Адрианопол. Йоан Скилица ни дава и едно друго интересно сведение за него, което ни позволява да изясним какво е било мястото на Ватаций във византийската обществена и служебна йерархия. Авторът отбелязва, че той се отличил във военното командване[12]. От тези думи можем да направим заключението, че Ватаций е заемал високо място в провинциалната военно-административна система. Но как този представител на византийската аристокрация попаднал като политически беглец в Средновековна България? От разказа на Йоан Скилица научаваме, че след като солунските първенци Павел Вовас и Малакин били обвинени в симпатии към българите и сътрудничество с тях, били изпратени в изгнание – първият в Тракезийската тема[13], а вторият – в Константинопол. Тези действия на централната власт предизвикали тревога сред знатните жители на Адрианопол, сред които и Ватаций. Опасявайки се да не бъдат заподозрени и да не ги сполети същата участ, част от тях избягали в България и се присъединили към цар Самуил. Самият Ватаций потърсил убежище заедно с цялото си семейство. Интересно е да се отговори на въпроса дали под вероятните обвинения за сътрудничество с българите не са се криели истински връзки. Ако се доверим на написаното от Йоан Скилица, то по всяка вероятност действително са съществували лица, които са сътрудничели с българския владетел и подозренията на византийския император не са били безпочвени[14]. За съжаление, от по-нататъшния разказ на Йоан Скилица не научаваме нищо повече за съдбата на Ватаций след бягството му в България.

В изворите, с които разполагаме, можем да открием и други причини, пораждащи емиграция. Така например често пъти гневът на владетеля от неуспехи в държавната политика се е изливал върху подчинените му. Показателна в случая е съдбата на спасилите се след превземането на Сердика (809 г.) от войските на хан Крум (803 – 814) византийски военачалници. Теофан Изповедник отбелязва, че след падането на крепостта българските войски избили 6 хиляди души ромейска войска, освен многото обикновени граждани. Този удар върху империята предизвикал остро недоволство у император Никифор I Геник (802 – 811). Византийският хронист ни съобщава, че императорът отказал да даде обещание, че няма да накаже спасилите се военачалници. Именно заплахата за живота им станала повод за тяхното бягство при „враговете“, т.е. българите. Сред тези бегълци бил и спатарият

Евматий, опитен механик[15]. От конкретното известие за личността на Евматий могат да се направят няколко извода. В текста той е упоменат с титлата спатарий, което означава, че е бил свързан с военната служба и е бил един от военачалниците на гарнизона на Средец. От друга страна, Теофан посочва, че Евматий бил опитен механик, т.е. умеел да изработва различни обсадни машини и съоръжения. Това уточнение е важно с оглед на изясняването на по-нататъшната съдба на този беглец. За да се уточни произходът на Евматий, интерес представлява едно друго съобщение на хрониста Теофан. Става дума за сведенията, които той дава за превземането на град Месемврия през октомври 812 г. Теофан Изповедник съобщава следното: „Към средата на месец октомври Крум се отправил с войската си към Месемврия с бойни и обсадни машини, които научил да прави по вина на Никифор, погубителя на християните“[16]. Тази част от текста, независимо от подчертано отрицателното отношение на Теофан към император Никифор I Геник, красноречиво свидетелства, че умението за строителство на обсадна техника българите усвоили посредством Византия, и то точно при управлението на този император. Хронистът ни дава и обяснение за това: „Имало един покръстен арабин, който бил много опитен в механиката, бил настанен в Адрианопол от Никифор, когато този се отправил на поход. Той не му въздал никаква достойна награда или благодеяние, но дори му намалил и заплатата, а когато започнал да недоволства, набил го жестоко. Отчаян от това, той избягал при българите и ги научил на всяко изкуство за строене бойни машини“. Съществува ли връзка между споменатия тук „покръстен арабин“ и механика Евматий? Васил Златарски посочва, че от текста не е ясно за кой поход на Никифор I става въпрос, както и че не е съвсем сигурно дали този арабин може да се идентифицира с Евматий[17]. От своя страна, английският изследвач Стивън Рънсиман, макар че отбелязва разликите между двата разказа на византийския хронист, счита, че не съществува особено противоречие и че посоченият арабин е напълно възможно да е бил именно Евматий[18]. Наистина, както отбелязва проф. Златарски, от текста на Теофан не става ясно за кой точно поход на император Никифор става дума, но едва ли се има предвид този от 811 г.

Значението на Евматий за българската държава, и по-специално за военното ѝ дело, проличало няколко години след като той намерил убежище в нея. Редица извори като Скриптор инцертус, Псевдо-Симеон и други описват подготовката на хан Крум за нов поход срещу Константинопол, чиято цел била овладяването на византийската столица. Интересно тук е описанието на различни видове обсадни и стенобойни машини като големи триболи, тетраболи, костенурки, високи стълби, топки, лостове и пр.

Когато говорим за бегълци, които търсят убежище в България, за да избегнат евентуално смъртно наказание, трябва да спомена и византийския военачалник Панкратука. Сведения за него дават редица автори като Лъв Граматик, Псевдо-Симеон, Продължителят на Георги Монах, Йоан Скилица и др. Всички те съобщават, че през септември 914 г. войските на цар Симеон се явили пред Адрианопол и арменецът Панкратука предал града на българския владетел. Според разказа на Йоан Скилица това станало, след като Панкратука бил подкупен от Симеон. Градът останал закратко в български ръце. Изворите съобщават, че императрица Зоя изпратила Василий и протоспатария Никита Еладик с много дарове, с които те успели да върнат Адрианопол. Поради лисата на повече сведения е трудно да се каже дали е бил постигнат мир между България и Византия. Българският владетел вероятно е приел подаръците и в замяна е предал града на империята[19]. За по-нататъшната съдба на Панкратука не разполагаме с никакви сведения. Ако приемем написаното от Йоан Скилица, че арменецът предал града срещу откуп, едва ли оставането му във Византия е било безопасно. Макар че в другите

извори не се споменава за подкуп, във всички тях се отбелязва, че градът е бил предаден.

Освен политическите причини и заплахата за живота, като мотив за търсене на убежище в друга държава можем да посочим и преследването на религиозна основа. Показателно в това отношение е едно интересно сведение, което се съдържа в сборника „Съборни актове" – посланието на неокесарийския епископ Стилиян до папа Стефан V. От него научаваме за бягството на чародееца Сантаварин в България[20]. Авторът отбелязва следното: „… Прочее, той привлече на своя страна незнатния и неизвестен чародеец и магьосник Авадий, чийто баща, носещ името Сантаварин, беше от манихейската ерес и се занимаваше с магьосничество. Той, като беше изобличен и се намираше пред опасност да бъде задържан, избягал при българите, които все още боледуваха от безбожие и неблагочестие. Прочее, и той самият се отрече от Христовата вяра". Съобщението на Стилиян се отнася към 879 г., а за да отговорим на въпроса кога Сантаварин е избягал в България, трябва да обърнем внимание на уточнението, че това е станало, когато българите все още „боледували от безбожие и неблагочестие". Тези думи ясно показват, че Сантаварин е потърсил убежище в българската държава преди 864 г., т.е. преди покръстването. Причините за бягството на Сантаварин също са изрично посочени – той е бил привърженик на „манихейската ерес". В случая вероятно става въпрос за някое от другите дуалистични религиозни учения, намерили разпространение във Византия. Самото манихейство, както е известно, възниква през III в. и получава широко разпространение в източните области на империята, и макар че бива изкоренено през VI в., оказва значително влияние върху други дуалистични ереси.

Сведението за бягството на Сантаварин поражда въпроса какво е било отношението на властта към бегълците, които имат различна от официалната в държавата религия. Тук би било добре да направим сравнение с политиката на Византия в това отношение. Ако обърнем внимание на бягството на хан Телериг през 777 г., ще видим, че след като бил приет от император Лъв IV, той бил покръстен и получил титлата патриций. В този случай се е проявила една от характерните черти на византийската политика, а именно за приобщаване към християнството, представляващо една от основите на византийската цивилизация. За това, че политиката на приобщаване на иноверците към Христовата вяра е била основен приоритет за империята, говори и сведението на Теофан Изповедник за споменатия вече покръстен арабин, благодарение на когото българите усвоили изкуството да строят обсадни машини. Дали в средновековна България е съществувала подобна политика спрямо чужденците християни, емигрирали по политически причини в нея през периода от края на VII до средата на IX в.? На фона на ожесточените гонения на християните в българската държава през първата половина на IX в. може да се очаква съществуването на определени условия пред политическите бегълци. Вероятно, за да бъдат включени в средите на управляващата класа, те е трябвало да приемат нейната религия. За съжаление обаче не разполагаме с достатъчно сведения за едно категорично становище по този проблем.

Това сведение ни навежда на мисълта дали са съществували и други случаи на политическа емиграция по религиозни причини. Вероятността за това не е малка, ако се вземе под внимание особеността на църковния живот във Византийската империя (а и в християнския свят като цяло). Съществуването на различни църковни учения и остри противоречия между тях съпътствали историята на християнството. Утвърждаването на едно или друго учение като официално и подкрепяно от държавната власт било съпроводено с гонения на другите учения, оспорващи неговата правота и истинност. Няма да се спираме с подробности върху историята на християнството в империята, но

за илюстрация ще отбележим някои моменти. Самото начало на българската държава съвпаднало с връхната точка на борбата с монотелитската ерес (VI Вселенски събор от 680 – 681 г.). В началото на VIII в. религиозният живот във Византия бил обхванат от нови сериозни сътресения. Близо столетие продължила борбата между иконопочитателите и иконоборците. През този период (726 – 843 г.) императорите иконоборци предприели ожесточени гонения срещу почитателите на иконите. В резултат на тези гонения част от тях били принудени да напуснат страната и да потърсят убежище другаде. Възстановяването на иконопочитанието в 843 г. при императрица Теодора (842 – 856 г.) не сложило край на религиозните противоречия във византийското общество. Продължили да съществуват различни религиозни течения – павликянството и оформилото се през X в. в българските земи богомилство, което се разпространило и в пределите на Византия. За съжаление, не разполагаме с много сведения за бягството на представители на еретически учения в средновековна България. По-конкретна информация се появява във връзка с покръстването на българския народ, когато представители на различни еретически учения се опитали да използват объркаката обстановка, за да привлекат нови последователи. Така около 864 – 865 г., след прогонването им от Рим привържениците на Леврий потърсили прием в България, използвайки липсата на утвърдена църковна организация.

Въз основа на сведенията, с които разполагаме, можем да откроим още една група хора, които вероятно са търсили убежище в Първата българска държава под формата на политически бегълци. Вероятно са съществували случаи, в които извършители на криминални престъпления са попаднали под ударите на закона и са се опитвали да избегнат наказанието, търсейки убежище и закрила в други страни. Интересна в това отношение е историята, свързана с Рендакий. Според продължителя на Георги Монах, той замислил да убие баща си, но последният успял да се спаси, а пък според Псевдо-Симеон Рендакий успял да изпълни намерението си. И двамата автори посочват, че той потърсил убежище в Константинопол, във „Великата божия църква“ (т.е. храмът „Св. София”). Тук става въпрос за т.нар. азилно право, според което всеки преследван човек е можел да намери закрила в църквата. Макар че според това право неприкосновеността на потърсилия убежище в храма била гарантирана, не били рядкост случаите, в които властта го пренебрегвала и със сила измъквала укрилите се обвиняеми. Вероятно чувствайки се недостатъчно защитен, тъй като император Роман Лакапин възнамерявал да го накаже, Рендакий решил да потърси спасение, като избяга при българите. В крайна сметка той не успял да стори това, тъй като бил заловен, изобличен и лишен от звание. Дали наистина в тези сведения става дума за криминално престъпление или този Рендакий е бил преследван заради родствените си връзки с патриций Никита Рендакий, обвинен в заговор срещу император Роман Лакапин през 928 г., е трудно да се каже със сигурност. Все пак те достатъчно добре очертават възможността лица, извършили или заподозрени в извършването на криминални деяния в страната си, за да избегнат правосъдието, да са търсели убежище в средновековна България.

Използвайки опита на Византия, и в България в периода на Първото българско царство постепенно се налага практиката политическите бегълци да бъдат привличани към средите на управляващата класа. И тук това става преди всичко чрез сключването на бракове, раздаването на титли, длъжности и др. Така например в Хамбарлийския надпис на хан Крум откриваме имената на няколко византийски сановници, участващи в управлението на Първата българска държава. От надписа научаваме, че българският владетел разделил в административно отношение новите територии на държавата в Тракия по подобие на административното деление във вътрешността на център, ляво и дясно крило. В центъра

владетелят поставил своя брат, в лявото крило кавхан Иратис, а в дясното ичиргубоила Тук. В помощ на всекиго от тях хан Крум поставил и византийски „стратези“. Лъв бил в помощ на неговия брат, Кордил и Григори помагали на кавхан Иратис, а Варда и Яни трябвало да помагат на ичиргубоила Тук[21]. Лаконичността, характерна за епиграфските паметници, не ни позволява да кажем със сигурност по какъв начин тези византийски стратези са попаднали в административния апарат на българската държава. Възможно е те да са се озовали в България по пътя на политическата емиграция, но не може да се изключи и вероятността те да са останали на заеманите от тях преди това постове.

От наличните извори са ни известни два случая, в които политически емигранти, намерили убежище в Първата българска държава, сключват брак с българки. Става дума за Константин Пацик и Клонимир, сина на Стоимир. Сведенията за Константин Пацик откриваме в т.нар. Скриптор инцертус и хрониката на Псевдо-Симеон във връзка с неуспешния опит за покушение срещу хан Крум, който византийците предприемат през 813 г. Научаваме, че българският владетел „бил придружаван от логотета Константин, син на Пацик, който преди много години бил избягал в България. Той водел със себе си и своя син от сестрата на Крум”[22]. Разглеждайки това известие, проф. В. Златарски посочва, че „логотет“ не трябва да се разбира във византийския смисъл на думата. Той предполага, че тук става дума за прабългарската титла „кавхан“, предадена по този начин от византийските автори[23]. Що се отнася за ролята на Константин в тази среща, то Златарски посочва, че той вероятно е изпълнявал ролята на преводач. Като близък родственик на българския владетел (зет), Константин Пацик е бил негово доверено лице. Чрез брака си със сестрата на хан Крум той е влязъл в средите на българската аристокрация и е заел високо положение в българското общество. Интересно е кога точно Константин е избягал в България? Изворите посочват, че това е станало преди много години, което звучи доста неопределено. В случая е важно споменаването, че той водел и сина си от сестрата на Крум. Можем да считаме, че той е бил пълнолетен (вероятно над 15-годишен), след като е взел участие в похода. Оттук може да се направи заключението, че Константин е избягал към края на VIII и началото на IX в.

Изворите съобщават, че тримата придружители на хан Крум били заловени. Логотетът, т.е. кавханът[24], бил убит на място, докато Константин и синът му били заловени живи.

Както вече беше споменато, избухналите в средата на IX в. чести династични борби в сръбското княжество породили вълна от политически бегълци, търсещи убежище в съседните държави, включително и в българските земи. От съчинението на Константин Багренородни „За управлението на империята” научаваме за Клонимир, син на Стоимир – един от двамата братя на княз Мутимир, прогонени от сръбското княжество, след като той наложил едноличната си власт. Според Константин Багренородни Клонимир бил оженен от българския владетел княз Борис I за една българка, от която му се родил син на име Чеслав[25]. Вероятно Клонимир бил оженен за представителка на българската аристокрация, като чрез брака се целяло да бъде приобщен към местните среди. К. Грот обяснява женитбата на сръбския княз със стремежа на българския владетел да подготви претендент за сръбския престол, който, от една страна, да има законни права върху него, а от друга – да бъде наполовина българин, който напълно да служи на българските държавни интереси[26]. Действително с течение на времето в средновековна България се оформил кръг от представители на висшата сръбска аристокрация, който често бил използван за уреждането на двустранните отношения и налагането на българско влияние в Сърбия.

В заключение можем да кажем, че влиянието на чужденците върху живота на Първата

българска държава е разнопосочно. Някои от тях проникват в средите на управляващата прослойка и започват да играят определена роля във вътрешната и външната политика на държавата. Най-често те биват използвани като средство за постигане на определени цели в контактите на българската държава с нейните съседи. Други пък, в частност потърсили политическо убежище византийци, пренасят богатия опит на империята в административното управление. Показателни в това отношение са сведенията, които черпим от Хамбарлийския надпис на хан Крум. Значението на представителите на други етнически групи за развитието на средновековната българска държава можем да открием и в сферата на материалното производство. Много от неговите тънкости биват пренесени именно от чужденците, попаднали по различни пътища в българската държава. Добра илюстрация на този факт е разгледаното от нас сведение за механика Евматий, от когото българите се научили да правят обсадни машини. Изобщо, всички разгледани от нас факти ясно говорят, че, подобно на Византия, и средновековната България се превръща в притегателен център за различни личности, принудени по една или друга причина да напуснат родината си.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Еклога.* Текст и коментар от **Н. П. Благоев**. София, 1932.

[2] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia*. *Corpus Christianorum: Thesaurus patrum Graecorum*, VIII, 1998, p. 75 (= *ГИБИ*, III, с. 272).

[3] Вж. **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. София, 1994, т. I, ч. 1, с. 221–222.

[4] **Theophanis Confessoris**, p. 75 (= *ГИБИ*, III, с. 272).

[5] *Conversio bagoariorum et carantanorum*. - *ГИБИ*, II, 133–134.

[6] Бъдещият княз Коцел (862 – 874).

[7] Вж. **Николов, Й**. *История на средновековния свят*. София, 1994, т. I, с. 299.

[8] **Дуйчев, Ив**. Връзки между чехи, словаци и българи през Средновековието. – В: *Българско средновековие*. София, 1972, с. 340.

[9] **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 2, с. 9.

[10] **Constantini Porfirogeniti**. *De administrando imperio* (ed. G. Moravcsik), 1967, p. 154 (= *ГИБИ*, V, с. 209).

[11] **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 2, с. 12.

[12] **Ioannis Scylitzae** *Synopsis Historiarum* (ed. Hans Thurn), CFHB, 1973, p. 132 (= *ГИБИ*, VI, с. 280).

[13] Административна област в Мала Азия.

[14] Вж. по-подробно **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 2, с. 714 – 715.

[15] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia*, p. 130 (= *ГИБИ*, III, с. 279).

[16] Ibid., p. 135 (= *ГИБИ*, III, с. 286).

[17] **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 2, с. 263, бел. 2.

[18] **Рънсиман, С**. *История на Първото българско царство*. София, 1993, с. 58.

[19] Вж. **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 2, с. 379.

[20] Acta Conciliorum. - *ГИБИ*, IV, с. 115.

[21] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. София, 1979, с. 174.

[22] Scriptoris Incerti Historia de Leone Armenii Bardae filio. - *ГИБИ*, IV, с. 20–21; **Pseudo-Symeonis**, Chronographia. - *ГИБИ*, V, с. 170–171.

[23] **Златарски, В**. *История на българската държава*, т. I, ч. 1, с. 273, бел. 1.

[24] **Гюзелев, В**. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII – XI в.). – В: *ГСУФиФ*, т. 60, кн. 3, 1967, с. 145.

[25] **Constantini Porfirogeniti**. *De administrando imperio*, p. 154 (= *ГИБИ*, V, с. 209).

[26] **Грот, К**. *Известия Константина Багрянороднаго о сербахъ и хорватахъ.* СПБ., 1880, с. 191.

FOREIGN FUGITIVES IN THE FIRST BULGARIAN STATE

Vladimir Angelov

Abstract

The fugitives in the Middle Ages were a specific group of people, which could hardly be regarded as equivalent to the modern concepts for immigrants and refugees. Unfortunately, the lack of data hampers the comprehensive building of the image of this category of people. We must take into account the fragmentariness of the sources that have come down to us, the specific nature of the medieval law where the most familiar cases were not always written, as well as the uncertain application of the written law in medieval Bulgaria.

Having analyzed the information about the foreign fugitives in Mediaeval Bulgaria, we can draw a few basic conclusions. In the first place some of those people made their way into the ruling class and began to play a certain role in the domestic and foreign policy. Most often they were used as an instrument for achieving certain goals in the contacts between Bulgaria and its neighbours. Others, especially Byzantines, carried the rich Byzantine experience in the administration. Indicative in this respect is the information that we get from Hambarli inscription of Krum. Furthermore, the influence of the fugitives in Mediaeval Bulgaria could be spotted in the sphere of material production. A good illustration of this fact is the information about Eumatius from whom the Bulgarians learned how to make siege engines. Generally speaking, it could be claimed that just like Byzantium, the First Bulgarian state became a center of attraction for different personalities forced to leave their homeland for some reason.

ХАН ОМУРТАГ И ИМПЕРАТОР ЛУИ I БЛАГОЧЕСТИВИ – АРБИТРИТЕ НА ЕВРОПА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

Камен Андонов

Формулировката на темата на настоящата работа подсказва и нейната главна цел, а именно посредством сравнителната характеристика (подход, който има почти двехилядолетна традиция, но в известен смисъл по-рядко използван в съвременната историческа наука) ще насоча вниманието към две, без съмнение, забележителни фигури от политическия живот на Европа през първата половина на IX век. Позволил съм си в заглавието на доклада да ги нарека ***арбитри*** на Стария континент и смятам, че подобно определение няма да се възприеме като пресилено. Хан Омуртаг (владетелят на обширното българско ханство на Дунав) и Луи I Благочестиви (вторият и последен император на разпростряла се върху Западна и Централна Европа Франкска империя) са имали реален политически контрол на почти 2/3 от площта на Европа през второто, третото и четвъртото десетилетие на IX век. През този период съдбата на тази обширна територия се е решавала и направлявала във владетелските дворове на Плиска и Аахен.

Разбира се, горното съждение няма как да се възприеме като нещо ново. Историографската традиция от последните 150 години му е наложила статута на неоспорим факт[1]. В тази връзка аз нямам намерение още веднъж да убеждавам читателите във важната роля на България и на Франкската империя в политическия живот на Европа през първата половина на IX в. Задачата ми е с помощта на *Плутарховия* подход да насоча вниманието към житейския път и владетелските изяви на две емблематични личности от епохата.

В началото на моя опит за сбит „паралелен животопис" на двата владетелски персонажа съм длъжен да отбележа, че по отношение на изворовата база е налице дисбаланс, който е в полза на франкския император. За живота и управлението на последния разполагаме със значително повече информация[2], а доста по-оскъдни са сведенията за българския хан[3]. Независимо от тази, да я наречем обективна даденост, ще насоча вниманието към най-важните моменти от този „паралелен животопис".

Първо ще започна с биографичните сведения за Омуртаг и Луи Благочестиви преди възкачването им на трона. За Омуртаг в тази насока сведенията са меко казано оскъдни. В българската историческа наука доминира становището (основна негова изворова опора е летописният надпис на хан Маламир[4]), че Омуртаг е син и пряк наследник[5] на хан Крум. До нас все още не са достигнали преки сведения каква е била ролята на Омуртаг в динамичното управление на неговия баща[6].

В сравнение с Омуртаг сведенията за живота на Луи Благочестиви преди 814 г. са доста по-солидни. Той е трети син на Шарл (Карл) Велики, роден вероятно през 778 г. Още ненавършил 4 години (781 г.), по заповед на своя баща е коронован за крал на Аквитания (коронацията извършва папа Адриан I). През този период Луи трупа управленчески опит, от който, учудващо, по-късно – като император, не се възползва. Изявите му като крал на Аквитания (реално те започват в края на VIII – нач. на IX в.) се оценяват от хронисти и изследователи като значително по-успешни от тези след 814 г. С безспорна значимост е създаването на пограничната Испанска марка (след превземането на Барселона – 801 г., и

окончателното пресичане на арабските амбиции за териториално разширение на север от Пиренеите[7]).

Повратна както за Омуртаг, така и за Луи е годината 814. Тогава първият след внезапната смърт на Крум поел държавното кормило на българското ханство на Дунав. В началото на същата година след смъртта на Карл Велики, Луи, който от 11 септември 813 г. е съимператор на баща си, поел самостоятелно управлението на Франкската империя.

И Омуртаг, и Луи дошли на власт след забележителните управления на своите бащи. И двамата получили солидно, но същевременно и ангажиращо политическо наследство. Така навлизам във втория и най-съществен елемент от моята сбита сравнителна характеристика – владетелските изяви на Омуртаг и Луи Благочестиви. Разбира се, тук аз нямам намерение да проследявам в детайли управленията на двамата владетели и ще подходя генерално към тях.

Още в началото на своето управление (815 или 816 г.) хан Омуртаг се отказал от бащините си стремления за превземането на Константинопол и сключил 30-годишен мир с Византия. Това на практика е вторият значим българо-византийски мирен договор[8] (след този от 716 г.), който останал ненарушен до края на управлението на Омуртаг. Този факт дал възможност на българския владетел да съсредоточи вниманието си по североизточната и северозападната граница на обширната си държава. В североизточния сектор, макар и от оскъдните сведения, българският владетел успял да отстои границата между поречията на Днестър и Днепър и по този начин удържал напора на маджари и печенеги към Балканите и Европа[9]. По отношение на северозападния сектор ще стане дума малко по-късно, тъй като именно във връзка с този регион намират пряка допирна точка биографиите на двамата владетели.

Но преди това ще представя накратко най-важното от външнополитическите начинания на император Луи I Благочестиви. В тази връзка, независимо от немалкото военни неуспехи, би следвало да се отбележи, че били удържани арабските опити за разширение в Южна Франция. Също така въпреки че нахлуванията на скандинавските нормани (викинги) в северните части на Франкската империя започнали да стават почти ежегодни, като изключим отслабването на връзките с Британия, би следвало да се счита, че норманската вълна все още била удържана[10]. Но във връзка с този аспект от външната политика на Луи Благочестиви няма как да не се спомене, че последният поставил началото на една традиция – предоставянето на нормански конунги на земи в северните области на Франкската държава. Така се подготвила почвата за сериозните политически промени в Западна Европа, и особено в Британия през X и XI в.

Както вече споменах във връзка с установената от 803 – 805 г. обща граница по средното течение на р. Дунав между двете тогавашни *велики сили* в Европа – българското ханство и Франкската империя, биографиите на Омуртаг и Луи Благочестиви намират пряка допирна точка. Периодът 818 – 829 г. може да се определи не само като реален сблъсък между двете държави за политически контрол и влияние над югозападните славяни, но и като своеобразен политически дуел между двама от господарите на тогавашна Европа. До нас са достигнали откъслечни сведения в тази насока. От тях научаваме, че първоначално Омуртаг и Луи подхождат към проблема по различен начин. Първият – с необходимия респект към опонента си (известни са три предложения на Омуртаг за дипломатическо уреждане на конфликта), а вторият с пренебрежение и привидна незаинтересованост. Последното отворило пътя на военния сблъсък, в хода на който Луи Благочестиви се убедил в солидните възможности на българите. Независимо от предприетите мерки (прехвърляне на войски от Бавария и Италия) франките загубили войната. Така Омуртаг пресякъл

опита на трите славянски племена (тимочани, браничевци и абодрити), подкрепен от франкските им съюзници, да преминат към Франкската империя. Техните земи останали неделима част от Българската държава до 1018 г. Близо единадесет години продължил този конфликт, в крайна сметка явно благоразумието и реализмът надделели и вероятно около 830 г. двамата владетели сключили мир[11]. Една година по-късно хан Омуртаг напуснал земния свят. Луи Благочестиви го надживял с девет години и умрял през 840 г.

През 814 г. Омуртаг и Луи Благочестиви застават начело на две (от трите) тогавашни велики сили в Европа и пред тях стоят не по-малко сериозни предизвикателства във вътрешнополитически аспект.

Хан Омуртаг не само успял да съхрани политическото наследство на своя баща, но и с упорито налаганата централизаторска вътрешна политика се превърнал в *главния архитект* на българския военно-административен апарат, който ще се запази до 1018 г.[12]

Луи Благочестиви не можел да се похвали със същите резултати. Независимо че още в началото на своето управление чрез т. нар. Ординацио империи (817 г.) се опитал да гарантира единството на бащиното си наследство, в крайна сметка през цялото си управление (преживял и унизително временно отстраняване от трона, 833 – 834 г.) не успял да намери необходимия баланс между интересите и претенциите на синовете си и Франкската империя е поделена между последните през 843 г.[13]

Хан Омуртаг, по подобие на франкския император, също имал проблеми в своето семейство. Най-големият му син Енравота афиширал открито симпатиите си към християнството и последното принудило Омуртаг да го лиши от правото върху престола. Наред с това бащинските чувства на българския владетел били накърнени и от преждевременната смърт на втория му син Звиница. Вероятно към края на своето управление Омуртаг ще да е изпитвал сериозни притеснения, че съдбините на обширното българско ханство трябвало да бъдат поверени на невръстния му трети син – Маламир[14].

* * *

В своите владетелски изяви хан Омуртаг и Луи I Благочестиви имали повече различия, отколкото прилики, но няма съмнение, че оставили векове след себе си значима следа. В края на този сбит *паралелен животопис* нормално е да насочим вниманието към най-забележителните елементи от историческата равносметка:

– Хан Омуртаг не само запазва политическото наследство на хан Крум, но и подготвя и гарантира по-нататъшния възход на българското ханство-царство;

– Пак той (според достигналите до нас едностранни златни медальони[15]) е българският владетел, пръв възприел византийските императорски инсигнии, които ще останат неотменни за българските владетели до залеза на средновековната българска държава в края на XIV в.;

– Император Луи I Благочестиви изиграл съществена роля за християнизацията на западните славяни и на част от скандинавските нормани;

– Пак той с повторната си коронация на 5 октомври 816 г. в катедралата в Реймс поставя началото на една традиция, която ще се следва от френските крале до 1825 г.;

– Сблъсъкът между Омуртаг и Луи Благочестиви в северозападната част на Балканите стимулира появата на държавност сред югозападните славяни, в резултат – на политическата карта на Европа се появяват Хърватия, Сърбия, Великоморавия;

– И накрая, по волята на историческата съдба най-големият провал на Луи Благочестиви във вътрешнополитическата му дейност предпоставил появата на трите водещи днес европейски държави – Франция, Германия, Италия.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. **Runciman, St.** *A history of the First Bulgarian Empire*. London 1930, 47–98; **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII – XIV в.* София, 1999, 144–164.

[2] По-подробно за източниците относно Луи I Благочестиви и неговото управление – вж. **De Jong, M.** *The Penitential State: Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840*. Cambridge University Press, 2009. 59–112; **Noble, T.** *Charlemagne and Louis the Pious: lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*. Pennsylvania State University, 2009, 119–127; 187–194; 219–226; и посочената там литература; **Tremp, E.** Thegan und Astronomus, die beiden Geschichtsschreiber Ludwigs des Frommen. – In: *Charlemagne's heir. New perspectives on the reign of Louis the Pious (814-840)*. Oxford, 1990, 691–700; **McKitterick, R.** *The Frankish Kingdoms under the Carolingians*, *751 – 987*. London, 1983, p. 107.

[3] Относно сведенията за личността и управлението на хан Омуртаг и тяхната историческа интерпретация вж. **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 1. София, 2007 (трето фототипно издание), с. 292 и сл.; **Бешевлиев, В.** *Първобългари. История*. София, 1984, 140–154; **Георгиев, П.** Великият хан Омуртаг (814 – 831) – просопографски бележки. – В: *Оттука започва България.* Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16 май 2010 г. Шумен, 2011, 144–160.

[4] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. София, 1979, с. 136.

[5] Според една група учени (от българските историци най-настоятелен е В. Бешевлиев) между смъртта на Крум и възшествието на Омуртаг има още две владетелски управления – на Докум и Дицевг – вж. **Бешевлиев, В.** *Първобългари,* с. 135. Преди почти половин век в специална студия В. Гюзелев убедително доказа, че споменатите личности са български военачалници – управители на земите в Източна Тракия, а не владетели. Следователно Омуртаг е бил пряк приемник на Крум – вж. **Гюзелев, В.** За наследника на хан Крум на българския престол. – В: *Сборник в памет на проф. Александър Бурмов*. София, 1973, 137–142.

[6] На същия научен форум през 2010 г. беше изказана хипотезата, че Омуртаг не е син, а по-малък брат на Крум, който в началото на Крумовото царуване е управлявал земите на Панония. Впоследствие участвал активно във военните кампании на „брат си" Крум в Тракия, а след смъртта на Крум поел държавното управление – вж. **Георгиев, П.** Великият хан Омуртаг, 144–160. Без да подценявам тази теза, според мен на този етап нейната аргументация не е достатъчно убедителна.

[7] По-подробно за събитията вж. **Collins, R.** *Charlemagne*. Toronto, 1998, 69–70, 73–76.

[8] Част от клаузите на този договор са известни благодарение на Сюлейманкьойския надпис – вж. **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* 164–166. За спорните моменти около датировката на договора вж. **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История,* с. 164, бел. 9; **Божилов, И**. *България и Дубровник. Договорът от 1253 г*. София, 2010, 18–19.

[9] Всъщност единствената пряка изворова опора за българска политическа активност по поречието на р. Днепър се явява възпоменателният надпис на копан Окорсис – вж. **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* с. 212. Различна е интерпретацията на информацията от този надпис. Според една група учени българските военни действия били насочени срещу маджарите. Други изследователи смятат, че военната експедиция, в която загинал копанът Окорсис, била срещу раздирания от вътрешни междуособици хазарски хаганат. За различните мнения по този въпрос вж. **Димитров, Хр.** *България и номадите до началото на XI в*. Пловдив, 2011, 127–134, и цитираната по-стара литература.

[10] Съществен принос за това има все още ограниченият брой нормани, които започнали да нападат франкските територии – вж. **Coupland, S**. The Vikings in Francia and Anglo-Saxon England to 911. – In: *The New Cambridge Medieval History*, II, 2008, 190–192.

[11] Настоящият кратък *паралелен животопис* няма за цел да проследява в детайли отбелязаните събития, още повече, че те са разглеждани и коментирани многократно – вж. **Златарски, В**. *История,* с. 312 и сл.; **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История,* 150–153.

[12] **Венедиков, И.** *Военното и административно устройство на България през IX и X век.* София, 1979, 56–98.

[13] **Ganshof, F.** *The Carolingians and the Frankish monarchy: studies in Carolingian history*. London, 1971, 273–303; **Nelson, J.** *The Frankish World 750-900*. London, 1996, 37–50; **McKitterick, R.** *Op. cit.,* 170–173.

[14] Сведенията за синовете на хан Омуртаг идват от „Житието на 15-те тивериуполски мъченици" от Теофилакт Охридски – вж. *ГИБИ*, IX, ч. 2, 64–66. Относно дискусионните въпроси около престолонаследието при Омуртаг вж. **Тодоров, Т.** Към въпроса за престолонаследието в Първото българско царство. – В: *Плиска-Преслав*, 8, с. 204, и цитираната литература.

[15] За тези медальони вж. **Йорданов, И.** Медальоните на хан Омуртаг (814 – 831). – В: *Оттука за-*

почва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14 – 16 май 2010 г. Шумен, 2011, 161–169.

KHAN OMURTAG AND EMPEROR LOUIS I THE PIOUS - THE ARBITRATORS OF EUROPE DURING THE FIRST HALF OF THE IXTH CENTURY

Kamen Andonov

Abstract

As the wording of the title suggests, the main aim of this paper is, by means of the comparative analysis (an approach of almost two-millennium-old tradition, but somehow more rarely used in modern historical scholarship), to draw attention to two undoubtedly notable figures in the political life of Europe in the first half of the IXth century.

In their activities as rulers, Khan Omurtag and Louis I the Pious had more differences than similarities, but there is no doubt that they both left significant traces for centuries after them:

– Khan Omurtag not only preserved the political heritage of Khan Krum, but also prepared and ensured the further rise of the Bulgarian khanate-tsardom;

– He again (according to the surviving one-sided gold medallions) was the Bulgarian ruler, who first adopted the Byzantine imperial insignia that would invariably be used for the Bulgarian rulers until the decline of the medieval Bulgarian state in the late XIVth c.;

– Emperor Louis I the Pious played an essential role in the Christianization of the western Slavs and part of the Scandinavian Normans;

– The clash between Omurtag and Louis the Pious in the northwestern part of the Balkans stimulated the emergence of state organization among southwestern Slavs; as a result, Croatia, Serbia and Great Moravia appeared on the political map of Europe;

– And finally, by the grace of historic destiny, the biggest failure of Louis the Pious in his domestic political activity was the precondition for the appearance of the three leading European countries – France, Germany and Italy.

БЪЛГАРСКАТА ЦАРСКА ИДЕОЛОГИЯ И ПРЕСЛАВСКОТО СЪКРОВИЩЕ

Зарко Ждраков, Цветана Чолова

Политическата идеология на хуно-българите от рода Дуло се формира в Централна Азия, където шан-юй (Chan yu – „синът на безкрайното небе“) извежда произхода си от първата китайска династия Ся от XVI в. пр. Хр. Първообразът на пастирския владетел е Небесният император, чийто дом е в „Малката пурпурна звезда“ (Полярната звезда) и тронът му – в свещения град под нея[1]. Идеологемата за „Сина на Небето“ е възприета от хунския харизматичен съюз на петте конически рода Дуло (тюрк. Ду-лу – „родът на бойните коне“)[2], управлявали също и през VII век Небесния (Кок)хаганат на тюрките в Алтай Оногурия (10-те стрели/родове), където хаганите възприели харизматичното име Дуло в западното (дясно) крило на ордата, носещи титлата *чур*[3]. Същата идеологема е засвидетелствана при българите с „от Бога архонт“ за приравняване с византийския император[4]. Неслучайно Големият дворец на хан Омуртаг в Плиска с характерния за сасанидската архитектура покрит кораб „иван“ има ориентирана на север тронна апсида на втория етаж[5]. Сродяването на хуните по женска линия с китайската династия Хан допринася за формирането на имперската доктрина при номадите – напр. бракът на хан Гунчен с дъщерята на Небесния император през 140 г. пр.Хр.[6] Вероятно тогава са били възприети много императорски титли – напр. *хан* и *бан/пан* на основателя на Ханската династия Лиу Бан, както и *жупан* (кит. tsou-pan – „канцлер“)[7]. Показателно за имперската идеология на хуно-българите са надменните слова в посланието им до китайския император през II век, че техните *потомци ще властват над народите*[8], отправени през 408 година, и на римския префект на тракийските войски от хан Улдин, който *посочил към изгрялото слънце и казал, че ако пожелае, ще покори всичката земя, която то огрява по пътя си*[9].

Синът на безкрайното небе разпрострял своята власт над много народи в Евразия (согди, угро-фини, остготи, славяни), които възприели хуно-българската културна лексика и някои номадски привички. Появата на северните хуни край брегове на Хвалиско (Каспийско) море след 153 година пр. Хр. е регистрирана от египетския географ Птолемей с тюркското име на река Урал *djyq(казах. Жайък – „разстлан, разперен, широк“) вместо старото Rhymnusfluvius[10]. За разселването на хуните от Алтай и Урал до Панония свидетелстват и техните ритуални бронзови котли, инспирирани от китайски модели[11]. Именникът на българските ханове посочва харизматичния владетелски род Дуло, управлявал стотици години на север от Дунав. Родовият топос е засвидетелстван в името на хунския хан Дулунки (ок. 68 г. пр. Хр.) вероятно във връзка с названието на Седемте синьо-зелени небеса (Долонхухе Тенгри) на езика на байкалските буряти Долеман и сродните им якути Долган. Харизматичният коннически родов съюз Дуло е засвидетелстван с аварските владетели Дулеби, унгарските Дюла и казахските Дулати и с него вероятно са сродени тюргешите и тюрките Толе/Туле/Теле, Теленгити, засвидетелствани през VIII век с имената на българските ханове Телец от рода Угаин и Телериг. В Именника властта на Дуло е помазана от бога с много години, за разлика от домогналите се до управлението други родове – напр. 300 години на Авитохол (Атила) и 150 на неговия син Ирник (Ернах), 60 години на Курт (Кубрат), 61 на сина му Есперерих (Аспарух) и 21 на внука Тервел, срещу 2 години на Гостун от рода Ерми, 17 години на

Кормисош от рода Бокил, 7 години на Винех от рода Укил, 3 години на Телец от рода Угаин, 40 дни на Умор от рода Укил.

Родовата власт на хуно-българите е сакрализирана в Именника във връзка с новото им отечество на юг от Дунав в духа на библейския топос за обетованата земя на юдеите, преминали Червено море – срв. *Тези петима князе управляваха оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунав княз Есперерих. Същото [е] и до сега.* Текстът е сакрализиран като своеобразно летописно допълнение към Светото Писание (Паралипоменон)[12] с поместването му след IV Книга на царете (гл. 24 – 25), в която се разказва за освобождението на юдеите от вавилонското робство – срв. постигнатата независимост на Дуло от Асеневци (Ашина) през 635 година в резултат на гражданската война. Претенциите за римската корона датират още от Атила, който получил през 449 година годежен пръстен от сестрата на византийския император Валентиниан – Хонория, и поискал за зестра половината империя. Неслучайно той е наречен Прадядов син (Авитохол) в Именника, вероятно във връзка с родовото възпоменаване на Синовете на безкрайното небе. Неговият син Ернак (Ирник) бил призван да обнови хунския род и получил правото да се засели на юг от Дунав в Малка Скития[13]. Неговите потомци кутригурите (куртогури, „вълчи“ стрели/род) също заели Южнодунавските територии. След краткотрайното управление на рода Ерми, Дуловци отново са въздигнати като триумфиращи синове на безкрайното Небе от хан Кубрат/Курт (kurt – „вълк“, въплъщение на Тангра), който основал Велика стара България с легитимни римски знаци на властта: кръщелен пръстен печат от император Маврикий Тиберий и патрициански пръстен печат от неговия приятел император Ираклий. Кубрат бил удостоен с титлата патриций, която предоставяла римско гражданство и сенаторски правомощия, тъй като бил съюзник на империята срещу аварите и Персия.

Домогванията на представителите на рода Дуло към римската власт вървят по възходяща линия при наследниците на хан Кубрат. В Годината на свещения дракон 680 неговият харизматичен син на безкрайното Небе Аспарух (иран. „бял кон“, въплъщение на Тангра) също преминава Дунав, за да наследи земята на своите прадеди в Малка Скития и Мизия, и на следващата 681 високосна Година на змията подписва мирен договор с императора за охрана на границите като съюзник (*symmachoi*), за което подчинил и разселил заварените седем славянски племена. От Именника става ясно, че Есперерих е бил удостоен със старата федератска титла рих (риг, рекс), носена сто години по-късно и от Телериг. За първия юбилей на държавата през 693 високосна Година на змията Аспарух поръчал изработването на златното съкровище от Надьсент Миклош[14]. Апогея на хуно-българската имперска идеология в Римската империя постига Аспаруховият син на безкрайното Небе Тервел (тюрк.-хакас. ter „Тангра“, срв. куман. Тертер „Тангра на Тангрите“ в духа на персийската титулатура Шахин-шах и византийската Цар на царете). Той ознаменувал втория юбилей на държавата през 705 Година на змията с императорски триумф в Константинопол, където е коронясан за кесар (цезар, цар) от Юстиниан II Ринотмет. Поставено било началото на българската царска институция.

Владетелските инсигнии в Преславското съкровище отразяват българската царска идеология, тъй като са специална поръчка. Те са изработени най-вероятно в Константинопол, за което свидетелстват сложната тематика и високото качество на изпълнение в емайлова техника, монопол на придворните ателиета. Сред знаците на властта се открояват златната корона с Възнесението на Александър Велики от крилати чудовища (грифони, сенмурви, лъв и химера) и пръстенът-печат с изображение на бог Хермес. Техният политически контекст е постигнатата с измама химерна власт.

Формата на короната

Опитът да се реконструира византийска диадема (стема) с пластини, захванати с панти или монтирани върху метален обръч около главата, от който са били отделени преди заравянето, води до схващането за фрагментарния характер на короната[15]. Но при откриването на съкровището не са намирани панти или гвоздейчета, нито бисери и златна тел от нанизи. Това дава основание за друг тип реконструкция, при която дупките по края на аркообразните пластинки са за пришиване върху кожена шапка от типа на персийската тиара и византийския камилавкион. Към тази корона-шапка би трябвало да се отнесат повечето златни апликации от съкровището и топчестите висулки. Като се има предвид, че византийският камилавкион е инспириран от римския параден шлем[16], короната може да бъде хипотетично допълнена и с двата диска с изумруди и бисери за набузници и ромбовидния аметистов с бисери „медальон" като забрало. Към такава възстановка би насочил хуно-българският позлатен шлем-маска от Ашман (Беркасово), представящ небесния владетел със синьо-зелени коси и брада[17]. Вероятно повечето златни апликации в Преславското съкровище са били монтирани към кожената основа на короната, видно от това, че нямат отверстия за пришиване и при някои се вижда основата през кръгли отвори. Златната корона на Билгекаган от 715 година (?), съставена от палмети и орела Корбуста Тангра със слънчев диск върху пет пластини, също е снабдена с дупки за пришиване към основата на шапка[18]. Възстановката на Преславската корона като камилавкион в духа на персийската тиара изключва „изгубването" на нейни елементи, което би означавало, че петте пластини с изображения са символични, както при короната на Билгекаган – срв. родовите съюзи Дуло и Ерми (Нушиби) от пет представители в Западния Небесен (Кок)каганат на 10-те стрели/рода (Оногурия) в духа на свещените пет царства в китайската историография и петте елемента в даоизма. Символиката на числото пет е засвидетелствана в Именника на българските князе, където родът Дуло изглежда са наречени „петте велики" (бехтун от бех-тонг) и петима владетели управляват земите отвъд Дунав[19].

Преславската корона се е отличавала от пленените „великолепни корони на българите" с форма на венци (диадема, стема), с които са били увенчани цар Петър и Мария Лакапин на сватбата им в манастира Богородица Живоносен източник (ЗоодохосПиги) край Златната порта на Константинопол. Нейната форма напомня за камилавкиона-шлем на кесаря Тервел от оловния печат, инспириран от персийския шлем на Константин Велики и Митраистките тиари[20]. Подобна шапка с апликирани пластини носят княз Борис в Поучителното четириевангелие на Константин Преславски и цар Симеон в Иполитовия сборник, както и хан Крум и цар Симеон в Мадридския препис на Йоан Скилица, където хан Омуртаг е представен като „император на българите" с висока кожена шапка-шлем, напомняща персийска тиара, ботуши и червен кафтан със златни нашивки[21]. Кожена шапка с обърната периферия носи и един от българите палачи в Менология на Василий II Македонец във Ватиканските музеи. За българската владетелска традиция свидетелстват Казанската корона и меката шапка на княз Светослав в Симеоновия Изборник и в Хрониката на Радзивила, мотивирала формата и идейната програма на по-късните руски корони до времето на цар Петър I. Дори Сахановската корона от XI век с формата на стема представя Полета на Александър Велики сред флорални мотиви на райската природа. Корона камилавкион е носена също така от норманските крале в Сицилия и е била „погребана" символично с тялото на последната владетелка[22].

Особеният тип корона шапка в съкровища с огърлици, обеци, гривни и пръстени са възприети като „женски накити", въпреки идеологическите сюжети върху тях[23].

Естествено е съкровищата да съхраняват семейните украшения на съпругите и дъщерите, но не трябва да се забравя също, че „женските накити" са изражение на варварския вкус на владетели, окичени като римски царици в домогванията си към императорската титла – за Българското царство това е кесар/цезар. В тази връзка трябва да се припомни, че Юлий Цезар парадирал с женското си облекло в Римския сенат, където го наричали „царица", а неговите легионери го възпявали като „мъж на всички жени и жена на всички мъже", тъй като в двореца на Витинския цар Никомед играл ролята на виночерпеца Ганимед в Олимпийските палати на Зевс и наливал виното на римските гости в бели тоги, предрешен в червено одеяние, носено от жените на Изток[24]. Елемент на сакралната травестия от култа към Великата богиня майка е отразен с тракийското владетелско име Котис. С подобно значение е вероятно и българското владетелско име на първородния Бат Баян, от монг. Baat 'велик, голям' (срв. „бате, батко") и тюрк. bayan 'госпожа'.

Централноазиатските народи познават римската титла цезар/кесар още от II – III век, когато се формира под ирано-согдийско влияние епосът за героя Кесар (Гесар, Гесер/Хесер). Кесар хан бил владетел на Кром (тибет. Рим, т.е. Византия), небесен владетел на Севера, син на Тангра и Бурхан („вълчи кан") – срв. българската титла боритаркан[25]. Той бил безсмъртен благодарение на баща си Гурмаст хан – срв. Кормуста-тангра, т.е. Ахурамазда в Алтай, засвидетелстван вероятно у нас в името на хан Кормисош. За прототип на Кесар хан изглежда са били използвани познатите по пътя на коприната романи за Александър Велики на ПсевдоКалистен от времето на Калигула и Александър Север[26] и 12-те цезари на Светоний. Верен на традицията, хан Тервел приел римската императорска титла кесар в нейния гръцки (византийски) вариант, но впоследствие българските владетели се вдъхновили от латинската форма Caesar „цезар" – *цьсарь*(= *цар*) на светите солунски братя[27]. Кесарят Тервел единствен получил императорския воински камилавкион от василевса по време на триумфа му в Константинопол през 705 година на змията, когато се чествал вторият юбилей от създаването на Аспарухова България (два пълни цикъла на животинския календар от по 12 години след признаването на държавата през 681 година). Коронясването на варварския владетел е нечувано за римската традиция и известно успокоение за патрициите вероятно е било извънредното му провеждане от императора вместо от Вселенския патриарх във Великата църква „Св. София". За българите обаче Тервел продължавал да бъде хан – неслучайно в обагрения релеф на Мадарските скали е представен без камилавкиона от печата, а в Именника носи престолонаследническата родова ханска титла княз – кънез, огузка форма на огурската канар (от тур. kan 'кръв')[28]. Символичните действия в Константинопол създават впечатление за провеждане на цирков спектакъл с оргиастичен привкус: Тервел забил копието си като фалос и обърнал големият си щит като утроба, които императорът покрил с копринени одежди и пари, след което хвърлял златните монети с дясната ръка, а сребърните с лявата като осеменител в центъра на Новия Рим. Мадарският релеф е създаден по повод на този политически триумф, видно от надписа на кесаря Тервел и походката на неговия кон. Обагреният релеф на 23 метра височина върху скалите свидетелства за въплътената небесна родова кръв в хана, както и неговото възнасяне. Той е представен почтително гологлав по същия начин, както императорът сваля короната си пред изобразения Христос на трон в люнета над триумфалния вход на великата църква „Св. София".

Идейната програма на короната

Короната се отличава от благочестивите византийски венци диадема и стема, украсявани с Христовата лоза, гълъба на Св. Дух, образи на Бога, неговата майка, пророци, апостоли, василевси и персонификации на добродетели. Зооморфната тематика

на короната се откроява на фона на византийската антропоморфност и насочва към варварска културна среда, повлияна от Персия – срв. сенмурвите като сасанидски символи. Такава е българската културна среда от времето на Кубрат и Аспарух до Персиан, засвидетелствана във владетелската ономастика, в псевдобазиликалната форма на Големия дворец и в зороастрийските храмове на огъня *капища* в Плиска, Мадара и Преслав.

Хипотезата за изгубените пластинки на диадема се дължи освен на невъзможността да се направи обръчът около главата на възрастен мъж, също и на визуалната композиция от фантастични животни около прочелника с Полета на Александър Велики. В нея изображенията на сенмурвите образуват „огледална" схема, за разлика от разминаващите се на пръв поглед лъв и грифон. Така се стига до извода, че поне две пластини от короната липсват. Всъщност това не е точно така, тъй като лъвът може да е обърнат към змията-опашка на грифона, докато той кореспондира с един от сенмурвите, а вторият сенмурв да е обърнат към палмата-опашка на лъва. По този начин биха се оформили композиционно две алегории на победата над смъртта в началото и в края на визуалния разказ, инспирирани от 13-ия стих на две последователни глави в Псалмите Давидови – лъвът и змията като визия на *…лъв и змей ще тъпчеш* (Пс. 90:13) и *Праведният цъфти като палма…* (Пс. 91:13) във връзка със симурга, пазител на дървото на живота. Ако се следва логиката на писания текст с инвокативен кръст в началото и в края, визуалният разказ на короната може да бъде реконструиран около централната история на възнасянето на Александър Македонски с лъва и грифона от двете страни в семантична връзка с грифоните на неговата колесница, докато сенмурвите с кръстове върху крилете изпълняват апотропейна функция и ограничители (начало – край) на изобразителния текст. По този начин фигуралната композиция би имала напълно завършен вид, а това дава основание да се приеме, че елементите на короната са запазени. Иконографската програма на короната насочва към един алегоричен разказ, отразил визуалната култура на варварите езичници през погледа на християните.

На пръв поглед чудовищната тематика на Преславската корона се откроява на фона на християнската традиция, според която диадеми и стеми увенчават главите на благочестивите владетели с емайлови изображения на Иисус Христос, ангели, апостоли, мъченици, вехтозаветни и ромейски царе, персонификации на добродетели сред райската природа и гълъба на Св. Дух. Такива са: диадемата върху шлема на Константин Велики с флорални мотиви от клетъчен емайл в катедралата на Монца и две подобни от района на Казан от края на V и нач. на VI век[29], вестготската вотивна корона с флореал на крал Рецезвинд (ок. 649 – 672)[30], короната на крал Отон с изображения на царете Давид, Соломон, пророк Исая и царстващият Иисус Христос на трон между херувими (IX в.)[31], унгарската корона на крал Геза I (1074 – 1077) за сватбата му с византийската принцеса Синадина(?) и вероятната нейна диадема с образа на Константин IX Мономах (1042 – 1055) между интронизиралите го императрици Зоя и Теодора[32], фрагментите от руски диадеми с изображения на Богородица Застъпница и Евангелист Марко и стемата с Полета на Александър Велики сред флорални мотиви[33]. Благообразната тематика на християнските диадеми е заменена с демонично-змейска върху Преславската корона[34], безобразно крилата не благодарение на Светия дух и ангелите, а на измамените от Александър Велики чудовища, с които полетял към небесата. Над главите на крилатия лъв, грифона и сенмурвите е изобразена ръка, стиснала повода, с който са вързани и обуздани измамените чудовища, подобно на впрегнатите грифони в колесницата на македонския владетел. Иконографският мотив вероятно изразява позицията на императора към владетелят на

новопоявилия се „мръсен народ" (срв. нечистите народи в „Александриата"), домогнал се с хитрост до високото държавно отличие на християните. В този смисъл крилатата корона се явява визия на ефимерната политическа власт[35]. Непокварения от византийския софистицизъм български владетел обаче би трябвало да е носил с гордост подарената му от василевса „македонска" корона, изработена в духа на плененатa от Александър Велики персийска тиара, още повече, че традицията е засвидетелствана и при св. Константин Велики, който носи персийски параден шлем върху един сребърен медальон[36].

Историята за Полета на Александър интерпретира под персийско влияние мотива за летящия шаман[37]. Подмамените от македонския владетел крилати чудовища имат източни прототипи, за което свидетелстват знаците върху крилата на птиците и хълбоците на животните. Такива знаци имат и каменните лъвове от Плиска и Чаталар на хан Омуртаг. Кръстовете върху лороса на цар Александър и кръстообразните палмети върху крилата на сенмурвите насочват към придворните византийски ателиета, осмислили през иконоборската епоха християнските сюжети с антични теми и тератологични алегории – напр. Зевс и Ганимед като Възнесението на Сина от Отца, лъв като св. Евстатий, преследвал елена, и т.н. Полетът на Александър също може да се интерпретира като префигурация на Христовото Възнесение с елементи на много по-късния иконографски тип Иисус Христос Цар на царете и Велик архиерей. По това време се засилва и християнското морализиране на романа за Александър, характерно за старобългарския превод от X век[38]. В тюркската традиция Полетът на македонския владетел се асоциира с полета на шамана към небето Кормуста-Тангра (Ахурамазда), а крилатите зверове – с Небесния дракон и Вълка Прародител. Чудовищата напомнят за победените от героите в българските песни и предания приказни същества – Джоглан, змей, ламя. Шаманска интерпретация би имала и темата за Зевс и Ганимед, представена два пъти върху кана № 7 в Аспаруховото съкровище.

Грифонът в гръцката митология, както и вълкът, е соларен символ на Аполон (Слънцето) и пазител на златото на северния народ бореи. За популярността на грифоните в Евразия имат принос римските историографи, които ги осмислят във връзка със северните тюркски народи от Саяно-Алтайските планини – срв. появата на многото грифони от Изток, прогонили северите от Западен Сибир през VI век. Неслучайно тюркският трон е бил украсен с тези митични същества. Грифоните върху преславската корона, както и в Аспаруховото съкровище (кана № 2, поднос № 8 и тас № 20) също би трябвало да се разглеждат в контекста на етнокултурната символика като политическа визия на покорения от Александър Далечен североизток. Изследователите с право отбелязват върху една от пластините на короната чудовищния характер на грифона със змийска опашка и го свързват с химерата. По традиция обаче химерата е крилат лъв с части на козел и змийска опашка, така че направената алюзия с грифона най-вероятно е разработена за конкретния случай. Грифонът със змийска опашка на химера се възприема в контекста на краткотрайната политическа власт на номадските обединения – срв. мимолетния характер на Велика стара България на Кубрат, разпаднала се, както империята на Александър. Химерата би била подходяща визия на хуно-българските имперски претенции за световна власт. В тази връзка трябва да се спомене, че Именникът на князете започва и завършва с Годината на змията – дилом. Свещената змия-година присъства трайно в историята на българите от хунския период до края на Второто царство и в този смисъл съчетаването на змията с грифона на тюрките може да се възприеме като символ на държавно-родовата кесарска (царска) власт, пазена от грифона, както Новото слънце Христос. Змията също е дуалистичен символ на старото и новото слънце – напр. Аполон Лечител се превръща

в змията на Великата богиня майка, змиите на Асклепий, тоягите-змии на египетските жреци, Аарон и Мойсей, Добрата змия Христос и изкусителният Сатана. Дуалистични са и другите чудовища с двойна небесно-земна природа, символи на бога и на неговите земни наместници – цезари, августи, но и шамани.

Крилатият лъв е цар на животните и символ на Слънцето, а оттам и на асирийци и вавилонци (Ер.50:17; Плач.4:19). Негови изображения се срещат често в египетското и източното изкуство. Според египетския мит за наказанието на човешкия род Слънцето изпратило срещу хората своето Око лъвицата Хатор, но впоследствие се разкаяло и ги спасило с хитрост, като смесило вино с човешката кръв и така опило/приспало кръвожадната лъвица/Око. Укротеният звяр е топос в контекста на подмамените от Александър грифони и би могъл да се възприеме като политическа визия за покорения Египет. Вероятно в тази връзка чудовището е представено с едно разперено крило, докато второто е отпуснато пред гърдите (маркирано с три жлеба?). За юдеите и християните лъвът е дуалистичен образ на Бога[39] и на Сатаната[40]. Светото Писание и Физиологът го представят с прерогативите на Бог Отец и го наричат цар[41], откъдето и неговото централно място в имперските доктрини – срв. имената Леон и Леонтий на римските василевси. Крилатият лъв се свързва и с българската царска власт, за което свидетелства изображението от портала на Симеоновия дворец в Преслав. Крилат лъв има и в Аспаруховия сервиз върху тас № 21, където разкъсва елен, подобно на грифона от кана № 2. Чудовищата са соларни символи и изразяват връзката на огъня с водата в персийския зороастризъм и хармонията между мъжкото и женското начало, реда и хаоса в китайския даоизъм („ян" и „ин"). Те биха изразили и гносеологическото разбиране за преодоляването на мрака от светлината на познанието и победата на вечния живот над смъртта. Съчетаването на кръвожадните зверове с тревопасните животни напомня за йерогамията на Аполон (Слънцето) и неговата сестра Артемида (Луната), оказала влияние в българския фолклор – срв. приказката за Слънчова сватба.

Сенмурвът (авест. *саена-мрига* – „куче-птица" – Яшт, XIV, 41) е царят на птиците, а оттам е покровител на Сасанидите в Персия и носи щастие на тюркския род[42]. В иранската митология сенмурвите са крилатите кучета на богинята на водите Ардвисура-Анахита, пазители на свещеното растение на безсмъртието хаома, което расте на остров в езерото Вурукаш (Аралско море)[43]. Чудовището се свързва с шаманските ритуали – напр. в българския фолклор съществува песоглав змей (ламя, хала), който предизвиква градушка[44]. Тези приказни същества рядко се изобразяват в гръко-римската античност, а във Византия се срещат предимно върху копринени платове и блюда, които имат източни образци. Сенмурвите върху златното котле и двете патери в Аспаруховото юбилейно съкровище се свързват с богинята-утроба Умай (Ардвисура-Анахита) в обятията на върховния огнен бог орел Кормуста-Тангра (Ахура-Мазда) върху кана № 2. Тези съдове са с безспорно шаманска символика в духа на хунските котли и патерите за възлияния и ритуално умиване. В ранната християнска епоха патерите символизират ритуалното умиване/очистване на свещениците и съдиите (напр. дискосът от VI век в колекцията на Дъмбартън Оакс, иконографските схеми на умиването на ръцете на Пилат Понтийски). Патери са засвидетелствани в Силистренската гробница и в съкровището на патриция Кубрат. Сенмурвите край образа на Александър Велики върху Преславската корона напомнят за покорената Персийска империя и пленената тиара на Сасанидите. Те имат апотропейна функция като кучета-пазители на дървото на живота хаома и на Божието стадо – алегория на апостолите (срв. кръстообразните палмети). В контекста на родовата символика крилатото куче се асоциира и с Небесния прародител вълк – червената хртка

на киргизите. Като родови символи би трябвало да се разглеждат кучетата и грифоните върху поднос № 8 от Аспаруховото съкровище, както и ритуално осакатеното куче на кесаря Тервел от Мадарското изображение. Както Александър, българският владетел приема персийското наследство – напр. Именникът е вместен между асирийските и македонските царе, а хан Звинич носи прозвището Персиан.

Полетът на Александър Велики е централна тема в идейната програма на короната, тъй като символизира кесарската власт и има апотропейни функции[45]. Тя е алегория на римското държавно благочестие в Христа, но и на химерните политически въжделения на нечистите варварски владетели. Сюжетът е включен в романа за приключенията на Александър до края на света при така наречените нечисти народи, където се спуска под водата и се издига на небето като зороастрийски маг (шаман)[46]. Първият превод на старобългарски език на романа – "Хронографската Александрия" от X – XI век, е доста точно копие на Псевдо-Калистеновата "Александрия". Запазена е и в двете редакции на хрониката "Елински и римски летописец". Смята се за доказано, че тези две редакции са имали общ прототип – т.нар. Архетипна редакция (най-стария превод на старобългарски на "Хрониката" на Йоан Малала, на "Хрониката" на Георги Амартол и "Хронографската Александрия"). Включването в състава на Архетипната редакция на Хронографа е показателно за нейното приемане за историческо съчинение, а не за роман.

Фабулата на романа е изпъстрена с исторически, фолклорни предания и бродещи сюжети: границите на човешкото познание, преходност на човешкия живот (голите мъдреци); убийството на Нектонав – родния баща на Александър, раждането след дълго безплодие, раждане от бог-змия (маг) и земна жена и пр. Популярността на "Александрията" несъмнено оказва влияние върху разпространението на отделни легенди за формирането на владетелската идеология в България. Един от най-важните сюжети в тази връзка е легендата за „Възнесението на Александър". В Александрията към древните сюжети се прибавят и тълкувания от Стария завет: историята на Гог и Магог, като дивите племена са носители на злото; влизането на Александър в Йерусалим, където той разказва своя сън на книжовниците и те го тълкуват чрез пророчеството от книгата на пророк Даниил, и пр. Виденията на пророк Даниил за последователната смяна на четирите велики империи в световната история: "Третото царство – медното, което ще властва над цялата земя" (Дан 2. 32-39), според Александрията е пророчество за царуването на Александър. Най-вероятно в тази връзка е преданието за медното гумно на българите. Чародейството и подвизите на Александър са прочути на Изток, откъдето са познати и на българските владетели. Неслучайно в Александрията се адаптират топоси от търговската култура на тюрките – напр. изумрудът символизира бог Хермес, както в Индия зеленият камък означава съсловието на търговците. Изумрудите и техните имитации украсяват инсигниите на българските владетели – напр. шлем № 1 от Ашман, съкровището на хан Кубрат, медальоните-наушници на Преславската корона, коланен накит № 2 от Мадара и коланен накит от Търново. Това говори за една трайна владетелска традиция.

Визията върху прочелника на Преславската корона насочва към специфичната форма на камилавкиона във връзка с пленената персийска тиара, носена от македонския владетел като знак за надмощието му над Азия. Според легендата Александър хванал двойка грифони и като ги държал гладни в продължение на три дни, ги вързал за трона си и ги подмамил с парчета конско месо, забучени на копия над главите им, да летят към небето в продължение на седем дни. Така Александър щял да се възкачи до мястото на самия Бог, ако един ангел не го спрял и попитал защо иска да види нещата от небето,

когато все още не разбира земните неща. Наказан за дързостта си, Александър се върнал на земята. За преходната слава свидетелства и един друг византийски сюжет, свързан със св. Сисой пред тленните останки в гроба на Александър Велики. Темата за Полета на македонския владетел е елемент от византийската пропаганда сред варварите, за което свидетелства руската диадема от Сахновка (XI век), където владетелят се възнася с корона от типа на ветхозаветните царско-жречески тиари. В Преславската корона Александър Велики е представен с византийска императорска стема и парадно облекло с лорос, покрит с кръстове от скъпоценни камъни като префигурация на Иисус Христос Цар на царете и Велик архиерей. Това изображение отразява в по-голяма степен римската имперска пропаганда, тъй като е префигурация на Христос и неговия земен наместник в Константинопол. Тя е апотеоз на върховната римска царско-жреческа власт (понтифекс максимус), противопоставена на химерната власт на Александър Велики, който подчинил земите от Египет (крилатия лъв) и Персия (сенмурва) до Централна Азия (грифона химера), но не успял да разкрие тайните на небесата. Очевидно изображението позволява амбивалентно тълкуване във връзка с ветхозаветната македонска и новозаветната римска власт над цялото християнско ойкумене. Оттам и иронизиране на политическите домогвания на варварските владетели с Полета в духа на Лукиановия роман за Александър от Пафлагония[47], олицетворение на измамната светска власт в преходния човешки свят, но и вписана като апотеоз на Христовото Възнесение. В Преславската корона прославата на императорската власт не е еднозначна, тъй като изображението изразява държавно-родовата традиция на българите. Почитали змията и небесния дракон в памет на своите предци, те не биха били безразлични към въплътения в змия Александър, още повече, че неговият Полет с впрегнати чудовища напомня за шаманските прерогативи на хана като небесен посредник, контактуващ с духовете, описвани най-често като фантастични животни. Неслучайно в българския фолклор съществуват момци змееборци, родени от змейове с белези под мишниците като крила по време на „мръсните дни“ между Игнажден и Коледа[48]. Грижата на българския хан била да осигури доброто на народа, докато управлението е поверено на кавхана. За медиаторската роля на владетеля в Плиска свидетелства необърнатото в църква капище в центъра на Малкия дворец, ограден с тухлен зид. Реенето на шамана в небето напомня на полета на Александър Велики. Така змейската корона се превръща в символ на България, създадена в годините на дракона и на змията. Измамените с конско месо крилати чудовища кореспондират с пословичната хитрост на тюрките, вероятно припознали в романизираната история за Александър Велики епическия живот на *Кесар хан*. Представата за кесаря-хан е повлияна от *Дванадесетте цезари* и *Александриата* още във времето на Атила, за което свидетелства блюдото на неговият син Денгизих, представен с двурогата корона на Александър с посветителски надпис на тюркски език със согдийски букви[49]. Българската историография и царската идеология, тръгнала от кесаря Тервел, също би трябвало да са допринесли за популяризирането на романа. Неслучайно историята за Александър Велики е вписана в „Елинския и гръцки летописец” след Именника на князете, а цар Симеон поръчва превода на Александриата, която отново се превежда и в София през XV век. В България тази традиция е актуална особено през XIV век, при управлението на цар Иван Александър. Той поръчал превод с богато илюстриране на Световната история на Константин Манасий (Ватиканския препис) с обширни дялове за царството на Александър Велики и за Троя на Парис-Александър, както и с добавката, че българите за първи път преминали Дунав при Видин и се установили в Долната земя (Македония). Иван Александър създал тази хроник за прослава на своето управление, подвластно на

съдбовните възход и падение, каквито имали всички империи, в това число и България, засвидетелствано с крушенията и триумфа на Крум в миниатюрите.

Темата за измамната власт е допълнена с образа на Хермес върху ранновизантийската гема на един златен пръстен в съкровището. Божественият вестоносец е покровител на пастирите и търговците, а оттам и на лъжците. Изображението е врязано върху червен полускъпоценен камък (карнеол), което дава възможност пръстенът да бъде използван като печат. Карнеолът с цвят на кървава плът, откъдето идва неговото име, се свързва с титлата на шамана хан (кан). От дълбока древност той символизира слънцето и се използва в лечението и магиите. Хермес изразява владетелската идеология, тъй като от него извеждали своето потекло тракийските и скитските царе. Като вестоносец той се явява префигурация на архангел Гавриил, представен като Благовест върху кристалния печат с форма на конско копито в съкровището. Подобен преславски печат с форма на копито от лазурит с образа на цар Симеон от двореца на Преслав публикува Константин Тотев. Но пастирският покровител Хермес се явява и префигурация на Добрия пастир Христос, т.е. алегория на изкупителната (евхаристийна) жертва, допълнена от червения камък. В Преслав е открит един пръстен с емайлово изображение на Витлеемската звезда, представена като кръстообразна розета с осем листа, символ на Новозаветното слънце Христос (кръст, съчетан с монограма Х). Тя символизира раждането на царя, тъй като се вярвало, че с появата на звезда на небосвода се ознаменува раждането на нов цар, а падането вещаело неговата смърт. В тази връзка, изглежда, са изобразени и двете звезди край образа на кесаря Тервел върху оловния му печат, които биха символизирали Венера Прародителка на цезарите, наричана Денница с нейните две проявления като Зорница и Вечерница, т.е. изгряващата и залязващата звезда на владетеля. В заключение може да се каже, че змейската корона с Полета на Александър Велики и пръстенът с Хермес от Преславското съкровище предават един алегоричен разказ, отразил визуалната култура на варварите-езичници през погледа на византийците.

БЕЛЕЖКИ

[1] За символиката на Полярната звезда в идеологията на Небесния китайски император – вж. http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4

[2] **Симеонов, Б.** Произход и значение на основните прабългарски родови имена. – *Векове*, 2, 1980, 7–8; **Каймакамова, М.** „Именник на българските ханове“ – начало на българското летописно творчество. – *Родина*, 1–2, 1997, 7–44.

[3] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки*. Москва, 1993, 217, 237.

[4] **Бешевлиев, В.** *Прабългарски епиграфски паметници*. София, 1981, 133.

[5] **Филов, Б.** *Старобългарското изкуство*. София, 1993, 11–12; **Фехер, Г.** *Ролята и културата на прабългарите*. София, 1997, 1–170.

[6] За бракосъчетанието на хан Гунчен с китайската принцеса – вж. http://bulgarian.cri.cn/321/2011/03/22/1s103581.htm

[7] **Добрев, Ив.** *Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон*. София, 2005, 383–384.

За династията Хан – вж. http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D0%BD_(%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F)

[8] **Гумилев, Л.** *Хунну. Степная трилогия.* Санкт-Петербург, 1993, 134.

[9] **Sozomen**, кн. IX, 5.2: *Предводителят на живеещите над Истър (Дунав) варвари Улдин, нахлу с многобройна войска през реката и разполагайки се на лагер до границите на Тракия, превзе с помощта на измама мизийския град Кастра Мартис (дн. гр. Кула в България). Извърши нападения и над Тракия, като горделиво не искаше да сключи съюз с римляните. Когато префектът на тракийските войски провеждаше*

разговори с него за мир, той посочил към изгрялото слънце и казал, че ако пожелае, ще покори всичката земя, която то огрява по пътя си, и това даже нямало да му коства големи усилия.

[10] **Москов, М.** *Именникнабългарскитеханове(новотълкуване).* София,1988,160–165.http://civ.icelord.net/read.php?f=3&i=48958&t=48849&v=fhttp://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%80%D0%B0%D0%BB_(%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B0)

[11] **Засецка, И., М. Шчукин.** Културата на номадите от V до VII век. – В: *Съкровище на хан Кубрат – култура на българи, хазари, славяни*. София, 1989, 15–16; **Bona, I.** *Das Hunnenreich*. Budapest, 1991, 1–294.

[12] **Пеев, Д.** *Архивският хронограф и Летописец елински и римски, I редакция. – В: Старобългарска литература*, 39–40 (2008), 104–131.

[13] **Москов, М.** *Цит. съч*., 158.

[14] **Ждраков, З., А. Делева**. Към интерпретацията на съкровището от Надь Сент Миклош – датиране на два таса (№ 9 и 10) с гръцки текст. – *Старобългаристика* XXIV (2000) 4, 53–73.

[15] **Тотев, Т.** Опит за реконструкция на диадемата от Преславското съкровище. – *Музеи и паметници на културата*. 1981, В., 33–36 (1, 2, 3).

[16] **Атанасов, Г.** *Тервел – хан на България и кесар на Византия*. Силистра, 2004, 44–45.

[17] **Ждраков, З., А. Делева**. Към интерпретацията на шлем-маска № 1 от Ашман (Беркасово). – *Археология* XLI (2000) 3–4, 5–15.

[18] **Bahar, H.** The escavation and the conservation of Bilge khan monumental grave complex in Mongolia. 22nd CIPA Symposium, October 11-15, 2009, Kyoto, Japan, f. 7 - http://andrejkoymasky.com/liv/cro/as3/mon02.html

[19] За възможната етимология на бех-тонг вж.: **Москов, М.** *Цит. съч*., 210–211; **Гумилев, Л.** *Цит. съч*., 466 (23).

[20] **Атанасов, Г.** За инсигниите на владетелите от Първото българско царство. – В: *Плиска – Преслав*, 6, 1993, 132; **Perassi, C.** Il medalione d'argento di Costantino con el mopersiano. – In: *La corona ferreanel l'Europa de gliImperi. II- Al la Scoperta del Prezioso Ogetto*, pp. 250–252.

[21] **Божков, Ат.** *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица*. София, 1972, 195–196, fol. 35r.

[22] **Lipinsky**, Sicaniae Regni Corona. – *Biblioteca Storica e Letteraria, II*, Palermo, 1975, 347–370. http://www.cattedrale.palermo.it/monumento/museo/tesoro1%20corona%20sch.htm

[23] **Минаева, О. Преславското златно съкровище: пресечна точка на Изтока и Запада в края на първото хилядолетие сл. Хр. – В:** *Сб. на Деп. История на културата в НБУ***, 2010, 13–14.**

[24] **Светоний**. *Дванадесетте цезари*. София, 1981, 31–34.

[25] *Мифы народов мира*. Москва, 1980, 297–298.

[26] **Богданов, Б.** *Животът на цар Александър – един дълговечен сюжет. Увод към Животът на Александър, цар на македонците*. София, 1991, 7.

[27] **Юрукова, Й.** Оловен печат на Тервел. – *Нумизматика*, XII, 1978, 2, 3–9.

[28] **Москов, М.** *Цит. съч*., 94.

[29] **Valeriana Maspero**, *La corona ferrea. La storia del più antico e celebre simbolo del potere in Europa*, Vittone Editore, Monza, 2003, 24–29.

[30] http://www.treccani.it/enciclopedia/corona_(Enciclopedia_Italiana)/

[31] **G. Cricco, F. Di Teodoro**, Itinerarionell'arte, vol. 2, Zanichelli Bologna 2006.

[32] **Kovacs, E., Z. Lovag,** *Die Ungarischenkronungs – insignien. Druckerei Kner*, Bekescsaba, 1988, 7-100.

[33] **Минаева, О.** Цит. съч., 8–9.

[34] **Венедиков, Ив.** *Митове на българската земя. Кн. I. Медното гумно*. Стара Загора, 1995, 275.

[35] С подобна крилата корона, символ на отлетялата политическа власт на римския император, е изобразен Йоан VIII Палеолог в Капелата на Медичите, изписана от Беноцо Гоцоли през XV век – срв. **Bargellini, P.** Il Concilio di Firenze e gliaffreschi di Benozzo. Firenze, 1961, 363 (78).

[36] **Perassi, C.** Il medalione d'argento di Costantino con el mopersiano. In: *La corona ferreanel l'Europa de gliImperi. II- Al la Scoperta del Prezioso Ogetto*, pp. 250–252.

[37] **Богданов, Б.** Цит. съч., с. 4.

[38] **Делева, А.** *Животът на Александър Македонски*. София, 1994, 1–160.

[39] Бит. 49:9; Йов 10:16; Ис. 38:13; Йер. 2:30; 25:38; 49:19; 50:44; Плач Йер. 3:10; Ос. 5:14; 11:10; 13:7-8; Ам. 3:4,8,12; Откр. 5:5.

[40] III Цар. 10:19–20; II Лет. 9:18–19; Пр. 19:12; 20:2.

[41] Физиолог. Александрийска редакция. Византийска редакция. Прев. на новобългарски, бележки и коментар А. Стойкова. – В: *Стара българска литература*, 5. *Естествознание*. Съст. и ред. А. Милтенова.

София, 1992, 211–244, 442–455.

[42] http://loveread.ws/read_book.php?id=28108&p=53

[43] *Мифы народов мира*. Т. 1. Москва, 1980, с. 562; Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките. - *Bulgaro-Turcica*. 2010, 5.

[44] **Венедиков, Ив**. Цит. съч., 272.

[45] **Даркевич, В. П.** *Светское искусство Византии*. Москва, 1985, с. 193–194; **Дончева-Петкова, Л.** Грифонът в изкуството на средновековна България. – *Археология* (4) 1979, 23.

[46] **Богданов, Б.** Цит. съч., 4.

[47] **Венедиков, Ив.** Цит. съч., 266–267.

[48] *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София, 1994, с. 149.

[49] **Добрев, Ив**. Цит. съч., 407–408, 484.

THE BULGARIAN ROYAL IDEOLOGY AND THE PRESLAV TREASURE

Zarko Zhdrakov, Tsvetana Cholova

Abstract

The Hun-Bulgarian shepherds adopted the royal ideology of the Chinese Heavenly Emperor to whom they were related. The charisma of the nomadic tribal Union called Dulo is to be found in the List of Khans that followed the history of the Assyrian rulers and in particular Nebuchadnezzar king of Babylon (4 King. 25: 1). It contains638 years of long governanceand only 29 years and 40 days for the clans Ermi, Bokil / Oukil and Ugain. The Bulgarian Statebecame sacred in the leap year 680 of the Heavenly Dragon (Vereni Alem) andwas beingrecognized the next 681 year of the Snake, wherethe List of Khans began and end. For the first jubilee of the State in 693 which happened to bein the leap year of the Snake,the Nagy SzentMiklos treasure of khan Asparoukh was made, whereas the second anniversary in 705 that was in the year of the Snake, Khan Tervel triumphed as an Emperor in Constantinople, where he was solemnly crowned as Caesar (Caesar / King). The ruler's insignia in the Preslav Treasure reflectsthe Bulgarian royal ideology. Among the signs of power, probably made in Constantinople, a golden crown (tiara) stands out showing the Ascension of Alexander the Great by winged beasts, that were symbolic for the Turks, Persians and Babylonians - griffins, chimeras (griffin tail-snake) senmurvs and lion . The political message of the Byzantines,points outthe deceitful chimeric power of the pagans, which was alsopursued by the Bulgarian rulers. Another testimony proving that deceptive power was a gold ring with a gemon it from the treasurewiththe image of the god of the shepherds, traders and liars,Hermes. It was not by chance that during the tenth century,tsar Simeon led a bloody trade war with Byzantium and ordered the translation of the novel about Alexander the Great.

I. JORDANOV. *CORPUS OF BYZANTINE SEALS FROM BULGARIA*, VOLUME 1-3, SOFIA, 2003, 2006, 2009. ADDENDA ET CORRIGENDA (2)

Иван Йорданов

С финализирането през 2009 г. на проекта „Корпус на византийските печати от България" не приключи намирането на нови печати. През 2011 г. публикувах първия *Supplement*, в който бяха добавени близо 100 нови екземпляра, придобити предимно от археологически разкопки. През изминалите четири години се събраха приблизително още 200 екземпляра, които включваме в *Supplement II.* За съжаление, документацията на някои не е така прецизна, както би ми се искало. До някои съм нямал достъп. И в този случай, подобно на предния *supplement*, новите находки се апликират към вече публикувания корпус, като след съответната номерация се добавя буквен знак – а, б, в и пр., а когато екземплярът е зле съхранен и на практика неразчетен, се продължава номерацията след 3200.

1. Теодосий I (379 – 395)

Частно притежание. Намерен е в гр. Якоруда, обл. Благоевград. Размери: 17,0-21,0 мм, дебелина 4,0-6,0 мм. Тегло 12,53 г. Ядро с правоъгълна форма и едностранен отпечатък. Диам. на отпечатъка (едностранен) приблизително 7,0 мм.

Непубликуван.

Лице. Бюст на императора надясно, силно повреден. Кръгов надпис: DNTHEODOCIA . .= D(ominus) N(oster) Theodosi(us) a[ug(ustus)].

Загадка е какво представлява този едностранен пломба-печат. Навярно е висял от някакъв пакет, изпращан от името на императора или негова ергестерия.

2. 68А. N., καὶ Κωνσταντῖνος (869 – 879); (908 – 912); (912 – 913)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав. Произхожда от региона. Размери: 25.4 - 26.2 (21.5) 3 мм. тегло 11.5 Непълен отпечатък, от който има отчупени части. И в този случай липсва надписът с името на моновасилевса.

Съимператорът вдясно е Константин VII. От надписа е запазено: .....… STANT'b'R' = [(kai) Con]stant(inos) b(asilis) R(omaion).

Непубликуван.

3-4. 105 в-г. Βασίλειος, Β' (976 – 1025)

3. Съхранява се в колекцията на НИМ – София. Случайна находка, на брега на морето, където се изхвърля пръстта, произхождаща от изкопни работи. Размери: 25-27 (?) 3 мм, тегло 17,43 г. Полуизтрит екземпляр, частично корозирал, частично покрит с калцирани окиси поради престоя си в морската вода.

Публикация: Пенчев, Дражева 2012, 111 – 114, № 1.

4. Съхранява се в НИАР – Плиска. Намерен на 27.07.2011 г. при редовни разкопки на обект "Дворцов център, Цитадела – източна половина", ръководител Я. Димитров. Пол. инв. № 30, кв. 327, координати С: 1,3 м, И: 0,5 м, д. 1,00 м. Размери: 28-30 (?) 4 мм. Пълен, но зле съхранен отпечатък.

Публикация: Димитров 2015, № 14.

5. 120а. Εἰρήνη Δοκειανή (1081 – 1118)

Съхранява се в колекцията на НИМ – София. Намерен е през 2011 г. по време на археологическите разкопки в Созопол, ръководени от Ц. Дражева, в обект „Средновековна църква, разположена извън крепостната стена на града, в близост до южната й порта“. Печатът е открит в самата църква в югозападната част на нейния притвор. Силно корозирал моливдовул. Отпечатъкът е добре центриран, но слаб. Размери: 31-33 (?) 3-4 мм, тегло 19,41 г.

Публикация: Пенчев, Дражева 2012, 111 – 114, № 2.

Лице. Бюст на Иисус Христос с брада насреща, облечен в хитон и химатион. Около главата му има нимб. Във всяко рамо на вписания в този нимб кръст има по пет точки, четири от които са разположени във формата на квадрат, а петата е в центъра между тях. С дясната си ръка Христос благославя, а в лявата държи евангелие. Титулите IC-XC от двете страни на изображението не се виждат.

Опако. Надпис не личи. Бюст на императрицата насреща. На главата си носи корона, от която се спускат пропендули. Облечена е в дивитисион с лорос. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата – кълбо с кръст.

Идентифицирането й с императрица Ирина Дукена, съпругата на Алексий I Комнин (1081 – 1118), се прави чрез сравняването с по-добре запазени екземпляри (Zacos 1972, no. 103).

Интересно е обстоятелството, че в Созопол е намерен печат на нейния брат – севаста Йоан Дука (Jordanov 2009, no. 646). Това съвпадение свидетелства за трайни интереси на членовете на фамилията Дуки в Созопол.

6-7. 193А-Б. Ἀλέξιος, Α’ Κομνηνὸς (1081 – 1118)

193а. Съхранява се в РИМ – Силистра. Произхожда от землището на с. Брадвари, Силистренско. Размери: 27,3-27,7 мм, тегло 21,6 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Главите на Христос и на Алексий I са останали извън ядрото.

Публикация: Валериев 2014, № 1.

193 б. Съхранява се в РИМ – Силистра. Произхожда от землището на с. Брадвари, Силистренско. Размери: 25,3-29,4 мм, тегло 21,62 г.

Публикация: Валериев 2014, № 2.

Двата екземпляра са добре запазени и отпечатани чрез един и същи булотирион. Възниква въпросът дали тези два екземпляра не са от колективната находка от 55 екземпляра, заловена от полицията в Русе (Jordanov 2009, nos. 137-192).

8. 196А. Μανουὴλ, Α’ Κομνηνὸς (1143 – 1180)

Съхранява се в частна колекция. Намерен е някъде в Пловдивско. Размери: 38-42 мм, тегло над 50 г. Пълен отпечатък, но направен в горната част на ядрото.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Христос, безбрад, с нимб, хитон и химатион. С дясна ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Титули: IC-XC. От двете му страни вертикален надпис: O | ЄM | MA - Nϑ | HΛ.

Опако. Императорът с брада, прав насреща със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум, а в лявата акакия. Около него кръгов надпис, някои букви от които са размазани. Прочитът им е възможен благодарение на паралели.

+MANϑHΛΔЄC . . . O ΠΟΡΦVΡΟΓЄNNHT

+ Μανουὴλ δεσ[πότης] ὁ πορφυρογέννητ(ος)

9. 204a. Βαλδουῖνος, Β' Φλάντρας (1228 – 1261)

Съхранява се в колекцията на ИМ – Попово. Произхожда от региона. Моливдовулът е запазен в неособено добро качество, като е пробит и частично орязан, което може да наведе на мисълта, че в определен момент е бил вторично или дори третично използван като оловна тежест. Отрязани са най-крайната лява част (гледано откъм лицевата страна на печата) и частта ниско долу на полето, така че изображенията, заедно с една част от легендата, са останали в основни линии запазени, и това позволява напълно сигурната му идентификация и атрибуция. Моливдовулът е по-малък от досега познатите печати на Бодуен II. В настоящото му орязано състояние неговите размери са следните: 31 мм по вертикала и 32,7 мм по хоризонтала, а теглото му е 35,30 г.

Публикция: Кънев, Тотев 2015, под печат.

Лице. Императорът в цял ръст насреща, с дивитисион и лорос, седнал на трон без облегало и увенчан със стема с пропендули. В дясната си ръка Бодуен държи или лабарум, или евентуално дълъг скиптър, който би следвало да завършва с кръст, но точно там целостта на изображението е нарушена. Около изображението се виждат следите от кръгов надпис на латински, разположен между две линии, който се развързва в следния вид: B[alduinus Dei gratia Im]p(er)at(or) Roman[iae S(emper) Au(gustus)].

Опако. Бодуен II в императорски одеяния, възседнал кон, който се движи със спокоен параден ход в посока надясно спрямо гледащия изображението (т.е. в посоката на лявото поле на реверса). Лицето на конника не гледа към посоката на движение на коня, а е обърнато към зрителя. В дясната си ръка императорът държи дълъг скиптър, увенчан с вписан в кръг кръст, а в лявата си ръка – поводите на коня. Главата на Бодуен е увенчана със стема с дълги, спускащи се покрай ушите пропендули. Около изображението е разположен кръгов надпис на гръцки:

[ΒΑΛΔ]ϑΙΝΟC ΔΕCΠΟΤΗ[C ΠΟΡΦΙΡΟΓΕΝΝΗΤΟC Ο ΦΛΑΝΤΡΑ]C.

Това е вторият оловен печат на последния латински император Бодуен II, открит на територията на България, който влиза в научно обращение.

10. 250a. Λέων β'ὸστιάριος (X в.)

Намерен е при разкопки на обект „Кирека" на 30.09.2014 г. с ръководител Г. Майсторски[1], в кв. 94, дълб. 1,00 м. Размери: 26-28 (24) 4 мм, тегло 12,20 г, пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Никола насреща, с дясна ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Неясен кръгов надпис: . . ΝΗΚΟΛ'ΡΟΗΘ . . От двете страни на светията: Θ-N-I || KO – Λ ..

Опако. Четириредов надпис:

- : - |+ΛЄΟΝ | TIRACI | ΛIKѠOC | TIAP . .

῾Αγ(ιε) Νηκόλ(αε) βοήθ[ει] Λέοντι βασιλικω ὸστιαρ[ίω].

11. 261д. Βασίλειος ἐνδοξοτάτος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου (963 – 976)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 91. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект "Владетелска църква –

[1] Комуто благодаря за предоставената находка и информация.

Некропол", квартал 151; квадрат 94, височина 135,665 м, 27.08.2014 г. Ръководител на разкопките гл. ас. д-р Мария Манолова[2]. Размери: 21-25 (вътрешен зрънчест кръг 21 мм?) 3,00 мм, тегло 7,05 г. Непълен отпечатък, ядрото е било малко за размерите на матриците. Зле съхранен екземпляр. Лицевата страна е напълно унищожена. Пробит е встрани и е висял от документа, или вторично използван.

Непубликуван.

Лице. Петредов надпис:

Τ . ЄΝΔ . | ΞΟΤΑΤѠ | ΠΡΟЄΔΡѠ | ΤΗCCVΓ | ΚΛΗΤϑ

Τ . . . . . ΛΗΤϑ

Опако. Между два зрънчести кръга е представен трети, съставен от малки перли. Вътре в затворения кръг петредов надпис:

+ ΚΑΙΠ . | ΡΑΚΟΙΜΟ | ΜЄΝ'ΤϑΦΙ | ΛΟΧVΔЄC | ΠΟΤΟV

. . ΑΙ . . | . ΑΚΟΙ . . | ΜЄΝ'Τϑ . . | ΛΟΧVΔЄC | ΠΟΤΟV

[+Κ(ύρι)]ε βοήθει Βασιλ[είῳ] τ[ῷ] ἐνδ[ο]ξοτάτῳ προέδρῳ τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμόμεν(ῳ) τοῦ φιλοχ(ρίστο)υ δεσπότου.

Този е девети поред екземпляр, намерен в България, седем от които от Преслав, един от Силистра и един с неизвестно местонамиране.

12. 314б. Λέων Μουκατης β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав, п. инв. № 127/2013. Намерен е при разкопки на обект "Владетелска църква", сектор Изток на рампата, на 23.04.2013 г. Ръководител гл. ас. д-р Мария Манолова. Размери: 25-27 (26) мм, тегло 11,05 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели. Други 31 екземпляра са намерени също в Преслав. Трудно е да се обясни каква е била причината за тази активна кореспонденция (това е рекорд) и до кого е била адресирана. Но, безспорно, Лъв Мукат ще е бил един от участниците в похода през 971 г., като член или командир на манглавитите.

13. 318А. Νικόλαος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X – XI в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра, п. инв. № 4818. Намерен е при археологически разкопки през 2007 г. на обект УПИ 1; кв. 11, дълбочина 14,06 м, ръководени от гл. ас. д-р Румяна Колева. Размери: 20-24 мм, тегло 10,57 г. Някога добър отпечатък, от който е отчупен фрагмент, по-малък от половината.

Публикация: Пенчев 2012, 153-154.

Опако. Четириредов надпис:

. . . . . | . ѠR'A'C . . . . | ΑΙЄΠΙΤϑΜ | ΓΓΛΑRΙϑ 318

. . . . . | . . R'A'CΠA . . | . . . ΠΙΤϑΜ | . . ΛARΙϑ | -.- 318A

[+ Νικαλά]ῳ β'(πρωτο)σπα[θ(αρίῳ) κ]αὶ) ἐπὶ τοῦ μ(α)γλαβίου.

Това е четвъртият моливдовул на този член на дворцовата гвардия, намерен в Дръстър. При двата е засвидетелствано препечатване от печатите на Йоан Романак, спатарокандидат (Jordanov 2009, nos. 698-699). Последният факт е косвено доказателство, че Никола протоспатарий при манглавитите е пребивавал в Силистра. Кореспонденцията му е била изпратена до Йоан Романак и последният, поради липса на ядра там, където се е намирал, е преизползвал моливдовулите на Никола и е изпратил кореспонденцията си

[2] Ползвам се от възможността да й благодаря за предоставената находка и информация.

до Дръстър.

В какво качество е пребивавал Никола в Дръстър? Като член на корпуса на манглавитите той би могъл да придружава императора, когато последният е пребивавал тук, най-вероятно по време на завладяването на Дръстър през лятото на 972 г. Възможна е и друга причина. На членовете на този корпус, които са представители на знатни родове и приближени на императора, се възлагали деликатни поръчения като например ескорт на високопоставен в йерархията заточеник и др. подобни.

13а. 347 г. Πησοτα βαρδάριος (X в.)

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 15-17 4 мм, тегло 7,47 г. Непълен отпечатък с овална форма. Ядрото е било малко, за да побере матриците.

Непубликуван.

14. 405А. Βασίλειος Γολοτυ βέστης (60-те години на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 60. Намерен е при разкопки на административната сграда (архив) в сектор С, кв. 26, на дълбочина 0,60 м, в горял пласт, на 23.09.2011 г., ръководител Т. Михайлова[3]. Размери: 19-19 (17) 2,9 мм, тегло 6,24 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. За съжаление, първата буква от фамилното име е повредена, което прави на този етап четенето невъзможно.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Георги като воин насреща. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете му страни вертикален надпис: Θ-ΓЄ-Ѡ-Р || Г-І-О-С.

Опако. Петредов надпис:

+КЄR’Θ’| RACIΛЄI | ѠRЄCTH | ТОГОΛО | TV

+ К(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Βασιλίῳ βέστῃ τὸ Γολοτυ.

15. 408А. Κωνσταντίνος Ξενοτίνος βέστης (60-те години на XI в.)

Съхранява се в колекцията на ИМ – Асеновград. Намерен е при разкопки на крепостта Воден до Асеновград през октомври 2014 г., инв. № 2343, ръководител Р. Морева-Арабова[4]. Размери: 16,5/15/3,5 мм, тегло 7,67 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Архангел Михаил с криле, нимб и владетелски инсигнии. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата – кълбо с кръст. Титули: М || Х.

Опако. Петредов надпис:

+КЄR’Θ’| КѠNRЄC | TITOZЄ | NOTINO

+ К(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Κωνσταντίνῳ βέστι τὸ Ξενοτίνο

Подобно фамилно име ми е непознато от други източници.

16. 431б. Βασιλάκιος ’Αρβαντίνος κουροπαλάτης καὶ δουξ (краят на XI в.)

Съхранява се в частна колекция в Москва (М-271). Закупен е от аукцион с информация, че произхожда от България. Размери: диам. 27 мм; дебелина 2 мм. Непълен отпечатък. Цели полета от изображението и текста не са излезли или са заличени.

[3] Ползвам се от възможността да й благодаря за предоставената находка и информация.

[4] Ползвам се от възможността да й благодаря за предоставената находка и информация

Разчитането правим от сравнението с екземплярите от България.

Публикация: Алексеенко 2014, 407-414, № 3.

Лице. Част от фигурата на св. Георги прав, с копие и щит.

Опако. Шестредов надпис:

431 . . . . . .|. . . ΠΟΙ . . . . | MЄK8POΠAΛAT | TONAPRANT. | NONRACIΛAK |.ONANA.

431A . . . . . .|. . ЄΠΟΙΔ . . .| MЄK8POΠAΛAT | TONAPRANT. | NONRACIΛAK | . . . . . .

431Б . . . . . .|. . ЄΠΟΙΔ . . .| . . K8POΠAΛ . . | . ONAPRANT. | . . . RACIΛAK | . .

[. . . . σκ]έποι δούκα με κουροπαλάτ(ην) τὸν ’Αρβαντ[η]νὸν Βασιλάκ[ι]ον ἄναξ.

При тази корекция в прочита ще трябва да приемем, че Василаки Арвантин е притежавал титлата куропалат и длъжността дук! Изглежда, тази моя корекция не е била известна на колегата.

17. 448a. Νικηφόρος Χρυσοτζεφούδης κουροπαλάτης (80 – 90 г. на XI в.)

Намерен е при разкопките на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 99, сектор Изток – кв. Д 16, дълб. 0,62 от котата (34,86). Размери: диаметър 19-21 (19) мм; дебелина 3,5 мм; тегло 7,19 г. Великолепен отпечатък, от който е отчупена близо половината.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Теодор, представен като воин. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете му страни вертикален надпис: . . . .|| o - Δ-Ѡ-P’

Опако. Шестредов надпис:

. KЄR’ . | NIKHTΦO .’| K8POΠA . . .’ | TOXPV . . | TZЄΦO . | ΔH

+ KЄR’Θ’| NIKHTΦOP’| K8POΠAΛAT’| TOXPVCO | TZЄΦOV | ΔH

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικηφόρ(ῳ) κουροπαλάτ(ῃ) τῷ Χρυσοτζεφούδῃ.

18. 492a. Γριγόριος Κουρκούας πρόεδρος (80-те години на XI в.)

Намерен е при археологически разкопки на средновековната крепост при с. Воден, Асеновградско, септември 2014 г. – инв. № 2342, ръководител Р. Морева-Арабова.

Размери: 20/17/2,5 мм, тегло 8,47 г. Добре центриран, но непълен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Меркурий с копие и щит. От надписа не се вижда нищо. Останал е извън ядрото.

Опако. Петредов надпис :

+ KЄR’Θ’| ГРНГОРIѠ | A’ЄΔPѠTѠ | K8PKOV| * A *

. . . R’Θ’ | . . . . . PIѠ | . . . . ѠTѠ | . . . PKOV| * A *

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Γριγορίῳ (πρω)έδρῳ τῷ Κουρκούᾳ.

Това е трети екземпляр, намерен в естествената му среда. Не е изключено получателят на кореспонденцията да е бил самият Григорий Бакуриани.

19. 514a. Βασίλειος πρωτοκουροπάλατις (80-те години на XI в.)

Намерен е при разкопки в Поморие на 25.07.2013 г., ръководени от доц. д-р С.

Торбатов[5], п. инв. № 16 в кв. 2; С – 1,30 м, И – 1,40 м, кота 0,37 м. Размери: 18,1-21,5 мм, тегло 7,01 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Отпечатан е в единия край на ядрото, което е било с по-малки размери от матриците.

Непубликуван.

Лице. Прав военен светия. Главата му е извън ядрото. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а с лявата придържа щит, опрян в земята. От надписа : . . – ΓΙ- ΟC || . . . . . .

Опако. Четири- или петредов надпис:

. . . ΑΓΗC | . . CIΛΗϑ | . . . KOVPO | . . ΛATIC

[+Σφρ]αγὴς [Βα]σιλήου [(πρωτο)] κουροπάλατις.

20. 516a. Γεώργιος Θεοδωροκανος πρωτοκυοροπαλάτης (краят на XI в.)

Съхранява се в археологическия отдел на РИМ – Варна, инв. № VIII 250. Твърди се, че произхожда от района на село Абрит, община Крушари, близо до късноантичния град Залдапа. Размери: диаметър на ядрото 19/24 мм, тегло 9,32 г. Добре центриран отпечатък върху ядро, чийто диаметър е по-малък от този на матриците. По тази причина последният ред от надписа на опакото е останал извън ядрото. Много добре съхранена повърхност.

Публикация: Валериев 2015, под печат.

Лице. Бюст на св. Георги, в дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете му страни вертикален надпис: . Γ-Є-ω || .- Γ-I-.

Опако. Петредов надпис, последният ред не личи:

ΓЄΟΡΓIO | ΠΡΟΤΟΚΟΡ | ΟΠΑΛΑΤΗ | ΤΟΘЄΟΔ . | . . . . .

[+] Γεοργίο προτοκοροπαλάτῃ το Θεοδ[οροκανο].

Печатът е на Георги, протокуропалат, като за фамилното име съществуват няколко варианта – Теодорокан, Теодосиополит, Теодот. В Йоан Скилица е съобщен Георги Теодорокан, стратег на Самос при Константин VIII (1025 – 1028), който заедно със стратега на Хиос е изпратен срещу арабския флот, нападнал Цикладските острови (Skylitzes 1973, 373 § 3 12; Skylitzes 2003, 309 § 2).

Идентифицирането му е невъзможно. Печатът има датировка в последна четвърт на XI в. Навярно се отнася до неизвестен от други източници представител на фамилията Теодорокани. Намирането на печата му в землището на с. Абрит навярно е във връзка с похода на Алексий I към Дръстър през лятото на 1087 г.

21. 525 A. Γρηγόριος Πακουριάνος. ἄρχον τὸν ἀρχόντον (краят на XI в.)

Намерен е бил в землището на с. Баткун, Пазарджишко, в местността Гръцката вила. Отпечатъкът на лицевата страна е направен малко нагоре, поради което горната част от главата на светията и може би част от надписа с името му е останала извън ядрото. Реверсът също е отпечатан малко встрани, но учудващо е, че всички букви са се поместили върху ядрото. Екземплярът е добре съхранен. Размери: 24-24 мм, тегло 7,38 г.

Публикация: Йорданов 2012а, 535; Йорданов 2012б, 538–556.

Не са известни негови паралели.

Лице. Изображението на лицевата страна е нестандартно за византийските печати.

[5] Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка и информация.

За съжаление, то не е пълно и добре съхранено. Вижда се права фигура на неидентифициран светия с нимб и дълга дреха (хитон), стигаща до земята. В дясната си ръка, поставена пред гърдите, той държи мъченически кръст (!), а в лявата държи меч в ножница. От двете му страни е изписан надпис в хоризонтални редове. Отдясно буквите не са добре съхранени, но може би е изписано Ο-Α-ΓΙ.-Ο᾽ ̔Ο ἅγιο(ς). От лявата страна навярно е изписано името на този светия, първият ред от което като че ли е извън ядрото. От останалите букви, които са неясни Γ̲ . . – Γ Ι ., на този етап не мога да предложа приемлив прочит, може би се отнася до св. Георги или св. Сергий. Интересно е съчетанието между мъченическия кръст и меча, което ми е непознато от сфрагистичните паметници[6].

Опако. Петредов надпис:

ΓΡΗΓΟΡΙ | ΟCΑΡΧѠΝ | Τ᾽ΑΡΧΟΝΤ᾽ | ΤΟΝΟΠΑΚϐ | ΡΙΑΝΟC | - x -

Γρηγοριος ἄρχον τὸν ἀρχόνττον ὁ Πακουριάνος.

Странно е изписването на ἀρχόντων с две τ – ἀρχόνττον!

Собственикът на печата, изпратил някога кореспонденцията си до неизвестен за нас получател в землището на днешното с. Баткун, Пазарджишко, е бил Григорий Бакуриани (Пакуриани), архонт на архонтите. Той се датира най-общо във втората половина или края на XI в., при което веднага се сещаме за основателя на Бачковския манастир – Григорий Бакуриани, севаст и велик доместик на Запада. Освен името и датировката би могло да се допусне, че той е наследил бащината си титла – архонт на архонтите, която не е от византийската рангова йерархия. Въпреки тези съвпадения не можем да сме категорични, че се отнася до ктитора на Бачковския манастир.

Идентифицирането е сложен процес, дори когато имаме съвпадение в данните от печата и от наративните източници. Винаги е възможно да е съществувало и някакво трето лице със същите имена и титли. И в нашия случай не е изключено собственикът на печата да е някой друг представител на фамилията Пакуриани, който е носил името Григорий. За такъв Григорий намираме сведения в писмата на Теофилакт Охридски. Писмо (М-7) е адресирано: τῷ Πακουριάνῳ κυρίῳ Γρηγορίῳ τῷ γαμβρῷ τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου (има се предвид Никифор Комнин). Кой е този Григорий и каква е връзката му с останалите представители на фамилията Пакуриани, се дискутира (Маслев 1974, 32-34; Каждан 1975, 16:12).

Няма категоричност и в датирането на полученото от него писмо. Все пак се допуска годината 1103. По това време, както бе посочено по-горе, в Баткун е получена кореспонденция на другия архонт на архонтите от фамилията Пакуриани – Татул? Дали наистина печатът не е принадлежал на кореспондента на Теофилакт Охридски?

Навярно тук, в Баткун, се е намирал някой трети представител на фамилията Пакуриани, или пък това да е било тяхно имение?

Напоследък В. Зайбт допуска възможността собственикът на печата да е бащата на ктитора на Бачковския манастир.

22. 536a. Κωνσταντῖνος Δούκας πρωτοπρόεδρος (последна четвърт на XI в.)

Съхранява се в колекцията на ИМ – Карнобат. Намерен е по време на археологически разкопки на крепостта Маркели край Карнобат през 2008 г. Размери 24 мм. Пълен и отлично съхранен отпечатък.

[6] Подобен иконографски сюжет намираме в изображенията на триптих от слонова кост, датиран в средата на X в., съхраняван в Националния музей в Рим (Palazzo Venezia). Вж. Grotowski 2010, Fig. 23.

Публикация: Аладжов 2013, 203–207.

Паралели: Stavrakos 2000, no. 69. На същото място се споменава за екземпляр от колекцията на Ермитажа, но в каталога на печатите от Ермитажа с фамилни имена такъв не е представен.

Лице. Четириредов надпис:

+ KЄRO | HΘЄIKѠN| CTANTI | * NѠ *

Опако. Четириредов надпис:

ΠPѠTO | ΠPOЄΔPѠ| TѠΔOV | * KA *-

+ K(ύρι)ε βοήθει Κωνσταντίνῳ πρωτοπροέδρῳ τῷ Δούκᾳ

23. 566. Νικηφόρος ’Αργυρός πρωτοσπαθάριος (първата четвърт на XI в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра. Заведен е в инвентарната книга за монетите и печатите от археологическите разкопки в Силистра под № 34 01. Намерен е при разкопки в Силистра в южния сектор на обект „Църква № 2”, кв. D10, на дълбочина 14,95 – 15,05 м. Размери: 11-21 (?) 3 мм, тегло 6,18 г. Правоъгълно парче от някога добър отпечатък.

Най-характерното за него е, че е бил подложен на допълнително преработване, с цел да бъде употребяван вторично като амулет[7].

Публикация: Пенчев 2006, 47–48, обр. 1.

Паралели. В колекциите на Дъмбъртън Оукс (DO. 55. 1. 2936) и Музея за изкуство и история на град Женева (CdN 2004-503) се съхраняват два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион с екземпляра от Силистра (Cheynet, 2008, 546.25)**.**

Лице. Част от бюст на Богородица с нимб, мафорион и хитон във фас. Държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца.

Опако: Част от шестредов надпис:

. . . Є . . | . ѠC . . . | . . KHΦO . . | A’CΠAΘA . . | TѠAPГ . | - PѠ -

+ ΘKЄR’Θ’| TѠCѠΔ8’| NIKHΦORѠ| A’CΠAΘARI’| TѠAPГV| - PѠ - DO 55 1 2936

[+Θ(εοτό)κ]ε [β(οή)θ(ει) τ]ῷ σῷ [δού(λῳ) N]η]κηφό[ρῳ] (πρωτο)σπαθα[ρ(ίῳ)] τῷ ’Αργ[υ]ρῷ

Никифор е представител на фамилията Аргири. Той е непознат от наративните източници. В просопографското изследване за фамилията Аргири той не е представен. В преработеното издание през 2008 г. Шейне добавя двата моливдовула. Той се датира в първата половина на XI в. и според Шейне е би могъл да се идентифицира с втория син на Васил Аргир. За него вж. Jordanov 2006, no. 1238-1240.

24. 591a. ᾽Αρκάδιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (X – XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 93. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект „Дворците – север”, квартал 150; квадрат 329, височина 0,30-0,80 м, между яма 231 и яма 232; 09.2014 г. Размери: 20-23 (18) 3 мм, тегло 7,58 г. Добре центриран и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица, държаща пред себе си медальон с образа на Младенеца. Титули: M-P || ΘV. От кръговия надпис: + ΘKЄROHΘЄITѠCѠΔ’

Опако. Петредов надпис:

– . - | APKAΔ | A’CΠAΘ’| ЄΠIT’XP | COTPIK’

[7] Отново в Силистра е намерен моливдовул на Константин Теодорокан, допълнително оформен като кръст (Jordanov, 2009, no. 1892), който е висял на гърдите на притежателя му.

+Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δ(ούλῳ) Ἀρκαδ(ίῳ) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) ἐπὶ τ(οῦ) χρ(υ)σοτρικ(λίνου)

Това е деветнадесети екземпляр, от които шестнадесет са намерени в Преслав. Каква е причината за тази активна кореспонденция?!

25. 606a. Εἰρηνέος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (X в.)

Частно притежание. През 2008 г. е бил предложен за изкупуване в НИМ – София. Според неговия намервач бил е открит в землището на с. Кривина, Русенско. Размери: 28-29 (?) 2-3 мм, тегло 17,2 г. Пълен и отлично съхранен отпечатък.

Публикация: Стойнов 2008, 79-81, обр.1-2.

Лице. Кръгов надпис: +ЄRОНΘ'ТѠСѠΔ'. В средата разцъфнал патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. От основата му излизат растителни повлеци, които достигат до второто пресечно рамо.

Опако. Петредов надпис:

+ЄРН | N'R' A'СПА | Θ'SПНТ | ONVKH' | АКѠ'

+К(ύρι)ε βοήθ(η) τῷ σῷ δ(ούλῳ) Εἰρην(έῳ) β'(πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) (ἐ)πὴ τὸν ὐκη(ι)ακὼ(ν)

Намирането на печата в землището на с. Кривина, Русенско (ако, разбира се, се доверим на намервача), поражда въпроса до кого е била изпратена кореспонденцията на Ириней, при датиране на печата в X в., което не изключва и периода преди 971 г. В средновековното селище при с. Кривина е открито съкровище от 45 златни византийски монети (солиди), укрито в периода 968 – 971 г. (Шьонерт-Гайс 1978, 15-17). Би могло да се потърси някаква връзка между тях и намирането на печата тук!

26. 616. Εἰρήνη Κομνηνὴ σεβαστή (първа четвърт на XII в.)

Намерен е от иманяр на 11 км от центъра на София, в землището на с. Горни Лозен и Герман, недалеч от двореца „Врана", на изхода на Цариградско шосе, на гърба на мотел „Черна маца". Там имало развалини от някаква стара постройка и параклис. Размери: 31-33 (25) 3,5-4 мм, тегло 23,36 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Не са известни паралели.

Лице. Бюстов образ на Богородица с вдигнати в оранс ръце. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. В нимба му е вписан кръст, в раменете на който е гравиран по един бисер. Над вдигнатите ѝ ръце титули: МР || ΘV.

Опако. Шестредов надпис:

+| ΦР8РЄІСЄ | RAҶHNЄIPHNHN | ΘVΘРОNЄСЄIРАN | КОМNHNѠNЄК | КV8САNТ8 | ГЄN8С

+ Φρούρει σεβαστὴν Εἰρήνην, Θ(εο)ῦ Θρόνε, σειράν Κομνηνῶν ἐκκυοῦσαν τοῦ γένους

Трудно ми е да направя опит за идентифициране. Името на Ирина е често срещано сред представителите на фамилията Комнини.

27. 618A. Ξένη или **Ἄννα Δοκειανή σεβαστή (XII в.)**

Съхранява се в частна колекция. Произхожда от Хасковско. Размери: 21-24 (24) 5 мм, тегло 15,06 г. Отпечатъкът е направен върху „разляло" се ядро. Някои от буквите са изтрити и това затруднява четенето.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с нимб, мафорион и хитон. На гърдите си носи медальон с бюста на Христос. Над вдигнатите в оранс ръце титули.

Опако. Надпис в четири или пет реда:

+ | ΘΚЄRO | ΗΘЄΙ . . ΝΗ | CЄRACTΗ | ΤΗ . . ΚЄ | 618a

+ | . . . . . | . . ЄΙΞЄ . . | . ЄRAҬΗΤ . | ΔΟΚЄΙΑΝΗ | : 618

+Θ(εοτό)κε βοήθει [Ξέ]νῃ σεβαστῇ τῇ [Δο]κε[ιάνῃ]

Ако попълването на липсващите букви е правилно и разчитането – коректно, то е известен печат на севаста Ксени Докеани (Jordanov 2009, no. 618).

Двата екземпляра са от различни булотириони, поради което разчитането е предполагаемо. Ако са на едно и също лице, севаста Ксени Докеани, то вторият екземпляр е като че ли по-ранен (липсата на лигатура C+T= Ҭ).

28. 641a. Γεώργιος Παλαιολόγος σεβαστός (1094 – 1119)

Частно притежание. Местонамиране: землище на с. Сърневец (вероятно от крепостта в м. Градището), общ. Братя Даскалови, обл. Стара Загора. Размери на ядрото 19,0-24,0 мм; приблизителна дебелина на ядрото 3,0-4,0 мм; тегло 11,27 г. Непълен отпечатък върху правоъгълно парче или отрязан моливдовул.

Непубликуван.

Лице. Част от бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Сигла: . . || ΘV. От кръговия надпис: . . . . . ΗΘЄΙΤѠ . . . . . .

Опако. Триредов надпис:

CЄRAҬ . | TѠΠΑΛ . . | ΟΛΟГѠ | - -

CЄRAҬѠ | TѠΠΑΛΑ . | ΟΛΟГѠ | - -

[+Θ(εοτό)κε βο]ήθει τῷ [σῷ δούλῳ Γεωργί]ῳ σεβαστῷ τῷ Παλα[ι]ολόγῳ

29. 652A. Κωνσταντῖνος Δούκας σεβαστός (XII – XIII в.)

Етнографски и археологически музей Елхово, инв. № Н-3739. Намерен е в землището на с. Чернозем, в местността Беш тепе, община Елхово. Една четвърт фрагмент от някога добър отпечатък.

Навярно е от един и същи булотирион с публикуваните два екземпляра, които са от Истанбул.

Непубликуван.

Лице. Част от фигурата на св. Георги на кон в ход надясно. Вижда се част от главата на светеца, копието, което той държи на дясното си рамо, и част от хълбока на коня. От вертикалния надпис е запазено: . -Г-Є-ѠΥ ||. . . . ..

Опако. Шестредов надпис:

. ΦΡΑГΙCΜΑ | . ΟVΚΑCЄRAҬϑ | ΚѠΝҬΑΝΤΙΝϑ | ΟΝΠЄΡΑΘΛΗΤΑ |

ЄΚΠΑCΗCRΛΑ| . . . PVOV

. . . . ГΙCΜΑ | . . . . ЄRAҬϑ. | . . . . . NTIN . | . . . . T . |

. . . . . .| . . . . . .

[Σφρά]γισμα [Δούκα σ]εβαστοῦ [Κωνστα]ντίν[ου ὄνπερ ἀθλη]τ[ὰ ἐκ πάσης βλάβης ῥύου]

30. 663б. Νικηφόρος Κομνηνὸς σεβαστὸς (XI – XII в.)

Частно притежание. Произхожда от землището на с. Искра, Пловдивско. Размери 22-23 мм. Непълен отпечатък, добре съхранен. Ядрото е било равно или по-малко от

размер на матриците.

Непубликуван.

Паралели. В колекцията на D. Theodoridis no. 1166 се съхранява великолепен екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион (Cheynett, Theodoridis 2010, no. 64).

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Сигла: . . || ΘV..

Опако. Четириредов надпис:

- : - | +CΦPA | ΓICCЄRA .'| KOMNHN . | NIKHΦO | . .

- : - | +CΦPA | ΓICCЄRAЧ'| KOMNHNϞ | NIKHΦO | PϞ Theodoridis, no. 1166

+Σφραγὶς σεβαστ(οῦ) Κομνηνοῦ Νικηφόρου

Издателите на екземпляра го датират в средата на XII в. и както справедливо отбелязват, името Никифор е твърде популярно сред фамилията Комнини. Те спират избора си на Никифор Комнин, роден около 1122 г. и починал твърде млад в 1144 г.; и на още един Никифор Комнин от средата на XII в., внук на Анна Комнина и Никифор Вриений, роден в 1144 г. и починал в 1173 г.

31. 667A. Ἰωάννης Ἄγγελος Δούκας σεβαστοκράτωρ − чичо на императора Исак II (1185 – 1195)

Съхранява се в частна колекция. Намерен е неизвестно къде в Южна България (Асеновградско !) през 2013 г. Размери 40-40 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък. Не съм имал възможността да го документирам. Бе ми предоставен препис. Идентифицирането правя по вече публикувания екземпляр.

Непубликуван.

Паралели: Seibt, Zarnitz 1997, no. 1.3.1; Wassiliou-Seibt 2011, no. 170, Abb. 8.

Лице: Шестредов метрически надпис:

AVTOKPA | TϞNTOCΘЄIOC | ICAAKIOVCЄ | RЧOKPATWP | ΔЄCΠOTHC | IѠANNHC

Опако. Седемредов метрически надпис:

RЄRAIA | ΠPAΞЄIACΔЄ | THCΦPAГIΔI | ГPAΦЄIAINON | ROHOONTONΔЄ | ЄCXЄTONTVΠ | ON

Αὐτοκρατοῦντος θείος Ἰσαακίου σεβαστοκράτωρ δεσπότης Ἰωάννης

βεβαίας πραξειας δε τῇ σφραγίδι γράφει αἰνὸν βοηθὸν τόνδε ἔσχε τὸν τύπον

Данните от печата са достатъчни, за да се идентифицира неговият собственик с личност от наративните източници.

Той е най-старият син на Константин Ангел, красавецът от Филаделфия, който се оженил за най-малката дъщеря на императора Алексий I Комнин (1081 – 1118) – порфирородната Теодора. След сватбата (около 1122 г.) Константин бил удостоен с титула пансевастохипертат, но няма особено голяма роля в живота на империята при императорите Алексий I и Йоан II Комнини (1118 – 1143). Вече при царуването на своя племенник Мануил I (1143 – 1180) има важни позиции в империята. Починал е около 1166 г.

От брака си с Теодора имат 4 синове и 3 дъщери: Йоан, Мария, Алексий, Андроник (баща на Исак II Ангел), Евдокия, Зоя и Исак (Barzos 1984, nos. 38, 259-264).

Йоан е роден между 1125 и 1127 г. За пръв път името му е споменато в 1166 г., когато заедно с братята си участва в заседание на синода (от 2 март 1166 г.), където е назован племенник на императора и севаст (Sakkos 1967, 142 A.413-212). Това е титла, която той и братята му получават като деца на порфирородната Теодора.

Следващото сведение за него е във връзка с битката със селджуките при Мириокефалон на 17.09.1176 г., когато византийците са напълно разгромени и императорът

се спасява по чудо. В тази битка участват и двамата синове на Константин Ангел – Йоан и Андроник, които командват части от авангарда (Choniates 1975, 180.83, 188.40; Choniates, 1984. 102,106).

Подобно на останалите си родственици той е опозиция на Андроник I Комнин (1183 – 1185). Застава на страната на племенника си по време на бунта в 1185 г., и дори когато Исак се колебае дали да стане император, той предлага себе си, но тълпата не го приема.

След възцаряването на Исак II Ангел той е удостоен с титула севастократор и е вторият по ранг в империята. Кога за първи път името му се свързва с българите и тяхното освободително движение?

Според Никита Хониат: „Първопричинителите на това зло ... били някои си Петър и Асен, двама родни братя. Те не вдигнали бунта без повод, отишли при императора, който лагерувал при Кипсела, с молба да бъдат зачислени към ромейската войска и да им се отстъпи с грамота едно мъчнодостъпно селище, което се намирало при Хемус[8]. Но молбата им не била удовлетворена, защото божията воля надделяла. И тъй, те започнали да мърморят, че били пренебрегнати … изрекли някои твърде остри думи, които загатвали за бунт, и какво щели да направят, като се върнат вкъщи. … Асен бил по-дързък и по-груб и затова по нареждане на севастократора Йоан бил ударен по лицето, като наказание за безсрамието си.“ (Choniates 1975, 369.88; Choniates 1984, 204; ГИБИ 1983, 26).

Същият севастократор Йоан бил изпратен като върховен командващ срещу българите. Въпреки възрастта си той ръководел войската твърде похвално, но скоро длъжността му на главнокомандващ била отнета, защото бил заподозрян, че се домогва до царската власт (Choniates 1975, 374 90-91; Choniates 1984, 206; ГИБИ 1983, 29).

Разбира се, с това дейността на Йоан Ангел Дука не е прекратена. Същият командва ариергарда на войската по време на втория поход на Исак II Ангел през 1190 – 1191 г., който завършва катастрофално при Трявна. Императорът се спасява в Берое. А севастократорът Йоан Дука Ангел минава по друг път, без да му се случи нещо лошо (Choniates 1975, 375-377; Choniates 1984, 206-207; ГИБИ 1983, 29-30). Той запазва позициите си и след превратa, когато начело на империята е другият му племенник Алексий III Ангел Комнин (1195 – 1203). Умира към 1199 г. (Barzos 1984, no. 90; Polemis 1968, no. 40).

Печатите се датират в периода 1185 – 1195 г. и намирането им в днешните български земи ще е във връзка с експедициите, в които Йоан Дука Ангел участва или ръководи.

32. 667б. N., σεβαστοκράτωρ (XII в.)

Съхранява се в частна колекция. Произход – Асеновградско! Размери: 45-47 мм, тегло 37,00 г. Някога е бил добър и пълен отпечатък. Сега е счупен на две части. Части от изображенията и надписа не са отпечатани, или пък са унищожени. Всичко това прави на този етап четенето невъзможно.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, № 14.

Лице. Христос, седнал на трон. От лявата му страна е представена Божията майка. От дясната му страна друга права фигура.

Опако. Осем- или деветредов надпис:

. . . . . ѠNTC. | . . . . VCФРАГ . . | . . ΦVРОГЄ . . . . | . . NЄNC . P . . . . |
. . ГОΛОПІ . . . . | . CϑГ . . . . . NA . K | RACTOKPATOPOC | THC . . . . . IOC

[8] Това известие се коментира по различен начин. Едни го схващат като желание на братята да участват във войната срещу норманите (Дуйчев 1956, 327–358), докато други са склонни да видят в него стремеж да се проникне в прониарския институт (Цанкова-Петкова 1978, 26).

От съхранените букви може да се допусне, че собственикът на печата е порфирогенет и севастократор, т.е. син на император, и може би първороден.

33. 692a. Θεόδοτος Στουπειότης σπαθαροκανδιδᾶτος (XI в.)

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 21-23 3 мм, тегло 9,63 г. Като че ли аверсът е от различна матрица.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Мина с мъченически кръст. От надписа е съхранено O-A-ΓI-O’ || . . N.- A-C

Опако. Петредов надпис :

+| ΘЄOΔѠ | T’CΠAΘA | POKANΔΔ’| TOCTϑΠI | -OTI -

. | . . . . . | . CΠAΘA | . OKANΔΔ’| . OCTϑΠI | - . . I -

+Θεόδωτ(ος) σπαθαροκανδ(ι)δ(ᾶ)τ(ος) ὁ Στουπ(ε)ιότι(ς)

34. 705a. Βασίλειος β’στράτωρ (X в.)

Частно притежание. Произхожда от Преслав. Размери: 20-23 (20) 3 мм, тегло 9,86 г. Пълен отпечатък, добре съхранен.

Непубликуван.

Лице. Патриаршески разцъфнал кръст и част от кръгов надпис: . . . . . HΘHTWCWΔO . . .

Опако. Петредов надпис:

+ RACH | ΛHOCRA | CHΛHKѠ | CCTPA | TO . .

[+K(ύρι)ε βο]ήθη τῷ σῷ δο[ύλῳ] Βασήληος βασηληκὼς στρατο[ρι]

35. 706a. Μαυριανος στρατηλάτης (VIII в.)

Съхранява се в частна колекция в Москва (M-272). Закупен е от аукцион с информация, че произхожда от България. Размери: диам. на ядрото 20 мм, дебелина 5 мм, тегло 12 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Алексеенко 2014, 407-414, № 1.

Лице. Триредов надпис:

+ | MAV | PIA | NOV

Опако. Триредов надпис:

CTP | ATHΛ | ATOV

Μαυριανου στρατηλάτου

Идентифицирането на този вид печати е затруднено поради ограничената им информация – най-често едно име и титул или длъжност. В случая сме донякъде улеснени от рядко срещаното име Мавриан, което може да бъде отъждествено с лице от

наративните източници (Martindale 1992, 853-854). То може да се намери в хрониката на Теофан Изповедника в навечерието на 645 година. Летописецът съобщава, че през тази година (645) „Авивос, военачалникът на аравитяните, е воювал с Армения и срещайки се с Мавриан (или сблъсквайки се), пълководец римски, го преследвал до Кавказките планини, опустошавайки цялата страна“ (Theophanes 1883-1885, 345).

36. 718A. Στυλιανὸς πρωτοσπαθάριος καὶ πρωτοασηκρῆτης (X в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Добрич, инв. № I 5372. Намерен е близо до

късноантичната крепост Залдапа, при село Абрит, община Крушари, област Добрич.

Размери: 24-25,5 (19) мм, тегло 5,30 г. Някога добър отпечатък. Сега е счупен на две части с липсващ фрагмент, но запазената част е отчетлива и прочитът на текста не се затруднява.

Публикация: Valeriev 2013, no. 2.

Лице. Орнаментиран гръцки кръст върху постамент от две стъпала. От основата му излизат растителни орнаменти, които достигат до напречното рамо на кръста. Кръгов надпис:

. . ЄROΘHЄITѠCѠΔ 718A
. . . . . OVΛѠ 718

Опако. Петредов надпис:

- : - | CTVΛ . | ANѠA'CП . | ΘAP . . K . . | A'ACH . . . | TI .
- : - | CTVΛI | ANѠA'CΠA | . . . . ѠKAI | . . CHKPH | . IC *

[+K(ύρι)]ε βοήθει τῷ σῷ δ[ούλῳ Στυλανῷ (πρωτο)σπαθαρίῳ καὶ (πρωτο) ασηκρητῖς

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион и взаимно се допълват. Това позволява да се внесат някои корекции в предишния прочит. Очевидно ще трябва да се игнорира фамилното име. Датировката на печата не бива да надхвърля X в.

37. 747a. Δρόσος πρωτονοτάριος (първа половина на IX в.)

Частно притежание. Копирка върху хартия и препис дължа на В. Станков от Батак. Той ги е получил от възрастен член на нумизматичното дружество „Филипопол". Навярно произхожда от Пловдив. Непълен отпечатък. Първият ред от текста и горната част от монограма не са излезли.

Непубликуван.

Паралел: Zacos 1972, no. 1860.

Лице. Част от кръстообразен инвокативен монограм (Jordanov 2009, Pl.I.5); в четирите полета: . . - . . || Δ8-ΛѠ

Опако. Четириредов надпис:

a) . ΔP | OCѠΠPO | TONOTA | PIѠ 747A
b) +ΔPO | CѠΠPO | TONOT | APIѠ 746-747

+ K(ύρι)ε βοήθ(ει) [τῷ σῷ] δούλῳ Δρόσῳ προπονοταρίῳ

Zacos датира печата в периода 750 – 850 г. По това време навярно Филипопол е бил византийски град. Дросо е изпратил своята кореспонденция в Анхиало и Филипопол, което е съвсем естествено, това са византийски територии. От друг характер ще е била кореспонденцията му с Плиска.

38. 753A. Ἰωάννης Πανάρετος βέστης καὶ β'νοτάρτος (70-те години на XI в.)

Намерен е при разкопки в Никополис ад Нестум през 2009 г., в едно от помещенията на сграда I, разположена покрай източната крепостна стена. Размери: 21,5-21,5 (20) 2 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Андонова 2012, 197-203.

Лице. Права фигура на св. Йоан Богослов насреща. С дясната ръка, поставена пред гърдите, благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни надпис във вертикални редове:Θ-IѠ-O || ΘЄ-OΛO-ГO' : Ὁ ἅ(γιος) Ἰω(άννης) Θεολόγο(ς)

Опако. Петредов надпис:

+KЄR'Θ'| IѠRЄCTI | KAIR'NOTA | PIѠTѠΠA | NAPЄTѠ |

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ἰω(άννῃ)] βέστῃ καὶ β’νοταρίῳ τῷ Παναρέτῳ

В цитираната публикация текстът на печата е разчетен некоректно. Инвокацията в началото на текста изисква генитив, а не номинатив. Длъжността на Йоан Панарет е императорски нотарий, а не протонотарий.

Сред документите на Патмос се намира питакий на Анна Даласина от 1087 г., под който е поставен подписът и на Ἰωάννης Πανάρετος πρωτοβεστάρχης καὶ β’νοτάρτος τοῦ Μυρελαίου (Patmos 1980, I, no. 47, 334.18).

Навярно това е същият сановник в един по-късен период от кариерата му, когато е повишен в протовестарх, като е преминал през протовест и вестарх.

За други представители на фамилията вж. Wassiliou 2011, 765, 779.

39. 762Б. Κωνσταντῖνος σπαθάριος ἐπί τοῦ οἰκιστικοῦ καὶ λογαριαστὴς (XI в.)

Частна колекция (Панов), инв. № 390. Размери: 21-21 (21) 2 мм. Много добър отпечатък, но е използвано ядро, по-малко от булотириона.

Публикация: Стоименов 2012, № 3.

Лице. Бюст на св. Богородица Одигитрия със зрънчест нимб, мантия и мафорий. На лявата ръка държи бюст на Младенеца. Няма запазени следи от надпис.

Опако. Надпис от шест реда, който се развързва без затруднения:

. . ΚЄR’Θ’| ΤѠCѠΔϑ’ | ΚѠNCΠΑΘ | Τϑ0ΙΚ’ΚЄ| ΛΟΓΑΡΙ | ΑCΤ

[+Θ](εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Κων(σταντίνῳ) σπαθ(αρίῳ)

[ἐπὶ] τοῦ οἰκ(ιστικοῦ) κὲ λογαριαστ(ῆ)

Данните са недостатъчни за идентифициране с личност от хрониките.

40 – 41. Μιχαὴλ β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων (X в.)

764а. Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 97. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект “Владетелска църква-некропол”, квартал 151; квадрат 200-94, насипа в разрушена пещ, 28.08.2014 г., ръководител гл. ас. д-р Мария Манолова. Размери: 23-26 (23? мм?) 3,00 мм, тегло ?. Непълен отпечатък, направен встрани. Части от изображението и от надписа не са излезли. Самият моливдовул е деформиран, широко отворен по линията на канала.

Непубликуван.

764б. Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 98. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект “Владетелска църква-некропол”, квартал 151; квадрат 200-94, насипа в разрушена пещ, 28.08.2014 г. Ръководител: гл. ас. д-р Мария Манолова. Размери: 23-25 (23? мм?) 4,00 мм, тегло ?. Непълен отпечатък, направен встрани. Части от надписа на реверса са останали извън ядрото. Лицевата страна е повредена и отворена по линията на канала. Опаката е великолепно съхранена.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Архангел Михаил с владетелски инсигнии. От двете му страни вертикален надпис:

. . || Χ-Η-Λ.

Μ-Η || . - . - .

От кръговия надпис:

. . . . . CѠΔ. . . . .
. . . . .TѠCѠΔ . . . .

Опако. Петредов надпис:

+ MIXA | HΛR'A'CП . | .TϑXP . . | .ЄПТОN | ΔЄHC'Ѡ | - : -
+ MIXA | . ΛR'A'CП . | . TϑXP' . | . ПІТО . | . ЄHC' . | - : -
. MIXA | . ΛR'A'CПА. | . TϑXP'S | .ЄПТОN | ΔЄHC'Ѡ | - : -

[+ K(ύρι)ε βοήθει] τῷ σῷ δ[ούλῳ] Μιχαὴλ β'(πρωτο)σπα[θ(αρίῳ (ἐπὶ) τοῦ χρ(υσοτρικλίνου) (καὶ) ἐπὶ τὸν δεήσ(ε)ω(ν)

Трите екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. Навярно и трите произхождат от Преслав. Възниква въпросът до кого в Преслав е писал този апелативен съдия, ако писмото му е носело служебен характер и се датира преди 971 г. Интересно е намирането на последните два на едно и също място в насип в разрушена пещ. Откъде е този насип?

42. 768A. Βασίλειος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.)

Съхранява се в НИАР – Плиска, п. инв. № 29. Намерен е при обхождане в района на Плиска през 2012 г. Полигон, т. 695. Размери: 20-22 (17) 3 мм, тегло 9,22 г. Непълен отпечатък със зле съхранена повърхност. Отпечатан е чрез друг булотирион.

Публикация: АПК 2013, 133 № 234, табло XX, обр. 10.

Опако.

+RACIΛЄIѠ | R'A'CПАΘ'SГЄ | NIKѠΛ OГOΘ' 765-768
. . ACIΛI . | . . CПА . | SГЄNI . . | . . ГOΘЄ . 768A
[+B]ασιλί[ῳ β'(πρωτο)]σπα[θ(αρίῳ)] (καὶ) γενι[κῷ λο]γωθέ[τ(ῃ)]

43. 799a. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (краят на IX в.)

Съхранява се в НИАР – Плиска, п. инв. № 176. Намерен е при обхождане в района на Плиска на 19.11.2010 г. Т. 118 – В. Г. – Полигон 107, следи от постройка (църква?). Размери: 15-27 (21) 4 мм, тегло 8,84 г. Половинка от някога добър отпечатък.

Публикация: АПК 2013, 133 № 233, табло XX, обр. 9.

Лице. Горната част от патриаршески кръст и част от инвокативния надпис, изписан между два зрънчести кръга: . . . . . ITѠCѠΔ . . . .

Опако. Петредов надпис:

. . . | MIXAH . | . .'CПА . | . . ѠSГЄ . | . . . ѠѠ . . | . . . . .

[+ K(ύρι)ε βοήθε]ι τῷ σῷ δ[ούλῳ] Μιχαὴ[λ β' (πρωτο)]σπα[θαρί]ῳ (καὶ) γε[νικ]ῷ [λογοθέτ(ῃ)]

44 – 48. Παῦλος Μονομάχος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.)

44. 811Б. Частна колекция (Панов), инв. № 395. Размери: 18-19 (17) 1-2 мм. Отпечатъкът е децентриран, а част от ядрото е отчупена.

Публикация: Стоименов 2012, № 3.

45. 811В. Частна колекция (Панов), инв. № 397. Размери: 22 (17)1 мм. Печатът е запазен наполовина, но за сметка на това отпечатъкът е добър.

Публикация: Стоименов 2012, № 4.

Според издателя му при съпоставяне на двата моливдовула, които са от един булотирион, се чете Π(α)ύ[λ]ῳ πατ[ρ](ί)κιῳ και γ[ε]νικῷ χ[αρ]το[λαρ]ήῳ – Παύλῳ πατρικίῳ καί γενικῷ χαρτουλαρίῳ. Авторът твърди, че няма паралели. Печатите са близки до

публикуваните в корпуса печати на Павел Мономах. Различието е, че тук не се вижда кръгов надпис. При публикуваните от мен екземпляри при някои кръговият надпис е съхранен, но при други липсва, навярно е останал извън ядрото. Второто различие е, че авторът разчита монограма в значение на χ[αρ]το[λαρ]ήῳ, докато в моята публикация е предложено фамилното име Мономах.

46. 811Г. Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 80. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект "Владетелска църква-некропол", квартал 151; квадрат 94, височина 135,96 м; МП 40-50 см, в насипа, 25.08.2014 г. Ръководител: гл. ас. д-р Мария Манолова. Размери: 24-25 (?) 3,00 мм, тегло 9,69 г. Непълен отпечатък, ядрото е било по-малко от диаметъра на матриците. Разцентрован отпечатък, близо половината от матриците не са отпечатани. Моливдовулът е добре съхранен.

Непубликуван.

47. 811д. Съхранява се в РИМ – Добрич, инв. № II 2847. Местонамиране: Велики Преслав. Размери: диаметър на ядрото – 25-28 мм, на вътрешното поле – 25 мм, тегло 8,39 г. Добре центриран и добре запазен отпечатък. Буквите от кръговия надпис не са били отпечатани или са изтрити впоследствие.

Публикация: Valeriev 2013, 287-299, no 5.

48. 811е. Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери 28-30 (?) 3 мм, тегло 9,55 г. Зле съхранен екземпляр, счупен на две части, с липсващ фрагмент.

Непубликуван.

49. 830а. Ἰωάννης ὕπατος καὶ χαρτουλάριος τοῦ γενικὸς λογοθέτης (IX в.)

Намерен е при разкопки в крепостта при с. Изворово, Хасковско, ръководени от Борис Борисов[9], септември 2014 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Кръстообразен монограм, съставен от буквите K,V, P, I, Є. В четирите полета е изписано: C - Ѡ || CO - N

Опако. Петредов надпис:

+IѠAN' | VΠ'SXAPT'| . VΓЄNIKOY | .OΓOΘ'

+Κύριε σῷ σὸν Ἰωάν(νῃ) ὑπ(άτῳ) (καὶ) χαρτ(ουλαρίῳ) τ[ο]ῦ γενικου [λ]ογοθ(έτου)

50. 831А. Μιχαήλ β'πρωτοσπαθάριος καὶ μέγας χαρτουλάριος τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου (ср. на XI в.)

Частна колекция (Панов), инв. № 384. Размери: 24 – 27(20 – 22) 2 мм. Добре центриран, но непълен отпечатък. Значителни части от матриците не са излезли. Добре е съхранен.

Публикация: Стоименов 2012, № 8.

Паралели: Laurent 1981, no. 344.

Лице. Бюст на св. Богородица с нимб, мантия и мафорий. Държи пред гърдите си медальон на младенеца Христос. Титули: M || . . Μήτηρ Θεοῦ. Наоколо част от кръгов надпис:+ ΘKЄRΟHΘЄI . . . . . - + Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ.

[9] Благодаря му за предоставената находка и информация.

Опако. Петредов надпис:
. MIXAHΛ | . . CΠAΘ’SM | . . APTȣΛAP’| . . ЄNIK’ΛOГ | . ΘЄCIȣ
[+] Μιχαήλ [β(ασιλικῳ) (πρωτο)]σπαταρίῳ (και) μ(ε)[γ(άλῳ) χ]αρτουλαρ(ίῳ) [τ(οῦ) γ]ενικ(οῦ) λογ[ο]θεσίου

51. 831б. Ἰωάννης Συροπουλος χαρτουλάριος τοῦ γενικὸς λογοθέτης (последна четвърт на X в.)

Намерен е при разкопки в Аква Калиде на 25.06.2012 г. Размери: диаметър 22-25 (21/22) мм, дебелина 2 мм, тегло 7,49 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. Някои от буквите са замазани, което затруднява цялостния прочит, и най-вече фамилното име.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:
+KЄRO | HΘЄITѠ | CѠΔOV | ΛѠIѠ

Опако. Петредов надпис:
XAPT . | ΛAP’TȣГЄ | NIK’ΛOГOΘ’| TѠCVPO | ПȣΛ .

+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰω(άννῃ) χαρτ[ου]λαρ(ίῳ) τοῦ γενικ(ῷ) λογοθ(έτῃ) τῷ Συροπούλῳ

52. 834. Корекция в прочита на реверса, тъй като повечето от буквите в надписа са неясни или изтрити. Възможен е и друг прочит: моят колега проф. Зайбт предлага нов прочит (в частно писмо от 30.09.2014 г.).

На опаката страна вместо:
-.- | +NI | KOΛA’R’| .IKЄA | CTH
+Νικόλα(ος) β’[ο]ἰκεαστη(κός)
-.- | +NI | KOΛA’M | AKЄΛ | ITH
+Νικόλα(ος) Μακελιτης

53. 834а. Ἰωάννης πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καὶ β’ οἰκιστικός (първа половина на IX в.)

НИАР – Плиска, п. инв. № 182. Намерен е при разкопки, ръководени от П. Георгиев, на обект „Плиска-малко дървено укрепление“, изкоп XX, кв. 9, дълб. 0,80-1,10 м, кота 187, 681 м. Находка от 29.09.2012 г. Диам. 25 мм. Половинка от някога добър отпечатък (на реверса). Счупен е хоризонтално.

НИАР – Плиска, вр. инв. № 15. Намерен е при разкопки, ръководени от П. Георгиев[10], на обект „Плиска-дървена крепост“, изкоп XX, кв. 9а, дълб. 0,30 м. Находка от 13.08.2014 г. Диам. 25 мм. Отнася се до липсващата половинка. Този факт свидетелства за скрупульозната работа на екипа. По този начин се допълва липсващото досега име – Йоан.

Непубликуван.

Лице. Горна част от кръстообразен инвокативен монограм и в отреза: .. - CѠ

Опако. Триредов надпис:
+IѠANNH | . ATPIKIѠA’CΠA | . . PIѠSR’OIK

[+Θεοτόκε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννη π]ατρικίῳ (πρωτο)σπα[θα]ρίῳ (καὶ) β’ οἰκ(ιστικῷ)

Собственикът на печата Йоан патриций и протоспатарий е императорски

[10] Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка и информация.

ойкистик. Тази длъжност е слабо позната. Среща се най-рано във Филотей (899 г.), където е подчинен на логотета на геника (Oikonomides 1972, Ph 113.32) и е имал ранг на спатарий (Oikonomides 1972, Ph 155.5). Според новелите от времето на Лъв VI в това бюро са били регистрирани имущества, които напълно са били освободени от императорските данъци (Oikonomides 1972, 313).

През X в. значението му нараства и ръководи бюро с многоброен щат от подчинени (логариасти, нотарии, хартуларии и др.). Представен е и в Ескуриалската тактика (975) (Oikonomides 1972, S 273.20).

Нашият печат се датира в 30 – 40 г. на IX в. и свидетелства за един по-ранен етап в развитието на това ведомство, когато то е самостоятелно и неговият титуляр има ранг на патриций, докато в края на IX в., когато е подчинен на логотета на геника, той има ранг спатарий. В тази връзка има място разсъждението на видния гръцки византинист Никос Икономидес "дали терминът οἰκιστικός не може да се съпостави с οἶκοι, което означава имущество на короната, за което се е водел отделен регистър". Високият ранг на притежателя на този печат подкрепя това допускане. Средата, в която е намерен печатът – също. Според ръководителя на разкопките това е резиденцията на висш български сановник, който е имал сходни задължения като на Йоан патриций, протоспатарий и императорски ойкистик.

54 – 55. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (средата на X в.)

849б. Частна колекция (Панов), инв. № 385. Навярно е от Преслав. Размери: 25-25 (24) 2 мм. Пълен и добре запазен отпечатък, леко децентриран.

Публикация: Стоименов 2012, № 5.

Лице. Триредов надпис:

+ ΘЄOTO | KЄR'TѠCѠ | ΔOVΛѠ

Опако. Петредов надпис:

+ΘЄOK | THCTѠПA | TPIKHѠSΛ | OГOΘ'TOV | ΔPOMOV.

+ Θεοτόκε β(οήθη) τῷ σῷ δούλῳ Θεοκτίστῳ πατρικήῳ (καὶ) λογοθ(έτη) τοῦ δρόμου

Това е седмият, но най-добре запазен печат на Теоктист от българските земи. Понеже останалите шест са намерени в Преслав, може да се предположи, че и този е намерен там. Всичките моливдовули са от една и съща матрица (Jordanov 2009, № 844-849).

849в. Печатът е открит при редовни археологически проучвания на обект „Дворцов център – изток", който се намира непосредствено до владетелската цитадела в Плиска, от източната ѝ страна, в квадрат XX-284, координати: СИ – 6,20 м, СЗ – 4,90 м, кота 181,50 м и е вписан с п. инв. № 55. Размери: диаметър 28-30 (24) 4 мм и тегло 18,48 г. Булотирионът, изглежда, е бил износен, защото въпреки сравнително високия релеф буквите не са с добро качество. Ядрото на пломбата е добре оформено, но отпечатъкът е малко изместен от центъра.

Публикация: Жекова, Григоров 2015, под печат.

Значението на този печат е преди всичко в намирането му в Плиска.

56. 870б. Βασίλειος β'ὸστιάριος, κρῆτης καὶ ἀναγραφεύς τοῦ Οψικίου (70-те години на X в.)

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери 13-20 (?) 2 мм, тегло 2,83 г. Половинка от някога добър отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Растителен орнамент, съставен от симетрично разположени в кръг шест стилизирани палмети.

Опако. Петредов надпис:

870: +RAC . | ΛIѠ . . T | APH . . . | AГ . . . . | T'O . . . . .

870a: +R . . . | . IѠ . C . | APHOSA . | . . . . . | . . . . . .

870б . . . . . | . IѠOCT | . PHOSA . | AГPAФ . | . OΨ . . . .

[+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] Βασιλίῳ ὀστηαρήο (καὶ) ἀναγραφεύς τοῦ Οψικίου

Това е трети екземпляр, отпечатан чрез един и същи булотирион. Запазените в него букви допълват вече публикуваните. Доколкото можем да сме категорични, Василий остиарий е анаграф на тема Опсикион.

Очевидна той е идентичен с Βασίλειος β'ὀστιάριος, κρῆτης καὶ ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν (X – XI в.), засвидетелстван чрез 6 негови печата, намерени също в Преслав. Коя група е по-ранна, е трудно да се отговори. Може би тази като анаграф. Факт е обаче, че той е писал до своя адресат в различни етапи от кариерата си. Може би става дума за лични отношения, тъй като анаграфът на Опсикион няма юрисдикция на Балканите.

57. 877a. Ἰωσὴφ πατρίκιος, πραιποσήτος, β᾽πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (X в.)

Частно притежание. Произхожда от Аква Калиде. Размери: 27-30 (?) 3 мм, тегло 17,58 г. Голямо разлато ядро. Покрит с дебела жълта патина или окис, под които прозират буквите. Някога е бил пълен и добре центриран отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано: + KЄROHΘЄITѠC.... . Ѡ

В средата кръстообразен монограм, съдържащ името IѠCHФ. В четирите отреза: ΠAT-PIK' || ΠP'Π-ѠC'T'

Опако. Надписът е продължен между два зрънчести кръга. В средата равнораменен кръст. Всяко от раменете завършва с малка сфера. В средата пресечка X; в четирите полета: K'RA-CIΛ || CAK'-ΛAP'

+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σ[ῷ δούλ]ῳ Ἰωσὴφ πατρικ(ίῳ) πρ(αι)πωσ(ή)τ(ῳ) βα[σιλικ]ῷ προτωσπα[θαρ]ίῳ κ(αὶ) βασιλ(ικῷ) σακ(ε)λαρ(ίῳ)

Другите два екземпляра са намерени в Преслав и се датират веднага след 945 г., при което, ако намирането му е автентично, веднага възниква въпросът кой ще е бил получателят на тези кореспонденции. В Преслав е обяснимо – до българската администрация. Но до кого в Аква Калиде? По това време тук е българска територия. Навярно там се е лекувал някой от кореспондентите на Йосиф Вринга – българин или византиец!

58. 880a. Μακάριος΄ N., μάγιστρος καὶ σακελλάριος (X в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра, п. инв. 4815. Намерен е при археологически разкопки през 2007 г. на обект УПИ 1; кв. С-6, дълбочина 17,60 м, ръководени от гл. ас. д-р Румяна Колева. Размери: 24-26 мм, тегло 10,78 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък.

Публикация: Пенчев, 2012в, 155-156.

Лице. Равнораменен кръст с профилирани рамене върху постамент от три стъпала.

От основата му излиза растителен орнамент. От кръговия надпис с инвокацията се е отпечатало само началото:+ K . . . . . .

Опако. Петредов надпис:

. . . KAP . . | . AГICTP . | . CAKЄΛΛ . | . . . TѠC | . . . .

+ K[ύ(ρι)ε βοήθει τῷσῷ δούλῳ Μα]καρ[ίῳ μ]αγίστρ[ῳ (καὶ)] σακελλ[αρίῳ] τῷ Σ . . . . .

За съжаление, не е съхранено фамилното име на този неизвестен сакеларий. То започва със С или Е. Името Макарий е сравнително рядко срещано. По-често то е разпространено сред клирициte. В PmBZ 2013 са събрани имената на лица с това име от 886 – 1025 г. Сред тях няма подходяща кандидатура.

59. 919a. Φιλόθεος κουβικουλάριος ? καὶ ἐπισκεπτίτης (X – XI в.)

Съхранява се в частна колекция в Москва (М-274). Закупен е от аукцион с информация, че произхожда от България. Размери: диам. 21 мм; дебелина 2 мм; тегло 5,5 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Първите и последните букви от почти всички редове са извън ядрото.

Публикация: Алексеенко 2014, 407-414, № 2.

Лице. Бюст на св. Никола, благославя с десница, в лявата държи евангелие. От надписа: ⊙– N-I || … : ʿΟ ἅγ(ιος) Νι[κόλαος].

Опако. Петредов надпис:

KЄR’Θ’ | . IΛOΘЄ . | . . K’S | . ΠΠI | T’

K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [Φ]ιλόθε[ω κουβι]κ(ουλαρίῳ) (καὶ) ἐπ(ισκε)πτίτ(ῃ)

Попълването на липсващите букви е затруднило автора на първичната публикация. Той допуска, че се касае до патриций и епископтит. Титулът патриций е твърде висок за този служител. Моето попълване изглежда по-приемливо, но дали е вярно, това може да потвърди или отрече някой нов по-добре съхранен екземпляр.

60. 923a. Κωνσταντῖνος Μονομάχος πρωτοσπαθάριος καὶ οἰκονόμος τῶν εὐαγῶν οἴκων (XI в.)

Съхранява се в Регионален исторически музей – Кърджали под инв. № 5497. Намерен е при разкопки в подножието на Перперикон в Източните Родопи, в местността Клисе башъ, където е проучен архитектурен ансамбъл, състоящ се от две църкви, верижни помещения, обширен некропол. Печатът е с неправилна форма, допълнително изрязван и в лошо състояние. Има размери 22/?/2 мм. Открит е на 07.08.2001 г. в източните помещения на ансамбъла.

Публикация: Стоименов, Овчаров 2006, 623-628.

Лице. Бюст на св. Георги насреща, голобрад, с нимб и къдрава коса. Облечен с хламида, закопчана с голяма фибула. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата – щит. От двете му страни следи от надпис: . - ГЄ - . . || . . – O-C [Ο ‘α(γιος)] Γε[ώργι]ος. Няма следи от кръгов инвокативен надпис, но падежните форми от обратната страна подсказват, че такъв е съществувал.

Опако. Седемредов надпис:

. . . N | .CΠAΘ’ . | . . KONOM’| . . NЄVAГ’| .. KѠNTѠ | .ONOMA | - X –

[+Κω]ν(σταντίνῳ) [(πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) [(καὶ) οἰ]κονόμ(ῳ) [τῶ]ν εὐαγ(ῶν) [οἴ]κων τῷ [Μ]ονομάχ(ῳ)

Известно затруднение има при разчитането на личното име, но благодарение на запазената долна част от последната буква N, то със сигурност се възстановява – Константин. От титлата липсва първата буква А, с която обикновено се съкращава думата

πρωτο. Липсва и първата буква от фамилното име, но това не затруднява особено неговото възстановяване.

Издателите на моливдовула идентифицират собственика на печата Константин Мономах, протоспатарий и иконом на "благочестивите домове", с бъдещия император Константин IX Мономах (11.06.1042 – 08.01.1055), преди изпращането му на заточение в 1034 г.

Привлечените от тях източници (наративни сведения и сфрагистични паметници) дават основание за подобно предположение, разбира се, ако не се отнася до банално съвпадение на еднакви имена на две личности, живели приблизително по едно и също време. Бъдещият император Константин Мономах е внук на по-горе представения.

61. 989А. Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως (971 – ?)

Намерен е при разкопки в североизточния участък на термите Аква Калиде до сондаж на 17.05.2012 г. Размери: диаметър 24-26 (24) мм, дебелина 2 мм, тегло 10,13 г. Непълен отпечатък. Не са излезли цели полета от матриците. Но това е характерно за печатите на този военен.

Непубликуван.

Лице. Петредов надпис:

. . ЄRO | . . ЄI . . | . ѠΔOVΛ | ѠΠЄTP'| - -

+KЄRO | . ΘЄITѠ | CѠΔOVΛ | ѠΠЄTP'| - -

Опако. Петредов надпис:

. . . . . | . . . . . | . MЄC TIK . | . ѠNCXO | Λ'ΔVCЄ'| - . -

ΠATPH | KIѠKAIΔ | OMЄCTIKѠ| TѠNCXO | Λ'ΔVCЄ'| - -

+K(ύρι)ε βο[ήθ]ει [τῷ σ]ῷ δούλ]ῳ Πέτρ(ῳ) [πατρηκ(ίῳ) καὶ δο]μεστίκ[ῳ τ]ῶν σχολ(ῶν) (τῆς) Δύσε(ως)

Възниква въпросът как да свържем неговия печат, намерен в Аква Калиде, дали във връзка с военните действия, или пък тука да се е лекувал някой негов колега или близък.

62. 989Б. Πέτρος. πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν τῆς Δύσεως

Намерен е при разкопки във Велики Преслав, обект „Патриаршия", кв. 162/ 75, дълб. 1,00 м, на 28.09.2012 г., п. инв. № 141. Размери: 26-28 (?) 3 мм, тегло 9,34 г. Непълен и повреден отпечатък.

Непубликуван.

Лице. В средата на изображението е представена буквата Θ. От нея излизат осем радиални лъча, които завършват с буквите KЄR'TѠCOΔ'. Четирите лъча, разположени кръстообразно, имат изписани в средата буквите ΠЄTO. Останалите четири лъча имат на това място гравирано по едно коляно. Събрани и развързани, горните букви дават следния текст: K(ύρι)ε β(οήθει) τῷ σο δ(ούλῳ) Πέτ(ρ)ο.

Опако. Петредов надпис:

+ΠATPI | K'SΔOMЄ'T'| TOΘЄOΦVΛA | KT'CKOΛ'| TICΔVCЄ'

+ΠATPI | . . . ΔOMЄ . | TOΘЄOΦVΛA | KT' . KOΛ'| TI . . V . .

πατρι[κ(ίῳ καὶ)] δομε(σ)[τ](ίκῳ) τὸ(ν) θεοφυλάκτ(ων) [σ]κολ(ῶν) τι[ς Δ]ύ[σε(ως)]

63. 1021А. Ἰωάννης σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τοποτηρητής τῶν σχολῶν ... (XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Силистра, инв. № I. 69. Намерен е при археологически разкопки на обект „Дристра, южна крепостна стена“, 2011 г., яма № 3. Размери: диаметър на ядрото 29,2-29,5 мм; на вътрешното поле 22 мм; тегло 14,41 г. Добре центриран и добре запазен отпечатък. Някои букви от името на светията и опакото не са излезли или са изтрити.

Публикация: Valeriev 2013, 287-299, № 1.

Лице. Бюст на св. Йоан Продром, благославящ с дясната ръка и държащ кръст в лявата. От вертикалния надпис е съхранено: . . . || Π – Δ’

Опако. Седемредов надпис:

- IѠ - | СПАΘ’Р’К’ | ΔΔ’ЅТОПО | ТІР’ТТО . | СХОΛ’ Т . . | ΔОЄV . | - оС –

Последните два реда са непълни и това е затруднило първоиздателя на екземпляра. Той чете:

- IѠ - | СПАΘ’Р’К’ | ΔΔ’ЅТОПО | ТІР’ТТО . | СХОΛ’Т . . | ΔОЄѠ . | - С –

Ἰω(άννης) σπαθ(α)ρ(ο)κ(αν)δ(ι)δ(ᾶτος) (καὶ) τοποτιρ(η)τ(ής) τὸ[ν] σχολ(ῶν) τ[ῆς] Δό(σ)εως

Така ли е? При шестия ред четвъртата буква е категорично V, а не Ѡ. След нея има място за още една буква. На последния седми ред има като че ли две букви оС.

Проблемът е дали наличните букви Т . . | ΔОЄV . | оС са еквивалентни на – ТНС | ΔVСЄ | - оС – Първото обяснение, което можем да предложим, е, че гравьорът е сбъркал, но е сгрешена не само една или две букви. Такова нещо едва ли е допустимо! Другата възможност е тези букви да се свържат с патроним. Изображението на лицевата страна и отсъствието на инвокация изискват той да е в номинатив. Към подобно заключение насочва и краят на надписа, ако е патроним.

По своето изображение и текст печатът намира аналог с този на Синесий, спатарокандидат и топотирит на западните схоли, намерен в Преслав, и това навярно е повлияло на Йотов да предложи своя прочит.

64. 1049a. Λέον πατρίκιος, πραιπόσιτος, βέστης καὶ δρουγγάριος τῶν πλοΐμων (70-те години на X в.)

Съхранява се в колекцията на АМ – Велики Преслав, пол. инв. № 29900/96. Намерен е през 1996 г. при пресяване на изкопната пръст от депото на сградата, разположена непосредствено до южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав, проучвана от С. Витлянов. Размери: на ядрото 27,3-25,3 мм; на самия печат около 2 мм; дебелина 2,2 мм; тегло 7,68 г. Екземплярът е счупен по линията на канала, но съединяването на двете части не представлява проблем. Сравнително добре центриран отпечатък. Лекото изместване наляво не е довело до „излизане” на надписа от ядрото, но неравномерният натиск при отсичането вероятно е причина за слабото отпечатване на последните букви от лицевата страна и на първите от опаката.

Публикация: Тодоров 2012, 135-143, № 1.

Лице. Четириредов надпис:

+КЄ . . | НΘЄІТО . . | ΔОVΛѠ . . | ОNТІП . |. РІК . . 1049

+КЄ . . | ТѠС . . . . | ΛЄОNТІ . . | ТРІК . . 1049A

Опако. Четириредов надпис:

. . АІПО | . . . Ѡ . . СТ . | . . . ΔРϑГГАР | . . . ѠПΛО | . МѠN

. РАІПО | . . ЄСТНΔ | . ОVГГАР | . . ѠNПΛ

+К(ύρι)ε [β(οή)θ(ει)] τῷ σ[ῷ δούλ(ῳ)] Λέοντι [πα]τρικ[ίῳ π]ραιπο[σίτῳ β]έστῃ (καὶ)δ[ρ]ουγγαρ[ίῳ τ]ῶν πλ(οΐμων)

Двата екземпляра са от различни булотириони. Намирането на втория екземпляр при

разкопки в Преслав предоставя по-голяма увереност при идентифициране на собственика им Леон, патрикий, препозит, вест и друнгарий на флота с лице от наративните източници.

Представените печати внасят допълнителна информация за друнгария на флота – Лъв. Според намерените в Преслав печати той е евнух, притежаващ титлите патрикий, препозит и вест и ефективната длъжност друнгарий на флота, т.е. командващ военноморските сили, дислоцирани в столицата Константинопол.

65. 1081a. Συμβάτικος ? Γλαβᾶς πρωτοσπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς (средата на XI в.)

П. инв. № Ак 137/13. Намерен е при разкопки на Аква Калиде на 06.08.2013 г., кв. 5, дълб. 3,00 м. Размери: 18-20 (16-19) мм, 3-4 мм; тегло 6,61 г. Непълен отпечатък, поради малкото ядро. Буквите от опаката страна са изтрити и някои от тях са неясни. Всичко това затруднява четенето.

Непубликуван.

Паралели: В колекцията на Дъмбъртън Оукс се съхранява друг екземпляр (DO Neg. nr. 59.109.14-2460), който е непълен като отпечатък, но буквите в него са отчетливи и това позволява да се възстанови текстът от нашия[11].

Лице. Бюст на св. Никола като архиерей, с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От дясната му страна част от вертикалния надпис: . . . . . || Λ- A-OC

Опако. Шестредов надпис:

. . . . . | CVMRA . . | KIOA'CПA . | . TOПOT . . | . . TOГΛ . | RA

. . . . . | . . . . . | . . . . СПАΘ | . . ОПОТ . . | . . . ОГЛА | RA

[+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει)] Συμβα[τι]κίο (πρωτο)σπα[θ(αρίῳ) (καὶ)] τοποτ[ηρητὴ] το Γλ[α]βᾶ

Този представител на фамилията Глава е непознат от другаде (вж. анкетата при Jordanov 2006, no. 146). Същата длъжност притежава и Никита Глава, засвидетелстван в средата на XI в. Симватик е може би негов брат. Интересно е откъде идва това арменско име в славянската по произход фамилия Глава?

66. 1112a. Νικηφόρος Βοτανειάτης πρόεδρος καὶ δοὺξ 'Αντιοχείας (май – декември 1067 – ?)

Предложен за изкупуване в РИМ – Добрич. Според притежателя му е бил намерен на юг от Силистра, в ловното стопанство „Каракуз". Тази информация не е потвърдена от друг източник. Зле съхранен екземпляр с отчупен фрагмент отгоре и встрани. Разчитането на текста не е проблем при наличието на паралели. Размери: диам. 26,5 мм; зрънчестият кръг 22 и дебелина 4,5 мм, тегло 18,12 г.

Публикация: Yotov 2010, 425-433.

Лице. Права фигура на св. Димитър, с дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата държи щит, опрян в земята. Част от главата е изрязана или останала извън ядрото. От двете му страни вертикален надпис: . . . || M . – TPI – O - S .

Опако. Седемредов надпис:

. . . . . | . WC . . . . | . IKHΦOP . | ПРОЄΔРW . | ΔOVKIANTI . | XЄIATWRO | TANЄIAT'

[+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τ]ῷ σ[ῷ δού(λῳ) N]ικηφόρ[ῳ] προέδρῳ [(καὶ)] δουκὶ'Αντιοχείας τῷ Βοτανειάτ(ῃ)

[11] Ползвам се от възможността да благодаря на проф. В. Зайбт от Виена, който идентифицира нашия печат и ми изпрати илюстрация на този от Дъмбъртън Оукс.

При датирането на този печат би следвало да се има предвид, че в 1064 – 1065 г. Никифор Вотанейат е магистър, следователно печатът отразява дейността му след събитията в българските земи. Намирането на моливдовула му недалеч от Силистра свидетелства, че той се е намирал в Антиохия и е писал до свой близък, намиращ се тук, или е пребивавал на Балканите с тагмата от Антиохия и е координирал действията си със свой колега или подчинен. Следва да се помисли как да бъдат разположени останалите му длъжности, при които той е проедър. Досегашните предположения за кариерата му не изглеждат убедителни.

67. 1203A. Θεόδουλος πρωτοσπαθάριος ἐξάκτωρ, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ Δρουγουβιτείας (40 – 50 г. на XI в.)

Произхожда от разкопките в Аква Калиде. Липсват конкретни данни за намирането му и размери. Илюстрация от същия ми бе изпратена от покойната Цоня Дражева. В момента не е сред документираните печати в Аква Калиде.

Непубликуван.

Лице. Богородица права, с нимб, химатион и мафорион върху супендиум с вдигнати в оранс ръце. От двете ѝ страни титули: M-P || ΘV.

Опако. Седемредов надпис:

+ΘKЄR’Θ’|ΘЄOΔ8ΛѠ |A’CΠAΘAP . .| ЄΞAKTO . . . | KPIT’T8R . |Λ8’SΔP8Γ . | RIT’AC

+Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Θεοδούλῳ (πρωτο)σπαθαρ[ίῳ] ἐξάκτο [ρι]κριτ(ῆ) τοῦ β[ή]λου (καὶ) Δρουγ[ου]βιτ(εί)ας

Собственикът на печата, писал до адресат в Аква Калиде, е Теодул, протоспатарий, екзактор, съдия на велума и Другувития. От същия са известни други три печата в качеството му на πρωτοσπαθάριος-ὕπατος, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ Δρουγουβιτείας, които се датират в средата на XI в. За съжаление, липсва информация за конкретното им намиране, но не е изключено да са от същото място, особено този от бившата колекция на Климент Атанасов от Бургас (Jordanov 2009, no. 1203). Новият печат отразява един по-ранен етап от кариерата му, когато Теодул е само протоспатарий. Заедно с това той е член на още една съдебна колегия в качеството си на екзактор.

И в този случай възниква въпросът до кого е писал. Дали до свой колега тук, или лекуващ се близък? Съдията на Другувития няма юрисдикция в този регион. Но също така доста често титуляри от Другувития пишат до различни адресати на територията на днешна България, без да имат служебни задължения по тези земи (Jordanov 2009, nos. 1175-1203).

68. 1205a. Θεοδωροκανος κατεπάνω Εδεσσης (средата на XI в.)

Намерен е при редовни археологически разкопки в Плиска, в дворцовия център на обект „Кръгла каменна площадка”, ръководени от проф. С. Станилов и д-р М. Инкова[12]. Размери: 26-27 мм. Непълен отпечатък поради факта, че ядрото е било по-малко от диаметъра на матриците, а самият отпечатък е направен малко в горния край, в резултат на което някои от буквите са останали извън ядрото, други са изрязани, а трети са неясни. Всичко това затруднява четенето. Самият моливдовул е добре съхранен.

Публикация: Йорданов, 2014, 163-175.

Паралели: Друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион, се съхранява в

[12] Находката ми бе предоставена от проф. Станилов. Ползвам се от възможността да му благодаря.

колекцията на Ашмолиан музеум в Оксфорд[13]. Предполага се, че произхожда от Газиантеп в Турция. Размери 25 мм. Ядрото е било по-малко от размера на матриците и текстът е непълен, но все пак някои от буквите са по-добре съхранени или отпечатани.

От взаимното допълване на двата екземпляра правим опит за цялостен прочит.

Лице. Триредов надпис:

1. . . . . | OVKKTЄ | ΠANѠЄ | ΔЄCCI

2. + TOV . | OVKATЄ | ΠANѠЄ | ΔЄCCI

Опако. Триредов надпис:

. ЄOΔѠ . | KANΠPIK | - OV-

. ЄOΔѠ . | KANΠPIK | - OV-

Четенето на текста е затруднено поради нестандартния надпис и непълнотите, за които бе посочено по-горе.

Авторите на публикацията на първия екземпляр[14] са имали същите затруднения при прочита, както и аз. На първия ред от лицевата страна те допускат, че е била изписана инвокацията + KЄR: K(ύρι)ε β(οήθει). На втория ред те виждат OVKKTЄ и съответно четат: [K(ύρι)ε β(οήθει) δ]ουκ(α καὶ) κ(α)τεπάνω Εδεσσι(ς) [Θ]εοδω[ρο]καν(ου) π(ατ)ρικ(ίου, в превод: „Господи, помагай на дука и катепана на Едеса патриций Теодорокан", което е необичайно като конструкция.

Моят колега В. Зайбт, който е включил фотографията на печата от Оксфорд във фототеката във Виена, е изписал следния прочит върху фиша: [Σφραγ(ὶς) Θ]εοδωρ[ο] καν(ου) π(ατ)ρικ(ίου [τοῦ Β]ασιλείου κατεπάνω Εδεσσι(ς), в превод: „Печат на патриция Василий Теодорокан, катепан на Едеса". След като му предоставих илюстрацията на нашия екземпляр, той ми изпрати корекцията си[15]: +Τοῦ δούκ(ος) κ(αὶ) κ(α)τεπάνω Εδεσσ(ες) [Θ]εοδωρ[ο]καν(ου) π(ατ)ρικ(ίου. Този прочит ми изглежда коректен, но все пак имам някои резерви. Най-напред, необходимо е да се добавят допълнително букви и някак си неестествено е да се съберат върху един печат двете длъжности дук и катепан, които са в общи линии еквивалентни.

Ето защо предлагам друг вариант:

Ще започна с това, че първият ред при нашия екземпляр е по-добре съхранен и там след кръстен знак е изписано + TOV и има място за още една буква. Следователно прочитът трябва да започне оттук. Следващият ред започва с O, а четвъртата буква е A. Вижда се нейната триъгълна форма отгоре и е различна от предхождащата я K. При екземпляра от Оксфорд тя е размазана. На опаката страна нямаме различия в прочита, при което текстът би придобил следния вид:

+TOV . | OVKATЄ| ΠANѠЄ | ΔЄCCI || . ЄOΔѠ . | KANΠPIK | - OV-

+ Τοῦ[τ]ου κατεπάνω Εδεσσι(ς) [Θ]εοδωρ[ο]καν(ου) π(ατ)ρικ(ίου

В превод: „Това е (печатът) на катепана на Едеса, патриция Теодорокан".

В нашия вариант са използвани всички букви и няма повторение. Текстът е метрически и съдържа един стих и половина от 18 срички.

Катепан на Едеса с това име е неизвестен!

---

[13] Имах възможност да го прегледам заедно с другите печати от колекцията на музея през 1993 г., по време на моята специализация там. Проявих специален интерес към него, тъй като в Преслав бе намерен печат на Теодорокан, патриций и дук на Адрианопол (Jordanov, 2009, no. 1107).

[14] Д-р М-М. Манго бе така любезна да ми предостави ръкопис на статията, която тя и проф. С. Манго бяха подготвили с работно заглавие Byzantine lead seal of the patrician Theodordokanos, doux and katepano of Edessa (?). По-късно той бе обнародван с малко видоизменено заглавие: Note on a Byzantine lead seal of the patrician Theodorokanos. – *Studies in Ancient Coinage in Turkey*, ed. R. Ashton, London, 1996, 151–154.

[15] Благодаря му най-сърдечно за предложените варианти на прочит.

69. 1249a. Δαμιανός Δοβρομιρὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ δοὺξ Θρᾴκης καὶ Μεσοποταμίας (971 – ?)

Съхранява се в колекцията на АМ – Плиска. Намерен на 01.08.2011 г., при редовни разкопки на обект „Дворцов център, цитадела – източна половина", ръководител Я. Димитров. Пол. инв. № 37, кв. 346, С: 4,30 м, И: 1,60 м, д. 0,10 м, насип от стари разкопки. Размери 2,8 х 2,9 х 0,5 см. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Димитров, Савев 2015, под печат.

Лице. Четириредов надпис:

- . - |+ΔAMI | ANѠAN | ΘV ΠATѠ | ΠATPH | KIѠ 1248
- ? - |+ΔAMH | . N'ANΘV | . . T'ΠATPI |.KЄΔOV | KH * 1249
- : - |+ΔAMI | . ANѠANANΘV | ΠAT'ΠATPI |K'SΔOVKH | - : - 1249 a

Опако. Петредов надпис:

KЄΔϑ | . HΘPA | . . CSMЄ | COΠOTA | MHAC 1248
ΘPAKH . | . ѠMѠCOΠ . | TAMHACѠ | ΔORPOM . | -PO - 1249
- . - | ΘPAKIC | SMѠCOΠO | TAMIACT'| ΔORPOMI | * POC * 1249 a

+Δαμιανῷ ἀνθυπάτ(ῳ) πατρικ(ίῳ) (καὶ) δουκὴ Θρᾴκις (καὶ) Μεσοποταμίας τ(ῷ) Δοβρομιρὸς

Очевидно е, че 3 екземпляра са отпечатани с 3 различни булотириона. Двата са намерени в Преслав, а третият – в Плиска.

Изказани са голям брой хипотези за характера на това обединение (Йорданов, 2005, 263-271). Към тях ще добавя още една, която досега не е предлагана и която ми изглежда приемлива.

Тема Тракия никога не е била дукство. Тя е първата европейска тема начело със стратег, който към средата на XI в. еволюира в съдия.

В тема Тракия има дук, който командва тагмата, намираща се тук на лагер, и който е подчинен на стратега. Навярно същото се отнася и до тема Месопотамия. Възможно е в екстремна ситуация да е създадено военно формирование, в което влиза тагмата в Тракия с тази от Месопотамия, предвид някакви военни действия, настъпателни или отбранителни. Начело на това военно формирование е бил поставен антипатът патрикий Дамян Добромир. Следва да се има предвид, че това не е било инцидентно и кратковременно, тъй като са известни вече три групи печати на този дук. Малка е вероятността те да са използвани едновременно.

70. 1265a. 'Ισαάκιος β'πρωτοσπαθάριος, στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ 'Ιωανουπόλεος (70 г. на X в.)

Частно притежание. Намерен е бил в Поморие, откъдето произхождат други близо сто екземпляра (Йорданов, 2010, 325-381). Отпечатъкът е добре центриран и отлично съхранен. Размери: диам. на ядрото 25-26 мм, тегло 13,44 г.

Публикация: Йорданов, 2012 в, 651-656.

Лице. Двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. От основата му излизат растителни повлеци, които достигат до второто рамо на кръста. Около изображението кръгов надпис, който започва долу вдясно:

+KЄROHΘ'TѠCѠΔOV'

Опако. Шестредов надпис:

+ICAKI' | R'A'СПАΘ'| SCTPAT' | ΘPAKHCS | IѠANOП | OΛЄOC
+K(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Ἰσακί(ῳ) β'(πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) στρατ(ηγῷ) Θρᾴκης (καὶ) Ἰωανο(υ)πόλεος
Стратег на Тракия и Йоанопол с това име е неизвестен.

71. 1328a. Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (X в.)

Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 28/2008. Намерен е при разкопки на обект „Патриаршеска резиденция – запад", кв. 982/3, дълб. 1,00 м, 17.06. 2008 г. Размери: 15-23 (23?) 2 мм. Половинка от някога добър отпечатък. Леко е нагънат от удар при намирането му.

Непубликуван.

Лице. Св. Теодор прав, с дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята. От вертикалния надпис по-ясни са буквите O – отдясно на светеца. От кръговия надпис +KЄROHΘI-TѠ....

Опако. Петредов надпис:

. ⁘ . | . P̲ѠM . | . . ΠATP | . KIѠSC | . PAT'M̲A̲ | KЄΔ

[+ Ῥ]ωμ[ανῷ] πατρ[ι]κίῳ (καὶ) [σ]τρατ(ηγῷ) Μακεδ(ονίας)

При разкопки в Силистра е намерен друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион (Jordanov 2009, no. 1328). Други 4 екземпляра, вероятно на същия сановник, но с титлите антипат и патриций, са намерени в Преслав (Jordanov 2009, nos. 1329-1332).

72. 1347A. Κωνσταντῖος ? σπαθαροκανδιδᾶτος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου καὶ ἀναγραφεὺς Μεσημβρίας ὁ ἄνθροπος τοῦ βασιλέος (XI в.)

Намерен е при разкопки във Велики Преслав, обект „Патриаршия", кв. 162/ 75, дълб. 0,40 м, 26.09. 2012 г., п. инв. № 140. Размери: 26-26 (26?) 3,5 мм, тегло 8,37 г. Добре центриран и пълен отпечатък, но някои букви са останали извън ядрото, а други са изтрити. Отпечатан е чрез един и същи булотирион с вече известния екземпляр, намерен в крепостта до с. Мелница, Елховско.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица, държаща пред себе си медальон с лика на Христос. От двете ѝ страни титули: . . || ΘV.

Опако. Седемредов надпис:

. . . . . | . . P'ΔΔ'ЄΠI . . | . ΓKΛ'SAN . | ΓPAΦ' . ЄCH | . RPIA'O | . NΘCT . | RACI

. . WN . . . . | . . . ΔΔ'ЄΠITϑ | XΓKΛ'SANA | ΓPAΦ'MЄCH | MRPIA'O | ANΘC . . | . . . .

[+K]ων(σταντῖος) [σπαθαρ(οκαν)]δ(ι)δ(ᾶτος) ἐπὶ τ(οῦ) Χρ(υσοτρι)γκλ(ίνου) (καὶ) ἀναγραφ(ε(ὺς) Μεσημβρία(ς) ὁ ἄνθ(ροπο(ς) [τοῦ βασι(λέος)]

Новият екземпляр допълва текста от вече публикувания с предполагаемо име Константин.

73. 1390a. Ἀέτιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Περσθλαβίτζας (първа четвърт на XI в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра, п. инв. № 4814. Намерен е при археологически разкопки през 2007 г. на обект УПИ 1; кв. С-4, дълбочина 17,32 м, ръководени от гл. ас. д-р Румяна Колева. Размери: 16-25 мм, тегло 3,43 г. Половинка екземпляр, силно корозирал. Идентифицирането се прави по вече публикуваните паралели.

Публикация: Пенчев, 2012а, 151-152.

Опако. Четириредов надпис:

-✣- |+AЄTIO | A'CΠAΘ'SC | TPAT'ΠЄ | PCΘΛ'R | -✣-

-✣- | . . ЄTI . .| . . CΠAΘ' . . | . PAT . . | PCΘ . . | ?

+'Αέτιο(ς) (πρωτο)σπαθ(άριος) (καὶ) στρατ(ηγὸς) Περσθλ(α)β(ίτζας)

74. 1392A. 'Αέτηος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τὸν . . . (XI в.)

Намерен е при разкопки във Велики Преслав, обект „Патриаршия", кв. 161/179, дълб. 1,60 м, 10.09.2012 г., п. инв. № 30. Размери: 25-26 мм (26?) 2,5 мм, тегло 10,55 г. Непълен отпечатък, особено на реверса, където значителни части от матрицата не са излезли. Отпечатани са и са излезли само буквите в средата на печата. Лицевата страна е по-пълна като отпечатък, но по-зле съхранена.

Непубликуван.

Паралели: Йорданов 1993, № 307; Jordanov 2003, no. 63.1D; Jordanov 2009, no. 1392.

Лице. Бюст на св. Теодор като воин. Буквите от надписа от двете му страни не са съхранени.

Опако. Пет- или шестредов надпис в хоризонтални редове:

-✣- | +A .T . | . A'CΠ . . | SCTPA . . . | . ON . . . | . ΛA . .

-✣- | . AЄT . | . A'CΠAΘ | . CTPA . . . | . . NK . . | . ΛAΔ . | . . . .

-✣- | +AЄTH | OA'CΠAΘ | SCTPATHΓ'| TONK . . | . ΛAΔ . | . OC .

+ 'Αέτηο (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) [(καὶ)] στρα[τηγ(ῷ) τὸ]ν . . . . . .

В предишните публикации допуснах, че печатът е разновидност на групата печати на Аеций, протоспатарий и стратег на Преславица. Сега не съм така убеден в това. Запазените букви, макар и повредени, не подкрепят подобно определение. Навярно разглежданите тук печати илюстрират друг етап от кариерата на Аеций.

75. 1447.

Addenda

Внасят се поправки в прочита на текста поради недоглеждане във втория и последния ред.

Опако. Шестредов надпис:

. KЄR'Θ'| . ѠCѠΔ8'| RAPΔ'ΠPI | SKATЄΠN | TѠRAΛA | - NЄA -

[+] K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δού(λῳ) Βαρδ(ανίῳ) π(ατ)ρι(κίῳ) (καὶ) κατεπ(ά)ν(ω) τῷ Βαλανέᾳ

76. 1491A. Ῥωμανὸς Διογένης βεστάρχης καὶ κατεπάνω (60 г. на XI в.)

Съхранява се в частна колекция. Произход неустановен. Размери: 19-24 (22?) 3 мм. Тегло 6,35 г. Непълен, но сполучлив отпечатък, от който липсва фрагмент около една трета.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Теодор, с дясна ръка държи копие пред гърдите си, а в лявата щит. От надписа е съхранено: . . || O-ΔѠ-. . .

Опако. Петредов надпис:

..... | PѠMA.ѠRЄ. | T'PX'.KAT'ΠA | N'T.ΔIO | Γ.NI 1491

+KЄR'Θ'| . M'N'RЄ . . | . PXHS . . | . Π'N'T' . . | . ΓЄ . . 1491A

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [῾Ρ(ω]μ(α)ν(ῷ) βε[στά]ρχῃ (καὶ) [κατ(ε)]π(ά)ν(ω) τ(ῷ) [Διο]

γέ[νι]

Очевидно този екземпляр е представител на друга група печати на Роман Диоген като вестарх и катепан.

77. 1520a. Λέων Βαλνέας σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

Съхранява се в НИАР – Плиска. Намерен на 07.08.2005 г. при редовни разкопки на обект "Плиска, тайни ходници извън цитаделата", ръководител Я. Димитров. Пол. инв. № 53, изкоп 14, кв. 10, дълб. ? – от рампата с пръст. Размери: диам. 23-25,5 (21) мм, деб. 3 мм. Добре центриран, но непълен отпечатък. Унищожени са части от изображението и букви от надписа, което затруднява идентифицирането на светията и прочита на текста.

Публикация: Димитров 2015, № 17.

Лице. Неясно изображение на бюст на светец.

Опако. Петредов надпис:

- . - | + ΛЄON | CΠAΘ'P'K' | ΔΔSCTPAT | TO . A? | - AN -

+Λέω[ν] σπαθ[(α)ρ(ο)κ(αν)δ(ι)δ(ᾶτος) (καὶ) στρ[ατ(ηγὸς) το. Βα λαν(έα)

Ако разчитането е коректно, собственикът на печата е Лъв Валанея, спатарокандидат и стратег. С името на същия са известни други две групи печати – като протоспатарий и частно лице (Jordanov 2006, no. 83). Данните от този печат предлагат неизвестна информация за един по-ранен период от кариерата му. Остава без отговор въпросът до кого в Плиска са писали Лъв и Вардан от фамилията Валанея.

78. 1533a. Θεόδωρος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (последна четвърт на X в.)

Съхранява се в колекцията на АМ – Велики Преслав, п. инв. № 140. Намерен е при разкопки на обект „Административна сграда – юг", сектор 173, кв. 71, дълб. 1,70 м, на 17.09.2014 г., с ръководител доц. д-р Стела Дончева[16]. Размери: 24-25 (22) 4 мм, тегло 10,01 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Някои от буквите, особено тези от реверса, са изтрити или неотпечатани.

Непубликуван.

Паралел: Отново в Преслав е намерен друг екземпляр, запазен в половинка и отпечатан чрез същия булотирион. От съпоставянето им се допълва надписът.

Лице. Бюст на св. Теодор, държи копие на рамо с дясната ръка, а в лявата щит. От двете страни вертикален надпис:

....||Δ-ѠP'Θ- ΘЄ- O || . . . .

Опако. Шестредов надпис:

+ KЄ.. | TѠC . . . | ΘЄO . . . . | A'CΠ . . . . | SCT . . . | - . . . -

+ KЄ.. | TѠCѠΔ . | ΘЄOΔѠP . | A'CΠAΘAP | . . . PAT | - . . . -

+K(ύρι)ε [β(οή)θ(ει)] τῷ σῷ δ[ού(λῳ)] Θεοδώρ[ῳ] (πρωτο)σπαθαρ(ίῳ) (καὶ) στρατ[ηγῷ]

Намирането на двата екземпляра в Преслав и датирането им най-общо в последната четвърт на X в. позволява да се допусне идентифициране с персона от наративните източници, участник във войната през 971 г. Отнася се до стратега Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας (PmBZ, no. 27761).

След Преслав „императорът завладял градовете по пътя си (за Дръстър) и поставил в тях стратези… А понеже разузнавачите му съобщили, че идват някакви скити,

[16] Ползвам се от възможността да ѝ благодаря за предоставената находка и информация.

той пратил срещу тях избрана войска, като поставил начело на това множество Теодор от Мистея…, а самият той идвал отзад в боен ред с цялата войска." (Skylitzes 1993, 298-299 § 11 21; Skylitzes 2003, 250-251, § 11; ГИБИ, VI, 266).

На 20 юли 971 г. е решителната битка с русите при Дръстър. Византийците прилагат тактика на бягство и после се обръщат срещу неприятеля. „ ... Тогава се завързал жесток бой, в който конят на стратега Теодор от Мистея бил прободен с копие и той паднал на земята. Около него настанала ожесточена борба, защото русите се стремели да го убият, а ромеите – да не бъде погубен. Като паднал от коня си, Теодор хванал един скит за колана и със силната си ръка го размахвал натам и насам, като някакъв малък и лек щит, с който отблъсквал запращаните върху него копия… и отстъпвал малко по-малко... до ромеите. Накрая ромеите наблегнали силите си, отблъснали скитите и спасили стратега от опасността (Skylitzes 1993, 307 § 15.65-75; Skylitzes 2003, 256; ГИБИ, VI, 272).

Кой е този Теодор? Липсват сведения. Името му отсъства и в Лъв Дякон. Вероятно Скилица е черпил информация от някъде другаде. Не е ясно и какви са били позициите му. В първия случай той командва авангарда, следователно би трябвало да е командир на някой отряд от тагмата. В решителната битка при Дръстър от 20 юли 971 г. е съобщено, че е стратег, но не е посочено чий. Може би е подобно на срещаното върху печатите, когато е изписана длъжността стратег, но името на стратегията липсва. В такива случаи приемаме, че той е на разположение на императора и командва части от тагмата. Теодор навярно е притежавал титула патрикий или протоспатарий. Той би могъл да се идентифицира с нашия Теодор. Наистина липсва патронимът Мистея, но това не му е фамилно име или прозвище. Той просто произхожда от Мистея. (Θεόδωρος ὁ ἐκ Μιστέας)[17].

79. 1544A. Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

Съхранява се в колекцията на АМ – Велики Преслав, пол. инв. № 29900/96. Намерен е през 1996 г. при пресяване на изкопната пръст от депото на сградата, разположена непосредствено до южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав, проучвана от С. Витлянов. Диаметър: на ядрото (на запазената част) – 2,15/1,61 см; на печата – около 2 см. Дебелина – 0,4 см. Тегло – 8,08 г. Около една четвърт от моливдовула липсва.

Публикация: Тодоров 2013, № 2.

Лице. Силно корозирала повърхност. Виждат се само очертанията на бюстово изображение. Вероятно на светец воин (Архангел Михаил ?).

Опако. Петредов надпис:

- o - | ΘЄ. | ΔOPH.| A'CΠAΘ..| SCTP. | TH.. | - o -

+Θε[ω]δορή[τ(ῳ)] (πρωτο)σπαθ[αρ(ίῳ)] (καὶ) στρ[α]τη[γο].

80. 1580a. Νικηφόρος Φιλοκάλης στρατηγὸς (XI в.)

Съхранява се в НИАР – Плиска. Намерен на 11.10.2013 г. при редовни разкопки на обект "Дворцов център, цитадела – източна половина", ръководител Я. Димитров. Пол. инв. № 6, изкоп III, кв. 288, координати С: 3,57 м; И: 0,20 м, дълб. 0,73/181,31 м, V мех. пласт (наравно с тухления под на беседката навес). Размери: д. 20-21 мм, деб. 3 мм. Много добър, но непълен отпечатък, поради недостатъчна големина на използваното ядро. Отлично съхранен.

Публикация: Димитров 2015, № 15.

[17] Мистея е селище в тема Анатолик, днешно Beysehir в Турция.

Опако. Петредов надпис:

. . ЄR . | . I . IФ . | . . TPA . . | Γ'TOTVΛ . | KAΛH

. . . . . | . I K I Ф . | . ' C T P A T . | Γ ' T O Ф V Λ . | K A Λ I

[Θ(εοτό)k]ε β(οή)[θ(ει) N]ικιφ[όρ(ῳ) στρατ[η]γ(ῷ) το Φυλ[ο]κάλι

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. Новият, макар и непълен, е отлично съхранен и взаимно се допълват.

81. 1603A. Γαβριὴλ τρομάρχης (X – XI в.)

Частна колекция (Панов), инв. № 388. Размери: 21-21 (19) 3 мм. Отпечатъкът е децентриран, вследствие на което буквите от надписа на първия ред са излезли наполовина, както и тези от лявата част.

Публикация: Стоименов 2012, № 7.

Лице. Бюст на св. Николай, в зрънчест кръг, с нимб, високо чело, брада, епитрахил с кръстове на раменете. В лявата ръка държи евангелие, а в дясната – кръст. Надпис от двете страни: A-ΓI-O || N . - K . – ΛA- O' – ῾O ἅγιο(ς) Νικόλαο(ς).

Опако. Четиредов надпис:

. KЄ . | . ARPIHΛ | TPOMAP | XIC ●| – ● –

[+] Κύριε [β(οήθει) Γ]αβριὴλ τρομάρχις

82. 1613A. N., σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κουμμερκιάριος (X – XI в.)

Частно притежание. Произхожда от района на с. Кошарица, община Несебър. Размери: диаметър 23-25 (24) 2 мм; тегло 4,82 г.[18] Непълен отпечатък. Ядрото е било по-малко от диаметъра на матриците, поради което горната част от изображението е извън него. Би могло да се предполага, че и първият ред от надписа с името на собственика също е останал извън ядрото, но също така е възможно името да е изписано съкратено с две или три букви на първия ред (IѠ; KѠN; MX).

Непубликуван.

Лице. Силно корозирала повърхност. Виждат се само очертанията на бюстово изображение (Архангел Михаил ?).

Опако. Четиредов надпис:

. . . CПA . | KANΔΔ'S | K8MЄPK | HAP'

. . . σπα [θ(αρο)κανδ(ι)δ(ᾶτος)] (καὶ) κουμερκηάρ(ιος)

83. 1622a. Γρηγόριος β' (28.03. 1283 – 06. 1289)

Съхранява се в колекцията на НИМ – София. Намерен е от иманяри неизвестно точно къде. Размери: диам. 52 мм, тегло 92,35 г. Добре центриран и отличен отпечатък. Пропукан и отворен по линията на канала. В периферията над главата на Богородица печатът е пробит и е висял от документа.

Публикация: Пенчев 2009, 277-279.

Паралели: В музея „Бенаки" в Атина се съхранява друг екземпляр (Oikonomides 1986, 132-133, no. 141; Laurent 1963, no. 36; Zacos 1984 no. 40). Доколкото може да се съди от илюстрацията му в цитираните публикации, двата моливдовула са отпечатани чрез един и същи булотирион. Напълно еднакъв е текстът от реверса на двата печата. Що се отнася до изображението на лицевата страна, има някои различия, но те се дължат на деформацията на екземпляра от Атина.

[18] Илюстрация, метрични данни и информация за произход ми изпрати С. Димова от ИМ – Несебър. Ползвам се от възможността да ѝ благодаря.

Лице. Богородица с нимб, мафорион и химатион седи на трон с високо облегало, украсено със специфичен орнамент, състоящ се от знака Χ, с по една точка във всяко от полетата между раменете му. Държи в скута си Младенеца. От двете ѝ страни над облегалото на трона титули: Μ-Ρ || ΘV.

Опако. Седемредов надпис:

- + - | ΓΡΗΓΟΡΙΟCЄ | ΛЄѠΘVΑΡΧΙЄΠ | ΙCΚΟΠΟCΚѠNCTAN | TINOVΠΟΛЄWCN | ЄACPѠMHCKAIOI | KOVMЄNIKOC | ΠΡΙΑΡΧΗC ;

+ Γρηγόριος ἐλέῳ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας [῾Ρ]ώμης καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχ[ης]

Известни са трима патриарси с това име. Иконографията на Богородица насочва към идентифициране с Григорий II. Издателят на екземпляра от НИМ съвсем резонно търси аналогия в украсата на облегалото на трона на Богородица, засвидетелствано върху монетите на Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282).

Григорий II е роден в Кипър през 1241 г. с християнското име Георги. Още като младеж напуска острова и заминава за Никея, а по-късно пребивава в Константинопол, където се обучава при прочути учители като Георги Акрополит. Самият той е един от изтъкнатите книжовници през XIII в. След шестгодишно патриаршестване той абдикира през юни 1289 г. и се оттегля в манастир.

Въпросът, който възниква, е как може да се обясни намирането на печата му в България. За съжаление, не знаем точно къде е намерен. Ако не е от територии, които по това време са принадлежали на Византия, то би могло да се търси някакво събитие в отношенията между България и Византия. Вл. Пенчев допуска, че намирането на печата би могло да е във връзка с разменена кореспонденция между българския патриарх Йоаким III по повод освобождаването от заложничество на българския престолонаследник Тодор Светослав.

84. 1642А. ῾Απλασάκης πρωτοσύγκελλος (трета четвърт на XI в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра, п. инв. № 4817. Намерен е при археологически разкопки през 2007 г. на обект УПИ 1; кв. Д-1, дълбочина 15,83 м, ръководени от гл. ас. д-р Румяна Колева. Размери: 21-25 мм, тегло 7,75 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Пенчев, 2012 г, 157-158.

Лице. Двойно пресечен разцъфнал патриаршески кръст.

Опако. Петредов надпис:

+KЄR’Θ’| TѠCѠΔϑΛ’| ΑΠΛΑCΑΚΗ | ΠΡѠT’CVΓ | KЄΛΛѠ | - o -

+KЄR’Θ’| TѠCѠ . ϑΛ’| ΑΠΛΑCΑΚΗ | ΠΡѠT’CVΓ | KЄΛΛѠ | - o -

+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) ῾Απλασάκῃ πρωτ(ο)συγκέλλῳ

Новият екземпляр внася корекции в иконографията на кръста от лицевата страна и потвърждава продължителната кореспонденция на този протосингел с адресата му в Дръстър, навярно Христофор, протосингел и митрополит на Дръстър.

85 – 86. Θεόδωρος ἀρχιεπίσκοπος ῾Αγχιάλου (втора половина на XI в.)

1661а. Намерен е при археологическите разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 104. – кв. Д 6, дълб. 1,12 м от котата. Размери: диаметър 14-16 (13) мм; дебелина 3,5 мм; тегло 4,50 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

1661б. Намерен е при археологическите разкопки на Аква Калиде. На този етап липсват данни за печата. Илюстрация на същия ми изпрати покойната Цоня Дражева през 2012 г.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион и са добре съхранени.

Непубликувани.

Паралели: Други три екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, са намерени в Поморие (Jordanov 2009, no. 1659); крепостта при с. Мелница, Елховско (Jordanov 2009, no. 1660) и в Стария Несебър (Jordanov 2009, no. 1661).

Лице. Триредов надпис:

+ΑΡΧΗ | . ΤΡΑΤΗ | ΓЄR'Θ'

+ΑΡΧΗ | . ΤΡΑΤΗ | . ЄR'Θ'

Опако. Четириредов надпис:

ΘЄΟΔѠ | ΡΟΑΡΧΙЄ | ΠΙCΚΟΠѠ | ΑΧЄΛ'

ΘЄΟΔѠ | ΡΟΑΡΧΙЄ | ΠΙCΚΟΠѠ | ΑΧЄΛ'

+ ᾽Αρχηστράτηγε β(οή)θ(ει) Θεοδώρο ἀρχιεπισκόπῳ ᾽Αχελ(οῦ)

Интересно е обръщението ᾽Αρχηστράτηγε. Вероятно се отнася до Архангел Михаил. Това е втори подобен случай на архиепископ на Анхиало (вж. печата на Никифор, Jordanov 2009, nos. 1664-65), когато имаме обръщение към Архангел Михаил, а отсъства неговият образ.

87. 1674a. Θεόφανης ἀρχιεπίσκοπος ᾽Αρκαδιούπολεος (X – XI в.)

Съхранява се в РИМ – Силистра. Заведен е в инвентарната книга за монетите и печатите от археологическите разкопки в Силистра под № 4829. Намерен е по време на ежегодните археологически разкопки в Силистра на обект „Базиликата". Размери: 23-25 мм, тегло 5,63 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Не са излезли части от матриците.

Публикация: Пенчев 2011, 163-164, обр. 1.

Лице. От кръговия надпис: +K . . . . . ΤѠCѠ . . В средата патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. От основата му излизат растителни повлеци.

Опако. Петредов надпис:

+ΘЄѠ | ΦΑΝΙΑΡΧΙ | . ΠΙCΚΟΠ . | . . . . . ΙϑΠ | . . . . OC

+ K(ύρι) [βοήθει] τῷ σῷ [δούλῳ] Θεωφάνι ἀρχι[ε]πισκόπ[ῳ ᾽Αρκαδ]ιούπ[ολε]ος

Разбира се, предложеното от мен попълване може да бъде потвърдено единствено от наличието на по-добре съхранен паралел. В Силистра е намерен още един печат на архиепископ на Аркадиуопол – Стефан (Jordanov 2003, no. 10.4).

88. 1681a. Βασίλεος ἐπίσκοπος Βεληκίας (X – XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Хасково. Инв. № Н – 2074. Намерен е в землището на с. Малево, местността Малевото. Размери: 10,6-17,3 мм; тегло 2,83 г. Някога отличен отпечатък, от който е съхранена половинката.

Публикация: Йорданов 2013в, 180.6, обр. 2.

Лице. Бюст на Богородица с нимб, мафорион и химатион. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. Ръцете ѝ са вдигнати в оранс. Над тях титули: M-P || . . : Μή(τη)ρ [Θ(εο)ῦ]

Опако. Шестредов надпис:

- + - | ΘKЄR'Θ' | ΤѠCѠΔϑ'| RACHΛЄIѠ | . ΠΙCΚΟΠ'| RЄΛHK'| - A' -

- + - | . . . R'Θ' | . . . ѠΔϑ'| . . CHΛЄIѠ | . . ΙCΚΟΠ'| RЄΛHK'| - A' -

+ Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Βασηλείῳ ἐπισκόπ(ῳ) Βεληκ(ί)α(ς)

Точната локализация на Велекия е неизвестна. Предполага се, че това не е селище, а регион, населен със славяни, намиращ се под юрисдикцията на митрополитите на Филипи и Филипопол! В нотиция VII: от началото на X в. е посочен епископ на Велекия, подчинен на митрополита на Филипопол (Darrouzes 1981, 285.VII.593) и на Филипи (Darrouzes 1981, 285.VII.616). Това се обяснява или с техническа грешка, или с факта, че населението от тази епархия се движи със стадата си и съобразно сезона е под юрисдикцията на митрополита на Филипи или Филипопол (Laurent 1963, 540-541; Peri 1992, 159-187).

89. 1699a. Ἰωάννης ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (IX – X в.)

Частно притежание. Предложен за изкупуване в Регионален исторически музей – Шумен. Първоначалната информация бе, че той е намерен в землището на с. Вълнари, Шуменско. Впоследствие информаторът уточни, че всъщност става дума за района между селата Векилски и Пет могили, което е недалеч от Вълнари. Размери: диам. на ядрото 20-22 мм, на самия печат 19 мм, дебелина 3,5 мм, тегло 10,76 г. Отпечатъкът е добре центриран и пълен, но повърхността на ядрото е червеникава и самият печат има подозрителен външен вид. Изображението на лицевата страна не е контрастно и релефно, а размазано.

Публикация: Йорданов 2013, 262-267.

Лице. Бюст на Богородица с нимб, химатион и мафорион, представена насреща. Пред гърдите си държи медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни вместо титули е гравиран по един кръст. Надписът с инвокацията е пълен, но първите и последните букви са изтрити и се виждат само в контур: +ΘKЄROHΘ'TѠCѠΔ8Λ'

Опако. Петредов надпис:

+ IѠAN | 8APXIЄП | HCKOCП8 | R8PГAP | IAC :

+ Θ(εοτό)κε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ)Ἰωάνου ἀρχηεπησκόσπου Βουργαριας

Текстът на опаката страна е доста странен и се различава от византийските църковни печати или от тези на българската църква, които имат византийски произход[19].

Най-напред бих посочил нестандартната форма и големина на буквите. Това свидетелства за липса на рутинност на гравьора. Наблюдават се и някои отклонения от стандартния текст. В полето отгоре преди текста се вижда декоративен елемент, съставен от .. _ . . Двете точки в началото на декоративния елемент са върху I от името на собственика на печата и тя изглежда като Ї. Тирето от декоративния елемент е изписано върху следващата буква от името на собственика –W, и изглежда като знак за съкращение. В случая обаче името на собственика е изписано изцяло. Подмяната на I с H не е кой знае какво изключение. Вече истинска загадка представлява петата буква C от третия ред. При което се получава ἀρχηεπησκόσπου вместо ἀρχηεπησκόπου. Това грешка ли е или умишлено търсен ефект?

Граматически печатът също се различава от стандартните. Надписът на опаката страна, вместо в генитив, е в датив, което се среща по някои български печати[20]. Нестандартно е и изписването на Βουργαρίας вместо Βουλγαρίας, но това също не е изключение. Същата форма срещаме при най-ранния църковен български печат[21].

[19] Имам предвид печатите на другия архиепископ на България Георги (870 – 893). За него вж. (Йорданов 2001, № 133-142).

[20] Подобна падежна форма има печатът на Григорий, магистър на българите (Йорданов 2001, № 131a; Йорданов 2004, 507-513).

[21] Този на Исая, епископ на България (Йорданов 2001, № 132).

Основният въпрос, който възниква от тези отклонения, наблюдавани върху печата, е: това оригинал ли е? Ако е оригинал, защо са тези отклонения, които различават текста на този печат от други подобни?

Съмненията ни в автентичността на паметника се увеличават, когато разгледаме детайлно изображението на лицевата страна. То е много близко до това на Георги, архиепископ на България. Дори може да се допусне, че е от една и съща матрица, но в случая отпечатъкът не е бил сполучлив, получило се е леко подхлъзване и деформация, а може би това е направено умишлено.

Копирането на изображението от матрица на друг печат може да бъде обяснено със затрудненията на гравьора да гравира едно изображение, докато гравировката на буквите е била по-лесна. И той е копирал това от печатите на Георги! Въпросът е кога? През IX – X в., или в наши дни?

На основния въпрос дали е фалшификат не може да се отговори еднозначно. Аргументите от дългогодишната ми работа с византийските и българските печати надделяват, че това е фалшификат. Но също така не бива да се изключи макар и малката вероятност да е оригинал, изработен във време и място, когато е липсвал опитен гравьор и се е наложило това копиране от вече съществуващ печат и отклоненията в надписа[22].

Тогава възниква въпросът кой е този Йоан, познат ли е такъв архиепископ на България от IX – X в.?

Подобно име отсъства от списъците на българските архиепископи и патриарси в Синодика на Борил и в по-късните поменици. Името на архиепископ с това име срещаме в една приписка на старобългарския книжовник Йоан Презвитер, превел от гръцки през първата половина на X в. житието на св. Антоний Велики.

Но да се върнем към печата. Сигурното е, че той в никакъв случай не е византийски. Такива пропуски са недопустими! Би могло да се помисли за изработка извън Константинопол в България при екстремни условия, когато е липсвал опитен гравьор.

Ако допуснем възможността да е оригинален и свързан с България, то хронологически той ще следва този на Георги, архиепископ на България, който се датира в 877 – 893 г. В този случай Йоан ще е бил глава на българската църква в началния период на царуването на Симеон I, когато се формира българската църква, и той наистина би могъл да бъде наречен църковен строител.

90. 1730б. Νικήτας πρόεδρος τῆς Μάκρης (XI – XII в.)

Частно притежание, документиран от д-р Иля Прокопов. Неизвестен произход от България. Добре центриран и пълен отпечатък, покрит с бяла паста, което е усъмнило г-н Прокопов, че се касае за фалшификат. Не съм виждал оригинала. При всички случаи е копие на оригинала.

Непубликуван.

Паралели: Други три екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, се съхраняват в колекциите на Дъмбъртън Оукс (Nesbitt-Oikonomides 1991, no. 76.2).

Лице. Богородица с нимб, мафорион и химатион седи на трон с високо облегало. Държи пред себе си медальон с лика на Младенеца, от двете ѝ страни титули: M-P || ΘV.

*Опак*о. Петредов надпис:

+| СФРАГІС | NIKHTAT8 | ПРОЄДРОV | THCMA | KPHC

+Σφραγὶς Νικήτα τοῦ προέδρου τῆς Μάκρης

[22] В крайна сметка неособено издържани са и надписите върху печатите на Симеон като архонт на България (Йорданов 2001, № 28-39).

91. 1756а. Κωνσταντῖνος μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως (XI в.)

Частно притежание. Копирка върху хартия и препис дължа на В. Станков от Батак. Той ги е получил от възрастен член на нумизматичното дружество „Филипопол“. Навярно това е същият екземпляр, който е видял в Пловдив Ал. Пейков. Вероятно произхожда от Пловдив.

Лице. Два фронтални бюста на св. Петър и св. Павел. Държат помежду си кръст.

Опако. Петредов надпис:

+ΚЄR. | TѠCѠΔ8 | ΚѠN ΜΡΟΠ |ΛΙΤ'ΦΙΛ.| ΠΟΛЄѠ. | - o -

. . . . Θ' | . ѠCѠ . . | ΚѠN ΜΡΟΠ |ΛΙΤ'ΦΙΛ.| ΠΟΛЄѠ. | - o -

+Κ(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τῷ σῷ δού(λῳ) Κων(σταντίνῳ) μ(ητ)ροπ(ο)λίτ(ῃ) Φιλι[π(που)]πόλεω[ς]

92. 1756б. Θεόφυλος μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως (XI в.)

Частно притежание. Копирка върху хартия и препис дължа на В. Станков от Батак. Той ги е получил от възрастен член на нумизматичното дружество „Филипопол“.

Лице. Бюст на св. Тома. От двете му страни надпис: o-A-Г. | . Θ -Ѡ-. A-C.

Опако. Петредов надпис:

+ΚЄR . | T'C'Δ'Θ . O | ΦVΛ'MH . P' ΦIΛ .| ΠΟΛЄ . | - o -

+Κ(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τ(ῷ) σ(ῷ) δ(ούλῳ) Θεοφύλ(ῳ) μη [τ ρ(ο)π(ολίτῃ) Φιλ(ι)[π(που)]πόλε[ω(ς)

Това е неизвестен от другаде митрополит на Филипопол.

93 – 94. Κωνσταντῖνος Ἄγγελος, първи братовчед на императора преди 1194 г.

1742а = 321а. Съхранява се в частна колекция. Произхожда от района на с. Долнослав, Асеновградско. Размери: на ядрото 19,5-32 мм; на зрънчестия кръг 34? мм и дебелина 3,1 мм. Тегло 11,54 г. Половинка от някога великолепен отпечатък.

Публикация: Йорданов 2012, 109-113.

1742а = 3216б. Съхранява се в частна колекция. Неуточнен произход, но навярно е от Южна България. Размери: на ядрото 37,37 мм; на зрънчестия кръг 32? мм и дебелина 3 мм. Непълен и зле съхранен отпечатък. Повърхността му е надраскана с острие, като че ли се отнася до графити. С усилие се идентифицират само няколко букви от деветредовия надпис.

Публикация: Стоименов 2012, № 10; Йорданов 2012, 109-113.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. За сравнение предлагаме и пълен текст от по-добре съхранен екземпляр (Zacos 1972, no. 2743).

Лице. Архангел Михаил в ход наляво (част от сцената Благовещение. От надписа: X-A-I-PЄ || ΚЄ - XA –PI . - . . - . . - . = Χαῖρε Κεχαρι[τωμένη, ὁ Κύριος μετά σοῦ] (в превод Блага вест – Бог в теб).

Опако. Деветредов надпис:

+ ΠΟΡ	. . . P	. ΠΟΡ
ΦVPOΦVOVC	. . . . . OVC	. . . OΦV . . .
ЄΚΓΟΝΟΝΚѠN	. . . . . ΚѠN	. . . . NON . . .
ΨANTINON: ΠPѠ	. . . . . ΠPѠ	. . . . . NON . . .
TЄΞΑΔЄΛΦΟΝΑ	. . . . . ΦΟΝΑ	. . . . .
ΓΓЄΛΟΝRACIΛЄѠC	. . . . . .ACIΛЄѠC	. . . . .
ΚVPѠΜΑΓΡΑΦѠΝ	. . . . . .ΓΡΑΦѠΝ	. . . . .
ΗCΦΡΑΓΙCΔΙ	. . . . . ΙCΔΙ	. . . . .
ΑΓΡΑΦЄΙ	. . . . . ЄΙ	. . . . .

+ Πορφυροφυοῦς ἔκγονον Κωνσταντῖνον,
πρωτεζάδελφον ῞Αγγελον βασιλέως,
κύρωμα γραφῶν ἡ σφραγίς διαγράφει.
[+ Πο]ρ[φυροφυ]οῦς [ἔκγονον] Κων[σταντῖνον] πρω[τεζάδελ]φον ῞Α[γγελον βα]σιλέως [κύρωμα] γραφῶν [ἡ σφραγ]ίς δι[αγράφ]ει.

„ + На царствения по произход потомък Константин, първи братовчед на Ангел василевса, печатът писмата потвърждава".

Собственикът на печата, изпратил своята кореспонденция до неизвестен адресат в землището на дн. с. Долнослав, Асеновградско, е бил Константин Ангел, първи братовчед на императора Исаак II Ангел и внук на основателя на династията Ангели – Константин (за него виж по-горе при печата на Исаак Ангел № 31).

Кога точно е роден Константин Ангел, няма сведения. Името му се появява във връзка с бунта му във Филипопол. Той е изпратен към 1193 – 1194 г. за стратег на Филипопол, който бил преден пост на византийската войска срещу българите. Тук обаче той вдига бунт, провъзгласява се за император и прави опит да се възкачи на трона. По пътя за Адрианопол е предаден от своите съмишленици и ослепен по заповед на императора.

95. 1810a. Λέων ̓Αθανάτος – частно лице (последна четвърт на XI в.)

Съхранява се в Исторически музей – Асеновград, полеви инвентарен номер 74 от 26.07.2012 г. Открит е при археологически разкопки на Асенова крепост 2012 г. Размери: 27 (24,5) 2 мм, тегло 10,43 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, № 9.

Не са познати паралели.

Лице. Права фигура на св. Георги като воин. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а с лявата придържа щит, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис: Ο-Α-ΓΙ-Ο'|| Γ Є-ѠΡ-ΓΙ-Ο-.

Опако. Петредов метрически надпис:

+ | ΑΘΑΝΑ | ΤΟΝΛЄΟΝ | ΤΑCKЄΠΟΙC | ΜЄΜΑΡ | ΤVC

+ ̓Αθανάτον Λέοντα σκέποις με μάρτυς

Проблемът, който възниква от този текст, е относно термина ̓Αθανάτον – фамилно име ли е или е член на един специален корпус от византийската армия Αθάνατοι – безсмъртните (Oikonomides 1972, 332-333; Kühn 1991, 243-24). Дори да приемем, че е фамилно име ̓Αθανάτος, произходът му по всяка вероятност ще е свързан с този корпус.

Представеният печат има датировка в последната четвърт на XI в. Такова фамилно име не е познато и то обогатява просопографията на Византия с още едно. Подобни фамилни имена, свързани по произход с длъжности, са известни.

96. 1811a. Κωνσταντῖνος ̓Αλανός – втора половина на XI в.

Съхранява се в частна колекция. Произход – Асеновградско! Размери: 11-13 (11) 2 мм, тегло 2,63 г. Ядрото е малко и отпечатъкът не е добре центриран, което затруднява четенето. На лицевата страна първите два реда са неясни, но вероятно се отнася до инвокативен надпис. На опаката страна буквите са по-релефни, но последният ред е размазан и не може да сме напълно сигурни в прочита му.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, № 8.

Лице. Четириредов надпис:

ΘΚЄ | ROHΘH | TѠCѠ | Δ8'

Опако. Триредов надпис:

ΚѠN | ΤΟΑΛ<u>Α</u> | <u>N</u>Ѡ

Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δού(λῳ) Κων(σταντίνῳ) το ̓Αλανῷ

В колекцията на Дъмбъртън Оукс се съхранява непубликуван екземпляр (DO 58. 106. 2314), който с по-голяма сигурност може да се свърже с Константин Алан.

Лице. Права фигура на св. Георги, с дясната ръка държи копие, а в лявата щит, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис: **Θ-Γ-Є || Ѡ-Р-Г-І'.**

Опако. Петредов надпис:

+ΚЄR'Θ' | ΤѠCѠΔ'| ΚѠN ΑΛΑ | NѠ

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ούλῳ) Κων(σταντίνῳ) (τῷ) ̓Αλανῷ

Ако нашият прочит е коректен, то личност с такива имена е известна в наративните източници и е свързана с този регион. Отнася се до притежателя на съкровището от сребърни съдове при с. Величково, Пазарджишко – проедърът Константин Алан (Йорданов 2013 а, 521-535).

Името на магистър Константин Алан е съобщено през 1045 г. във връзка с войната на империята срещу Аплисфер (Абдул Севар), емир на Двин. За командващ византийската армия в Иверия е назначен вестархът Михаил Иасит. Негов помощник е магистър Константин Алан, който е изпратен срещу град Тивион (Двин) (Scylitzae 1973, 437. 37-39).

Ако двете информации се отнасят до едно и също лице, той ще е бил повишен в ранг на проедър след средата на XI в. Ако нашият печат е принадлежал на същия сановник, той е в качеството си на частно лице и ще се датира в третата четвърт на XI в. Следователно кореспонденцията на Константин Алан ще е била получена в крепостта Петрич (ако под Асеновградско се разбира крепостта Петрич) по едно и също време с тази на Апасий Пакуриани.

97. 1812в. Νικήτας ̓Αλανός – втора половина на XI в.

Съхранява се в РИМ – Ямбол. Намерен е през 2013 г. при разкопки в м. Малкото кале, с. Воден, Боляровско, където се намира малка, но добре запазена крепост с площ от ок. 1,0 дка, на 400 м източно от добре известния средновековен манастир. Към момента проучванията показват, че крепостта функционира в периода XI – XII век, като е унищожена вероятно при III кръстоносен поход. Обектът е изключително интересен и откритите луксозни материали – сграфито керамика, стъкло и др., показват, че вероятно се отнася по-скоро за византийски средновековен замък, а не за военен обект.

Размери: 18 мм, непълен, но добре съхранен отпечатък. Части от изображението и надписа не са отпечатани. Това затруднява цялостното четене.

Непубликуван.

Лице. Композиция от двама или трима военни светии в цял ръст насреща. Този в средата се подпира с дясната ръка върху дълго копие, а с лявата придържа щит, опрян на земята. Представеният вляво държи копие на рамо, а с лявата ръка по същия начин придържа щит, опрян в земята. От представения вдясно се виждат само контури от изображението.

Опако. Петредов надпис:

+ΑΓΙΟΙ | ΤϞ ΘϞR'.' | ΤЄNIKЄ | TONA . . | NO .

+̓Αγιοι τοῦ Θ(ε)οῦ β(οή) [θ(ει)] τε Νικέ[τ(αν)] τὸν ̓Α[λα] νὸν

Сред известните представители на фамилията Алани Никита е непознат[23].

[23] Липсва в статията за тази фамилия на проф. Зайбт – „Alanos" als byzantinischer Herkunfts- oder Familienname auf

98. 1816a. Θεόδωρος ̓Αμασειάνος − частно лице (последна четвърт на XI в.)

Намерен е в периферията на София на изхода на Цариградско шосе при хотел „Черна маца“, на гърба му. Там имало развалини от някаква стара постройка и параклис. Печатът е намерен заедно с този на севаста Ирина Комнина. От същите хора! Размери: 23-23 (21) 3 мм, тегло 9,42 г. Непълен отпечатък. Периферните букви са отрязани. Ядрото е било малко за матриците.

Непубликуван.

Лице. Петредов надпис:

. . . A . | . . C . PA . . | CMAKAITO| ΠPAKTЄ | A

+ГРАФ | ѠNCФРАГІ | CMAKAITO| ΠPAKTЄ | A

Опако. Четириредов надпис:

AMACIA | NϑTVГXA | NҬΘЄOΔѠ | POV

[+ Γρ]α[φῶν επι]σ[φ]ρα[γί]σμα καὶ τὸ(ν) πρακτέα ̓Αμασιάνου τυγχανει Θεοδώρου

+ Γραφῶν σφραγίσμα καὶ πρακτέα ̓Αμασιάνου τυγχανει Θεοδώρου

Надписът съдържа две интресни лигатури: на третия ред на аверса T+ O; и на третия на реверса: Є + I = Ҭ.

Теодор Амасиан е неизвестен от изворите. Засвидетелстван е чрез две групи печати. При едната е проедър, според екземпляр, съхраняван в колекцията на Археологическия музей при БАН (инв. № 47), а при другата е ректор (Jordanov 2011, no. 67). Нашият печат е метрически и представя Теодор като частно лице. Той най-вероятно е най-късният. Интересно е, че тук са намерени два печата, датирани приблизително по едно и също време. Що за манастир е имало там?

99. 1868a. Νικηφόρος Διογένης (последна четвърт на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 195. Намерен е при археологически разкопки в Преслав, обект „Владетелска църква-некропол”, квартал 151; квадрат 95, височина 135,040 м; в жълто-кафява сбита пръст до подравнено ниво в сграда IV, на 16.09.2014 г. Ръководител: гл. ас. д-р Мария Манолова. Размери: 21,5-22 (21) 4 мм, тегло 7,67 г. Добре центриран и пълен отпечатък. Повърхността му е нарушена и буквите не са отчетливи. Отчупен е отгоре. Висок релеф на изображението на Богородица.

*Непубликуван***.**

Няма точни паралели.

Лице. Бюст на Богородица, държаща медальон с лика на Христос пред гърдите си. Сигла: . . || ΘV.

Опако. Четириредов надпис:

+| NIKHΦO | PϑCФPA | ГICMATϑ | ΔIOГЄ | NOV

+Νικηφορου σφραγίσμα τοῦ Διογένου

В непубликуваната колекция на Г. Закос [BnF 971] и DO 551 3930; DO 55 1 3931 се съхраняват три екземпляра със същия текст, но без изображението на Богородица:

+| NIKH | ΦOPOV | CФPAГIC | . MA . – TOV | ΔIOГЄ | NOC | - . -

+Νικηφορου σφραγίσμα τοῦ Διογένου

Очевидно двете групи печати принадлежат на едно и също лице.

Датировката им е най-общо в последната четвърт на XI в. и собственикът им

byzantinischen Siegeln des 11. Jahrhunderts, изпратена ми в ръкопис.

би могъл да се идентифицира със сина на Роман IV Диоген (1068 – 1071). На неговата биография и поведение Ана Комнина посвещава няколко параграфа в глава IX по повод заговора срещу императора в 1094 г.

Никифор е син на императора Роман IV Диоген от брака му с Евдокия Макремволитиса[24]. Предполага се, че е роден между 1068 и 1071 г., когато баща му е бил император, както отбелязва Ана – „родени в Порфирата и затова се наричали порфирородени." Известно е също така, че след пленяването на Роман IV при Манцикерт в 1071 г. той обещал синът му (кой от двамата?) да се ожени за дъщерята на султана Алп-Арслан, която трябвало да приеме християнството. Новият император Михаил VII (1071 – 1078) веднага след възцаряването си им смъкнал червените сандали, строшил им златните венци и ги превърнал от императори в частни лица, нещо повече, заедно с майка им императрица Евдокия той ги заточил в Киперудския манастир на Босфора. След възцаряването си Алексий ги обкръжил с внимание не само заради страданията, които те претърпели, но и заради необикновената им сила и красота. За Никифор Ана отбелязва, че имал могъщо телосложение и с цяла глава се възвисявал над околните.

През 1081 г. двамата братя придружават императора в кампанията срещу Роберт Гискар. На състоялия се съвет преди битката при Дирахион (18 октомври 1081 г.) те вземат страната на младите пълководци, които посъветвали императора да влезе в битката, завършила катастрофално за византийците. Никифор е бил тогава около дванадесетгодишен.

Двамата братя участват и в похода срещу печенегите през лятото на 1087 г.

На свикания военен съвет преди да пресекат Хемус и да навлязат в Паристрион, те отново взимат страната на младите пълководци, които съветват императора да продължат похода, и отново резултатът е плачевен. Същата ситуация се повтаря преди битката при Дръстър през август 1087 г. По-старите пълководци съветвали да се отложи сражението и да се отправят в пълно въоръжение за Велики Пристлава и „от там да нападаме всеки ден скитите". Докато се водели тези разговори, Диогеновите синове като млади (на около 17 – 18 години) и още невкусили от ужасите на битките… извадили мечове и извикали: „Не се бой, царю! Сами, като извадим мечовете си, ще ги направим на късове". Това подтикнало императора да започне битката.

Косвена, а може би и пряка връзка може да се потърси между печата, намерен в Преслав, и следните събития. Преди решителната битка с печенегите при Дръстър императорът отделил шест души, а именно двамата синове на Роман Диоген …, поверил им охраната си и им заповядал да гледат само него… след поражението той (императорът) останал само с двадесет храбри конници, именно с Никифор, Диогеновия син… По време на бягството един скит настигнал отзад Никифор Диоген, искал да го удари. Самодържецът го видял и извикал "Гледай и назад, Никифоре". Диоген се обърнал бързо и ударил преследвача в лицето… По-късно императорът разправял, че не бил виждал никога у човек такава бързина и сръчност (ГИБИ, VIII 1971, 63-66).

Навярно Никифор Диоген е съпровождал императора до спасението в Голое и пристигането им в Берое.

Не е уточнено кога, но преди 1093 г. е назначен за дук на о. Крит. След завръщането си в Константинопол той организира заговор срещу императора и прави няколко неуспешни опита за покушение. Императорът заподозрял Никифор Диоген и за да научи подробности, извикал своя брат и велик доместик Адриан, женен за сестрата на Диоген,

[24] Сведения за живота му според Алексиадата и други източници вж. у Skoulatos 1980, no. 146, 233-237.

и му заповядал да покани Диоген в палатката си, да го разположи и да научи плановете му. Този опит на Адриан не дал резултат. Тогава императорът извикал при себе си Музак и му заповядал с оръжие и помощници да отведе Диоген от палатката на доместика, но да не му поставя окови и да не му причинява зло. Музак пристъпил към изпълнение на заповедта. Цяла нощ той увещавал и уговарял Никифор, но последният отговарял дръзко. Въпреки заповедта Музак решил да го подложи на мъчения и още в началото им Никифор не изтърпял и признал всичко (признанията му били записани от Григорий Каматир, наскоро назначен за секретар на императора. За него вж. тук при № 105). Участниците в заговора се оказали висши сановници, сред които и зетят на императора Михаил Таронит, тогава панхиперсеваст.

Никифор Диоген бил уличен, окован и изпратен на заточение, ослепен според Ана без знанието на императора, в деня на великите апостоли на 29.06.1094 г. По-късно бил опростен от императора и частично възстановен, но той се отказал от столичния живот, върнал се във владенията си, където се отдал на книжовна дейност, отначало слушал това, което му прочетат. Самата Ана заявява: „Аз, която не съм съвсем невежа в науката, и поради това успях да разбера какви великолепни са знанията на Диоген в теорията“. Не се знае кога е починал!

Кога е била получена кореспонденцията му в Преслав? Печатът е в качеството му на частно лице. Кога – дали след ослепяването или преди това, не можем да сме категорични. Тук са намерени печати на императора Алексий I Комнин, брат му Адриан, също като частно лице, при което би могло да се отнесат към пребиваването на тези лица в тази част на страната, а именно лятото на 1087 г.

100. 1868б. Θεόδωρος Δοβρομιρός (1070 – 1080)

Намерен е при разкопки на обект „Владетелска църква” във Вътрешния град на Преслав през 2013 г. с ръководител гл. ас. д-р П. Димитров[25]. За съжаление, е открит на рампата от спасителните разкопки във връзка с подпорната стена източно от „Владетелската църква“. Не е сигурно дали е от първия или от втория им етап, защото ползвахме една и съща рампа. По-вероятно е да е било от втория, което ще рече в квартал 151, квадрати 183-193. Размери: диам. 19,3 мм, деб. 4,3 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица, държаща медальон с лика на Христос пред гърдите си. Сигла: . . || ΘV.

Опако. Четириредов надпис:

+| ΘKЄR’Θ’ | ΘЄOΔOP’ | TOΔORP| . IPO

+Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Θεοδόρο το Δοβρ(ο)[μ]ιρο

Досега бяха известни печати на същия сановник в качеството му на вестарх (Jordanov 2009, III, nos. 387-394) и протопроедър (Jordanov 2009, nos. 529-536).

При новия екземпляр липсва титла. Следователно е в качеството му на частно лице. Кога – дали паралелно с горните печати, преди или след тях?

При всички случаи в Преслав е получена кореспонденция от Теодор Добромир, скрепена с три различни групи печати. Следователно адресатът на Теодор Добромир ще е пребивавал тук продължителен период от време, или Теодор Добромир е имал трайни интереси тук, защо не и владение! Един българин по произход да има владение в бившата българска столица!

[25] Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка.

101. 1874A. Δούκαινα Πατρίκια (XI в., преди 1067 г.)

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2010 г., п. инв. № 11. Размери: диаметър 18-20 (18) мм; дебелина 1,5 мм; тегло 3,14 г. Някога е бил пълен отпечатък. Сега повърхността му е зле съхранена и изличена. Идентифицирането правим по негов паралел.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

ΘKЄRo| HΘITH | CIΔOV | ΛHC

. KЄ . . | HΘITH | . IΔOV | ΛHC

Опако. Четириредов надпис:

ΠAT | PHKVAc | Δ8KЄ| NIC

ΠAT | PHK . . . | . 8 . . | . . .

Θ(εοτό)κε βοήθ(ε)ι τῇ σι δοῦλης Πατρηκύας Δουκενις

Поради необичайната палеография на някои от буквите и отсъствието на титли е затруднено датирането. То обаче не бива да надхвърля 60-те г. на XI в.

Любопитен въпрос е до кого в Плиска и Аква Калиде е писала Патрикия от фамилията Дуки. Дали до едно и също или различни лица? В Плиска до някой близък? Тук е изпращал своята кореспонденция и стратегът на Велики Преслав Андроник Дука (Jordanov 2009, nos.1393-1396). В Аква Калиде може би до някой близък, лекуващ се там!

102. 1885a. Εὐλόγιος Μωσῆς (XII в.)

Съхранява се в частна колекция в Москва (M-273). Закупен е от аукцион с информация, че произхожда от България. Размери: диам. 22 мм, дебелина 2 мм, тегло 6,6 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация. Алексеенко 2014, 407-414, № 4.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Сигла MP || ΘV: M(ήτη) ρ Θ(εο)ῦ

Опако. Четириредов надпис:

+| CΦPAΓIC | MAΔHMѠ | CЄѠCT8ЄV | ΛOΓI8

+Σφράγισμα δὴ Μωσέως τοῦ Εὐλογίου

На територията на съвременна България са намерени други три екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион.

Вместо фамилно име, Алексеенко предлага термина τοῦ εὐλογίου в превод на „благословен“ и допуска, че собственикът на печата е посетил някое свято място и е прибавил към името си този епитет – удостоен с благословение.

103. 1899A. Θεοδωροκάνος Κωνσταντῖνος (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Плиска. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад”- СЗ, кв. 160/4, дълб. 0,10 м в насипа от рампата на обекта, на 26.09.2012 г., п. инв. № 1599, ръководител Ст. Иванов. Размери: 22-23 (18) 4 мм, тегло 9,84 г. Пълен и отлично съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

+ ΘKЄ | ROHΘЄI| TѠCѠΔ8| -ΛѠ-

Опако. Четириредов надпис:

KѠN | TѠΘЄO | ΔѠPOKA| -NѠ-

+ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κων(σταντίνῳ) τῷ Θεοδωροκάνῳ

104. 1907a. Καλοψύχος Παντολέον (последна четвърт на XI в.)

Намерен е по време на археологическите разкопки в Аква Калиде през 2014 г. ПИН АК 024/14 – кв. – А 1, дълб. 31,76. Размери: диаметър 14/ 17 (13) мм; дебелина 2/3 мм; тегло 3,68 г. Добре центриран, но зле съхранен екземпляр. Покрит с дебела корозия. Непочистен. Идентифицирането на изображенията и разчитането на текста правим чрез привлечения паралел.

Непубликуван.

Паралели: На аукциона Gorny & Mosch, no. 215 от 40.10.2013 г. под № 1188 е представен великолепно съхранен екземпляр, отпечатан чрез един и същи булотирион с нашия. Чрез него разчитаме нашия моливдовул.

Лице. Бюстово изображение на Богородица Оранта с нимб, мафорион и химатион насреща. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни над вдигнатите ѝ в оранс ръце титули: MP || ΘV.

Около изображението кръгов надпис: +ΘKЄR’Θ’ΠANTOΛЄONT’.

Опако. Бюст на св. Пантелеймон с нимб, къдрави коси и голобрад, представен насреща. Държи пред себе си медицински инструменти. От двете му страни надпис: O-ΠA-NT-Є || Λ-ЄH-MO-N.

Около изображението кръгов надпис: TѠKAΛOΨVXW

+Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Παντολέοντ(ι) τῷ Καλοψύχῳ

Такова фамилно име е непознато в наративните източници. На аукцион Munz Zentrum 94 (13 – 15.05.1998 г.) no. 939; SBS, 8, 2003, 239 е бил предложен великолепно съхранен печат на Йоан Калопсихос, протоспатарий, съдия на хиподрома, Селевкия и Тарс. Датира се във втората четвърт на XI в. Той би могъл да е родственик на Пантолеон – брат или баща!

105. 1908a. Γρηγόριος Καματηρὸς (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Добрич, № I 5542. Неизвестен произход, но според издателя му е от област Добрич. Размери: диаметър на ядрото 23,5-13,1 мм; на вътрешния кръг 17 мм; тегло 3,43 г. Половинка от някога отличен отпечатък.

Публикация: Valeriev 2014, in print.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на Младенеца на нейните гърди. Над вдигнатите в оранс ръце титули: . . || ΘV : [M(ήτη)ρ] Θ(εο)ὺ

Опако. Четириредов надпис:

+ | ΘKЄR’Θ’ | ΓPIΓOPI . | TѠKA . . | THP .

+ Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Γριγορί[ῳ]τῷ Κα[μα]τηρ[ῷ]

Григорий Каматир е засвидетелстван чрез печати и в наративните източници. Трудно е да се каже кога се датира печатът му. Намирането му в Добричка област би могло да се свърже с похода на Алексий I в Североизточна България през лятото на 1087 г. В 1094 г. той е секретар на императора. Възможно е да е бил аташиран към императора и в по-ранния период.

106. 1941a. Μανουὴλ Κομνηνὸς Δούκας (XII в.)

Съхранява се в ГИМ – Асеновград. Предаден е от Иван Цаканков, намерен е в местността Св. Петка под Асеновград. Размери: 19-38 (30) 3 мм. Половинка от някога неособено сполучлив отпечатък.

Непубликуван.

Паралели: Cheynet-Theodoridis 2010, no. 107; Cheynet, Gokyildirim, Burgulru 2013,

no. 7.66. Екземплярите са отпечатани чрез един и същи булотирион с нашия.

Лице. Част от права фигура на св. Теодор, вижда се щитът, който е опрян в земята. От надписа: . . . . . || Δ-WP-OC = ὁ (ἅγιος) Θεό δωρος

Опако.Четириредов надпис:

+| MAP . . . | MAN . . . . | Ko . . . . . | KA . . . .

+ Μάρτ[υς] Μαν[ουὴλ] Κο[μνηνοδού]κα[ν σκέπ(οις)]

Досега бе известен печат от същото лице и със същия текст, но с изображение на св. Меркурий на лицевата страна.

107. 1963А. Θεόδωρος Λαγωδιάτης ? или Λαγωμάτης ? (втора половина на XI в.)

В частно писмо колегата Н. Шаренков ме информира, че при разкопки в Поморие в притвора на малка църква е бил намерен саркофаг с името на Теофилакт Лагоматис. Това поражда съмнения в досегашния прочит на фамилното име върху печата, който не е добре документиран, липсва му илюстрация и е прегледан набързо в частна колекция. Възможно е наполовина запазената М да е разчетена като Δ. Също така е възможно печатът да произхожда от Поморие, откъдето същият колекционер притежаваше двадесетина печата. Изводът, който може да се направи, е, че двамата Теодор и Теофилакт Лагоматис са родственици. Теофилакт би могъл да е получател на кореспонденцията, скрепена с печата на Теодор Лагоматис, а разкритата малка църква би могла да е на фамилията Лагоматис, ползвана и като семейна гробница.

108. 1977. Μηχαὴλ Μοναστρᾶς (краят на XI в.)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав, п. инв. № 111/2013. Намерен е при разкопки на обект „Владетелска църква", сектор Изток на рампата, на 21.04.2013 г. Размери: 15,1-17 (15) мм, тегло 3,22 г. Добре центриран отпечатък, но зле съхранен. Пробит е в средата, и по-точно върху лицето на архангела, и вероятно е носен като накит?

Непубликуван.

Паралели: Jordanov 2009, nos. 1975-1977. Четирите екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

За личността на Михаил Манастър вж. Jordanov 2006, nos. 418-419.

Лице. Бюст на Архангел Михаил с владетелски инсигнии. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо с кръст. Вдясно титул Мх.

Опако. Триредов надпис:

+ MxH | oMoNA | CTPAC

+ Μηχ(αὴλ) ὁ Μοναστρᾶς

Това е първият екземпляр, намерен при разкопки, следователно – в сигурна среда. Не е изключено някой от останалите три да е също от Преслав. Намирането на печата в Преслав е навярно във връзка с похода в 1087 г.

109. 2008а. Απάσις Πακουρίανος (частно лице, трета четвърт на XI в.)

Съхранява се в Исторически музей – Асеновград, инв. № 209. Размери: 17-18 (15) 2,5 мм, тегло 4,83 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. Намерен е при разкопки на Асенова крепост през 2008 г., на източната тераса, която се намира на юг от голямата крепостна църква „Св. Богородица Петричка" и на изток от Феодалния замък. На този терен се проучи жилищна сграда № 10. Тя е изградена в Г-образно изсечена скала от запад и север. От изток и юг са изградени каменни зидове, фундирани в скалата.

Има четириъгълна форма с размери: дълж. 3,75 м и шир. 3,50 м. Входът е от юг. Няма данни дали жилището е едноделно или се развива в северна посока, тъй като теренът не е проучен. Вероятно жилищната сграда е двуетажна, аналогично на всички досега проучени в крепостта. Скалната основа е включена в долния етаж, който е служил за стопански цели, докато истинската жилищна площ се е развивала на горния етаж. В северозападния ъгъл, изсечен в скалата, върху скалната основа бе намерен въпросният печат. Тук стратиграфията е изцяло нарушена и находките са смесени от IV – VI в. до XI – XII в.

Публикация: Морева, Басамаков 2013, 123-129; Йорданов, Морева 2013, № 4.

Паралели: 1. На аукциона Gorny Mosch 208 от 16 – 17 октомври 2012 г. под № 2850 е бил предложен друг моливдовул на същия Апасий Пакуриани. Закупен е бил за колекция Wassiliou-Seibt (Wien) (no. 454).

2. На аукцион Schenk-Behrens (Essen), Sale (2 – 4 December 1992) под № 792 е бил предложен друг печат на Апасий Пакуриани. В момента е в Мюнхен (Staatliche Münzsammlung, coll. Zarnitz no. 433).

3. Друг екземпляр се съхранява в Атина (coll. Doukas; Hypermachos 148). Печатът идва от Македония от колекцията на Tsolozides, no. 129.

4. Друг екземпляр се съхранява в колекцията на Дъмбъртън Оукс и навярно идва от Истанбул (DO 55.1.3211).

Лице. Допоясно изображение на Богородица Оранта с медальон на Исус Христос. Над вдигнатите ѝ в оранс ръце титули: Μ || Θ.

Опако. Петредов хоризонтален надпис:

ΘΚЄR’Θ’| ΤΟΝΑΠΑ | CINTON | ΠΑΚ8PI | ANON | -.-

Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τόν Απάσιν τόν Πακουρίανον

Всички те са отпечатани чрез един и същи булотирион, но имат различна степен на запазеност. Датират се в 60 – 70-те години на XI в. и биха могли да се идентифицират с личността на Апасий Пакуриани, посмъртно ктитор на манастира „Св. Богородица Петричка”, днес известен като Бачковски манастир. Той е брат на основния ктитор Григорий Пакуриани – севаст и велик доместик на европейските войски на Византийската империя.

110. 2008б. N., Πακουρίανος (трета четвърт на XI в.)

Съхранява се в колекцията на ГИМ – Асеновград. Предаден е в музея от Иван Цаканков от Асеновград. Моливдовулът е намерен в землището на с. Червен, Асеновградско. Размери: диам. 24 мм (22), деб. 3,5 мм, тегло 13,22 г. Непълен и зле съхранен отпечатък, особено реверсът, където след втория ред има пълна несигурност.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на св. Георги като воин с копие и щит. От двете му страни вертикален надпис: Θ-ГЄ-Ѡ-Р || Г-ОІ-С: ῾Ο ἅ(γιος) Γεώργιος

Опако. Шестредов надпис:

+ΚЄR’Θ’| ΤѠCѠΔ8’ | . . . . APΙ .| . ѠΠΑΚ8PΙΑ | . . . ΛΙCΤ | . ΑЄΦΟ

+Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) ᾽Αβελ γαρι π . . . .

Поради лошата запазеност на екземпляра и необичайната конструкция съм затруднен в прочита на текста. На третия ред е изписано личното име. От запазените букви би могло да се допусне арабското име Абелгарип. На четвъртия ред е изписано като че ли фамилното име Пакуриани. На петия и шестия ред са изписани неговата титла и длъжност! Очевидно е, че някой по-добре съхранен екземпляр ще реши въпроса.

111. 2063a. Τζιντζιλύκης Λέων (втора половина на XI в.)

Съхранява се в РИМ – Добрич, инв. № I 1299. Неизвестно местонамиране, но навярно някъде в Североизточна България. Твърде възможно – Силистра. Размери: диаметър на ядрото 14,16 мм; на вътрешното поле 11 мм; тегло 3,39 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Valeriev 2013, 287-299, № 6.

Лице. Бюст на св. Георги, държи копие в дясната ръка и щит в лявата ръка. Вертикален надпис в две колони: Θ-Γ Є-O || P-ΓI-O’ : ῾O ἅ(γιος) Γεόργιο(ς).

Опако. Четиредов надпис:

+ KЄR’Θ’| ΛЄONT’| TOTZHM | TZIΛϑK’

+K(ύρι)ε β(οήθει) Λέοντ(ι) το Τζημτζιλύκ(η

112 – 113. Τρικιποδίνα ῾Ελένη (XI в.)

2068. Съхранява се в колекцията на НИМ – София, инв. № 31508. Закупен е от жител на гр. Русе. Размери: 15 – 16 мм, тегло 3,97 г. Отпечатъкът не е добре центриран, но все пак е отчетлив.

Публикация: Jordanov 2006, no. 729; Jordanov 2009, no. 2068; Пенчев 2013a, 277-279, № 1.

2068a. Съхранява се в колекцията на НИМ – София, инв. № 49936. Постъпил е през 2010 г. от същото лице и навярно произхождат от едно и също място. Размери: 15 – 17 мм, тегло 4,61 г. Непълен отпечатък, отворен по линията на канала и покрит с окиси. Препечатан е върху по-стар екземпляр.

Публикация: Пенчев 2013a, 277-279, № 2.

Лице. Бюст на Богородица Оранта без медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце титули: M || Θ: M(ήτηρ) Θ(εοῦ).

Опако. Петредов надпис:

+ KЄR’Θ’ | ЄΛЄNI | THNTPI | .OΛI. | NA

+ KЄR’Θ’ | ЄΛЄNI | THNTPI | . IΠOΔI | . A

. . . . . | . Λ . NI | THNTPI | KIΠOΔI | N :

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) ῾Ελένι τὴν Τρι[π]ολί[τ(ι)]να

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) ῾Ελένι τὴν Τρικιποδίν(α)

Очевидно моят прочит следва да бъде коригиран. Екземплярът е зле съхранен, прегледан от мен за кратко време заедно с други стотина екземпляра и документиран само с прерисуване. Към описанието съм се върнал години по-късно.

Дали екземплярите са от различни булотириони, не можем да бъдем категорични. Вторият екземпляр е препечатан. Все пак при него липсва последната буква A, вместо нея е гравиран орнамент **:**. Дали това не е същият булотирион, върху който е била повредена последната буква и заменена с двоеточие?

Фамилното име Трикиподина е непознато.

114. 2071a. Φιλάγρης ῾Ιωάννης (трета четвърт на XI в.)

Намерен е при разкопки в Аква Калиде през 2010 г., п. инв. № 14. Размери: диаметър 26-27 (19) мм; дебелина 2 мм; тегло 11,12 г. Добре центриран, но непълен и зле съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис:

CΦPA | ΓICTYΓ | XANѠ

Опако. Триредов надпис:
ΙѠΦ | ΙΛΑΓ | ΡΗ
Σφραγὶς τυγχάνω Ἰω(άννου) Φιλάγρῃ
Йоан Филагри е неизвестен от другаде. В колекцията Orghidan е включен печат на проедъра Андроник Филагри (Laurent 1952, no. 115). Те се датират по едно и също време и навярно са родственици.

115. 2095a. Βασίλειος – частно лице от края на XI в.

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 106. Сектор Изток – кв. Д 15, от депо. Размери: диаметър 17 (14) мм; дебелина 2 мм; тегло 1,98 г. Фрагмент около половинка от някога добър отпечатък.

Непубликуван.

Паралели: Wassiliu-Seibt 2011, no. 369a.

Лице. Триредов надпис:
. . ΡΑ | . СΦΡΑ | . ΗZѠ
Опако. Четириредов надпис:
ΚЄ . . | ΓϑС , , | СΗΛ . | - О . -
[+Γ]ρα[φ(ὰς)] σφρα[γ]ήζω κὲ [λό]γους [Βα]σηλ[ί]ο[υ]

116 – 117. Εὐστάθιος (XI в.)

2114a. Съхранява се в колекцията на РИМ – Силистра. Намерен е при археологически разкопки в Силистра през 2007 г., п. инв. № 4810. Размери: 15-18 мм, тегло 4,41 г. Пълен и добре съхранен отпечатък. Част от периферията е отчупена.

Публикация: Пенчев 2012, 143-147, № 1.

2114б. Съхранява се в колекцията на РИМ – Силистра. Намерен е при археологически разкопки в Силистра през 2007 г., п. инв. № 4811. Размери: 15-17 мм, тегло 4,01 г. Добре центриран и пълен отпечатък. Ядрото е било некачествено, със запазена лейка. Моливдовулът е пробит и навярно е висял от документа.

Публикация: Пенчев 2012, 143-147, № 2.

Двата моливдовула са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Лице. Бюстово изображение на Богородица Оранта. Не носи медальон на гърдите си. Над вдигнатите в оранс ръце титули: Μ || Θ.

Опако. Четириредов надпис:
+ ΚЄ | R’Θ’ЄV | ҬΑΘΙ | Ѡ
+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Εὐσταθίῳ

Датировката на печата според иконографията на Богородица и най-вече лигатурното изписване С+Т=Ҭ е в края на XI в. Издателят на екземплярите търси връзка между тях и вече известния моливдовул на Евстатий като частно лице, намерен също в Силистра (Jordanov 2009, no. 2114).

Би могло да се допусне, че двете групи печати са на едно и също лице. Макар че аз намирам хронологически различия в тях. Тези с Богородица са по-късни. Разсъжденията на издателя на печатите, че са принадлежали на някой знатен жител на Дръстър, който можел да си поръча приживе два различни булотириона, противоречат на предназначението на печатите. Там, където днес ги намираме, означава, че там е била получена кореспонденцията, скрепена с печата, а не че се е намирал техният притежател!

118. 2132a. =3130. Θεόδωρος – частно лице от втората половина на XI в.

Съхранява се в колекцията на РИМ – Шумен, инв. № 15576. Преди това – в колекцията на В. Станков от Батак. Намерен е в землището на с. Тополово (община Асеновград), на 18 км от Асеновград по пътя за Кърджали. Съседни населени места са: на изток Новаково, на запад – Горнослав, на север – Долнослав и на североизток – Леново. Размери: 25-30 (26) мм, тегло 10,79 г. Добре центриран и добре съхранен отпечатък. Някои от началните букви са изтрити или неотпечатани.

Публикация: Jordanov 2009,III, no. 3130 (екземплярът само е документиран); Йорданов, Морева 2013, № 6.

Лице. Двама прави военни светии насреща, в дясната си ръка държат копия на рамо, а в лявата щит, опрян в земята. В полето отдясно вертикален надпис Θ-Θ-Є-O-ΔѠ . . Отляво само отделни букви: Θ-. . . Навярно се отнася до св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат.

Опако. Петредов надпис:

+| XAPIN | ΑΘΛΙΤΑΙ | TON . VNO | NIMONΔ. | TЄ

+ Χάριν, ᾽Αθλήται, τὸν [σ]υνονιμον δ[ο]τε

„Закрилници, дайте милост на този, който името ви носи!“

119. 2136а. Ἰσάχ – частно лице (XI в.)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав, п. инв. № 100/2013. Намерен е при разкопки на обект „Владетелска църква”, сектор Изток, кв. 162-114, на 20.04.2013 г.

Размери: 35-35 (30) 5 мм, тегло 21,35 г. Добре центриран и пълен отпечатък, прояден от корозия.

Непубликуван.

Не са ми познати паралели.

Лице. Права фигура на св. Теодор. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис:

O-A-Γ-I-O’||O- . . - ΔW-. . . : ῾Ο ἅγιο(ς) Θ εό δω ρος

Опако. Композиция. В горното поле полегнал знак S. Под него ICAX и долу – Θ –.

На този етап допускаме, че се отнася до някой си Исах – арабин по произход!

120. 2146а. Ιωάννης – частно лице от втората половина на XI в.

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 101. Сектор Изток – кв. F 14, дълб. 1,47 м от котата. Размери: диаметър 11-14 (12) мм; дебелина 3,5 мм; тегло 3,36 г. Ядрото е било нестандартно със съхранен отливък, поради което отпечатъкът е пълен и качествен, въпреки малките размери на ядрото.

Непубликуван.

Лице. Бюст на св. Йоан насреща. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: o - . Ѡ - o || K-AΛ- RT : ῾Ο ἅ(γιος) ῾ Ιωάννης ὁ Καλ(υ)β(ίτες).

Опако. Петредов надпис:

+ OMѠ | NVMϞN || TITHNRO | HΘЄIAN | NЄMЄ

῾Ομωνιμοῦντι τὴν βοήθειαν νέμε

В този печат основната интрига е епитетът на св. Йоан: ὁ Καλ(υ)β(ίτες). Среща се за пръв път в находките от България и в няколко находки извън страната[26].

[26] Обърнах се за информация към моя колега Джон Котцони, който от дълги години работи по проект – религиозни

121. 2155a. ’Ιωάννης (XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 48. Намерен е при разкопки на административната сграда (архив) в сектор СЗ, кв. 26, на дълбочина 1,20 м, в горял пласт, на 05.10.2011 г., ръководител Т. Михайлова. Размери: 26-28 (23) 3 мм, тегло 9,58 г. Голямо разлато и деформирано ядро. Отпечатъкът е непълен или почти изтрит. Възстановяването на текста правим по известните паралели.

Непубликуван.

Лице. Равнораменен кръст, заемащ цялото поле на изображението. Срещу всяко рамо е гравирана по една малка сфера. Между раменете е изписан следният текст:

CTP’C – CΦP || ΓHC – MOI

. . P’C – C . . || . . . – MOI

Опако. Изображението на равнораменен кръст като по-горе. Между раменете му е продължен надписът:

ΦV–ΛAΞ || IѠA–NOV

. .–ΛAΞ || . Ѡ . – . . .

= Στ(αυ)ρ(ὸς) σφρ(α)γὴς μοι (καὶ) φύλαξ ’Ιωάννου

122. 2165a. Κωνσταντῖνος – частно лице (втора половина на XI в.)

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 100. Сектор Изток – от кв. Е 15, дълб. 1,62 от кота 34,86. Размери: диаметър 12-13 (11) мм; дебелина 3-4 мм; тегло 3,05 г. Пълен, но зле съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели: Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион, са намерени в Поморие и Созопол (Jordanov 2009, nos. 2164-2165).

Лице. Бюст на неидентифициран военен светия. В дясната ръка държи копие, а в лявата щит.

Опако. Триредов надпис:

KЄR’Θ’| .. CѠΔ’ | KѠN

K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τῷ] σῷ δ(ούλῳ) Κων(σταντίνῳ)

Въпросът, който възниква, е до кого в тези три селища (Созопол, Анхиало, а сега в Аква Калиде) е писал Константин. Тъй като разстоянията между тях не са големи, би могло да се допусне, че става дума за едно и също лице, което се е придвижвало. Не е изключено да се отнася и до различни лица.

123. 2168a. Κωνσταντῖνος – частно лице (краят на XI в.)

П. инв. № АК 142/13. Намерен е при разкопки на Аква Калиде на 09.08.2013 г. – кв. 5, дълб. 3,00 м. Размери: диаметър 18-20 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Паралели: В непубликуваната колекция на Закос се съхранява друг екземпляр, навярно отпечатан чрез същия булотирион (Wassiliou-Seibt 2011, no. 509).

Лице. Триредов надпис:

+ΓPA | Φ’XAP | ATON

Опако. Четириредов надпис:

изображения върху византийските печати. До този момент той е обработил 11 234 печата, от тях само 4 имат това изображение.

SΛOГ | ϐCKѠ | NCTAN | TIN’
+Γραφ(ὰς) χαράτ(τ)ον (καὶ) λόγους Κωνσταντίν(ῳ)

124. 2175A. Λευθεέριος (XI в.)

Съхранява се в частна колекция. Произход неизвестен. Размери: 13-14 мм, тегло 3,93 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис:
+KЄ| ROHΘЄI | TѠCѠ
Опако. Триредов надпис:
- . - | ΔϐΛѠ | ΛЄVΘOЄ | PIѠ
+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λευθερίῳ

125. 2215a. Νικόλαος – частно лице (краят на XI в.)

Намерен при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 103. Сектор Изток – кв. Д 16, дълб. 1,56 м от котата. Размери: диаметър 18/19 (15) мм; дебелина 3 мм; тегло 5,68 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:
+ΠPA | ΞЄIC | CΦPA | ΓIZ
Опако. Четириредов надпис:
KAI | . PAΦ . | . IKO . | AOV
+Πράξεις σφραγίζ(ω) καὶ [γ]ραφ[ὰ(ς) N]ικο[λ]αου

125 a. 2216a.

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери диаметър 19 – 22 (21) мм, дебелина 3 мм; тегло 5,73 г. Добре центриран и сравнително пълен отпечатък. Части от матриците не са излезли. Посока на печатите като при монетите ↑↓.

Непубликуван.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано: +KЄROHΘITѠ . . ΔOVΛѠ
В средата патриаршески кръст върху постамент от три стъпала.

Опако. Четириредов надпис:
-.- | +ΘKЄR | . HΘЄI | TѠCѠ . | ΠAV . . | - . -
+ K(ύρι)ε βοήθ(ε)ι τῷ σῷ δούλῳ
+ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δ(ούλῳ) Παύ λῳ

126. 2235A. Монограмен печат на Антроник (VI – VII в.)

Намерен е при разкопки на крепостта Калиакра през 2011 г. с ръководител доц. д-р Б. Петрунова

Публикация: Петрунова и др. 2012, 455-457.

Лице. Бюст на Богородица с нимб, мафорион и химатион, държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца. Вместо титули от двете ѝ страни е гравиран по един кръст.

Опако. Кръстообразен монограм (Jordanov 2009, pl. II. 7), съдържащ името Антроник.

Името Антроник навярно е арменско. Кой е този Антроник, нямаме информация.

За съжаление, печатите от този период предлагат само едно име, което е недостатъчно за издирване в писмените източници.

Очевидно той е свързан с българските земи през разглеждания период, тъй като е изпратил най-малко две свои писма или разпореждания до неизвестен за нас адресат, единият от които пребиваващ в Калиакра.

127. 2298a. Λέοντιος (V – VI в.)

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Бургаско! Размери: 23-23 (21) 3 мм, тегло 12,53 г. Добре центриран, но зле съхранен екземпляр.

Непубликуван.

Лице. Вижда се част от крилете на орел.

Опако. Кръстообразен монограм (Zacos 1972, pl. 237 305).

128. 2444. Ἀρσένιος (V – VI в.)

Съхранява се в частна колекция (Панов), инв. № 394. Използвано е ядро с четириъгълна форма с размери 21 х 18 мм. Отпечатъкът от матрицата е овален (16-18 мм).

Публикация: Стоименов 2012, № 1.

Лице. Изображение на обикновен кръст, повредено от пукнатина по дължината на канала.

Опако. Блоков монограм, образуван от буквите А, Р, Н, Е, и С долу вляво. Отгоре следи от изображение на равнораменен кръст.

При този тип моливдовули четенето на имената на техните собственици невинаги е сигурно и предполага многовариантност. Предлагам два варианта на разчитане на личното име: Арсений (Αρσένιος), ако името започва от лявата буква А, или Нарсес (Νάρσες), ако началото е носещата (централна) буква N.

Моливдовулът е неизвестен в литературата. Подобен монограм, но с латинско изписване на буквата „с", има върху моливдовул от Берлин – Arsenii (Sode 1997, № 469).

129. 2445. Марсенций (VI – VII в.)

Съхранява се в частна колекция (Панов), инв. № 392. Размери: на ядрото – 19 мм, на матрицата – 11 мм, дебелина – 1 мм. Много добро състояние.

Публикация: Стоименов 2012, № 2.

Лице. Бюст на св. Богородица с линеарен нимб, мантия и мафорий. От двете ѝ страни, над раменете, са изобразени два кръста.

Опако. Блоков монограм в линеарен кръг, съставен от буквите M, A, R, N и T. Над него е изписана буквата S, а отдолу – I.

И тук са възможни най-малко два варианта на разчитане на името. Ако началото е централната буква M, то предположителното развързване е латинско изписване на личното име Marsentii (Марсенций). Съществува и по-малката вероятност, ако името започва от лявата буква А – то тогава да е Artemius.

Печатът е неизвестен в литературата и няма познати паралели.

130. 2446. Матей Филипополис (V – VI в.)

Неясен по предназначение предмет. Съхранява се в Исторически музей – Асеновград, инв. № 2256. Открит е при археологически разкопки на Асенова крепост

през 2008 г. Представлява правоъгълна плочка с размери: дълж. 23 мм, ширина 18 мм и дебелина 6 мм, тегло 20,50 г. Отпечатъкът е добър. Условно приетата лицева страна е отлично отпечатана с висок релеф. Навярно това е горната матрица, върху която е нанесен удар при отпечатването. Опаката е добре центрирана, но отпечатъкът е слаб и плитък. Някои букви или не са излезли, или са изтрити.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, 234, № 16.

Лице. Кръстообразен монограм, в основата на който е буквата А, на върха Y, вляво М, вдясно Е. В средата О или Θ. Ако приемем, че в средата е изписано Θ, би могло да се прочете името ΜΑΘΕΟΥ. Възможни са и други варианти!

Опако. Триредов надпис:

+ ΦΙΛΙ | ΠΠΟΥ | . Ο .

+ Φιλιππου[π]ο[λ(εως)]

Предназначението на този отпечатък е неясно. Липсва канал за шнура, за да е висяща пломба. Теглото му от 20,50 г го приближава към това на пет солида (5 х 4,4 г) със съответната износеност, при което възниква въпросът не е ли тегловна мярка! Формата на плочката не е правоъгълна, а като че ли е случайно парче, върху което е изпробван булотирионът. Дори и да е така, отпечатъкът е необичаен. На горната (лицева) страна е изписано личното име, а на опаката – името Филипопол! В какъв контекст, че Матей е от Филипопол, или пък се отнася до епископ на Филипопол?

131 – 132. Анонимен печат с метрически текст (краят на XI в.)

2460А**.** Намерен е при археологически разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 105 – кв. F 17, дълб. 0,86 от котата. Размери: диаметър 12-14 (11) мм; дебелина 3-4 мм; тегло 3,63 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

+ЄК | ΤΗCΓΡΑ | ΦΗCVO | HCON’

Опако. Четириредов надпис:

OV | CΦΡΑ | ΓΙCΠЄ | ΛѠ

+᾽Ек τῆς γραφῆς νόησον οὗ σφραγὶς πέλω

2460Б. Съхранява се в частна колекция. Произход – Асеновградско! Размери: 15-16 (11) 3 мм, тегло 5,04 г. Добре центриран и пълен отпечатък, но някои от буквите са размазани или покрити с корозия. Това затруднява цялостното четене.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, № 13.

Лице. Четириредов надпис:

+ЄΚΤΗC | ΓΡΑΦΗC | NOЄI или HCONT’

Опако. Четириредов надпис:

OV | CΦΡΑ | ΓΙCΠЄ | -ΛѠ-

+᾽Ек τῆς γραφῆς . . . . . οὗ σφραγὶς πέλω

133. 2537б. Анонимен печат (XI в.)

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 97. Сектор Изток – кв. Д 15, дълб. 2,11 м от котата. Размери: диаметър 15-16 (14) мм; дебелина 3 мм; тегло 6,05 г. Добре центриран, но захабен екземпляр. Идентифицирането му правим по вече известни паралели.

Непубликуван.

Лице. Благовещение. Архангел в ход наляво. Нечетлив надпис в дясното поле. При

по-добре съхранени екземпляри е изписано: . . . || XЄPЄ - SXA – PIC - MЄ - N : Χε(ῖ) ρε (καὶ) χαρισμέν(η)

Опако. Шестредов надпис:

+KЄ | ROHΘЄI| TѠNRϑΛ . | NONTAΔI | ЄMЄΔIS | . .

+ K(ύρι)[ε] β(οήθει τῶν βουλ[ώ]νοντα δ[ι] ἐμὲ δι(καί)ως

*Паралели***:** От територията на страната са намерени други 5 екземпляра в Мелница (Jordanov 2009, nos. 2536-2537, 2539); Поморие 2537A (Jordanov 2009, no. 2537A) и Добри дол (Jordanov 2009, no. 2538).

Интересно е до кого в посочените селища, а сега и в Аква Калиде, е писал този анонимен автор. Разбира се, за получателя или получателите на кореспонденцията му той не е бил анонимен.

134. 2547a. Анонимен иконографски печат – трета четвърт на XI в.

Съхранява се в ИМ – Асеновград, инв. № 2344. Намерен е при разкопки на крепостта Воден. Размери: 15/2 мм, тегло 3,80 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на военен светия, в дясната ръка държи копие, а в лявата – щит.

Опако. Бюст на военен светия, в дясната ръка държи копие, а в лявата – щит.

135. 2559; 2585. Анонимен иконографски печат с контрамарки (XI в.)

Допълнителна информация:

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. При № 2585 бе документирана контрамарка, нанесена на аверса върху дясното рамо на Христос. Оказа се, че контрамарка съществува и при № 2559, но различна от № 2585. При първия екземпляр са изписани арабските цифри (١٨٨ =188), докато при втория те са (٨١ = 81). В интернет попаднах на трети екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион и контрамарка (٨١ = 81).

Как да си обясним това? За пръв път срещам подобна практика. Очевидно, контрамарката не е част от булотириона. Тя е нанесена по-късно и се отнася до разлчни контрамарки, съдържащи различни цифрови стойности. На този етап нямам разумно обяснение, освен че кореспонденцията, скрепена с печата, е минавала през някакво гише или инстанция, носещи съответен номер 81 и 188. Навярно лицето, стоящо зад анонимния печат, се е намирало в арабска територия, откъдето е изпращало своята кореспонденция до неизвестен получател в дн. България, и тази кореспонденция е била контрамаркирана, узаконявана чрез контрамарка. Така, както днес върху марката на писмото се отпечатва името на станцията, откъдето тръгва кореспонденцията.

136. 2562a. Анонимен иконографски печат (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на НИМ – София, сбирка „Нумизматика и сфрагистика", инв. № 49937. Неизвестен произход. Добре центриран и пълен отпечатък. Сега е окислен, прегънат и след изваждането му от земята в ново време е бил изправен. Размери: 19-21 мм, тегло 5,09 г.

Публикация: Пенчев 2013, 199-201, табл. XXIX, 6.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с нимб, мафорион и хитон. На гърдите си носи медальон с Младенеца. Над вдигнатите в оранс ръце титули: M-P || ΘV.

Опако. Бюст на свети Никола с нимб и архиерейско облекло. Не се вижда дясната

благославяща ръка, в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: Ⓞ-NI- .. || .-A-O.

137. 2562б. Анонимен иконографски печат (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на НИМ – София, сбирка „Нумизматика и сфрагистика", инв. № 49938. Неизвестен произход. Добре центриран и пълен отпечатък. Сега е полуизтрит и окислен. Размери: 15-17 мм, тегло 4,79 г.

Публикация: Пенчев 2013, 199-201, табл. XXIX, 7.

Лице. Бюст на Богородица с нимб, мафорион и хитон. Подробности не личат. Не са запазени и титулите.

Опако. Бюст на свети Йоан Кръстител с нимб и брада, насреща. Ръцете му и подробности от облеклото не се виждат.

138. 2586б. Анонимен иконографски печат от края на XI в.

Намерен е при археологическите разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 95 – кв. В 6, дълб. 1,46 м от кота 34,86. Размери: диаметър 30-31 (28) мм; дебелина 2 мм; тегло 13,10 г. Счупен е на две части и слепен, навярно при консервацията. Отпечатъкът на лицевата страна е непълен. Не е излязъл надписът отдясно на светията. Отпечатъкът на опакото е пълен и добре съхранен.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на св. Теодор Тирон. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис: . . . . || O-TH-Pѡ-N : [῾Ο ἅ(γιος) Θεό(δωρος)] ὁ Τήρων.

Опако. Права фигура на св. Теодор Стратилат насреща с нимб, ризница и броня. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата държи меч в ножница, опрян в земята. От двете му страни вертикален надпис: Ⓞ-ΘЄ-O-Δѡ-PO-C || o-҂PA-TH-ΛA-T-H-C : ῾Ο ἅ(γιος) Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης

Изображението на св. Теодор Тирон не е добре съхранено и не подлежи на коментар. Това на св. Теодор Стратилат е добре съхранено и свидетелства за голямата опитност на гравьора. За пръв път в моята практика срещам върху печат изображение на св. Теодор с копие на рамо и меч!

139. 2586в. Анонимен иконографски печат от XI в.

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 96. Сектор Изток – кв. Д 8, дълб. 1,86 м от кота 34,86. Размери: диаметър 17-23 (14) мм; дебелина 3,5 мм; тегло 7,23 г. Добре центриран и пълен, но недостатъчно отчетлив отпечатък. Сцените са ми непознати.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Двама светци с нимбове и бради, прави или седнали насреща. Пропорциите са доста скъсени (твърде големи глави за тези тела). Дясната фигура държи кръст с къса дръжка. В полетата вдясно и вляво неясни надписи: O- Iѡ || O – ПР-O.

Опако. Двама светци в цял ръст (единият като че ли седнал на трон, а другият прав), обърнати надясно към неясен предмет?

Очевидно става дума за композиция, непозната досега върху византийските

печати[27]. Тя наподобява иконографския сюжет „Видение на св. Прокл“[28], при което бихме могли да разшифроваме изображенията, както следва[29]:

От едната страна са представени св. Йоан Златоуст и св. Прокл. От другата – апостол Павел, който диктува на св. Йоан. Пред тях е представен пюпитър (мебел за книги и инструменти за писане). Тази сцена, макар и рядка, се среща върху стенописи след XII в. Най-близък паралел може да се намери в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, където тя е много по-разгърната (Геров 2010, 255-268).

140. 2586г. Анонимен иконографски печат (втора половина на XI в.)

Намерен е при разкопки в Аква Калиде през 2012 г., п. инв. № 102 – от стар насип в депо, с липсващи фрагменти по периферията и некачествен отпечатък. Размери: диаметър 17-18 (13) мм; дебелина 2 мм; тегло 4,22 г.

Непубликуван.

Лице. Бюст на светец – св. Теодор Стратилат ? с брада, къдрави коси и нимб. Държи копие в дясната ръка. Надпис: ΘЄ/ Δ…..

Опако. Бюст на светец – св. Георги ? с нимб, без брада. Държи копие в дясната ръка. Надпис: …../ Г..

141. 2586д. Анонимен печат (краят на XI в.)

Частно притежание (В. Станков от Батак). Произход несигурен. Размери: 15-15 мм, тегло 3,85 г. Добре центриран отпечатък, но с малки размери. Изображенията са разсеяни.

Непубликуван.

Лице. Неясна права фигура.

Опако. Бюст на неидентифициран светия.

142. 2586е. Анонимен печат (краят на XI в.)

Частно притежание (В. Станков от Батак, № 4). Произход несигурен. Размери: 21-22 мм, тегло 6,07 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Омачкан и размазан. Изображенията са разсеяни.

Непубликуван.

Лице. Неясно бюстово изображение на голобрад светия или Богородица.

Опако. Бюст на неидентифициран светия с къдрава коса и брада.

143. 2586ж. Анонимен печат (краят на XI в.)

Частно притежание (В. Станков от Батак, № 3). Произход несигурен. Размери: 16-18 (4,01) мм, тегло 8,15 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. От едната страна няма изображение, или е унищожено.

Непубликуван.

Лице. Неясно бюстово изображение.

Опако. Липсва изображение.

---

[27] В цитираното по-горе писмо на Dr. John Cotsonis се съобщава, че не му е познато това изображение.

[28] Веднъж през нощта Прокл, който в младите си години бил при св. Йоан Златоуст и му прислужвал (по-късно той сам ще бъде Константинополски патриарх и след смъртта си ще бъде канонизиран), бил свидетел как апостол Павел диктувал на св. Йоан Златоуст.

[29] Благодаря на доц. д-р Георги Геров за помощта при разшифроването на тези сцени.

144. 2803. Addenda

Печатът бе сред неопределените! Сега, след сравняването му с № 1447 установяваме, че са от един и същи булотирион. Внасяме поправки и в прочита на 1447, където е бил пропуснат поради недоглеждане вторият ред.

Опако. Шестредов надпис:

. . . . . | . . . . Δ8’| . . . . ΠΡΙ | . . . . . Π . | . . . . ΛΑ | - . . . -

2803

. K∈R’Θ’| . ѠCѠΔ8’| RAPΔ’ΠΡΙ | SKAT∈ΠN | TѠRAΛA | - N∈A -

1447

[+] Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δού(λῳ) .Βαρδ(ανίῳ) π(ατ)ρι(κίῳ) (καὶ) κατεπ(ά) ν(ω) τῷ Βαλανέᾳ

145. 2993. Νικήτας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (X в.)

Съхранява се в Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 24602. Намерен е при разкопки на административната сграда (архив) в сектор Северозапад на рампата, 14.08.1985 г. Размери: 15-23 (18 ?) 2 мм. Фрагмент, по-малък от половинка от цял моливдовул. Повърхността му е леко захабена и проядена от корозия. Някога е бил добър отпечатък.

Публикация: Йорданов 1993, № 520; Jordanov 2009, no. 2993; Йорданов 2013 б, 313-317.

Паралели: В колекцията на Археологическия музей в Истанбул се съхранява друг екземпляр (инв. № 145 (136), отпечатан чрез същия булотирион (Burgulru 2007, 165, no. 189).

Лице. Грифон в ход наляво. Изображението е обрамчено с малки сфери между два зрънчести кръга.

Опако. Петредов надпис:

. . . .’ | . . . . T . | . CΠ . . . . . | . . . . . .

. . . R’| . . . . T . | . CΠ . . AP’S | . . PATIΓO | ΘPAKH

[+Κ(ύρι)ε] β(οήθε) [Νική]τ[α (πρωτο)]σπ[αθ]αρ(ίῳ) (καὶ) [στ]ρατιγο Θρᾴκη[ς]

При първичната публикация не е бил разчетен, но все пак някои букви са били идентифицирани. Сега, след наличието на паралел, отпечатан чрез същия булотирион, има известен напредък. Не е сигурно името на този стратег на Тракия.

146. 3068. N., ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ κόμης … (X в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Шумен, инв. № 15089. Преди това е бил в колекцията на В. Станков от Батак. Информацията е, че произхожда от Айтоско. Екземплярът е счупен на две части. Няма пълно съвпадение между тях и би могло да се помисли, че са от различни моливдовули. Размери: 22-23,5 (22) 2 мм, тегло 6,08 г. Със сигурност се четат само буквите от дясната половинка.

Публикация: Jordanov, Zhekova 2007, no. 621; Jordanov 2009, no. 3068.

Лице. Бюст на св. Димитър като воин насреща. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете страни надпис Θ-ΔH-M-I ||T-PI-O. Около изображението част от кръговия надпис с инвокацията +K∈……..

Опако. Шестредов надпис:

. . . . . | ANΘV . . . | ΠATP . CT | MHT. . . | S CT… | Δ…

. . . . . | ANΘV . . . | ΠATP . . . | MHT. . . | S CT… | Δ… корекция

. . . . . ἀνθυ[π(ά)τῳ] πατρ[ικ(ίῳ) κο]μητ[η .. . .

146a. 3130. = 2132a.

147. 3242. N., X – XI в.

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Велики Преслав, п. инв. № 136. Намерен е при разкопки на административната сграда (архив) в сектор С, кв. 22, на дълбочина 1,50 м в леглото на стената, на 07.10.2011 г., ръководител Т. Михайлова. Размери: 10-22 (19 ?) 2 мм, тегло 2,62 г. Фрагмент, по-малък от половинка от някога великолепен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Малка част от рамото на разцъфнал патриаршески кръст. Началото на инвокацията: +KЄROHΘ. . . . .

Опако. Последните букви на четириредов надпис:

. . . C | . . . . TO | . . . . ΛO | . . . I’

+ K(ύρι)ε βοήθε[ι τῷ σῷ δούλῳ] . . . . . .

Наличните букви не позволяват възстановяването на текста. Може би друг, по-добре съхранен екземпляр ще направи това възможно.

148. 3243. Ἰωάννου N., XII в.

Съхранява се в колекцията на РИМ – Шумен, призхожда от Поморие. Фрагмент около една трета от някога добър отпечатък с добра патина. Буквите от едната страна са размазани, докато от другата са цели. Размери: 24-28 (31) 5 мм, тегло 20,04 г.

Непубликуван.

Лице. Надпис в пет или шест реда, от който е съхранено:

ω . . . . . | . . . . . . | ΠPOC . . . | APANЄI . . . | ΠOMЄΛ . . . | . . .

Опако. Надпис в пет или шест реда, от който е съхранено:

. . . . . | . . . ЄIKO | . . IΔȣTAIC| . . . ΦAIC | . ωANNȣ| ⁘

. . . . . | ωCЄIKO | CΔIΔȣTAIC| ΓPAΦAIC | IωANNȣ| ⁘

. . . . . εἰκος δίδου ταις γραφαῖς Ἰωάννου

„предава вярно писанията на Йоан”.

149. 3244. Νικήτας Μιστέας (XI в.)[30]

Съхранявал се е в колекцията на P. Papahagi, сега навярно в НИМ – Букурещ, намерен е в Силистра. Отпечатъкът е добре съхранен, но непълен, което затруднява четенето.

Публикация: Papahagi 1931, 299-311. no. III; Banescu, 1931, 321 – 331, no. III.

Лице. Бюст на архиерей (св. Никола), благославя с десница, а в лявата ръка държи евангелие. Не се виждат букви от надписа с името му.

Опако. Петредов надпис:

. KЄR’Θ’ | . ωCωΔ’| . KHTA | . ICTЄ| - Λ -

+K(ύρι)ε β(ο)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δ(ούλῳ) [N]ικήτα (τῷ) [M]ιστέα

Първата буква от четвъртия ред не е отпечатана и това затруднява четенето. Първоиздателят е попълнил и прочел μυστεριακός, каквато длъжност или титла е непозната. Бънеску предлага μυστολέκτης. Запазените букви не подкрепят подобно попълване. Запазените букви и като приемем, че последната е A, а не Λ, ми дават идеята, че тук е изписан патронимът [M]ιστέα.

30 Пропуснат от Корпуса – Jordanov, 2009.

В Историята на Йоан Скилица за годината 1030, във връзка с войната срещу арабите, се съобщава името на Νικήτας ὁ ἐκ Μιστέας, управител на Антиохия (Skylitzes 1973, 382.60-61; 383.93). В Яхъя Антиохийски се уточнява, че същият бил катепан на Антиохия и евнух (Розен 1873, 321). Последното дава основание на В. Лоран да идентифицира с него един печат на Никита, ректор, патриций и катепан на Антиохия (Schlumberger 1884, 309.1; Laurent 1962, 239.16).

Ако предложеното от нас четене е вярно, то става дума за частен печат, при който произходът на собственика му от Мистея се е превърнал в патроним. Той би могъл да се датира преди длъжността му в Антиохия, или след това.

150. 3245. Νικόλαος Κομνηνος ? (XI – XII в.)

Съхранява се в частна колекция. Намерен е в с. Баткун заедно с този на Григорий Пакуриани, архонт на архонтите. Размери: 30-30 мм, тегло 22,17 г. Пълен, но зле съхранен отпечатък. Повърхността му е захабена и са повредени изображението и буквите от текста. Всичко това прави четенето несигурно.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на св. Никола насреща, с нимб и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни кръстообразен надпис: Ο-Α-Γ-Ι-Ο-C || Ν-Ι Κ-Ο-Λ-Α-Ο-C : Ὁ ἅγιος Νικόλαος

Опако. Четири- или петредов надпис:

+| . . . . . | ΚΟΜΝΗΝ . | ΝΙΚΟΛΑ . | ΤΡΙC . . . . | . . . .

151. 3246 Νικόλαος … (последна четвърт на X в.)

Намерен е при разкопки на Аква Калиде през 2010 г., п. инв. № 13. Размери: диаметър ?-24 (23) мм; дебелина 1,5 мм; тегло 3,97 г. Половинка от някога добър, но непълен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Част от разцъфнал патриаршески кръст. Растителният повлек достига до първото рамо. От кръговия надпис е съхранено: . . . . . ΘЄ . . . . . VΛ’.

Опако. От четири- или петредов надпис е запазено:

. . ΙΚΟ | . ΑΟ . . . | . Ν . . . . | . . . . .

[+ Κ(ύρι)ε βοή])θε[ι τῷ σῷ δούλ(ῳ)Ν]ικο[λ]άο . . . . ν .. . . .

Съхранените букви не позволяват пълен прочит.

152. 3247. N., XI в.

Намерен е при разкопки на Аква Калиде, ПИН 12/2010 г. Размери: диаметър 22/25 (23) мм; дебелина 1,5 мм; тегло 4,05 г. Липсващ фрагмент от печата в средата му, което прави четенето невъзможно.

Непубликуван.

Лице. Права фигура на светия.

Опако. Четириредов надпис:

. Є . . . | Ο . . . | ΙΔ . . | Є . Ν

153. 3248. N., XI в.

Намерен е в Аква Калиде при разкопки през 2012 г. ПИН № 107 – кв. В 3, дълб. 1,28 м от котата, половинка печат, прояден. Размери: диаметър 15/17 мм; дебелина 2 мм; тегло 2,91 г.

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис, нечетлив.

Опако. Неясни надписи или изображения.

154. 3249. N., X в.

Намерен е в Аква Калиде по време на археологическите разкопки през 2012 г. ПИН № 98 – кв. В 14, дълб. 2,41 м от котата. Размери: диаметър 16/17(14) мм; дебелина 3 мм; тегло 3,54 г.

Непубликуван.

Лице. Част от кръстообразен инвокативен монограм – излиза извън ядрото.

Опако. Неясен триредов надпис:

…NO | . IKV | ЄPI..

155. 3250. Теодор (?), императорски протоспатарий (?)... (X в. – последна третина)

Частна колекция (Панов), инв. № 389. Размери: 26-29/21-24/1-3 мм. Моливдовулът е в лошо състояние. Отпечатъкът е слаб и почти изличен.

Публикация: Стоименов 2012, № 6.

Лице. Двойно пресечен, разцъфнал патриаршески кръст в зрънчест кръг. Наоколо лявата част от надписа: . . . . .HΘITWCW . . . . .

Опако. Надпис от четири реда, последните два от които са в много лошо състояние и не могат да бъдат разчетени:

. . OΔWP . | . . СПАТАР | СППТ’. . | АΔРIN

[+ Κ(ύρι)ε βο]ήθι τῷ σῷ [δούλῳ Θε]οθωρ[ῳ β(ασιλικῳ) (πρωτο)]σπαταρ[ίῳ

Четенето е много предположително. Може да се допусне, че Теодор е бил епонт на Адрианопол. Моливдовулът се датира през последната третина на X в.

156. 3251. N., στρατηγὸς (XI в.)

Съхранява се в колекцията на Археологически музей – Плиска. Намерен е при разкопки на обект „Дворцови площад”– СЗ, кв. 160/т, дълб. 0,30 м, на 26.09.2012 г., п. инв. № 1597, ръководител Ст. Иванов. Размери: 19-20 (?) 4 мм, тегло 3,90 г. Некачествен и непълен отпечатък. Изображението на лицевата страна е пълно, но надписът на опаката е излязъл само в средата върху подутината от канала за шнура.

Непубликуван.

Лице. Част от бюст на Архангел Михаил.

Опако. Отделни фрагментирани букви от четириредов надпис:

. . . . . | . . . . . | . . РАТ | . . ω

.....στ]ρατ[ηγ]ῷ

157. 3252. Неизвестен протоспатарий и стратег на Тракия, X – XI в.

Съхранява се в частна колекция. Произход – Асеновградско! Размери 24-25,5 мм, тегло 5,82 г. Непълен отпечатък. Половината от буквите не са отпечатани или са зле съхранени. Това прави четенето несигурно.

Публикация: Йорданов, Морева 2013, № 15.

Лице. Част от бюст на св. Теодор като воин. От вертикалния надпис е съхранено: . . . || Δ-ω- Р’

Опако. Пет- или шестредов надпис:

. . . . . | A’СП . . . | СТРА . . . | ΘРА . . . . | ТРА . . . | - МА -
. . . . . (πρωτο)σπ[αθ(άριος) (καὶ) στρα[τηγ(ὸς)] Θρᾴ[κης ὁ] Τρα . . . . μα

158. 3254. N., краят на XI в.

Съхранява се в РИМ – Хасково, инв. № Н – 1529. Намерен е в местността Хисаря при с. Александрово, Хасковско. Размери: 21,7-37,9 мм; тегло 13,86 г. Половинка от някога добър отпечатък. Сега повърхността му е повредена, особено надписът. Буквите са сплескани и трудно могат да се идентифицират.

Публикация: Йорданов 2013, 167-168.

Лице. Права фигура на военен светия, заемащ дясната половина. Навярно е част от иконографска композиция.

Опако. Шестредов надпис, от който могат да се идентифицират следните букви:
V . . . . |ГРАФ . . . . | ҂РА . . . . . |ΛΟГОV . . . . . | ФНСС . . . . | ЄСО . . . . .

159. 3255. ̓Αρσένιος μοναχὸς καὶ κουβουκλήσιος (XI в.)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав, п. инв. № 95/2013. Намерен е при разкопки на обект “Владетелска църква”, сектор Изток, кв. 162-124, на 20.04.2013 г. Размери: 19-20 (18) 3 мм, тегло 4,58 г. Някога пълен отпечатък, сега е зле съхранен, с отчупени два фрагмента. Предлаганият прочит е до голяма степен предположителен!

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта. Не се вижда дали носи медальон на гърдите си. Над вдигнатите в оранс ръце титули: . . || Θ

Опако. Петредов надпис:
. . . ЄR’Θ’ | . . . ЄNHѠ | . . . ѠSKȣ | . . . ΛC . | - Ѡ -
[+Θ(εοτό)κ]ε β(οή)θ(ει) [̓Αρσ]ενήῳ [μ(ον)αχ](ῷ) (καὶ) κου[βουκ]λ(η)σ[ί]ῳ

160. 3256. N., πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (IX в.)

Съхранява се в РИМ – Хасково, инв. № Н – 1799. Неизвестен произход. Размери: 20,9 x 24,8 мм; тегло 11,13 г. Непълен отпечатък. Първият ред от надписа е останал извън ядрото. Последният ред е почти заличен. Всичко това прави надписа нечетлив.

Непубликуван.

Лице. Част от кръстовиден инвокативен монограм.

Опако. Четириредов надпис:
. . . . . | . A’СПА . . | .ТРАТН . | . ѠNАГ . .
[+Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] . . . . (πρωτο)σπα[θ(αρίῳ) (**καὶ**) σ]τρατη[γ(ῷ)] . . . .

161. 3257. ̔N., β’κανδιδᾶτος (втора половина на IX в.)

Частно притежание. Неизвестен произход, възможно от региона на Преслав. Размери: 18-20 (20) 5 мм, тегло 11,45 г. Непълен отпечатък. Зле съхранен, като че ли се е търкалял във вода. Всичко това затруднява четенето на името на собственика. По-долу предлагаме два варианта.

Непубликуван.

Лице. Бюстово изображение на Богородица, държаща пред гърдите си медальон с лика на Христос. От кръговия надпис е запазено: . . . . . ΔȣΛ .

Опако. Четириредов надпис:

. A . | . . . OR’СП | АΘАРОКА | NΔIΔAT’
. Δ . . | . . . OR’СП | АΘАРОКА | NΔIΔAT’
[+Θ(еотó)κε βοήθει τῷ σῷ] δούλ[ῳ] ̓А[έτη]ο β’σπαθαροκανδ]δάτ(ῳ)
[+Θ(еотó)κε βοήθει τῷ σῷ] δούλ[ῳ] Δ[αμηάν]ο β’σπαθαροκανδ]δάτ(ῳ)

162. 3258. N. (втора половина на IX в.)

Частно притежание. Неизвестен произход. Намерен е заедно с по-горния. Размери: 11-19 (над 15?) 5 мм, тегло 11,45 г. Фрагмент, по-малък от половинка от някога добър отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Част от изображение на патриаршески кръст и надпис между два зрънчести кръга: . . . . VΛ𝛚

Опако. Букви от четири- или петредов надпис:
. . . . . | ТАО . . | АРХ . . . | ГА . . .

163. 3259. N., първа половина на IX в.

Съхранява се в НИАР – Плиска, п. инв. № 104. Намерен е при обхождане в района на Плиска на 30.04.2010 г. Т. 073-СС, полигон 9 – ЮИ сектор. Ръководител доц. д-р П. Георгиев. Размери: 14-25/3 мм; тегло 4,48 г. Половинка от непълен отпечатък с повредена повърхност.

Публикация: АПК 2013, 133.233, табло XXI.9.

Лице. Част от кръстообразен инвокативен монограм.

Опако. Съхранени са отделни букви от три- или четириредовия надпис:
. . . . . | . . . . СП. | . . . Т . . | . . . .

164. 3260. ̓**N., β’κανδιδᾶτος (X – XI в.)**

Съхранява се в НИАР – Плиска, инв. № 48. Намерен е на 10.08.2011 г. при редовни разкопки на обект „Дворцов център, цитадела – източна половина”, ръководител Я. Димитров. Пол. инв. № 48, кв. 329, координати С: 0,30 м, И: 2,45 м, д. 0,10 м, в зачимен насип от стари разкопки. Размери: 21-22 мм. Половинка от някога некачествен отпечатък. Буквите и изображението на лицевата страна са размазани.

Публикация. Димитров 2015, № 16.

Лице. Част от разцъфнал патриаршески кръст и инвокативния надпис:
. . . . . ТѠ . ѠΔOV. .

Опако. Петредов надпис:
: | . . Ѡ . . | . ANT . . . | .’СП . . . . | . ΔΔ’S . . . . | OI . . .
[+ К(ύρι)ε βοή)θει] τῷ [σ]ῷ δού[λῳ К]ω[νστ]αντ[ίνῳ β]’σπ[αθαρ(ο)καν]δ(ι) δ(άτῳ) (καὶ). . . . οι . . .

165. 3261. Στέφανος, πρωτοσπαθάριος καὶ . . . (X – X в.)

Съхранява се в АМ – Велики Преслав. Произхожда от региона. Размери: 21-22 мм. Непълен отпечатък с липсващи или изтрити букви, което затруднява цялостното четене.

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис:
. КЄR’Θ’ | ТѠСѠΔ . | . ТЄ . AN

Опако. Триредов надпис:

+ A’CП A | . . PIO | . . ЄTЄ

[+] K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ[ού(λῳ) Σ]τε[φ]άν(ῳ) (πρωτο)σπα[θα]ριο [(ἐπὶ) τ(ου)] ἐτε[ρ(ία)]

166. 3262. N., частно лице (X – XI в.)

Съхранява се в частна колекция. Неизвестен произход. Размери: 22-24 мм. Добре центриран, но зле запазен екземпляр. Особено на опаката страна с надписа, където много от буквите са заличени, поради което името на собственика на печата е неизвестно.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце титули: M-P || ΘV.

Опако. Триредов надпис:

. KЄRO | HΘЄITѠ | CѠΔ. . . | Є . . . Λ . | - ? -

[+] K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δ[ούλ(ῳ) . . . . . .

167. 3263. Фрагмент от булотирион – от края на XI в.

Съхранява се в колекцията на РИМ – Шумен, инв. № 15660. Според притежателя му, който не е намервач, произхожда от землището на с. Иван Вазово, Пловдивско. Фрагментът се събира в кибритена кутийка и има следните размери: дължина 24 мм; дебелина в средата, където е минавал железният щифт, 13-15 мм, на гравираното поле 15-24 мм; на вътрешния зрънчест кръг 13-15 мм, тегло 27,20 г. Фрагментът е бронзов, с цилиндрична форма и представлява всъщност едната от главите на булотириона, вероятно долната, тъй като не е сплескана от удар с чук. Тя е била нанизана и занитена върху едното рамо на клещообразния железен булотирион.

Буквите, гравирани върху долната страна на цилиндъра, са неясни, захабени или нарочно заличени, след като вече не е бил използваем. На този етап не може да се каже на кого е бил, но миниатюрните размери на матрицата насочват към датиране в края на XI в. Ако намирането му е автентично, то неговият притежател е живеел или временно е пребивавал в района на днешното село Иван Вазово, където е загубил фрагмента на булотириона. В същия регион е засвидетелствано средновековно поселение от периода IX – XI в. (Божинова, Гюрова 2010, 654-656).

168. 3264. N., β’πρωτοσπαθάριος (X – XI в.)

Намерен е при разкопки в Градището, в сондаж Б край с. Овчеполци, Пазарджишко. Размери: 14,6-17,4 мм, дебелина 3,5 мм. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Буквите от двете му страни са леко отпечатани и изтрити. Всичко това прави четенето несигурно. При отливане на ядрото е останал поплавък.

Публикация: Торбатов 2009, 402-404, обр. 25.

Лице. Четириредов надпис:

. . . | R’A’C . . | ΘOIK . |ѠN

Опако. Четириредов надпис:

. . OI | K . ЄΛ . | ΔѠC

Първоиздателят на екземпляра е предположил, че собственикът на печата е бил ойкенос – доверено лица на иконом на Елада! Такава длъжност иконом на Елада ми е непозната. Очевидно ще трябва да почакаме за друг, по-добре съхранен екземпляр.

169. 3265. Монограмен печат VI – VII в.

Намерен е през 2012 г. при разкопки в Поморие (Анхиало), ръководител доц. д-р Бони Петрунова. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Равнораменен кръст, заемащ цялото изображение. В четирите отреза между раменете на кръста е гравирана и една малка сфера.

Опако. Блок монограм, близък до Zacos 1972, nos. 488-489.

170. 3266. N., VII – VIII в.

Съхранявал се е в РИМ – Хасково, инв. № Н–2790. Произход неизвестен – Турция. Отписан е от фонда на музея със заповед на министър Рашидов (от списъка с движими културни ценности, които нашето министерство върна на Република Турция). Размери: 23,2-20,7 мм, тегло 9,68 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Липсващите букви не ми позволяват да прочета името на собственика.

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис:

. . | ЄPI | OV

Опако. Триредов надпис:

C . . | ЄPI | . Λ .

171. 3267. Монограмен V – VI в.

Съхранява се в колекцията на РИМ – Бургас. Намерен е при разкопки на Порос. Пълен и добре съхранен екземпляр.

Публикация: Николов 2014, 30.

Лице. Бюст на Богородица, държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни в полето по един кръст.

Опако. Кръстообразен монограм, близък до Zacos 1972, pl. 246. 445a, където е развързан – Стефан.

172. 3268. Анонимен, от втора половина на XI в.

Съхранява се в АМ – Варна. Намерен е при разкопки на Петрѝч кале с ръководител проф. В. Плетньов[31]. Размери: 21 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на светец (Никола).

Опако. Триредов надпис:

KЄR o | TOЄXO | TATO

K(ύρι)ε βο(ήθει) τὸ(ν) ἔχο(ν)τα τό(δε)

173. 3269. Анонимен иконографски печат – XI в., последна четвърт

Съхранява се в ИМ – Поморие. Намерен е при разкопки през 2014 г. Размери: 18-20 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с нимб, мафорион и хитон. На гърдите си носи

31 Ползвам се от възможността да му благодаря за предоставената находка и информация.

медальон. Над вдигнатите в оранс ръце – титули: M-P || ΘV.

Опако. Бюст на св. Никола, с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни надпис: Θ-NI-K’ || Λ-A- O’ – ῾Ο ἅ(γιος) Νικόλαο(ς)

174. 3270. N., XI в.

Частно притежание (В. Станков от Батак, № 2). Произход неизвестен. Орязан във формата на листо или висулка, пробита отгоре. Очевидно е висял, изображението и текстът са визирани. Буквите са със странна палеография, което затруднява идентифицирането им.

Непубликуван.

Лице. Неясно бюстово изображение на Богородица. Съхранени са само титулите: M-P || ΘV.

Опако. Букви от три- или четириредов надпис: M . . . | . VΛEC | . OMЄOY.

175. 3271. N., XI в.

Частно притежание (В. Станков от Батак, № 5). Произход – Старозагорско. Фрагмент, по-малък от половинка. Размери: 12-20 мм, тегло 3,05 г. Дребни букви, някои от които размазани.

Непубликуван.

Лице. От четири- или петредов надпис се вижда:

. . . . . | Θ. . . . . | KAIA . . . | VCKO . .

Опако. От четири- или петредов надпис се вижда:

. . . . . | . . . . NO | . . VΠNO | CKЄΠ

176. 3272. N., XI в.

Частно притежание (В. Станков от Батак, № 6). Произход – Старозагорско. Фрагмент, половинка от някога добър отпечатък. Размери: 14-20 мм, тегло 5,32 г.

Непубликуван.

Лице. Част от бюст на св. Теодор воин с копие на рамо. От надписа се вижда:

Θ- ΘЄ-O || . .

Опако. От четириредов надпис се вижда:

. . . . Є | . . . HC | . . . AM| . . C

177. 3273. Θεοδώρος δεσπότης (XIII в.) ?

Съхранява се в колекцията на РИМ – Велико Търново, полеви инв. № 2130. Намерен е при редовни археологически разкопки през септември 2010 г. в крепостта Трапезица във Велико Търново, в сектор Южен, кв. $CLVII_{12}$, на дълбочина 0,3 м, в светлокафяв пласт, който покрива западната алея на жилищния квартал. Представлява половинка с отчупено от горната периферия парче. Зле съхранен, особено реверсът с текста, където буквите са замазани и изтрити и е необходимо голямо въображение, за да бъдат те идентифицирани. Размерите на запазената половинка са 15-30 мм, като вероятно, когато е бил цял, диаметърът му е бил около 30-32 (29) мм, а дебелината му е 5 мм.

Публикация: Кънев, Рабовянов 2013 – 2014, под печат.

Лице. Част от права фигура на св. Теодор Стратилат. Вижда се част от главата с прилежащата част от нимба на светеца около нея, лявото рамо и лявата ръка, държаща дълъг меч, опрян в земята. Вляво от него е изписано O-CTP-A-TI-ΛA, = ὁ Στρατιλά(της).

При изписването на СТРАТІΛА буквите Т и Р на втория ред са слети в лигатура.

Опако. Отделни букви от четири- или петредов надпис, от които авторите четат [ΘЄΟΔ] | ѠΡΥ[Δ] | ЄСΠΟ[Т8] – Θεοδώρου δεσπότου, т.е. „на деспот Теодор“, и допускат, че това е печат на Теодор Комнин Дука, бивш солунски император (1222 – 1230). От такъв обезличен фрагмент подобен прочит е без коментар.

178. 3274. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ . . . . (X в.)

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 13-25 (?) 2 мм, тегло 5,83 г. Половинка от някога добър отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Вижда се част от разцъфнал патриаршески кръст. От надписа се вижда . . . ѠΔΟ .

Опако. Виждат се неясни букви от хоризонталния надпис:

+I . . . . | ANΘ . . . . . | ATPIK . . . . | . . . T’ . . . . | . . . . . .

[+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] Πέτρῳ ἀνθυπ(άτῳ) [π]ατρικ(ίῳ) β’[(πρωτο)σ] παθ(αρίῳ) επὶ τ(ου) . . . . .

179. 3275. N., X в.

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 11-11 мм 5 мм, тегло 4,05 г. Вторично е преизползван. Орязан е прецизно във формата на кръг, пробит в центъра. Отворът съвпада с кръстачката на кръста.

Непубликуван.

Лице. Част от разцъфнал патриаршески кръст.

Опако. Съхранени са отделни букви от пет- или шестредов надпис:

. ΠЄ . . | O . ΠI . . . | . HTIO . . . | . . . . . . | . . . . . .

[+K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] Πέ τρ ο. . . . .

180. 3276. N., X в.

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 11-23 2 мм, тегло 2,405 г. Фрагмент, по-малък от половинка, зле съхранен.

Непубликуван.

Лице. Част от равнораменен кръст. Всяко рамо завършва с малка сфера. В първия отрез – две букви: П, Є, в долния – три неясни букви: RПС или R’A’C.

Опако. Вижда се кръстът, който държи светецът наляво (св. Йоан Предтеча ?). Изображението е обрамчено чрез два зрънчести кръга. Между тях надпис, от който се виждат няколко срязани букви. Идеята е за името Петър, императорски протоспатарий.

181. 3277. N., X – XI в.

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Преслав. Размери: 10-21 2 мм, тегло 2,52 г. Фрагмент, по-малък от половинка, зле съхранен.

От двете страни на моливдовула има надпис – неясен, поради препечатване или подхлъзване на ядрото в булотириона при отпечатването.

182. 3278. N., краят на XI в.

Частно притежание (Н. Николов, Разград). Предложен е бил за изкупуване в РИМ – Шумен, където го документирах през 2015 г. Произхожда от Бургаско! Размери: 15-17(15) 2,5 мм, тегло 3,47 г. Добре центриран, но зле съхранен екземпляр. Покрит с дебела патина, която прави изображението и буквите неясни. Отворен е по линията на канала на реверса. Предложеното разчитане е много несигурно.

Непубликуван.

Лице. Права фигура (Симеон или Богородица Оранта?) с вдигнати в оранс ръце. Не се вижда дали носи медальон на гърдите си. Вдясно от нея – следи от букви – от името на светеца или някакъв епитет, ако е Богородица.

Опако. Петредов надпис:

+KV | . ΦΡΑΓ | ЄΙΠ . . ΤΗΝ | . ΓΗ . . ΛЄ | Π . . . ЄΙ

+K(ύρι)υ σ φραγὶς

183. 3279. Αλέξυος Κομνηνὸς σεβαστὸς . . . . , XII в.

Частно притежание. Намерен е в землището на с. Искра, община Първомай, област Пловдивска, в западните подградия на разкритото тук средновековно селище. Половинка от някога добър отпечатък.

Публикация: Иванов 2012, 81-86.

Лице. Права фигура на св. Димитър като воин. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата държи меч, опрян в земята. Отдясно в полето вертикален надпис: . -ΔΗ-ΜΗ-Τ-Ρ-Ι-Ο. Навярно в лявата половинка е била представена друга права фигура, също на военен светия.

Опако. Петредов надпис:

. | ΑΛЄ . . . | ΚΑΙCΑ . . . | ΜΑΡΤ$\underline{\text{V}}$ . . . | ΜΝΗΝ . . . | CЄR . . .

Този печат поради своята фрагментарност и метрически текст е труден за разчитане. Първоиздателите му предлагат един доста свободен прочит, който не ме удовлетворява: ̓Αλεξίον | **καί**σαρα | Μαρτύς Κο | μνηνόν σκέπε τόν | σεβαστόν. Според тях печатът е принадлежал на кесаря Алексий Комнин, и изброяват възможните кандидатури през XII в. В тази връзка се обърнах към д-р Александра Василиу-Зайбт от Института по византинистика към ААН във Виена, специалист върху този вид печати, с молба да ми каже дали има паралел на печата от Искра. Отговорът ѝ бе отрицателен, а относно собственика на печата тя приема, че се отнася до севаста Алексий Комнин, който е някакъв (родственик) на кесаря. Името Алексий и титулът севаст са често срещани сред представителите на фамилията Комнини, за да се правят опити за идентифициране с личност от наративните източници.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 2013: Аладжов, Ж. Печат на Константин Дука от крепостта Маркели. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 9, 2013, 203–207.

Алексеенко 2014: Алексеенко, Н. А. Несколько византийских моливдовулов из болгарских находок. – В: *България в световното културно наследство*. Шумен, 2014, 407–414.

Андонова 2012: Андонова, М. Моливдовули от долината на Места. – *Известия на Националния археологически институт, XL, In honorem professoris Димитър Овчаров*,

2012, 197–203.

АКП 2013: Аладжов, А., Я. Димитров и др. *Археологическа карта на Плиска*. София, 2013. **Божинова, Гюрова 2010: Божинова, Е., В. Гюрова.** Теренни обхождания в землището на с. Иван Вазово, Песнопой, Бегово, Горна Махала и Отец Паисиево, община Калояново. – *АОР* през 2009. София, 2010, 654–656.

Валериев 2015: Валериев, Й. Оловен печат на Георги Теод[орокан ?] протокуропалат от района на късноантичния град Залдапа (под печат).

Валериев 2015а: Валериев, Й. Нови оловни печати на император Алексий I Комнин (1081 – 1118) от Североизточна България. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 10 (под печат).

Геров 2010: Геров, Г. Пишещите Отци на Църквата и Премъдростта – *Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн Стефан Смядовски*. София, 2010, 255–268.

ГИБИ 1983: *Гръцки извори за българската история*, том XI, София, 1983.

Дуйчев 1956: Дуйчев, И. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – *Известия на Института за българска история*, VI, 1956, 327–358.

Димитров 2015: Димитров, Я. Сфрагистични находки от археологически проучвания в Плиска и нейните околности. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 11, 2015 (под печат).

Димитров, Савев 2015: Димитров, Я., Ю. Савев. Новооткрит моливдовул на Дамян Добромир от разкопки в Цитаделата на Плиска (под печат).

Жекова, Григоров 2015: Жекова, Ж., В. Григоров. Печат на Теоктист, патриций и логотет на дрома, открит в Плиска (под печат).

Иванов 2012: Иванов, Р. ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΟΝ от средновековното селище при село Искра, община Първомай. – *Паметници, реставрация, музеи*, май-декември 2012, 81–86.

Йорданов 1993: Йорданов, И. *Печатите от стратегията Преслав*. София, 1993.

Йорданов 2001: Йорданов, И. *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001.

Йорданов 2004: Йорданов, И. Печати на Григорий, магистър на българите през X век. – *Civitas Divino-Humana. В чест на професор Георги Бакалов*, София, 2004, 507–513.

Йорданов 2005: Йорданов, И. Отново за печатите на Дамян Добромир – дук на Тракия и Месопотамия. – *Acta Musei Varnaensis, III-1. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, 263–271.

Йорданов 2010: Йорданов, И. Анхиало според данните на сфрагистиката (VI – XII в.). – *Bulgaria Mediaevalis*, 1, 2010, 325–381.

Йорданов 2012: Йорданов, И. Печати на Василий Лакапин от България. – *Средновековна България и „другите". Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов*, София, 2012, 159–165.

Йорданов 2012а: Йорданов, И. Печат на Григорий Бакуриани (Пакуриани) – архонт на архонтите. – *ΠΟΛΕΜΟΛΟΓΟΣ. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы*. Волгоград, 2012, 140–147; 235.

Йорданов 2012б: Йорданов, И. Печати на представители на фамилията Пакуриани (Бакуриани) от територията на днешна България. – *Българското средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова*, София, 2012, 538–556.

Йорданов 2012в: Йорданов, И. Печат на неизвестен стратег на Тракия и Йоанопол (70 – 80 г. на X в.). – *ΗΡΑΚΛΕΟVΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов по случай неговата 60-годишнина*, Велико Търново, 2012, 651–656.

Йорданов 2012г: Йорданов, И. Печати на Константин Ангел, първи братовчед на императора и управител на Филипопол (1193-1194 г.). – *Bulgaria Medievalis*, 3, 2012, 109–113.

Йорданов 2013: Йорданов, И. Печат на Йоан архиепископ на България (последна четвърт на IX в.). – *Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Христо Трендафилов*, Шумен, 2013, 262–267.

Йорданов 2013а: И. Йорданов. Относно притежателя на сребърния сервиз от Величково, Пазарджишко. – В: Сб. в чест на 70-годишнината на доц. Георги Кузманов. Известия на Национален археологически институт, 41, 2013, 521–535.

Йорданов 2013б: Йорданов, И. Новоразчетен печат от Велики Преслав: Никита ? протоспатарий и стратег на Тракия (X в.). – *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ 01: "империя" и "полис". Сборник научных трудов*, Севастополь, 2013, 313–317.

Йорданов 2013в: Йорданов, И. Оловни византийски печати от Хасковска област (II). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 9, 2013, 167–199.

Йорданов 2014: Йорданов, И. Печатите на Теодорокан, патриций и катепан на Едеса (средата на XI в.). – *Античная древность и средние века*. Екатеринбург, 2014. Вып. 42, 163–175.

Йорданов, Морева 2013: Йорданов, И., Р. Морева-Арабова. Оловни византийски печати от района на Асеновград. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 9, 2013, 207–229.

Каждан 1975: Каждан, А. П. *Армяне в составе господствующего класса Византии, XI-XII вв.* Ереван, 1975.

Кънев, Тотев 2014: Кънев, Н., К. Тотев. Новооткрит оловен печат на латинския император Бодуен Втори. – в настоящия сборник.

Кънев, Тотев 2014: Кънев, Н., К. Тотев. Византийски оловен печат от хълма Трапезица. – *Известия на Регионален Исторически музей – Велико Търново*, том XXVIII – XXIX, 2013 – 2014 (под печат).

Маслев 1974: Маслев, С. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история, част I. – *Гръцки извори за българската история*, IX, София, 1974.

Морева, Басамаков 2013: Морева, Р., Х. Басамаков. Новооткрит оловен печат от Асенова крепост. – В: *Сборник в памет на проф. Рашо Рашев. Приноси към българската археология*, VII, София, 2013, 123–129.

Николов 2014: Николов, М. Порос – перлата на Рим и Византия. – *Будител*, април-юни 2 (32), 2014, 21–34.

Пенчев 2006: Пенчев, В. Византийски моливдовул от XI в., вторично употребяван като амулет, намерен при археологическите разкопки в Силистра. – *Известия на Национален исторически музей – София*, XVII, 2006, 47–48.

Пенчев 2009: Пенчев, В. Моливдовул на вселенския патриарх Григорий II (1238 – 1289), произхождащ от България. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 5, 2009, 277–279.

Пенчев 2011: Пенчев, В. Оловен печат на архиепископа Теофан, намерен при археологическите разкопки в Силистра. – *Известия на Национален исторически музей – София*, XXIII, 2011, 163–164.

Пенчев 2012: Пенчев, В. Моливдовул на византийски генерал, намерен при

археологическите разкопки в Силистра. – *Известия на Националния исторически музей – София*, XXIV, 2012, 153–154.

Пенчев 2012а: Пенчев, В. Византийски моливдовул на Аеций, стратег на Преславица, намерен при археологическите разкопки в Силистра. – *Известия на Националния исторически музей – София*, XXIV, 2012, 151–152.

Пенчев 2012б: Пенчев, В. Два византийски моливдовула от XI в., намерени при археологически разкопки в Силистра. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 8, 2012, 143–147.

Пенчев 2012в: Пенчев, В. Византийски моливдовул на Макарий (?) магистър и сакеларий, намерен при археологически разкопки в Силистра. – *Известия на Националния исторически музей – София*, том XXIV, 2012, 155–156.

Пенчев 2012г: Пенчев, В. Византийски моливдовул на протосинкела Апласак (XI в.), намерен при археологическите разкопки в Силистра. – *Известия на Националния исторически музей – София*, том XXIV, 2012, 157–158.

Пенчев 2013: Пенчев, В. Два анонимни византийски моливдовула от XI в. от фонда на НИМ – София. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 9, 2013, 199–201.

Пенчев 2013а: Пенчев, В. Два византийски моливдовула от XI в. от фонда на НИМ – София. – *Известия на Националния исторически музей* – София, том XXV, 2013, 277–279.

Пенчев, Дражева 2012: Пенчев, В., Ц. Дражева. Два византийски императорски моливдовула, намерени в Созопол. – *Известия на Националния исторически музей – София*, том XXIV, 2012, 111–114.

Петрунова и др. 2012: Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова. Църква № 2 на Калиакра. – *АОР* през 2011 г., София, 2012, 455–457.

Розен 1873: *Император Василий Болгаробойца, извлечение из летописи Яхъи Антиохийского*, издал, перевел и обяснил бар. Розен, В. Р., Санкт-Петербург, 1873.

Стоименов 2012: Стоименов, Д. Непубликувани византийски печати от България. – *Известия на Националния археологически институт, XL, In honorem professoris Димитър Овчаров*. 2012, 189–195.

Стоименов, Овчаров 2006: Стоименов, Д., Н. Овчаров. Няколко бележки върху ранната кариера на византийския император Константин IX Мономах въз основа на неизвестен негов моливдовул от Перперикон. – *Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. (Studia Balcanica 15)*, София, 2006, 623–628.

Стойнов 2008: Стойнов, П. Моливдовул на византийския протоспатарий Ириней. – *Известия на Национален исторически музей – София*, XX, 2008, 79–81.

Тодоров 2012: Тодоров, Т. Византийски печати от Вътрешния град на Велики Преслав. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 8, 2012, 135–143.

Торбатов 2009: Торбатов, С. Градището „Острия връх" край Овчеполци, Пазарджишко. – В: *Сборник в памет на професор Велизар Велков*, София 2009, 386–414.

Цанкова-Петкова 1978: Цанкова-Петкова, Г. *България при Асеневци*. София, 1978.

Шьонерт-Гайс 1978: **Шьонерт-Гайс, Е.** Находка от византийски солиди в Северна България. – *Нумизматика*, 4, 1978, 15–17.

Banescu 1931: Banescu, N. Les sceaux byzantins trouvés à Silistrie. – *Byzantion*, VII, 1932 321-331.

Barzos 1984: Barzos, K. >***Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν***, I-II. Thessalonica, 1984.

Burgulru 2007: Burgulru, V. *Bizans kursun műhűrleri*. Istanbul, 2007.

Cheynet 2008: Cheynet, J.-C. *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Paris, 2008.

Cheynet, Theodoridis 2010: Cheynet, J.-C., D. Theodoridis. *Sceaux byzantins de la collection D. Teodoridis. Les sceaux patronymiques*. Paris, 2010.

Cheynet, Gokyildirim, Burgulru 2013: Cheynet, J.-C., T. Gokyildirim, V. Burgulru. *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul.* Istanbul, 2013.

Choniates 1975: Nicetae Choniatae. *Histoire,* ed. J. L.Van Dieten, Berlin-New-York, 1975.

Choniates 1984: Niketas Choniates. *O City of Byzantium,* translated by H. J. Magoulias, Detroit, 1984.

Darrouzes 1981: Darrouzes, J. *Notitae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane*. Texte critique, introduction et notes. Paris, 1981.

Grotowski 2010: Grotowski, P. Ł. *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843 – 1261)* (The Medieval Mediterranean 87.) Trans. Richard Brzezinski. Leiden and Boston: Brill, 2010.

Jordanov 2003: Jordanov, I. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names*. Sofia, 2003.

Jordanov 2006: Jordanov, I. *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2, Seals with Family Names*. Sofia, 2006.

Jordanov 2009: Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 3, part one and two. Sofia, 2009.

Jordanov, Zhekova 2007: Jordanov, I., Z. Zhekova. *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Sofia, 2007.

Jordanov 2011: Jordanov, I. *The Collection of Medieval Seals from National Archaeological Museum Sofia*. Sofia, 2011.

Konstantopoulos 1917: Konstantopoulos, K. M. *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τού ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.* Athens, 1917.

Kühn 1991: Kühn, H.-J. *Die byzantinische Armee in 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*. Wien, 1991.

Laurent 1952: Laurent, V. *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris, 1952.

Laurent 1962: Laurent, V. La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine. – *Mélanges de l'Universit Saint-Joseph de Beyrouth*, 38, 1962, 221-254.

Laurent 1963: Laurent, V. *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*. *Tome V: L'église, partes 1-3*, Paris, 1963-1972.

Laurent 1981: Laurent, V. *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II: L'administration centrale*, Paris, 1981.

Martindale 1992: Martindale, J. R. *The Prosopography of the Later Roman Empire*. III. Cambrige, 1992.

Nesbitt-Oikonomides 1991: Nesbitt, J. W. and N. Oikonomides. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D. C., 1991.

Oikonomides 1972: Oikonomides, N. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et comentaire*. Paris 1972.

Oikonomides 1986: Oikonomides, N. *A collection of dated Byzantine Seals*, Washington, 1986.

Papahagi 1931: Papahagi, P. Sceaux de plomb byzantins inédits trouvés à Silistrie. — *RÉSÉE*, VIII, 1931, 299 — 311.

Patmos I 1980: Branuse, E. Βυζαντρνὰ ἔγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. A: Αὐτοκρατορικά, – **Nystazopulu-Pelikidu, M.** *Δημοσίων λειτουργῶ*, Athens, 1980.

Peri 1992: Peri, V. V*elika (Dragvista) e il primo vescovo della chiesa Bulgara*, Boll. Grot., 1992, 159-187.

Polemis 1968: Polemis, D. *The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography.* London, 1968.

PmBZ 2013: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (867-1025). Herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin-Boston, 2013.

Sakkos 1967: Sakkos, S. N. Ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστιν. Ἐρίδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα. - *ΕΕΘΣΘ* : *Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδιδομένι ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς*, 11, 1967, 13-212.

Seibt-Zarnitz 1997: Seibt, W., L. Zarnitz. *Das byzantinische Bleisiegel als Künstwerk*. Wien, 1997.

Skoulatos 1980: Skoulatos, B. *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980.

Skylitzes 1973: Scylitzae Ioannis. *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae*,* 5, Berlin-New-York, 1973.

Skylitzès 2003: Jean Skylitzès. *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet. Paris, 2003.

Sode 1977: Sode, C. Byzantinische Bleisiegel in Berlin,II, – *ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA*, 14, Bonn, 1997.

Stavrakos 2000: Staurakos, Ch. *Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*. Wiesbaden, 2000.

Theophanes 1883-1885: Theophanes. *Chronographia*. Rec. C. de Boor. Leipzig, 1883-1885.

Yotov 2010: Yotov, Y. Unpublished seal of Nikephoros Botaneiates as a Proedros and doux of Antioch. – *Pontica*, XLIII, 2010, 425-433.

Valeriev 2013: Valeriev, I. New Byzantine tent-to eleventh-century from Bulgaria. – T*he Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honour of Victor Spinei on his 70th birthday*. Iasi, 2013, 287-299.

Valeriev 2014: Valeriev, I. New lead seal of Gregorios Kamateros. - *Pontica*, 2014 (in print).

Wassiliou-Seibt 2011: Wassiliou, A.-K., W. Seibt. *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 1. Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My*. WBS : Wiener Byzantinische Studien, Wien, 2011.

Zacos 1972: Zacos, G. *Byzantine Lead Seals*, I. Basel, 1972.

Zacos 1984: Zacos, G. *Byzantine Lead Seals*, II. Berne, 1984.

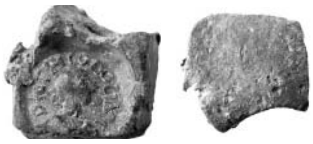

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

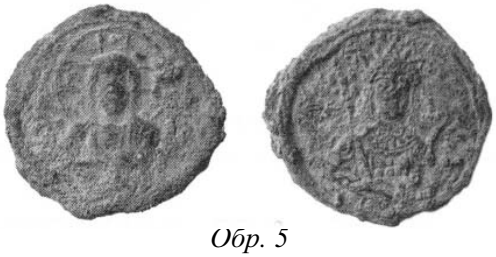

Обр. 5

Обр. 6

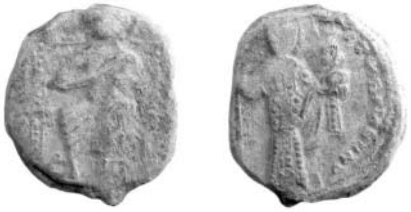

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 13а

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21

Обр. 22

Обр. 24

Обр. 25

Обр. 27

Обр. 26

Обр. 28

Обр. 29

Обр. 30

Обр. 32

Обр. 33

Обр. 34

Обр. 35

Обр. 36

Обр. 38

Обр. 39

Обр. 40

Обр. 41

Обр. 42

Обр. 43

Обр. 44

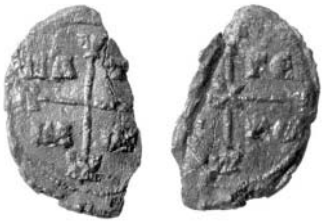

Обр. 45

Обр. 46

Обр. 47

Обр. 48

Обр. 49

Обр. 50

Обр. 51

Обр. 52

Обр. 53

Обр. 54

Обр. 55

Обр. 56

Обр. 57

Обр. 58

Обр. 59

Обр. 60

Обр. 61

Обр. 62

Обр. 63

Обр. 64

Обр. 67

Обр. 65

Обр. 66

Обр. 68

Обр. 69

Обр. 70

Обр. 71

Обр. 72

Обр. 73

Обр. 74

Обр. 76

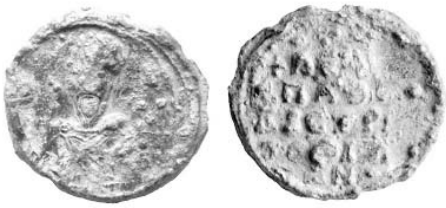

Обр. 77

Обр. 78

Обр. 79

Обр. 80

Обр. 81

Обр. 82

Обр. 83

Обр. 84

Обр. 85

Обр. 86

Обр. 87

Обр. 88

Обр. 89

Обр. 90

Обр. 93

Обр. 94

Обр. 95

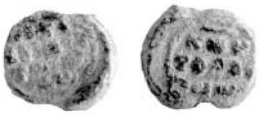

Обр. 96

Обр. 97

Обр. 98

Обр. 99

Обр. 100

Обр. 101

Обр. 102

Обр. 103

Обр. 106

Обр. 104

Обр. 105

Обр. 108

Обр. 109

Обр. 110

Обр. 111 Обр. 112 Обр. 113

Обр. 114

Обр. 115

Обр. 116

Обр. 117

Обр. 120

Обр. 122

Обр. 119

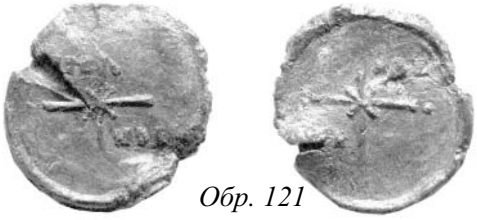

Обр. 121

Обр. 123

Обр. 124

Обр. 125

Обр. 125а

Обр. 126

Обр. 127

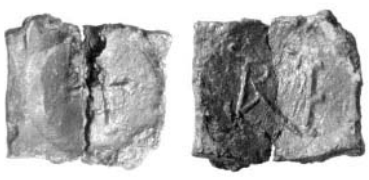

Обр. 128

Обр. 129

Обр. 130

Обр. 131

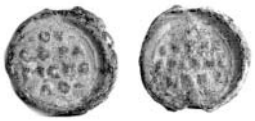

Обр. 132

Обр. 133

Обр. 134

Обр. 135

Обр. 136

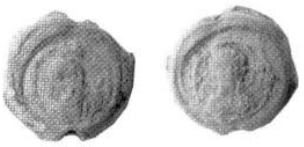

Обр. 137

Обр. 138

Обр. 139

Обр. 140

Обр. 141

Обр. 142

Обр. 143

Обр. 146

Обр. 146а

Обр. 147

Обр. 148

Обр. 150

Обр. 151

Обр. 152

Обр. 153

Обр. 154

Обр. 155

Обр. 156

Обр. 157

Обр. 158

Обр. 159

Обр. 160

Обр. 161

Обр. 162

Обр. 163

Обр. 164

Обр. 165

Обр. 166

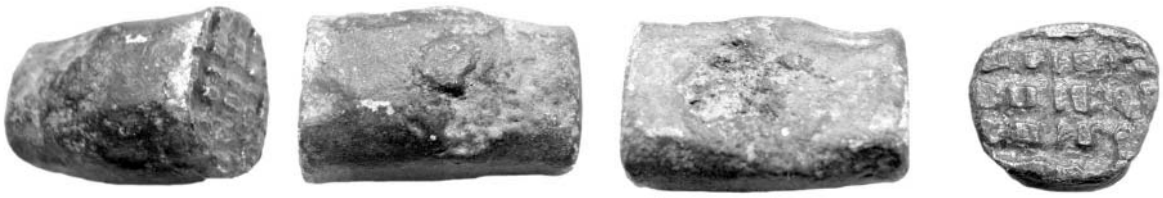

Обр. 167

Обр. 168 Обр. 169 Обр. 170

Обр. 171 Обр. 172 Обр. 173

Обр. 174 Обр. 175 Обр. 176

Обр. 177 Обр. 178 Обр. 179

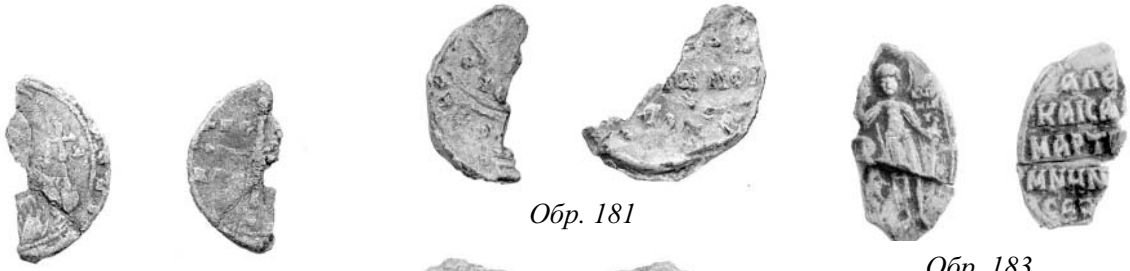

Обр. 180 Обр. 181 Обр. 183

Обр. 182

ПЕЧАТЬ, КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КИЕВСКОЙ РУСИ И ХЕРСОНЕСА С БОЛГАРИЕЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ КОЛЛЕКЦИИ А. ШЕРЕМЕТЬЕВА)

Александр Алфёров

Вхождение Киевской Руси в орбиту влияния византийской культуры, и, главное, христианизации молодой державы, тесным образом связанны с Болгарией и Херсонесом.

Изучение контактов Киевской Руси и Болгарии по данным сфрагистики было возоблено Иваном Йордановым. В 2012 году г-н Иван прочитал в Киеве доклад, который был вскоре опубликован в четвертом выпуске «Сфрагістичного щорічника»: «Взаимоотношения Киевской Руси, Византии и Болгарии в X – XII вв. Значение сфрагистики». Эта тема очень заинтересовала нас, так как, на наше глубокое убеждение именно Болгария оказывала большое влияние на вхождение Киевской Руси в сферу новой христианской культуры. Кроме Болгарии следует отметить важную роль в христианизации киевского государства Херсонеса, названого в древнерусских источниках Корсунем. Киевские князья с X века развивают «Корсунскую идею» - перенося мощи св. Климента Папы Римского в Киев, создают Десятинную церковь, как подобие «нового Корсуня»[1] и даже закладывают город Корсунь. В этом направлении необходимо отметить работы крымского сфрагиста Николая Алексеенко[2].

Болгария и Херсонес стали своеобразными вратами византийской цивилизации для Киева. В этом контексте следует обратить внимание на контакты Киевской Руси с Болгарией и Херсонесом и последними между собой. Один из приемов современного медиевиста – привлечь к исследованию сфрагистику, материалы котороый часто открывают неизвестные сраницы истории и международных отношений.

На территории Киевской Руси, до сего времени, обнаружена лишь одна болгарская печать - Христофора, митрополита Верое[3]. В то же время, с территории Болгарии происходит печать киевского митрополита Константина[4].

Больше находок болгарских печатей известно из Херсонеса. Свидетельством тому стали находки печатей: архиепископа Феодора Анхиальского, спафария Феодоро и нескольких других экземпляров[5]. В Анхиале найдена печать херсонесского архиепископа Феодора[6].

Следует обратить внимание на группу византийских печатей с родовыми именами, корень которых слово «рус». Одна из них происходит из Болгарии[7].

В сфрагистическом собрании Музея Шереметьевых присутсвует в двух экземплярах византийский моливдовул магистра Димитрия Казани[8]. Из Болгарии известны находки печатей представителей этого рода: протоспафария и стратига Варды Казани (Казаки)[9], веста Феодора Казани[10], протоновелиссимуса Льва Казани[11], Николая Казани[12] и три экземпляра предположительно Мариана Казани[13]. Не стоит исключать, что род Казани, учитывая количество находох их печатей из Болгарии, был очень тесно связан с этой страной.

В коллекции Алексея Шереметьева хранится один из величайших сфрагистических памятников – архив средневекового города Херсонеса. Среди множества печатей нам удалось обнаружить два экземпляра, которые могут принадлежать к памятникам истории

и сфрагистики средневекового болгарского города Анхиало. Професор Иван Йорданов, издал все известные на сегодняшний день печати из Анхеала[14]. Аналогий в этой работе приведенным ниже печатям мы не нашли.

Печати, о которых пойдет речь, к сожалению, плохой сохранности. Однозначно судить о их принадлежности не приходиться. Но, мы позволим себе сделать эти реконструкции.

1. Коммеркиарий Анхиалы (Обр. 1).

Коллекционный номер – AKh-930.

Место хранения: Сфрагистическая коллекция А.Шереметьева (Киев, Украина).

Место находки: «Архив Херсонеса» (Севастополь, Украина).

Диаметр: 18 мм; толщина заготовки: 2,5 мм; вес: 4,5 г. Канал для шнура проходит по горизонтали. Печать имеет ряд дефектов, как-то: непропечатка буллатирийных матрих на лицевой и оборотной стороне, механическое повреждение на оборотной стороне. Малый модуль заготовки.

Лицевая сторона: Крестообразная инвокативная монограмма. В углах остатки тетраграммы: Τ Ω - .. || Δ Ȣ - Λ Ω

Оборотная сторона: Остатки надписи в четыре строчки:

R’СПА..| . . .K. | . M PK’A | XAΛOV

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ... β(ασιλικῷ) σπα[θαρίῳ (καὶ)]

κ[ουμ]μερκ(ιαριῳ) ᾽A(ν)χ(ι)άλου

Датировать моливдовул следует X веком.

Если наша версия правильна, то, это первая печать коммеркиария из Анхиало.

2. Императорский протоспафарий и стратиг Анхиалы (Обр. 2).

Коллекционный номер – AKh-631.

Место хранения: Сфрагистическая коллекция А. Шереметьева (Киев, Украина).

Место находки: «Архив Херсонеса» (Севастополь, Украина).

Диаметр: 23х25 мм; толщина заготовки: 2 мм; вес: 6,9 г. Непропечатка буллатирийных матриц.

Лицевая сторона: В жемчужном ободке ростовое изображение архистратига Михаила; вдоль ободка с внутренней стороны остатки надписи: ⋯APX⋅⋅O⋯

Оборотная сторона: Пятистрочная надпись:

.A’ | СП . . | APCT. . | TIГ | . . XI. .

[β(ασιλικῷ) (πρωτο)]σπ[αθαρ(ίῳ)(καὶ) στ[ρα]τηγ(ῷ) [᾽Αγ]χι[άλ](

Печать следует с осторожностью датировать X -XI веком.

Следует отметить, что на лицевой стороне изображен архистратиг Михаил. Судя по другим известным печатям из Анхиало[15], архангел, видимо, был патроном архиепископской кафедры или самого города. В таком случае, его изображение тут не случайно и лишь подтверждает нашу атрибуцию.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] **Никитенко, Н., В. Корниенко**. *Собор святых Софии Киевской*. Киев, 2014, с. 115.

[2] **Алексеенко, Н.** Памятникик археологии в ряду источников по популяризации и развитию современного туризма: несколько новых моливдовулов болгарского происхождения. – *Оттука започва България.*

Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм «Пътуване към България». Шумен, 14-16.05.2010. Шумен, 2011, 352-359.

[3] **Bulgakova, V.** *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die Funde aus dem Territorium Altrusslands*. Wiesbaden, 2004, n. 1.3.1.

[4] **Йорданов, И**. Взаимоотношения Киевской Руси, Византии и Болгарии в X – XII вв. Значение сфрагистики. – *Сфрагістичний щорічник*, Киев, 2013, Вип. 4, 368-375

[5] **Алексеенко, Н.** Цит. соч., 352-359.

[6] **Йорданов, И**. Взаимоотношения, 368-375.

[7] **Jordanov, I.** *Corpus of byzantine seals from Bulgaria. Volume 2. Byzantiane Seals with Family Names*. Sofia. 2006, p. 357.

[8] **Алфьоров, О. А.** Візантійські моливдовули з родовими іменами на теренах Київської Русі (за матеріалами колекції О.Шереметьєва) – *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя и полис». Тезисы докладов и сообщений V Международного Византийского семинара* (Севастополь 27-31.05.2013), 12–15.

[9] **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, volume 3, part one and two. Sofia, 2009, n. 1522.

[10] Ibidem, n. 406.

[11] Ibidem, n. 521.

[12] Ibidem, n. 2705.

[13] Ibidem, n. 1904-1906.

[14] **Йорданов, И**. Анхиало – според данните на сфрагистиката. – В: **Йорданов, И**. *Градове, крепости и селища в средновековна България, според данните на сфрагистика (избрани статии и студии)*. Шумен, 2014, 205–226.

[15] **Nesbitt, J. W. and N. Oikonomides**. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D. C., 1991, *n.* 73.2, 73.3; **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, volume 3, part one and two, n. 1663-1666.

Обр. 1

Обр. 2

ЗА ТАЙНИТЕ НА "ГРЪЦКИЯ ОГЪН" И ДОСЕГА НА БЪЛГАРИТЕ С НЕГО

Диян Йосифов

В Античността, а по-късно и в Средновековието, появата на нов вид оръжие е рядко и интересно явление, което в известен смисъл променя хода на историята. Едно от оръжията, повлияло значително върху събитията през средните векове, е така нареченият гръцки огън. В средновековните хроники това оръжие е споменавано обикновено като "морски огън" (θαλασσιον πύρ), "течен огън" (υγρον πυροζ), "мидийски огън" (Μηδικογ πύρ), "военен огън" (πύρ πολεμισιηριον). Наличието на толкова различни наименования поражда съвсем основателния въпрос дали всички те са били употребени за едно и също оръжие. Отговорът се крие в разказите за това оръжие, оставени ни от древните хронисти.

Сведенията за използване на различни запалителни материали при военни действия датират още от дълбока древност[1]. Естествените находища на нефт и сродните му продукти като битуми, асфалт и катран са били познати на автори като Херодот[2] (V в. пр.н.е.), Страбон[3] (I в. пр.н.е.), Плиний[4] (I в. н.е.), Флавий Вегеций Ренат[5] (IV в. н.е.).

В древността такива запалителни материали са били задължителен ресурс, необходим за отбраната на всички големи крепости. Пример за това е и една интересна находка от Сердика[6], където в основата на една кула е намерен своеобразен склад с глинени делви със следи от борова смола (колофон). Също така на различни места по света са намерени амфори със следи от нефт[7], което показва, че този продукт още в древността е бил ценна и търсена стока, пренасяна от търговците по море.

За първи път запалително средство, много напомнящо на "гръцки огън", било използвано по времето на император Анастасий I (491 – 518 г. н.е.)[8]. Това стрито на прах вещество било изобретено от философа Прокъл от Атина и се наричало негорена сяра (υειον απυρον). Корабите с войската на Виталиан (в която имало и много българи), навлизайки в тесниите, били атакувани и изгорени с помощта на това ново оръжие.

През XI век подобна прахообразна смес помогнала на гърците при обсадата на Дирахий. Според Ана Комнина[9] франките, които копаели подземен тунел под градските стени, били изгорени с помощта на дървени тръби (обр. 1), от които се издухвала смес от колофон и сяра.

Подобен усъвършенстван "ръчен сифон" (обр. 2) е представен и на миниатюра в един анонимен ватикански ръкопис[10]. В предния му край личат много странични отвори, които подсказват, че в тази част се е намирал някакъв източник с открит пламък (лампа). Вероятно в този случай въздухът се е сгъстявал с нещо като шприц в задния край на голяма тръба, служеща едновременно и като резервоар за прахообразната смес (обр. 3). Макар че според описанието това било ръчно оръжие, няма съмнение, че изработката му е станала на базата на някакво по-голямо устройство, работещо на същия принцип.

Всъщност някои от "сифоните", за които се съобщава в изворите, биха могли да представляват контейнер с две тръби, като от по-дългата се е вкарвал въздух с помощта на помпа или духало, а от по-късата аерираната прахообразна смес е излизала навън (обр. 4). Практически тази конструкция представлява "гигантски пулверизатор", пригоден за оръжие, чрез който е било възможно да се възпроизведат няколко залпа без презареждане.

В споменатия вече анонимен ръкопис (който, между другото, е приписван на

Херон Византийски) намираме твърде подобно съоръжение[11], макар и предназначено за разрушаване на каменни стени. Използвал се огнеупорен глинен съд (обр. 5), пълнен с дървени въглища на прах, в който чрез една желязна тръба, свързана с духало, се разгарял огънят. От друга желязна тръба, насочена напред, излизала огнената струя, нагряваща камъните от стената. Когато след това нагрятото място се полеело с вода или оцет, камъкът се разрушавал.

От описанието на тази "огнехвъргачка" се вижда, че до предположенията за "сифона пулверизатор" има само една крачка (срв. обр. 4 и обр. 5).

Тъй като в много от изворите изрично се говори за "течен огън", става ясно, че под общото наименование "гръцки огън" се крият две различни оръжия. Едното е изхвърляло прахообразна смес, която, запалена, е наподобявала на огнен облак, а другото е било предназначено да пръска запалителна течност във формата на огнени струи.

Според изворите[12] първата арабска обсада на Константинопол (672 – 678 г. н.е.) се провалила благодарение на "морския огън", изобретен от Калиник. Това ново оръжие представлявало особен "сифон" (óéöùí), чрез който по противниковите кораби се изхвърляла специална запалителна течност. По думите на Теофан обаче, част от арабския флот пострадала и от появилата се буря, т.е. победата донякъде била обусловена и от благоприятното стечение на обстоятелствата.

След няколко десетилетия на относително спокойствие, през 717 – 718 г. н.е. арабите предприели нова офанзива срещу Константинопол. Теофан разказва[13], че градът бил обсаден по суша и по море. Опасността била толкова голяма, че Византия, макар и с неохота, се обърнала за помощ към Тервел. След няколко победоносни сражения българите принудили арабите да се оттеглят. Окуражен от тази развръзка, както и от известието, че по-голямата част от арабския флот била унищожена от буря, византийският император изпратил в проливите огненосните си кораби и те успели да изгорят с "морски огън" останките от арабския флот.

Но какво всъщност се крие под наименованието "сифон"? В споменатия вече ръкопис, приписван на Херон Византийски, срещаме наставления за това как да бъде опазена дървена кула от пожар[14]. Един от описаните способи е като се напълни мех с вода и с притискане се накара струята от водата да излети в направление на огъня. Когато обаче огънят е в далечно и недостъпно място, се препоръчва, **ако не разполагаме с така наречения сифон**, да се изработи нещо като примитивен шприц от кухи стъбла на тръстика. В конкретния случай става ясно, че така нареченият сифон служи за изхвърляне на вода под налягане – нещо като водна пръскачка.

Тъй като е известно, че въпросният ръкопис е компилация от произведения на Аполидор от Дамаск (I – II в. н.е.) и Херон Александрийски (I в. н.е.), логично е първоначалната идея за този така наречен сифон също да идва от техните трудове. И наистина, в "Пневматика" на Херон Александрийски намираме описанията на много устройства, наречени сифони[15]. Общото при всичките е, че се използва разликата в наляганията между две среди, за да се върши някаква работа. Между описаните устройства има и едно (обр. 6), наречено водна пръскачка[16], което поразително напомня на "сифона" за гасене на пожари, споменат преди малко.

Разглеждайки останалите устройства в "Пневматика", попадаме на едно особено любопитно описание на бойлер[17], в който нагрятата от огъня вода изхвърля струя от пара (обр. 7).

Логично е да предположим, че, запознавайки се с тези две описания, Калиник се е сетил да ги обедини в една конструкция, която е можела чрез силата на парата да изхвърля

вместо вода – запалителна течност. Така била създадена тежка и сложна машина, която имала ограничена далекобойност, вероятно не повече от 10 – 15 м. Никак не е чудно тогава, че "гръцки огън" се използвал предимно в морски сражения – просто това са били единствените възможни условия и потенциални цели, при които би могло да се говори за някаква ефективност.

Пак у Теофан намираме още едно споменаване на "гръцки огън", което при това отново е свързано с българите[18]. Описвайки превземането на Месемврия от Крум през 812 г. н.е., хронистът споменава, че между заграбената от българите голяма плячка били пленени и … 36 медни сифона и немалко количество от изхвърляния чрез тях "течен огън"…. Разбираме също така, че Крум се сдобил с обсадни машини благодарение на един много опитен арабин, който преди служел при византийския император.

Фактът, че "сифоните" и "течният огън" са били в крепостта, но не са използвани при нейната отбрана, може би подсказва, че те са били конструирани специално за кораби и са бивали монтирани на тях само при наложителни случаи. Така в мирно време оръжието оставало скрито от любопитни погледи и било възможно производството на запалителната смес и на "сифоните" да става само в Константинопол[19]. Това били важни мерки за опазване на секретната технология. В случая с пленените при Месемврия "сифони" тайната, въпреки всичко, е била опазена, защото никъде не се споменава българите да са ползвали тази технология. Това вероятно се дължи на сложността на самите съоръжения и нуждата от специални умения за боравене с тях, каквито, въпреки помощта на способния арабски механик, българите в този момент явно не са имали.

Приблизително едно десетилетие по-късно (820 – 823 г. н.е.) Византия била разтърсена от въстание, което даже заплашило столицата Константинопол[20]. Йосиф Генезий твърди, че при обсадата на столицата флотът на Тома Славянина бил използвал "течен огън". Такава възможност се отхвърля от някои съвременни историци[21] с обяснението за неправилна интерпретация.

Имайки предвид обаче, че за няколко години в ръцете на Тома попадат много търговски и военни кораби, както и над 80-хилядна сухопътна войска[22], това твърдение не изглежда толкова неоснователно. Естествено, за да омаловажи този факт, Йосиф Генезий нарича оръжието на въстаниците просто "течен огън", докато, когато говори за императорските кораби, винаги подчертава, че те използвали "военен огън". В крайна сметка флотата на Тома Славянина била победена от византийските кораби с "военен огън", а оцелелите съдове се предали, защото научили, че Омуртаг с голяма войска се придвижил към Константинопол. В последвалото сухопътно сражение българите разбили въстаническата армия на Тома Славянина и това предизвестило края на бунта[23].

Колкото и строго обаче да се пазела тайната на "гръцкия огън", враговете на Византия също не стоели със скръстени ръце. Много скоро арабите разработили някакъв свой вариант на "гръцкия огън" и през 904 г. н.е. той се оказал фатално ефективен при превземането на Солун[24].

Тъй като арабското нападение било предвождано от византийски ренегат с голям военен опит, можем да предположим, че и идеята за тази имитация на "гръцки огън" също е негово дело.

Византийците явно си вземат поука от тези арабски "сифони", защото много скоро започват и самите те да ги използват при обсади.

За ужасяващите последици от този издухван през тръби огън научаваме и от един арабски автор – Ibn-al-Athir. Разказвайки за византийската обсада на Двин[25] от 927 г. н.е., той подчертава, че арабите можели да избегнат опасността единствено ако успеели да

убият операторите на “сифона”.

През 941 г. н.е. Константинопол отново бил под обсада, но този път от многоброен руски флот. От руската “Повесть временных лет”[26] научаваме за неописуемия ужас, изпитан от русите, изгорени от “небесната мълния”, излизаща от византийските кораби. За същото събитие ни съобщава и епископ Луитпранд Кремонски[27]. Както става ясно, император Роман бил неприятно изненадан от появата на русите пред стените на Константинопол, защото неговият огненосен флот тъкмо бил изпратен на помощ на лангобардския крал Хуго в борбата му с арабите[28]. За да увеличи ефективността на своя импровизиран флот, императорът бил принуден да съоръжи всеки кораб с по четири “сифона”, вместо с един. Това необичайно свръхвъоръжаване довело и до появата на нова тактика при използването на “гръцки огън”. Оборудваните със “сифони” от четирите си страни огненосни хеландрии се вклинили сред множеството малки ладии на русите и пръскайки огнени струи наоколо, предизвикали пълен хаос сред тях. Русите не могли да се спасят дори и скачайки във водата, защото “гръцкият огън” горял силно и на нейната повърхност. И в този случай важно условие за успеха на огнените кораби била комбинацията от изненада, спокойно море и близка дистанция до противника.

Споменът от този първи фатален сблъсък на русите с “гръцкия огън” бил толкова трайно запечатан в тяхната народна памет, че когато техните наследници след 30 години отново се сблъскват с византийските кораби, най-силните им страхове били свързани именно с неговото използване.

За събитията, свързани с похода на Светослав в България през 968 – 971 г. н.е., научаваме от “История”-та на Лъв Дякон[29], където “гръцкият огън” присъства под две наименования – “течен огън” и “мидийски огън”.

При обсадата на Дръстър Светослав сключил споразумение с българите за съвместни действия[30] срещу византийската армия. Това фактически превърнало пристигналия огненосен флот на императора в заплаха и за тях.

Русите отново се изправили пред това легендарно запалително оръжие при похода си срещу Константинопол от 1043 г. н.е. Михаил Псел разказва, че тъй като огнената ескадра била разпратена по границите, императорът отново трябвало по спешност да съоръжи наличните разнородни кораби със ”сифони”[31]. Това още веднъж затвърждава тезата, че тези машини са били държани на склад именно за такива екстремни случаи.

В един ръкопис на Йоан Скилица съществува преписка, която допълва основния разказ за падането на Видин през 1003 г. н.е., като описва как българите събирали и гасели “мидийския огън” в голямо гърне.[32] Предполага се, че авторът на това допълнение е деволският епископ Михаил, но тълкуването му остава неясно. Във всеки случай тази приписка едва ли се отнася до изхвърляния чрез “сифони” “гръцки огън”. По-вероятно е в този текст да се имат предвид съдове със запалителна течност, хвърляни чрез катапулти. По своето действие тази смес сигурно много е приличала на изхвърляната чрез “сифоните”, което от своя страна е породило грешни асоциации у хронистите.

В Мадридския препис на Скилица се намира и единствената достигнала до нас илюстрация (обр. 8) на морско сражение с използване на “сифон” за “гръцки огън”.[33] Тази цветна миниатюра всъщност илюстрира победата на византийския флот над корабите на Тома Славянина и въпреки явната си схематичност, оставаме с впечатлението, че художникът е виждал огненосен кораб в действие. Сцената показва точно толкова, колкото може да се види от един страничен наблюдател – на носа на кораба един войник е обхванал с две ръце голяма тръба с фуниевидно разширение, от което напред излизат много на брой успоредни пламъци. Този войник обаче не гледа напред пред себе си, а сякаш говори

с брадатия мъж, изобразен зад него. Става ясно, че от шестте изобразени фигури в този гребен византийски кораб две са заети по някакъв начин с обслужването на огнеметното съоръжение. Самият "сифон" не е изобразен, просто защото в действителност той се е намирал на долната палуба и не е бил видим за страничните наблюдатели (обр. 9).

Дори и да не претендира за точност, рисувайки крайната тръба на "сифона", художникът все пак е спазил някаква относителна пропорционалност. Ако използваме за приблизителен мащаб главата на войника, държащ тази своеобразна фуния, можем да заключим, че тя трябва да е с размери около 15 – 20 см. По същия начин, сравнявайки ръцете на войника със самата тръба, можем да определим нейния диаметър на около 5 – 10 см. Използването на толкова големи тръби всъщност би могло да се обясни с голямата гъстота на изхвърляната запалителна течност. Това от своя страна автоматично води до необходимостта от работа с големи налягания при изхвърлянето – нещо, което не е било във възможностите на съществуващите по това време помпи (вж. схемата на Haldon J. и Byrne M.).

Потвърждение за използването на голямо налягане при изхвърлянето на "гръцкия огън" сякаш намираме при описанието на една морска битка от края на XI век (1099 г. н.е.) между византийските огненосни кораби и пизанския флот. Ана Комнина описва как в това сражение византийски военен кораб неуспешно изхвърля "гръцки огън" по противника, в резултат на което огънят само се разсеял[34]. Това разсейване на огнената струя може да се обясни с използването на прекалено голямото налягане и с твърде далечната дистанция до противника. Пак в "Алексиада" намираме и описание на външния вид на тези огненосни кораби. За да засилят ужаса у своите врагове, византийците прибягват до психологическо въздействие, като монтират тръбите на "сифоните" в устата на страховити бронзови зверове[35].

Интересни сведения за "гръцкия огън" намираме и в една скандинавска сага от XIII век, известна под името "Сага за Ингвар"[36]. Според много изследователи в нея се съдържат сведения за някакво по-ранно пътешествие – може би от X – XI век, при което викингите са се сблъскали с огненосни византийски кораби: *Те започнаха да духат с ковашки мехове, поставени на огнища, от което ставаше голям шум. Имаше и бронзова тръба и от нея излизаше много огън срещу един от корабите, така че за кратко време от него не остана нищо освен пепел.* (Превод Д. Й.)

Както личи от откъса, раздухването на огнището с духала ставало непосредствено преди изхвърлянето на огъня и това вероятно се е правело с цел в затворения метален съд да се натрупа достатъчно налягане.

В заключение, обобщавайки сведенията от изворите, можем да направим една приблизителна реконструкция на това страшно средновековно оръжие. Най-вероятно съоръжението, изобретено от Калиник и наричано от хронистите "сифон", е представлявало (обр. 10) затворен бронзов съд с вода, който е служел за генериране на пара. В този своеобразен бойлер е бил поместен друг, по-малък съд, в който се е поставяла запалителната смес. Цялото съоръжение е стояло на специално огнище с дървени въглища, което непосредствено преди атаката е било разгаряно с помощта на най-малко две духала. Горната част на бойлера и вътрешният съд са били съединени с тръба, чийто край бил потопен дълбоко в запалителната смес. Изходната тръба, която е с по-голям диаметър, е била прикрепвана към накрайник в горната част на вътрешния съд. Рязко подадената във вътрешния съд пара е предизвиквала кипене на запалителната течност и тя се е превръщала в смес от горещ въздух и фини високозапалими частици. Поради високото налягане тази нагорещена мъгла е излизала с оглушителен тътен от

голямата изходна тръба. Фуниевидният накрайник е служел да оформи големината на струята така, че на определена дистанция тя да порази голяма площ от противниковия кораб. Потвърждение за съществуването на този фуниевиден накрайник (изобразен и на миниатюрата в Мадридския ръкопис) намираме също и в едно описание на арабския писател Al Tanukhi[37].

Запалването на горещата смес най-вероятно се е извършвало с факла в момента на изхвърлянето от "сифона", но не е изключено поради реакцията на негасената вар с прегрятата пара да е можела да се самозапалва. Наличието на постоянно горящ пламък пред фуниевидния край на тръбата (както в схемата Haldon J. и Byrne M.) е малко вероятно, тъй като, освен че това е пожароопасно, то не се споменава никъде в изворите.

В предлаганата конструкция запалителната смес се подгрява на водна баня, като по този начин се поддържа нейният постоянен вискозитет, без това да води до появата на голямо количество летливи газове преди нужния момент.

Тази схема е коренно различна от предложената от Haldon J. и Byrne M.[38], където запалителната течност е чист суров петрол, налягането в съда се създава чрез ръчна помпа, а огънят служи само за подгряване на нефта (обр. 11). Също така, за да работи тяхната схема, е нужен пусков вентил, монтиран непосредствено преди изходната тръба. Слабото място при тази схема е невъзможността чрез тогавашните примитивни ръчни помпи да се създаде достатъчно голямо налягане, а много от важните елементи на конструкцията не се покриват със сведенията от изворите (сместа не може да бъде гъста, изходната тръба трябва да бъде с много малък диаметър, необходим е пусков кран и т.н.).

Но всъщност пълната непригодност на тази схема се състои в това, че ако петролът се загрее до толкова висока температура в кислородна среда, започва отделяне на огромно количество взривоопасни пари, които неминуемо биха довели до взрив на съоръжението.

През 2012 г. група учени с помощта на National geographic опитаха да възпроизведат "сифон" по схемата на Haldon J. и Byrne M. (обр. 12). За неосведомените зрители резултатите от тази възстановка може и да изглеждаха зрелищни, но всъщност коментираните по горе недостатъци проличаха съвсем ясно – вместо с ръчна помпа, налягането в съда се постигаше чрез сгъстен въздух, подаван по маркуч, а огън за подгряване на импровизирания сифон въобще не посмяха да запалят. Освен това, въпреки че в началото на възстановката се коментираха различните компоненти на "гръцкия огън", на финалната демонстрация беше използван само чист петрол[39].

Свидетелство за това, че между съда със запалителната течност и изходната тръба не е имало никаква преграда (в случая – кран), намираме също в скандинавската сага за Ингвар. След като с цената на няколко изгорени кораба Ингвар разбрал, че след шума на духалата следва изхвърляне на огън, той наредил на другарите си да стрелят със запалени стрели към фуниевидната тръба на "сифона" (която също липсва при схемата на Haldon J. и Byrne M.) и така успял да взриви няколко от съоръженията. Това би могло да се случи само ако горящата стрела е могла да влезе директно при запалителната течност, където с разгарянето на огъня в огнището вече е започвало изпаряването на по-леките фракции на нефта.

Запалителната смес, използвана в "сифоните", също е претърпяла еволюция. В началото, когато сместа е била издухвана чрез духала, тя е представлявала прахообразен микс от колофон и сяра. Макар и да изглеждал страховито, огненият облак от тези първи „сифони" не е бил достатъчно ефективен. Горящата прахообразна смес вероятно е можела да запали платната и въжетата на противниковия кораб, но това едва ли е водело до по-големи пожари.

Поради тези причини Калиник прибегнал до използването на тежка, лепкава и негасима течност, която, веднъж попаднала върху неприятелския кораб, практически го неутрализирала. За състава на тази усъвършенствана смес древните автори правят много предположения, някои от които легендарни и фантастични. Но все пак главните съставки по всяка вероятност са нефт, сяра, колофон (борова смола), негасена вар и растително масло (зехтин или ленено масло)[40].

Опитите, проведени от автора, показват, че приготвянето на сместа също има своите особености. При нормални условия простото добавяне на сяра в суровия петрол не води до тяхното смесване. За да бъде "разтворена", сярата трябва първо да се постави в нагрято до определена температура растително масло. След известно време се получава гъста охреножълта смес. В отделен съд се смесват затоплен петрол и колофон до получаване на хомогенна смес. След обединяването на така получените две смеси се добавя и ситно счуканата негасена вар. На този етап вероятно са били добавяни и други спомагателни съставки като восък, гума арабика и др., които в известна степен са подобрявали характеристиките на сместа.

Като резултат се получавала гъста жълтеникава течност, която, веднъж запалена, се разгаряла бурно, а при опит за гасене с вода пламъците се засилвали драматично. Такъв пожар е можело да бъде потушен единствено като бъде засипан с пръст или ако бъде полят с оцет[41].

Негасената вар била особено важна съставка и имала няколко функции.
Практически при изхвърлянето от "сифона" излитали хиляди добре обмазани със запалителна смес ситни варни зрънца, които при съприкосновение с парата повишавали нейната избухливост (при разлагането на водата се освобождава водород). Също така поради своето по-голямо тегло варните частици помагали на сместа да поразява цели на по-голямо разстояние. Именно поради тези причини на миниатюрата от Мадридския ръкопис от края на тръбата излиза голям сноп от успоредни огнени езици, а не един цял пламък.

Византийските императори съзнавали първостепенната важност на тази технология и се грижели в оръжейните складове на Константинопол в случай на нужда винаги да има достатъчно количество от "сифоните" и от "течния огън".
Макар че в този си вид "гръцкият огън" на Калиник бил трудно и опасно за употреба запалително оръжие, практически до появата на барута той продължил да бъде безценно предимство в морските битки.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Реконструкция на устройството, описано от Анна Комнина

Обр. 2. Ръчен „сифон" – илюстрация от Parangelmata Poliorcetica

Обр. 3. Предполагаемо устройство на ръчния „сифон" от Parangelmata Poliorcetica

Обр. 4. Възстановка на първообраза на „сифон" с прахообразна смес

Обр. 5. Реконструкция на огнехвъргачката, описана в Parangelmata Poliorcetica

Обр. 6. Водна пръскачка – илюстрация от The Pneumatics of Hero of Alexandria

Обр. 7. Бойлер, изхвърлящ пара – илюстрация от The Pneumatics of Hero of Alexandria

Обр. 8. Византийски кораб, използващ "сифон" с "гръцки огън" – илюстрация от Мадридския ръкопис на Скилица

Обр. 9. Разположение на "сифона" за "гръцки огън" в носа на кораба

Обр. 10. Опит за възстановка на "сифона", изобретен от Калиник (по Диян Йосифов)

Обр. 11. Възстановка на "сифон" (по Haldon J. and Byrne M.)

Обр. 12. "Сифон", изпълнен по схемата на Haldon J. and Byrne M. в действие – демонстрация на National geographic

БЕЛЕЖКИ

[1] **Partington, J. R.** *A history of Greek fire and Gunpowder*, 1960, 3.

[2] **Херодот**. *История*, т. 2. София, 1990, 147.

[3] **Strabo**, *Geography*, XVI, I, 15, p. 743.

[4] **Pliny**, H. N., ii, 104-106.

[5] **Flavi Vegeti Renati**. Epitoma Rei Militaris.

[6] **Станчева, М.** Кани за смола, намерени край крепостните стени на Сердика. – В: *Сердика*, т. 1, 1964, 147–152.

[7] **Успенский, В. А.** Исследование древней амфоры с нефтью – *МИА*, 25, 1952, 415–421.

[8] **Ioanis Malalae**. Cronographia – *ГИБИ*, II, 209–212.

[9] **Анна Комнина**. *Алексиада*, Москва, 1965, кн. XIII-3, 346.

[10] Codex Vaticanus Graecos 1605 (Parangelmata Poliorcetica).

[11] *Heron of Byzantium.* Parangelmata Poliorcetica – Siegecraft - *Dumbartan Oaks Studies* XXXVI, 51; Commentary, Chapter 16, p. 190.

[12] **Theophanes**. Corpus Scriptum Historiarum. Compendium Historiarum. Bonn, 1839, 765.

[13] Theophanis Confessoris. Chronographia.

[14] Heron of Byzantium. Parangelmata Poliorcetica – Siegecraft - *Dumbartan Oaks Studies* XXXVI, 85.

[15] T*he Pneumatics of Hero of Alexandria*, London, 1851.

[16] Ibid., Section 9, fig. 9.

[17] Ibid., Section 74, fig. 74.

[18] **Theophanis Confessoris**. Chronographia. – *ГИБИ*, III, 287.

[19] **Константин Багрянородни**. *Об управление империи*. Москва, 1989, 57.

[20] **Iosephi Genesii**. Reges. – *ГИБИ*, IV, 324–330.

[21] **Владимиров, Г.** Още веднъж за тайното византийско оръжие "гръцки огън" – В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV – XV в., 2000, 65.

[22] *ГИБИ*, IV, 329.

[23] Пак там, 330–331.

[24] **Ioannis Cameniatae**. De Excidio Thessalonicensi. – *ГИБИ*, V, 34, 40.

[25] Цит по: **Vasiliev, V.** *Biz. Arabes*, 2.2 : 150.

[26] *Лаврентьевская летопись*, том 1. Ленинград, 1926 – 1928.

[27] **Luitprand**. Antapodosis. – В: *История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых.* Том II. СПб, 1864, 477

[28] Пак там.

[29] **Leonis Diaconi**. Historiae. – *ГИБИ*, V, 267–273.

[30] *Georgii Cedreni-Ioannis Scylitzae*. Historiarum Compendium. – *ГИБИ*, VI, 260–261.

[31] **Михаил Псел**. *Хронография*, Зограф, 1999, 159.

[32] *ГИБИ*, VI, 282.

[33] Codex Skylitzes Matritensis, Biblioteca Nacional de Madrid, Vitr. 26-2, Bild-Nr. 77, f 34 v. b.

[34] **Анна Комнина**. Алексиада, кн. XI-10, 314.

[35] Пак там, кн. XI-10, 313.

[36] Прецитирано от **Haldon J. and Byrne M**. A possible solution to the problem of Greek fire. - *BZ*, 70, 1977, p. 93-94.

[37] **Partington, J. R.** *Op. cit.,* 30.

[38] **Haldon J. and Byrne M**. Op. cit**.**, 92-97.

[39] Виж видеозапис на тази възстановка – http://channel.nationalgeographic.com/channel/the-link/videos/greek-fire

[40] **Partington, J. R.** *Op. cit.,*, 1960, 28-29.

[41] Ibid., 5.

ABOUT THE SECRETS OF THE "GREEK FIRE" AND THE CONTACT OF THE BULGARIANS WITH IT

Diyan Yosifov

Abstract

The main object of the article is to make an accurate description of the "Greek fire" thorough analysis of the historical sources. Greek, Latin, Arabic, Russian and Scandinavian sources are used in order to gain the maximum volume of information related to the subject. A secondary objective of the article is to show the Bulgarian connections (even the indirect ones) to this famous Byzantine weapon.

The article covers some of the published hypotheses related to the subject and comments on their authenticity and adequacy.

The article also includes images showcasing the theses and a final section, which includes an attempt to represent a "syphon" for projection of "Greek fire". There is also display a probable recipes for flammable substances and descriptions for each of the components in them.

After the summary a conclusion has been reached, stating that the various terms used to describe "Greek fire" point to two weapons that are different characteristically from one another. The differentiation has been made by comparing the flammable substances and the means for their projection.

One of the weapons (records of which exist from 5th – 6th century AD) resembles a pulverizer, which uses a powdered mixture of sulfur and resin. The other weapon (invented by Kalinikos) also worked similarly to the pulverizer, but in this case the pressure was created by hot steam that came out of a special boiler, and the thick flammable substance was composed out of oil, sulfur, resin and quicklime.

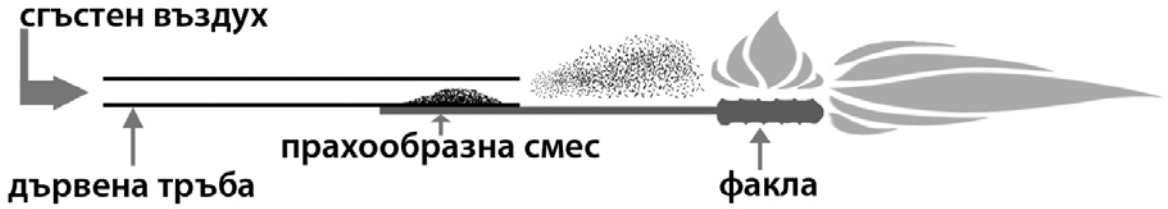

Обр. 1

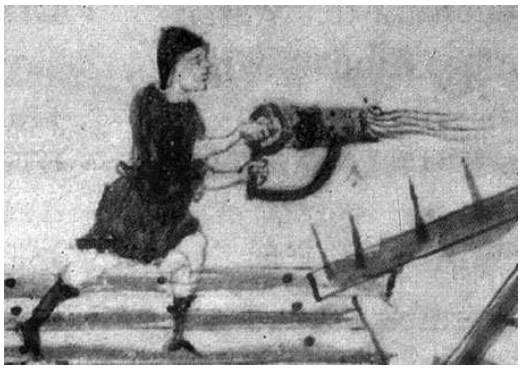

Обр. 2

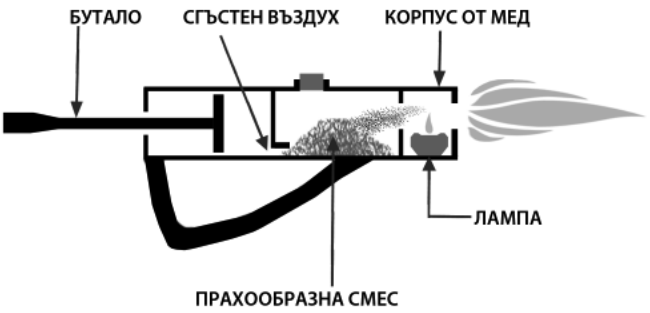

Обр. 3

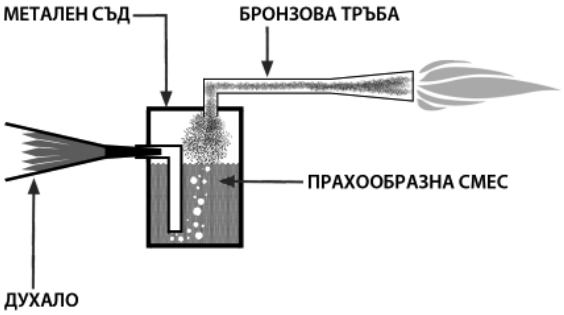

Обр. 4

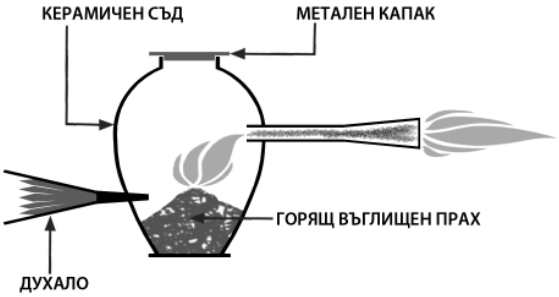

Обр. 5

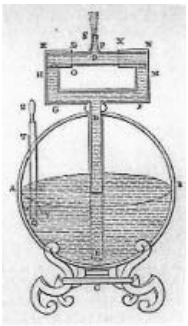

Обр. 6

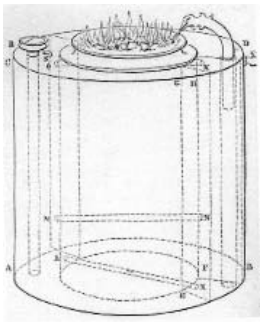

Обр. 7

Обр. 8

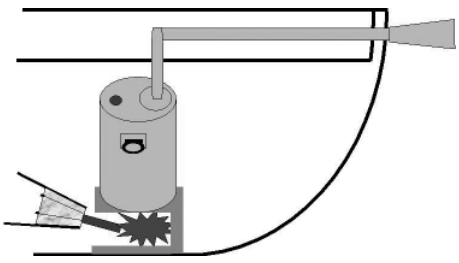

Обр. 9

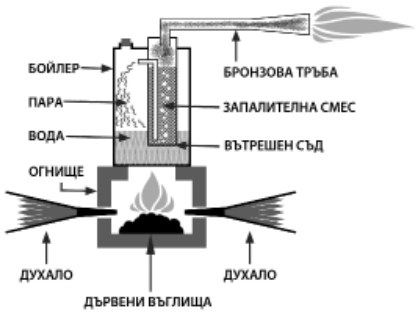

Обр. 10

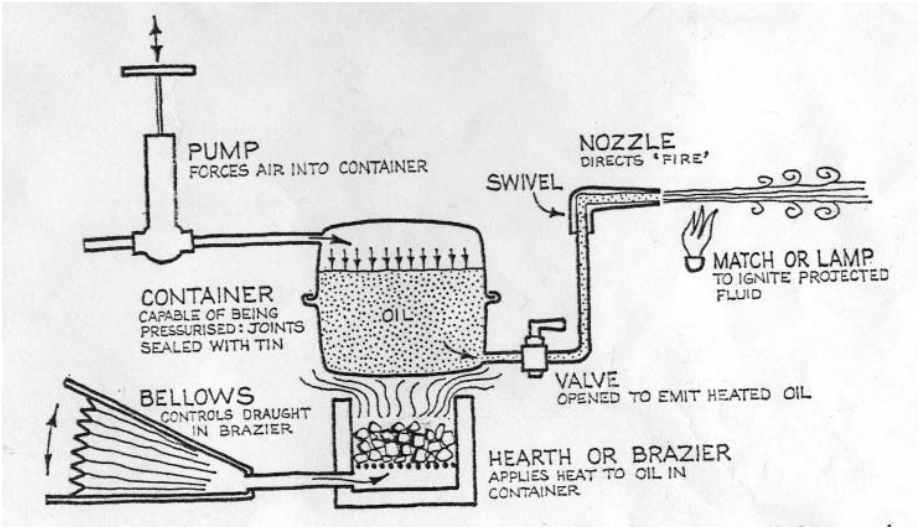
PUMP
FORCES AIR INTO CONTAINER
NOZZLE
DIRECTS 'FIRE'
SWIVEL
MATCH OR LAMP
TO IGNITE PROJECTED FLUID
CONTAINER
CAPABLE OF BEING PRESSURISED: JOINTS SEALED WITH TIN
OIL
VALVE
OPENED TO EMIT HEATED OIL
BELLOWS
CONTROLS DRAUGHT IN BRAZIER
HEARTH OR BRAZIER
APPLIES HEAT TO OIL IN CONTAINER

Обр. 11

natgeotv.com

Обр. 12

ИОАНН ПРОТЕВОНТ: ХЕРСОНСКИЙ ВЕЛЬМОЖА ИЛИ ОПАЛЬНЫЙ БАЛКАНСКИЙ СТРАТИГ В ССЫЛКЕ?

Николай Алексеенко

В византийской истории сохранилось не так много сведений о деятельности аристократических семейств так или иначе связанных с историей средневековой Таврики. О представителях отдельных из них, возглавлявших в X-XI вв. фемную администрацию в Таврике, мы узнаем из письменных и эпиграфических источников. Среди них можно назвать Петрону Каматира[1], Иоанна Вогу (Вогаса)[2], Георгия Цулу[3] или Льва Алиата[4].

В тоже время абсолютное большинство представителей византийского нобилитета стали известны лишь благодаря находкам их печатей. В большинстве своем это представители аристократических кругов Византии, возглавлявших чиновничий аппарат местной херсонской администрации. Известные к настоящему времени печати местной служилой знати принадлежат исключительно стратигам Херсона. Среди них Георгий(?) и Иоанн Протевонты[5], Феодор Катасах...[6], Димитрий Кфар… (Кафар или Катафлор)[7], Никифор Иасит[8], Михаил Катафлор[9], Георгий, Феофилакт, Михаил, Игнатий и Лев Цулы[10].

Еще менее значительную по составу группу составляют моливдовулы высокопоставленных имперских вельмож, которые по тем или иным причинам отправляли свою корреспонденцию в Херсон[11] или его ближайшую округу. Среди них: севасты Михаил Синадин[12] и Константин Ксир[13]; главный логофет Павел Мономах[14], а также аристократы которые не указали свои ранги - Николай Махитарий (Maxitarios?), .Константин Аргиромит (Argiromites), Анастасий Масхул (Maschoulos), Мосик Цула (Tzoulas)[15], Иоанн Комнин, сын севасткратора[16] и некоторые другие.

О большинстве из них сохранилось ничтожно малое количество информации. И мы практически ничего не знаем об их жизнедеятельности или служенной карьере.

Лишь в редких случаях мы имеем возможность использовать и ту, и другую группу памятников, когда информация, содержащаяся в легендах моливдовулов не только подтверждает, но и существенно дополняет сведения о конкретном историческом персонаже. Здесь можно вспомнить упоминаемого кремонским епископом Лиутпрандом[17] патрикия Михаила Херсонита, и благодаря печатям которого открылась ранее неизвестная часть его служебной карьеры в качестве стратига Херсона[18].

Еще одним таким представителем херсонской элиты можно назвать патрикия – Калокира[19], хорошо известного как участника дипломатической миссии Византии на Русь, а также болгарского и греческого походов киевского князя Святослава и отмеченного хронистами даже в качестве вероятного претендента на византийский престол, и которого Скилица и Зонара называют сыном херсонского протевона[20].

Но не менее интересные сведения, мы находим в карьере еще одного представителя византийских аристократических кругов – Иоанна Протевонта.

О ранней истории этой фамилии и кто является ее родоначальником ничего не известно. А.П. Каждан[21] Ж.-Кл. Шене[22] и В.С. Шандровская[23] называют нескольких представителей этого семейства занимавших самые разные и гражданские, и военные посты в различных провинциях империи. Кроме Иоанна, протоспафария и стратига Херсона здесь можно упомянуть, Никифора Протевонта, дуку Болгарии, известного по

сообщениям целого ряда византийских хронистов (Скилица, Зонара, Атталиат, Глика и др.). В тоже время следует отметить, что его имя упоминается и в Житии Лазаря Галесийского, однако в несколько в иной ипостаси - «Никифор, сын Протевонта, посланный судьей над фемой»[24]. В эрмитажном собрании присутствует и личная булла Никифора (М-6673), к сожалению кроме родового имени не несущая никакой титулатуры владельца[25].

Но в основном не многочисленные представители этого рода все же стали известны исключительно благодаря памятникам сфрагистики.

В различных собраниях представлены печати Феодора Протевонта, протоспафария, и судьи Арменияков[26], а затем протоспафария и судьи Кибериотов[27], протоспафария, судьи вилы и квестора[28] и наконец патрикия и судьи вилы[29], а также Николая Протевонта, хартулярия[30]. Названный в свое время И.В. Соколовой и вслед за ней В.С. Шандровской Георгий Протевонт, протоспафарий и стратига Херсона[31] при выявлении экземпляров более полной сохранности на деле оказался уже названным выше Иоанном Протевоном, представленный теперь семью моливдовулами этого типа[32].

Следует отметить, что все известные представители рода Протевонтов кроме Иоанна относятся к XI столетию.

Судя по всему, Иоанн Протевонт является одним самых ранних представителей этого семейства, происхождение которого на наш взгляд самым тесным образом связано с Херсоном и Балканами.

Напомним, что наиболее ранние сведения о нашем персонаже приводит Константин Багрянородный, который называет стратига Иоанна Протевонта в связи с восстанием славян в феме Пеллопонес в правлении Романа I Лакапина (920-944)[33]. Источники сообщают, что неудачи в управлении фемой повлекли его отстранение от должности и назначение нового стратига – протоспафария Кринита Аротра[34]. По версии авторов русского комментария трактата Константина Багрянородного, которые не поддерживают точку зрения, Р. Дженкинза[35] а разделяют мнение Б Ферьянчича[36] и Г. Острогорски[37]эти события произошли в период 927-930 гг.[38]. Здесь не безынтересно сравнение двух печатей из собрания Думбартон Оакс, принадлежавших в свое время Иоанну и Кринину. Первая, согласно сфрагистическому типу (шестиконечный «нимбированный» крест) датирована издателями широко - всем периодом X в.[39] и предположительно отнесена к Иоанну Протевонту.

В то же время тип так называемого «нимбированного» креста, когда легенда берет начало в верхней части моливдовула австрийские исследователи В. и Н. Зайбты склонны датировать 860-880 гг.[40] К началу X в. она занимает традиционное положение, начинаясь внизу слева. Именно такой вид она имеет на печати Иоанна и, следовательно, последняя может, безусловно, может быть датирована началом X в.

В прочем ранняя датировка печати Иоанна, на которой, кстати, отсутствует его родовое имя, не исключает ее принадлежность и совсем иному персонажу. Как известно в источниках IX в. в связи с походом византийского флота под предводительством Насара (880 г.) против сил североафриканского эмира Ибрагима-ибн-Ахмета назван еще один одноименный стратиг Пелопоннеса, однако носивший иное прозвище - Критский[41].

Вторая печать - Кринита[42], имеющая иной сфрагистический тип (шестиконечный процветший крест 1-го типа) так же датирована широко. Однако, данный тип изображения креста характерен для сфрагистической практики лишь в первой половине X в[43] и ближе к середине столетия он надо полагать на какое-то период уступает место вернувшейся из иконоборческого времени крестообразной инвокативной монограмме[44].

Таким образом, печать Иоанна, из собрания Dumbarton Oaks с определенной долей вероятности все-таки можно связать с интересующим нас персонажем.

К сожалению, письменные источники о дальнейшей карьере смещенного пелопонесского стратига более ничего не сообщают. Однако судьбу Иоанна в какой-то мере можно проследить по другим моливдовулам, уже несущим его родовое имя.

Например, известны его печати в должности стратига еще двух византийских фем - Эллады[45] и Херсона[46], датировка которых выпадает на середину – вторую половину X в.

Сопоставление сфрагистических типов его булл дает возможность выстроить их относительную хронологию и тем самым в какой-то мере представить возможную модель его дальнейшей служебной карьеры.

К сожалению, печать стратига Эллады называет лишь имя Иоанна без сопровождения какого-либо титула. В этот период в качестве сфрагистического типа он избирает названную выше крестообразную инвокативную монограмму (Laurent, тип XII)[47], которая хорошо известна по датированным византийским моливдовулам первой половины - середины X века[48].

В тоже время находясь в должности стратига Херсона Иоанн носил тот же ранг, что и при исполнении должности стратига Пелопоннеса – императорский протоспафарий[49].

На данном моливдовуле использован тип с изображением шестиконечного процветшего креста первого типа, который датируется первой половиной X века[50]. Заметим, что абсолютно аналогичный тип присутствует и на печати Кринита Аротра[51], сменившего Иоанна на посту стратига Пелопонесса. Данное сравнение печатей на наш взгляд в какой-то мере может свидетельствовать о том, что Иоанн из Пелопоннеса мог быть направлен в далекий Херсон и соответственно использовал для своего нового моливдовула сфрагистический тип, вошедший в практику к этому времени.

Вторая серия печатей Иоанна Протевонта (известно 8 экз. двух пар матриц), называет нашего владельца также в ранге императорского протоспафария и несет изображение фигуры святого Иоанна (Продрома?) в сопровождении имени святого в столбик и круговой легенды с инвокативным обращением[52]. Печати аналогичного типа, как правило, датируются второй половиной X в., и даже ближе к концу столетия[53]. Очевидно они отражают заключительный этап карьеры нашего персонажа.

Таким образом, сопоставляя известные данные о судьбе Иоанна Протевонта можно констатировать, что в правление Романа I Лакапина после неудачи подавления восстания славян он был смещен с поста стратига фемы Пелопоннес. Судя по датировке одной из херсонских печатей, опального стратига очевидно перевели в далекую заморскую провинцию в Таврику, где он надо полагать пребывает вплоть до середины столетия. Затем он получает новое назначение также в качестве стратига, но теперь в фему Эллада, и наконец на финальном этапе своей карьеры в силу каких-то причин он вновь оказывается в Херсоне, так и не получив очередных повышений по иерархической лестнице византийской придворной знати. Возможно, этому могло способствовать его местное происхождение, хотя никаких данных для это пока не выявлено. По местам службы для представителей этого семейства прослеживаются три региона империи: Иоанн служил на Балканах (Пелопоннес, Эллада) и Таврике (Херсон), а Феодор в Малой Азии (Арменияки, Киверноты). Учитывая, то обстоятельство, что Никифор также имел непосредственное отношение к Балканам и даже возглавлял администрацию Болгарии. Не исключено, что происхождение этого византийского рода имеет болгарские корни. Напомним, что болгарских аристократов очень охотно принимали на службу византийские императоры и в следующем XI столетии[54]

Cursus honorum Иоанна Протевонта

датировка	ранг	должность	тип аверса	Издание
Начало X в.	Императорский протоспафарий	Стратиг Пелопоннеса	Шестиконечный «нимбированный» крест	DOSeals II, nr. 22.27
920-930 гг.	Императорский протоспафарий	Стратиг Пелопоннеса		Константин Багрянородный 1991: 220-223
Первая половина X в.	Императорский протоспафарий	Стратиг Херсона	Шестиконечный процветший крест 1-го типа	Alekseyenko 2012: 140, nr. 52
Середина X в.	Ранг не указан	Стратиг Эллады	Крестообразная инвокативная монограмма (Laurent XII)	Алексеенко 2004: 272-273, № 7, рис. 16
Вторая половина X в.	Императорский протоспафарий	Стратиг Херсона	Фигура св. Иоанна в рост	Alekseyenko 2012: 165-167, nos. 81-82

ПОДПИСИ К РИСУНКАМ

Рис. 1. Моливдовулы Иоанна Протевонта из Херсонского архива печатей.

1. Иоанн Протевонт, императорский протоспафпарий и стратиг Херсона (первая половина X в.)

2. Иоанн Протевонт, стратиг Эллады (около середины X в.)

3. Иоанн Протевонт, императорский протоспафпарий и стратиг Херсона (вторая половина – конец X в.)

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] **Багрянородный Константин.** *Об Управлении Империей.* М., 1991, 172-173, прим. 34.

[2] **Nicholas I**, patriarch of Constantinople. *Letters* / ed., trans. by R. Jenkins, L. Westerink. Washington, 1973, n. 9, line 99-100.

[3] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum* / ed. I. Thurn. – *CFHB,* 5, (1973), 354; **Cedreni**. *Historiarum Compendium. Vol. II.* Bonnae, 1839, 464.

[4] **Латышев В.В.** *Этюды по византийской эпиграфике – ВВ, 2*, (1895), 184-188.

[5] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 160-161, №№ 45, 45а, 46; **Alexeenko N., Romančuk A., Sokolova I.** Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson - *SBS, 4*, (1995), 142, nr. 3; **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики – *МАИЭТ, VI*, (1998), Симферополь, 710, 725, № 9, рис. 5,*9*.

[6] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 163, №№ 51, 51а.

[7] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 163-164, №№ 53, 53а; **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики – *МАИЭТ, VI*, (1998), Симферополь, 727-728, 731, № 30, рис. 6, 30

[8] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 165-166, №№ 56, 56а; **Alekseyenko N.** L'administration Byzantine de Cherson / Catalogue des sceaux. – Paris, 2012, 172-173, nr. 88.1-3.

[9] **Nesbitt J., Oikonomides N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1*. Washington, 1991, 188-189, nr. 82.18; **Шандровская В.С.** О нескольких находках византийских печатей в Крыму – *МАИЭТ, VII*, (2000), Симферополь, 249-250, № 4.

[10] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 164-165, №№ 54, 54а; **Шан-**

дровская В.С. О нескольких находках византийских печатей в Крыму – *МАИЭТ, VII*. (2000), Симферополь, 249; **Алексеенко Н.А.** Новые находки моливдовулов рода Цулы из Херсонеса - *Древности 1995*, (1995). Харьков, 81-84.

[11] **Шандровская В.С.** Что известно о Протевонах - *Византийские очерки*. (1996), М., 224-225; **Шандровская В.С.** Представители византийских родов в Херсоне – Херсонесе по данным печатей – *АДСВ, 29,* (1998), Екатеринбург, 300-304.

[12] **Шандровская В.С.** Печати представителей рода Синадинов в Эрмитаже – *ВВ, 51,* (1990), 181-182.

[13] **Банк А.В.** Вислая свинцовая печать XI-XII вв. – *МИА, 34,* (1953), 296-298.

[14] **Алексеенко Н.А.** Печати главных логофетов из Херсонского архива – *АДСВ, 34,* (2003), Екатеринбург, 196-197; **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами из Херсонского архива печатей - *ТГЭ, XLII*: Византия в контексте мировой культуры, (2008), Санкт-Петербург, 266-267, № 1.

[15] **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами из Херсонского архива печатей - *ТГЭ, XLII*: Византия в контексте мировой культуры, (2008), Санкт-Петербург, 269-273, №№ 2-7.

[16] **Алексеенко Н.А.** Печать аристократа Иоанна Комнина с Южного берега Крыма: новые данные к сфрагистической карте. – *МАИЭТ, XVIII,* (2013), Симферополь, 405-414.

[17] **Лиутпранд Кремонский.** *Антаподосис.Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь*. М., 2006, 147-148.

[18] **Алексеенко Н.А.** Херсонская родовая знать X-XI вв. в памятниках сфрагистики - *МАИЭТ, VII,* (2000), 257-258, 264, № 2-3.

[19] **Алексеенко Н.А.** Патрикий Калокир: этапы карьеры херсонского аристократа - *ΧΕΡΣΟΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ, 01,* (2013) Севастополь, 293-312.

[20] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum* / ed. I. Thurn. – *CFHB,* 5, (1973), $277_{27\text{-}31}$; **Zonarae I.** *Epitomae Historiarum*. Lipsiae, 1871. Bd. I-IV, 87_{5}.

[21] **Каждан А.П.** *Социальный состав господствующего класса в Византии XI-XII вв.* М., 1974, 100, 162.

[22] **Cheynet J,-Cl.** Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210). Paris, 1990, 65-66.

[23] **Шандровская В.С.** Что известно о Протевонах - *Византийские очерки*. (1996), М., 217-225.

[24] **De Sancto Lazaro** monacho in Monte Galesio. – *Acta sanctorum. Novembris*. Bruxellis, 1910, T. III, 544, 119; **Каждан А.П.** *Социальный состав господствующего класса в Византии XI-XII вв.* М., 1974, 162.

[25] **Шандровская В.С.** Что известно о Протевонах - *Византийские очерки*. (1996), М., 221.

[26] **Laurent V.** Mélanges d'épigraphie grecque et de sigillographie byzantine – *EO, 31,* (1932), 442-443; **McGeer E., Nesbitt J., Oikonomides**27 **Nesbitt J., Oikonomides N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor.* Washington, 1994. 157, nr. 59.13a-b.

[28] **Laurent V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin II: L'administration*. Paris, 1981, 614-615, nr. 1109.

[29] **Laurent V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin II: L'administration*. Paris, 1981, 443, nr. 838.

[30] **Панченко Б.А.** *Каталог моливдовулов*. – София, 1908, 49-50, № 126; ср. **Zacos G.** *Byzantine Lead Seals. Vol. 2*. Berne, 1984, 306, nr. 618.

[31] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 160, №№ 45, 45а; **Шандровская В.С.** Что известно о Протевонах - *Византийские очерки*. (1996), М., 224-225. Alekseyenko N. L'administration Byzantine de Cherson / Catalogue des sceaux. – Paris, 2012,

[32] **Alekseyenko N.** L'administration Byzantine de Cherson / Catalogue des sceaux. – Paris, 2012, 165-167, nr. 81.1-7.

[33] **Багрянородный Константин.** *Об Управлении Империей.* М., 1991, 220-223.

[34] **Багрянородный Константин.** *Об Управлении Империей.* М., 1991, 222-223, прим 26.

[35] **Jenkins R.J.H.** The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I – *Late classical and medieval Studies in honor of Albert Mathias Friend*. New Jersey, 1955, 205-207.

[36] Визаттијски извори за историј у народа Југославије. Књ. II. Обр. Б. Ферјанчић. Београд, 1959, 72, бел. 269.

[37] **Ostrogorsky G.** *Gedchichte desByzantinischen Staates*. München, 1975, 185, Anm. 2.

[38] **Багрянородный Константин.** *Об Управлении Империей.* М., 1991, 436-437.

[39] **Nesbitt J., Oikonomides N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor.* - Washington, 1994, 72, 22.27.

[40] **Зайбт Н., Зайбт В.** Печати стратигов византийской фемы Херсон – *АДСВ, 27*, (1995), Симферополь, 92.

[41] **Theophanes Continuatus** / Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus / E rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, $303_{14\text{-}15}$.

[42] **Nesbitt J., Oikonomides N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor.* - Washington, 1994, 72 22.29.

[43] **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Л., 1983, 99.

[44] **Oikonomides N.** *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*. Washington, 1986, 65-70, nos. 59-62, 64; **Cheynet J.-Cl., Gokyildirim T., Bulgurlu V.** *Les sceaux byzantins du Musée archaéologique d'Istanbul*. - Istanbul, 2012, 340, nr. 3.104.

[45] **Алексеенко Н.А.** *Чиновники балкано-малоазийского региона на моливдовулах херсонского архива - Acta Musei Varnensis, 2, (*2004), Варна, 272-273, № 7, рис. 16.

[46] **Alekseyenko N.** *L'administration Byzantine de Cherson / Catalogue des sceaux*. – Paris, 2012, 140, 165-167, nos. 52, 81-82.

[47] **Laurent V.** *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*. Paris, 1952, pl. LXX, XII.

[48] **Oikonomides N.** *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals.* Washington, 1986, 65-68, nos. 59-62.

[49] **Багрянородный Константин.** *Об Управлении Империей.* М., 1991, $220_{26\text{-}27}$-221_{21}.

[50] **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики – *МАИЭТ, VI*, (1998), Симферополь, 710.

[51] **Nesbitt J., Oikonomides N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor.* - Washington, 1994, 72 22.29.

[52] **Alekseyenko N.** *L'administration Byzantine de Cherson / Catalogue des sceaux*. – Paris, 2012, 165-167, nos. 81-82.

[53] **Wassiliu A.-K., Seibt W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. II.* Wien, 2004, nos. 152, 189; **Leontiades I.** Lead Seals in the Museum of Byzantine Culture, Thessalonike - *Byzantine Texts and Studies, 40*. – Θεσσαλονικη, 2006, nos. 24-25; **Jordanov I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, nos. 606, 881, 1329-1333, 1679; **Cheynet J.-Cl., Gokyildirim T., Bulgurlu V.** *Les sceaux byzantins du Musée archaéologique d'Istanbul*. - Istanbul, 2012, 340, nos. 2.7, 3.99, 5.207, 6.46, 6.75.

[54] **Алексеенко Н.А.** Болгары в армии Романа IV Диогена: карьера Самуила Алусиана по данным сфрагистики - *ПОЛЕМОЛОГОΣ. Сборник статей в память профессора В.В. Кучмы*. Волгоград, 2012, 127-139.

JHON PROTEUON: ARISTOCRAT OF CHERSON OR DISGRACED BALKAN STRATEGOS IN BANISHMENT?

Nikolay Alekseienko

Abstract

In byzantine history not so much information about activity of aristocratic families in any case related to medieval Tavriki history of Taurica was saved. Absolute majority of representatives of byzantine nobles have become known only due to the findings of their seals. Insignificantly a few of information about majority of them was saved. And we practically know nothing about their activity or official career.

Only in rare cases information, contained in legends of *molibdobouloi*, not only confirms but also substantially complements facts about concrete historical character. It is possible to mention Michael Chersonites and Kalokyros.

But there is interesting information in career of one more representative of byzantine aristocratic families – of Jhon Proteuon, who obviously is one the earliest representatives of this family, origin of whom in our view is closely connected with Cherson and Balkans.

Comparing the known information about the fate of Jhon Proteuon it is possible to establish by writing monuments and seals, that in the rule of Romanus I Lacapenus our character after the failure of the Slav revolt suppression was displaced from a post of strategos of Peloponnesos.

Based on one of the Cherson seals, disgraced strategos was sent to a distant oversea province in Taurica, where he stays up to the middle of the 10th century. Then he gets the new position and returns to Balkans, but now as strategos of Hellas.

And finally on the last stage of the career he again appears as strategos of Cherson, as we consider, not having got next hierarchical career stair of byzantine court aristocracy.

1 *2*

3

Рис. 1

АКВЕ КАЛИДЕ – ТЕРМА – ПРЕСЕЧНА ТОЧКА НА ЕПОХИ, НАРОДИ И КУЛТУРИ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ)

Димчо Момчилов

Резултатите от археологическите проучвания в последните няколко години –след 2008 г., на Акве калиде – Терма (Бургаски минерални бани) включват в археологическото пространство един крайно интересен и не по-малко сложен археологически обект.

Известни със свойствата на своята лековита вода, античните бани още от дълбока древност са били притегателен център, останали са такъв през Средновековието, османската епоха и до момента. Даровете към лечебните свойства на извора, регистрирани днес чрез многобройните археологически находки, показват отношението на благодарните облекчени поне от около V в. пр. Хр.

Извори

Значението на лековитата минерална вода и на изгражданите през вековете бани тук може да бъде илюстрирано чрез отношението в изворите. Яркото присъствие в пътеводителите, хрониките, историите, бележките на пътешествениците показва един небивал интерес. Именно поради вярата в лечебните свойства на това място (вода и бани) те са намерили много широко отразяване през вековете.

Лековитата вода и баните, а покрай тях и издигнатият по-късно там град, са едни от най-често споменаваните обекти в Античността, Средновековието и Късното средновековие и Възраждането. И именно това непрекъснато присъствие на водата и баните показва тяхното голямо значение.

Многообразни и различни по своята същност са античните, средновековните, късносредновековните и възрожденските източници. Предложеният тук изворов преглед разкрива различни детайли от богата история, култура, градоустройство, отношение – положително с благодарност, или варварско (готи, западноевропейски рицари кръстоносци), като предоставя възможността да се проследи вековният интерес и приемственост.

Условно наративните източници могат да се разделят на:

I. Латински

1. Обектът намира своето първо отразяване от новата ера в Римските пътеводители (*Itineraria Romana*), и по-конкретно в Певтингеровата карта[1].

В Певтингеровата карта (между втората половина на II – началото на III в., чрез копие на римската карта, правено през XII – XIII в., по името на Konrad Peutinger, притежател на картата до постъпването ѝ във Виенската библиотека) в представения път Ancialis – Ranilum (Анхиало – Оризово) е посочена станцията Aquis calidis (Акве калиде) между Анхиало и Кабиле, на разстояние 12 мили (разб. римски – б.м. Д. М.) от Анхиало и 50 мили до Кабиле (1 римска миля е равна на 1481,5 м). В последните десетилетия с определен принос в античната картография са изследванията на Константин Господинов[2], и то именно върху Певтингеровата карта и Равенския космограф в този регион. Неговото изследване „Древната картография" е част от общия труд „Бургас. Вечното пристанище"[3]. Точно същото име Акве калиде се среща и в Равенския аноним за селище, разположено между Карсалеон (с. Порой, Поморийско) и Берзамис[4].

2. Акве калиде е едно от местата, където се установяват при своите действия в Тракия готите. Готският историк Йорданес пише, че когато готите през 253 – 254 г. превзели града Анхиало в Тракия, те „… останали много дни и се наслаждавали на баните с топли води, които се намирали при дванадесетия милиарен стълб от град Анхиало и избликват от дълбочината на огнения си извор". По-нататък той определя, че „в сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби люде". По-нагоре в текста си обаче историкът отбелязва, че след опустошенията в Азия, Тракия също почувствала жестокостта на нападателите[5].

3. Друг източник на информация е Неизвестният автор от Равена – Равенска космография *(Ravennatis Anonymi Cosmographia)*. Неговото Земеописание (на анонимния автор от Равена) имало за основа световна карта от V – VI в., където към градовете на Долна Мизия е посочен и Акве калиде в препис от VII в., достигнал до нас чрез по-късни средновековни копия[6].

4. При наказателната експедиция на император Анри срещу българския владетел Калоян и българската държава през ранната есен на 1206 г. (септември – октомври) латинците достигат до земята на българите и извършват завоевания на цветущи градове, ограбват районите, опожаряват, разрушават. От Жофроа Вилардуен знаем, че при похода през месец октомври 1206 г. кръстоносната войска достига до „… земята на Йоанис, краля на Влахия и България. И те достигнаха до един град, който се наричаше Ферме; и го овладяха и влязоха в него, и взеха твърде голяма плячка. И те пребиваваха там в продължение на три дни, пребродиха цялата околност и взеха голяма плячка и разрушиха един град, който се наричаше Акило"[7]. Променена е формата на името – от Терме (Терми) на Ферме. Последвалите действия на западноевропейските рицари ги поставят в графата на най-големите варвари, характерни със своите първични изстъпления. Латинският маршал, оцелял при разгрома край Адрианопол (1205 г.), гордо се хвали за разсипването на града, нещо, което нито един от по-рано пребивавалите тук не се е осмелил да направи: „На четвъртия ден те потеглиха от Ферме, който беше красив и добре разположен: там извираха топли води – най-хубавите в целия свят; и императорът заповяда да го разрушат и изгорят, и взе със себе си голяма плячка от животни и други богатства" [8].

II. Византийски

1. Особено внимание на лековития район отделя византийският император Юстиниан I Велики (527 – 565). Видният историк от VI в. Прокопий Кесарийски отбелязва в труда си De Aedificiis („За строежите"), че бликащите извори от естествена топла вода образували от само себе си баня за тамошните хора, но мястото останало неукрепено още от старо време. Строителната политика на Юстиниан I контрастира на пренебрежението на по-ранните императори, независимо от заселилите се в съседство варварски племена и посещаването от много болни с риск за живота си – императорът „го оградил със стени" (разб. мястото – б.м. Д.М.) и направил лекуването безопасно[9].

2. В своята „История" (Historiae) живелият по времето на управлението на император Ираклий (610 – 641) Теофилакт Симоката описва нахлуванията на варвари (разб. авари, славяни и отчасти прабългари) през VI в. в земите отсам Дунав. Аварските нашествия през 584 г. на хан (хаган) Баян измъчвали жителите на Скития и Мизия и те успели да превземат много градове, между които и Акве. Тук градът е посочен под името Акис в Горна Мизия[10]. При по-нататъшните военни действия на новия главнокомандващ Петър (назначен на мястото на уволнения Приск) негов отряд нападнал 600 славяни, носещи със себе си голяма плячка. Теофилакт Симоката пише: „… след като оплячкосали от Залдапа, Акве и Скопис, тези славяни отново ограбили нещастните жители и

натоварили плячката върху голям брой коли", също така взели и пленници[11]. Най-важно от сведенията на Теофилакт Симоката е онова, директно свързано с баните. При своето настъпление Баян „веднага се отправил в поход, опустошил Анхиало и разорил околните села. Казват обаче, че не разрушил сградите на топлите води. До нас достигна слух, че жените на хагана се били изкъпали тук и като награда за удоволствието си били го помолили да не събаря банските постройки". По-надолу византийският хронист хвали лечебните свойства на водата: „Казват, че тези води били полезни за тия, които се къпят, и спомагали за здравето им"[12].

3. За опустошителните действия на аварите в Тракия съобщава и Теофан Изповедник. Най-популярният в българската медиевистика хронист пише, че през годината 584 г. („През тази година…") „… хаганът на аварите, като нарушил договора, нападнал Скития и Мизия и страшно разрушил Рациария, Бонония, Акис, Доростол, Залдапа и Марцианопол"[13]. Тук под ad Aquae се разбира града Aquae (=Бургаски минерални бани). За база на византийската войска, изпратена да воюва срещу аварите, Коменциол използва Анхиало. Ако действително ad Aquae е тъждествен с Бургаските минерални бани, от сведението на Теофан става ясно, че в района му са нанесени сериозни опустошения с изключение на сградите на баните.

4. В „Алексиадата" на Ана Комнина някои от драматичните събития от XI в. се развиват около и в средновековния град Терми (Термопол). При активните военни стълкновения между нахлуващите от север кумани и византийските войски на император Алексий I Комнин или негови пълководци като Кантакузин, Татикий и др. много от действията в края на XI в. се развиват в района около Анхиало и Атанасовското езеро. Не остава изолиран и известният средновековен град Терми. Терми, Термопол е средновековният град, продължил съществуването си върху античния Акве калиде. Именно при едно от поредните нахлувания на куманите отсам Дунава Ана Комнина в своята „Алексиада" (Alexsias) обяснява, че при проведения военен съвет императорът „веднага изпратил в така наречените Терми Кантакузин и Татикий с някои наемници, а също така Скалиарий, Елхан, за да пазят тамошните земи", докато самият той се отправил към Анхиало[14].

Крайно неубедително е предложеното мнение, че в известието на Теодор Скутариот[15] за похода на Исак Ангел под споменатия Агатопол като средищно място за събиране на ромейските войски трябва да се разбира Термопол, който е добре познатият ни средновековен град (ГИБИ. Т. 8. 1961, 246 – превод и обяснителни бележки на Михаил Войнов).

III. Арабски

В „Географията" на Ал-Идриси от 1153 г. намира място средновековният град Терме (Терма), продължил културната и градска приемственост на античния Акве калиде. Тук обаче авторът го отбелязва под наименованието Мигали Терме, намиращ се на половин ден път в източна посока от Айту Кастру – съвременен Айтос, измежду „градовете на Румания"[16]. За града арабският географ и пътешественик пише следното: „От Русукастру до град Мигали Терме има половин ден път. Мигали Терме е малък град с хубави местности, широки квартали, с много насаждения и зеленчуци. Той има стени (градски) и пазари; има добитък и средства за препитание"[17]. Така представен, Мигали Терме е идилична стопанска картина, отговаряща на икономическото състояние на империята през този период.

IV. Турски

Хаджи Калфа в своето описание „Румелия и Босна. Географски описал Мустафа

бен Абдуллах Хаджи Калфа" от втората четвърт на XVII в. предоставя единствените сведения, че върху близкия до Айдос (Айтос) „топъл извор султан Сюлейман издигнал голямо кубе"[18].

V. Руски и западноевропейски

1. Руски

Георг Енехолм в своите „Бележки върху градовете оттатък Балкана", описвайки Айтос, отбелязва, че на „пътя от Айтос за Анхиало, близу до село Лъджа (Lydja) се намират серни минерални води, гдето щедростта на Селим II е построила великолепна баня" [19].

2. Френски

Френският пътешественик С. Сейже не е много прецизен. При придвижването си от Карнобат (Карнабад) през Айтос към Бургас през 1829 г. се връща назад в историята – говори за два стълба, издигнати до тези води от Дарий в памет на похода си, от които са останали само каменни купища. Нов момент в сведенията за минералния извор и баните е, че при земетресение изворът е престанал да тече (дори е посочена датата – 14 ноември) и водите се появяват едва привечер на следващия ден. По-надолу допуска грешка, посочвайки султан Селим II (вместо Сюлейман II) като строителя на турската баня[20].

По-скоро като допълнителни могат да се приемат сведенията за баните от 1837 г. на Ами Буе при неговото пътуване в периода 1836 – 1838 г. При него по-важно е сведението не толкова за разстоянията между Айтос, баните и близостта на Бургаския залив, а фонът, който представя. Независимо от твърде общата природна картина, която описва край баните, е и фактът, че отбелязва наличието на няколко къщи, в които живеят петима турци и двама българи – т.е. семействата на хора, свързани с баните[21].

Известните по извори данни за пресичането на култури и народи в Бургаските минерални бани се припокриват с резултатите от археологическите проучвания.

До започването на същинските археологически проучвания на Акве калиде има публикации, оповестяващи постъпилите находки, но също така и такива върху конкретни находки, и други, посветени на Манастир тепе (Петя Киашкина[22]). Предвид на ограничения обем не съм в състояние да предложа пълен историографски преглед, затова ще се спра на основните. Между тях са обнародваните от: Константин Иречек[23], Богдан Филов[24], Йордан Иванов[25], Б. Ангелов[26], Павел Делирадев[27], авторския колектив Иван Карайотов, Константин Господинов, Петя Киашкина[28], както и от колектива на „История на Бургас" Иван Карайотов, Стоян Райчевски и Митко Иванов[29].

По отделни въпроси публикации имат и автори като: В. Златарски[30], Г. п. Аянов[31], А. Алексиева[32], Т. Герасимов[33], Ив. Гълъбов[34], М. Лазаров[35], както и Б. Геров[36].

След започване на системните проучвания от 2008 г. насам има рязко увеличаване на публикациите с археологическа проблематика. На първо място, това са АОР за периода 2008 – 2013 г.[37]. Освен тази пряка археологическа информация вече има и няколко поредни публикации[38].

На фона на вече известните големи количества монети от V в. пр. Хр. буквално до XIX в. (златни, сребърни и бронзови), през XX в. са откривани големи количества керамика от всички епохи (от римската, включително и османската), мраморна пластика от тракийската епоха (пр. оброчна плочка на трите нимфи), метална пластика (пръстени, печати – антични, средновековни, включително и златни), немалко количество гребени. По различни, недостатъчно добре потвърдени сведения са откривани басейни от римската епоха (за някои от тях се предполага, че са от епохата на класическа Гърция), както и

множество останки от солидни градежи, определяни най-общо като римски.

Изцяло нов момент са резултатите от археологическите проучвания от 2008 г. до момента, провеждани с постоянен ритъм между 30-40 дни през 2008, 2009, 2010, 2011, 2013 и 2014 г., и масирано през 2012 г. (продължили почти 6 месеца). Извън банския комплекс до този момент са установени част от северната крепостна стена от VI в., стопанска сграда, жилищни помещения, некропол, част от църква[39].

Няколкогодишните разкопки (2008, 2009, 2010, 2012, 2013, 2014 г.) на самите бани показват най-общо следната картина:

1. Засечена е източната страна на античната, ранновизантийската и средновековната баня, характеризираща се с изграждане на няколко етапа. Тя има обща дължина от 85 м.

В югоизточния й край, формиращ югоизточното крило на банята, през 2012 г. е изцяло разчистено правоъгълно помещение с размери 9,80 х 9 м. Подовото му ниво е дълбоко вкопано чрез изсичане на основната (материковата) скала на дълбочина до 0,80 м. Част от стените са запазени до третия ред. Това съоръжение според Цоня Дражева датира най-ранния етап от строителството на римската баня и е отнесено към управлението на император Траян в началото на II в. Тук се включва най-мощният импозантен градеж на банята, изпълнен от големи обработвани каменни блокове от местен камък. Те са запазени в три реда височина върху цокъл (субструкция), която достига до 1,60 м. Изпълнени са в равни редове с височина от х 0,55 м. Блоковете дори достигат дължина до 2,80 м. Те имат дебелина до 0,55 м. Спойката е от бял хоросан с малко примеси от много ситно счукана тухла. Пясъкът в хоросановия разтвор е чист. Отвън фугите са обилно обмазани. Добре е запазен официален (основен) западен вход, както и вътрешен вход към банските помещения. От този строителен период (началото на II в.) добре е съхранен най-южният участък на съоръжението. На места дебелината на зида е сравнително коригирана. В долната си част лежат върху предварително престърган материк.

В това помещение, определяно като аподитериум, след началото на II в. и преди IV в. е осъществена сериозна строителна преправка. Към промените се отнася и северната част на аподитериума. Основен строителен материал е местен камък. Монументалните каменни блокове са преработени на сравнително по-малки квадри – от големите каменни блокове са дялани по-малки с размери от 1.00 м дължина, дебелина (ширина) от 0,55 м и височина между 0,30 – 0,55 м.

Третият строителен период е датиран в IV в. От него в съоръжението са разкрити следните останки:

- мощна късноримска (ранновизантийска) стъпка, характерна с това, че лицата й не са добре оформени. Има размери 1,30 х 1,30 м. В градежа й са включени преработен местен камък, използван в по-ранните строителни етапи. Спойката е от бял хоросан с много едро счукана тухла, като тухлата е неравномерно използвана и включена във варовия разтвор и е в значително много по-голямо количество от I най-ранен етап. Тухлата е доста неравномерно използвана във варовия разтвор. Втора такава стъпка е открита през ранната пролет на 2014 г. в югоизточна посока (кв. –А – 1).

- преправка на вътрешния (западен) вход със сполии.

Последният строителен период (засега все още е недостатъчно добре очертан) се свързва с функционирането на средновековната баня през XI – началото на XIII в. и на отделни части от банята след опожаряването и разсипването й през 1206 г. Тук се отнасят откритите преправки в североизточното помещение (първоначално определяно като северен аподитериум), останки от вход там, функционирането на два надлъжни канала (север – юг) и един напречен (запад – изток – частично проучен през 2012 г.).

Върху надлъжните канали (север – юг), разработени в един от най-късните периоди на съществуване на банята (върху издигнат насип с височина до 2 м), са проучвани бегли останки от средновековни и късносредновековни помещения (жилищни и стопански). Откривани са огромно количество археологически материали, в които освен традиционно срещащата се римска и ранновизантийска керамика, най-сериозното присъствие е на керамика, датирана между XI – XIII в. (предимно сграфито и украсявана с глеч). Пак оттук са и най-голямото количество средновековни свещници и останки от такива. Откриваните монети са в широк времеви диапазон – от антични до турски. В зоната непосредствено североизточно край тези разкрития е установено средновековно жилище от XI – XII в., както и най-голямото количество монети от този период и печати (основно от XI в.).

Измежду богатите нумизматични постъпления (още от началото на XX в. насам) особено се откроява забележителната находка от 2012 г., съдържаща 7 златни монети – една на император Константин IV Погонат и шест – на Юстиниан II Ринотмет. Скриването на това съкровище се свързва с драматичните събития от началото на VIII в. и известната битка при Анхиало през 705 г. (Дражева, Момчилов 2013, 425).

В този си вид – след последните съществени преправки от IV в., банята принципно просъществува до унищожаването й през 1206 г. Няколко са най-важните разкрития от IV в.

На първо място, частта от източния корпус на ранновизантийската баня (обр. 3) определя основните параметри на банята от изток през ранновизантийския (късноантичния) и през следващите периоди. Проучен е в сериозна дължина, но окончателно с пространството източно пред него са завършени 21 м. При водоснабдяването на град Бургас от началото на XX в. са нанесени сериозни разрушения. Суперструкцията. му е с параметри: дебелина 1,55 м, запазена височина до 2,20 м. Изградена е в смесена зидария (opus mixtum) от добре обработени андезитни блокове със средни размери 0,20 х 0,40 м, подравнителен пояс от 4 реда тухли с размери: 34 х 34 х 5 см. Общата дебелина (височина) на тухления пояс възлиза на 40 см (0,40 м). Тухленият пояс се развива на височина от 1,40 м от най-ниската точка на суперструкцията, като под него са оформени 7 (седем) реда каменни блокове, на места подравнявани с единични цели или фрагментирани тухли. По цялата дължина на суперструкцията (на височина 0,8 м и разстояние 2,4 – 2,8 м) са разположени квадратни гнезда за греди. В каменния пояс на стената се наблюдават преизползвани архитектурни детайли. Спойката е от белезникав розов варов разтвор, примесен със сив пясък, тухлена фракция и вероятно и шамот. В каменния пояс фугите между камъните са обмазани декоративно с по-голямо количество варов разтвор от нужното за фугиране, придавайки на стената рустициращ ефект.

Суперструкцията стъпва върху масивен каменен цокъл от ломен камък и единични, преизползвани обработени квадри, и е обилно полят с розов варов разтвор, идентичен на този, използван при суперструкцията. Дебелината на цокъла възлиза на 3,75 м. Източно пред цокъла по-късно е вкопан масивен издължен контрафорс (или източна укрепваща стена), подкрепящ средния участък на стената. Укрепващият зид е вкопан в предварителен изкоп и има обща дължина от 16,6 м, ширина (дебелина) 0,80 м и дълбочина от 1,20 м. Изграден е от ломен камък, споен с варов разтвор, примесен с жълт пясък. Той не е развит по цялата дължина на стената – т.е. укрепването в този участък е съобразено с някои архитектурни особености при изграждането на ранновизантийската баня, които, предвид тоталната невъзможност за пълно проучване на инфраструктурата и социализацията, засега не могат да бъдат определени. Под основите на субструкцията в

приижданща вода е регистрираният, но само разчистен, оставащ под дължината на корпуса север – юг, кожух на водопровод от античната или късноантичната (ранновизантийска) баня. Единственото сигурно засега е, че с него е съобразявано изграждането на източния корпус на ранновизантийската баня и предвид явно на високата влажност (а защо не и поради постоянно бликаща вода, така, както е днес) протекло с допълнително укрепване с пилоти. Източно пред масивния ранновизантийски корпус на вече преправената през IV в. са установени няколко керамични водопровода, като единият (обр. 2) е по-ранен (предшестващ IV в. и изграждането на същинския корпус), тъй като последният изцяло се съобразява с него. Водопроводите, с обща ориентация на североизток, са довеждали студената вода в банята. Пак оттук на изток продължава мощен ранновизантийски зид, чието окончателно предназначение не е установено. Все в тази зона през 2012 г. бе разкрит некропол, от който бяха проучени 9 гроба, датирани към и след средата на IV в. Пак тогава източно е открита забележителна монетна находка от златни солиди – на императорите Константин IV Погонат и Юстиниан II Ринотмет. От западната страна на източния корпус всъщност са проследени основни съоръжения от банския комплекс – в този сектор се съсредоточи основното археологическо проучване. Първото съоръжение в последователността изток-запад е една вана (обр. 4), чието иззиждане е съобразено с няколко фактора: разположеният западно под нея ранновизантийски басейн, водопроводни комуникации и изграждането на седалките и цокъла на басейна от източната му страна. Дъното на ваната е с мраморни плочи, споявани с хидрофобен хоросан и отток.

Разчистването западно от източния край на античната и средновековната баня към турската баня (по цялата нейна източна дължина) бе поетапно – отстраняван е културен пласт с дебелина от 4,00 м. Окончателно бе потвърдено по-ранното (от 2012 г.) предположение на екипа, че при изграждането на турската баня през средата на XVI в. тук е извършено пълно разчистване на останките от средновековната баня, опожарена през 1206 г. Установи се, че върху разрушената от латинските рицари средновековна баня е развит плътен каменен блокаж (използвани са останки от по-ранните градежи, но също така и ломен необработен камък), върху който е издигната турската баня. Блокажът е неравномерно изпълнен, изнесен източно до 3 – 4 м от източната страна на турската баня, и е с дебелина до 1,0 – 1,5 м. Примесен е с песъчлива пръст. Запълването на разчистеното пространство е извършвано освен със строителни останки (камъни, строителна керамика, хоросанови ядки) от разрушената антична и средновековна баня, също така и с много битова керамика и друг археологически материал (монети, печат и др.). Наличието на материали от Античността и Средновековието (римска, ранновизантийска керамика, монети и др.) в блокажа и източно от него над по-късно открития басейн може да се обясни единствено само с привличането през средата на XVI в. на насипи от околността. Потвърждение за това са двата открити в насипа оловни печати от XI в. Крайно оскъдно е наличието на керамика след XV в. Между басейна и блокажа много добре се откроява плътен, на места стигащ дебелина до 0,40 м горял пласт. Под този важен археологически индикатор – плътният горял пласт, откриваният археологически материал основно се състои от сграфито и др. керамика от XI – XII в., монети от същия период, множество дървени гребени, но също така епизодично и ранновизантийски керамика и монети.

В цялата си долна част насипът и блокажът бяха силно овлажнени.

Непосредствено източно покрай турската баня (и продължаващ западно под основите ѝ) е засечен надлъжен зид (север-юг), изграден в система opus mixtum с четири реда тухли (квадратни тухли с дебелина 4 см със спойка от бяла вар, добре примесена с пясък) (обр. 1) и частично запазен пиластър. Градежът е успореден и абсолютно идентичен

на източния зид (чието разкриване започна още през 2008 г.). Той е оформял централния корпус на ранновизантийската баня, върху който се е развивал сводът. Има достатъчно основание да се приеме, че той е съществувал до разрушаването на банята през 1206 г. Отстои на 9 – 10 м от източния край на банята. Върху него, през блокажа, по-късно лягат източните основи на турската баня. Последното обстоятелство изцяло потвърждава, че турската баня от XVI в. е изградена върху помещенията на средновековната баня. Вътрешно рамо (източно от централния зид), конструктивно свързано с основния зид чрез пета (също изградена в смесена зидария), реципрочна на подобни недобре запазени от вътрешната страна на източната част на банята, показват засводяването на сградата, която поне в този участък може да се отнесе към IV в.

След окончателното разчистване на блокажа и насипите при усилване на нивото на подпочвената вода се откриха следните елементи от по-ранните бани:

Басейн (чийто източен край бе бегло засечен още през 2012 г.). Използваните за направата му материали са прецизно обработени андезитни каменни блокове, тухли и малко мраморна облицовка. В горната част на басейна с отстъп е имало тухлен хоризонтален цокъл. Установени са следните размери на басейна: окончателна ширина (изток-запад) 6,20 м, достигната дължина (север-юг) 6,50 м (обр. 1). Басейнът не е разкрит по цялата си дължина предвид ограниченията от сервитутния участък край основните сондажи и действащата помпа за минерална вода (Б-176 и Б-191) и непрекъснатото приждане на подпочвена вода. Предвид охранителните зони (на сондажите и помпата за минерална вода) басейнът не може да бъде разкрит по цялата му дължина (обр. 2). По южната и източната страна на басейна се откриват останки от мраморен цокъл. Също на източната страна е регистриран зареждащ керамичен водопровод. Течащата и сега през него студена вода с немалък дебит дава основание да се приеме, че това е басейн за студена вода (фригидариум). От юг е открит отточен водопровод, преминаващ в голям канал. Разчистената на този етап дълбочина е между 0,40 – 0,60 м (засега до отстраняването на бликащата вода е невъзможно проучването да продължи в дълбочина). Това съоръжение е било сериозно разрушено и разкъртено. При извършващата се подготовка за зазимяване, в източната периферия на басейна, отчасти под източната страна (непосредствено на запад под източния външен зид на ранновизантийската и средновековната баня) бе открит прецизно обработен мраморен цокъл, показващ наличието на останки в дълбочина от по-ранно съоръжение.

Отводнителният канал (клоака) е покрит с плътно затварящи го големи плочи с размери: дължини – между 0,53 и 0,82, м и ширини – между 0,50 и 0,62 м. Каналът продължава в южна посока (обр. 6) под преустроилия банята напречен зид с посока изток-запад, разкрит частично през есента на 2012 г.

Проученото пространство в сектор Юг (обр. 5) около масивен отводнителен канал позволява да се регистрира извършването на още частични строителни преустройства в тази част на банята – примерно вкопаване на късноантично жилище (най-веротно от IV в. по керамичен материал) в римските по-ранни пластове в южния сектор (обр. 7).

Макар и недостатъчно категорично на този етап с оглед на едва започналото навлизане на археологическите проучвания в същността на античния и средновековния бански комплекс може с голяма вероятност да се допусне непрекъснато функциониране на баните между началото на II до началото на XIII в., и с известни сериозни корекции след строителството през средата на XVI в. Така поне засега доказаният чрез археологическите проучвания живот на банския комплекс в Акве калиде – Терма е продължил през римската (архитектура, керамика, монети), ранновизантийската (архитектура, керамика, монети),

средновековната (керамика, монети, печати) и османската епоха. Когато към всичко това се добавят откритите материали от началото на XX в., свързани с лековития извор (монети от V в. пр. Хр. до османския период, пръстени, гребени, архитектура, дори определяна като част от тракийска и гръцка баня[40]), археологическата картина става пълна.

Така през Античността и Средновековието чрез своите лековити минерални води Акве калиде – средновековният град Терма (Термополис) е пресечна точка на редица народи и култури – траки, гърци, римляни, готи, авари, българи, византийци, турци.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Откритият през 2013 г. басейн в сектор Изток
Обр. 2. Античен водопровод, открит през пролетта на 2014 г.
Обр. 3. Източен корпус (поглед от изток)
Обр. 4. Каменна вана
Обр. 5. Сектор Юг (поглед от югоизток)
Обр. 6. Отводнителният канал в сектор Юг
Обр. 7. Късноантично жилище

БЕЛЕЖКИ

[1] **Itineraria Romana.** *Tabula Peutingeriana.* – *ЛИБИ*, 1. София, 24.

[2] **Господинов, К.** За локализацията на пътната станция Пудизо и по някои въпроси на античната пътна система в югоизточната част на Балканския полуостров. – *Студентски изследвания,* IV. Велико Търново, 1981, 3–21; Къде е била античната статия Пудизо? – В. *Черноморски фронт*, бр. 12 819, 12 април 1984; За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. – В: *Юбилеен сборник на възпитаниците от Исторически факултет.* Велико Търново, 1985, 83–91; Отбелязана ли е в Певтингеровата карта пътна станция при Бургас? – В. *Черноморски фронт,* бр. 13 150, 12 май 1985; Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – *ИМЮИБ.* Т. XVIII. Стара Загора, 1995, 39–52; Пиргос или Порос. Бележки върху една необоснована локализация. – Море, кн. 3-4. Бургас, 1999, 10–12; Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация. – *ИНМБ*. III. Бургас, 2000, 163–176; Пътят Anchialo – Deultum – Ostodizo в Итинерара на император Антонин. – В: *ИМЮИБ*. Т. XXVI. Стара Загора, 2014, под печат.

[3] **Карайотов, Ив., К. Господинов, П. Киашкина.** *Бургас. Вечното пристанище.* Бургас, 2000, 62–75.

[4] Пак там, 26.

[5] **Iordanis**. *Romana*. – *Извори за старата история и география на Тракия и Македония*. София, 1949, 430; Латински извори за българската история, 1. София, 1958, 9, 343.

[6] *Ravennatis Anonymi Cosmographia*. – *ЛИБИ*, 1. София, 1958, 15, 394.

[7] **Жофроа дьо Вилардуен**. *Завладяването на Константинопол.* София, 1985, 452, 124.

[8] Пак там, 453.

[9] **Procopii Caesariensis**. *De Aedificiis*. – *ГИБИ*, 2. София, 1958, III 7, 154.

[10] **Theophilacti Simocattae.** Historiae. – *ГИБИ*, 2. София, 1958, 3, 299.

[11] Пак там, 11, 332.

[12] Пак там, 1, 293–294.

[13] **Theophanes Confessor**. *Chronographia*. – *ГИБИ*, 3. София, 1960, 26, 242.

[14] **Annae Comnenae.** *Alexsias.* – *ГИБИ,* 8. София, 1961, 14, 105.

[15] **Theodori Scutaritae**. *Compendium Chronicum*. – *ГИБИ*, 8. София, 1961, 27, 264.

[16] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси*. София, 1960.

[17] Пак там, 85.

[18] **Аргиров, Ст.** Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – *Архив*

ППр., год. I, София, 1938, кн. 3, 80.

[19] **Миков, В**. *Г.* Енехолм. Бележки върху градовете оттатък Балкана. – *Арх. ППр,* 1938, кн. 1, 125.

[20] **Сейже, С**. *Френски пътеписи за Балканите.* Т. 4. София, 1981, 186.

[21] Пак там, 318.

[22] **Kiachkina, P.** Les contracts commerciaux des Thraces de la region de Burgas avec le monde egeen (IV-II s.av. J.C.). – *Thracia Pontika.* Varna, 1994, 175-190.

[23] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, 818–820.

[24] **Филов, Б.** Новооткрити старини. Находки в Айтоските бани. – *ИБАД*, I, 1910, 216-217; ИБАД, II, 1911, 283; **Филов, Б.** Новооткрити старини. Айтоските бани. – *ИБАД,* II, 1911, 283-284. **Filov, B.** Archaologische Funde im Jahre 1911. – *AA*, XVII, 1912, p. 558-576; **Filov, B.** Archaologische Funde. Bulgarien. – *AA*, XVIII, 1913, p. 344-363.

[25] **Иванов, Й.** Старобългарски и византийски пръстени. – *ИБАД*, II, 1911, 1–14. В по-ново време върху предварително изследване стои в основата и на други подобни като: **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. – *Изв. на ИМ-Кюстендил*, 1993, Т. V, 385–398; **Йорданов, Ив.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 179; **Тотев, К.** *Златни пръстени-печати от времето на Второ българско царство 1185 – 1396 г.* Велико Търново, Фабер, 2010, 127–128.

[26] **Ангелов, Б.** Хидрологични и археологически бележки за околността на гр. Анхиало. – *Водоснабдяване и канализация*, год. III, София, януари-февруари, 1939, 2–11.

[27] **Делирадев, П.** *Принос към историческата география на Тракия.* Т. 1. София, 1953, 77–78.

[28] **Карайотов, Ив., К. Господинов, П. Киашкина.** *Бургас. Вечното пристанище*. Бургас, 2000, 26–37.

[29] **Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов**. *История на Бургас. От древността до средата на XX век.* Регионална библиотека „Пейо К. Яворов". Бургас, 2011, 34–41.

[30] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество (1018 – 1185)*. София, 1934; София, 1972, 525.

[31] **Аянов, Г. п.** Нашите черноморски градове. Кратки исторически бележки. – *В. Бургаска поща*, бр. 2, 3 май 1926; **Аянов Г. п**. Археологически находки от Aquae calidae. - *ИАИ*, XVII, 1950, 280.

[32] **Алексиева 1950:** А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. – *ИНМ*. Бургас, I, 1950, 46, 48.

[33] **Герасимов, Т.** Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – *ИБАИ*, XV, 1946, 51–81.

[34] **Гълъбов, Ив.** Археологически приноси за историята на град Бургас. – *ИНМБ*, I, 1950, 241–250; **Гълъбов, Ив.** Далечното минало на Бургаски район. – *В: Юбилеен сборник 80 години от Освобождението на Бургас*. Бургас, 1958, 7–12.

[35] **Лазаров, М.** Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми, задачи. – *ИБМ*, I, 1969, 16–19.

[36] **Gerov**, B. Romische Burgerrechtsverleinung und Kolonisation in Thrakien von Trajan. – *Studii classice* 3, 107-116.

[37] Вж. *АОР* за периода 2008 – 2013 г. Първоначално **Дражева, Ц., Д. Момчилов, Г. Колев, Др. Гърбов.** Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР* през 2008 г. София, 2009, 476–479. След тази година: **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – В: *АОР* през 2009 г. София, 2010, 290–293; **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР* през 2010 г. София, 2011, 257–259; **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – В: *АОР* през 2011 г. София, 2012, 444–446; **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР* през 2012 г. София, 2013, 424–426.

[38] **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Акве Калиде – любимите бани на владетелите. – В: *Морето – граница или врата. Научна конференция „Морето – граница или врата. Черноморски брегове и безбрежия"*. Бургас, 2009, 48–50; **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Аква калиде – Термополис, градът на топлите извори. – В: *Езикът и културата в съвременния свят*. Международна конференция. Бургас 22 – 23 юни 2012. Университет „Проф. д-р Асен Златаров". Бургас, 2012, 159–166; **Момчилов, Д.** За разоряването на Североизточна Тракия през 1206 – 1207 г. при походите на император Анри – един малко разработван въпрос. – В: *Историкии*, 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. УИ

„Епископ Константин Преславски”. Шумен, 2011, 333–342.

[39] За резултатите вж. *АОР* за периода 2009 – 2013 г., както и дневниците на разкопките.

[40] Да се проследят публикациите в бел. 24, бел. 25 и бел. 26.

AQUAE CALIDAE – THERMA – AN INTERSECTION POINT OF EPOCHS, NATIONS AND CULTURES (BY ARCHAEOLOGICAL MATERIALS)

Dimcho Momchilov

Abstract

One of the most interesting archaeological sites is presented in the paper. The fact, that it finds a lasting place in ancient and medieval sources, indicates its importance and the attitude to healing mineral water.

For the first time, an attempt to be systematized all archaeological results and to distinguish clearly and categorically different periods and stages by revealed structures is made.

At the same time, excavated archeological structures as well as already known materials, show a civilized attitude towards the function of healing baths (of course with a few exceptions - the atrocity and destructions of the Goths and the Western European Knights).

A number of illustrations of important archaeological structures, dating back the site more categorically, are also included.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

ОТ «ВНУТРЕННЕЙ» ЛЕГИТИМАЦИИ ВЛАСТИ К «ВНЕШНЕЙ»: ОТ ТЫРНОВСКОГО ВОССТАНИЯ ДО ЦЕРКОВНОЙ УНИИ С РИМОМ (1185—1204)

Анастасия Добычина

В последнее время среди исследований по средневековой болгарской государственности все чаще появляются работы, посвященные так называемой «проблеме византийских образцов», обусловленной тесным взаимодействием двух культур, болгарской и византийской[1]. Вопрос о том, какой компонент: местный, самобытный, т. е. собственно славяно-болгарский, или византийский, ─ преобладал в политической культуре средневековых болгар и как трансформировался со временем, приобретает особую актуальность, когда речь идет о становлении в 1185–1204 гг., после почти полутора веков византийского правления, независимого Болгарского государства, условно именуемого в историографии Вторым Болгарским царством.

В настоящей статье предполагается исследовать, какими инструментами легитимации пользовались основатели средневекового Болгарского государства ─ братья Петр-Феодор, Иван Асень I и Калоян ─ для обоснования законности своей власти. В соответствии с задачами, которые они преследовали, эти инструменты легитимации можно условно разделить на «внутренние» ─ связанные с консолидацией населения болгарских земель; и «внешние» ─ нацеленные на превращение Болгарского царства в полноценного участника международных отношений.

Начало становлению независимого от Византии Болгарского государства было положено предположительно осенью 1185 г.[2], когда согласно византийскому историку Никите Хониату, «родные братья» Феодор-Петр и Асень-Белгун, построив в небольшой горной крепости Тырново[3] церковь во имя мученика Димитрия, собрали там «множество бесноватых из обоих родов [болгар и влахов?]» и «внушили им говорить в исступлении, будто Бог благоволил даровать свободу болгарам и влахам, будто соизволил снять с их шеи временное ярмо и будто с этой целью Христов мученик Димитрий оставил Фессалонику, покинул тамошний храм, не захотел более пребывать с ромеями и перешел к ним, чтобы быть им помощником и сотрудником в их деле»[4]. «Одушевленный такого рода прорицаниями, – пишет Хониат, – весь народ вооружился поголовно, и так как с самого начала дела мятежников пошли успешно, то они еще более уверились, что Бог посылает им свободу»[5].

Итак, очевидно, что на начальном этапе первоочередной задачей для предводителей восстания становится привлечение на свою сторону как можно большего числа соплеменников, т. е. «внутренняя легитимация». Как видно из описания Хониата, она была связана с апеллированием к святости великомученика Димитрия Солунского и распространением убеждения в его покровительстве восставшим[6]. Символическую роль в событиях сыграло то обстоятельство, что в августе 1185 г. весь «город св. Димитрия» Фессалоника, включая и знаменитую базилику, подвергся колоссальному разорению со стороны сицилийских норманнов[7], а значит, по логике средневекового сознания, великомученик действительно должен был «покинуть» некогда покровительствуемый им город и населяющих его жителей, перейдя на сторону некой иной силы. В дальнейшем

и сама фигура св. Димитрия, и его «родной» город становятся важнейшим символом набирающего силу Болгарского царства. Показательно, что завершающий эпизод правления (а в конечном счете, и жизненного пути) царя Калояна связан именно со штурмом Фессалоники, в случае успешности которого болгарский правитель обещал возвести прекрасный монастырь в честь св. Димитрия[8].

Рассказывая о дальнейших событиях, Никита Хониат также упоминает и о том, что один из братьев, называвшийся ранее Феодором, прошел обряд «венчания на царство»: он принимает имя Петра, «увенчивает голову золотой диадемой, а на ноги надевает пурпурные сапожки»[9]. Несмотря на всю значимость этого действа, главный интерес в данном случае вызывает не имитация церемониала с привлечением характерных элементов, золотой диадемы и пурпурных сапожек, а принятие правителем нового имени. Внимания заслуживает и факт, что эта деталь упоминается не только Хониатом, но и зафиксирована в Синодике царя Борила 1211 г.: «Царю Иоанну Асеню Белгуну, который освободил болгарский род от греческого рабства — вечная память. Феодору, названному Петром, его брату и царю…вечная память»[10].

Как известно, прецеденты смены имени в антивизантийских целях неоднократно имели место в истории болгаро-византийских отношений. Так, имя Петра в свое время принял предводитель антизантийского восстания 1040 г. Делян (или Долян), а также, в 1072 г., зетский князь Константин Бодин[11]. По мнению большинства исследователей, смена имени должна была вызывать в настоящих и возможных участниках восстаний ассоциации и воспоминания о полулегендарной к тому моменту личности болгарского царя Петра I (927—967/968) и времени его правления. И этот выбор был далеко не случаен: после византийского завоевания именно о Петре как единственном легитимном монархе Первого Болгарского царства сохранялась историческая память как в болгарских, так и в византийских источниках. Так, вторая грамота Василия II 1020 г. утверждала власть Охридского архиепископа над входящими в его юрисдикцию епархиями через ссылку в том числе и на царствование Петра как последнего признанного Византией в этом качестве государя[12]. В качестве «святого царя», с чьим правлением связано благоденствие Болгарской земли, Петр фигурирует и в «Болгарской апокрифической летописи» XI в.: «И родил [Симеон] святого Петра, царя болгарского, мужа святого и праведного отнюдь… Принял царство Болгарское сын его царь Петр, и был [он] царем болгар, а еще и греков. И царствовал в земле Болгарской 12 лет, не имея ни греха, ни жены, и было благословенно царствование его. Ибо тогда, в дни и годы святого Петра царя болгарского было изобилие всего, сиречь пшеницы и масла, меда, молока и вина, и все дарами Божьими грелось и кипело, и не было оскудения ни в чем, но были сытость и изобилие во всем, пока изволил Господь»[13].

«Загадка» необычайной популярности образа царя Петра неоднократно исследовалась в работах последних лет. Значимость фигуры Петра для болгарской исторической памяти и апелляция к ней предводителей самых крупных болгарских антивизантийских восстаний дали основание М. Каймакамовой утверждать о «традиционной идеологии болгарских освободительных восстаний», в которой имя болгарского святого царя «исполняло своеобразную роль «rex perpetuum»[14]. Согласно Д. И. Полывянному, «историческая память о болгарском царе Петре не была цельной и непрерывной, она складывалась из нескольких устойчивых тенденций, которые актуализировались в определенные эпохи в зависимости от их общественно-политических особенностей»[15]. И. Билярский и Д. Чешмеджиев зафиксировали связь между почитанием праведного царя Петра и императора Константина, благодаря которой

в книжной традиции (и, по-видимому, сознании болгар) царь Петр позиционировался как «новый Константин», «обновитель царства», а значит, и носитель этого имени должен был восприниматься именно в контексте «обновления» Болгарского царства[16].

Очевидно, историческая память о царе Петре служила едва ли не таким же значимым инструментом «внутренней легитимации», как покровительство св. Димитрия Солунского, позволяя выстроить целую модель «возобновления» некогда славного царства. Реализации этой модели служит поход армии восставших на древнюю столицу Болгарии Преслав[17], чья связь с образом царя Петра, по-видимому, воспринималась в Средневековье как не менее прочная, чем между св. Димитрием и Фессалоникой. Так, в сербской (дуклянской) исторической традиции сохранились сведения о кончине «императора болгар по имени Петр, который сидел в городе Великом Преславе»[18], а в общей службе св. Петру и св. Клименту Римскому Преслав также фигурирует, прежде всего, как город Петра («утверждение граду твоему Преславу»)[19]. Не менее примечателен и тот факт, что после того, как власть Петра и Асеня установилась во всей северо-восточной Болгарии, именно Преслав переходит под управление старшего брата Петра и упоминается у Георгия Акрополита как «Петрова земля»[20].

Итак, в начале становления независимого от Византии Болгарского царства, когда перед братьями Феодором-Петром и Асенем-Белгуном стоит первоочередная задача объединения для борьбы с империей жителей северо-восточных болгарских земель, они используют такие средства «внутренней легитимации», как культ св. Димитрия Солунского, почитавшегося среди местного населения, и историческую память о некогда могущественном и благоденствующем Первом Болгарском царстве, воплощенную в образе праведного царя Петра.

Заручившись широкой поддержкой населения и одержав ряд побед над противником, Петр и Асень пробуют прибегнуть к «внешней легитимации», способной обеспечить им дальнейшее преимущество в противостоянии империи. В 1189 г. воспользовавшись временной передышкой в борьбе, братья пытаются завязать контакты с правителем Священной Римской империи Фридрихом Барбароссой (1155—1190), следующим через балканские территории с Третьим Крестовым походом (1189—1192)[21]. Заключив антивизантийский союз с такими же, как они, самопровозглашенными сербскими правителями Стефаном Неманей, Красимиром и Мирославом, Петр и Асень через их посредничество в переговорах пытаются наладить отношения с императором Фридрихом[22]. В 1189 г. в Нише сербы устроили Фридриху великолепный прием и «обещали императору всяческое содействие против любого племени и в наибольшей степени против константинопольского императора. Они добровольно предлагали ему помощь, как со своей стороны, так и со стороны Калопетра и брата его Асеня»[23]. Последнее обстоятельство подтверждает и «История похода Фридриха I», согласно которой «Калопетр направил официальное приветствие господину императору посредством письма и послов, отдал ему должное уважение, обещал ему надежную помощь против неприятеля»[24]. Как известно, в этих переговорах сербские жупаны изъявили «привязанность к Римской империи, которой они очень желали подчиниться посредством феодальной клятвы»[25].

Тот факт, что все свои действия сербские жупаны совершали при «заочном» участии правителей Болгарского царства, косвенно подтверждает готовность стать вассалами Священной Римской империи и со стороны мятежных братьев. Как известно, первые переговоры успехом не увенчались[26], и в 1190 г. болгары переходят к более активным действиям. На фоне все более ухудшающихся отношений между крестоносцами и Византией болгарская сторона вновь пытается предложить свою помощь и вассальную

верность императору Фридриху. На этот раз условия гораздо более конкретные, нежели просто «надежная помощь»: «Калопетр… называвший себя императором, добивался, чтобы римский император возложил на него императорскую корону Греческого королевства («diadema regni Grecie»), настойчиво уверяя, что примерно к началу весны он пошлет ему сорок тысяч влахов и куманов, вооруженных луками и стрелами для войны против Константинополя»[27]. Несмотря на явно более «благосклонное» внимание со стороны Фридриха[28], попытка «внешней легитимации» вновь оканчивается неудачей, а новое напряжение в болгаро-византийских отношениях[29] приводит к привлечению новых средств «внутренней легитимации».

В 1190 г. после очередной попытки византийского реванша и похода императорских войск на Тырново, закончившегося катастрофическим поражением войск византийского императора в Тревненском перевале (окрестности совр. г. Трявна, Болгария), в руках болгарских предводителей оказываются доспехи ромеев, все снаряжение византийского войска, а также вещи самого императора[30]. По сообщению Георгия Акрополита, «им достались высокие шапки императора, фиалы знатных мужей, множество денег», однако наиболее важным трофеем становится драгоценный императорский крест, который был найден в реке, куда «он был брошен кем-то из священников». Описание креста позволяет говорить о том, что эта вещь была уникальна и, по-видимому, являлась одной из «жемчужин» императорской коллекции реликвий: «крест был сделан из золота, заключал посередине вырезанный в форме креста [кусочек] священного Древа, на котором был распят владыка Христос, а, кроме того, имел множество маленьких ларцов, в которых хранились мощи прославленных мучеников, молоко Богоматери, кусочек ее пояса и многое другое, относящееся к святым вещам»[31].

Как известно, случай с захватом византийских ценностей уже имел место в практике Петра и Асеня в 1186 г., когда во время внезапного нападения на византийский лагерь братьям достались «златотканые одежды» кесаря Иоанна Кантакузина, в которые они облачились, демонстрируя полученные трофеи своим войскам. Триумфальное шествие Петра и Асеня в кесарских парадных одеждах (что для коронованного императорскими инсигниями Петра в данном случае означало существенное понижение статуса) было предназначено, прежде всего, для союзников-половцев, которые первый раз лицезрели братьев как поистине царских особ[32]. Однако использованный братьями ход годился исключительно для «варваров»-половцев, не очень хорошо знакомых с византийской ранговой системой и потому воспринявших роскошное облачение как показатель наивысшего статуса предводителей болгар. Напротив, трофеи, полученные в 1190 г., должны были использоваться как инструмент «внутренней легитимации» в отношении гораздо более широкой аудитории.

Несмотря на то, что движение братьев нашло значительную поддержку у большинства населения северо-восточных исторических болгарских земель, распространяясь на юг, во фракийские земли и Причерноморье, это поддержка все еще не была повсеместным явлением. Характерные примеры — безымянные проводники из «варваров», один из которых, по словам Акрополита, выдает себя за перебежчика и приводит византийское войско на верную смерть в Тревненском перевале[33], другой, по договоренности с неким воином из отряда севастократора по имени Литовой (по-видимому, славянином по происхождению), выводит севастократора Дуку из устроенной болгарами засады[34]. Оба случая свидетельствуют о том, что и спустя пять лет после провозглашения независимости от империи население охваченных болгарских земель все еще продолжает колебаться в отношении правильности своего выбора. Сам факт, что

оба раза византийская сторона обнаруживала свое доверие, казалось бы, к заведомому врагу из «варваров», говорит о том, что лояльность этих самых «варваров», к тому же, обеспеченная щедрой платой, не была редкостью. О неустойчивости настроений местного населения косвенно свидетельствует и оговорка Акрополита о том, что при приближении Исаака II к Тырново незадолго до сражения у Тревненского перевала «этот городок» (а по словам Никиты Хониата, первоклассное фортификационное сооружение[35]) на следующий день собирался сдаться»[36].

Помимо значительной денежной суммы, драгоценных чаш-«фиалов» и доспехов, доставшихся болгарам в Тревненской битве, особую ценность в глазах победителей должны были представлять «высокие шапки», или, иначе говоря, пирамидальные короны, — реплики тернового Венца Спасителя, символизирующая избранность правителя, призванного быть наместником Бога на земле. Переход короны в руки нового владельца, как и в случае с любой христианской святыней, означал проявление Божьей воли, а значит, с переходом пирамидальных корон в руки Петра и Асеня утверждение о том, что «Бог благоволил даровать свободу болгарам и влахам», получало свое окончательное подтверждение, а статус Болгарского царства как «богохранимого» — материальное выражение. Этот статус подкреплялся и несомненной значимостью для всего христианского мира главного трофея болгар — драгоценного императорского креста, созданного, по преданию, в IV в., при императоре Константине Великом[37]. Помимо символической связи с первым императором-святым, этот крест должен был напоминать о крещении Болгарии в IX в., когда, согласно легенде, князь Борис-Михаил сокрушал этим крестом непокорных язычников, не желавших принимать новую веру[38]. Константинов крест изображался на монетах Асеневцев во второй половине XIII в., пока не был возвращен в Константинополь в ходе очередного болгаро-византийского конфликта в конце 70-х гг. XIII в.[39]

Отголосок победы 1190 г. нашел свое отражение в придворном церемониале Второго Болгарского царства, о котором византийский автор Феодор Скутариот сообщает в связи с событиями более позднего времени. Он указывает, что зимой 1259—1260 г. посланный императором Михаилом VIII Палеологом в Тырново великий доместик Георгий Акрополит был свидетелем организованного там великолепного празднования Крещения Господня, во время которого для участия в крестном ходе, по традиции, триумфально выносились «царские знаки», добытые из обоза императора Исаака II[40]. Вероятно, этот праздник был также связан с почитанием св. Иоанна Рильского (по аналогии со св. Иоанном Крестителем)[41], чей культ также стал инструментом «внутренней легитимации» власти Петра и Асеня.

В 1195 г. отказавшись идти на соглашение с новым императором Византии Алексеем III[42], Иван Асень повелевает перенести в столицу из захваченного им вслед за Браничево и Белградом Средца мощи широко почитаемого в Болгарии отшельника Ивана Рильского.

К концу XII в. почитание в болгарских землях чудотворца, основателя одного из самых известных в Болгарии обителей Рильского монастыря, Иоанна Рильского (в русской традиции св. Ивана Рыльского), насчитывает уже около двух веков. Современник Константина Багрянородного, Иоанна Цимисхия и болгарского царя Петра (927—969), отшельник Иоанн Рильский прославился, прежде всего, как святой-целитель[43]. По приказу царя Петра, через некоторое время после кончины Иоанна был осуществлен перенос его мощей в Средец[44]. Там, согласно преданию, реликвии святого положили в некой «епископской церкви», затем перенесли в деревянную церковь св. апостола Луки, а

затем в специально построенную каменную церковь во имя Иоанна Рильского[45], где они и находились до 1183 г., когда во время византийско-венгерской войны Средец оказывается в руках венгров. В качестве военного трофея мощи Иоанна Рильского оказываются в соборном храме Эстергома (совр. Гран, Венгрия) и, согласно «Пространному житию Иоанна Рильского», становятся орудием небесной кары по отношению к местному архиепископу, который онемел (по другой версии, ослеп[46]) за неверие в их чудотворную силу. По преданию, король Бела III поспешил вернуть реликвии святого «с большой честью», что и произошло в 1186 или 1187 г., когда мощи в ковчеге, украшенном золотом и серебром, вновь переносятся в Средец[47].

В 1195 г. Средец оказывается в руках Ивана Асеня, который, в свою очередь, предпринимает торжественное перенесение мощей св. Иоанна в болгарскую столицу Тырново. Из Средца вместе с мощами святого в Тырново отправлялся пышный кортеж во главе с самим архиепископом, причтом, игуменом Рильского монастыря и монахами (вероятно, речь идет не о знаменитой Рильской обители, а о Средецком монастыре[48]), сопровождаемый отрядом в 300 воинов, а сам Иван Асень поспешил в Тырново, чтобы руководить постройкой церкви в честь святого «в славном граде Трапезице»[49]. Согласно автору первого проложного Жития, когда кортеж достиг непосредственной близости к столице, царь вышел навстречу им «со всеми болярами, властелой и множеством людей, радуясь телесно и веселясь духом». Между 1 сентября 1194 и 31 августа 1195 г. мощи святого «с честью» были положены в специально построенный для святыни новый храм[50], который принято отождествлять с современной церковью № 8 на Трапезице.

Перенесение мощей св. Иоанна Рильского в болгарскую столицу связало воедино компоненты исторической памяти, служившей одним из инструментов «внутренней легитимации» власти Петра и Асеня. Об этом свидетельствуют эпитеты, употребленные автором второго проложного Жития Иоанна Рильского при описании события: «И прибыл царь Иван Асень в Средец, нашел св. Ивана, великого пустынника, и, пожелав соперничать с древними царями, то есть царем Константином Великим и царем Петром, взял всечестное и преподобное тело отца Иоанна и перенес его в град Тырново. Оно было положено в созданный для него монастырь на Трапезице, где и по сей день оно лежит и всегда совершает чудеса для тех, кто с верой приходит к его ковчегу»[51]. Обретение мощей св. Иоанна Рильского вместе с почитанием Константинова креста формировало сложный образ, своего рода «смысловую икону», ставшую еще одним инструментом «внутренней» легитимации, включавшей в себя компоненты исторической памяти и общехристианские ценности, наложившиеся на конкретные жизненные реалии. Иначе говоря, здесь нашли свое отражение как почитание специфически «болгарских» (царь уподоблялся первому христианскому императору, как бы повторившему подвиг подвижников: царя Петра и Иоанна Рильского), так и общехристианских святых: св. Константина Великого и Иоанна Крестителя[52]. В этом контексте перенесение мощей св. Иоанна из Средца в Тырново, подобно перенесению имперской столицы из Рима в Константинополь, могло означать своего рода сакральное «развенчание» бывшего византийского центра в пользу новой болгарской столицы[53]. Кроме того, сам факт покровительства молодого Болгарского государства со стороны истинно «болгарского» святого, пользовавшегося широким почитанием, прежде всего, в юго-западных болгарских землях, должен был служить дополнительным фактором объединения и сплочения различных этнополитических групп и окончательного устранения каких-либо провизантийских настроений среди болгарской знати.

Таким образом, в первое десятилетие становления независимого от Византии

Болгарского царства путем привлечения различных средств «внутренней» легитимации Петру и Асеню удается закрепить авторитет своей династии как среди болгарской элиты, так и в рамках болгарских земель в целом. Тем не менее, попытки «внешней» легитимации власти братьев оказываются безуспешными: реваншистски настроенная Византия все еще не готова пойти на компромисс, а Запад в лице императора Священной Римской империи Фридриха Барбароссы слишком занят собственными планами. Проблема «внешней» легитимации Болгарского царства переходит «по наследству» к младшему Асеню, Калояну, который видит ее решение в налаживании контактов с Римской курией, развернувшей, по инициативе, папы Иннокентия III (1198—1216) с конца XII в. настоящую кампанию по привлечению в лоно католической церкви как можно большего числа европейских стран, включая и молодые государства на Балканах[54].

Переписка между Калояном и Иннокентием III была неоднократно опубликована и проанализирована исследователями[55], поэтому остановимся лишь на наиболее важных для данной статьи моментах. Как известно, первое послание папы Иннокентия III с призывом к «благородному мужу Иоанницию»[56] перейти под юрисдикцию Католической Церкви было написано еще в 1199 г., но вплоть до 1202 г. Калоян медлит с ответом, рассчитывая на возможный компромисс с Византией. Однако развернувшийся новый крестоносный поход через византийские земли, болгаро-венгерские территориальные разногласия и назревающий крах Византии кардинально меняют планы болгарского царя. Учитывая опыт своих братьев при переговорах с Фридрихом Барбароссой, Калоян затевает тонкую дипломатическую игру с курией, обращаясь к папе не как к возможному покровителю, а как арбитру, способному восстановить «историческую справедливость». Именуя себя «императором болгар и влахов», Калоян заявляет о своем «ромейском» происхождении «от знатного рода» и излагает прелату свои цели: «В качестве любимого сына мы хотим от матери нашей, Римской Церкви, царскую корону и достоинство, какое имели наши древние цари. Как мы находим записанным в наших книгах, одним из них был Петр, другим Самуил, и другие, что царствовали перед ними»[57]. Таким образом, стремясь к «внешней» легитимации своего государства, Калоян использует в качестве аргументации инструменты «внутренней» легитимации: представление об исторической преемственности Первому Болгарскому царству и его правителям, а затем и идею о «божественной санкции» на независимость от Византии: «так как Господу нашему Иисусу Христу было угодно поставить меня господином и императором всей Болгарии»[58]. В дальнейшем с подачи самого папы «историческая» аргументация превращается в «юридическую»: «предшественники» болгарского царя Симеон, Петр и Самуил постепенно превращаются в «прародителей» Калояна и «всех остальных царей болгар»[59]. Именно этот аргумент сам Иннокентий III использует в урегулировании территориальных споров между Венгрией и Болгарией, объясняя в послании венгерскому королю, что Калоян обладает не только историческим, но т. н. «отцовским правом» восстановить свою власть над землями, которые когда-то принадлежали болгарам[60].

В январе 1204 г. Калоян издает хрисовул, в котором передает свои владения под юрисдикцию «священного и апостолического римского престола»[61], а 15 октября 1204 г. в Тырново прибывает папский легат кардинал Лев для того, чтобы 7 ноября посвятить болгарского архиепископа Василия в сан примаса и 8 ноября торжественно возложить на Калояна королевскую корону[62]. Несмотря на то, что королевская корона, как и сан примаса для болгарского архиепископа, не отвечали ожиданиям Калояна, что вполне понимал и сам Иннокентий III, который не располагал бóльшими полномочиями, обе стороны вновь нашли компромисс, приемлемый для каждой из сторон. Калоян воспринял свой титул

как «императорский», Василий, «смиренный примас болгар и влахов», стал именовать себя «патриархом», а сам Римский прелат воспринял эти интерпретации как должное[63].

Таким образом, к 1204 г., добившись и «внутренней» и «внешней легитимации», Болгарское царство достигает завершающей стадии своего становления. Следует отметить, что успех, достигнутый болгарскими правителями в течение всего девятнадцати лет после провозглашения независимости от Византийской империи, во многом связан с многообразием инструментов легитимации, среди которых были как средства, позаимствованные из византийской религиозно-политической практики (заступничество «византийского» святого Димитрия Солунского, наличие императорских святынь-трофеев как свидетельство «Божьей помощи» болгарам), так и апеллировавшие к специфически «своему», «болгарскому», как-то: историческая память о некогда мощной Болгарии времен царей Симеона, Петра и Самуила и полулегендарному образу царя Петра, а также заступничеству «болгарского» святого Иоанна Рильского, «генетически» связанного с юго-западной Болгарией. В то же время это разделение можно считать достаточно условным, поскольку за специфически «болгарскими» на первый взгляд средствами легитимации зачастую можно обнаружить ту самую «зеркальность», которая в свое время была отмечена Д. Оболенским и Д. И. Полывянным, т. е. болгаро-византийский культурный симбиоз, трансформацию византийских моделей на болгарской почве. Яркими примерами такого рода симбиоза служит символическое уподобление праведного царя Петра императору Константину Великому, болгарского отшельника Иоанна Рильского – Иоанну Крестителю, захваченного в 1190 г. Креста Константина – Кресту князя Бориса-Михаила, Тырново – Иерусалиму, Константинополю, Фессалонике в зависимости от контекста и т. д.

В то же время и «византийские» проявления на болгарской почве переживают определенные трансформации: так, очевидно, специфическим образом был имитирован обряд венчания на царство старшего из восставших братьев Асеней, Петра, а упоминание Никиты Хониата о неких «бесноватых», возвещающих о присутствии среди восставших болгар св. Димитрия, не находит аналогии в византийской практике и позволяет нам предполагать, что в данном случае речь идет о каком-то специфическом проявлении народного благочестия[64]. Такое многообразие и смысловая переплетенность инструментов «внутренней» легитимации отражают не только сложный характер и «многослойность» болгарской культурной парадигмы, но и в значительной степени особенности самосознания населения болгарских земель. Именно сложность этнополитического самосознания, связанная с почти двухсотлетним пребыванием в составе Византийской империи и гораздо более длительным византийским влиянием, обусловливала колебания населения в выборе между империей и независимым государством, лишенным какого-либо статуса и поддержки извне. Именно признание Болгарского государства и его правителя в качестве императора, а также независимой от Константинополя Болгарской церкви со стороны внешних сил становится на долгие годы второй по значимости задачей для братьев Петра, Асеня и Калояна. Потерпев неудачу в переговорах с императором Священной Римской империи, Петр и Асень сосредотачивают усилия на «внутренней» легитимации, добившись серьезного территориального расширения своего молодого царства и значительной консолидации населения. В то же время именно младшему из братьев Калояну удается завершить процесс легитимации власти, а вместе с ним, и становления Болгарского царства, добившись признания и королевской короны от папской курии в Риме.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Например: **Иванов, С. А**. Формы легитимации верховной власти в Болгарии XI-XII вв. – *Славяне и их соседи, выпуск 12. Анфологион: власть, общество, культура в славянском мире в средние века*. Москва, 2008, 66-75; **Полывянный, Д. И.** *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков*. Иваново, 2000; **Илиева, Л**. Пространното житие на Климент Охридски и проблемът за българо-византийския културен синтез – *Византия в собствените й очи и в очите на другите.* София, 2007, 160-176; **Чешмеджиев, Д.** Българската държавна традиция в апокрифите: цар Петър в Българския Апокрифен Летопис от XI-XII в. – *Българско Средновековие: общество, власт, история.* София, 2013, 262-271.

[2] **Prinzing, G**. Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes – *Зборник радова Византолошког института,* 38, (1999-2000), 257-265.

[3] Источники не упоминают название крепости, в которой произошло восстание. Однако большинство исследователей придерживаются мнения, что оно имело место именно в будущей болгарской столице Тырново.

[4] Так передает этот рассказ С. А. Иванов: **Иванов, С. А**. Общественная мысль в Болгарии в XI-XIII вв. – *Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII-XIII вв.)*. Москва, 2012, 111-112. Греческий текст: **Nicetae Choniatae**. *Historia*. Rec. I. A. van Dieten (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. 11/1). Berolini et Novi Eboraci, 1975, 371.

[5] Ibid.

[6] Подробнее о популярности культа св. Димитрия Солунского в болгарских землях и его роли в восстании: **Добычина, А.** Тырново как «новая Фессалоника»: святость солунской базилики в «молитвенном доме» великомученика Димитрия Солунского – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 4, (2011), 24-40; **Добычина, А**. Почему св. Димитрий Солунский «не захотел более жить с римлянами»? Культ св. Димитрия Солунского как инструмент легитимации восстания Петра и Асеня (1185—1186) – *Историкии,* т. 5. Велико Търново, 2012, 78-100; **Dobyčina, A.** A «Divine Sanction» on the Revolt: the Cult of St. Demetrios of Thessalonike and the Uprising of Peter and Asen (1185-1186) – *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*, 2, (2012), 111-124.

[7] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 305-306; **Eustazio di Tessalonica.** *La espugnazione di Tessalonica*. Palermo, 1961.

[8] **Ioannis Stauracii**. Oratio Laudatoria de Sancti Myroblytae Demetrii Miraculis. – *ГИБИ*, т. 10. София, 1980, 130; **Тъпкова-Заимова, В**. Отново за цар Калоян и св. Димитър – *Studia Classica Serdicensia, т. 1. Musarum Semper Amator.* София, 2010, 627-628.

[9] Так передает этот рассказ С. А. Иванов: **Иванов, С. А**. Общественная мысль в Болгарии в XI-XIII вв. – *Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII-XIII вв.)*, 100. Греческий текст: **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 372. Никита Хониат отзывается об этом событии в ироническом тоне, намеренно употребляя устаревшие термины, чтобы подчеркнуть нелепость события. Подробнее об этом: **Атанасов, Г.** *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити.* Плевен, 1999, 122-129.

[10] **Божилов, И., А. Тотоманова, И. Билярски.** *Борилов Синодик. Издание и превод*. София, 2010, 150, 202a.

[11] **Michael Psellus**. Chronographia – *ГИБИ*, т. 6, 95; **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*. Rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, 409.

[12] **Иванов, Й**. *Български старини из Македония*. София, 1931 (фототипное издание София, 1970), 556.

[13] Так передает этот рассказ Д. И. Полывянный: **Полывянный, Д. И.** Царь Петр в исторической памяти Болгарского Средневековья – *Средновековният българин и «другите».* София, 2013, 143.

Оригинал текста: **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*. София, 1996, 196.

[14] **Каймакамова, М.** *Власт и история в Средновековна България (VII-XIV в.)*. София, 2011, 223.

[15] **Полывянный, Д. И.** Царь Петр в исторической памяти Болгарского Средневековья – *Средновековният българин и другите*, 145.

[16] **Билярски, И.** *Покровители на Царството. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка*. София, 2004, 25-42; **Чешмеджиев, Д.** Няколко бележки за култа към цар Петър I (927-965) – *Християнската традиция и царската институция в българската култура.* Шумен, 2003, 23-37; **Чешмеджиев, Д.** Българската държавна традиция в апокрифите: цар Петър в Българския Апокрифен Летопис от XI-XII в. – *Българско Средновеко-*

вие: общество, власт, история, 262-271.

[17] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 372.

[18] Annales de Dioclea – *ЛИБИ*, Т. 3. София, 1965, 172.

[19] **Полывянный, Д. И.** Царь Петр в исторической памяти Болгарского Средневековья – *Средновековният българин и другите*, 142.

[20] **Георгий Акрополит.** *История.* Санкт-Петербург, 2013, 56.

[21] Подробнее о переходе войск Фридриха Барбароссы по балканским территориям: **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 401—404; 410—411.

[22] Historia de Expeditione Friderici Imperatoris – *ЛИБИ*, Т. 3, 257.

[23] Historia Peregrinorum – *ЛИБИ*, т. 3. София, 1965, 227.

[24] Historia de expeditione Friderici Imperatoris, 257.

[25] Historia Peregrinorum, 227-228.

[26] Ibid.

[27] Historia de expeditione Friderici Imperatoris, 279; Historia Peregrinorum, 241-242.

[28] Ibid.

[29] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 428-429.

[30] Примечательно, что Хониат умалчивает обо всех трофеях, доставшихся после сражения «варварам», вспоминая лишь шлем с головы Исаака II Ангела, а в дальнейшем вскользь упоминая о неких «роскошных богатствах и всех видах оружия из ромейской добычи»: **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 434.

[31] **Георгий Акрополит.** *История,* 55-56; **Theodori Scutariotae.** *Compendium Chronicum* – ГИБИ, т. 8. София, 1972, 251-252.

[32] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 376. Подробнее об этом инциденте: **Павлов, Пл.** Методите на психологическа война във въстанието на Петър и Асен – *Българска историческа библиотека*, 2, (2000), 5.

[33] **Георгий Акрополит**. *История*, 55.

[34] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 430.

[35] **Nicetae Choniatae**. *Historia*, 428-429.

[36] **Георгий Акрополит**. *История*, 55.

[37] **Theodori Scutariotae**. Compendium Chronicum – *ГИБИ*, т. 8. София, 1972, 252.

[38] **Лазаров, И**. *Политическа идеология на Второто българско царство (XII—XIII в.). Генезис.* Велико Търново, 2003, 24—27.

[39] **Полывянный, Д. И**. *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков*, 134.

[40] **Theodori Scutariotae.** *Compendium Chronicum*, 252.

[41] **Полывянный, Д. И.** *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков*, 134.

[42] Подробнее о болгаро-византийских отношениях в этот период: **Божилов И., В. Гюзелев**. *История на средновековна България. VII—XIV век (=История на България в три тома, т. I)*. София, 1999, 434-435.

[43] Подробнее о культе св. Иоанна Рильского: **Иванова К., Д. Чешмеджиев Д., А. А. Турилов.** Иоанн Рильский – *Православная Энциклопедия*, т. 24. Москва, 2010, <http://www.pravenc.ru/text/471475.html>; **Добрев, И**. *Свети Иван Рилски*, т. 1. Linz, 2007.

[44] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия Пролог – *Българската литература и книжнина през XIII век*. София, 1987, 50.

[45] Проложно житие на Иван Рилски от Софийски Пролог – *Българската литература и книжнина през XIII век*, 51.

[46] Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия Миней – *Българската литература и книжнина през XIII век*, 49.

[47] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия Пролог – *Българската литература и книжнина през XIII век*, 51—52.

[48] **Дуйчев, И.** *Рилският светец и неговата обител*. София, 1947, <http://www.promacedonia.org/id/index.html>

[49] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*, 382; Проложно житие на Иван Рилски от Софийски Пролог – *Българската литература и книжнина*, 52.

[50] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия Пролог – *Българската литература и книжнина*, 50.

[51] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*, 365.

[52] **Полывянный, Д. И**. Царь Петр в исторической памяти болгарского Средневековья, 143-144;

Иванова К., Д. Чешмеджиев, А. А. Турилов. Иоанн Рильский – *Православная Энциклопедия,* т. 24. <http://www.pravenc.ru/text/471475.html>; **Лазаров, И**. *Политическа идеология на Второто българско царство (XII—XIII в.) (Генезис)*, 88-91; **Фекелджиев, И.** *Народни легенди за Иван Рилски*. София, 1979, 46-47.

[53] **Полывянный, Д. И.** *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков*, 134.

[54] Подробнее о политике Рима в отношении славянских и особенно балканских стран при Иннокентии III: **Ткаченко, А. А., Н. А. Ломакин, Р. Б. Буганов, И. Н. Попов**. Иннокентий III – *Православная Энциклопедия*, т. 23. Москва, 2010, 44-55; **Флоря, Б. Н.** *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.).* Санкт-Петербург, 2004, 40-84; **Бакалов, Г.** Титлата на цар Калоян – *Одринската битка от 1205 година.* София, 2005, 53-62.

[55] Из работ последних лет можно отметить, прежде всего: **Флоря, Б. Н.** *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.)*, 54-62; **Ангелов, П**. *Средновековната българска дипломация*. София, 2004, 140-183; **Божилов, И**. *Седем етюда по Средновековна история*. София, 1995, 166-177; **Гюзелев, В.** *Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.) (=***Гюзелев, В.** *Съчинения в пет тома. Т. 3)*. София, 2013, 117-120, 286-314.

[56] Innocentii III Papae et Caloiannus Regis – *ЛИБИ*, т. 3. София, 1965, 308.

[57] Innocentii III Papae et Caloiannus Regis, 310.

[58] Ibid., 334.

[59] Ibid., 312. В связи с этим особого внимания заслуживает гипотеза М. Каймакамовой о том, что слова Калояна не были апелляцией к каким-то общим представлениям, а основывались на неких царских летописях, сохранившихся в библиотеке Калояна, в которых были зафиксированы имена прежних носителей болгарской царской власти: **Каймакамова, М**. *Власт и история*, 226.

[60] Innocentii III Papae et Caloiannus Regis, 346-347.

[61] Ibid., 334-335.

[62] Innocentii III Papae et Caloiannus Regis, 359-360.

[63] **Гагова, К.** Императорската титла на Калоян – *Българските земи през Средновековието (VII—XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев*. Варна, 2002, 49-58.

[64] Подробнее об этом: **Добычина, А. С.** «Бесноватые» в Тырновском восстании под руководством Петра Асеня (1185—1186) – *Славяноведение*, 2, (2014), 107-111.

КЪМ УПОТРЕБАТА НА ТИТЛАТА *BULGARIAE REX* В УНГАРСКИТЕ КРАЛСКИ ГРАМОТИ ДО КРАЯ НА XIII ВЕК

Васил Нинов

От особен интерес за историята на българските земи през Средновековието е изследването на титулатурата на унгарските владетели от династията на Арпадите. Използваната от маджарските крале формула позволява да се уточнят редица подробности по отношение на връзките България – Унгария през XII – XIII в. Анализът на случаите, при които се включва българското държавно наименование сред земите, на които унгарският монарх претендира да бъде владетел, дава възможност не само да се проучи развитието на идеологията на управниците на среднодунавската държава в определени етапи, но и да се разкрият факти около връзките на Унгария с българските земи, а след 1185 г. и с българската държава. Те позволяват да се уточнят периодите на мир и война, на сближаване и отдалечаване в позициите между двете страни.

Употребата на титлата *Bulgariae rex* в кралските грамоти[1] от унгарските средновековни владетели е честа и неслучайна. Обичайно тя бива приемана с оглед на амбициите, които владетелите от династията на Арпадите имат по отношение на конкретни области, които са попаднали по един или друг начин в сферата на унгарските интереси – т.е. били са или завладени, окупирани, или пък владетелите претендират за тяхното притежание и съответно за упражняване на някаква форма на контрол. Друг характерен случай за използването на титлата е в определени случаи, когато се цели да бъде демонстрирано подчиненото положение на България спрямо съответния маджарски монарх. Тази употреба е свързана в действителност с предходните. Също така е необходимо да се добави, че през втората половина на XIII в. дори се създава определена традиция на използване на титлата. Накрая, но съвсем не и по значение, когато се разглежда употребата на *Bulgariae rex* от владетелите от фамилията на Арпадите, е необходимо да се акцентира върху факта, че понякога това става в твърде ограничени отрязъци от време и обикновено индикира провеждането на някакъв конкретен маджарски военен поход или пък рутинно нападение над българска територия. Постигнатите бойни успехи дават основание на съответния унгарски крал да си прикачи подобно прозвище.

Да бъдат проследени многобройните случаи, в които унгарските владетели използват един или друг повод, за да си прикачат титлата *rex Bulgariae*, не е трудно. Съвсем естествено подобен преглед трябва да започне с включванията на името „България“ в титулатурата на крал Имре (1196 – 1204) през 1202 г.[2], или на крал Бела IV (1235 – 1270) в 1233 г., както и в 1236 г.[3]. Подобни внушения биват постигани и в някои случаи, когато вече възприетата добавка отпада – така например под формата на хипотеза може да се предположи, че в 1257 г. Бела IV се е въздържал от употребата на *Rex Bulgariae* в своите грамоти, за да изрази подкрепа за действията на Ростислав Михайлович, който дори се провъзгласява за *imperator Bulgarorum*[4]. Интерес предизвиква и обръщението на чешкия крал Отокар II (1253 – 1278) в едно писмо до крал Ищван V (1270 – 1272) от 1271 г., в което се появява и *Bulgariae Rex* като част от титулатурата на унгарския монарх[5]. Всеки от тях има конкретна специфика, изразяваща се в специфичните исторически обстоятелства, станали причина за приемането ѝ. В повечето случаи е относително трудно да се определи точният период, в който това се случва. Причините за това са обективни, тъй като често в унгарските владетелски грамоти се употребяват и съкратени форми на титулатурата,

свеждащи се до обикновеното „крал на Унгария“, а едновременно с това нерядко става дума за еднократно появяващи се форми в титулатурата (например сред грамотите за цяла година), което само по себе си е трудно проследимо.

Настоящото изследване има за цел да предложи поглед към един специфичен случай, при който се появява подобна употреба. Основната му особеност се изразява в неговата в значителна степен изолираност от останалите сведения за периода, в който фигурира. В този смисъл, макар и от XII в., документът, който ще бъде анализиран, е по-скоро свързан с традициите, които се установяват през XIII в. В тази светлина, макар и по-ранен, продуктът на кралската канцелария, който бива изследван, може да бъде причислен към големия корпус на унгарските кралски грамоти от XIII в., в които се появява титлата *Bulgariae Rex*.

В 1124 г. крал Ищван /Стефан/ II (1116 – 1131) издава грамота[6], с която потвърждава и разширява привилегиите на манастира в Грон (дн. Гарамшентбенедек/ Хронски Бенадик, дн. Словакия), разположен по долината на река Грон. Самата света обител е основана в 1075 г. от крал Геза I (1074 – 1077) и се отличава с това, че е сред първите създадени от наследниците на крал Ищван I (997 – 1038)[7]. Текстът на грамотата е запазен в друг документ от 1570 г., направен по заръка на църквата в Естергом и със съдействието на император Максимилиан II (1564 – 1576). Издаден в края на XVI в., в него са поместени цяла поредица грамоти, които имат за цел да удостоверят последователната благосклонност на унгарските владетели спрямо бенедиктинския манастир. Характерна особеност на запазения документ е това, че една след друга, в обратно хронологичен ред, в текста се появяват грамотите на кралете Уласло /Владислав/ II (1490 – 1516) от 1505г., крал Андраш II (1205 – 1235) от 1217 г., крал Ищван II от 1124 г. и самия Геза I от 1075 г.

В документа на Естергомската църква всеки от унгарските владетели започва своята грамота с традиционното изброяване на титлите, които притежава или за които претендира. Два от текстовете започват по един по-забележителен начин. Единият е грамотата на крал Геза, чието начало гласи: *Ego Magnus qui & Geysa in primis Hungarorum Dux, postea vero Dei gratia Rex consecratus, Belae Regis filius*[8]. Другият текст е този на Ищван II, в чиято титулатура се чете следното: *Stephanus Dei gratia, Hung. Dalmatiae, Croatiae, Galliciae, Bulgariae Rex*[9]. Откроването на техните титли от използваните от останалите владетели, споменати в документа, се дължи на редица особености, свързани с историческите събития от съответния период, в който властва конкретният монарх. В случая с Геза I неговото самоопределяне като *Dei gratia rex consecratus* детерминира времето, в което той окончателно се утвърждава като крал на Унгария[10]. Този важен момент от историята на рода на Арпадите обаче остава извън обсега на настоящото изследване.

Не така стои въпросът с титулатурата на крал Ищван II. Специфичното в нея се дължи на споменаването на България сред страните, над които унгарският монарх претендира да има власт и влияние. В случая интерес предизвиква въпросът до каква степен може да се възприеме за достоверна употребата на тази титла *Rex Bulgariae* от страна на тогавашния владетел от династията на Арпадите с оглед на късния препис, в който е запазена грамотата, и съвсем естественото съмнение, породено от този факт, за една възможна добавка от страна на съставителя, която да донесе повече слава както на монарха, така и да подсили внушението за величието на дарението. Именно на този проблем ще бъде обърнато внимание в следващите редове.

Съвсем естествено възниква подозрението това толкова ранно приемане на титлата *Rex Bulgariae* да е по-късна интерполация, която може да има различни цели – например издигането на престижа на владетеля, който е издал въпросната грамота.

Анализ на части от грамотата, както и на историческите събития от управлението на Ищван II, може да даде отговор на този проблем. Неговото разрешаване ще позволи да се разкрие отношението, което унгарските владетели имат към българските земи, спрямо които осъществяват постепенна политика на експанзия от XII в. нататък.

На първо място в изследването на употребата *Rex Bulgariae* от страна на унгарския монарх Ищван II в 1124 г. трябва да бъдат поставени проучването и анализът на другите титли, употребени от или за владетелите в преписа от 1570 г. Една по-късна добавка би означавало, че може да се очаква подобни вмъквания да има и в титулатурите на останалите монарси. Като се изключи император Максимилиан II, монарсите, чиито документи са поместени в преписа, са (изброени в хронологичен ред) Геза I, Ищван II, Андраш II и Уласло II. Възниква въпросът: доколко изброените от тях държави и области, които претендират да владеят или върху които считат, че оказват влияние, отговарят на действителните исторически обстоятелства.

Без съмнение проучването и анализът трябва да започнат от хронологически най-ранния владетел в лицето на крал Геза. В периода 1064 – 1074 г. той се явява херцог на едно владение (Нитра), което контролира съвместно с брат си Ласло и което до голяма степен преповтаря териториите, контролирани някога от баща му Бела (1060 – 1063) по силата на споразумение между него и брат му крал Андраш I (1047 – 1060)[11]. Едва в 1075 г., след конфликт с братовчед си Соломон (1063 – 1074) и неуспешни преговори с Рим, Геза I получава от император Михаил VII Дука (1067 – 1078) владетелска корона. Именно в същата година бива коронясан за крал на Унгария. Всички тези събития са отразени в неговата грамота, в чието начало се чете: *Аз Магнус, който [се нарича – б. В. Н.] и Геза, първоначално херцог на унгарците, а след това по Божия милост осветен за крал, син на крал Бела (Ego Magnus qui & Geysa in primis[12] Hungarorum Dux, postea vero Dei gratia Rex consecratus, Belae Regis filius)*. В този смисъл наличният текст отразява достоверно случилото се в последната четвърт на XI в. в тогавашното унгарско кралство.

На следващо място трябва да бъде разгледана употребената от крал Андраш II титулатура. В своето потвърждение на привилегиите за манастира, издадено през 1217 г., той се назовава *Андраш по Божия милост крал на Унгария, Далмация, Хърватия, Босна и Сърбия (Andreas Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae Rex)[13]*. Основният въпрос, който е необходимо да бъде разгледан, е доколко тази титулатура отговаря на реалната ситуация в началото на XIII в. В тази връзка е нужно да се направят няколко уточнения. Особено важно е да се отбележи, че в редица грамоти поне от XII и началото на XIII в. има случаи, при които в отделните документи са изброени различни територии, за които претендират владетелите на Унгария. С промените, които настъпват в администрацията и кралската канцелария при Бела III (1172 – 1196), неговия син Андраш II и неговия внук Бела IV (1235 – 1270), тези пропуски се преодоляват, а самите кралски грамоти започват да се изготвят по определен модел[14]. Вторият важен момент, върху който трябва да се акцентира, е това, че в някои случаи включването на една или друга страна във владетелската титулатура е твърде често въпрос на идеология и израз на политически претенции и не отговаря на действителния контрол на унгарските монарси върху отделните изброени земи.

В 1217 г. крал Андраш II потегля на кръстоносна експедиция към Светите земи, която ще се превърне в първа част от Петия кръстоносен поход[15]. Връщането на Андраш II се извършва по суша и му дава възможност да осъществи серия от брачни съюзи, които имат за цел както да утвърдят водещата роля на Унгария в европейския Югоизток, така и да предоставят по-сигурна среда за оцеляването на Латинската империя. Последният от

осъществените договори е сключен между Андраш и българския цар Иван II Асен (1218 – 1241)[16]. Този дипломатически ход на унгарския владетел не е нещо ново в българо-унгарските отношения. Той е естествено продължение на политиката, която води маджарският крал от началото на десетилетието, достигнала своеобразен връх с годежа между дъщерята на цар Борил и престолонаследника Бела IV[17]. В този смисъл връзките между България и Унгария са добри и това по никакъв начин не предполага на един такъв етап от отношенията между двете държави подновяването на претенцията на Арпадите към българските територии, която е стояла в основата на конфликта между крал Имре (1196 – 1204) и цар Калоян (1197 – 1207). Добрите връзки между двете съседни страни, изградени през второто десетилетие на XIII в., обясняват липсата на *Rex Bulgariae* в титулатурата на Андраш II[18].

Преди анализът да продължи с титулатурата на Ищван II, е необходимо да се отдели място и на използваната титла от крал Уласло II. Избран в 1490 г. за наследник на крал Матиаш Корвин, неговото управление се характеризира с постепенен упадък на централната власт в унгарската държава и с постоянен натиск от страна на Османската империя. Макар че в официалната му титла присъства и България, в по-голяма част от грамотите си той използва краткото *Rex Hungariae et Bohemiae*. По този начин фигурира и в документа, предмет на настоящото изследване.

За да се обобщи това кратко изложение върху употребените от отделните монарси титли, може да се каже, че във всеки един от случаите титулатурата отразява реалността по време на управлението на отделните владетели, препотвърждаващи привилегиите на манастира в Хронски Бенадик. Това от своя страна предоставя основание да се приеме, че и титлата, употребена от Ищван II в грамотата, е напълно в съответствие с историческите събития и политиката на владетеля от първата половина на XII в. Като съвсем естествена последица от това заключение възниква и въпросът: има ли момент, в който монархът от династията на Арпадите да е бил в състояние да предяви претенции към България или поне към част от нейните територии (все пак не бива да се пропуска фактът, че по време на управлението на Ищван II българската държава е част от Византия и е поделена на няколко административни единици[19])?

Времето на крал Ищван II е изпълнено с многобройни войни и постоянни конфликти с различните съседи, които Унгария има в този период от историята си. Титулатурата на Ищван, използвана в грамотата от 1124 г., отразява разнообразните цели, които преследва владетелят в различни периоди от управлението си: *Стефан по Божия милост крал на Унгария, Далмация, Хърватия, Галиция и България (Stephanus Dei gratia, Hung. Dalmatiae, Croatiae, Galliciae, Bulgariae Rex)*. Сред изброените страни, попаднали под властта на Ищван II, се открива Далмация. С оглед на събитията от 1116 г. нататък е ясно, че контролът върху областта е бил в ръцете на унгарците само в един кратък промеждутък, обхващащ 1124 г. и началото на 1125 г. В останалото време тези земи са попадали в зоната на венецианското надмощие[20]. Свидетелство за периода, в който Ищван II контролира тези земи, е и грамотата, която издава в полза на гражданите на Трогир и Сплит от същата 1124 г., с която препотвърждава привилегиите, дадени им от баща му крал Калман (1095 – 1116)[21]. Друга област, която е включена в титулатурата на владетеля, е Галиция. Нейното добавяне най-вероятно е израз на активната позиция, заета от Ищван II в подкрепа на княз Ярослав, прогонен от Владимир Мономах от неговите владения във Волиния. В 1123 г. маджарите провеждат един неособено успешен поход срещу град Владимир, център на Волинското княжество, като военната инициатива приключва със смъртта на Ярослав по време на обсадата на селището и последвалото оттегляне

на унгарците[22]. Съвсем възможно е включването на Галиция да е именно отзвук от претенцията на маджарските крале и на Ищван II, в частност, да оказват влияние върху съдбата на тези територии[23].

Унгарската илюстрована хроника предлага изключително подробен разказ за експедицията срещу Владимир, както и за причините, поради които кралят бил принуден да се оттегли. Пасажът, отнасящ се до случилото се по време и след края на експедицията, завършва по следния начин: *След това в третата година, след като изпратил войски, опустошил полските земи. След това изпратил армия, просто фалангите от двора си, за да опустоши територите на България и Сърбия (Post hoc tertio anno fines polonicos missis exercitibus deuastauit. Deinde misit exercitum, solummodo falangos aulicorum suorum, partes Bulgarie et Seruie deuastatum)*[24]. Следващият параграф разказва за начина, по който византийската императрица Пирошка-Ирина споделила на Ищван, че император Йоан Комнин го считал за свой подчинен и това на свой ред разпалило гнева на унгарския крал – той нахлува с голяма сила в ромейските земи и опустошава множество градове[25].

Без съмнение, именно войната от 1127 – 1129 г. е тази, която предоставя най-сериозната възможност Ищван II да претендира за някакъв контрол върху земите на България (независимо дали става въпрос за византийската тема България или за земите на някогашното българско царство). Именно тези събития обаче поставят употребата на титлата *Rex Bulgariae* под най-сериозно съмнение. Повод за това е изключително ранното датиране на грамотата в 1124 г. Остава проблемът дали е възможно да е имало по-ранен поход, проведен срещу българските земи? За съжаление, изворите за епохата, макар и да са многобройни и сравнително подробни в информацията относно случилото се, не осигуряват достатъчно точни маркери, за да се изгради ясна и точна хронология на събитията.

До голяма степен върху политиката на унгарския крал оказва влияние фигурата на ослепения принц Алмош, който е изявен претендент за престола на Арпадите. Неговата роля в конфликта, който интересува изследователя на неколкократно посочваната грамота в полза на манастира в Хронски Бенадик, а именно войната между Унгария и Византия, водена в периода 1127 – 1129 г., е значителна. Счита се, че за нейното избухване главна причина представлява именно бягството на Алмош при император Йоан Комнин. В действителност изследователите на този етап от унгаро-византийските взаимоотношения отхвърлят сведенията, предоставяни от унгарските наративи относно военните действия, и предпочитат известията на византийските историци Йоан Кинам[26] и Никита Хониат[27]. Този подход на историците се основава на предположението, че двамата ромейски историци са по-добре осведомени и са разположени в по-голяма близост до времето на събитията. От друга страна, унгарските наративи често биват определяни като твърде субективни и неособено коректни при предаването на историческите факти, особено когато става дума за по-отдалечени от тях събития. Подобно е отношението и към текста на Йоан Туроц, който разказва подробно за провелите се между маджарите и ромеите военни действия. До голяма степен сведенията, предоставени от унгарския историк[28], следват известията на Chronicon Pictum.

Литературата, посветена на хронологията на войната между Византия и Унгария, на свой ред не е никак малобройна. Нещо повече, тя е изпълнена с различни хипотези както относно датировката на събитията и тяхната продължителност, така и по отношение на последователността на събитията. Така например Андрю Урбански[29] предполага 1126 г. като начало на противоречията с унгарските търговци по Via Diagonalis, след което датира войната в периода 1127 – 1129 г. От своя страна Дюла Моравчик[30], разглеждайки

подробно отношенията между двете съседни държави в този период, приема предложената от Урбански датировка. Ференц Мак е особено детайлен в анализа на събитията и тяхната последователност[31]. Той приема, че принц Алмош е емигрирал от Унгария в 1125 г., което действие впоследствие е довело до започването на военните действия от страна на Ищван II. Макар Мак да приема вече наложената в историографската традиция датировка на военните действия от 1127 – 1129 г., той все пак отбелязва наличието на друга хипотеза, която премества конфликта между Йоан Комнин и Унгария малко по-рано във времето[32].

Това, което има значение за българската история, в частност обаче, е не толкова евентуалната датировка на войната, доколкото тя може да се определи като най-малкото некатегорично уточнена, а фактът, че титлата *Bulgariae rex* е употребена в текста. Така историкът е в състояние да констатира наличието на тенденцията за самоопределянето и самопровъзгласяването като *Rex Bulgariae* от страна на унгарските монарси в един твърде ранен за цялостната традиция на употребата на тази титла текст. В този смисъл въпросът за достоверността на грамотата отстъпва на втори план – в действителност изследователите биха могли да предположат с известна доза увереност, че е имало някакъв поход на Ищван II срещу ромеите още в 1124 г., за което аргументи би предоставило не само евентуалното съперничество между Унгария и Византия в Далмация, но и началото на последвалите търговски недоразумения. Много по-значителен момент представлява това, че документът на Ищван II потвърждава наличието на продължителната практика у Арпадите да се титулуват, при определени обстоятелства, крале на България. В този случай може да се твърди със сигурност, че употребената титла, дори и да е късна интерполация, отговаря на събитията от периода на управлението на Ищван II и отразява традиция, стабилно установена вече в XIII в. Все в тази връзка значението на въпросния документ за изследващите българската история се заключава в това, че той позволява да се потвърди още веднъж един от определените случаи, при които владетелите на Унгария приемат съответната титла – а именно, постоянно или временно владение на определена територия от българското землище.

Сведенията за историята на българските земи през XII в. са сравнително много на брой, но разпокъсани в информацията, която предоставят. Затова и всеки един извор, който предоставя подробности относно историята на България в този период, е особено ценен. Неговите известия, дори и откъслечни, добавят нови щрихи към разбирането за събитията от периода на византийската власт в България през XI – XII в. Анализираната грамота от 1124 г. е забележителна едновременно с това, че предлага косвена информация за събитията в крайния български Северозапад през 20-те години на XII в., както и с това, че предоставя едно сигурно свидетелство за устойчивата унгарска кралска практика владетелите от фамилията на Арпадите да си прикачат титлата *Rex Bulgariae*.

БЕЛЕЖКИ

[1] Унгарските кралски грамоти от средните векове са ставали многократно обект на изследване. Сред изследванията на българските учени, които привличат и анализират документалните свидетелства от канцеларията на Арпадите, е необходимо да се отбележат: **Ников, П.** Цар Борил под светлината на един нов паметник – *СпБАН* III, (1912), 121–134; **Ников, П.** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване – *СбБАН*, 11/7, (1920), 1–200; **Ников, П.** История на Видинското княжество до 1323 година – *ГСУ ИФФ,* 18/1, (1922), 1–124; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. София, 1998; **Gjuzelev, V.** La Guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume de Vidin (1365-1369) – *Byzantinobulgarica,* 6, (1980), 153–172.

[2] В 1202 г. крал Имре включва в титулатурата си и България – **Knauz, N.** *Monumenta Ecclesiae*

Strigoniensis. I, Strigonii, 1874, 163-164 – *In nomine sancte Trinitatis et indiuidue unitatis. Emericus, dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Bulgariae rex in perpetuum*.

[3] **Fejer, G.** *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* VII/4, Budae, 1829, 81-82 – "*Bela dei gratia primogenitus Regis Hungarie , Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Bulgarie, Comanieque*" в 1233г.; за 1236г. – **Hurmuzaki, Eu.** *Documente privitóre la Istoria Românilor,* I, Bucuresci 1887, 143-144.

[4] **Nagy, Im., Iv. Nagy, V. Dezsö.** *Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichi et Vásonkeöi*, 1, Pesten, 1871, 5-6. **Ников, П.** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година, с. 49 и с. 76 посочва, че за 1257 година не е запазена нито една унгарска кралска грамота, в която да се използва титлата *Rex Bulgariae*. Обобщен поглед към събитията от размирните 1256 – 1257 г. предлага **Лазаров, Ив.** Междуособици в България през 1256 – 1257 г. – *Военноисторически сборник*, 53/1, (1984), 145–155.

[5] **Fejer, G.** *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V/1, Budae, 1829, 113-124.

[6] MOL DLDF 237173 – В настоящия текст е използван оригиналът на грамотата, сканиран във висока резолюция, намиращ се в База-данни с архивни документи за средновековна Унгария /A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa (MOL DLDF)/ на електронен адрес http://mol.arcanum.hu/. Нормализирано издание на грамотата на крал Ищван II, отделена от останалия текст - **Fejer, G.** *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, II/2, Budae, 1829, 67-80.

[7] **Engel, P.** *The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895-1526*. London and New York, 2001, p. 43.

[8] MOL DLDF 237173, 5.

[9] Ibidem, 4.

[10] За времето и проблемите на крал Геза I вж. например – **Контлер, Л.** *История на Унгария. Хиляда години в Централна Европа.* Прев. И. Илиев. София, РИВА, 2009, с. 61, както и **Moravcsik, G.** *Byzantium and the Magyars*. Budapest, 1970, 65-69.

[11] За това вж. **Steinhübel, J.** The Duchy of Nitra. – **Teich, M., D. Kováč, M.D. Brown.** *Slovakia in History*. Cambridge University Press 2011, 15–29.

[12] Трябва да се отбележи, че в преведената през 1782 г. от Катона грамота на крал Геза I на мястото *in primis* стои *supremus* – **Katona, St.** *Historia pragmatica Hungariae*. P. I, Budae, 1782, p. 423.

[13] MOL DLDF 237173, 3.

[14] **Engel, P.** *The realm of St. Stephen*, 122-123.

[15] За протичането и резултатите от похода на Андраш и останалите кръстоносци подробно съобщават: **Thoma.** *Historia pontificum Salonitarum et Spalatinorum*. - MGH, SS, XIX, S. 578; **Jacobus de Vitriaco**. Epistola III. – *Zeitschrift für Kirchengeshichte*, XV, 1895, 568-570; **Oliver Scholasticus**. Historia Damiatina. – *Die Schriften des Kölner Domschlaters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina Oliverus*. Tübingen, 1894, 162-167; Cronica Reinhardsbrunnensis. – MGH, SS, XXX, 1, S. 591; Chronica regia Coloniensis. – MGH, SS (Rer. Germ.), XVIII, 242-243; L'Histoire de Eracles Empereur. – RHC (Historiens occidentaux). T. II. Paris, 1859, l. XXXI, ch. X-XII; Ernoul et Bernard le Tresorier. Chronique. Ed. et trad. par M. L. de Mas Latrie. Paris, 1871, 410-412. Относно кръстоносния поход на Андраш научните изследвания са значителен брой. Вж. например **Röhricht, R.** *Studien zur Geschichte des Fünften Kreuzzuges*. Innsbruck, 1891, 23-36; детайлно описание е налично и у **Fessler, I. A.** *Geschichte von Ungarn*. Bd. I. Leipzig, 1867, 314-319. Далеч по-съвременен поглед към кръстоносната експедиция предлагат **Runciman, St.** *A History of Crusades*. Vol. 3. Cambridge, 1995, 147-149 (който обаче се отнася негативно към действията на Андраш) и **Van Cleve, Th.** The Fifth Crusade. – *A History of the Crusades*. Ed. by Kenneth M. Setton. Vol. 2. Madison, 1969, 386–394. Сравнително неутрална трактовка на причините, целите и резултатите от кръстоносния поход на Андраш у **Kosztolnyik, Z. J.** *Hungary in the Thirteenth Century*. (East European Monographs, Vol. 439). New York, 1996, 60–76.

[16] Thoma, S. 579. Относно обстоятелствата около този брачен съюз и историографските му възприятия вж. **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография (1186 – 1460*). София, 1994, с. 78; **Гагова, Кр.** *Кръстоносните походи и средновековна България*. София, 2004, 167–168; **Данчева-Василева, А.** *България и Латинската империя (1204 – 1261)*. София, 1985, 112–117; **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, 132–133; **Цанкова-Петкова, Г.** *България при Асеневци*. София, 1978, 111–112.

[17] **Érsegi, G.** Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herschaft Borils – *Bulgarian Historical Review*, 3, (1975), 96–97. По-широк поглед върху българо-унгарското сближаване предлага **Ерсеги, Г.** Семейно-династическите връзки на унгарския крал Андрей II с българските царе – *България в света от древността до наши дни*, София, 1979, 284–289.

[18] За сметка на това периодично от 1178 г. сред титлите на унгарските владетели се появява и „крал

на Сърбия“ – **Ников, П.** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година, с. 4. От още по-рано, в 1138 г., се възприема и титлата Rame rex – **Живковић, Т.** Рама у титулатури угарских кральева. – *ЗРВИ*, XLI, (2004), 153–164.

[19] Относно административното управление на покорената от Византия България вж. **Литаврин, Г.** *България – Византия (XI – XII век)*. София, 1987, 195–216.

[20] **Makk F.** *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Centyry.* Budapest, 1989, 19–21.

[21] **Fejer, G.** *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II/2, 80–81.

[22] **Makk F.** *The Árpáds and the Comneni*, 19–20.

[23] По-подробно вж. **Font M.** On the frontiers of West and East: The Hungarian Kingdom and the Galician principality between the eleventh and thirteenth centuries. – *Annual of Medieval Studies at CEU*, 6, (2000), 171-180, както и **Bárány Att.** Attempts for Expansion: Hungary, 1000-1500, [Magyarország terjeszkedési kísérletei, 1000-1500], - *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*. Ed. Nora Berend., Ashgate, Farnham, Nagy-Britannia, 2012, 333–380.

[24] Chronicon pictum Vindobonense. – Historiae Hungaricae fontes domestici. P. I, vol. II. Lipsiae 1883, 209.

[25] Ibidem, 210. Вж. и българския превод в ЛИБИ, V/1, 81.

[26] **John Kinnamos**.*Deeds of John and Manuel Comnenus*. Tr. Charles M. Brand. New York, 1976, 17-19.

[27] **Niketas Choniates**. *O City of Byzantium*. Tr. H. Magoulias. Detroit, 1984, § 17-18.

[28] **Johannes de Thurocz**. *Chronica Hungarorum*. Ed. E. Galántai et J. Kristó. I. Budapest, 1985, 126-128.

[29] **Urbansky, A. B.** *Byzantium and the Danube Frontier*. New York, 1968, 45-46.

[30] **Moravcsik, G.** *Byzantium and the Magyars*, 78–79.

[31] **Makk, F.** Byzantium and the Struggles for the Throne in Hungary in the Twelfth Century - *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 17-18, (1981 – 1982), 49–54.

[32] **Радојчић, Б.** О хронологији угарско-византијских борби и устанку Срба за време Јована II Комнина - *ЗРВИ*, 7, (1961), 177–186. Критика на анализа на сръбския учен предлага А. П. Каждан – **Каждан, А. П.** Еще раз о Киннаме и Никите Хониате. – **Каждан, А. П.** *Никита Хониат и его время*. Санкт Петербург 2005, с. 351, б. 30.

TOWARDS THE USE OF THE TITLE “BULGARIAE REX” IN HUNGARIAN ROYAL CHARTERS TILL THE END OF XIII C.

Vasil Ninov

Abstract

Hungarian royal charters provide numerous and varied information about Bulgarian history. Of particular importance is the information contained in titles used by the kings of the dynasty of the Arpads. In 1124 King Istvan II issued a document in which he titles himself as „*King of Bulgaria*.“ After a thorough analysis of the text of the Charter and other documents included in a preserved copy of XVI century, it could be confidently stated that even if it is later interpolation, the inclusion of the title „*Bulgariae Rex*“ corresponds well to events related to the rulership of Istvan II. Although all available sources about the period focus on the war between Hungary and the Byzantine Empire, which lasted from 1127 to 1129, the overall policy of the Hungarian monarch allows the assumption that he may be held in earlier military campaign against the Empire which to allow him to add the title „*King of Bulgaria*.“ The significance of the charter is due to the indirect information about the history of the Bulgarian west end in the 20s of XII century, and because it provides further evidence about the development of intrinsic Arpad tradition of use, in certain cases, the title „*Bulgariae Rex*“.

ИМЕНАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ОТ XIII – XIV ВЕК СПОРЕД ПРАВОСЛАВНАТА И БЪЛГАРСКА ИМЕННА ТРАДИЦИИ. ПРИНОСЪТ НА НУМИЗМАТИКАТА И СФРАГИСТИКАТА

Веселин Станков

В настоящото аналитично изследване върху имената на българските владетели от Второто българско царство ще се опитаме да изясним и представим правилното, вярно изписване на техните имена. Това се налага, защото някои от тях се представят невярно или неточно в историографската литература, учебници и др. Ще съпоставим различните начини на изписване на владетелските имена въз основа на първичните данни за тях, като използваме първоизточници, каквито са собствените им монети и печати. Ще допълним информацията, като се позовем на изписването на техните имена в български и чужди писмени извори.

Петър Теодор IV (1185 – 1194)

През есента на 1185 г. е провъзгласено името на новия български владетел, а това е най-големият от братята – възстановители на българското царство – Теодор. Задаваме си въпроса: защо и кога той приема и името Петър?

С името Петър той се споменава от византийските хронисти,[1] а в Бориловия синодик е уточнено, че неговото име е ... *Теодор, наречен Петър* (Θεώρȣ нар҃ нномȣ петрȣ)[2]. В историографията ни е прието, че това второ име е знак за приемственост между българските владетели от Първото българско царство и нейните възстановители, които се считат и за наследници на българския царски престол. Теодор е „наречен“ с името Петър вероятно на името на цар Петър I (926 – 969). С други думи, Теодор е рожденото му име, а второто, което той приема при обявяването му за владетел, може да наречем царствено. Факт е, че след вдигане на въстанието против византийската власт първоначално братята се опитват да превземат старата българска столица Преслав, чийто разцвет е при царете ни Симеон и Петър. Приемаме, че евентуалното превземане и възстановяване на старата българска столица Преслав и приемането на царственото име Петър от новия български владетел съвсем не са случайни, а целенасочени действия. Като вариант може да допуснем, че българският цар е приел името на небесен покровител, вероятно на св. Ап. Петър, но това изглежда по-малко вероятно.

Византийските хронисти винаги споменават двамата братя съвладетели заедно, но Теодор само с второто му име – Петър. Вероятно политиката на българския владетел спрямо византийците е да го познават именно с това име и затова се легитимира пред тях само с него. Това е логична причина те да го споменават само като Петър.

Най-ранните монети с име на български владетел от Второто българско царство са тези на цар Петър Теодор IV. За първи път такава монета е публикувана през 1970 година.[3] Монетата с името му е все още дискусионна по отношение нейната принадлежност, но сме склонни да приемем, че става дума именно за монета на този български владетел. Има редица публикации и изследвания по проблема с разчитането на текста от тази монета.[4] На монетата е изобразен владетел в цял ръст, на главата със стема с пропендули, в дясната

ръка държи двоен патриаршески кръст. В полето вляво се четат отделни букви от името Θ[εό]δο[ρος], а в дясно поле е дискусионният текст в лигатура, разчетен първоначално като β[ασιλεύς] τῶν ῥ[ωμαίω]ν[5], или в другия вариант на четене като Ꙉ[ЄΛΓ]ꙈN[ꙮ][6]. Кое от двете четения е правилното? Отговорът, какъвто и да е той, няма да е еднозначен.

Голяма част от намерените монети на Теодор са от района на Търново и Преслав (наричан още Петрова земя), където те са най-често срещани. Такива монети извън тези земи не се намират или са единични бройки, което означава, че сеченето е локално и в малък тираж. Те са предназначени да легитимират властта на този владетел пред населението в определен регион. Право да сече монети има само владетелят на тези земи, а към края на XII в. това е българският цар Петър Теодор. Прави впечатление, че липсва името Петър върху монетата. Има два възможни отговора: защото още не е приел името Петър към момента на отсичане на монетния тип, или е решено, че е по-разпознаваем сред местното българско население с името Теодор.

Приемаме, че изписаното върху тази владетелска монета име Теодор съвпада с рожденото име на цар Петър IV, споменато в Синодика. Ако приемем и четенето на надписа в лигатура в дясното поле на монетата като Белгун, възниква въпросът: второ име ли е това, и ако е така, родово или бащино е то?

Името на първия упоменат от братята в „Бориловия синодик”[7] е изписано като „Йоан-Асен цар Белгун”.[8] Белгун трябва да считаме по скоро като родово или бащино име на Асен. Според нас първият упоменат от братята – Асен, е представен в Синодика с пълното си име, а другите двама само с първите си имена, като е подчертана само родствената им връзка, т.е. че са братя. Авторът не изписва поотделно за всеки от тях името Белгун, вероятно считайки, че е достатъчно ясно, че те също носят това родово или бащино име като на Асен.[9] Името Белгун върху монетата на Теодор, цитирано по-горе, дава тежест на разсъжденията в тази посока.[10] Така имената на този български владетел би трябвало да се изписват като Петър Теодор IV Белгун. Все пак, ако владетелското име Петър възприемем като първостепенно по важност, то порядъкът трябва да е Петър Теодор. Не е ясно дали след приемане на царствено име рожденото продължава да се ползва, като се споменават и двете едновременно? Припомняме, че византийците официално ползват в писанията си само царственото му име Петър.

Тук трябва да упоменем и още две прозвища на този български владетел. Веднъж е споменат като „въстаника Славопетър” (ἀποστάτου Σθλαβοπέτρου) в стихотворна творба на византийския духовник от XII в. Теодор Валсамон[11], и от западните хронисти, които изписват името му като Калопетър (Kalopetrus)[12]. Последните два варианта на името му са по-скоро прозвища. Те отразяват определени качества на носителя и имат особен смисъл за околните или за тези, които са му го дали.

Йоан Асен I (1186 – 1196)

Процедура по приемане на царствено име се налага на Теодор, наречен Петър, като на най-възрастния от братята, провъзгласен за български цар. Брат му Асен също приема второ име, съгласявайки се да бъде съвладетел: … *преблагочестивия цар Асен, който в светото кръщение бе наречен Йоан*.[13] В Синодика името му е изписано като ⁞ѡѧннꙋ а҃сѣнꙋ. При византийските хронисти, когато описват двамата братя, вторият е упоменат само с името Асен (᾽Ασάν).[14]

От Асен I са известни засега два моливдовула, съдържащи текст с името Асен и титлата цар: ѧс/ѣн/ц//в/лг/ѧр/ѡм.[15] От печатите му е видно, че липсва името Йоан. Прави

впечатление, че както на монетите на Теодор, така и на печатите на Асен липсват царствените им имена.

При Асен приемането на второ име става вероятно в един по-късен етап на неговото царуване. Повод и причина би могло да бъде пренасяне мощите на св. Йоан Рилски от Средец в престолния Търновград. Това събитие се случва според волята на самия цар Асен. От запазените късни преписи на житието на светеца научаваме, че пренасянето на мощите става със специално организирана църковна процесия в 1195 година. Тя има и политически послания с цел затвърждаване авторитета на царя сред българското население. По този повод в столицата е издигнат храм, носещ името на св. Йоан Рилски[16], където са положени мощите на светеца. Това би могло да бъде формален повод цар Асен да приеме второ, царствено име, по подобие на приемащите монашество, когато светското им име се заменя с ново в момента на подстрижението.[17] Допустимо е приемането на царственото име Йоан от цар Асен да е символика, която цели да показва връзката на царя с небесения светец. Възможно е това да е моментът, в който Йоан Рилски е обявен за светец покровител на целия български народ и на възстановената българска държава.

По аналогия с името на по-големия брат Петър Теодор трябва да представим името на цар Асен, наречен Йоан, във варианта Йоан Асен I Белгун. Според православната ни църквата след приемането на царственото име то става първостепенно, защото духовното доминира над земното. Но от монетите и печатите на братята съвладетели не изглежда това да е възприемано в този ред.

Калоян (1197 – 1207)

Калоян е обявен за съвладетел на най-големия си брат Петър Теодор през 1196 г. след убийството на Асен: *Тогава прочее Петър бил взел за свой помощник в делата и за участник в управлението Йоан…*[18] След смъртта на Петър Теодор през 1197 г. Калоян става владетел на България.

Третият брат се споменава във византийските и латински хроники само с първото си име Йоан или в неговите варианти Йоанис (Ιωάννην, Ιωάννης)[19], Йоаница/Йоаниций (Ιωάννίτζη)[20], и др. В Синодика на цар Борил е Калоян (калоѭанꙋ),[21] а във Вергинската грамота[22] е калоїѡанъ. Вариантите на изписване на неговото име са многобройни.[23] Все пак ще направим опит да разграничим рожденото му име от неговите прозвища.

Монетосечене с името и образа на цар Калоян не ни е известно, но по време на неговото царуване на територията на България има организирано т.нар. българско имитативно монетосечене, което започва някъде след 1195 година. Вероятно именно Калоян поставя начало на това имитативно сечене, което се осъществява и под негов контрол. Официално право да сече монети (златни) Калоян получава от папа Инокентий III в началото на 1204 година.[24] Освен имитативните български билонови трахеи – имитации на монети на императорите Мануил I Комнин (1143 – 1180), Исаак II Ангел (1185 – 1195) и на Алекси III Ангел (1195 – 1203), действително на територията на България се секат и златни имитативни перпери на солунското монетосечене на Йоан II Комнин (1118 – 1143).[25] Възможно е при избора на златната монета на Йоан II за имитиране да е търсено и съвпадението с името Йоан от надписа по монетата и това на българския владетел.

Има един публикуван моливдовул на „Йоан, василевс на българите“,[26] който относно принадлежност е дискусионен. Ние сме склонни да допуснем, че това е печат на Калоян. Припомняме, че неговите братя се легитимират върху своите монети и печати

само с първите си имена, съответно Теодор и Асен. Няма сведения цар Калоян да приема второ царствено име. Византийските хронисти също го споменават единствено като Йоан, василевс на българите (Ιωάννης, βασιλεὺς Βουλγάρων).[27] Логично е Калоян в самото начало на своето управление да се легитимира с рожденото си име Йоан. Текстът на печата е на гръцки език, вероятно за да бъде четим и разпознаваем при външната кореспонденция на царя, каквато е между него и папа Инокентий III. В писмата си Инокентий III се обръща към Калоян, назовавайки го както с името Йоаниций, така и с името Калоян. Българският владетел се легитимира пред папата в писмата до него с името Калоян.[28]

Тук трябва да спомена и още един известен моливдовул, който вероятно е копие на по-стар печат на Калоян. На него той се легитимира с името Ⱄⰰⰻⱁⱀⱐ, цар на българите.[29] Има съмнения обаче за автентичността на този печат.

В заключение трябва да признаем, че този български владетел е популярен по-малко с рожденото си име Йоан, и повече с прозвището си Калоян. Самият той се легитимира в различните случаи както с името си, така и с прозвището си. Можем да допуснем, че в самото начало на неговото управление по-активно самият той ползва рожденото си име, както чрез монетите, които сече, така и на личния си печат. Постепенно след 1200 г. набира сила и популярност сред българския народ прозвището му Калоян. С него той става популярен и сред владетелите и аристокрацията на християнска Европа. То е възприето и от самия цар. Приблизително от средата до към края на неговото управление той се легитимира и с прозвището си Калоян. В такъв случай представянето на третия брат с едно от двете – Йоан или прозвището Калоян, трябва да приемем за правилни.

Борил (1207 – 1118)

След смъртта на Калоян през 1207 г. неговият племенник Борил заема българския царски престол, както твърдят хронистите, чрез измама.[30] Относно името му и в наши, и в чужди извори няма особени различия в представянето му, а то е Борил. На единствения публикуван негов моливдовул името му е изписано във формата Ⱃⱁⱃⰻⰾⱐ[31], а в Синодика – Ⱃⱁⱃⰻⰾⱐ[32]. Разлика има само при изписването на буквата „и“. В гръцките текстове е Βορίλλας[33] или Βορίλας[34], а в латинските Burillus, Borils, Burille[35] и др. Тук за основен първоизточник, който вярно предава името Борил, разбира се, приемаме личния печат на този български цар.

Йоан Асен II (1218 – 1241)

През 1218 г. на българския престол в Търновград се възкачва Йоан Асен, син на Йоан Асен I.

Византийският хронист Георги Акрополит, когато описва заемането на българския царски престол от Калоян, отбелязва: *А синът на Асен – Йоан (*Ιωάννης*) – бил още дете*.[36] Никифор Григора също го споменава с името Йоан: *В това време управлявал българите Йоан (*Ιωάννης*), син на Асен*.[37] Във Ватопедската грамота[38], както и в Дубровнишката грамота[39], е споменато само второто му име Ⱁⰽⱋⰵⱀ. В Синодика името му е ⱏⰰⱀⱀⱁⱐ Ⱁⰽⱋⰵⱀⱁ.[40]

Той е следващият български владетел, който сече монети, но вече със собствения си образ. Познати са ни два типа монети – златна перпера и медна стамина. Изображенията и върху двата типа са сходни, името на владетеля в надписите по тях на кирилица също,

а то е: ⁞W /AC / Ѣ /NЬ /ЦР.[41] На неговия хрисовул името му е изписано на кирилица като ⁞W /АСѢ/NЦРБ / ѦЪГ / А // РW / МЪН / ГРЪ / КОМ/ Ъ.[42]

Личният печат и монетите на този владетел са категорични за името „Йоан, син на Асен“. Те са основен първоизточник за правилното изписване на царското име, а византийските хроники го предават вярно изписано и в гръцкия му вариант. С името Йоан Асен е редно да се представя и в българската историография.

Калиман I Асен (1241 – 1246)

Калиман I е син на Йоан Асен II, който наследява престола след смъртта на баща си на едва седемгодишна възраст. Византийските хронисти представят неговото име, изписвайки го като Калиман Асен (Καλλιμάνου τοῦ Ἀσάν), син на Йоан Асен[43]; в приписката на Теодор Граматик от 1243 г. името му на гръцки също е Καλλιμάνου τοῦ Ἀσάν, син на Йоан Асен[44]; Георги Акрополит също изписва името му като Καλιμᾶνος.[45] В така наречената Калиманова грамота, датирана в 1243 година, виждаме името му изписано по следния начин: ⁞W КАЛНМАNЬ В ХА᷈ БА᷉ ВѢРЄNЬ ЦР᷉Ь Н САМWДРЬЖЄЦЬ ВЄСѢ БЛЬГАРО᷅ ГРЬКW᷅ АСѢNЬ.[46] В Синодика е изписано името му като Калиманъблаговерномуцр҃ю[47]; във Вергинската грамота[48] е ЦРѢ КАЛИМАNА; така е представено името му и в Рилската грамота[49]. В писмото на папа Инокентий IV от 21 март 1245 г. до българския цар той е назован Kolomannus.[50]

Според В. Златарски Коломан е маджарско име и е правилно да се изговаря и пише именно в тази форма. Освен че е споменат в писмото на папата като Коломан, Златарски се позовава се на факта, че майката на младия български цар е унгарската принцеса Анна, и допуска, че синът ѝ е кръстен на нейния брат Коломан.[51] В същото време в гръцки извори името му е представено като Калиман, което според Златарски е гръцката транскрипция на името Коломан. В познатите ни български извори също е възприето изписване на името му като Калиман.

Можем да допуснем, че ако Коломан е маджарско име, то не е изключено синът на Йоан Асен II да е кръстен с името Калиман, привнасяйки по този начин православно благозвучие на това име. В писмото си папата назовава българския цар с маджарската форма на името – Коломан, вероятно защото той или неговите сътрудници не са уловили разликата в изказването и изписването на името на българския владетел към онзи момент, а тя е само в една буква. Това би могло да обясни защо само в неговото писмо той е наречен Коломан, а в българските и гръцки извори е Калиман.

Важно е да отбележим, че в Калимановата грамота пред името Калиман седи името Йоан. Грамотата е официален документ, излязъл от царската канцелария. Грешка в изписването, в предаването на владетелското име не е изключено, но е малко вероятно да е допусната такава. Не намираме друг източник, в който този цар да е споменат като Йоан Калиман. Не е ясно дали и кога, ако е така, Калиман приема царствено име Йоан, или Йоан е в смисъла на „Йоановия син Калиман“? Накрая е споменато и името Асен, за да се подчертае родствената връзка. Считаме за правилно името на този български владетел да се изписва като Калиман.

Михаил II Асен (1246 – 1256)

Михаил Асен е син на Йоан Асен II, внук на Йоан Асен I. По този начин имената му са представени в Батошевския надпис.[52] В Историята на Георги Акрополит името му

се споменава многократно и категорично Μιχαήλ.[53] В Синодика е Μιχαιλοϒ.[54] И в наши и чужди извори няма разлики в представянето името на този български владетел, а то е Михаил.

Мицо Асен (1256 – 1263)

Мицо е български аристократ и по стечение на обстоятелствата става зет на Йоан Асен II, условие задължително, за да се възкачи на българския царски престол.

Византийските хронисти изписват името му като Μυτζῆν (Мице, Митце).[55]

От този български владетел е познат само един номинал монета.[56] На нея името на владетеля е представено в монограм, разчетен като Мичо или възприеманото за по-вярно Мицо (вероятно умалително от Симеон[57]). На личния му печат – бронзова матрица за керовули[58], неговото име е по-ясно изписано. Царят е представен възседнал кон в ход надясно. В ляво поле на печата се чете ⋔ϞϒⲀ /, в дясно поле ⲀЂ /долу пред коня ЦРЪ (МИЦА АСЕН ЦАР).[59]

След като се жени за дъщеря на Йоан Асен II, той добавя към името си и името Асен. Може да се каже, че името Асен е прието от Мицо, за да изтъкне принадлежността си към царския род.

Правилното четене и изписване на името на този български цар е МИЦА АСЕН, като взимаме за най-правилен и верен надписа от личния му печат. Разбира се, вариантите МИЦО, МИЦЕ, МИЧО също са близки, с разлика в последната или предпоследната буква от името. И до ден днешен Мицо е популярно в България име, така че приемаме за вярно и името Мицо от неговите монети.

Костадин Асен Тих (1257 – 1277)

След детронирането на Мицо Асен през 1257 г. на престола в Търновград се възкачва Константин Тих[60].

Във византийските източници името му е представено като Κωνσταντῖνον, Κωνσταντίνῳ, Κωνσταντῖνος.[61] По същия начин в късния препис на Синодика неговото име е изписано като ⲔⲰⲚⲤⲦⲀⲚⲦⲒ̈ⲚⲞϒ.[62] В Историята на Георги Акрополит името му е представено като „Тиховия син Константин“[63]. Във Вергинската грамота[64] обаче е ⲔⲰⲤⲦⲀⲆⲒⲚ. Редно е да обърнем внимание на разликата в изписването на неговото име във византийските хроники и в късния препис на Синодика, от различно представения вариант на името му в издадената от него грамота.

Този наш цар сече няколко типа и номинали монети.[65] Върху първата му емисия монети е изписано само името ⲔⲞⲤⲦⲆⲒⲚ. В следващите емисии към неговото първо име е добавено и името ⲀⲤⲄⲚⲆ във варианти в зависимост от типа монета. Това става след 1258 г., когато той се жени за никейската принцеса Ирина, дъщеря на император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258) и внучка на цар Йоан Асен II. Чрез този брак той се сродява с царската фамилия и легитимира претенциите си към царския престол.

Името му върху личния му печат също е Костадин: ✝ⲔⲰⲤⲦⲀⲚⲆⲒⲚ ⲂⲄ ⲬⲀ ⲂⲀ ⲂⲄⲢⲀⲚ ЦⲢ И ⲤⲀⲘⲞⲆⲢⲄⲀⲬⲞЦ ⲂⲖⲄⲢⲀⲢⲪⲘ (в лигатура) ⲀⲤⲄⲚ✝.[66]

Обръщаме внимание на буквата Д, която неизменно присъства в името му от домашните извори, каквито са личният му печат и монетите, и която буква липсва при изписване на името му във византийските хроники и е заменена с Т. Тъй като домашните извори като първоизточници най-правилно предават неговото име, би било

редно да възприемем за правилно изписване името му като КОСТАДИН (КОСТА**Н**ДИН, К**У**СТА**Н**ДИН), а не във византийския му вариант Константин.

Михаил III Асен (1276 – 1279)

Михаил (Μιχαήλ[67]) е невръстен син на Костадин Асен Тих и Мария Палеологина Кантакузина, който става съвладетел на баща си още като дете. Няма много данни в изворите за него, но името му, без съмнение, е Михаил.

Ивайло (1277 – 1279)

Георги Пахимер в историята си го нарича с името ... Ιωάννης, *родом българин, по прякор Свинепас*.[68] Никифор Григора го описва с прозвището му Λαχανᾶς[69]. Видно византийците предпочитат да го наричат с прозвищата Свинепас и Лахана, за да подчертаят неговия неблагороден и беден произход на български селянин. От една приписка от „Свърлижки листове“ научаваме, че неговото име е Иваила[70].

Приемаме за най-достоверен източник домашния извор, в който е предадено неговото име, а то е Ивайло. Не бива да пренебрегваме и Пахимер, който го назовава с името Йоан. Допустимо е той също да приема царственото име Йоан, след като става български цар, но за това няма сигурни сведения. Приемаме името Ивайло за вярно и правилно, защото това сигурно е рожденото му име.

Йоан Асен III (1279 – 1280)

Йоан III е син на Мицо Асен и Мария Асенина и внук на Йоан Асен II.

Византийските хронисти го споменават или само с името Ἀσάν[71], или Ιωάννην τόν Ἀσάν[72]. Това има своето обяснение. Пахимер описва в своята история един интересен момент, когато император Михаил VIII (1261 – 1282) удостоява Йоан III с титлата цар и … *даде му името на дядо му – Асен – и обявявайки това име, тържествено пред цялата си свита, определи съответното наказание пред тези, които по навик не го наричат така*.[73] Явно византийският император му дава името Асен освен като знак за принадлежност към прославения български царски род, но и като един вид титла. Разбира се, Йоан с пълно право може да прибави към името си и Асен, защото е родствен на фамилията по майчина линия. Правилно е името му да се изписва като Йоан Асен III.

Георги Тертер I (1280 – 1282)

През 1280 г. на царския престол се възкачва стратегът Георги Тертер – търновски болярин от кумански произход. Жени се под въздействието на византийския император Михаил VIII (1259 – 1282) за дъщерята на цар Мицо Асен – Кира Мария, сестрата на Йоан Асен III.[74]

Няма сведения дали този политически брак задължава Георги Тертер да прибави името Асен към своето. Византийските хронисти го споменават само с името Τερτερῆς[75]. Никифор Григора го определя като българин … *на име Тертерий (ὄνομα Τερτερῆς)*“[76]. На неговия позлатен кръст – енкулпион, съхраняван в манастира Ватопед, Атон, името му е изписано като ГЄѠРГЇ8ТЄРТЄРЇ8[77]. В Синодика името му е ГЄѠ҃ГЇЮ ТЄРТЄРЇЮ[78].

От монетите на Тертер са познати два типа – сребърни аспри и медни корубести

монети. Корубестите му медни монети са дискусионни, т.е. дали са издания на Тертер I със съвладетеля Светислав, или на Теодор Светислав със съвладетеля Георги Тертер II.[79] На неговите сребърни монети е изобразен заедно със св. Георги и името му Георги. На един уникален тип аспра името му е изписано само като ТЄРТЄРЇ.[80]

Това е първият български владетел, носещ православното име Георги. На византийците този наш владетел е познат само с името Тертер. Вероятно това е негово рождено име с куманси произход. Възможно е, когато става български цар, да е „наречен", по примера на предходни български царе, и с православното име Георги. Византийците го споменават само като Тертер, защото в периода преди да стане владетел и в началото на неговото управление той да не им е познат с името Георги. Приемаме за правилно изписване на имената му от домашните извори в порядъка Георги Тертер.

Смилец (1292 – 1298)

Византийците го споменават в писанията си като Σμίλεζος[81]. Той не е родственик на Асеновата фамилия. Приемаме за правилно името Смилец.

Теодор Светислав (1301 – 1322)

През 1301 г. в България се завръща синът на Георги Тертер I и негов съвладетел – Светислав.

В Синодика името му е изписано ѲЄѠ҃РꙇЧ СВЄ҃ СЛАВꙇЧ.[82] То е съставено от думите СВЕТ (свѣтъ, светъл, светец) и СЛАВЕН (слꙗвьнъ, прочут).

Византийските хронисти го споменават като Ὀσφεντίσθλαβος[83] или Σφενδοσθλάβος[84]. Понеже името му няма византийски произход, то и византийските хронисти ни го предават не съвсем правилно в гръцката му транскрипция.

На неговите сребърни аспри името му е изписано като СВѦТИСЛАВ Ч БЛГАРѠМ. На следващите емисии медни корубести монети към името му е прибавено второ, вероятно царствено име, ѲЄѲДѲР. Изписано е във варианти според типа и монетните печати. В следващите емисии монети е изписано само името ѲЄѲДР.

Правилно би било името на този владетел да се представя като Теодор Светислав. Както при предходните български царе, първостепенно е царственото име Теодор.

Георги Тертер II (1321 – 1322/3)

Наследява баща си Теодор Светислав вероятно през 1321/2 г. Той носи името на дядо си Георги Тертер I. Спор около неговото име Георги няма.

Михаил IV Асен Шишман (1323 – 1330)

В Синодика е споменат с името Михаил.[85] Според И. Божилов името Шишман трябва да се възприема не като фамилно, а като бащино име.[86] Възможно е в един следващ период от време популярността на името Шишман да започва да се възприема и като аристократична фамилия-титла. Михаил Шишман е братовчед на Теодор Светислав, но и родственик на Асеновата фамилия.

Сребърното и медното монетосечене на Михаил IV Шишман са едни от най-дискусионните. На сребърните му грошове името му е изписано в лигатура МИХАИЛЪ.

Характерен за неговите медни корубести монети е изобразеният знак, определян като родов, династичен символ на фамилията[87] и монограм на Шишмановци[88]. Като родственик и на царската фамилия той има правото да се титулува и Асен. Приемаме за правилно изписване името му като Михаил IV Асен Шишман.

Йоан Стефан (1330 – 1331)

Първороден син на Михаил III Асен от брака му с Анна Неда, дъщеря на сръбския крал Стефан Урош II Милотин (1282 – 1321). Вероятно на Стефан му е дадено царственото име Йоан, а с името Стефан е подновено името на дядо му по майчина линия.

За кратко той е съвладетел на баща си в периода 1323 – 1324 г. По този повод е отсечена медна монета, върху която са представени Михаил IV и малолетният съвладетел Йоан. На тази монета той е представен само с името ⁘ѠANN или ⁘ѠANHC. У Кантакузин името му е споменато като Ἰωάννης[89]. В Синодика името му е записано като ϊѡ҃ан҃ нвстепа́нв[90]. Приемаме за правилно изписване на името Йоан Стефан, като Йоан е първостепенното.

Йоан Александър Асен (1331 – 1371) и неговите синове и съвладетели **Михаил V Асен** (1341 – 1354) и **Йоан Асен** (≈1337 – 1345)

Цар Йоан Александър е най-дълго управлявалият български владетел през Средновековието. Той е син на деспот Срацимир и Кера Петрица.

Под Брашовската грамота[91] името му е изписано като ✝ЇѠ ВѢ ѪѦ БѦ ВѢРЄNѢ ЦѮ И САМѠДРЬЖЄЦЬ ВСѢМѢ БЛГАРѠМ АЛЄѯAN ^РѢ ✝. Под Оряховската (Мрачка) грамота[92] е ѮѠ АЛЄѯAN^. В Синодика е ⁘ѠANNA АЛЄѯANДРА.[93] В Четвероевангелието е ЇѠѦNѢАЛЄѯANˆРѢ[94]. Кантакузин го споменава в историята си само с името Ἀλε‘ξάνδρου.[95] Явно на византийците той е познат само с това си име.

Българските сребърни и медни монетосечения достигат своя връх в количествено отношение и разнообразие през дългия период на управление на този владетел на България.[96] На неговите сребърни аспри, първо сечене на този владетел, в лигатура е изписано АЛЄ/ЦР/БЛГ/ГРМ. На следващите емисии сребърни аспри, където Александър е със сина си Михаил, до фигурата на сина в лигатура е изписано МѪАИЛ, а от страната на царската фигура е добавено, също в лигатура, БЛАГОВѢРЄN. Монограмите АЛЄ и ЦР са изнесени на лицевата страна на монетата. Успоредно със сребърните емисии се секат и медни стамини[97] на цар Александър със сина му Михаил, от типа крепостна порта с три кули – царят и неговият син Михаил държат лабарум.[98] На тази монета царското име е изписано като ЇѠ/А / Ч. Единствено на тази негова монета е добавено царственото име Йоан. От сина му Михаил са познати медни стамини, където името му е представено в кръгов надпис МИѪАИЛЬЦР.[99]

Известни са и два негови печата (позлатена сребърна пластина върху восъчно ядро), където името му е представено като ѮѠ / АЛЄ /ѯA8 / ДР.[100]

Без съмнение, Йоан е царственото име на този владетел. Върху неговите сребърни аспри наблюдаваме изписано само името Александър. Византийците също го споменават само с името Александър. Възможно е това да е рожденото му име. Допускаме, че той приема името Йоан в един по-късен етап от неговото царстване.

Коректно би било името му в българската историография да се изписва като Йоан Александър. Той е от Шишмановия род, но към имената му може да се прибави и името Асен (както е при неговите синове съвладетели). Името Асен, поставено след името на

владетеля, е знак за принадлежност към Асеновата династия. То се възприема и като един вид титла.

Името на неговия син и съвладетел Михаил считаме за коректно представено в историографските изследвания. Тук ще спомена и другия син на Йоан Александър – Йоан Асен, който също е обявен за съвладетел още в невръстните си години, но почива млад. Неговото име е ясно изписано на миниатюрата в Четвероевангелието.[101]

Йоан Шишман (1371 – 1393)

Син на цар Йоан Александър от втория му брак с еврейка, приела името Теодора. Съвладетел на цар Йоан Александър до неговата смърт.

В Рилската и Витошката грамота[102] името му е изписано като ⁞W ШИШМАНЬ. В Синодика името му е ⁞WANNAШИШМАN8.[103]

На асприте на цар Шишман от типа бюст на Христос Пантократор – царят до пояс, името му е представено в монограм ШИШМАНЬ. На асприте от типа Богородица Знамение – царят прав, името в монограм е представено като ⁞W ШИШМАНЬ. На неговия личен печат – оловна матрица за восъчни печати[104], името също е Шишман в лигатура. На хрисовула[105] от Рилската грамота[106] името е предадено като ⁞W ШИШМАНЬ, както е и на подписа под текста на грамотата. В Четвероевангелието е ⁞W ШИШМА"[107].

Приемаме за правилно изписване на неговото име Йоан Шишман, както е то на негови монети, печати и официални грамоти. Допускаме, че Йоан е царственото му име, а Шишман е подновеното име на негов прадядо по бащина линия.

От началото до самия край на Второто българско царство се налага и запазва практиката, превърнала се в традиция, да се дава второ владетелско име на царя. Тази традиция с даването/приемането на второ име явно е привилегия само за върховния владетел на българската държава – царя. Трябва да се прави разлика между владетелско име и прозвище (прякор). Във Византия например не е позната практиката на приемане на владетелско име, но има императори с допълнителни прозвища като Погонат, Риномет, Порфирогенет и др.

Относно приемането на царствено име намираме аналогична практика от Античността, когато към личното име на владетели на Римската империя се прикачва името на известен предходен император, което издава принадлежност към стар и аристократичен владетелски род. Така постепенно това име се превръща в един вид титла.[108]

Не е ясно дали приемането на второ царствено име от българските владетели е чисто българска традиция. Ако е така, може би тя води началото си от първия покръстен в християнската вяра български владетел Борис I, приел християнското име Михаил.[109]Друг вариант е това да става традиция след Петър Теодор IV. Възможно е даденото му царствено име Петър да става пример за подражание за следващите български царе.

При владетелите от Второто българско царство най-популярно е името Йоан, което в повечето случаи е възприемано като царствено, а рожденото, ако е друго, остава на втори план. Забелязва се, че наследниците на Йоан Асен II са тези, които приемат името Йоан най-често.

Постепенно популярност придобива и името Асен – име на втория от братята възстановители на българската държава след 1186 година. Той единствен има наследници, които дават продължение на рода за десетилетия и векове напред. Най-известен и

прославен сред тях е Йоан Асен II. Вероятно заради това неговите две имена са най-често подновявани от наследниците, дори и от непреките такива, които също прибавят към своето име имената Йоан или Асен. Обръщаме внимание на факта, че името Асен се прибавя след първото име от тези наши царе, които са сключили династичен брак с жена от Асеновия род. Възможно е името Асен да се възприема като титла, носеща особена чест за претендентите за българския царски престол в периода XIII – XIV век. По този начин се показва принадлежността към династията на Асеновци.

Считаме, че е неприемливо превеждането на имената на българските владетели с тяхното така наречено славянско или съвременно звучене, каквито примери виждаме в българската историография от началото и средата на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Nicetas Choniata**. Historia – *ГИБИ*, XI, 26–52; **Theodori Scutariotae.** Compendium chronicum – *ГИБИ*, VIII, 243–245.

[2] **Попруженко, М. Г.** *Синодик царя Борила*. София, 1928, 77.

[3] **Pochitonov, E.** La plus ansienne emission monetaire bulgare de l'époque du Second royaume. – *Byzantinoslavica*, 31, 1970, 1, 54–63.

[4] **Йорданов, Ив.** Още веднъж за монетите на Теодор Петър. – *Нумизматика*, 4, 1982, 17–25.; **Юрукова, Й., В. Пенчев**. Монетосеченето на Теодор (Петър) Белгун. – *Български средновековни печати и монети*, София, 1990, 75–78.

[5] **Мутафов, В., А. Койчев, Б. Азманов**. Колективна находка от Поморие с билонови скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Тодор Петър. – *Нумизматика и сфрагистика*, 1995 – 1997, 127–150.

[6] **Йорданов, Ив.** Цит. съч., 22; **Юрукова, Й., В. Пенчев**. Цит. съч. и цит. лит., 76.

[7] **Попруженко, М.** Синодик царя Борила. – Български старини, 7, София, 1928, 77 – В:[Online], Available: <http://www.archive.org/stream/bulgarskistarini08bulguoft#page/n3/mode/2up>(17:48, 28.06.2014)

[8] **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци (1186 – 1460): генеалогия и просопография.* София, 1994, 35, бележки под линия.

[9] **Пенчев, В.** Отново за монетите на Теодор Петър Белгун. – *Нумизматика и сфрагистика*, VI, 2, 1999, 84–85.

[10] **Пенчев, В.** Пак там.

[11] **Theodorus Balsamon.** *Epigrammatis titulus. – ГИБИ*, X, 1980, 112.

[12] Historia per egrinorum. **–** *ЛИБИ*, III, 241; Historia de expedition Friderici imperatoris. – *ЛИБИ,* III, 279.

[13] **Патриарх Евтимий**. Пространно житие на св. Йоан Рилски. – *Стара българска литература*, IV, София, 1986, 147.

[14] **Nicetas Choniata**. Historia. – *ГИБИ*, XI, 26–52; **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 153–154.

[15] **Юрукова, Й.** *Български средновековни печати и монети*. София, 1990, 50–51; **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 98–99.

[16] Тук трябва да отбележим, че в пантеона на българските и православни светци няма такъв светец с име Иван. Българската ни историография неправилно подменя името на светеца от Йоан на Иван. „Ние не знаем какво е кръщелното име на св. Йоан Рилски, но със сигурност знаем, че при приемане на монашество неговият духовен родител го нарекъл Ιωαυυης. Гръцкото му име Ιωαυυης преминава в старобългарския език като Їѡаннъ, в църковнославянския – Иwаннь, в новобългарския – Йоан.“ – В: **Проф. д-р Тотю Коев**. Св. Йоан Рилски – защо променяме името на светеца? – *В: Църковен Вестник*, бр. 20, 2003; [Online], Available: <http://synpress-classic.dveri.bg/20-2003/koev.htm>(17:48, 28.06.2014)

[17] „Приемащият монашество научава и получава новото си име в момента на подстрижението. Какъв е смисълът на смяната на името в такива случаи? С тази смяна се подчертава идеята, че приемащият монашество «умира» за тукашния, за светския живот, и «се ражда» за нов, духовен живот. С предишния живот вече не го свързва нищо, включително и кръщелното му име. В духовен смисъл монахът става нова личност с ново име. Той губи човешкия си образ и получава ангелски.“ – В: **Проф. д-р Тотю Коев**. Св. Йоан Рилски – защо променяме името на светеца? – *В: Църковен Вестник*, 2003; [Online], Available: <http://

synpress-classic.dveri.bg/20-2003/koev.htm>(17:48, 28.06.2014)

[18] **Nicetas Choniata**. Historia. – *ГИБИ*, XI, 52.

[19] **Nicetas Choniata**. Historia. – *ГИБИ*, XI, 52, 66; **Georgius Acropolita**. Historia – *ГИБИ*, VIII, с. 154–156.

[20] **Nicetas Choniata**. Historia. – *ГИБИ*, XI, 111.

[21] **Попруженко, М.** Синодик царя Борила. – Български старини, 7, София, 1928, 77.

[22] **Даскалова, А., М. Райкова.** *Грамоти на българските царе*. София, 2005, 31.

[23] Подробна библиография за вариантите за името на цар Калоян вж. у **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци (1186 – 1460): генеалогия и просопография.* София, 1994, 58.

[24] **Колектив.** Писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий III. – *Държавата и църквата през XIII век*. София, 1999, 50–51.

[25] **Jordanov, I.** The Perpyra of Tsar Kaloyan (1198–1207), No 3 – *Archaeologia Bulgarica*, X, 2006, 53–99; **Йорданов, И.** Съкровището на златни монети от Твърдица и перперите на цар Калоян. – *ГРИМС*, I, Сливен, 2008, 101–136.

[26] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 92–95.

[27] **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 154–156; **Nicetas Choniata**. Historia. – *ГИБИ*, XI, 52–92.

[28] **Колектив.** Писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий III. – *Държавата и църквата през XIII век*. София, 1999, 7, 17, 21, 26, 53.

[29] **Йорданов, И.** *Корпус*, 101.

[30] **Henrici.** *Epistolae*. – ЛИБИ, IV, 1981, 17; **Анри дьо Валансиен**. *История на император Анри*. София, 2009, IX. 545; **Дометијан, Ђ., ДаничићЂ**, *Живот Св. Саве*. Београд, 1860, 105.

[31] **Йорданов, И.** *Корпус,* София, 2001, 105.

[32] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 79.

[33] **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 156–158.

[34] **Theodori Scutariotae.** Compendium chronicum. – *ГИБИ*, VIII, 266.

[35] **Анри дьо Валансиен**. *История на император Анри*. 505, 506, 526, 545.

[36] **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 154, 156.

[37] **Nicephorus Gregoras**. Historia Byzantina. – *ГИБИ*, XI, 127.

[38] **Ласкарис, М.** Ватопедската грамота на цар Иванъ Асеня II. – *Български старини*, XI, София, 1930, 5; **Даскалова, А., М. Райкова.** *Грамоти на българските царе*. София, 2005, 29.

[39] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 30.

[40] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 82.

[41] **Дочев, К.** *Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век.* Велико Търново, 2009, 41–46.

[42] **Йорданов, И.** *Корпус*, 110.

[43] Notitia deTatarorum Incursione (1243 г.). – *ГИБИ*, X, 133.

[44] **Златарски, В.** *История на Българската държава през средните векове*. Т. 3. София, 1994, 425.

[45] **Acropolita.** Historia. – *ГИБИ***,** VIII, 1972, 170, 175.

[46] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. София, 1970, 608.

[47] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 87.

[48] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 31.

[49] Пак там, 46.

[50] Превод на писмото вж. у **Златарски, В.** *История*, т. 3, 426–427.

[51] **Златарски, В.** *История*, т. 3, 420, и бележка под линия.

[52] **Христов, Хр.** Батошевският надпис. – *Археология*, 1976, 4, 66.

[53] **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 169–170, 173, 205.

[54] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 87.

[55] **Nicephorus Gregoras.** Historia Byzantina. – *ГИБИ*, XI, 1983, 130, 137.

[56] **Дочев, К.** *Каталог*, 47–58.

[57] **Авдев, Ст.** *Български средновековни монети*. София, 2007, 49–50.

[58] Керовул (гр.) – восъчен печат.

[59] Четенето на надписа върху този печат в предходни публикации е ⋒НЧЂЦРЬ, вж. **Юрукова, Й., В. Пенчев.** *Български средновековни печати и монети*. София, 1990, 62–63; **Йорданов, И.** *Корпус*, 113.

[60] Според Георги Акрополит Тих е баща на Константин, т.е. това е бащиното му име. Вж. **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 205; Според Никифор Григора Тих е негово прозвище (прякор), вж. **Nicephorus Gregoras.** Historia Byzantina. – *ГИБИ*, XI, 1983, 130.

[61] **Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 205; **Nicephorus Gregoras.** Historia Byzantina. – *ГИБИ*, XI, 1983, 130–132; **Georgii Pachymeres**. Michael Palaeologus. – *ГИБИ*, X, 1980, 149, 152.

[62] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 87.

[63] **Georgius Acropolita**. Historia. – *ГИБИ*, VIII, 205.

[64] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 36.

[65] **Дочев, К.** *Каталог*, 61–84.

[66] Известни са три хрисовула на цар Костадин и един моливдовул, за тях вж. **Йорданов, И.** *Корпус*, 116–118.

[67] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 190; **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 137.

[68] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 203.

[69] **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 136.

[70] **Златарски, В.** *История*, т. 3, 1940, 545 и цит. лит.

[71] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 183–184, 198.

[72] **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 137.

[73] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 175.

[74] Пак там.

[75] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 183–184, 191; **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 137.

[76] **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 137.

[77] **Дончева-Петкова, Л., Ст. Смядовски**. Кръстен колпион реликвиар на цар Георги Тертер. – *Археология*, 1990, 2, 45–51.

[78] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 81.

[79] **Дочев, К.** *Каталог*, 97–98.

[80] **Дякону, П.** Една неизвестна монета на Георги Тертер. – *Археология*, 1, 1963, 41–42.

[81] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 190.

[82] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 81.

[83] **Pachymeres** – *ГИБИ*, X, 189–191.

[84] **Gregoras** – *ГИБИ*, XI, 140, 144–145.

[85] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 83.

[86] **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци, 129, бел. № 5 под линия.

[87] **Авдев, Ст.** *Български средновековни монети*. София, 2007, 155–160.

[88] **Авдев, Ст.** Пак там.

[89] **Joannis Cantacuzeni.** Historia. – *ГИБИ*, X, 1980, 278.

[90] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 83.

[91] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 40.

[92] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 43.

[93] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 88.

[94] **Живкова, Л.** *Четвероевангелието на цар Иван Александър.* София, 1980, табл. II.

[95] **Joannis Cantacuzeni.** Historia. – *ГИБИ*, X, 1980, 278–282.

[96] **Дочев, К.** Цит. съч., 126.

[97] **Авдев, Ст.** Цит. съч., 154.

[98] **Дочев, К.** Цит. съч., 163.

[99] **Авдев, Ст.** Цит. съч., 176–177; **Дочев, К.** Цит. съч., 204.

[100] **Йорданов, И.** *Корпус*, 122.

[101] **Живкова, Л.** Цит. лит.

[102] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч., 46–47.

[103] **Попруженко, М. Г.** *Синодик*, 89.

[104] **Йорданов, И.** *Корпус*, 127.

[105] **Йорданов, И.** *Корпус*, 126.

[106] **Даскалова, А., М. Райкова.** Цит. съч.

[107] **Живкова, Л.** *Четвероевангелието*, табл. II.

[108] **Бешевлиев, В.** *Проучвания у личните имена у траките*. София, 1965, 46.

[109] Стара българска литература. Т. 3. *Исторически съчинения*. София, 1983, 102.

THE NAMES OF BULGARIAN RULERS FOR THE PERIOD XIII – XIV ACCORDING TO THE ORTHODOX AND BULGARIAN NAMING TRADITIONS. THE CONTRIBUTION OF NUMISMATICS AND SPHRAGISTICS

Veselin Stankov

Abstract

In this research on the names of Bulgarian rulers from the Second Bulgarian kingdom we'll attempt to explain and present the accurate, proper spelling of their names.

This is necessary because some of the names are written incorrectly in history literature, books and other publications. In this research we compare the different ways of spelling of the rulers' names based on primary information for them and using historical sources such as their coins and stamps. The information is completed by referring to the spelling of their names in domestic and foreign sources.

The tradition of giving a second name to the king is preserved until the end of the Second Bulgarian kingdom. This practice is an apparent privilege for the supreme ruler of the Bulgarian kingdom – the king. It is necessary to distinguish between the second name of the ruler and his nickname. In Byzantium for example the practice of giving a second name to the ruler is unknown, but there are emperors with additional nicknames such as Pogonat, Rinomet, Porforogenet etc.

According to the acceptance of the second name we find an analogous practice from ancient times, when the name of famous previous emperors is added to the personal name of latter emperors from the Roman empire, which indicates kinship to an old and aristocratic family. In this way the name turns into a title.

It's not clear whether the acceptance of a second name from the Bulgarian rulers is a purely a Bulgarian tradition. Perhaps this comes from the first christened Bulgarian ruler Boris I, who accepted the Christian name Michael.

After the reinstatement of the Second Bulgarian kingdom, the name Asen gains popularity, which is also the name of the second brother, who contributed to the recovery of the Bulgarian kingdom.There are also Bulgarian kings, who are not related to the Asen dynasty, but also add Asen to their own name and show that they belong to it.

We consider that the translation of the names of Bulgarian rulers with their so called Slavic or modern sound, examples of which we see in Bulgarian history from the beginning of the XX centuries, is unacceptable.

НОВООТКРИТ ОЛОВЕН ПЕЧАТ НА ЛАТИНСКИЯ ИМПЕРАТОР БОДУЕН ВТОРИ

Николай Кънев, Константин Тотев

Настоящата публикация има за цел вкарването в научно обращение на новооткрит оловен печат на последния латински император на Константинопол Бодуен II (1228 – 1261), който произхожда от района на Поповско, Търговищка област, и е постъпил сравнително наскоро за инвентаризиране във фондовете на Историческия музей – гр. Попово[1].

Моливдовулът е запазен в не особено добро качество, като е пробит и частично орязан, което може да наведе на мисълта, че в определен момент е бил вторично или дори третично използван като оловна тежест. Отрязани са най-крайната лява част (гледано откъм лицевата страна на печата) и частта ниско долу на полето, така че изображенията, заедно с една част от легендата, са останали в основни линии запазени и това позволява напълно сигурната му идентификация и атрибуция. Моливдовулът е по-малък от досега познатите печати на Бодуен II. В настоящото му орязано състояние неговите размери са следните: 31 мм по вертикала и 32,7 мм по хоризонтала, а теглото му е 35,30 г.[2]

На лицевата страна е изобразен императорът в цял ръст насреща, с дивитисион и лорос, седнал на трон без облегало и увенчан със стема с пропендули. Липсва, или най-малкото не е запазена каквато и да е било орнаментация върху дивитисиона, лороса, трона и възглавничките на трона. В дясната си ръка Бодуен държи или лабарум, или евентуално дълъг скиптър, който би следвало да завършва с кръст, но точно там целостта на изображението е нарушена от направения отвор. Като се има предвид обаче какво е аналогичното изображение на Бодуен II върху лицевата страна на другите му печати като управляващ император (т.е. от периода след 1237/1240 г.[3]), би трябвало и в този случай да става въпрос за лабарум в дясната му ръка, а не за увенчан с кръст скиптър. Около изображението се виждат следите от кръгов надпис на латински, разположен между две линии, който се развързва в следния вид:

B[alduinus Dei gratia Im]p(er)at(or) Roman[iae S(emper)Au(gustus)]

В публикациите на печатите на Бодуен II, имащи аналогична иконография – т.е. тези от времето, когато Бодуен е суверенен император на Латинската константинополска империя – има разминаване между авторите по въпроса коя е лицевата и коя е обратната им страна. Според Г. Шлюмберже, В. П. Степаненко, В. Зайбт, А.-К. Василиу-Зайбт и Дж. Несбит, лицевата страна е тази с тронното изображение на императора, а според Г. Закос, А. Веглери, Е. Генова и И. Йорданов, това е страната с конното изображение на Бодуен II[4].

Този тип печати на Бодуен II имат стандартна за тях формула на легендата, което в случая позволява и възстановяването на последната, независимо от малкия брой запазени четливи букви. Тази част от латинския надпис, която е запазена и се намира откъм дясната половина на тронното изображение на Бодуен II, е изписана инверсно, а това е интересна особеност, която го отличава от останалите печати на този император и която подсказва, че може би гравьорът не е знаел латински и е „прерисувал“ буквите от непонятната му латинска легенда.

На опаката страна на моливдовула е изобразен Бодуен II в императорски одеяния, възседнал кон, който се движи със спокоен параден ход в посока надясно спрямо

гледащия изображението (т.е. в посоката на лявото поле на реверса). Лицето на конника не гледа към посоката на движение на коня, а е обърнато към зрителя. В дясната си ръка императорът държи дълъг скиптър, увенчан с вписан в кръг кръст, а в лявата си ръка – поводите на коня. Главата на Бодуен е увенчана със стема с дълги, спускащи се покрай ушите пропендули. Отново липсват каквито и да е следи от украса или орнаменти върху дрехите на императора или върху конската амуниция, каквито има върху отпечатаните с всички досега познати различни булотириони печати на Бодуен II от този тип. Конното изображение на последния латински император е пример за взаимното проникване на западните и на латинските традиции. Предходните латински императори – Бодуен I Фландърски (1204 – 1205), Анри дьо Ено (1206 – 1216) и Робер дьо Куртьоне (1219 – 1228), използват на печатите си много характерното за фландърските графове изображение на владетеля като рицар с изваден меч, възседнал препускащ в галоп боен кон[5]. Всъщност именно латинските императори въвеждат по западен модел конното императорско изображение като иконографски сюжет и в сигилографията на византийския Изток. При печатите на Бодуен II за първи път обаче се появява едно по-различно конно изображение на императора, при което не се акцентира върху ролята му на рицар воин, а на владетел по милост Божия, и съответно Бодуен е във владетелски одеяния, а не в бойни доспехи, и конят му не препуска, а се движи спокойно в алюр. Именно тук вече византийското влияние по оригинален начин се преплита с привнесените след 1204 г. западноевропейски традиции, което и обяснява промяната в иконографския сюжет на императора конник[6].

Около изображението е разположен кръгов надпис на гръцки:

[ΒΑΛΔ]ϑΙΝΟCΔΕCΠΟΤΗ[CΠΟΡΦΙΡΟΓΕΝΝΗΤΟCΟΦΛΑΝΤΡΑ]C.

Това е едва вторият оловен печат на последния латински император Бодуен II, открит на територията на България, който влиза в научно обращение. Въпреки че като цяло е доста подобен на публикувания преди почти три десетилетия „плевенски“ екземпляр[7], той се различава от последния в някои подробности (например на аверса Бодуен държи лабарума в дясната си ръка почти изправен, успоредно на тялото си, а не под наклон, както е на всички други негови печати като коронован император на Константинопол), и най-вече при легендата, и очевидно двата печата не са от един и същи булотирион.

Както беше посочено, на моливдовула е пробит сравнително голям, почти кръгъл отвор с диаметър около 7 мм, който се намира вдясно от главата на императорското изображение на аверса, и респективно – вляво при това на реверса. Овалът на отвора е деформиран в горната си част поради износване на материала, което най-вероятно е причинено от продължителното висене на печата на шнур или верижка. Моливдовулът очевидно е бил пробит, за да бъде използван вторично като част от наниз, или пък за да бъде използван като „медальон“ на околовратно украшение или огърлица, а орязването му подсказва и за третична употреба като оловна тежест. Несъмнено прави впечатление, че и този втори печат на Бодуен II е пробит също така, както и първият открит в България моливдовул на този император, само че в този случай отворът е разположен така, че да се пада вдясно спрямо тронното изображение, докато при „плевенския“ екземпляр е отляво. И при двата печата обаче може да се констатира, че пробиването им е извършено по такъв начин, че да се запази (поне в основни линии) целостта на изображението, включително и на главата на изобразената фигура, така че да си личи достатъчно ясно, че става въпрос за владетелски образ, което е в унисон с вторичното използване на тези моливдовули като медальони или част от огърлие.

Прави впечатление също, че и двата моливдовула са открити в Северна България – около Плевен и Попово – и това още на пръв поглед навежда на мисълта, че двете

находки са свързани с преминаването на Бодуен II през българското царство на път за столицата на Латинската империя Константинопол, и че те съответно маркират неговия маршрут през България. Макар и да изглежда логично, едно такова предположение сериозно се разколебава от факта, че и двата екземпляра са пробити в горната си част и очевидно са били използвани вторично със съвсем различно от първоначалното им предназначение. При това положение няма никаква гаранция, че местонамирането им е свързано с конкретния път на Бодуен II през България, и то по-скоро указва, че в двете селища са пребивавали лица, които вторично са ползвали двата оловни артефакта по време на така да се каже „втория им живот“, вече не като средства за скрепяване на кореспонденция. С други думи, с много голяма степен на вероятност може да се предположи, че моливдовулът на Бодуен II е попаднал случайно в района на Попово, а същото важи и за този от Плевен, от което следва, че на тях ни най-малко не може да се гледа като на доказателства, указващи, че в даден момент във въпросните две селища се е получила кореспонденция от последния латински император.

Също така не може да бъде подмината и доста грубата изработка на печата от Поповско и липсата на множество детайли, свързани най-вече с орнаментацията на императорските одеяния и конската амуниция, като изглежда, че тази липса не се дължи само на състоянието, в което е запазен моливдовулът, но и на самата изработка на матриците, с които е бил отсечен. Общото впечатление е, че този екземпляр е доста по-груб и несъвършен като изпълнение, в сравнение с всички други подобни печати на Бодуен II, включително и с другия негов известен печат от България, публикуван през 1985 г. от Евелина Генова. От тях той се различава и по изпълнението на обичайната за печатите на Бодуен II легенда на аверса. Въз основа на това може да се твърди не само че моливдовулът е отсечен с различен булотирион или различна двойка матрици от използваните поне три отделни двойки матрици, които могат да се установят при досега познатите екземпляри от този тип печати на последния латински император, но и че този булотирион (или най-малкото новата двойка матрици) е изготвен набързо и не особено прецизно от майстор, който е нямал нито нужния опит и/или технология, нито познания върху латинските букви, които очевидно е прерисувал от предоставен му образец, без да съобрази, че ще се получи инверсен образ на част от надписа, а може би не е разполагал и с време, за да осигури едно по-прецизно и по-качествено изпълнение. Очевидно тази изработка „набързо“ е свързана с такива обстоятелства, които не са позволявали веднага да бъдат изработени нови качествени матрици и/или булотирион, а старите вече са били станали негодни за употреба, като в същото време за Бодуен II е продължавала да е налице текуща необходимост от изпращането на кореспонденция, която не би могла да бъде отложена за по-късно, и това е изисквало спешното изработване на нови матрици и/или булотирион, независимо от липсата на условия тази изработка да бъде качествена и прецизна. Това би могло да се случи най-вече по време на дълго пътуване, когато няма възможност за бърза и най-вече за качествена подмяна на износените или повредените по време на пътуването матрици или булотирион, а както е известно, Бодуен II неколкократно предприема дълги пътувания, прекосявайки Европа между Франция и Константинопол. В същото време изписването на легендата на латински подсказва, че за гравьора латинските букви са били твърде чужди и непонятни, поради което и латинският надпис е инверсно изпълнен, а буквите са не толкова изписвани, а по-скоро са били „прерисувани“ така, както ги е възприемал майсторът гравьор, гледайки непознатите нему знаци от ползвания при изработката образец. При това положение най-логично изглежда, че изработването на матриците и съответно – скрепяването на кореспонденция с този печат – е станало при

обратното пътуване от Франция към Константинопол на Бодуен II за императорската му коронация, и по-точно по време на преминаването му през България заедно със събраната от него на Запад значителна войска[8], през втората половина на 1239 г. (което е и единственото сигурно преминаване на последния латински император през територията на българското царство)[9]. Трудно може да се намери друг интервал, в който да се вмести изработването на матриците за този печат, тъй като от България Бодуен директно отива в Латинската империя (където очевидно не би имал проблем с изготвянето на нов, достатъчно качествен булотирион или двойка матрици), а преди да стъпи на българска територия, Бодуен II изцяло се е движел само в земи на католически държави (Франция, Свещената Римска империя, Унгария), в които не би следвало да е проблемно гравирането на латинските букви при направата на нов булотирион (или нов чифт матрици).

Накратко, най-вероятно и публикуваният тук печат, и булотирионът, използван за неговото отпечатване, са свързани пряко с преминаването на Бодуен II през България през 1239 г. на път към Константинопол, което позволява да се предложи и доста точното им датиране към същата тази 1239 г. (и дори по-точно – към втората половина на годината), благодарение на което настоящият екземпляр позволява да бъде осъществен и известен принос, макар и частичен, към въпроса за хронологията на двойките матрици на Бодуен II при печатите му като суверенен и едноличен латински император – въпрос, който досега оставаше без никакво решение, както констатира през 1999 г. и В. П. Степаненко[10]. Очевидно тази двойка матрици е била използвана за съвсем кратко време, тъй като най-късно в края на 1239 г. Бодуен е вече в Константинопол[11], и там той несъмнено се е сдобил с вече много по-качествено и прецизно изработени матрици/булотирион.

Същевременно, като се има предвид несъмнената близост на този екземпляр с „плевенския печат“, който обаче очевидно е продукт на доста по-качествен и прецизно изработен булотирион, струва ни се, че е несъмнено, че именно последният или негов паралелен екземпляр е използван като образец за изготвянето на матриците, с които е отпечатан моливдовулът, намерен в района на Поповско. Това позволява да се направи заключението, че „плевенският печат“ и респективно – матриците, с които е изработен, са малко по-ранни от „поповския екземпляр“ и от двойката матрици, с които е произведен. При това положение публикуваният от Е. Генова печат също следва да се свърже с горепосоченото преминаване на Бодуен II през България, като обаче е малко по-ранен от „поповския печат“, и доколкото все пак не може да се изключи възможността кореспонденцията, която е скрепявал, да е изпратена още докато латинският император е бил в Унгария, в Свещената Римска империя или дори още във Франция, неговата датировка се отнася към 1238 – 1239 г.[12] Това на свой ред пък позволява да се заключи, че матриците, с които е отпечатан този моливдовул, са били в употреба в периода от 1237 г. (когато всъщност Бодуен II започва да използва този тип свои печати)[13] до 1239 г., когато въпросните матрици най-вероятно са станали негодни за употреба, което е и наложило направата на новата двойка матрици, които са били в употреба само през 1239 г. и чийто продукт е и докладваният тук печат на Бодуен II от района на Попово.

Освен двата различни булотириона (или двете различни двойки матрици), от които произлизат познатите печати на Бодуен II от България, са използвани поне още два или три други чифта матрици за отпечатването на неговите оловни и златни печати от този тип – като пълноправен император на Константинопол, т.е. през периода 1237 – 1273 г. Всички те обаче не могат да бъдат по-ранни от тези, с които са отпечатани двата моливдовула от България, и следователно всички останали матрици/булотириони на Бодуен II от времето като пълноправен император трябва да се датират от 1239/1240 г. насетне[14].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Оловен печат на латинския император Бодуен Втори от района на Попово – аверс и реверс.

Обр. 2. „Плевенският“ печат на Бодуен Втори, публикуван от Е. Генова през 1985 г. – реверс и аверс.

БЕЛЕЖКИ

[1] Авторите се ползват от възможността да изкажат своите благодарности на Никола Рафаилов Русев, уредник археолог в ИМ – Попово, за предоставената им възможност да публикуват този печат, както и на археолога от филиала на НАИМ в гр. Велико Търново гл. ас. д-р Деян Рабовянов за оказаното им в тази връзка съдействие.

[2] Като се има предвид какво е разположението на изображението и легендата на този тип печати на Бодуен II и каква част от изображението е запазена при този екземпляр, може да се предположи, че преди орязването му той е имал диаметър между 36 и 39 мм.

[3] Бодуен II дьо Куртьоне става пълноправен император на Латинската империя след смъртта на Жан дьо Бриен през март 1237 г., а коронацията му е извършена по време на Великденските празници през 1240 г.

[4] Вж. **Schlumberger, G.** Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople. – *Bulletin monumental*, t. XVI (1890), Caen, 16-17; **Schlumberger, G.** *Sigillographie de l'Orient Latin*. Paris, 1943, 169-173; **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*. Vol. 1, Part I, Basel, 1972, 104, no. 114 a-b; **Генова, Е.** Оловен печат на латинския император Балдуин II от средновековната крепост Плевен. – *Нумизматика*, 3, 1985, 12–15; **Степаненко, В. П.** Печати латинского Востока в собраниях Санкт-Петербурга. Печати Балдуина II (1240-1261) – *Византийский временник*, т. 58 (1999), 212-219; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 3, Part 1, Sofia, 2009, 108-109, no. 204; **Nesbitt, J., A.-K. Wassiliou-Seibtand, W. Seibt**. *High lights from the Robert Hecht, Jr., Collection of Byzantine Seals*. Thessaloniki, 2009, 32-33, no. 4.

[5] Вж. напр. **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, 165-169; **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*. Vol. 1, Part I, 102-103, nos. 112-113; **Jordanov, I.** *Corpus…,* Vol. 3, Part 1, 107-108, nos. 202-204.

[6] Независимо че образът на конния император триумфатор е добре познат във византийското изкуство още от IV в., във византийската сфрагистика и нумизматика той практически отсъства и появата му върху сфрагистични паметници от ареала на ромейския свят е свързана именно с печатите на Бодуен II. По този въпрос вж. **Степаненко, В. П.** Печати латинского Востока, с. 215-218.

[7] **Генова, Е.** Оловен печат, 12-15. На публикувания от Е. Генова печат е посветена и статията на Янко Бояджиев и Соня Лазарова „Отново за оловния печат на Балдуин II“ (в *Краеведски сборник* I, В. Търново, Фабер, 2003).

[8] Вж. хрониката на Алберик дьо ТроаФонтен – *Chronica Alberici monachi Trium fontium*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 23, Hanoverae, 1874, 946-947. Вж. също **Данчева–Василева, А.** *България и Латинската империя*. София, 1985, 148.

[9] В българската историография преминаването на БодуенII и неговите войски през България обичайно се отнася към 1240 г. или по-общо към 1239-1240 г. – вж. **Дуйчев, И.** Приноси към историята на Иван Асен II. В: *Българско средновековие*. София, 1972, 310-313; **Данчева–Василева, А.** *България и Латинската империя*, 148-149; **Гюзелев, В.***Средновековна България в светлината на нови извори*. София, 1981, 89.

[10] Вж. **Степаненко, В. П.** Печати латинского Востока, 212, 214.

[11] Вж. датировката на А. Милиаракис, цитирана от Дуйчев (**Дуйчев, И.** Приноси, 312, бел. 94). Вж. също **Prévost, M.** BaudouinII, empereurdeConstantinople, *DictionnairedeBiographieFrançaise*, vol. 5, Paris, 1951, 868-869; **Степаненко, В. П.** Печати латинского Востока, 214.

[12] Като по вероятната от двете години все пак е 1239 г., тъй като самият БодуенII се отправя на поход в началото на юли 1239 г. – вж. **Данчева–Василева, А.** *България и Латинската империя*, 148; **Дуйчев, И.** Приноси, 312 и бел. 94.

[13] На пръв поглед против датировка в периода 1237-1239 г. говори описаният още от Дюканж и след това – и от Шлюмберже загубен оловен печат на БодуенII като "*haeres imperii Romaniae*", който някога бил придружавал акт на Бодуен от юни 1239 г., уреждащ неговите сватбени дарове към съпругата му Мари дьо Бриен – вж. **Schlumberger, G.** *Sigillographie*, 169-170. Без ни най-малко да бъде оспорва автентичността на този печат, не може да не направи впечатление, че неговата връзка с датирания в 1239 г. акт поражда

сериозни въпросителни, не само като се има предвид, че още по времето на Шлюмберже моливдовулът е бил отдавна загубен, а преди всичко поради факта, че бракът на Бодуен дьо Куртьоне с Мари дьо Бриен е сключен още през 1234 г. и би следвало уреждането на сватбените дарове от „наследника на империята на Романия“ да бъде извършено още тогава, а не пет години след сватбата на императорската двойка. Освен това, дори действително въпросният оловен печат да се отнася към 1239 г., той сам по себе си не е аргумент да се изключи употребата на печатите на БодуенII като суверенен император преди коронацията му през април 1240 г., след като в крайна сметка Бодуен става пълноправен владетел на Латинската империя след смъртта на Жан дьо Бриен през 1237 г., а не след коронацията си през 1240 г.

[14] В тази връзка следва да бъде ревизирано и предположението на В. П. Степаненко, че може би най-ранна е двойката матрици, с която е отсечен оловния печат на БодуенII, който понастоящем се съхранява в колекцията на Ермитажа (М-4548) – вж. **Степаненко, В. П.** Печати латинского Востока, 219.

A NEWLY DISCOVERED LEAD SEAL OF THE LATIN EMPEROR BALDWIN II

Nikolay Kanev, Konstantin Totev

Abstract

The aim of this publication is to present a newly discovered lead seal of the last Latin Emperor of Constantinople Baldwin II (1228-1261). The molybdobul comes from the area near the town of Popovo, Targovishte Region. It is not particularly well preserved as it is pierced and partially truncated, which suggests that at some point it was used second-hand as part of a necklace or “medallion” worn round the neck, and after that maybe even used third-hand as a lead weight. In its present truncated state its dimensions are: height 31 mm, length 32.7 mm, weight 35.30 g.

The obverse of the seal shows the emperor in full size with divitision and loros, sitting on a throne without a backrest with a crown (*stemma*) with pendilia, holding a labarum in his right hand. Around the image can be seen traces of a circular inscription in Latin, between two lines: **B[alduinus Dei gratia Im]p(er)at(or) Roman[iae S(emper) Au(gustus)]**.

This type of seal of Baldwin II has a standard formula of the legend, which allows the reconstruction of the latter despite the small number of preserved legible letters. This part of the Latin inscription, which is located to the right of the image of the enthroned Baldwin II, is written inversely, which is an interesting feature that distinguishes it from other seals of this emperor, suggesting that perhaps the engraver did not know Latin and simply “copied” the incomprehensible to him letters of the Latin legend.

The reverse side of molybdobul depicts Baldwin II with a crown (*stemma*) with pendilia on horseback moving at a relaxed pace towards the viewer’s right. In his right hand the emperor holds a long scepter surmounted by a cross inscribed in a circle, and in his left hand - the reins of the horse. Around the image there is a circular inscription: [ΒΑΛΔ]ϑΙΝΟC ΔΕCΠΟΤΗ[C ΠΟΡΦΙΡΟΓΕΝΝΗΤΟC Ο ΦΛΑΝΤΡΑ]C.

This is the second lead seal of Emperor Baldwin IIdiscovered on the territory of Bulgaria. It is noteworthy that this specimen is quite rough and imperfect compared to other similar seals of Baldwin II, including his other famous seal from Bulgaria published in 1985.It also differs in the implementation of the typical of the Baldwin II’s seals legend on the obverse. On this basis it can be argued that the molybdobul was cut using a differentbulloterion from the previously

known specimens of this type of seal of the last Latin Emperor, and that thebulloterionwas hastily and not very preciselymade by acraftsman who had neither the necessary experience and/or technology,nor knowledge of the Latin letters. Most likely the seal presented here(and the bulloterion used for its setting) is directly related to the passage of Baldwin II through Bulgaria in 1239 on his way to Constantinople.

Обр. 1

Обр. 2

МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА. ЗА ЕДИН СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН

Женя Жекова

Интересът ми към обекта на настоящото съобщение беше провокиран във връзка с работата по друго мое изследване[1]. В подкрепа на основната ми хипотеза по разглеждания въпрос, приведох като доказателство един сребърен пръстен от Шуменската крепост. Впоследствие работата ми по неговото изследване се задълбочи. До този момент пръстенът не е бил обект на отделно изследване и на практика това е първична публикация[2]. Въпреки това неговата история ни връща към един от най-активните периоди на проучване на средновековния Шумен. Потапя ни в епоха, която все още е бяло петно в историята на този градски център. За какво става въпрос?

При разчистване на серия погребения на Шуменската крепост (Обр. 1) на 3.05. 1977 г., в кв. XIIIг/4, д. 1.20 м. – в църква № 9 (намираща се североизточно от църква № 4, където е локализиран „култовият комплекс" на крепостта) е разкрито погребение (Обр. 2). Впоследствие се установява, че погребаният в гроб № 565 е с вдигната дясна ръка и сближени като за благослов пръсти (Обр. 3). На безименния пръст е открит бронзов пръстен с релефен печат, изобразяващ стол (престол)[3]. В насипа на църквата и в близост до нея са разчистени осем корнизни варовикови камъка с торос, преупотребени вторично. Последните, подредени един до друг, дават извивка на входна арка. Заключението на проучвателката Вера Антонова е, че в църквата е бил погребан висш духовник, чието притежание е била и самата църква[4].

Пръстенът е инвентиран в отдел „Средновековна археология" – ИМШ/С № 16216. Срещу него в инвентарната книга на отдела е вписано: *Пръстен – бронз, печат, форма на окръжност от обла тел, лицевата част е кръгла, самият печат е схематично представен престол, корозирал с налепи.*

Размерите му са както следва: диаметър на външния кръг на плочката 18 мм, диаметър на отпечатъка – 14 мм, дебелина на плочката 3 мм. Халката е с диаметър 25 мм. Теглото на пръстена е 9,86 грама. Изработен е от сребърна сплав (Обр. 4).

Пръстенът в момента е в експозицията на РИМ – Шумен[5]. Във връзка с проучването се наложи да бъде изваден и допълнително реставриран. Оказа се, че той съвсем не е „бронзов от обла тел"[6], а е масивен, изработен от сребро със сравнително голям диаметър на халката (Обр. 9). Плочката с изображението е допълнително припоена към халката. При детайлно вглеждане се вижда, че гравираният в негатив престол се състои от две свързани части в неговата лява половина. Дясната остава отворена. Престолът има долна част – седалка, изчертана във формата на правоъгълник, и горна – във формата на триъгълен купол. Представени са чрез запълване на полето с щриховани линии. В долната част се виждат краката на стола, а в горната има добавена стилизирана растителна украса. Цялото изображение е поставено в средата на плочката, а отстрани е окантено от повдигнат концентричен ръб, намиращ се непосредствено до периферията. Изображението е вдълбано и при отпечатване дава позитивен отпечатък. Това обаче не означава, че то е задължително в негатив.

Изображението е окачествено от *Вера Антонова* като престол и напомня за

владишките тронове в християнските храмове, състоящи се от седалка и горна куполна част (Обр. 5). Известно е, че това е мястото, заемано от висшия духовник (митрополита). Владишкият престол се счита за символ на трона, който при Второто пришествие ще бъде зает от Исус Христос. Седейки на него, той ще съди всички грешници на тази земя. Горната куполна част може да бъде асоциирана с Царството небесно, което стои над седящия долу.

Какъв ранг е имал духовникът, погребан в тази малка църква? И дали той действително е бил духовно лице?

Въпреки извода на проучвателката, че в гроб № 565 е погребан висш духовник, съществуват няколко факта, които противоречат на това твърдение. Съществен детайл, който в публикацията не е споменат, е, че върху главата на погребания е намерена сърма – информация, която беше открита в полевата документация[7]. До този момент не разполагаме с археологически данни за погребения на духовни лица със сърма в областта на главата[8]. При този род погребения ръцете на погребания обикновено са поставени на гърдите, а не в жест благослов. Погребенията на висшите духовници са в притвора на църквата, а тези на светски лица – в наоса. Гроб № 565 е открит в северозападната част на църква № 9, която е еднокорабна, едноапсидна постройка. Разкритите там тороси, за които *Вера Антонова* споменава, свидетелстват по-скоро за светската принадлежност на погребания, а не за духовната. Като паралел могат да бъдат посочени царските гробове в южната част на църквата „Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново, които са оформени именно с такива архитектурни тороси. Всички тези отклонения поставят голяма въпросителна относно истинската принадлежност на погребания в гроб № 565[9].

Отговорът може да бъде потърсен в пръстена, намерен на десницата на погребания, чиято истинска семантика обаче тепърва предстои да бъде изяснявана.

Без, разбира се, да изключвам на сто процента първата хипотеза, изказана от проучвателката на Шуменската крепост – *Вера Антонова*, считам, че въпросният пръстен може да бъде разгледан от няколко ъгъла.

Веднага искам да отбележа, че диренията ми на аналог до този момент завършиха с неуспех. Това съвсем не означава, че такива не съществуват, но поне засега не открих пръстен със сходно изображение в литературата. Такъв тип отсъства и от класификацията на проф. Джефри Спайр, която е базирана на всички известни до момента византийски пръстени[10].

Отправната точка е иконографията на пръстена. Дали това е иконографско изображение – буква, символ, знак, или личен знак печат? Ако приемем, че на пръстена е поставена инициална буква, то при отпечатването ще се появи буквен знак[11]. Но пробният отпечатък, който бе направен, няма нищо общо с която и да е инициална буква – нито от кирилската, нито от друга азбука[12]. Практиката показва, че инициалните букви са изпълнени в сложна техника на преплитане на плетеници и растителни орнаменти (Обр. 6). При пръстена обаче изпълнението на гравировката е по-скоро схематично и геометрично.

Ако разгледаме изображението като иконографско, трябва да потърсим символа, закодиран в изображението. Освен допускането на *Вера Антонова*, че на пръстена е изобразен престол, изображението може да се разгледа и като вид реликвиарий (Обр. 7). Това е друга допустима хипотеза. Всъщност, изображението доста наподобява касетка с капаче, от вътрешността на която се подават мощи. Горната част, която е оформена като купол, е капакът на мощехранителница, а долната завършва с елегантно загатнати крачета. Задната част е съединена, тъй като там вероятно са били пантите на кутията,

а леко отвореният ѝ капак позволява да се погледне вътре, където вероятно са били поставени костици – загатнати чрез два тънки щриха, подаващи се от процепа на кутията. Украсата на мощехранителницата е представена чрез щриховани линии, а по края на ръбовете е украсена с растителни орнаменти. Така представена, кутията предполага изработка от метал, тъй като отварянето на капака е било придържано от пантички, каквито наблюдаваме върху кутии от сребро, злато и т.н., но не и от мрамор.

Ако приемем, че това действително е изображение на мощехранителница, то веднага възниква въпросът чие притежание е бил пръстенът, респективно реликвиарият, изобразен на него. Дали погребаният със сребърния пръстен в църква № 9 е бил духовно или светско лице. Както стана ясно от описанието на погребението, най-вероятно може да се допусне, че това е било светско лице с висок обществен сан. За това говори както пръстенът, така и намерената около главата сърма. Възможно е лицето да е посетило Светите земи и да е придобило пръстена там или пък да е поръчан впоследствие, след завръщането му тук.

Иконографски много близо до изображението на реликвиария стои и това на кивория. Киворий е вид покривало или балдахин, поставян в някои църкви над престола, за да му придаде по-величествен вид (Обр. 8). По план представлява квадрат, състоящ се от четири арки, опиращи се на четири колони. В иконописта киворият символизира олтара. Обикновено се прикрепя към тавана на храма или се поддържа от колони, поставени около престола и съединени отгоре с арки. В духовен смисъл киворият оприличава небето и е израз на желанието на древните християни да направят престола приличен на надгробен паметник. Като по такъв начин по-ясно да изразят мисълта, че той е Христов гроб.

Изработката на пръстена не е примитивна, но не насочва и към определен византийски стил, характерен за епохата на Късното средновековие. Всъщност, датировката на гроба е също проблемна, тъй като той попада между зидовете на по-ранна сграда и църквата, датирана от *Вера Антонова* във втората половина на XIV в. Допълнително затруднение създава и фактът, че до този момент некрополите от средновековния Шумен остават все още непубликувани, а документацията необработена.

Съвсем не на последно място е допускането ми за евентуален западен произход на пръстена. От средновековния Шумен и неговата околност има регистрирани няколко важни артефакта, които дават основание да се допусне евентуално западно присъствие в района през XIV в. Безспорно, най-силен аргумент е бронзовата матрица на Бернар Сагуардия, която аз обвързвам с каталанско присъствие тук по времето на цар Теодор Светослав (Обр. 9). Преди два археологически сезона във Велики Преслав също бяха намерени немалко количество материали – археологически и нумизматични, които ми дадоха основание да потърся конкретно събитие от третата четвърт на XIII в. Това, което е известно от изворите, е, че през 1269 г. българска делегация посещава двора на Бела IV. Допуснах, че в тази делегация е бил включен и представител (или представители) от Преслав, а защо не и от средновековния Шумен, които донасят тук западноевропейските артефакти във формата на закупени или подарени им предмети по времето на тази мисия[13]. В подкрепа на хипотезата за западно влияние е сходната украса между пръстена и матрицата на Бернар Сагуардия. При последната в центъра на подпечатващото поле е представен кошер, или т.нар. тръвна, която е защрихована по същия начин, както иконографското изображение върху сребърния пръстен. Проучванията ми доказаха, че върху матрицата е представен фамилният герб на рода Сагуардия, а „кошерът" всъщност представлява хълма, на който се намира фамилният замък на каталанския род. За съжаление, точното местонамиране на матрицата остава неизвестно. В бележка под

линия предходният уредник на отдела Дочка Аладжова пише: *Находката беше сред материали, открити при разкопки на Шуменска крепост, които поради неизясненото си тълкувание не бяха обработени*[14]. След пенсионирането си *Вера Антонова* предава в отдел „Нумизматика" „залежали" материали, между които и въпросната матрица, която на практика е документално инвентирана едва на 4 август 1985 г. Намирането ѝ е доста по-рано, което ме кара да допусна, че хронологически матрицата и пръстенът стоят доста близо един до друг.

Работата ми по пръстена – издирване на аналогии и уточняване на неговата иконография, биха довели до евентуална идентификация на неговия притежател, на неговия социален статус и занятие. Ето защо конкретни заключения на този етап от изследването са невъзможни. Лично за мен най-логична е хипотезата на плочката на пръстена да е изобразен реликвиарий. Безспорно обаче сребърният пръстен от гроб № 565 е важен елемент, допълващ съществуващите неясноти около миналото на средновековния Шумен и неговите обитатели в една далечна и все още непозната за нас епоха.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. План на Шуменската крепост (XII – XIV в.) (по В. Антонова)

Обр. 2. Църква № 9 (по В. Антонова)

Обр.3. Гроб № 565 от църква № 9 (фотоархив отдел „Средновековна археология", РИМ – Шумен)

Обр. 4. Сребърен пръстен от Шуменската крепост (отдел „Средновековна археология", РИМ – Шумен)

Обр. 5. Владишки трон от църквата „Св. Климент Охридски" в Добрич – съвременна изработка

Обр. 6. Инициални букви – Б, В, Р

Обр. 7. Реликвиарий

Обр. 8. Киворий в църквата „Санта Мария Маджоре" в Савона, Италия

Обр. 9. Бронзова матрица на Бернар са Гуардия от средновековния Шумен (отдел „Нумизматика", РИМ – Шумен)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Жекова, Ж**. Мястото на град Шумен в административната структура на средновековна България. – В: *Градът в българските земи (По археологически данни)*. Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова. Шумен, 31 октомври – 1 ноември 2013 г. Шумен, 2014, 501–514.

[2] Снимка на пръстена е включена в монографичното изследване на Вера Антонова „Шумен и Шуменската крепост", Шумен, 1995, но само в Приложенията, обр. 110.11, без всякакъв коментар вътре в текста.

[3] **Антонова, В**. Градоустройство на средновековния град Шумен през XII – XIV в. – В: *Годишник на музеите от Северна България*, 6, 1981, 55–56.

[4] Пак там.

[5] Пръстенът е заведен в отдел „Средновековна археология" – ИМШ/С № 16216. Намерен е по време на археологически разкопки на Шуменската крепост на 3.05.1977 г., кв. XIIIг/4, д. 1,20 м. Благодаря на колегата Тихомир Тихов – гл. уредник в отдел „Средновековна археология", за възможността за работа и публикация на пръстена.

[6] Срещу пръстена в инвентарната книга на отдел „Средновековна археология" е вписано: „Пръс-

тен – бронз, печат, форма на окръжност от обла тел, лицевата част е кръгла, самият печат е схематично представен престол, корозия, налепи. Размери: д. 2,7 см, диаметър на кръга 1,9 см, сечение – 0,3 см".

[7] Полевата документация беше щателно прегледана от колегите Т. Тихов и П. Антонов от отдел „Средновековна археология", за което им благодаря.

[8] Изключително полезна беше информацията относно погребалния ритуал на духовни лица, която сподели с мен проф. д-р Хитко Вачев. Използвам случая да му благодаря.

[9] Благодаря за колегиалните разговори, които проведох с проф. Хитко Вачев и проф. Константин Тотев, насочили ме към направените по-горе изводи.

[10] Благодаря на колегата проф. Константин Тотев за тази важна иннформация.

[11] Инициалните букви са важен елемент в оформянето на средновековната българска книга. Писачите са ги изпълнявали с пурпурни, сини, златни и сребърни мастила. Конструкцията на буквата се е украсявала с мотиви от растителен, геометричен, плетеничен, зооморфен, антропоморфен тип. Понякога в инициала се включват елементи от зооморфния и орнитоморфния репертоар.

[12] Евентуалните инициални букви, с които може да бъде направена аналогия, са Б, В или Р. Посочените илюстрации са на инциални букви от XIII в. – период, който стои най-близо до разглеждания.

[13] **Жекова, Ж**. Велики Преслав през втората половина на XIII в. Залезът на един царстващ град (По нумизматични данни). – В: *Преслав*, 7, 2013, 303–318.

[14] **Владимирова-Аладжова**, **Д**. За произхода на късносредновековна бронзова матрица от Шуменската крепост. – *Археология,* 3-4, 2004, 69–72.

BETWEEN THE EAST AND THE WEST. ABOUT A SILVER RING FROM MEDIEVAL SHUMEN

Zhenya Zhekova

Abstract

During the archaeological excavations in Shumen fortress in 1977, at the church no 9 was revealed a burial. Subsequently the buried in grave no565 was found with raised right forearm and associated in blessing gesture fingers. Silver ring with effigy of bishop`s throne was detected on his fourth finger. The conclusion of the researcher Vera Antonova is that in church no9 was buried high-ranking ecclesiastic person, whose possession was the church itself.

Despite the conclusion of the archaeologist there are some facts that contradict that claim. An important detail which was not mentioned in the publication is that on the head of the buriad was found tinsel – an information found in the field documentation. Up to now we have no archaeological evidences for burials of clergymen with tinsel on the head area.

To find out who is the real possessor of the ring we must decipher the effigy on it. Actually the image on the ring resembles a cassette cover the inside of which are hang out the relics. The upper part shaped like a dome is the reliquary lid, while the lower ends with elegant implied legs. Iconographic close to the effigy of reliquary stands that of the kivoriya.

Not at least is my assumption of the possible western origin of the artifact. From the medieval Shumen and the area there are several important artifacts, which gave us a good reasons for the assumption for their Western provenance. Undoubtedly the most powerful argument is the bronze-die of Bernar Sa Guardia which I commited with the catalan presence here in the 14th c.

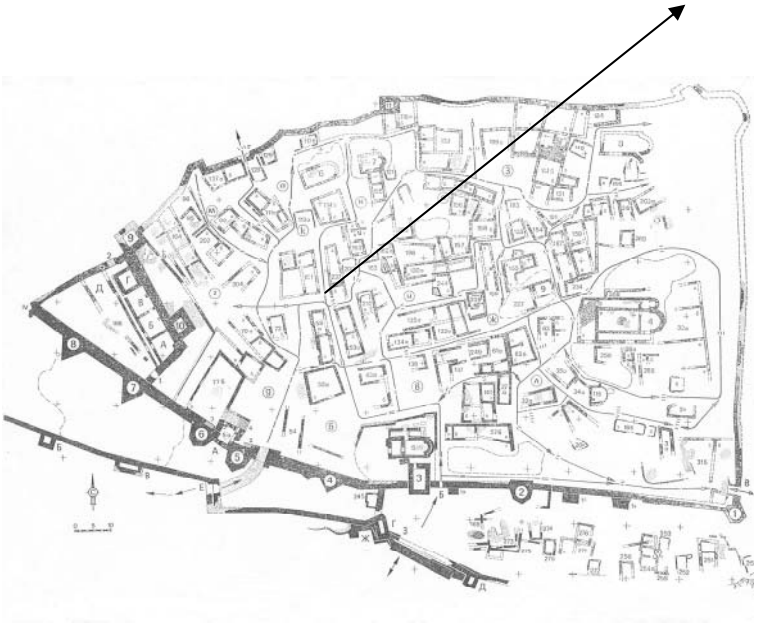

Обр. 1

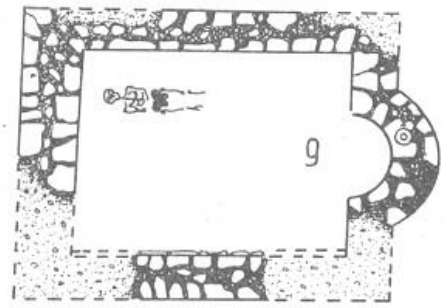

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

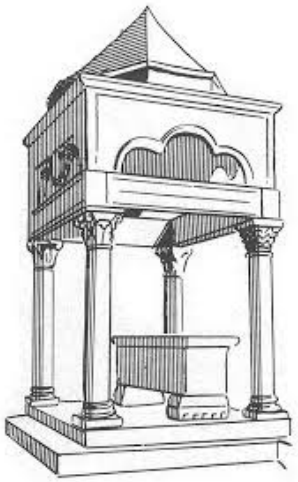

Обр. 9

НЕПУБЛИКУВАНИ УНГАРСКИ МОНЕТИ НА КРАЛ СИГИЗМУНД I ЛЮКСЕМБУРГСКИ (1387-1437) ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Невян Митев

Постъпването на унгарски монети от края на XIV - първата половина на XV век по българските земи е един от най-дискусионните проблеми в българската историография. До този момент е регистрирано значително количество емисии, които са интерпретирани от изследователите като част от монетното обръщение през този период или като следствие от кръстоносния поход на Владислав Варненчик и Янош Хуняди в есента на 1444 г. В настоящото изследване се въвеждат в научно обръщение 5 нови екземпляра на унгарския крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437), произхождащи от Североизточна България.[1] Въз основа локализацията на известните екземпляри и публикуваните тук монети, ще се опитам да дам своето становище по въпроса.

Четири от представените монети се съхраняват във фонда на Археологически музей - Варна. Сред тях се отличава един златен гулден, който е единственият подобен екземпляр (до този момент), открит по българските земи. Монетата е намерена още от братя Шкорпил, но е документирана от тях само чрез описание.[2] Екземплярът е открит в с. Паша кьой (дн. кв. „Владислав Варненчик“). Останалите монети са един сребърен парвуз, който е с неизвестно местонамиране и два медни куартинга, намерени в околностите на Варна. Най-вероятно и четирите екземпляра трябва да се свържат с Паметната битка на народите, разиграла се на 10 ноември 1444г. пред стените на средновековната крепост Варна.

Последният публикуван в настоящото съобщение екземпляр е един сребърен денар, който се съхранява в частна колекция. Според собственика, монетата е намерена в района на Велико Търново. От този регион произхождат още 16 подобни екземпляра.

Както вече бе споменато постъпването на унгарските монетни емисии по българските земи е изключително дискусионно. Въз основа на колективните монетни находки Лъчезар Лазаров счита, че категорични изводи за ролята на унгарските монети, времето и сферата им на циркулация не могат да се правят[3]. В друго свое изследване, базирайки се на двата екземпляра на крал Сигизмунд, открити в крепостта Овеч, авторът счита, че тези емисии влизат в паричното обръщение на града по това време.[4] Константин Дочев публикува 16 сребърни денара на унгарския владетел, които са открити в района на Велико Търново. Той също смята, че монетите трябва да се считат като част от монетооборота на старата българска столица[5]. Женя Жекова изказва малко по-различно становище. Въз основа на голямото количество Сигизмундови монети (общо 59-5 сребърни денара, 2 сребърни парвуза и 52 медни куартинга), както и регистрираните екземпляри на Владислав Варненчик от Шуменската крепост, тя твърди, че тези емисии са донесени от кръстоносната армия на младия полско-унгарски крал и не трябва да се разглеждат като част от монетното обръщение в града по това време.[6] В няколко свои изследвания изказах становище, което подкрепя мнението на Жекова.[7] Монетите на Сигизмунд се локализират в крепостите Велико Търново-Шумен и Овеч и прилежащия им хинтерланд. Те отсъстват от останалите големи центрове в Североизточна България през този период като Червен, Калиакра и др. Публикуваните в настоящото изследване монети от района на Варна, както

вече споменах, трябва да се свържат със сражението от 10 ноември. Сигизмундовите монети, отривани в Североизточна България, маркират пътя на кръстоносците, описан в „Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан“. В този извор е упоменато, че християните преминават през Търново-Косово-Шумен-Мадара-Провадия-Петрич-Михалич и достигат до Варна.[8] Представените нумизматични данни се застъпват със сведенията, които дава османският летописец и няма съмнение, че по-голямата част от унгарските екземпляри от края на XIV-XV в., откривани в Североизточна България, са следствие от кръстоносния поход на Владислав Варненчик и Янош Хуняди.

Изказаното становище затвърждава мнението на Ж. Жекова. Единствено публикуването на нов нумизматичен материал от региона може да затвърди или обори това твърдение.

Каталог:

Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)

Златен гулден

Л. +SIGISMVNDI DGR VNGARIA

Щит, разделен на четири полета. Две от полетата са запълнени с хоризонтални линии, представящи планините и реките на Унгария, а на другите две е представен Бохемският лъв.

О. S. LADISLAUS REX

Св. Ладислав прав насреща с корона, окло главата му зрънчест кръг. В лявата ръка държи кълбо с кръст, а в в дясната алебарда. Светецът е с наметало. (Rethy 1958, №119 A; Huszár 1979, №573)

1. AV; съхранява се в АМ-Варна, инв. № V70. Намерена е в с. Паша кьой (дн. квартал „Владислав Варненчик), близо до Мешели тепе. Размери: Д. 17-18мм., Т. 3,53г..

Парвуз

Л. Равнораменен кръст с раздвоени краища. Между раменете са избразени четири кралски корони.

О. Щит, разделен на четири равни полета. Две от полетата за изпълнени с хоризонтални линии, прадставящи планините и реките на Унгария, а на другите две е изобразен орел с разперени криле. (Rethy 1958, №125B; Huszár 1979, № 581)

2. AR; съхранява се в АМ-Варна. Неизвестно местонамиране, но най-вроятно е от района на битката. Инв. № V 2049. Размери: Д. 7-8мм., Т. 0,22г.

Куартинг

Л. Двураменен кръст с раздвоени краища, между които има букви.

О. Тривърха кралска корона, върховете на които са украсени с растителни орнаменти във вид на трилистна лилия. (Rethy 1958,№ 129; Huszár 1979, №586)

3. AE; АМ-Варна, инв. № V 2070. Намерена е в околностите на Варна. Размери: Д. 10-11мм., Т. 0, 43г.

4. AE; АМ-Варна, инв. № V 2071. Намерена е в околностите на Варна. Размери: Д. 9-11мм., т. 0,28г.

денар

Л. MON. SIGISMVNDI
Двураменен кръст с раздвоени краища на раменете.
О. REGIS. VNGARIE ETA
Щит, разделен на четири полета, в горното ляво и долно дясно са изобразени хоризонтални линии, символизиращи реките и планините на Унгария; в горното дясно и долното ляво - орел с разперени криле. (Rethy 1958, №121; Huszár 1979, № 576)

5. AR; частна колекция. Произхожда от района на Велико Търново. Размери: Д. 10-11м. Т. 0,4г.

Литература, използвана в каталога:

Huszár 1979: Huszár, L. *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute.* München, 1979
Rethy 1958: Rethy, L. *Corpus Nummorum Hungariae*. Graz, 1958.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1а, б. Златен гулден на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)
Обр. 2а, б. Сребърен парвуз на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)
Обр. 3а, б. Меден куартинг на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)
Обр. 4а, б. Меден куартинг на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)
Обр. 5а, б. Сребърен денар на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)
Обр. 6. Карта на местата в Североизточна България, където се откриват екземпляри на крал Сигизмунд I Люксембургски (1387-1437)

БЕЛЕЖКИ

[1] Възползвам се от случая да благодаря на колегата Игор Лазаренко, завеждащ отдел «Археология» при РИМ-Варна, за възможността да публикувам монетите от фонда. Изказвам благодарност и на собственика на монетата от Великото Търново, който ми предостави екземпляра за публикуване.

[2] **Шкорпил, Х. и К.** *Владислав Варненчик 1444-1923 г.* Варна, 1923, с. 20; Тук давам пълната публикация на екземпляра според съвременните изисквания на нумизматиката.

[3] **Лазаров, Л.** Поглед върху монетната циркулация в днешните български земи през XV век (според данните от колективните находки) - *Нумизматика и сфрагистика*, 1-2, 1992, с. 33-51

[4] **Лазаров, Л.** Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей), Велико Търново, 2001, с.38

[5] **Дочев, К.** Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV в. - *Трудове на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“*, т. 32, 3, 1994, с.271-280

[6] **Жекова, Ж.** Унгарски монети от Шуменската крепост. - В: *България, българите и техните съ-*

седи през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. Христо Коларов. Велико Търново, 2001, с.429-443; **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен*. София, 2006, с. 54-55

[7] **Митев, Н.** Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Североизточна България (по нумизматични данни) - *Журнал за исторически и археологически изследвания,* 2, 2013, с. 154-159; **Митев, Н.** Монетната циркулация в средновековния български град в края на XIV - XV век (по данни от Велико Търново, Ряховец, Шумен, Червен и Овеч) - В: *Градът по българските земи (по археологически данни). Сборник от научна конференция, посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова.* Шумен, под печат

[8] *Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан***.** Превод Мария Калицин. София, 1994, с.88-109; **Райчевска, Ц.** Кръстоносният поход от 1444 година според османската хроника „Писание за верските битки на султан Мурад хан“. - *ИНМВ*, XL (LV), 2004, с.20-32.

UNPUBLISHED HUNGARIAN COINS OF SIGISMUND OF LUXEMBURG (1387-1437) FROM NORTHEAST BULGARIA

Nevyan Mitev

Abstract

In the following article are published five new coins of the Hungarian king Sigismund of Luxemburg (1387-1437). Four of those coins are preserved in the repository of Varna Archaeological museum. They are: one goldgulden, one silver parvus and two copper quartings. These coins have been connected with the memorable Battle of the nations, that took place near the fortress of Varna on 10 November 1444. The fifth coin here is a silver denar, found in the region of Veliko Tarnovo and now it is kept in a private collection.

The penetration of Hungarian coins into the Bulgarian lands around the 14th -15th century is questionable. One part of the historians accept that those coins are circulated at this region. Zhenya Zhekova supposes that the 63 Hungarians specimens (59 coins of Sigismund and 4 of Vladislav Varnenchik) discovered to date in the fortress of Shumen, has been brought there by the crusader army of Vladislav Varnenchik in the autumn of 1444. All of the Sigismund's coins from Northeast Bulgaria are found in the regions of Veliko Tarnovo-Shumen-Provadia and Varna. This is the route of the crusaders army that has been described in the ottoman source „The Holy Wars of sultan Murad son of Mehmed Khan“. The numismatic data and the ottoman chronicler support each other. There is no doubt that most of the coins of Sigismund, found in that region, are a consequence of the crusade in Northeast Bulgaria.

The future researches and publications of new numismatic data will confirm or refute this opinion.

Обр. 1а

Обр. 1б

Обр. 2а

Обр. 2б

Обр. 3а

Обр. 3б

Обр. 4а

Обр. 4б

Обр. 5а

Обр. 5б

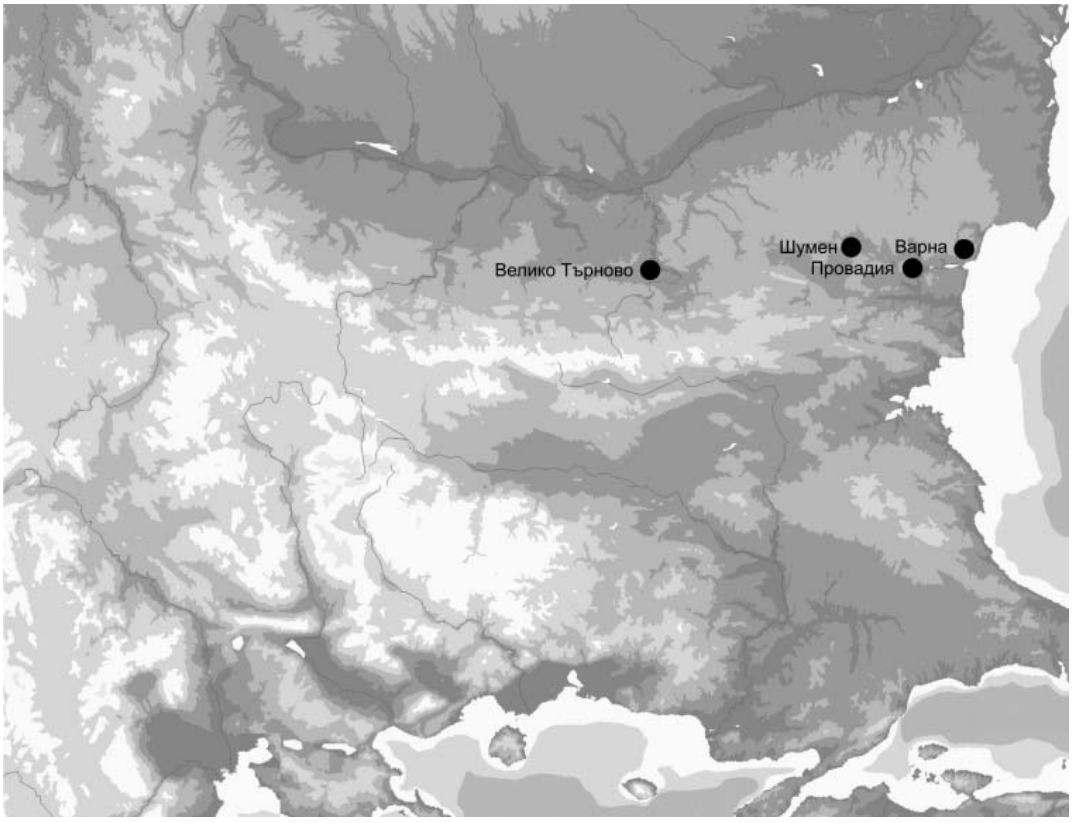

Обр. 6

ЗА МАРШРУТА НА КРЪСТОНОСНАТА АРМИЯ ПРЕДВОЖДАНА ОТ ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЧИК ПРЕЗ ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА И СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ДО ШУМЕН В 1444 ГОДИНА. ПРОБЛЕМИ, ТЕОРИИ, ХИПОТЕЗИ – ОПИТ ЗА ОТГОВОР

Мирослав Тошев

През 2014 г. се навършват 570 години от похода на многонационалната европейска войска под командването по полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) и знаменития трансилвански войвода Янош Хуниади. Въпросната годишнина е подходящ повод да си спомним за „последния кръстоносен поход" срещу османското нашествие.

Един от много дискутираните въпроси касае маршрута, по който кръстоносната армия е преминала през Централна северна и Североизточна България.

Целта на представената разработка е да обобщи новите мнения по проблема и да представи едно виждане за движението на християнската войска в отсечката между Търново и Шумен.

Извори

Събитията касаещи похода на Владислав III Ягело през 1444 г. по мнението на специалистите са сравнително подробно отразени в различни писмени източници[1]. Но сведения за маршрута, по който се движи християнската армия през българските земи можем да извлечем само от пет извора.

За пътя на Владислав III от преминаването на р. Дунав до Никопол единствения източник от „първа ръка" е писмото на Андреас де Палацио до кардинал Лудовик[2]. Палацио е участник в похода и представената от него информация би трябвало да е максимално близка до действителността.

Съвсем до скоро единствения сравнително подробен източник, който дава сведения за определяне маршрута на кръстоносците след Никопол бе поемата на Михаел Бехайм. Тя е написана въз основа разказа на участник в похода завърнал се след 16 години прекарани в османски плен[3].

„История на крал Владислав" написана от Филип Калимах се смята за благодатен във всяко едно отношение писмен извор за кръстоносния поход от 1444 г. Той е изтъкнат полски хронист работил в края на XV век по поръка на крал Казимир IV (брат на Владислав Варненчик) и е имал възможност да ползва документите на кралската и държавната канцеларии на Полша[4]. В съчинението на Калимах се откриват важни моменти относно маршрута на християнската войска, които до сега само са споменати[5], но не са били обект на анализ в научната литература.

„История на унгарците" излязла изпод перото на Антонио де Бонфини е последния западно европейски извор, в който се пише за пътя на Владислав III[6]. Неговото историческо съчинение повтаря написаното от Ф. Калимах и се приема, че не представя нищо ново по интересуващите ни проблеми[7].

Един сравнително нов извор, който дава твърде подробна и на практика решаваща информация за събитията е анонимното съчинение „Писание за верските битки на

султан Мурад, син на Мехмед хан". Ръкописа е открит през 1949 г. и в 1954 г. е частично публикуван на турски език. Цялостното издание датира от 1978 г. също на турски език[8]. Откъси от „Писание…" са представени на българския читател в сб. „Варна 1444" през 1969 г.[9] Пълното му издание на български език се осъществява през 1992 г. Не случайно обръщам толкова внимание върху въпросния извор, тъй като той на практика решава спора за маршрута на кръстоносната армия през 1444 г.

Интересна информация за маршрута на Владислав III може да се извлече от западноевропейските монети и оръжия открити в района на похода, но с нея трябва да се работи много внимателно, защото не може да се определи с точност по какъв повод и кога те са попаднали в конкретната среда. Затова е необходимо въпросните сведения да се съобразяват с данните от писмените източници[10].

Кратък историографски преглед

За да не се утежнява текста на изложението тук няма да се представят в подробности различните мнения за маршрута на кръстоносците[11]. Най-общо погледнато вариантите за пътя на Владислав III са два. Единия, може да се нарече северен, равнинен, започва от Никопол и води през Дунавската равнина до Нови пазар, а втория – южен от Никопол, през Горна Оряховица до Шумен.

За да се очертаят параметрите на въпроса е необходимо да се уточни, че историците работили по темата през XIX и XX в. до 1978 г. не са разполагали с всички извори, известни ни днес и по-точно с „Писание за верските битки на султан Махмуд…". Използвайки само западно европейски източници, те определят пътя на кръстоносците до Никопол според писмото на Андреас де Палацио, а след Никопол – според поемата на Бехайм, като спорят дали там става дума за Г. Оряховица или не[12].

Тук е необходимо да се кажат няколко думи за поемата на Бехайм като източник. Прави впечатление, че много от авторите писали по въпроса отбелязват как Бехайм е объркал имената и реда на градовете[13], че дава погрешна датировка, че е недостоверен[14], допуска грешки[15] и въпреки това му се доверяват и използват неговите сведения до степен да проследяват похода и изминатите от кръстоносната армия разстояния по дни[16]. Спомените на Ханс Мергест, както вече бе споменато, са разказани на Бехайм след 16 години прекарани в турски плен и не може да се очаква от него да помни точните имена на градове или събитията ден по ден – всеки съвременен изследовател, който е събирал спомени от хората неминуемо се е натъквал на изкази от рода на: „*И стигнахме до един град… голям град… ама Шумен ли беше, Търново ли беше… не помня… и да ти кажа, ще те излъжа…*". Следователно, поемата на Бехайм не може да се приеме като правдив извор за определяне маршрута на кръстоносната армия без да бъде съпоставена с други източници. Сведенията на Мергест, най-вероятно са достоверни що се отнася до подробностите за грабежите, кланетата, труповете, пожарите и битките – той е войник[17], участвал е в тях, а и най-вече, като всеки войник се е интересувал с какво ще се нахрани, ще има ли плячка и дали той и другарите му ще оцелеят в сраженията[18].

Друг показателен момент в научната литература е недооценяването на историческото съчинение написано от Филип Калимах и пренебрегването на съдържащата се в него информация за маршрута на кръстоносната армия. Нещо повече – нито един автор дори не е коментирал текста в детайли, въпреки сведенията касаещи пътя на Владислав III.

При разработване на проблема, внимание привлича една статия, която систематизира и обобщава информацията почерпена от откритите монети, сечени по времето на Сигизмунд I Люксембургски и Владислав III Варненчик. Целта и е да се

направи опит за проследяване на трасето, по което се движат кръстоносците[19]. Подобен подход заслужава адмирации, тъй като добавя нов източник на сведения, с които, при определени уговорки, може да се допълни изворовата база по разглеждания въпрос.

И на последно място бих искал да споделя – много неприятно впечатление правят становищата публикувани в престижни научни списания и монографии, които не се съобразяват с новите изворови данни и продължават да преповтарят стари мнения относно маршрута на християнската армия през Централна северна и Североизточна България[20].

Проблема „*Лофча*":

Според Андреас де Палацио от Видин до Никопол християнската армия се движи все по брега на р. Дунав[21]. Тъй като този маршрут е посочен от високопоставен участник в похода тук не би трябвало да възникват съмнения. Но… според „Писание…": „***Пътьом тези проклетници и неверници бяха завзели и ограбили Рахова и Лофча***"[22]. Възниква въпроса с кое селище трябва да се свърже името „***Лофча***"?

Според едно от мненията изразени в научната литература става дума за гр. Ловеч, а от там следва констатацията, че кръстоносците са настъпвали на широк фронт в Северна България[23].

Въпросното мнение на свой ред поражда няколко проблема. Разстоянието от Ловеч до р. Дунав е около 65-70 км. по въздушна линия или за мащабите на XV век е твърде голямо, за да се създаде що годе стабилен фронт по цялото му протежение. Самите кръстоносци, поне в голямата си част са рицари и наемници[24] и то водени от всепризнатия военачалник Янош Хунияди, тоест хора опитни във военните дела. И тук се налага въпроса, дали тези запознати с бойните принципи люде са се решили да разпръснат армията си на по-малки отряди на фронт от поне 70 км. в една непозната земя, без да са им известни в подробности нейните географски особености и при реална заплаха от вражески нападения – както пише Калимах: „***турски гарнизони се намирали навсякъде и от всички страни в големите градове и крепости***"[25]? Как технически, разделените войскови части са осъществявали контакт помежду си и как биха координирали действията си дори без карти поне подобни на топографските? Подобно разделение на силите не би ли довело до сериозна опасност от сравнително лесни атаки на бързоподвижната османска конница срещу отделните по-малки формирования и в резултат до понасянето на сериозни загуби от християнската армия[26]?

Второто мнение по повдигнатия въпрос изразено в научната литература отрича отъждествяването на гр. Ловеч и „***Лофча***" и представя две предположения, според които в случая става дума за гр. Лом. Автора му смята, че анонимния османски хронист е допуснал грешка като е разменил местата на селищните имена „***Рахова и Лофча***", тоест би трябвало кръстоносците първо да са минали през „***Лофча***" и после през „***Рахова"***. В добавка, преписвачът на текста от XVI век е объркал Ловеч с Лом, като се привеждат аргументи за особеностите, по които се изписват на арабица имената на Лом и Ловеч. На второ място – допуска се възможността по маршрута на кръстоносците край р. Дунав да е съществувала средновековна крепост с името Ломец или Ломци и нейното име да е било изписано в османската хроника като „***Лофча***"[27]. Разсъжденията се базират: в първия случай на предположенията, че в „Писание…" са допуснати две грешки и то от различни хора, в различно време и водещи до един и същ резултат, а във втория – на съвсем произволно предположение…

Погледнато от трета страна прави впечатление, че западно европейските извори

са твърде лаконични за пътя на Владислав III от Видин до Никопол. Само Калимах споменава, че след срещата с Влад Дракул при Никопол „***Владислав се върнал в Тракия***". В бележка е направено уточнението, че хрониста е сгрешил и всъщност краля се е върнал в Мизия, а не в Тракия[28]. И възниква въпроса – защо Владислав III не върви по брега на р. Дунав, както пише Палацио, а отива в Мизия, после се връща в Никопол и след това пак се връща в Мизия? Възможно ли е кръстоносците да са се отклонили от Оряхово и да са стигнали до Ловеч в Мизия? По каква причина? Възможно ли е да са променили плана си, който, както твърдят западните източници е бил да се върви все покрай р. Дунав? Възможно ли е да са потърсили проход за преминаване през централна Стара планина, каквито идеи е имало още при Видин[29]? Възможно ли е прохода да е Троянския – той е известен, бил е интензивно използван, през него преминава трасето на важен римски път[30] и е извеждал направо в равнините на Тракия докато останалите старопланински проходи разположени по на запад, водят в планинския лабиринт около Златица, чиито трудности кръстоносците познават от първия си поход през 1443 г.? А Ловеч се намира точно на пътя към Троянския проход… Защо обаче Владислав III се връща от Ловеч в Никопол? Не е претърпял поражение, вследствие на което да е бил отблъснат от прохода, защото анонимния османски хронист не би пропуснал да опише с гръмки фрази една победа на османското оръжие над „***жалките неверници***". Дали Владислав III е получил информация, че Троянския проход е много висок, много стръмен и ще е трудно достъпен за обозните коли? Дали е искал да се срещне лично с влашкия владетел Влад Дракул и да го убеди да се присъедини към християнската армия в амбициозното начинание за изгонване на османците от Европа?

Разбира се, всички изброени въпроси са единствено теоретични предположения и размисли базирани само на едно единствено име „***Лофча***", споменато от анонимния османски хронист и на един израз у Калимах. Ще се наложи да се изчакат бъдещи мащабни археологически проучвания в района на гр. Ловеч и по пътя Ловеч-Троян, които биха могли да дадат повече и по-сериозна информация.

Проблема „*Рахова*", „*rahautsch*" и Горна Оряховица

Названието „***rahautsch***" е записано само в поемата на Бехайм – след като кръстоносците тръгнали от Никопол: „***достигнаха бързо при един замък, rahautsch наречен, който беше разрушен от тях. Когато християните по име дойдоха при него със своята мощ турците още през първата нощ избягаха всички заедно. Замъкът изгориха те до основи***"[31].

Възниква въпроса кое селище са заели кръстоносците?

Още Иречек в края на XIX в. отбелязва, че става дума за крепостта Ряховец разположена край днешния град Горна Оряховица[32]. По-късно в научните среди се разразява спор дали изобщо Владислав III е достигнал толкова на юг по време на похода си и дали не се има предвид гр. Оряхово на р. Дунав посочено като „***Рахова***" в „Писание…", за който вече стана дума в изложението[33].

Нека разгледаме въпроса за Оряхово:

В западно европейските извори описващи пътя на Владислав III от Видин до Никопол не е споменато името на нито едно селище, а именно в тази отсечка би трябвало да се намира Оряхово. Разбира се възможно е да е допусната грешка…

Второ – в „Писание…" селището с име „***Рахова***" е поставено точно на мястото си – между Видин и Никопол.

Как стои въпроса със сведенията за Г. Оряховица?

Въпросното „***rahautsch***" е поставено в текста на Бехайм според логиката на движение на християнската войска – след Никопол.

В периода 1985-1990 г. в крепостта Ряховец се провеждат археологически проучвания. В участъка при третата порта на главния вход е открита настилка от каменни плочи, някои от които са преизползвани, под нея – пласт от пепел и дребни въглени, който лежи върху първоначалната улична настилка. Според проучвателите в края на XIV и първите десетилетия на XV век крепостта в този сектор е била частично разрушена и в последствие ремонтирана. Събитията се свързват с османското нашествие, превземането на крепостта, последвалото възстановяване на укрепителните съоръжения и настаняването на османски гарнизон в нея. Няма данни за съществуването на Ряховец в период след средата на XV в.[34].

Край Г. Оряховица са открити два бойни ножа, които според изследвача им може да се отнесат към въоръжението на кръстоносците от 1444 г.[35].

Най-късно датираната монета открита в района на Ряховец е османска с името на султан Мехмед I (1413-1421 г.)[36].

Според два османски документа от третата четвърт и от 80-те години на XV в. в района на Г. Оряховица са отбелязани селища населени само с мюсюлмани. Вероятно средновековното българско население е унищожено или пръснато[37]. Разбира се, възможно е причината да е османското нашествие през 1393 г.[38], чумна епидемия или някакво друго бедствие или обстоятелство, а не похода на Владислав III.

В района на Ряховец не са открити западно европейски монети, които биха могли да се свържат с присъствието на многонационалната европейска армия през 1444 г. Вероятно причините са следните: крепостта е напусната без бой от османския гарнизон, което изключва наличието на убити и ранени кръстоносци, чиито монети са могли да бъдат ограбени или разпилени[39]; при разрушаването на крепостта или при възстановяването на османската власт впоследствие, местното населението най-вероятно се е разбягало и ако то се е било сдобило с монети, ги е отнесло със себе си. Заселилите се по-късно на тяхно място мюсюлмани е възможно да са били колонисти[40].

Анонимния османски хронист не споменава за превземането на Ряховец, което е лесно обяснимо. Със сигурност летописеца не е искал да накърни славата на всепобедоносните „***ислямски воини***", защото те са избягали най-позорно посред нощ.

И нека да обобщим – по всяка вероятност Владислав III е минал през Оряхово, което е на пътя му край р. Дунав и то е отбелязаното „***Рахова***" в „Писание…". По-нататък, след Никопол християнската войска е достигнала крепостта Ряховец при днешната Г. Оряховица, спомената от Бехайм като „***rahautsch***". Тя е напусната от османския гарнизон и е разрушена от християнската армия. Това мнение е най-вероятното, тъй като го потвърждават резултатите от археологическите проучвания във въпросната крепост, логиката на придвижване на кръстоносците, както и по-нататъшните им действия отразени в „Писание…", които ще разгледаме по-нататък в изложението[41].

Тук обаче възниква поредния въпрос – защо изобщо Владислав III отива до Г. Оряховица? Нали според плана на похода е трябвало да стигне до брега на Черно море и да завие към Тракия[42]? Логично е от Никопол да продължи през Дунавската равнина в югоизточна посока по най-краткия диагонален път към морския бряг!? За да получим отговор е нужно до разгледаме следващите проблеми…

<u>Проблема Търново и проблема с 500-те:</u>

Името на старопрестолното Търново е споменато на две места в изворите:

- от Бехайм, според който Владислав изпратил от Шумен „***петстотин души за грабеж доколкото зная, в един град, наречен Тернове. Жителите му били на поста си и избили триста от тях… Двеста души от същата група се завърнаха с празни ръце***”[43].

- в „Писание…”: „***Жалките неверници яростно вървяха [след Никопол] и когато се приближиха до крепостта, наречена Търново, злосторникът крал заповяда: „Крепостта Търново да бъде здраво обсадена и да бъде завладяна безпощадно!” и изпрати два отряда [към крепостта]***”. В разразилата се битка християните са увлечени в засада, разбити са, дават много жертви и се оттеглят[44].

В Търново са открити сребърни монети на Сигизмунд I Люксембургски, за които се приема, че са част от паричното обръщение в града[45]. Най-вероятно те са попаднали там след края на споменатото сражение, когато османците останали господари на бойното поле са ограбили ранените и труповете на убитите, прибрали са монетите и по-късно са ги използвали.

В музея „Учредителното събрание” във В. Търново е изложен западноевропейски боен нож намерен в района на хълма Царевец. Възможно е той да е свързан с похода на многонационалната християнска армия от 1444 г.[46].

Посочените сведения без съмнение доказват, че отреди на кръстоносците са достигнали до Търново.

Нека разгледаме и най-важния въпрос – защо армията на Владислав III се озовава в Г. Оряховица и атакува Търново. Най-вероятния отговор може да се намери в отдавна известното историческо съчинение на Калимах: „***[след Никопол] кралят с войската достигнал чак до място в планината Балкан, където съществувал най-удобния проход***”[47]. Следовника на Калимах, Бонфино отива и по-нататък: „***кралят… тръгнал да изкачва Хемус***”[48]. Разбира се, неговото писание е силно повлияно, а вероятно на места е напълно преписано от Калимах и е твърде възможно да е попресилил изложението. Но, така или иначе имаме поне един, заслужаващ доверие източник, в който е посочено, че армията на Владислав III достига до проход в Стара планина.

В историческата литература от XIX и XX век въпроса за достигането на проход в Старопланинската верига от кръстоносната войска изобщо не е коментиран, въпреки отдавна известното съчинение на Калимах...

Но, да продължим - в „Писание…” откриваме още един показателен момент: „***[Шахин паша, бейлербей на Румелия] получи вест, че жалките неверници са си наумили да прехвърлят планината при Акча Къзанлък***”[49].

Между Търново и Казанлък се намира Шипченския проход. Той е известен и използван още по времето на римската империя, късната античност, а и след това.

Нека обобщим изложеното до тук – при Никопол Владислав III получава двама опитни водачи дадени му от Влад Дракул[50]. Най-вероятно те го информират, че през Шипченския проход могат да преминат обозните коли. Съобразявайки се с новополучената информация командването променя плана на похода и вместо армията да обикаля край брега на Черно море тръгва направо на юг. Целта му е през Г. Оряховица и Търново, да достигне Балкана и да го премине през Шипченския проход, който слиза в Тракия и извежда в района на Казанлък. След загубеното сражение пред Търново кръстоносците продължават на изток, за да потърсят друг, по-слабо охраняван проход или се връщат към първоначалния си план да стигнат до брега на Черно море и от там да преминат Стара планина.

Тук е удачно да отворим една скоба и да се върнем на проблема „***Лофча***”. Щом

армията на Владислав III се е придвижила към проход при Търново, не е ли възможно и при Ловеч да се е случило същото, както вече бе коментирано?

В този ред на мисли е необходимо да се отбележи, че след като кръстоносците са достигнали до Търново, може със сигурност да се приеме, че са заели и крепостта Ряховец край днешната Г. Оряховица.

Следователно околностите на старопрестолния град или Горна Оряховица са следващите отправни точки за проследяване на маршрута, по-който християнската армия продължава движението си през българските земи.

Как стои проблема с войсковата част от 500 души изпратена от Владислав III към Търново?

Както отбелязва единствено Бехайм, те са изпратени за грабеж от Шумен към Търново[51]. Въпросното сведение търпи сериозна критика.

Едва ли по пътя от Оршова до Шумен кръстоносците са изпратили само един отряд за грабеж, набавяне на продоволствие, за фуражировка и каква е вероятността Ханс Мергест да е запомнил само него? Още повече като обикновен войник той не е имал никаква представа за плановете на командващите – дали отряда е изпратен за грабеж, разузнаване и т.н. И още нещо – за войника всяка акция е за грабеж и плячка. Те са основата на мисленето му. С тях той преживява и за тях рискува живота си на наемник.

На следващо място – отряд от 500 души е значителна военна сила в ония времена, за да извърши един грабеж, а същевременно е твърде малка, за да успее да превземе укрепено селище като старопрестолния Търновград и след това да го ограби.

Възниква и въпроса за разстоянията – от Шумен до В. Търново по днешните оптимизирани пътни трасета то е 139 км., а по средновековните пътища вероятно е доста повече. Следователно отряда ще се движи 4-5 дни до Търново и още толкова в обратната посока при движение с максимална скорост. Трябва да се има предвид, че за толкова дълг преход ще са необходими няколко дни почивка за конете. Следователно, поне 12-14 дни цялата армия ще стои и ще чака завръщането на отряда? Защо е необходимо?

Някои съвременни автори издигат тезата, че 500-те са изпратени на разузнаване за да разберат дали от Тракия не се задават османски войски[52]. Тук е редно да се зададе поредния въпрос – защо му е на Владислав III информация, че се придвижват силни османски войскови части на около 140-150 км. от неговия лагер, която ще получи след около 10 дни, ако куриера гони до смърт конете? Какво би могъл да направи с нея? Да се затвори в крепост, да избяга или да се върне по обратния път, за да ги посрещне… Защо?

От друга страна въпросните 500 души биха били лесна плячка за превъзхождащи ги по численост османски отряди, ако влязат в контакт с тях далеч от основните сили на кръстоносната армия. В битка те неминуемо са щели да бъдат унищожени от леката османска конница. А ако османските сили са били с по-малка численост как биха могли да навредят на християнската войска край Шумен? Защо Владислав да разделя силите си в една враждебна земя и да излага на риск значителен военен отряд без забележима полза?

Други автори само съобщават за събитието и изобщо не коментират какви причини са го породили[53].

Има и един случай при който авторите направо преиначават фактите. Цитирам дословно, тъй като текста би трябвало да бъде христоматиен пример как не трябва да се пишат исторически изследвания: „От Шумен Владислав изпратил разузнавателен отряд от 500 души към Търновград, който влязъл в бой с гарнизона на града. **Османците загубили 300 души** (бел. моя М.Т.)”[54]. Коментара, както се казва е излишен…

След всичко изложено до тук е време за отговори – още в края на XIX век К. Иречек изрично отбелязва, че е допусната грешка и въпросните 500 души са изпратени не от Шумен, а от Г. Оряховица към Търново[55].

Наред с вече изложеното за събитията около Ряховец и Търново, в подкрепа на това мнение могат да се приемат монетните находки от Шуменско. В близост до пътното трасе водещо към Търново, около днешните села Троица и хан Крум са открити унгарски монети на Сигизмунд I. Авторът ги разглежда като доказателство, за изпратения от Владислав III отряд наброяващ 500 души към Търново[56]. Но всъщност, по логично би било да се приеме, че те са доказателство за преминаването на цялата кръстоносна армия на път от Търново към Шумен.

Интересно е да се отбележи факта, че Палацио и Калимах не споменават нищо за въпросните 500 души и изобщо за поражението при Търново. Не е трудно да се отгатне най-вероятната причина – те са придворни люде на кралска служба. За тях крал Владислав III е велик и благороден владетел. За него единия пише: „***колко голяма бе хуманността на краля***", който имал „***смели и победоносни ръце… а поради храбростта му хората се страхуваха от него навсякъде като от втори Цезар***" и бил „***подобен на славен пълководец и втори Цезар***"[57], а Калимах е съставил своето съчинение по нареждане на полския крал Казимир IV, брат на Владислав Варненчик[58].

От друга страна Ханс Мергест като обикновен войник, не е имало нужда да се съобразява с официалната линия на дворцовите хроникьори и разказва на Бехайм това, което е видял и чул, без да спестява подробностите на поражението.

И нека обобщим – войскова част наброяваща 500 души е изпратена от Владислав III от Г. Оряховица към Търново. Тя, най-вероятно е усилен отряд за разузнаване с бой или авангарда на цялата кръстоносна армия, която е тръгнала да преминава Стара планина през Шипченския проход, както е споменато в „Писание…". Въпросната войскова част влиза в сражение, разбита е и понася значителни загуби. В резултат командването на християнската войска решава да се откаже от други опити да преодолее Балкана през Търново и Шипченския проход. Така сложилите се обстоятелства са наложили многонационалните европейски сили да продължат похода си по-нататък в източна посока.

Маршрут от Търново до Шумен

След Търново Владислав III продължил и достигнал до Шумен. Възниква въпроса от къде е преминала кръстоносната армия?

В изворите няма никакви преки сведения… Авторите проучвали проблема не детайлизират пътното трасе, а само отбелязват направлението Г. Оряховица/Търново-Преслав/Шумен[59].

Района на Г. Оряховица/Търново и Преслав/Шумен се свързват посредством два главни маршрута. Първия, с известно отклонение, върви по стария римски път от Никополис ад Иструм за Марцианопол[60]. Втория преминава през покрайнината Тозлук[61]. За да се определи кое е най-вероятното трасе на движение е необходимо да се привлекат още сведения.

Описание на местата, през които е преминала армията на Владислав III намираме у Калимах. Той изрично отбелязва, че от мястото на прохода в „***планината Балкан***" войската продължила по „***тесния и криволичещ път… минаващ през тесни клисури***" и по-нататък достигнала Шумен[62].

Стария римски път от Никополис ад Иструм за Марцианопол преминава през сравнително равнинна местност, която изобщо не отговаря на описаното в източника…

Следователно ще трябва да се разгледат пътищата преминаващи по на юг през покрайнината Тозлук.

За интересуващият ни район са публикувани описанията на две средновековни пътни трасета от Преслав за Търново[63]. Какви са били техните особености през Средните векове не е известно и затова е необходимо да се разгледат описания от по-ново време. Пътят, за който имаме повече сведения и вероятно е бил основния маршрут на движение въобще, е преминавал покрай крепостта „Калето" до гр. Омуртаг и селищата Изворово-Кьосевци-Поройно-Скални кладенец (махала на с. Ястребино)-Антоново-Девино и е продължавал за Търново[64] през прословутите и многобройни завои на с. Железарци[65].

Унгарският емигрант Йозеф Хуттер през 1849 г. тръгва от Търново за Осман пазар (дн. Омуртаг) и преминава: „*На 17-и [ноември] пътят ни продължи от Терново през планинската река Залтар за българското село Златарица, където отседнахме и на 18-и, един много неприятен ден. Деветнадесети… ни завари да се катерим отново по ужасно високи планини, където много турски селяни трябваше предварително да поправят с лопати пътищата, за да можем да стигнем до турското село Осман базар*"[66].

През 1872 г. Ф. Каниц на път от Г. Оряховица за Омуртаг описва подробно пътя, по който се е движил: „*От другата страна на Кесаровска река се катерихме по долината… и по серпантини достигнахме бързо до платото*"[67].

К. Иречек в 1884 г. пътува от Омуртаг за с. Кесарево и отбелязва: „*Скоро влязохме в гориста теснина, в която шосето…слиза скоро долу в долината*"[68].

Изброените описания дават представа за път с много завои, стръмен и тесен, тоест отговарящ на описаното от Калимах.

За да не бъда повлиян от местен патриотизъм[69] реших да потърся мнението на специалист от друга област. Отидох при преподавател по география за съвет и консултация[70]. Представих му текста на Калимах и той бе категоричен, че в Дунавската равнина между В. Търново и Шумен само в района на Тозлука релефа отговаря на описания в средновековната полска хроника…

Според „Писание…" кръстоносците на път от Търново за Шумен преминават през „***Кьосова***"[71]. Кое селище е имал предвид анонимния османски автор?

В Тозлука и до днес съществува село с името Кьосевци. За него историците спорят дали то не е „***Кос ова***" или „***Кьосова***" споменато в османските хроники, които разказват за похода на Али паша в Североизточна България през 1388 г.[72] Край него, както вече бе споменато, е преминавал средновековен път от Преслав за Търново…

По-нататък потърсих информация и от колекционери-нумизмати – дали в района са били откривани монети на Сигизмунд I или Владислав III. Оказа се, че от целия Тозлук е известна само една-единствена сребърна монета на Сигизмунд I Люксембургски и тя е била намерена преди години в землището на с. Кьосевци… Разбира се, въпросното сведение не може да се счита за сериозно доказателство, но съчетано с останалите аргументи може би допълва един липсващ елемент в опита за възстановяване на неизвестните моменти от маршрута на християнската армия.

Друг интересен нюанс в изложението внасят вече споменатите монетни находки от Шуменско открити в близост до пътното трасе водещо към Търново, около днешните села Троица и хан Крум[73]. Твърде вероятно е въпросния път да върви по някое от представените вече две средновековни направления през Тозлука – може би по маршрута, по който в по-късни времена се движат от Търново през Омуртаг за Преслав/Шумен д-р Ами Буе[74], Йозеф Хуттер[75], Ф. Каниц[76] и К. Иречек – от Преслав през Омуртаг за Търново[77]?

Следователно, обобщавайки изложеното до тук би могло обосновано да се

предположи, че кръстоносната армия се е придвижила през Тозлука на път от Търново за Шумен. Тъй като край крепостта „Калето" до гр. Омуртаг се събират двете средновековни пътни трасета[78], твърде вероятно е кръстоносците да са преминали в близост до днешния гр. Омуртаг.

По-нататък, на изток, християнската армия е могла да използва два маршрута, за да достигне Шумен. Първият от тях води край крепостта до с. Вардун, община Търговище и през Герловската котловина достига до Преслав и Шумен[79]. Втория – през Търговищкия проход „Боаза", край крепостта Крумово кале и по нататък на изток към Шумен.

В района на високия хълм „Фисека", на около 12 км. северозападно от Шумен е открита унгарска шпага. Автора на публикацията я свързва с кръстоносния поход от 1444 г.[80]. Той смята, че тя е принадлежала на войник от пръсналата се след поражението при Варна християнска армия[81]. Като се има предвид твърде голямото разстояние от Варна до местонамирането на шпагата, би могло да се предположи, че тя е останала от настъпващата европейска армия по пътя й към Шумен. Разбира се, подобно съждение е само теоретическо предположение…

В този ред на мисли е необходимо да се разгледа малко по-общо въпроса с находките на западноевропейско оръжие.

В днешния гр. Опака, под покрива на един плевник преди години е бил открит двуръчен рицарски меч. Той е великолепно запазен като много добре се вижда инкрустираната с цветен метал фигура на вълк[82]. Автора на публикацията смята, че въпросната находка маркира пътя на кръстоносната армия от 1444 г. Понастоящем меча е изложен в експозицията на Исторически музей-Попово.

От околностите на Разград произхожда боен „рицарски чук", който се свързва с похода от 1444 г.[83].

Ако историците разполагаха само с въпросните оръжия и с поемата на Бехайм у никого нямаше да остане съмнение за северния маршрут на кръстоносната армия – от Никопол през Поповско и Разград до Нови пазар. А дали оръжейните находки са датирани правилно? Дали не са по-ранни или по-късни? Дали не са донесени от османците като плячка след някоя от битките в Търново, Варна или пък от набезите в Сърбия или Унгария от онова време? Дали не са принадлежали на други западни воини – например на водените от Валериан дьо Ваврен? Дали не са били купени от османски войници, за да се хвалят със смелостта си в борбата срещу неверниците? Може да се продължи още с изброяването, но основната идея е ясна – сами по себе си находките на единични оръжия, не могат да бъдат сигурен източник на информация.

Проблема с превземането и разрушаването на крепости

В научната литература не е коментиран въпроса за тактиката на кръстоносците и нейната рязка промяна по време на похода. За какво иде реч?

Според Палацио плана за действие на християнската армия е предвиждал максимално бързо да се достигне „***най-напред до Адрианопол, а след това до Галиполи, за да се свържат с папската морска флота, която била вече пристигнала отвъд Галиполския фар и възпирала прехвърлянето на турците от Азия***". Поради тази причина Владислав III не губи време да превзема крепостите на Флорентин, Видин, „***няколко други здрави крепости в българското царство…които великия турчин от много години бе вече овладял и нашия крал не пожела да превземе***" и Никопол, защото искал „***по-скоро да се прехвърли в Гърция***". Кръстоносците само опожаряват извън крепостните градски части[84]. Калимах допълва: „***Владислав не желаел да губи***

непотребно време и сили и неволно да се проведат битки… преди да се съедини с морските войски при Хелеспонта", затова забранил на войниците да грабят и опустошават[85].

Анонимния османски автор е още по-категоричен и нееднократно потвърждава сведенията на Палацио за целта на похода и събитията около Видин и Никопол: „***нашата цел е час по скоро да стигнем Едирне… да го завладеем… целта на нашия крал [Владислав III] е Едирне и той идва към Едирне… моята цел е Едирне. Да вървим да завладеем Едирне***"[86].

Следователно стратегическата цел на похода е ясно определена – достигане до Одрин и полуостров Галиполи, за да се обединят с папската флота, а тактическите прийоми за постигането й са отказ от превземането на крепости и максимално бързото придвижване към Одрин. Но след поражението претърпяно при Търново и последвалото движение на изток, армията на Владислав III започва да щурмува и разрушава всички крепости по пътя си като унищожава гарнизоните им и събраните в тях османци. Превзети са Шумен, Нови пазар, Провадия, Петрич и т.н.[87]. При това завладяването на твърдините струва на кръстоносците загуби в жива сила и загуба на време, което би трябвало да е ценно, за реализиране на декларираната нееднократно цел на похода.

Възниква въпроса защо се променя тактическия подход за осъществяване на грандиозното начинание по изгонване на османците от Европа?

В научната литература въпросните събития са споменати твърде лаконично – кръстоносците се върнали към практиката да оставят след себе си опожарени земи[88], Владислав III имал опасения за проточения си войскови тил[89]. Но защо точно при Шумен решава да смени тактиката си и да опустошава земите, през които минава? Колкото до тиловите линии на християнската армия, то те са твърде разтеглени и застрашени още от крепостите Видин, Никопол, Търново, а вероятно и от други укрепени пунктове, които не са превзети от многонационалните европейски сили…

Съществува и становище, че Владислав III е искал да прегради Айтоския проход и да се укрепи в близките твърдини Провадия, Петрич, Карнобат, да презимува и така да подготви продължение на похода през следващата 1445 г.[90]. Да оставим настрана въпроса дали изобщо е било възможно подобно начинание в напълно враждебна страна. Ако краля е искал да създаде укрепен район, защо тогава разрушава крепостите, а не ги заема с гарнизони?

Най-вероятно, от логична гледна точка, би било предположението, че някъде по пътя преди Шумен, Владислав III получава известието за преминаването на Мурад II през Проливите, което променя тактиката на похода. Кралят вече не търси възможност да премине Стара планина и да стигне до Одрин – например Котленския проход би бил твърде удобен за целта, а няма сведения в османските извори кръстоносците да са били отблъснати в битка при опит да го преминат. Съвсем логично стратегическата цел се променя – тя вече не е Одрин, а оцеляването на християнската войска. Затова армията продължава към морския бряг, където най-вероятно се надява да получи подкрепа от папската флота. Европейските кораби, които след като вече няма нужда да пазят Проливите би трябвало да са навлезли в Черно море. Да изпреварим малко събитията – на военния съвет в навечерието на битката при Варна се обсъжда именно тази възможност[91].

Подобно развитие на събитията би дало и сравнително логично обяснение за превземането на крепостите – имайки преимущество в хора и притежавайки, макар и малко, стенобитни машини и артилерия кръстоносците вероятно се стремят да унищожат живата сила на противника, за да не се влее тя в идващата османска армия. Разбира се,

щурма на укрепленията предполага и загуби от страна на атакуващите, както отбелязва Калимах[92]. Въпроса остава открит…

Изложеното предположение противоречи на всичко писано по проблема[93]. Сведенията от изворите са неясни и недостатъчни.

Възможен е и друг вариант, по който да са се развили събитията – ако Владислав III е мислел, че османските войски го преследват по същия път, както отбелязва Палацио: „***турците… събрали огромна войска. Тръгвайки с нея към Никопол, те вървели с непрекъснат марш по нашите следи***"[94]. Може би, за да им противодейства, кралят е решил да възприеме тактиката на „изгорената земя" и да затрудни придвижването на неприятеля?

Представените проблеми, теории, хипотези, разсъждения и опитите за възможен техен отговор само маркират неясните моменти в темата. Да се надяваме на нови източници, които биха дали възможност за осветляване на спорните въпроси от маршрута на кръстоносната армия предвождана от Владислав III Варненчик през Централна северна и Североизточна България до Шумен в 1444 г.[95].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Карто-схема на селища и географски обекти в Централна северна и Североизточна България свързани с похода на Владислав Варненчик.

2. Карто-схема на съвременните селища и пътища в покрайнината Тозлук.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Коларов, Хр.** Антитурските походи от 1443-1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) – преглед на изворите. – *Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методи",* В. Търново, година 1968-69, т. 6, част 1, София. (1970), 46.

[2] **Мирчев, М.** *Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик*. - *ИВАД*, т. 15, (1964), 85-95.

[3] **Коларов, Хр.** *Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна*. - *ИНМВ*, т. VI (XXI), (1970), 177-193.

[4] **Коларов, Хр.** *Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г.* - *ИНМВ*, т. IX (XXIV), (1973) 241-253.

[5] **Кузев, А.** *Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна*. - *ИНМВ*, т. IX (XXIV), (1973) 142, 143.

[6] **Антонио де Бонфини**. *Извори за българската история*, т. XXXI. *Латински извори за българската история*, т. V. *Унгарски латиноезични извори*, част I. *Наративни извори*. София, 2001. 120, 152-155.

[7] **Коларов, Хр.** *Антитурските походи,* 62.

[8] *Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан*. Превод и коментар **М. Калицин**. София, 1992. 8-9.

[9] *Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край град Варна*. София, 1969. 372-384.

[10] Информацията получена от монетните находки и от откритите западноевропейски оръжия е разгледана на съответните места в хода на изложението.

[11] Подробен преглед на мнената виж у **Недев, Ст.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. - *Сб. Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край град Варна.* София, 1969. 208-226; **Кузев, А.** Цит. съч., 139-147; **Райчевска, Цв.** *Кръстоносният поход от 1444 г. според османската хроника „Писание за верските битки на султан Мурад хан".* - *ИНМВ*, т. XL (LV), (2004/2006). 22-27; **Митев, Н.** Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Североизточна България (по нумизматични данни). - *Журнал за исторически и*

археологически изследвания, (2013), бр. 2, 154-156.

[12] Проблемът Горна Оряховица ще се разгледа по-нататък в текста.

[13] **Недев, Ст.** Цит. съч., 211; **Иширков, А.** *Походите на крал Владислава III в България в 1443 и 1444 г.* Полска библиотека, София, 1923. 46.

[14] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 178, 179, бел. 61, 180, бел. 69; .

[15] **Панаитеску, П., Стоическу, И.** Участието на румъните в битката при Варна (1444 г.). - *Сб. Варна 1444*, С. 1969. 154, бел. 11.

[16] Например **А. Иширков** пише буквално: „От Горна Ореховица не може по никакъв начин да се стигне от Никопол за един ден" – **Иширков, А.** Цит. съч., 46; **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 23.

[17] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 177.

[18] От разговорите ми с български войници участвали във Войните за национално обединение и Втората световна война съм останал с впечатлението, че те говорят най-вече за прехраната си, за смъртта и какво са си донесли от фронта – колан, бронзов звънец за добитъка и т.н. Разбира се, XV и XX век определено не са едно и също време, но все пак…

[19] **Митев, Н.** Цит. съч., 154-157.

[20] **Попов, С.** *Битката край Варна 1444*, ВИС, (1995), кн. 6. 11-12; **Биелски, М.** *Владислав III Варненчик на Балканите (1443-1444)*. В. Търново, 2006. 52.

[21] **Мирчев, М.** Цит. съч., 88.

[22] *Писание за верските битки,* 88.

[23] **Димитров, Хр.** *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. София, 1998. 275, 288, бел. 117.

[24] **Елекеш, Л.** *Армията на Хунияди. - Сб. Варна 1444*, 102-105, 111, 120; **Теодорчик, Й.** *Промени във въоръжението и тактиката на полското рицарство през първата половина на XV век. сб. Варна 1444. Действителност и традиция*. Варна, 2005. 39.

[25] **Коларов, Хр.** *Хрониката…* 244.

[26] Благодаря най-сърдечно на моя колега и приятел **Станимир Димитров** за предоставената литература, информация и многобройните консултации по множеството военни въпроси отнасящи се до средновековните армии и военното дело.

[27] **Райчевска, Цв.** Цит. съч. 22-23, 30, бел. 23.

[28] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 246, бел. 29.

[29] **Мирчев, М.** Цит. съч. 88.

[30] Благодаря най-сърдечно на проф. **Румен Иванов**, който ми предостави много подробни сведения за римските пътни трасета по българските земи.

[31] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 181.

[32] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974. 308 и бел. 39.

[33] **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 23-24; виж общ преглед на мненията у **Митев, Н.** Цит. съч., 154-156.

[34] **Колектив**. Археологически проучвания на крепостта Ряховец. - *Сб. Ряховец*, Габрово, 1994, I, 83-84, 89.

[35] **Парушев, В.** *Нови находки на оръжие от кръстоносния поход през 1444 г. - ИНМВ*, (2004), т. XL (LV), 33; **Парушев, В.** *Оръжия и снаряжения на войската на Владислав III Ягело. Непубликувани находки*. - *ИНМВ*, (2008/2012), т. XLIV (LIX), 240.

[36] **Бъчваров, Ив.** *Монети от Ряховец*, Габрово, 1994. 51.

[37] **Мутафов, В.** Разрушаването на крепостта Ряховец и съдбата на селищата от района. - *сб. Ряховец*, Габрово, 1994, I, 123-124.

[38] **Андреев, Й.** Горна Оряховица през епохата на турското владичество. - *Сб. Ряховец*, Габрово, 1994, I, 102.

[39] За пример – приема се, че някои от малките, колективни монетни находки открити при Шуменската крепост са кесиите на загиналите кръстоносци – **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен*. София, 2006. 54.

[40] **Мутафов, В.** Цит. съч., 124.

[41] **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 26 – само допуска и предполага подобна възможност.

[42] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 244.

[43] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 183.

[44] *Писание за верските битки,* 90-91.

[45] **Дочев, К.** *Паричното обръщение в Търново в края на XIV и началото на XV век*, Трудове на ВТУ, Исторически факултет, (1994), т. 32, кн. 3, 272.

[46] Благодаря най-сърдечно на колегата **Симеон Цветков** от РИМ-В. Търново за предоставената

информация.

[47] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 246.

[48] *ЛИБИ*. 154.

[49] *Писание за верските битки,* 97.

[50] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 245-246.

[51] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,*183.

[52] **Недев, Ст.** Цит. съч., 212, 223; **Цветкова, Б.** *Паметна битка на народите*. София, 1979. 303; **Биелски, М.** цит. съч. 53.

[53] Например Г. Баласчев пише: „изпратил към Търново" и не се ангажира с каквото и да било обяснение – **Баласчев, Г.** *Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 и 1444 г. против турците и битката при Варна*. София 1935. 16.

[54] **Ангелов, Д., Чолпанов, Б.** *Българска военна история през Средновековието – X-XV век*. София, 1994. 273.

[55] **Иречек, К.** Цит. съч., 308, бел. 39.

[56]**Жекова, Ж.** Цит. съч., 54.

[57] **Мирчев, М.** Цит. съч., 89, 90, 91.

[58] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 242.

[59]**Кузев, А.** Цит. съч., 174; **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 29, 31, бел. 52. Авторката коментира въпроса за селището „***Кьосова***"/Косово, през което преминали кръстоносците без да се ангажира категорично с неговата локализация. Проблема с въпросното селище ще бъде разгледан по-нататък в текста.

[60] **Дочев, К.** Стари римски пътища в Централна долна Мизия (II-IV век сл. Хр.), - *сб. Ряховец*, Габрово, 1994, I. 72-74; **Христов, М.** Към въпроса за т. нар. „Северобалкански път", в контекста на римската пътна мрежа на юг от Шумен. - *България в световното културно наследство*, Шумен, 2014. 121-129.

[61] Покрайнината Тозлук най-общо казано се простира в посока запад-изток от с. Кесарево до гр. Омуртаг – виж по-подробно *сб. Памет за Тузлука. История и култура*. В. Търново, 2005.

[62] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 246-247.

[63] **Шкорпил, К.** *Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. БИБ*, год. II, (1929), т. II. 106; **Конаклиев, А.** Археологически паметници в община Антоново, област Търговище, - *сб. Памет за Тузлука*. В. Търново, 2005. 16, 18, 19, 21, 23, 25; общо за пътната мрежа в района виж **Тошев, М.** *Омуртаг – град на кръстопът*. - *сб. Народна култура на балканджиите*, Габрово, (2007). том VII. 74-77.

[64] **Конаклиев, А.** Цит. съч., 16, 18, 19, 21, 23, 25; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Гинев, Г., Ангелова, Ил., Конаклиев, А.** *Археологически паметници в Търговищкия район*, София, 1991. 56.

[65] Който е пътувал по старото трасе на магистралния път Търново-Кесарево-Черни бряг-Омуртаг запазва неизлечим спомен за тях…

[66] **Тошев, М.** Чуждестранни описания на град Осман пазар (Омуртаг) и неговите околности през XIX век. - *сб. Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура*, В. Търново, 2004, т. 3. 139.

[67] **Тошев, М.** Тузлукът в описанията на чуждестранни пътешественици и учени през XIX век. - *сб. Памет за Тузлука. История и култура*, В. Търново, 2005. 74.

[68] **Тошев, М.** Чуждестранни учени, дипломати, военни и пътешественици за град Омуртаг и Омуртагския край през XVI – XIX век, - *сб. Град Омуртаг и Омуртагския край-история и култура*, Варна, (1999), т. 1. 212.

[69] Аз работя в музея на гр. Омуртаг и познавам от личен опит района на покрайнината Тозлук.

[70] Благодаря най-сърдечно на доц. д-р **Галин Петров** – преподавател във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" за информацията и консултацията по въпросите на релефа в Дунавската равнина и Предбалкана.

[71] *Писание за верските битки,* 99.

[72] **Нешри, М.** *Огледало на света*. София, 1984. 94, 98, 391; *Христоматия по история на България. т. 2. Същинско Средновековие (краят на XII-XIV век)*. Съставители **П. Петров, В. Гюзелев**, София, 1978, 192; **Павлов, П., Тютюнджиев. Ив.** *Българите и османското завоевание (края на XIII-средата на XV в.)*, В. Търново, 1995, 76; **Садеддин ходжа.** *Корона на историите*. Част първа. Превод от османо-турски език, студия и коментари Мария Калицин. В. Търново, 2000. 217, 379; **Рашев, Р.** Крепостта Косово и първия контакт между българи и турци в Северна България през 1388 г. - *Acta Musei Varnaensis. Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70 годишнината на проф. Ал. Кузев*, Варна, 2005, III-1. 111-114; **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 26, 31.

[73] **Жекова, Ж.** Цит. съч., 54.

[74] **Ами Буе.** *Френски пътеписи за Балканите XIX в.* София, 1981. 267, 282.

[75] **Йозиф Хуттер.** *От Карпатите до Балкана. Дневници и мемоари на унгарската емиграция в*

България (1849-1850), София, 2002, 70-73.

[76] **Каниц, Ф.** *Дунавска България и Балканът*, София, 1995, т. 3, 56-74.

[77] **Иречек, К.** Цит. съч., 945-954.

[78] **Шкорпил, К.** Цит. съч., 106; **Дремсизова и колектив**, Цит. съч., 56.

[79] **Шкорпил, К.** цит. съч. 106.

[80] **Парушев, В.** *Унгарска шпага на кръстоносец от похода на крал Владислав III Ягело през 1444 г. - ИНМВ*, (2008/2012), т. XLIV (LIX), 258-264.

[81] Пак там. 258.

[82] **Апостолов, Ш.** *Оръжие и снаряжение от похода и полесражението край Варна през 1444 г .- ИНВИМ*, (1986). т. VII. 82-84.

[83] **Парушев, В.** *Оръжия и снаряжения на войската на Владислав III Ягело. Непубликувани находки. - ИНМВ*, (2008/2012), т. XLIV (LIX), 242.

[84] **Мирчев, М.** Цит. съч., 88; **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 180, бел. 67, 181, бел. 81.

[85] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 244.

[86] *Писание за верските битки,* 83-84, 88, 89, 99.

[87] **Коларов, Хр.** *Два малко известни,* 182-185.

[88] **Биелски, М.** Цит. съч., 53.

[89] **Недев, Ст.** Цит. съч., 213, 222; **Цветкова, Б.** Цит. съч., 303.

[90] **Теодорчик, Й.** Цит. съч., 40.

[91] **Коларов, Хр.** *Хрониката,* 248.

[92] Пак там, 247.

[94] **Митев, Н.** При коя крепост кръстоносната армия на Владислав III Варненчик (1434- 1444) получава писмото, което я известява за преминаването на османската войска през Проливите през есента на 1444 г.? - *Журнал за исторически и археологически изследвания*, (2013), бр. 1, 81-84.

[95] **Мирчев, М.** Цит. съч., 90; По-подробно за пътя на османските войски виж **Райчевска, Цв.** *Походът на Мурад II от 1444 г. срещу кръстоносците според османския извор „Писание за верските битки на султан Мурад хан”. - ИНИМ*, (2006), т. XVI, 157-165.

[96] Благодаря най-сърдечно на колегите **Емилия Петкова** и **Невян Митев** от „Парк-музей на бойната дружба – 1444 г.”, Варна и на д-р **Николай Хрисимов** от Великотърновския университет, за предоставената библиография, литература и информация по темата.

ÜBER DAS MARSCHROUTE DER KREUZZUG ARMEE, DIE VON VLADISLAV III VARNENCHIK GEFÜRT IST. DURCH ZENTRALNÖRDLICHE UND NORDÖSTLICHE BULGARIA BIS SCHUMEN IM JHARE1444. PROBLEME, THEORIEN, HYPOTHESE – VERSUCH FÜR ANTWORT

Miroslav Toschev

Auszug

Die vorgestellte Untersuchung ist der 570 Jahren von dem Feldzug der multinationalen europäischen Armee gewidmet. Dieser Feldzug ist unter dem Kommando von dem polnisch-ungarischen König Vladislav III Jagelo Varnenchik und dem berühmten siebenbürgischen Kämpfer Yanusch Huniadi. Mit anderen Worten, in dieser Untersuchung gehet es um “den letzten Kreuzzug” gegen die osmanische Invasion.

In der Ausführung wird einen Überblick über die neuesten Quellen und Publikationen

zu diesem Thema gemacht. Die Betonung liegt auf die Marschroute der Kreuzrittern in Nord- und Nord-Zentral-Bulgarien bis Shumen.

Es wird auch die Frage über die Möglichkeit gestellt, dass die polnisch-ungarischen Streitkräfte durch die Stadt Lovetsch übergegangen haben. Diese Frage wird nur in der letzte Quelle erwähnt, die auf bulgarisch zu diesem Thema veröffentlich ist,– "Schriften über die religiösen Kämpfen vom Sultan Murad"

Es wird einen Überblick über die Meinungen und über die schriftliche und archäologisch Daten für den Durchgang der Streitkräfte durch die Stadt Gorna Oryahowitza und für die Zerstörung der Festung Rahovetz gemacht.

Diese Untersuchung bietet eine Ansicht für die Marschroute der Armee von Tarnovo bis Schumen durch das Randgebiet Tozluk. Diese Strecke von dem Weg der Kreuzzittern wurde bisjetzt nicht in der wissenschatflichen Literatur berücksichtigt.

Обр. 1

Долна Златица
Пиринец
Разделци
Коноп
Горно Китино
Горна Златица
Добротица
Моравка
Долно Китино
Семерци
Моравица
Язовец
Любичево
Присойна
Трескавец
Антоново
Железарци
Ястребино
Еревиш
Девино
Божица
Черни бряг
Шишковица
Поройно
Малоградец
Орач
Изворово
Висино
Кьосевци
Яребично
Хаджийско
Стойново
Омуртаг
Стара речка
Длъжка поляна
Малка черковна
Дъбравица
Пчелно
Таймище
Свободица
Къпинец
Банковец
Крайполе
Капище
Велево
Тиховец
Мечово
Глашатай
Букак
Зидари
Милино
Богомолско

Обр. 2

НОВОПАЗАРСКИЯТ СТАН НА КРАЛ ВЛАДИСЛАВ III ПРЕЗ 1444 ГОДИНА

Павел Георгиев

През есента на тази година се навършват 570 години от знаменателното събитие, което, независимо от своя краткотраен ефект, бележи един от пределите между Българското и Османо-турското средновековие. С похода на полско-унгарския крал през 1444 г. са се занимавали мнозина специалисти, налице са различни изследвания. Основани на надежден и значителен за нашето Средновековие изворов материал, те изясняват важни въпроси от самия поход като трасето на неговия път и особено завършека му с битката на 10 ноември при Варна[1]. Напоследък интересът към събитието беше събуден с поредица от публикации на Трифон Трифонов и Невян Митев, които спират своето внимание на възлово важни моменти от похода. Първият от тях разглежда някои въпроси около реализацията на неговата последна фаза, а вторият въвежда съвременна нумизматична информация за маршрута на кръстоносната армия на територията на Шуменска и Варненска област.[2]

Тези именно публикации имат отношение към незасегнатия от тях въпрос за значението на Нови пазар като временен стан на армията. Досега той е разглеждан попътно. От неговото пълноценно осветляване обаче зависи изясняването на някои неясноти около придвижването, а също и за възможността участници в похода от 1444 г. да са добили конкретна представа за разположената в близост до Нови пазар столица Плиска.[3]

Няма да скрия, че този, макар и страничен въпрос, е в основата на моя интерес към похода от 1444 г. По тази причина изложението ми има задачи, свързани с изясняване на обстоятелствата около избора на Нови пазар за стануване и продължителността на пребиваване на армията там. Прецизирането на информацията позволява да извлечем данни за преломен момент от похода, които заедно с това предоставят опорна точка за изясняване на информациите за Плиска в европейската картография от XVI – XVIII в.

Лагерът при Нови пазар е посочен изрично само в поемата на Михаил Бехайм. Тя, както е добре известно, е писана наскоро след 1460 г. въз основа на разказа на участника в похода Ханс Мергест[4]. За нас са особено важни наблюденията на Хр. Коларов като български издател на нейния текст, а също и на Ал. Кузев.[5] Неговият критичен поглед върху сведението за пребиваването на кръстоносната армия при Нови пазар са в центъра на моето внимание.

Бележки за пътя до Нови пазар

Ал. Кузев съпоставя свидетелствата на Михаил Бехайм с други исторически и археологически данни и това прави неговите виждания за пътя на кръстоносната армия убедителни. Според него той е водел към Рахауч, който идентифицира с крепостта Раховица (тур. Рахаувидже, дн. Горна Оряховица), а оттам към Преслав – Шумен –Мадара – Провадия – Петрич (кале) – Варна.[6] Кузев отхвърля утвърдилото се схващане (на Ат. Иширков, Ст. Недев, Б. Цветкова и др.) за път „през Червен – Разград (Абритус) – Плиска – Нови пазар”. Неговите виждания споделя и Н. Митев, като се опира на нумизматичен материал, публикуван основно от Ж. Жекова.[7]

Преди няколко години Цв. Райчевска направи коментар на неизползваната от Ал. Кузев анонимна турска хроника от XV в., в която е изложена османо-турската информация

за движението на кръстоносната армия.[8] Изложението там се различава от това у Михаил Бехайм в няколко пункта.

В османската хроника след Видин и Лом е посочена крепост на име Рахова, която Цв. Райчевска отъждествява правилно с дн. Оряхово.[9] Неприемливо е обаче тя да е идентична с крепостта при Горна Оряховица. У Бехайм последната е наречена „Рахауч", което Ал. Кузев реконструира като „Рахаувидже". Основание за идентификацията на Райчевска е споменатият от Бехайм преход между Никопол и крепостта „Рахова". Преходът за един ден е наистина неприемлив, но Кузев правилно изтъква, че сроковете у Бехайм са разбираемо неточни. Що се отнася до близостта в имената „Рахова" и „Рахауч", то не бива да се абсолютизира. Главното в разказа на турския хронист е, че разполага „Рахова" преди Никопол, докато„Рахауч" у Бехайм е след него и далече от Дунав. Отъждествяването на двата средновековни града се основава само на фонетичната и семантична близост на техните имена, но това е толкова неприемливо, колкото и за съвременните Оряхово и Горна Оряховица. Турският източник обаче ни дава доказателство за непълноти в свидетелствата на Ханс Мергест. Последният от своя страна е пропуснал Рахова и говори само за Рахауч, вероятно смесвайки го с подобния по име град преди Никопол.

Оттам армията напуснала дунавския бряг и се отправила към Рахауч, изглежда, по долината на Янтра, както прие Ал. Кузев. Анонимната турска хроника споменава след Никопол за река на име „Осъма". Райчевска приема, че това е реката, в която са били изгорени новопостроени турски галери и счита, че походът се е отклонил от Никопол на юг.[10] Нейните аргументи, че става дума за река Осъм, са убедителни, въпреки че тя се влива от запад и в близост до Никопол. Изглежда че грешката тук е на турския автор, който смесил Янтра с Осъм, както и Рахауч с Рахова. В турската хроника за крепостта при Янтра не се казва нищо, но се изтъква: *Неверниците яростно вървяха и когато се приближиха до крепостта Търнова (sic! – П. Г.), злосторникът-крал заповяда: „Крепостта Търнова да бъде обсадена и завладяна безпощадно" и изпрати два отряда*. По-нататък се разказва как успешно за турците се развили бойните действия и преди кръстоносците да стигнат някогашната столица, те били разгромени.[11] Поражението се потвърждава и от Бехайм, но той наистина греши, твърдейки, че отрядът към Търново бил изпратен едва след завземането на Шумен, в което К. Иречек, а след него и Ал. Кузев основателно се усъмниха.[12] Оцелелите след битката при Търново кралски войници се завърнали в лагер на основните войски, който трябва да е бил някъде наблизо. Това се съгласува със съобщението на Бехайм, че след завземането на Рахауч кралят дал там два дни почивка на войските. Тази крепост се намира на по-малко от ден път от старата столица и е ясно, че лагерът край нея е станал не само база за отдих на основните войски, но и плацдарм за неуспешния рейд към Търново.

Аргументите на Ал. Кузев за движение към Търново, Преслав и Шумен са неприемливи. Достъпът към първия от тях е бил на практика затворен. Според турския източник разгромените кръстоносци *забравиха Търново и бягайки уплашени ... отидоха при войската на злосторния крал*. Освен това армията едва ли се е осмелила да навлезе в предпланините, за да следва пътя към Преслав и Шумен, въпреки неговата безспорна важност на пряка връзка Търново – Преслав – Варна през Второто българско царство. Още повече, че е била преследвана от войскова част начело с коменданта на Никополската крепост. Освен това Преслав и Шумен не са били задължително на пътя на Владиславовата армия. Поради това е съмнително кръстоносците да са се изправили пред Шуменската крепост, преди да стигнат Нови пазар. Тя е останала встрани от пътя, по който е преминала армията, и тук трябва да се доверим на Ханс Мергест. Въпреки че той е изложил своите

спомени близо две десетилетия след похода, неговите свидетелства наистина удивляват, че е възможно да са направени от обикновен войник, прекарал 16-годишен плен след поражението при Варна.[13] Това, което е оспоримо в неговото изложение, са данните за времето, в което протичат описваните събития: пътувания, престои и други, които паметта на участника е могла да запази с обяснима приблизителност

След Рахауч кръстоносната войска се е движела по трасето на античния път от Никополис ад Иструм за Марцианопол, като е оставила от южната си страна основната част от Предбалкана, както и Шуменското и Мадара-Могилското плато. Важен ориентир за нейния маршрут е посочката на Бехайм, че след това тя навлязла *в истинската Туркейе*. Става въпрос за територия, населена с преобладаващо мююлманско население. Хр. Коларов отъждествява областта с дн. Североизточна България, но може да се уточни, че става дума за земи между Янтра и Ломовете.[14] Това доказват и масираните грабежи, палежи и убийства на цивилно население в мюсюлмански селища, които ще да са били разположени по-скоро в равнинна и хълмиста, отколкото в планинска местност. Там трябва да се ситуират *тесните клисури* с *тесен и криволичещ път*, които отбелязва Филип Калимах.[15]

Турската хроника споменава в тази отсечка крепостта Кьос ова. Тя е известна от съчинението на Мехмед Нешри като една от завоюваните от Али паша през 1388 г. по пътя от Шумен към Търново.[16] Според Цв. Райчевска тя се е намирала, южно от Крепча, приемайки, че е разположена в близост до дн. с. Кьосевци. Такова мнение е изказвано и преди, но както е изтъкнато, там не е регистрирана средновековна крепост.[17] Поради това Р. Рашев е склонен да приеме, че Кос Ова от 1388 г. се е намирала на север и северозапад от Крепча, може би, както допуска М. Кил, в района на дн. с. Полско Косово.[18] От свидетелствата на турския Аноним е ясно, че тази крепост на Второто българско царство не е била действаща и кръстоносците са минали край нея, като Бехайм дори не я отбелязва.

Той обаче говори за *място в планината Балкан* и това навежда на мисълта, че става въпрос за теснини по пътя някъде в предпланините, може би гористите височини, южно от дн. Лилякско плато.

След двудневно (в спомена на Ханс Мергест!) непрекъснато движение армията достигнала *пред едно пазарище и замък сред него. Йенгепасер беше наричано то, Невмаркт на немски се наричаше то, доколкото добре си спомням* (ain markt und ain sloss darynne iengepasser, newmarkt).[19] Кръстоносците спрели *пред него* (sic! – П. Г.) и едва на четвъртия ден успели да превземат неговата укрепена част, наречена замък. Турците, които се затворили *вътре*, били избивани и авторът изрично подчертава, че става въпрос за *турския народ (сиреч цивилното население – П. Г.) беше грешно масово посичан* (стихове 411–420).

На пребиваването при Нови пазар Бехайм отделя значително място: над 20 стиха. Това показва, че то е имало важна роля в похода към предварително набелязаната цел. Само така можем да си обясним запазения у Бехайм ясен спомен за общо-взето незначителното във военно отношение място. Към това заключение води и структурата на неговия разказ. В него можем да открои следните основни моменти. 1. Пазарището с крепост е било предварително набелязано като първа значима спирка след тази при Горна Оряховица; 2. То не може да е случаен пункт, обект на грабеж, както отбелязва Ал. Кузев, като приема, че Нови пазар е оставал встрани от пътя на армията.[20]; 3. Текстът на Бехайм показва, че са били положени специални усилия за превземане на замъка при пазарището; 4. Свидетелствата за превземане на Мадарската крепост косвено подсказват, че това е станало успоредно или непосредствено след овладяване на „Новопазарския

замък"; 5. Бехайм изрично изтъква: *Кръстоносците останаха да починат, хора и коне, до четвъртия ден* (стихове 421–422). Без съмнение, мястото е било избрано за устройване на стан за почивка, попълване с припаси за хора, коне и други животни, както и за ремонт на обозните коли и снаряжението. Армията несъмнено е изпитвала потребност от по-продължителен престой поради това, че е била в сравнително бърз марш от месец, а и поради това, че е предстоял най-отговорният преход: този през Балкана.

В този смисъл е прибързано заключението, че Нови пазар като *малко и неизвестно дотогава селище е могло да бъде цел за похода*.[21] Армията на Владислав III и Ян Хунияди е имала на разположение опитни водачи. Филип Калимах ни осведомява, че в Никопол влашкият княз Влад Дракула *предоставил на краля двама много сръчни младежи, познаващи съвършено всички пътища в околността*.[22] Знаем още,[23] че по пътя се присъединили и мнозина българи, като е имало и такива, които се включили между Рахауч и Йенгепасер. Те несъмнено са познавали земите, които войските трябвало да прекосят (релеф, пътища, водоизточници, ресурс от хранителни продукти, фураж и др.).

Турската хроника не споменава Нови пазар, вероятно поради незначителността на неговото укрепление.[24] Авторът е предпочел да опише превземането на *Шумлъ* и опожаряването на *Матара*. Жителите на Матара (изглежда, едноименното на крепостта село в подножието на скалите) избягали и потърсили спасение чак *в крепостта Поравади (Порвадъ)*.[25] По-правдоподобно е обаче те да са потърсили закрила най-напред в крепостта Матара и това именно да е станало повод тя да бъде завзета, както изтъква Де Палацио. За Провадийската крепост турският аноним отрича да е била превзета, но това не се съгласува с убедителния разказ на Бехайм.[26]

Престоят при Нови пазар и неговата роля в плана на похода

Според Бехайм Нови пазар е бил опожарен и било предприето придвижване „напред", т.е. към предварително начертаната цел. Тогава били разрушени *градове и села в такова количество, както и да бяха наричани*. Тук, изглежда, се имат предвид различни, включително и значими селища в дн. Шуменско поле и околните височини. При движението *отново напред* войската достигнала *до една крепост, Шемле (schemle) се казва тя, чух аз* (стихове 428–430).

Като обикновен войник Ханс Мергест, изглежда, не се е ориентирал, че Шумен остава откъм посоката, откъдето са стигнали до Нови пазар. Може да се приеме, че нападението над Шуменската крепост е било извършено наистина след напускане на стана при Нови пазар, във връзка с евентуално придвижване към дн. Ришки проход. Няма сериозни основания обаче да се приема, че планът е предвиждал преминаване на Балкана през него или пък през съседен на него по долината на р. Голяма Камчия. Против това говори разказът, че след овладяването на Шуменската крепост кралят не продължил похода, а разпоредил нова, четиридневна почивка. Съобщението за изпращане на войскови отряд за овладяване на Търново от тук явно отпада, но остава въпросът дали Ханс Мергест не е запазил в паметта си спомен за акция към „българска столица", която Бехайм (или самият Мергест) погрешно назовал Търново? В съседство с Нови пазар и Шумен се намират Плиска, а и Велики Преслав, чиято крепост е била добре запазена.[27] Правдоподобно е акциите по овладяването на Шуменската, Мадарската, а вероятно и други крепости в околността да са се състояли по време, когато армията е била на бивак при Нови пазар. Неговото опожаряване се е състояло едва при нейното оттегляне към Провадия и Петрѝч кале.

След трудното завземане на Шумен поемата съобщава изрично за *спокойна* почивка на краля, вместо придвижване *напред* (стихове 471–472). В турската хроника това не е

отбелязано по разбираеми причини: авторът се е спирал само на военните действия. Това е твърде интригуващо на фона на бързината, към която се стремяло командването.

Според Андреас де Палацио, който бил не само участник в похода, но и секретар на краля и е познавал неговите намерения, планът предвиждал кралят *да доведе войските си най-напред до Адрианопол, а след това до Галиполи, за да се свържат с папската флота, която била вече пристигнала отвъд Галиполския фар и възпирала прехвърлянето на турците от Азия...*[28] Според Филип Калимах армията трябвало да премине *през българската равнина (т.е. Мизия – П. Г.) най-напред на изток, след това в близост до морето* (sic! – П. Г.) *завивал на юг през Тракия. Той вървял заобиколно, тъй като бил по-дълъг, но кралят предпочел него, защото иначе би трябвало по необходимост да се прехвърлят с усилия покрай хълмове и неравна местност. Владислав III не желаел да се лишава от укрепените обози, които го предпазвали от атаките на врага и представлявали изгодна защита за него и армията, която трябвало максимално комплектно да достигне до Галиполи.* ***Затова се отправил по посока на морето между Дунав и Балкана и в кратки маршове непрекъснато се приближавал до целта*** (курс. П. Г.).[29] Преди да стигне до Галиполи, Владислав III разчитал, че ще бъде подкрепен *с голяма сила* от византийския император, който *трябвало да се приближи* (от Константинопол – П. Г.) *до самите планини*, сиреч в полите на крайните части от Източна Стара планина.[30]

Генералният план на похода е представен и в писмото на Енеас Пиколомини от 13 декември 1444 г.[31] В него той сочи *Романия и недалече от Адрианопол* като места, до които войските на Владислав III уж проникнали и се разположили на лагер.[32] Тук предварителното намерение е представено като осъществено.

По-подробен е отново Михаил Бехайм. Като пише, че преминалите на десния бряг на Дунав войски не се отправили към Стара планина, в стих 297 той споменава изрично, че тяхната близка цел е била *планината*, имайки явно предвид проход някъде в нейната източна част.[33]

Сухопътната армия е трябвало да действа координирано с отпътувалата по море още през лятото на 1444 г. папска флота. По тази причина кралят *не желаел да губи непотребно време и сили и неволно да се проведат битки на открита и неприкрита равнина, преди да се съедини с морските войски при Хелеспонта*.[34] Той изрично се разпоредил войската да не се разпръсва *в търсене на плячка, нито пък в нанасяне на вреда на враговете*. Бързината е била наложителна и поради напредналата есен и заплахата ранна зима да попречи на преодоляване на Балкана, особено от обоза, числящ над 2000 добре натоварени коли. Според Андреас де Палацио кралят избягвал да завзема всички *здрави крепости в Българското царство, които му се изпречили на пътя в равнината* (sic! – П. Г.), въпреки че били удобни *за ръкопашен бой*.[35]

Тези разпоредби са били спазвани сравнително стриктно, но до лагеруването при Нови пазар. Дотогава армията си позволявала сражения само при крепости с ключово значение като старите български столици Видин, Никопол и Търново, както и там, където е трябвало да отпочине за няколко дни, като при Рахауч и Йенгепасер.

Очевидно при Нови пазар тактиката на похода започнала да търпи промени. Престоят се удължава, предприемат се сражения за овладяване на малки крепости (като Мадарската), или силно укрепени (като Шуменската). Завзети и разграбени били села и градчета, въпреки тяхната военна незначителност. Този подход се проявява по-късно спрямо Провадия, Петрѝч кале и Михелич.

Филип Калимах сам изтъква, че усилията по завземане на Шумен (Summium) и Петрѝч (Pezechium) били наложителни поради това, че *били за турците така*

изгодно разположени, че в случай на принудително отстъпление на кралската армия гарнизоните им биха могли да ѝ затворят пътя.[36] Наистина, те се намират в близост до два от най-важните и сравнително достъпни проходи: Ришкия и Дюлинския, а също и до лежащия помежду им и свързан с тях Айтоски проход. Ние не знаем откъде точно е било планирано преминаване на кръстоносната армия през Балкана, но вероятно това е бил някой от посочените. Най-вероятно е да е Дюлинският, тъй като оттам минава един от най-добрите пътища към Анхиало и това е било от особено значение за армейския обоз.[37]

От поемата на Бехайм знаем, че между сраженията за Шумен и Петрѝч е изминала повече от седмица. Войските (сигурно без обоза) се придвижили през пуста и безводна местност, очевидно не по течението на река Провадийска, а през Ясътепенското плато, за да се озове откъм достъпната страна на Провадийската крепост, която овладява след боеве. Завземането ѝ е било наложително поради това, че е охранявала пътя на обоза през тукашните теснини. Това навежда на предположението, че след Нови пазар Владислав III е продължил да се придвижва към Балкана.

Причината за промяната в тактиката на похода обаче едва ли е била само от стремеж към осигуряване на тила при евентуално отстъпление. Кралят поддържал чрез придружаващия го кардинал Юлиян Чезарини кореспонденция с папата, а също и с командващия флота Франциско Пиколомини, който бил вече в Проливите. Писмо на папата дошло още когато армията била в Никопол на Дунав и в него папата уверил, че флотът контролира Галиполския провлак.[38] Следващото писмо е с трудно установимо място на получаване. Изследователите приемат, че то е предизвикало посланието, което съчинил Андреас де Палацио по искане на краля, с настояване гарнизоните на турските крепости от Шумен до морския бряг да се предадат.[39] Ал. Кузев допуска, че то е разпратено още при навлизане на кръстоносната армия в „истинска Турция",[40] но по-вероятно е това да е било сторено в лагера при Нови пазар. Последвалите активни военни действия срущу отбелязаната на първо място Шуменска крепост и задържането на войските в полето наоколо говорят в полза на това предположение.

Лошата вест за преминаване на войските на султан Мурад II през проливите с помощта на венециански или генуезки плавателни съдове дошла с писмо на кардинал Франциско Кондолмиери. Това станало в навечерието или непосредствено при превземане на крепостта Петрѝч.[41] Това сравнително категорично сочат Андреас де Палацио, а след него и Филип Калимах.[42] Бехайм пише, че то пристигнало едва в навечерието на битката при Варна, но това се отхвърля от изследователите. В писмото на Калимах е казано ясно, че вестта за навлизане на огромна турска армия на европейския бряг и нейното насочване против малобройната кръстоносна войска *не уплаши войводата главнокомандващ войските, та той да не се реши да продължи да води кралските знамена към брега на Черно море*. Истината е била по-различна. Това личи от споменаването на Черно море като цел на похода. Не може и да има съмнение, че вестта за приближаване на султанската армия към Балкана, а в още по-голяма степен и непосредствената информация за нейното преминаване в долината на р. Луда Камчия, е обезсмислило преминаването на кръстоносната армия през близките проходи.[43] В този върховен момент ръководството на похода е трябвало да вземе бързо решение за избор на нова цел след отпадането на Галиполи като такава. Филип Калимах посочва това ясно: *Промяната на ситуацията* ***принудила краля до вземането на нови решения*** (sic! – П. Г.), *най-вече и за това, че много от неговите приближени го съветвали да се оттеглят, или най-малко да се закрепят на някое безопасно място, докато не стане ясно колко хора наброява вражата армия и в каква посока най-напред има намерение да се насочи*. Направени били три предложения,

но връщането назад, както и „закрепването", са били отхвърлени. Надделяло мнението за бързо придвижване към равнината пред Варна. Овладяването на крепостите Михелич, Варна и Галата като разположени на фланговете и в тил на предстоящите бойни действия е било наложително. От тази гледна точка местностите около източната част на Варненското езеро се оценяват изрично като *изгодни за задържане* на противника.

В пасажа на Де Палацио се прокрадва сякаш надежда за преминаване на армията от Варна към Месемврия, както изглежда, по т. нар. Via Pontica. За него кралският секретар споменава мимоходом в контекста на една рекапитулация на целия поход: *Така пътувахме от Бдин до Черно море при Галата, откъдето се отива за Месемврия, а оттам за Константинопол*. Не е невъзможно тогава, вместо неприемливото от гледна точка на рицарската чест отстъпление, командването да е скроило план войските да минат Балкана през Еминския проход, за да се доберат до държавицата на Константин VIII Палеолог (1425 – 1448) и съвместно с неговите ресурси да се противопоставят на османците, подкрепени от нова християнска коалиция.

Налице са някои косвени указания, които правят плана за директно преминаване на планината от Варна към Месемврия нелишен от реални основания. В сметководната книга на венецианския търговец Джакомо Бадоер през 1438 г. е отбелязана сделка с търговец на име Мавроди, както и с други търговци от Месемврия и Агатопол.[44] В. Гюзелев счита, че към тази дата споменатите градове не само развивали търговските си връзки с Константинопол, но и вероятно са били под негова власт.[45] Ако се доверим на свидетелството на Лаоник Халкокондил, походът на Владислав III е целял поначало Черноморското крайбрежие с градовете Варна и Калиакра, които са били столици на „третата България" от втората половина на XIV в., а именно Добруджанското деспотство.[46]

Бързото придвижване на турските войски, които буквално следвали кръстоносците с около два дни, предопределили краха на този план. Битката при Варна станала неизбежна.

Бавенето на кръстоносците при Нови пазар и действията им в Шуменското поле се оказало донякъде фатално. То обаче едва ли трябва да се оценява като безпричинна грешка в ръководството на похода. По всичко личи, че е било наложено, и то не само от гледна точка на непосредствените нужди на армията, а и с изчакването на вести от кардинал Франциск Кондолмиери. Ние не знаем по какъв начин е осъществявана неговата връзка с кардинал Чезарини и Владислав III, но няма да сгрешим, ако предположим, че е било извършвано посредством куриери със западноевропейски произход или дубровничани, които са можели да се движат в територията на Османската държава свободно поради спецификата на своята официална дейност, но фактически са изпълнявали роля на шпиони.[47] В конкретната ситуация е трудно да се приеме, че това са били монаси. По-правдоподобно изглежда приносителят на кореспонденцията между морските и сухопътните сили на кръстоносната коалиция да са били венециански, генуезки или дубровнишки търговци.[48] В този смисъл ще си позволя едно предположение, което няма претенции да решава въпроса, но дава известна представа за неговото практическо разрешаване. В намиращите се под турска власт земи на Източна Тракия, както и във византийския Константинопол в навечерието на похода на Владислав III е действал (между 1436 и 1440 г.) споменатият вече венецианец Джакомо Бадоер, който е поддържал широка търговска мрежа в района, а и в българските земи изобщо.[49] Реалистично изглежда куриерът да е бил представител на подобна търговска мрежа. Той очевидно е трябвало да познава земите на север от Балкана и е трябвало да се насочи към познато му търговско средище като предшественика на Нови пазар, който се смята, че е играел роля на регионален търговски център и пътно средище в периода XV – XVIII в.[50] Не е изключено

тогава въпросният куриер на кардинал Кондолмиери да е имал предварително уговорено място за връзка при въпросното пазарище, разположено на пътя на Владиславовите войски. Това изглежда да е още една причина за неговия избор за стан, а дава и ново логично обяснение за проточилото се лагеруване на армията край Нови пазар.

Времето на нейния престой там не може да се изчисли с точност, но изглежда, че е траяло между 7 и 10 дни, т. е. около една седма част от продължителността на целия поход.[51] Това, естествено, е многозначителен факт, който подкрепя горните реконструктивни разсъждения. В светлината на този факт стануването при пазарището на предшественика на дн. Нови пазар е с възлово значение.

Мястото, изглежда, е било подбрано по две главни съображения.

Преди всичко, като база за почивка и продоволствие за хора и животни. А също и за ремонт и подготовка на подвижния състав от над 2000 обозни коли, които били не само траспортно средство, но имали функция на бойни единици от т. нар. вагенбург, който по традиция, идеща от Късната античност, се използвал за кръгова отбрана при натиск на превъзхождащ противник (т. нар. carrago).[52] В тази насока следва да се има предвид, че войската е брояла около 16 000 конници, дори ако включим към тях и 4000-ия отряд от влашка кавалерия, ръководена от сина на Влад Дракула. Към тях следва да добавим и отряд от присъединили се българи. Събирането на толкова голям брой хора (над 16 000) и на около 20 000 животни (коне и волове), а и на други животни за осигуряване на месна и млечна храна, е изисквало специално място за лагер, което да притежава достатъчно простор за стануване, водоизточници с голям дебит и възможност за подвоз на голямо количество зърно, месо, мляко, зеленчуци и плодове, както и възможности за притягане на снаряжението.

Новопазарският стан е разположен в местност, която е предлагала всичко това. Намира се в равнина, прорязана от няколко реки с достатъчен воден дебит, особено през м. октомври. Полето на юг, запад и изток от днешния град е имало ресурс да поеме и задоволи с вода и хранителни продукти голям брой хора и животни. Като пазарен център градът е бил средоточие на различни стоки, най-вече селскостопанска продукция, която трябва да е била изобилна в началото на есента. Свое значение за осигуряване на армията с брашно за прехрана вероятно са играли и необходимите за смилане на голямо количество зърно мелници. Такива вероятно са били документираните през XIX в. многобройни „караджейки", движени от водната сила на Мадарския планински поток, а също и по горното течение на Крива река.

Освен всичко това, местността се намирала в близост до познатото още в римско време пътно трасе от Марцианопол към Мелта (обр. 1).[53]

Локализация на стана при Нови пазар

Преди да се опитаме да посочим къде би могло да е неговото точно място, следва да се спрем на въпроса за самия Йенгепасер към средата на XV в. Въпросът е поставен отдавна и решенията, макар и да не са обосновани върху специални проучвания, са налице. Според К. Шкорпил „Старият Нови пазар (Ески Ени Базар) се намира непосредствено от североизток на съвременния град" (обр. 2). Той го определя като „старо селище", разположено в подножието на три носовидни издатъка на западния скат на платото Станата, на пътя към селата Памукчи и Сечище (Сюлейманкьой).[54] На северозапад той го оставя отворено, а на югоизток то опира до малката рекичка Капаклидере, която го отделя от ранносредновековното землено укрепление при с. Стан (тур. Гьоджеджи). То продължава и на десния бряг на рекичката, така че е възможно Старият Нови пазар да е попадал частично върху ранносредновековното укрепление. С него трябва да се свързва

загубена днес група девташлари, която се намира в източната половина на града от XV в. (в м. Ташлатепе). Там Шкорпил отбелязва руини на баня (с голяма вероятност от турско време, тъй като е означавана с името Хески хамам).[55] Това е важен ориентир за идентифициране на предшественика на дн. Нови пазар с Йенгепасер – Нюмаркт от XV в. Отбелязва още и „гробище на изчезналото селище" (Коджа Мезар), по всяка вероятност с мюсюлмански характер. Над селището, върху самия скат на Станата, се намира местност с българско име Разбой, т.е. място на сражение, потвърдено и от местна легенда. Над него, върху издатъка Сакар тепе, Шкорпил описва бегло едноименна средновековна крепост, която остава на около 3 км северозападно от известната Стана кале.[56] В нейното подножие Шкорпил сочи едноименно (днес изчезнало) село, разположено на десния бряг на Крива река. Северно от него той регистрира голямо старо поселение, заемащо двата бряга на скалистия каньон, през който минава Крива река. Шкорпил забелязал там настлани с камък улици, основи на стени и „разни предмети", които според него принадлежат на „средновековна колония", към която принадлежи и крепостта Сакар тепе кале, която счита, че е служела за защита на нейното население. Той не уточнява датировката на „средновековната колония",[57] но би могло да предположим, ако съдим от калдъръмената (?) настилка, че тя е от Късното средновековие, а не от ранното, откогато датира малкото новопазарско землено укрепление, разположено на отсрещния десен бряг на Крива река (обр. 1). По нейната долина преминава важният път за Дунав по течението на р. Дристра (Канагьол) (т. нар. Гяурйолу).[58] Въпросната „колония" обаче може да е имала и ранносредновековен предшественик, тъй като недалеч, в северна посока и също в подножието на Сакар тепе, се намира т. нар. златна нива, където били откривани голям брой византийски златни монети, от които Шкорпил отбелязва една: на Роман I и Константин VII (920 – 944).

Засега остава неясна връзката между Стария Нови пазар и „средновековната колония" северозападно от него. Изглежда, че те са едно селище, разполагано във времето на съседни места, и да принадлежат на различни периоди от живота на Стария Нови пазар. Селището от XV в. съвпада с отбелязаното непосредствено от северозапад на дн. град.[59] В светлината на разказаното от Ханс Мергест до него е съществувала и крепост, вероятно разположена на платото. Ат. Иширков, а след него и местни изследователи, приемат, че това е намиращото се непосредствено над Стария Нови пазар Сакар тепе кале.[60] „Замъкът" Йенгепасер се отъждествява и с крепостта Стана.[61] Ал. Кузев е скептичен към тази идентификация, като се основава на липсата на археологически материали от XV в.[62] Но трябва да се има предвид, че крепостта Стана (а и съседната Сакар тепе кале) не е проучвана и данните за нея са главно от иманярски находки. При кратки проучвания на Т. Балабанов на Стана са намерени и материали от Второто българско царство.[63] Напоследък Ж. Жекова посочи, че „край Стан са открити апликации от западноевропейски тип, а също така и медни монети, наподобяващи куартингите на Сигизмунд I", които, наред с подобни от Шуменската крепост, свързва основателно с пребиваване на войските на Владислав III.[64]

Точната идентификация на „замъка" при Йенгепасер остава открит въпрос, но следва да се има предвид, че той най-вероятно е идентичен с една, а защо не и с двете близко разположени късноантични крепости, които едва ли са били постоянно обитаеми и са изпълнявали роля на „убежища",[65] както впрочем и Мадарската, спомената изрично от А. де Палацио като Mathoracz, където изобщо не е констатиран пласт със средновековни материали.[66]

Според М. Бехайм замъкът се е намирал „сред" пазарището. Но старонемското

наречие darynne означава нещо, което се намира вътре в друго, без да е концентрично вписано, а по-скоро е нещо, което се вдава в по-голямото. На това отговарят местоположенията и на двете крепости на платото Стана. Квалификативът „нов" в турското име на пазарното селище от средата на XV в. не означава, че то се припокрива със съвременния едноименен град, който, както е известно, е възникнал на двата бряга на Крива река едва през XVI в.[67] Определението „Ески Ени пазар" у Шкорпил е дадено за предишното място на пазарния център и то трябва да се идентифицира с описания у Бехайм. Но тъй като той е носил названието „Нов пазар", трябва да приемем, че е имал свой предшественик, който е съществувал преди средата на XV в. Това с голяма вероятност е Шкорпиловата „средновековна колония" в долината на Крива река. Нейното съществуване вероятно трябва да отнасяме към XIV в., или по-рано.[68]

Сериозните усилия на кръстоносците за овладяване на „замъка" над пазарището са били насочени, изглежда, към съседната по-голяма и по-силна крепост Стана, тъй като тя доминира над ранносредновековния земен лагер и е играела роля на негов „акропол".[69] Названието „Стана", което носят платото, крепостта и земленият лагер под тях, е вероятно с ираноезичен характер и, ако е така, то означава „място за пребиваване", т. е. стан.[70] Първично сред тях изглежда да е названието на земления лагер (=стан). В подкрепа на това свидетелства съвременното селищно име Стан, което е разположено в средата на ранносредновековното укрепление (обр. 2). Селищното име е документирано в документ от 1573 г. като „Гьоджеджи". Тази несъмнено турска форма се извежда от думата göç „изселване", в смисъл на "преселническо село".[71] Допуска се съвременното име да е превод на турското и „същевременно да е свързано с името на местността Станата. В подкрепа на това следва да се посочи, че в турската военна терминология от XV – XVI в. е засвидетелстван терминът göksü, който има значение „войсково ядро" (от gök-šü?), или „централна част на боен строй".[72] В такъв случай е много вероятно турското име на село Стан, както и топонимите, произлизащи от него, да се отнасят за земления лагер „Стана", прегражда щ пътя към Плиска. Ако съдим от неговата семантика, можем да допуснем, че името визира разположението на ядрото на кръстоносната армия. По-правдоподобно изглежда обаче то да има тюрко-българска основа и е възможно късносредновековният ойконим да е гласял Gök-šü, сиреч „средоточие на войската", или само „средоточие" на номадско население, катунари", за което подсеща турската дума göçebe. През Ранното средновековие укреплението е било наистина заселено.[73]

В действителност, от всички местности в близост до Йенгепасер най-добри условия за развръщане на голям военен стан предлага площта на ранносредновековното землено укрепление с неговата близка околност. То заема над 7000 дка и е защитено от три страни с начупената линия на ров и вал, обърнат на изток и юг и северозапад, като включва долината на малко дере, което се влива в Провадийска река (в долното си течение: река Варна). В тази си част тя събира водите на три свои основни притока: Крива река, р. Каменица и Мадарска река. Освен това долината на малкия поток, който изтича от склоновете на платото, непосредствено под крепостта-акропол е поемала събираните в рова на укреплението води, както това е характерно за раннобългарското землено-отбранително строителство от края на VIII и първата половина на IX век.[74] Така че в непосредствена близост до земления лагер са протичали реки с дебит, какъвто не предлага нито една река източно от басейна на р. Бели Лом. През първата половина на IX в. на север от Нови пазар, в скалистия пролом на Крива река, е бил оформен язовир с каменна стена, който, ако все още е съществувал, също е могъл да се използва.

Всичко това прави околността на Нови пазар[75], и по-точно ранносредновековното

укрепление Стан незаменимо място за войскови бивак. Напълно оправдано е той да е спрял вниманието на командването на кръстоносния поход, както векове преди това и през Ранното българско средновековие.[76] В средата на XV в. неговите вал и ров са били в относително добро състояние и са били предпоставка за бързо развръщане на лагер от типа carrago. Можем да приемем, че там е бил оформен и обичайният при лагеруване на кръстоносната армия „вагенбург", т. е. наредени в кръг обозни коли, които оформят защитен венец. Боен негов вариант е бил устроен на 9 ноември, в навечерието на битката, в равнината пред Варненската крепост.[77] Забележително е, че той се е намирал приблизително там, където още през VI в. е бил устроен византийски полеви лагер.[78] Посоченият от Филип Калимах боен ред от обозни коли е бил обърнат с лице срещу противника, напречно на теснината между хълмовете пред Франгенското плато и блатистият бряг на Варненското езеро.[79] Това подсеща, че в стана при Нови пазар колите са могли да се разположат върху билото на вала на земленото укрепление, така че да оформят защитна преграда от юг и югоизток.[80]

Новопазарският лагер от 1444 г. и руините на Плиска

Така интерпретирани, събитията около десетдневния престой на войските на Владислав III при Нови пазар ни дават право да приемем по-уверено, че участниците в похода, и особено тези, които не са изпълнявали задачи, свързани с живота в бивака, са имали непосредствена възможност да се запознаят с околността. Включително и тази на северозапад, където се намират останките от монументалните строежи на Плиск оба (Плиска). Разстоянието от военния стан на кръстоносците до каменната крепост, която по това време е била изоставена, но не и напълно разрушена, е около 8 – 10 км. Величествените останки от крепостните стени, дворците, Голямата базилика и просторното землено укрепление несъмнено са били забелязани от кръстоносците. За съжаление, нито Бехайм (обяснимо, неговият информатор е бил обикновен войник), нито А. де Палацио пишат нещо за тях. Ат. Иширков се беше опитал да докаже, че в общото споменаване на автора за римски старини по пътя на кръстоносците той е имал предвид и подобните на тях строежи в Абоба-Плиска. Това е малко вероятно. В случай, че въпросното бегло описание се отнася за конкретно селище, то, в контекста на самия разказ, може да се отъждестви с останките от Рациария, Ескус, Никополис ад Иструм или Ковачевското кале, край което вероятно също са преминали войските.

Това не означава, че Де Палацио, други образовани участници като полския хуманист Гжегош от Санок (1406 – 1477), а може би и самият Владислав III не са били заинтригувани от останките на някогашната столица или близкия скален релеф в подножието на крепостта Матара.[81] Сумарният преглед на източниците показва очевиден интерес на командването към старите български столици: Бдин, Никопол, Търново, Каварна-Карвуна, а вероятно и Преслав и Плиска. Това би могло да се постави във връзка с изтъкнатото намерение на Владислав III да направи след победоносния си втори поход в поробените български земи своя главнокомандващ Янош Хунияди крал на възстановената българска държава (вж. по-горе бел. 11).

Изследователите с основание допускат, че предполагаемото посещение на Плиска не е останало без следа. За съжаление, спомените на Гжегош от Санок, станал по-късно архиепископ на Лвов и един от най-образованите участници в похода през 1444 г., са загубени.[82]

Следата е документирана единствено от европейската картография, където името Plisca, а също и нейното приблизително място, са посочени около средата и втората половина на XVII в. А това, че информацията на картографите включва и знания за

свързани с похода на Владислав III Варненчик места, личи от обозначаването на битката от 1444 г.[83] В повечето случаи тя се поставя правилно в околностите на Варна, но в някои карти е посочена на север от горното течение на река Варна (обр. 3).[84] Не липсват случаи, когато и двете места са обозначени с датата на битката (10 или 16 ноември) или само с годината 1444.[85] Случайно или не, второто (неточно) място на битката съвпада общо-взето с позицията на лагера на кръстоносната армия при Нови пазар. Може би по този повод В. Бешевлиев се беше запитал: **Дали данните от картите не произлизат от същото време?** Кратката легенда за мястото на битката започва с латинската дума Clados, т.е. „поражение, нещастие" (от clades). Така характеризира неблагополучния изход от сражението на 10 ноември 1444 г. в писмото си от 13 декември с. г. Енеас Пиколомини, съобщавайки за непотвърдената малко преди това вест: *Изминаха 14 или повече дни, откакто стигна до нас тази мълва. Мълва? Нещастно известие, казвам аз ... Владислав, крал на Полша ... е претърпял едно* ***страхотно поражение*** (курс. П. Г.)".[86] За ползване на източници за похода на Владислав III от картографите свидетелства карта от 1692 г., където град Никопол на Дунав е посочен с немските си названия Schillau A и Sciltarq I, и придружен с обяснение на италиански, че е бил завзет от Владислав III през 1444 г.[87] Според Михаил Бехайм *той беше Шилтерн наричан (ain stat schiltern)*.[88]

Отглас от похода е имало не само в Полша, но и в Унгария, както показва хроника на Йоан де Туроци (ок. 1435 – 1488/9), в която авторът сочи, че е ползвал разказите на очевидци.[89] Не можем да изключваме и възможността Филип Калимах да е източник на допълнителна информация с подробности, тъй като е събрал наличната към средата на XV в. информация за походите от 1443 и 1444 г. Освен това той е могъл да посети някои от местата на похода при своето пътуване до Цариград през 1487 г.[90], например околността на Варна с издигнатия на мястото на битката паметен знак, които описва в своята хроника твърде непосредствено.[91]

Изобщо, разказите по спомени на участници в похода на Владислав III остават реален източник за информация за името и мястото на Плиска.

В тази връзка за нас е показателна бележката на П. Катанчич в издадения в Буда през 1825 г. негов труд върху Пеутенгеровата карта. Тя гласи: Palmatis situ oppiduli Hermanlik, aliis Bermanlik. Est apud Hasium vicus Plisca, sed in austrum abscendens. Цитирана още от Ф. Успенски и К. Шкорпил,[92] тя все още е без точен превод и коментар.[93] Днес знаем, че Плиска се намира наистина в южна посока от античната пътна станция Палмате, локализирана в миналото на различни места на юг и югоизток от Силистра, а напоследък със сигурност при с. Оногур, Добричка област.[94] По времето на П. Катанчич обаче това не е било известно и информация за нейното място той е могъл да почерпи само от нейното обозначение върху географски карти. Върху карта от 1781 г. югоизточно от Силистра и в близост със същинското място на Палмате е представено селище с название Hermanlik (обр. 4).[95] П. Катанчич обаче е ситуирал античната пътна станция при това селище погрешно. За мястото на vicus Plisca той се позовава на картографа Хасиус (Хазе) (1684 – 1742) и посочва, че то се намира далече на юг от Палмате-Херманлик. На карта от 1744 г. от същия автор Pliska е поставена по-скоро на югозапад и остава, както в повечето по-ранни карти, на запад от Шумен (обр. 3).[96] Очевидно, за общо взето вярното разполагане на Плиска на юг от Палмате-Херманлик Катанчич е ползвал други данни. Известна представа за това ни дава карта на Франц фон Райли от 1791 г. (обр. 5). Там Плиска е показана на североизток от реалното си място, но Iegni Bazar, т. е. Нови пазар, е поставен на юг от Силистра, а в съседство с него фигурира селище с име Hermannlik.[97] Възможно е то именно, както и Hermanlik aliis Bermanlik на мястото на Палмате, да са

дали право на Катанчич да асоциира местоположението на vicus`a Плиска с Hermannlik, който е в близост до Нови пазар.

Имената Hermanlik/Bermanlik у Катанчич и само Hermannlik в карта на Франц фон Райли, ако съдим от техния суфикс (-lik) са туркоезични.

Първото несъмнено произлиза от съществителното harman „място за вършеене", или „гумно". То има връзка с по-старо, най-вероятно българско название за публично място, свързано с обработка на хлебния урожай.[98] Като такова то придобива и митологичен смисъл, отразен в писмени исторически и апокрифни текстове, където е символ на изобилието, а във фолклора – и място за сблъсък между доброто и злото.[99] „Гумно", т. е. „харман", има всяко селище, и то обикновено е разположено в неговата близка околност.

Такова символично място е имала и българската столица от IX в. Плискоба. В послание до византийския император Теофил (829 – 842) се отправя пожелание той да победи българите и да успее да забие своето копие „сред България в медното гумно" (εἰς τὴν χαλκῆν ἅλωνα τῆς αὐλῆς αὐτῶν).[100] В конкретен план колебанията около идентифицирането на въпросното „гумно" в столица Плиска е дали това е разположен в нейния център храм (капище)[101], централният ѝ площад с намиращата се там религиозна светиня[102], а напоследък, според фолклористки наблюдения, и с тюрко-българското понятие за „врати".[103] Няма съмнение обаче, че се отнася до столица Плиска.

За „място" Hermannlik на юг от Ени Пазар свидетелства и местната топонимия, която фиксира, както на много други места в района, топонима „харма̀н" – в равнината „Нови пазар. Югозападно 2 км", а „Харманлъка" (sic! – П. Г.) – при „Енево. Северно 500 м" .[104] Двете топонимични „точки", и особено втората, отговарят точно на границите на намиращия се между съвременния Нови пазар и село Енево ранносредновековен землен лагер „Гьоджеджи", или „Стан". Така че е възможно картографската информация и цитираната обяснителна бележка у Катанчич да визират под Hermannlik/Bermanlik въпросното защитно съоръжение с характер на „стан", т. е. лагер-преграда на пътя от Одесос-Варна към столица Плиска.[105] За това, че ойконимът „Херманлик" се отнася за землено прегрaдно съоръжение, говори анализът на неговия „двойник": „Берманлик".

В турския език то изглежда съставено от прилагателното berîî плюс съществителното mâni „пречка" (вж. още mania, „пречка, препятствие"). В такъв случай "Berrîmânlik (=Бериманлък), е означавало на турски „землена преграда". У Катанчич то е с понемчен правопис: Bermanlik, но в смислово отношение изглежда е било повлияно от немската дума Berme, „окоп" (у Шкорпил – „Хендек").[106] Опитът за осмисляне на двете названия в немския език подсказва, че осведомителите на картографите са имали известна представа за тяхното значение в турския език. Вероятността те да визират именно земленото укрепление от IX в. Стан е обяснима, тъй като през XV в. то е било превърнато във временен бивак на войските на Владислав III. По тази причина предполагаме, че именно то е било придружено с понемчени туркоезични названия. Съгласно тях „Харманлък/Берманлък" трябва да се е наричала в средата на XV в. землената преградна линия в съседство с Йенгепасер-Невмаркт от XV в. Век по-късно, през втората половина на XVI в., селото на изток от това землено укрепление е записано с името Гьоджеджи, означаващо „войсковото средище"(вж. по-горе).[107]

В такъв случай съобщението у Катанчич се основава на по-стар опит за ситуиране на Плиска спрямо разположения в съседство ранносредновековен стан от 1444 г. при Нови пазар. Изглежда, неслучайно преминалият през 1767 г. немски пътешественик Карстен Нибур ситуира „големите развалини" при Абоба, спрямо Ени пазар, но без да знае за името на селището, към които те принадлежат.[108] Картографите от XVI – XVII в.,

както и П. Катанчич през XIX в., обаче го възпроизвеждат, основавайки се явно на по-стара и заета през 1444 г. информация от местното българско население. Би могло да се допусне тогава, че Абоба-Плиска и Гьоджеджи-Стан са били сред онези селища, за чиито названия Ханс Мергест безадресно и сумарно отбелязва: *както и да бяха наричани*.

Напоследък стана ясно, че името Плюска град в Българския апокрифен летопис от първата половина на XII в. се отнася за Шуменска крепост и предшестващото я на платото ранносредновековно „войсково" средище, което, изглежда, е носело сродно на новопазарския „стан" име: Šümenon.[109] Това се съгласува с разполагането от европейски картографи на селище с име Plisca на запад-северозапад от гр. Шумен. Изходните данни за това дължим, изглежда, също на участници в похода през 1444 г.

На тази основа можем да заключим, че българската селищна номенклатура в Шуменското поле през XV в., макар и силно изменена и турцизирана, е била все още запазена и е обозначавала средища като Плиска, Мадара, Нови пазар, Стан, Шумен и други. Техните названия и приблизителни места са били запазени в разказите на участници в похода от 1444 г. и са били отразени в европейската картография през следващите две-три столетия.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта на Плиска и нейната околност (по П. Георгиев)

Обр. 2. Селищни и други структури в околностите на съвременния Нови пазар (по К. Шкорпил)

Обр. 3. Карта от 1688 г. с неправилни посочвания на местата на Плиска и битката на 10 ноември 1444 г. при Варна (по В. Бешевлиев)

Обр. 4. Карта от 1781 г. с посочване на „селище" Херманлик, югоизточно от Силистра (по Атлас, 2008 г.)

Обр. 5. Карта от 1791 г. с обозначене на „селище" Херманлик, в съседство до Йени пазар (Нови пазар) (по Атлас, 2008 г.)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Палаузов, Сп.** Ян Хунияди. Историческа характеристика. – В: *Избрани трудове*, I. София, 1974, 421–436; **Ихчиев, Д.** Варненската битка през 1444 г. – *Периодично списание*, кн. LXII, 1906, 678–694; **Шкорпил, Х. и К.** Походът на Владислав през България в 1444 г. и битката при Варна. – *ИВАД*, I, 1908, 49–52; **Димитров, Г.** Сражението при Варна през 1444 г. (според очевидеца Параспондилос Зотикос и според Иеракса. – *ИВАД*, III, 1910, 49–85; **Мирски, Н.** Битката при Варна в 1444 г. – Пак там, 85–88; **Иширков, Ат.** Походите на Владислава. София, 1923; **Баласчев, Г.** *Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 – 1444 г. против турците и битката при Варна*. София, 1935; **Ангелов, Д.** Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. – Във: *Варна 1444 г. Сборник изследвания и документи.* София, 1969, 9–55; **Цветкова, Б.** Обзор на османските източници за походите на Владислав Варненчик и Ян Хунияди през 1443 – 1444 г. – Във: *Варна 1444 г. Сборник изследвания и документи.* София, 1969, 168–192; **Гюзелев, В.** „Дългият поход" на полско-унгарския крал Владислав III Ягело 1434 – 1444 и българите. – В: *550 години от похода на Владислав Ягело (Варненчик)*. Белово, 1993, 1-18; **Димитров, Хр., Ил.** „Унгарската хроника" на Йоан Туроци от XV в. като извор за средновековната история на България. – *ИПр*, 44, 1988, 6, 75–88; **Апостолов, Ш.** Още за походите против османците през 1443 и 1444 г. – *ИНМВ*, XL, 2004, 11–19; **Биелски, М.** Владислав III Варненчик на Балканите (1443 – 1444). Велико Търново, 2006; **Бакалов, Г.** Краят на балканското държавно Средновековие (562 г. от „Битката на народите" край Варна. – В: *Тангра.Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев*. София, 2006, 719–727; **Николов, А.** Походът на Владислав Варненчик в творчеството на Лодризио Кривели. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев.* София, 2006, 155–162; **Рако-**

ва, Сн., П. Данова. Едно писмо до крал Владислав III, писано в навечерието на Варненската битка (1444). – В: *Studia balcanica*, 25. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. София, 2006, 265–274; вж. още цитираните по-долу заглавия и литературата в тях.

[2] **Митев, Н.** При коя крепост кръстоносната армия на Владислав III Варненчик (1424 – 1444) получава писмото, което я известява за преминаването на османската войска през Проливите през есента на 1444 г.? – В: *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 1, 2012, 81–84; **Същият.** Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Североизточна България (по нумизматични данни. – В: *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2, 2013, 154–159; **Същият.** Съдбата на Владислав III Ягело след битката при Варна? Според няколко малко известни извори! – *ИПр*, 2012, 3-4, 27–32; **Трифонов, Тр.** Обречената крепост. – В: *Известие на Национална конференция „Читалищни срещи*", Белослав, 2013, електр. вариант, получен от Св. Аджемлерски, ГМ-Провадия.

[3] **Иширков, Ат.** Бележки за пътя Русе-Варна в XVIII в. и за главните селища край него. – *ГСУ*, III-IV, 1906 – 1907 (1908), 129–152 и спец. с. 139; **Бешевлиев, В.** Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – *ИАИ*, XXV, 1962, 16–18, обр. 3-11; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII – IX век.* София, 2008, с. 45, обр. 9.

[4] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. – *ИНМВ*, VI (XXI), 1971, 171–193, спец. С. 177 и 182.

[5] **Пак там,** с. 177; **Кузев, Ал.** Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. – *ИНМВ*, IX (XXIV), 1973, 139–152, спец. с. 142 и 146–147.

[6] **Пак там**, 145–147.

[7] **Митев, Н.** Цит. съч., 155–158 и цит. там мнения. Вж. още **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обращение в средновековния Шумен*. София, 2006, 54–55.

[8] **Райчевска, Цв.** Кръстоносният поход от 1444 година според османската хроника „Писание за верските битки на султан Мурад хан". – *ИНМВ*, XL, 2004, 20–32. Първото цялостно издание вж. в: *Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан*. Превод от османо-турски и коментар Мария Калицин. София, 1992.

[9] **Пак там,** 23–24.

[10] **Пак там,** 24–25.

[11] **Пак там,** 25–26. Според Тр. Трифонов. Обречената крепост..., инициативата за това „отклонение" на отряд от кръстоносната армия към старата българска столица може да е била на Ян Хунияди, комуто Владислав III обещал в навечерието на похода с грамота „българския царски престол". Срв. *История на България* от Блазиус Клайнер, съставена през 1761 г. София, 1977, с. 143.

[12] **Иречек, К.** *Пътувания по България,* с. 308, бел. 39.

[13] Изобилието от конкретни данни: местни и лични и географски имена в поемата говори според мене за това, че не всичко в нейния текст се основава на паметта на Ханс Мергест. И тъй като е невероятно той да е водел и разполагал със собствени бележки, по-правдоподобно ще е да допускаме, че Бехайм е потърсил, и очевидно намерил допълнителни сведения, с които да уточни и направи разказа на своя осведомител още по-убедителен.

[14] **Пак там,** с. 182, бел. 87: стихове 395–400.

[15] **Пак там,** с. 246.

[16] **Райчевска, Цв.** Цит. съч., 26–27; **Мехмед Нешри.** *Огледало на света. История на османския двор.* Съст. и превод Мария Калицин. София, 1984, с. 94, 98.

[17] **Рашев, Р.** Крепостта Косово и първият контакт между българи и турци в Северна България през 1388 г. – В: *Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). В чест на проф. Ал. Кузев (Acta Musei Varnaensis III-1)*. Варна, 2005, 111–122, спец. 111–112 и 115.

[18] **Kiel, M.** Melvana Nešrî and Towns of Medieval Bulgaria. Historical and Topographical Notes. – In: *Studies in Ottoman History in Honour of Proff. V. Z. Ménage*. Istanbul, 1993, p. 179; **Рашев, Р.** Пос. съч., с. 114.

[19] **Пак там,** с. 182, бел. 88: стихове 401–405.

[20] **Кузев, Ал.** Пос. съч., с. 147. Всъщност „главният път Мадара – Провадия", за който говори авторът, е минавал в непосредствена близост до Нови пазар. Неговото трасе в западна посока може да се отъждестви с новопостроения участък от магистрала „Хемус". Срв. **Георгиев, П.** Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*. София, 2009, с. 337 и сл., обр. 3.

[21] **Пак там.**

[22] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, 245–246.

[23] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 175.

[24] **Райчевска, Цв.** Цит. съч., с. 29.

[25] **Пак там,** 27–28.

[26] **Пак там,** с. 28.

[27] **Георгиев, П.** „Тухленият" Преслав – реален или въображаем? (Към проблема за ареала на мегаполиса Велики Преслав). – *Преслав*, 7, 2013, 13–14.

[28] **Мирчев, М.** Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. – *ИВАД*, XV, 1964, 85–95, спец. с. 88.

[29] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – *ИНМВ*, IX (XXIV), 1973, 241–254, спец. с. 244.

[30] **Пак там,** с. 245. Това безспорно първоначално намерение дава основание на Тр. Трифонов да счита, че целта на Владислав III е била да стигне до Варна и от там да премине по Емонския проход при Месемврия. Срв. **Трифонов, Тр.** Цит. съч. Ако това е било заложено в първоначалния план на похода обаче, войските щяха да се насочат към Варна още от Нови пазар, а не към дефилето на Провадийска река с разположените там силни крепости.

[31] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 174 и сл.

[32] **Пак там,** с. 175, бел. 29.

[33] **Пак там,** с. 179, бел. 64: стихове 291–297.

[34] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, с. 244.

[35] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 88.

[36] **Коларов, Хр.** Цит. съч., с. 247.

[37] Това отбелязва в своето писмо до княза на Трансилвания 150 години по-късно Павел Джорджевич. Срв. Изложение на дубровнишкия търговец Павел Джорджевич пред княза на Трансилвания от 1595 г. – В: *Родина*, 1996, 3, 109–110. Преминаване през Айтоския проход застъпва и полският учен Ян Домбровски. Срв. **Dombrowski, J.** *Wladislaw III Jagielonczyk na Wengrach (1440-1444)*. Warszawa, 1922, p. 177–180. Доводи против това у: **Трифонов, Тр.** Цит. съч.

[38] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 181: стихове 378–383.

[39] **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 89.

[40] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, 246–247; **Кузев, Ал.** Цит. съч., с. 147, бел. 58.

[41] Повечето от авторите допускат, че това е станало още докато войската е при Проват-Овеч, но за това няма сведения. Напротив, повечето от тях сочат, че това станало едва след превземането на Петрич. Поподробно: **Митев, Н.** При коя крепост, 82–85, както и у **Трифонов, Тр.** Цит. съч.

[42] **Пак там,** с. 247; **Мирчев, М.** Пос. съч., с. 89.

[43] Преминаването на войските на Мурад II е станало със сигурност през Айтоския проход. Срв. за това **Недев, Ст.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. – В: *Варна 1444 г. Сборник изследвания и документи*. София, 1969, с. 226–228; **Трифонов, Тр.** Цит. съч., където авторът сочи с основание, че на 6 ноември Владислав, а и неговите войски са знаели вече за лагеруването на турските войски в долината на Камчия, някъде отвъд дн. с. Гроздьово. В подкрепа на това ще приведем съобщението на турския историк от XVI в. Мустафа бин Ахмед, известен с прозвището Али, който съобщава за пътя на турската армия от Одрин към Варна *от станция до станция*, като една от тях е била *именувана Камчъ суйу*. Срв. *Сб. Варна 1444 г.,* с. 462–463, бел. 30. Там султанските войски срещнали *много смели бейове на коне, които след поражението* (очевидно в битката при Петрич кале – бел. П. Г.) *бяха достигнали за един ден от Варна*. Споменатата пътна станция е била някъде на река Камчия, но очевидно тя не може да се локализира при с. Гроздьово, а по на югозапад, тъй като турският историк изрично посочва, че е била отдалечена *на три дена път* от Варна, както изглежда, някъде в района на дн. с. Аспарухово.

[44] **Кузев, Ал.** Емона. – В: *Български средновековни градове и крепости*, 1. Варна, 1981, с. 323, бел. 30.

[45] **Гюзелев, В.** Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352 – 1453 г. – *ГСУ ФИФ*, LXIV, 3, 1970, с. 73; Chronikon Mesembriae (Бележки към историята на българското Черноморие в периода 1366 – 1448 г.). - *ГСУ ИФ*, LXVI, 1972/1973, 181–182.

[46] **Гюзелев, В.** Политическата история на Добруджанското княжество (средата на XIV – началото на XV век). – В: **Гюзелев, В.** *Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (краят на XII – началото на XV век).* София, 1995, с. 87.

[47] Вж. за това **Симеонова, Л.** Щрихи към историята на тайната дипломация. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София, 2006, 499–530, спец. 507 и сл.

[48] Това красноречиво доказва цитираното по-горе писмо на дубровнишкия търговец Павел Джорджевич, в което той се явява такъв осведомител на княза на Трансилвания. Вж. бел. 37 тук.

[49] **Matschke, K.-P.** Commers, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries. - In: *The Economic History of Byzantium*, 2. Ed. A. E. Laiou. Washington, 2002, 771-806, spec. 777; **Гюзелев, В., А. Мар-**

гос. Нови извори за средновековната история на град София (XIV – XVII в.). – В: *Сердика-Средец-София*. София, 1976, 165–205, спец. с. 168 и сл. За „шпиони", т. е. лица, които са донасяли на Владислав III и Ян Хунияди за движението на турските войски, говори изрично и Филип Калимах. Срв. **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах..., с. 248.

[50] **Маринов, В.** *Плисковското (Абобско) поле. Поселищно-географско проучване*. София, 1943, с. 160 и сл.; **Гроздев, Г., Г. Златков.** *Нови пазар*. София, 1983, с. 47 и сл., и спец. с. 53.

[51] Според А. де Палацио походът е траял 52 дни, между 20 септември и 10 ноември. В Никопол на Дунав войските са били според него на 26-ия ден, т.е. 16 октомври. Срв. **Мирчев, М.** Пос. съч., с. 87, 90, бел. 18 и 41. Михаил Бехайм сочи за начална дата на похода дните между 18 и 22 септември, а влизането в Никопол може да се изчисли с приблизителност към средата на октомври. Според посочените от него приблизителни данни излиза, че пред Нови пазар войските са били преди 24 октомври, когато е началото на битката за Шуменската крепост. Изследователите допускат войските да са стигнали там още на 18 октомври, но това е малко вероятно. Срв. **Цветкова, Б.** П*аметната битка на народите*. Варна, 1969, с. 242–244; **Недев, Ст.** Цит. съч., с. 229; **Гроздев, Г., Г. Златков.** Цит. съч., с. 43, бел. 4. Приема се, че престоят в новопазарския лагер е траял минимум около седмица. Но като се има предвид продължителността на сражението за Шумен и дадената след това няколкодневна почивка, за която едва ли е бил правен нов лагер, пребиваването на основните сили край Нови пазар може да е стигнало и десетина дни, ориентировъчно между 22 – 23 октомври и първите дни на ноември. Ако приемем твърдението на Бехайм, че по-нататъшното движение на войските към Варна е траяло 9 – 10 дни, новопазарският стан е започнал да се опразва в последните ден-два на октомври.

[52] **Nefedkin, A. K.** Goths on campaign from the Mid-third to the Mid-sixth Centuries A. D. - In: *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, fasc. XV. Lodz, 2002 (2003), 9-15.

[53] **Георгиев, П.** Хинтерландът на Абоба-Плиска, 333–353, спец. 343 и сл., обр. 2 и 3.

[54] **Шкорпил, К.** Географический обзор... - *ИРАИК*, X, 1905, с. 29; **Същият.** Укрепления Абобской равнины. - *ИРАИК*, X, 1905, с. 42, табл. III, 2; **Същият.** Окопы и землянные укрепления. - Пак там, с. 503, бел. 1.

[55] **Маринов, В.** Цит. съч., с. 160.

[56] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины, 385–386.

[57] Употребеното от К. Шкорпил понятие „колония" подсеща, че той е имал предвид търговския характер на тази късносредновековна структура.

[58] **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска – Дръстър и крепостта Динея. – В: *Сб. Дуросторум-Дръстър-Силистра*. Силистра, 1988, 117–130.

[59] **Балабанов, Т.** Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община. – В: *Плиска-Преслав*, 9, 2003, с. 99 и 101.

[60] **Иширков, Ат.** Цит. съч., с. 141; **Грозев, Г., Г. Златков.** Цит. съч., 44–45.

[61] **Недев, Ст.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. – В: *Сб. Варна 1444 г*. София, 1969, 208–233 и спец. с. 213 и 229–230; **Жекова, Ж.** Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. – В: *Плиска-Преслав*, 9, 2003, с. 123.

[62] **Кузев, Ал.** Маршрутът на Владислав III, с. 142, бел. 17.

[63] **Балабанов, Т.** Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 1. София, 1989, с. 280, 286; **Балабанов, Т.** Археологически свидетелства, с. 90 и 97.

[64] **Жекова, Ж.** Монетни находки, с. 123, бел. 16.

[65] **Георгиев, П.** Градовете убежища в раннобългарската култура. – В: *Проф. Ст. Ваклинов и средновековната българска култура*. Велико Търново, 2005, 190–202 и спец. с. 196.

[66] **Кузев, Ал.** Мадарската крепост през XV в. – *Археология*, 1964, 1, 19–20.

[67] **Радов, Ив. К.** Нови пазар. – В: *Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г.* Варна, 1908, 42–43; **Грозев, Г., Г. Златков.** Цит. съч., с. 48 и сл. и цит. там литература. Интересно е, че свещеник Ив. К. Радов (1844 – 1912) съобщава, че пазарът през XVII – XVIII в. или по-късно е носел названието „Ачилайор Ени Пазар", което се превежда като „откритият (наново? – П. Г.) Ени Пазар", вж. за това **Маринов, В.** Цит. съч., с. 160. Интересно е да се спомене, че в карта на Джон Рапкин от времето на Кримската война традиционното име Ени (Йени) Пазар е заменено с Tembazar. Срв. **Атлас.** Българските земи в европейската картографска традиция (III – XIX в.). София, 2008, II, 45. По всяка вероятност това название е също турско и би могло да произлиза от тур. дума dem – „кръв, време". Дали това е далечен отглас от „разбоя" и кървавите събития още от 1444 г., е трудно да се каже.

[68] За съществуването на търговски трафик по пътя в долното течение на Крива река още в края на VIII и първата половина на IX в. вж. **Георгиев, П.** Абасидско златно фуре от района на Плиска. – В: *Нумиз-*

матика, сфрагистика и епиграфика 8 (2012), 73–84, табл. VI.

[69] **Георгиев, П.** Изтокът на Абоба-Плиска. – В: *Плиска-Преслав*, 9, 2003, с. 168 и сл., и спец. с. 175.

[70] **Пак там,** 175–176, бел. 48–50. К. Шкорпил е записал местното турско название на земленото укрепление като „Хендек", т.е. окоп, и го счита за свързано със столичния лагер Плиска. Срв. **Шкорпил, К.** Укрепления..., 40–41.

[71] Срв. **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – *ИВАД*, XV, 1964, с. 107; **Симеонов, Б., Ел. Иванова.** *Топонимията на Плисковско-Мадарския регион*. Пловдив, 2010, 53–54 и 119.

[72] Срв. „История на османската династия" на Оруч бин Адил, както и на Лютфи паша. – В: *Варна 1444 г.*, с. 392 и 432, бел. 34, както и терминологичния коментар на с. 524, където понятието се обяснява като синоним на военния термин kalb „сърце". С други думи, значението е за „ядро", „сърцевина".

[73] **Балабанов, Т.** Археологически, с. 96–97; **Георгиев, П.** Изтокът, с.175. Терминът „стан" има общо славянско приложение и отрано се прилага за вид военни лагери, разположени извън градовете и служещи за концентрация на военни сили или плацдарм за настъпление. Срв. **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка*, III. Москва, 1987, с. 745. За древноруското значение вж. **Моргунов, Ю. Ю.** *Древоземлянные укрепления Южной Руси X-XIII вв.* Москва, 2009, 238-239.

[74] **Пак там,** 173–174.

[75] Трудно е да се уточни периметърът на военния стан от 1444 г., но, несъмнено, неговата периферия е надхвърляла рамката на земленото укрепление. Възможно е някои негови части да са били изнесени далече на запад към с. Абоба (дн. град Плиска), например на юг от столичния землен лагер от IX в., където местността се нарича Панаир-дузу, сиреч място за панаири (събирания).

[76] Районът край новия град е бил използван през XVIII или XIX в. за руски военен лагер. Срв. **Радов, И. К.** Цит. съч., с. 43**; Маринов, В.** Цит. съч., 51–52.

[77] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 186, стихове 615–620 и 660–665; **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 90.

[78] **Георгиев, П.** Кампусът на Одесос-Варна. Исторически бележки за неговата локализация. – *ИНМВ*, LI, 2005, 61–80.

[79] **Коларов, Хр.** Хрониката, 249–250.

[80] По такъв начин вероятно са били използвани и валовете на ранносредновековните съоръжения. През 1088 г. съседна Плиска, може би нейното външно укрепление, е било използвано за еднодневно лагеруване на армията на Алекси I Комнин по пътя й към Дръстър на Дунав.

[81] Интересен паралел на събитията от 1444 г. е еднодневното макар пребиваване на Алекси I Комнин през 1088 г. в самата Плиска. Тогава той, заедно със своя свита, направил посещение на т. нар. Симеонов връх и Булевтерий на скитите, който трябва да се идентифицира с величествената природа и останки от български паметници в Мадара. Срв. **Георгиев, П.** „Симеоновият връх" край Плиска и неговата идентичност с Мадара-Мундрага. – В: *България в световното културно наследство*. Шумен, 2014, 513–529.

[82] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, с. 253, бел. 44.

[83] **Бешевлиев, В.** Из късноантичната и средновековна география, с. 17, където авторът отбелязва следното: „ ... Плиска е била позната картографски на Западния свят от XVII и XVIII в. В първата карта (от 1688 г. – П. Г.) стои бележката: Clades prima 30 000 Turcarum et 20 000 Christianorum cum Vladislavo Rege percuntium 19 Nov. Anno 1444.

[84] **Атлас:** Българските земи, III,30; IV, 3; VI, 24.

[85] **Пак там,** III, 9; III, 32.

[86] **Коларов, Хр.** Два малко известни извора, с. 174, бел. 16.

[87] **Атлас.** Българските земи, III, 18.

[88] **Коларов, Хр.** Пос. съч., с. 181, бел. 81.

[89] Л**ИБИ,** V, 1. София, 2001, 116–119, спец. с. 118; **Димитров, Хр., Ил. Илиев.** Пос. съч., с. 76 и сл.

[90] **Коларов, Хр.** Хрониката на Калимах, с. 242.

[91] **Пак там,** с. 248.

[92] **Успенский, Ф., К. Шкорпил.** Вновь открытая надпись Омортага. – *ИРАИК*, X, 1905, 553–554, бел. 7.

[93] **Бешевлиев, В.** *Първобългарите. Бит и култура*. София, 1981, с. 140; **Рашев, Р.** Българската езическа култура, с. 50.

[94] **Torbatov, S.** The Roman Road Durostorum – Marcianopolis.- *Arcaeologia Bulgarica*, 2000, 1, 59-72, 67-68; **Idem**. Procop. De Aedif. IV, 7, 12-14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. - *Archaeologia Bulgarica*, 2000, 3, 58-77, 58-60, Fig. 1.

[95] **Атлас.** Българските земи, III, 34. Селото с турско име Харманлък, дн. Дъбов(н)ик, попада в об-

щина Генерал Тошево и остава далече на изток от с. Оногур. За него вж. **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – *ИВАД*, XV, 1964, с. 110 и 118; **Мичев, Н., П. Коледаров.** *Речник на селищата и на селищните имена в България 1878 – 1987*. София, 1989, с. 112.

[96] **Атлас.** Българските земи, III, 29.

[97] **Пак там,** III, 35.

[98] **Дринов, М.** Медно (бакърено) гумно, меден ток в славянските и гръцки умотворения. – В: Избрани съчинения, II. София, 1971, 410–439.

[99] **Венедиков, Ив.** *Медното гумно на българите*. София, 1983, 74–84.

[100] *ГИБИ*, IV. София, 1961, 40–41. Вж. за същото понятие „гумно" у българите, Йосиф Генезий, пак там, с. 323. Срв. **Тъпкова-Заимова, В**. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. – *ИИБИ*, 6, 1956, 443–444.

[101] **Бешевлиев, В.** Първобългарите, с. 142.

[102] **Венедиков, Ив.** Цит. съч., с. 76 и сл.

[103] **Моллов, Т.** *Мит, епос, история*. Велико Търново, 1997, с. 156 и сл., спец. 179–180.

[104] **Симеонов, Б., Ел. Иванова.** Пос. съч., 306–307.

[105] **Георгиев, П.** Изтокът на Абоба-Плиска, с. 175.

[106] **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка, I*. Москва, 1986, с. 159.

[107] За археологическите останки от тях вж. **Балабанов, Т.** Археологически, с. 99 и 101.

[108] **Нибур, К.** Пътуване от Цариград през България през XVIII в. (Л. Попов). – В: *Периодично списание*, LXIX, 1-2, с. 281. Така ситуира останките при с. Абоба и К. Иречек, отбелязвайки обаче, че името на селото от втората половина на XIX в. означава на турски език „прадядо". Срв. **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, с. 934.

[109] **Георгиев, П.** „Плюска град" и „град Шумен" – езиково тъждество и историческа идентичност. – В: *Градът в българските земи. Конференция в памет на Вера Антонова*. Шумен, 2014, под печат.

VLADISLAV III'S CAMP AT NOVI PAZAR IN 1444

Pavel Georgiev

Abstract

This article discusses some aspects of the movement of the troops, belonging to the polish-hungarian king Vladislav Varnenchick, between the Danube and the Black Sea. It concentrates on their relatively long stay (about 10 days) at a camp near the contemporary town of Novi Pazar, described by Michail Behaim.

According to the author, this choice is dictated not only by the immediate needs of the military. It is possible that they have been waiting at the market town for a letter from the commander of the Pope's fleet - cardinal Francisco Kondolmieri. This required holding the crusaders at the planes of Shoumen. The bad news about the events in the Straits are the likely reason for the change in tactics, which led to the capture of the fortresses of Shoumen, Provadia, Petrich, etc. After camping at Novi Pazar, the army had to choose a pass through tha Balkan, to avoid frontal confrontation with the advancing from Adrianopolis turkish forces. The swift movement of Mehmed II's army disrupted this secondary plan and led to the ill-fated for the Christian coalition battle at Varna.

Discussing the questions around the character of the "Old Novi Pazar", the author assumes that the camp has been concentrated in and around the early medieval earthen rampart - the "Stan".

The proximity of Pliska and the commanders' (primarily the head commander Janos

Hunyadi's) interest in the history of the medieval Bulgarian state, and its capitals, have led to visits and exploration of the city's grand remnants. This vaguely registered, from modern point of view, interest has made possible the preservation of the location and the name of Pliska, later used in the 16-18 c. by the European cartographers. In this connection, some peculiarities in the placement of Pliska on the maps from that period, can be traced.

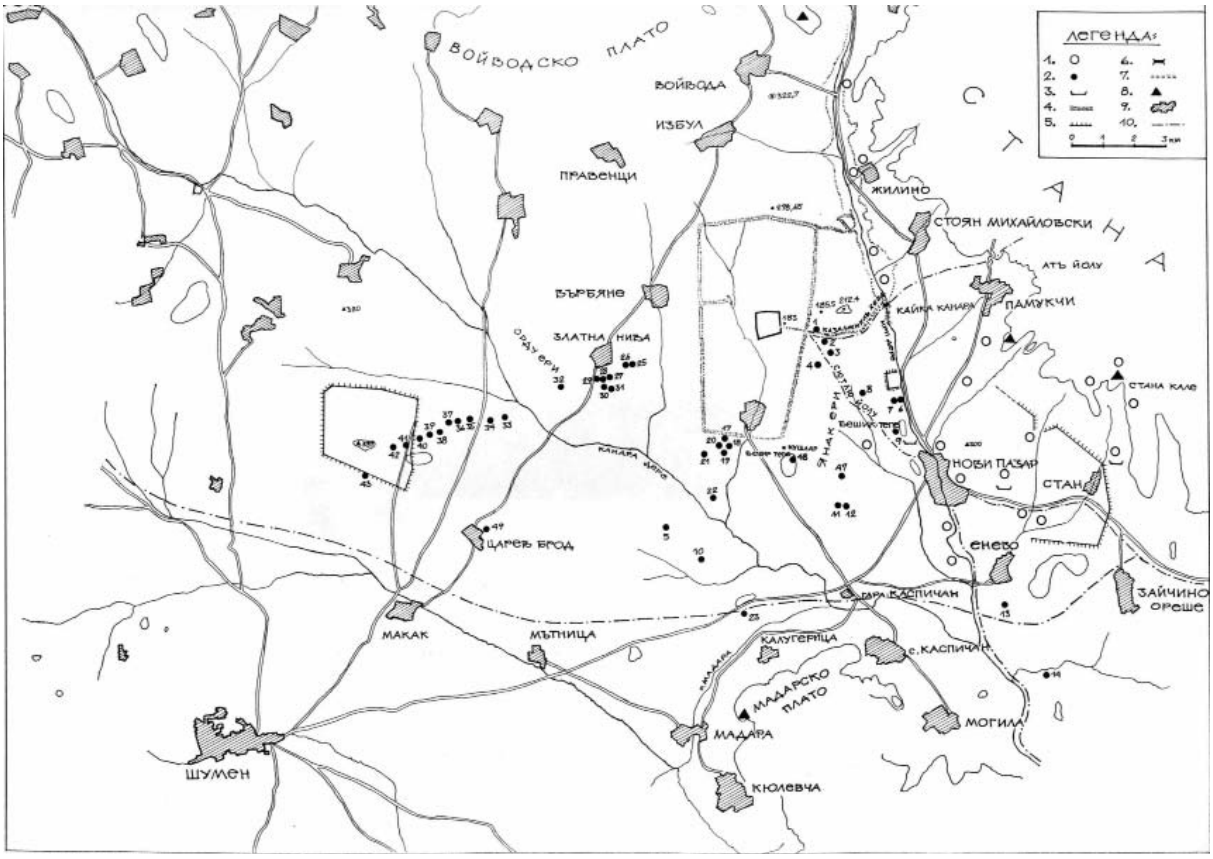

Обр. 1

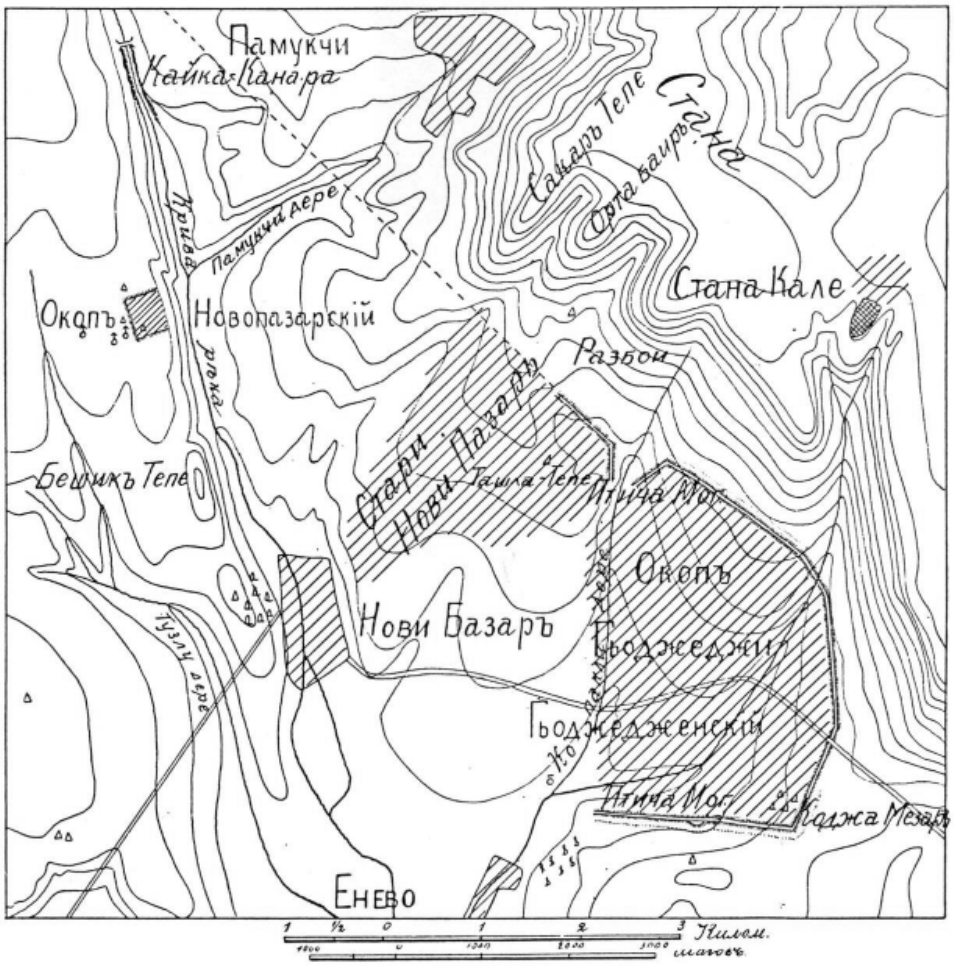
Памукчи
Кайка-Канара
Сайарь Тепе
Орта баиръ
Стана
Стана Кале
Памучни дере
Окопъ
Новопазарскій
Разбои
Бешикъ Тепе
Нови Пазаръ
Ташла-Тепе
Птича Мог
Окопъ
Нови Базаръ
Гьоджеджи
Гьоджеджженскій
Енево
Нилом.

Обр. 2

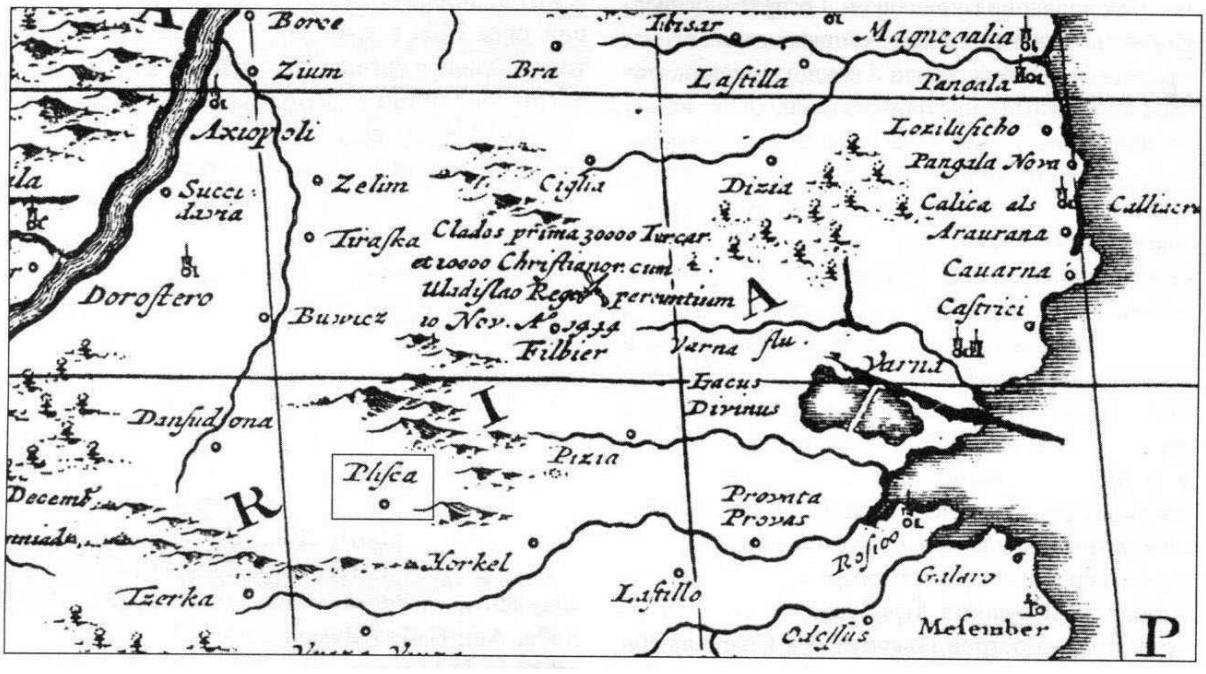
Borce
Zium
Bra
Lastilla
Tangala
Axiopoli
Pangala Nova
Succi
Zelim
Ciglia
Dizia
Calica als
Tiraska
Araurana
Cauarna
Doroſtero
Castrici
Varna
Danubius
Pizia
Pliſca
Proſuta
Provas
Yorkel
Tzerka
Lafillo
Galaro
Meſember

Обр. 3

Dajankoi
Karagask
SILISTRIA
Veterna
Tutrakan
Gurvan
Klimuki
Hermanlik
Tbiskiri
Mancala
Ikilmik Filanka
Bija
Legni Parigola
Sherlinghik
Bazarzik
Hollat
Festenghi
Dristra F.
Bujuk Cosligza
Cosz
Galegry
Devina
Baltschik
Kucciuk Cosligza
Felbir
Paravadia
Provat
Marcianopoli
WARNA
Shiumla
Kaliergza
Bagshelik
Filibakio
Eski Stamboul
Daphne F.
Thenga
Sialy Kavak
Kamejek F.

Обр. 4

Saray
Hirowa
Giol aresoht
Tschernavoda
Husaata
Babadagi
Chiustange
Baba
Mongor
Tomiswar
Eracri Kupa
Trümmer von Axiopoli
Sutgati
Rassvaf
Bassartschiolki
Tübiskari
Kosti
Dewina
Karassu
Mankala
Dajankia
Bujuk Kasligecha
Ismnik
Kollat
Dobrucia
Pliska
Biuia
Agmobai
Tirashka
Skumen
Probat
Ravenar
Felbir
Ratshitk
Warna
Waltaluka
Legni Bazar
Hermanlik
Warna Fl.
Schiumla
Dionisiopoli
Eminek
Tilibakia
Daphne Fl.
Eski Stambul
Mesembria
Kamejec Fl.

Обр. 5

РАННОСРЕДНОВЕКОВЕН ПЛАСТ ОТ ОБЕКТ „ИВАН КАРАДЖОВ” № 4, ГРАД ПЛОВДИВ

Камен Станев

През 600 г. след поход срещу аварите и славяните във Филипопол пристигнал византийският пълководец Коментиол и тук прекарал зимата[1]. След това градът изчезва от изворите, до 784 г., когато бил посетен от императрица Ирина[2]. Така за един период от близо два века, през който политическата и етническа карта на Балканите радикално се изменила, ние не разполагаме с никакви писмени данни за съдбата на най-важния римски и ранновизантийски град в днешните български земи[3]. Ситуацията след 784 г. не е много по-различна и въпреки че писмените данни се увеличават, те само маркират най-важните моменти от историята му[4]. Така за изясняването на този “тъмен” период от историята на града изключително значение придобиват археологическите данни.

През есента на 2013 г. се проведоха спасителни археологически разкопки на ул. „Иван Караджов” № 4, където, въпреки малката площ – 75 м^2, се добиха изключително ценни данни за историята на града през елинистическия, римския и ранновизантийски и средновековен период[5]. Тук е място да изкажем своята благодарност към собственичката г-жа Велислава Вулгарели и строителната фирма Build GK със собственик Георги Кошаджийски, които оказаха пълно съдействие в процеса на работата.

Обектът са намира в югоизточното подножие на Трихълмието (Обр. 1.1), в рамките на укрепената през римския период територия, на 100 м югозападно от централната порта на римския Филипопол, т.нар. Източна порта. През нея е влизал основният имперски път през Балканите – *Via Diagonalis*, който преминавал през града като основна улица. Комплексът “Източна порта” (Обр. 1.2) е проучен в края на 70 -те – началото на 80-те г. на XX в.[6], като влизащият през нея *Via Diagonalis* е проследен в протежение на 40 м, а през 2007 г. е засечено продължението му на 70 м на югозапад (Обр. 1.3). До момента в района са проучени следните обекти:

- “Източна порта” (Обр. 1.2). Комплексът е разположен на 60 м североизточно от представения тук обект. Проучената площ е над 2000 м^2. В публикациите се споменават средновековни материали, без да се конкретизират[7].

- ул. “Никола Господинов” бл. 3 (дн. ул. “Митрополит Панарет”), (Обр. 1.4). Намира се на 50 м на югозапад. Разкопките са проведени в края на 80-те – началото на 90-те години на XX в. Общата проучена площ е 900 м^2. В публикацията на средновековния пласт се споменават материали от VII – IX в., но сред дадените такива няма[8].

- ул. “Митрополит Панарет” № 26 (Обр. 1.3). Намира се непосредствено на югозапад от представяния обект. Проучен е през 2007 – 2008 г. В публикациите не се споменава за средновековни пластове и материали[9].

- ул. “Митрополит Панарет” 27 (Обр. 1.5). Намира се на 40 м на запад. Проучен през 2009 – 2010 г., обща площ 600 м^2. Въпреки жестоките поражения, нанесени от незаконните изкопни работи на инвеститора, се откриха множество средновековни структури от IX – началото на XIII в., в т.ч. и горяло жилище с богат керамичен материал от IX в.[10].

Въз основа на проучванията на обект „Източна порта” и на ул. „М. Панарет” № 26, още преди започването на разкопките беше ясно, че продължението на *Via Diagonalis* минава непосредствено западно от обекта. При археологическите проучвания се откри

масивна сграда от началото на IV в. Тя е изградена от ломени камъни и тухли, споени с хоросан (Обр. 2)[11]. Източният зид (Обр. 2.1.) е с вграден канал, а южният (Обр. 2.2) попада почти изцяло под централния профил (Обр. 2.4). Сградата е имала под от тухли, който през втората половина IV – началото на V в. е бил почти изцяло унищожен от множество вкопавания, в т.ч. траншеи, запълнени с чиста дървесна пепел, варница, голяма яма със строителни отпадъци и др. По-късната история на сградата, от V в. до края на VIII – началото на IX в., не може да се проследи, тъй като при преизползването ѝ през Ранното средновековие пластът в нея е бил изгребан. През IV – първата половина на V в. пространството южно от сградата е било открито и настлано с трамбовка от дребни фрагменти строителна керамика и малки камъни. Тя е била многократно поправяна, като общата дебелина на пласта от трамбовани нива е 1 м. Това открито пространство се датира с множество монети, открити в отделните нива. Пластът източно от сградата е почти напълно унищожен от средновековни (краят на X – XI в.), османски и съвременни вкопавания. Тук се откри запазен малък сектор от горели кирпичени деструкции, които съгласно материалите в тях се датират в V в. Тези деструкции и откритото трамбовано пространство южно от сградата са от съществено значение за възстановяването на ранносредновековния период и затова ще бъдат коментирани по-долу.

Зидовете на сградата от IV в. са били високо запазени до края на X – XI в. Тогава източният зид бил частично демонтиран, а след това в трасето му вкопана яма. Южният зид е бил запазен в значителна височина до XII в., когато горната му част е била демонтирана, а след това през втората половина на XII – началото на XIII в. в трасето му е била вкопана яма.

През Ранното средновековие във вътрешността на античната сграда към високо запазените ѝ зидове е била прикрепена масивна дървена конструкция. Индикация за нея е плътният горял пласт от обгоряла пръст (но не кирпич), въглени и греди, който се откри навсякъде във вътрешността на сградата и е ясно видим в северния и в западния и централен профил (Обр. 2.3 – западен профил, Обр. 4.1. – западен и централен профил). Според тази ситуация дървената конструкция се е развивала на север и запад извън проучената площ. Пластът е с дебелина 20 – 30 см и непосредствено под него, на кота 162,97 м се откри отухлено глинобитно ниво, което е подът на тази дървена конструкция (Обр. 3). В горелия пласт не се откриха пирони и други железни свързващи елементи, което показва, че сградата е била построена на принципа на сглобките. Не се откриха и керемиди, т.е. покривът е бил от дъски, тръстика или слама. Сред множеството вкопавания, нарушили тухления под на античната сграда, се откриха и няколко с малък диаметър, които могат да се интерпретират като дупки от греди. Откритите в тях монети и керамика са от IV – V в., т.е. те могат да са както от ранносредновековната дървена сграда, така и от късноантични структури[12]. В северозападната част се откри купчина средноголеми камъни и фрагменти късноантични тухли, чието предназначение остана неясно.

Общата проучена площ на горелия ранносредновековен пласт е 20 м^2, като от изток и юг е ограничен от зидовете на античната сграда, а на север и запад се развива извън проучената територия. Горелият пласт и свързаното с него глинобитно ниво са нарушени от по-късни вкопавания. Източната стена на античната сграда, както бе отбелязано по-горе, е била частично демонтирана в края на X – XI в., а по-късно в трасето ѝ е била вкопана яма, чиято западна част попада във вътрешността на сградата, т.е. пресича и ранносредновековния пласт. През XII в. е била изградена масивна стена с широчина 1 м и ориентация запад-изток. Стената е с вкопана основа, която пресича горелия пласт и глинобитния под. Впоследствие стената е била демонтирана, като трасето ѝ се проследи по

траншеята на основата й. През османския период в северната част е вкопана яма. Поради тези нарушения ранносредновековният горял пласт и свързаният с него глинобитен под бяха запазени най-добре в южната и западната част. Представената тук стратиграфия е от частта покрай западния профил, където няма по-късни нарушения. Навсякъде над горелия пласт (Обр. 4.1 и 5.1) се проследи пласт от сравнително чиста пръст с дебелина 6 – 7 см (Обр. 4.2 и 5.2), в която се откриха няколко фрагмента керамика, идентична на тази от горелия пласт, сред които фрагменти от едни и същи съдове. Над този чист пласт следва ниво от големи ломени камъни, а върху тях един ред нивелирани късноантични тухли, цели или големи фрагменти (Обр. 5.3). Предназначението на тази структура остана неясно, но тя се датира в края на X – XI в. Над нивото от тухли се проучи трамбовка от дребни и средни камъни и фрагменти тухли (Обр. 5.4). В северната част на трамбовката са използвани и голямо количество крици. Откритата керамика датира тази трамбовка във втората половина на XII – началото на XIII в., а крициte показват, че в непосредствена близост е имало железарска работилница.

Под ранносредновековния глинобитен под следва слой с дебелина 8 – 17 см от нехомогенна пръст, в който на места има пластове от хоросанов трошляк. Непосредствено под този слой е тухленият под на античната сграда, който в този сектор е унищожен от множество вкопавания от втората половина на IV – първата половина на V в. Много малката разлика между нивото на тухления под от началото на IV в. и ранносредновековния глинобитен под, се изяснява при сравнение със ситуацията извън сградата. Източно от сградата, както се каза, се откри малък сектор от запазен пласт късноантични горели кирпичени деструкции, които се датират в V в. Те се регистрираха на кота 163,45 м, а ранносредновековният глинобитен под във вътрешността на сградата е на кота 162,97 м, т.е. ранносредновековният глинобитен под е разположен на близо 0,5 м по-ниско от най-високото ниво на късноантичните деструкции източно от сградата. Идентична е ситуацията и в пространството на юг от сградата. Тук, както беше отбелязано, през IV – началото на V в. е имало открито пространство с трамбована настилка. В най-горната си част трамбовката е с кота 163,60 м, т.е. на 0,63 м по-високо от глинобитния ранносредновековен под в сградата. Тези факти, както и твърде малката разлика между нивата на тухления под от началото на IV в. и разположения над него ранносредновековен глинобитен под, може да се обяснят единствено с частично изгребване на пласта във вътрешността на сградата при преизползването й през Ранното средновековие.

Съвкупността от всички археологически данни ни позволява да възстановим историята на обитаване на обекта. В началото на IV в. тук е съществувала масивна сграда, от която е проучен югоизточният й ъгъл. Подът й е бил настлан с тухли. През втората половина на IV в. – началото на V в. този под вече не е използван и е бил пресечен от множество вкопавания. Не е ясно дали по-късно е бил изграден друг под, т.е. дали сградата е функционирала и след началото на V в., тъй като пластът във вътрешността й е бил изгребан през Ранното средновековие. Високо запазените стени на античната сграда са били използвани в края на VIII – началото на IX в., когато към тях е била прикрепена масивна дървена конструкция. Преди изграждането й пластът във вътрешността на сградата е бил изгребан на дълбочина 0,5 – 0,6 м или повече, и е направен глинобитен под. Така нивото във вътрешността на сградата през Ранното средновековие е било значително по-ниско от това на околния терен. След опожаряване на дървената конструкция се е образувал дебел равномерен горял пласт, но нивото във вътрешността на сградата е продължило да е по-ниско от околния терен. Вследствие на това, тъй като мястото дълго след това не е било обитавано, се е утаявала пръст, донесена от атмосферните води. Така

се е образувал сравнително чистият пласт, който запечатва горелите деструкции. В края на X – XI в. животът е възобновен. Тогава е изградено нивото от големи ломени камъни и нивелирани тухли над тях, а античните зидове постепенно са демонтирани.

В горелия пласт, освен керамика, се откри единствено бронзова монета от IV в., която явно е преотложена. Така уточняването на хронологията на пласта е възможно само въз основа на стратиграфията и керамиката. Стратиграфски горелият пласт се поставя след началото на V и преди края на X – XI в. По-точна дата дава керамичният материал. Керамичните фрагменти, въпреки сравнително голямата площ и дебелия пласт, са сравнително малко. Откритата керамика се обособява в следните три групи – керамика на ръчно колело, керамика на крачно колело и амфори. Откритите характерни фрагменти са представени в каталожен вид на края на статията. Керамиката на ръчно колело е представена от фрагменти от четири гърнета и един капак. Гърнетата са малки, с врязана украса. Керамиката на крачно колело е представена от един капак и фрагменти от поне 6 съда с идентични технологични характеристики. Направени са от светлокафява червеникава глина с много примеси от ситен и среден пясък. Самата глина не е качествена и в резултат на това и на многото примеси фрагментите се ронят. Изпичането, въпреки дебелината на стените, е добро, и или няма ивица в лома, или тя е бледа. Дъна – 6 фрагмента от различни съдове, рязани с конец, съвсем леко конкавни (Обр. 6.15). Стените са дебели 4 – 7 мм, без украса или с 1 – 2 прави врязани линии. Амфорите са една горна и една долна част, най-вероятно от един съд. Светлочервена глина, сравнително чиста, но леко сипкава, виждат се малко примеси от много дребен пясък. Ломовете не са остри и не се цепят, т.е. явно има някакви много ситни примеси, различни от пясък. Външната повърхност е бежова, добре изпечена, леко вълниста.

Най-информативни за датата на откритият керамичен комплекс и съответно – пласт, са някои от фрагментите на крачно колело и амфорите[13].

Съгласно разработената класификация за Сарачхане (Константинопол) цялостният профил на шията на амфората (№ 16) е най-близък до тип 35, който е с хронология след средата на VII в., а по оформление на устието, с характерния отвътре отстъп – на типове 36, 37, 38, 40, 41 и 43, които се датират в средата на VIII – началото на IX в.[14]. В Константинопол, освен в Сарачхане, такива амфори са открити и в Каландер джамия, датирани в VIII – началото на IX в.[15]. Подобни амфори са открити и в Керч[16] (датирани в първата половина на IX – първата половина на XI в.), Алексеевка (в района на Керч, датирани в края на VIII – началото на IX в.)[17], Херсонес (първата половина на IX в.)[18], Бозбурун – потънал кораб от втората половина на IX в.[19] и Спарта (краят на VIII – първата половина на IX в.)[20]. От България този тип амфори са известни от устието на Ропотамо, крепостта Калето до гр. Средец[21] и Капитан Андреево[22].

Частично възстановеното гърне № 10 има аналогии сред материалите от Спарта, Баклинското градище и Сарачхане. Фрагментът от Спарта[23] е открит в пласт, датиран в VIII в. То е от изработен на ръка съд и според проучвателя това е индикация, че е правено от местни славяни[24]. Гърнето от Баклинското градище се датира в IX – X в.[25] Подобно на съда от „Иван Караджов" № 4, и то е украсено с врязана украса от 2 единични вълни. Технологическите характеристики на керамиката от този обект са идентични на тези на керамиката на крачно колело от публикувания тук пласт, а именно небрежна изработка, гърнетата са асиметрични, глината е с примес на пясък, без украса, или, ако има такава, е от врязани линии[26]. Фрагментът от Сарачхане[27] произхожда от пласт, датиран в края на X в., но авторът допуска по-ранна дата в края на IX в. Подобно на гърнето от Баклинското градище, и този съд е украсен с единична врязана вълна.

Фрагмент № 8 има аналог в Спарта, като е открит в пласта, в който е открит и споменатият по-горе фрагмент от амфората, датиран в първата половина на IX в.[28]. Идентични гърнета са открити и в Сарачхане в контексти, датирани от втората половина на VII до 30-те г. на IX в.[29], включително и сред глазирана и белоглинена керамика[30].

Плоските капаци с дръжка в средата № 5 и № 6 имат по-дълга хронология. Такива се срещат от Късната античност[31] до първата половина на XI в.[32]. Най-важни са обаче капаците от Яса тепе в Пловдив[33] и Хисар[34], които произхождат от ранносредновековни комплекси.

Гърнето на ръчно колело с кат. № 1 като оформление на устието и украса има много точен аналог с едно гърне от Яса тепе[35].

Така според аналогиите представеният тук керамичен комплекс трябва да се датира в VIII – IX в. Самото съчетаване на византийска кухненска керамика и славянска, каквато са гърнетата, правени на ръчно колело с врязана украса, насочва към момент, в който ромеите и славяните в Горнотракийската равнина, и конкретно във Филипопол, са живеели заедно. В исторически план това може да е единствено периодът между 784 г., когато в резултат на реконкистата Византия възстановила властта си в района, и 836 г., когато Филипопол бил завладян от българите[36] и останал под тяхна власт до 970 г. Изрично трябва да се отбележи, че тъй като старото късноантично население в обширни области на Балканите, включително Филипопол и района му, било практически изчезнало, то ромейската реконкиста била съпътствана от неколкократни организирани от централната власт масови преселвания на население от Азия[37]. Специално за земите на юг от Стара планина такива сведения например имаме за 685 – 695 г., когато в Месемврия били заселени преселници от Исаврия, в т.ч. и семейството на бъдещия император Лъв III[38], за 756 г., когато в Одринска Тракия и източната част на Горнотракийската равнина били заселени арменци, сирийци и араби от Мелитена и Теодосиопол[39], за 778 г. – заселване на сирийци, неясно точно къде в Тракия[40], за 792 г. – възстановяване на Маркели, вероятно съпътствано с колонисти[41], за 807 г. – заселване на колонисти в Тракия[42], за 810 г. – ново заселване[43]. Тези данни ясно показват какъв е бил произходът на ромеите в земите на юг от Стара планина и въпреки че за възстановяването на византийската власт във Филипопол през 784 г. няма конкретни данни, то няма основание да се съмняваме, че картината тук е била различна. Проблемът със славяните в Горнотракийската равнина е много по-сложен, тъй като специално за западната й част няма никакви, дори косвени писмени данни, а археологическите са твърде оскъдни. Този проблем далеч надхвърля целите на тази публикация, но в случая е важно да се отбележи, че в изворите, освен данни за славяно-ромейска конфронтация, има и данни за сътрудничество на отделни племена с империята още през VII в. Така например докато част от славяните обсаждали Солун, племето велегезити е осигурявало храни на гладуващия град[44]. В края на VII – началото на VIII в. император Юстиниан II заселил "скити" в планините на Стримон, които най-вероятно са лоялни на империята славини[45]. Това сведение ни подсказва, че подобни неща може да са се случили и на други места, включително и в Горнотракийската равнина. За VIII – началото на IX в. разполагаме и с данни за конкретни славяни сред управляващия елит на империята, като например Драгасклав, архонт на тема Елада[46], Тихомир[47] и патриарх Никита[48], а сред пълководците на нахлулата в България през 811 г. армия на Никифор I също имало славяни[49]. Тези примери на интеграция на славяни в имперските структури ни позволяват да разберем и археологическите комплекси със смесени славянски и византийски материали от този период, каквито, макар и не много, вече има проучени в Горнотракийската равнина. Такива, освен публикуваният

тук, са Яса тепе[50] (в Пловдив), Хисар[51], Капитан Андреево[52], Кастра Рубра[53] и Калето при гр. Средец[54]. Тези ранносредновековни комплекси, съдържащи смесена славянска и византийска битова керамика, трябва да се разглеждат като проява на провинциалната византийска култура в териториите, в които империята отскоро е възстановила властта си, а носителите й са смесица от славяни и колонизирани ромеи.

През 2009 г., само на 40 м западно от представяния тук обект, на ул. Митрополит Панарет № 27 (Обр. 1.5) се проучи ранносредновековно жилище. Керамичният материал от него е подробно публикуван[55] и се състои от следните групи: 1. амфора на крачно колело, 2. на ръка с врязана украса, 3. на ръчно колело с врязана украса, 4. на ръчно колело от чиста сива глина с излъскана украса[56]. Въпреки значително по-голямото количество керамика, тук битова керамика на крачно колело не се откри. За сметка на това керамиката от чиста глина с излъскана украса, някои форми и украси сред фрагментите от песъклива глина с врязана украса и наличието на гърне от бяла каолинова глина, показват, че комплексът е свързан със старобългарската култура в земите на север от Стара планина и появата му тук трябва да се свърже със завладяването на Филипопол от българите през 836 г. и последвалото го колонизиране на население от старите предели. В подкрепа на тази колонизация са и двата български езически гроба, открити през 2008 г.[57].

Така в непосредствена близост един до друг разполагаме с два хронологически много близки керамични комплекса, които имат различни характеристики и отразяват твърде динамичната история на града през периода на ранното средновековие. Това добре показва значението на археологическите данни като източник на информация за този тъмен период от историята на града.

Въпреки сравнително голямата площ и дебелината на горелия пласт, в него се откри сравнително малко керамика, а други материали въобще липсваха. Всички характерни фрагменти са дадени в каталога. Малкото керамика и липса на находки би могло да се обясни с това, че част от пласта е унищожен от по-късните вкопавания. Друго обяснение може да е това, че сградата е била по принцип с много скромен инвентар, но най-логичното е, че имуществото е било изнесено преди пожара. Тази липса на инвентар и оскъдност на битова керамика, опожаряването и датата – края на VIII – първата половина на IX в. основателно повдигат въпроса дали пожарът не е свързан с превземането на Филипопол от българите през 812 г. Тогава, след като предната година разгромили Никифор I, кана сюбиги Крум преминал в контранастъпление в Източна Тракия и при вестта за превземането на Девелт, жителите на Берое, Филипопол и ромейските колонисти по Струма избягали[58], като естествено отнесли и имуществото си. Въпреки, че няма изрични писмени данни, би могло да се предположи, че в хода на кампанията, българите са подпалили изоставения Филипопол и именно тогава изгоряла и проучената от нас сграда.

Последният въпрос, който обектът поставя, е за неговата топография. Той се намира извън късноантичните стени, които функционирали и през средновековието и заграждали високата част на Трихълмието[59]. Краят на VIII – началото на IX в. бил период на постоянни българо-византийски войни, а българите често нападали земите на юг от Стара планина. Филипопол е близо до тогавашната българо-ромейска граница, която била Стара планина, т.е. бил много лесен за атака и изграждането на сгради извън укрепената част изглежда лишено от логика. Същевременно, данните от археологическите проучвания показват, че в укрепената територия по това време е имало предостатъчно място, т.е. разполагането й тук не може да се свърже с фактора пренаселване[60]. Може би отговорът на въпроса защо тази сграда е била построена именно тук, се крие във факта, че непосредствено западно от

нея минава централната улица на античния Филипопол, която е част от *Via Diagonalis*. За съжаление в публикациите на проучените участъци на тази улица, които бяха споменати по-горе, а именно на комплекса "Източна порта" и на ул. "Митрополит Панарет" № 26, не са представени никакви данни какво е било състоянието й през средновековието, т.е. дали трасето е функционирало или е било застроено. Разполагането на тази сграда извън укрепената през ранното средновековие територия, но на централния път, вероятно е свързано именно с него и една от възможностите за обяснение е това да е бил крайпътен хан.

Каталог на характерната керамика.

Керамика на ръчно колело:

№ 1 - гърне (Обр. 6.1). Сивокафява глина, отвътре черна, сив лом, примес от едър и ситен пясък. От вътрешната страна има неравни водоравни следи от пръстите, както и от инструмент с широчина около 2-3 мм. Малко, яйцевидна форма, като най-широката част е в горната 1/3. Запазени са големи фрагменти от устието, дъното и стените. Профилът не може да се възстанови напълно. Устието е извито навън, равно отрязано отгоре. Украсата е врязана, много груба. Под шийката и в най-широката част на тялото е поставена вълнообразна линия, направена с двузъб гребен, върху тялото надолу - две единични вълнообразни линии. Ду[61] 9 см, Дм 13 см, Дм е на 6 см под устието, Дд 6 см; дебелина на стените е неравномерна 4-6 мм, на места до 3 мм.

№ 2 - гърне (Обр. 6.2). Сивокафява глина, сив лом, примеси от пясък. Фуниевидно извито навън устие, отгоре равно отрязано, оформен плитък жлеб. Отвън фрагментът е плътно покрит със ситни вълнисти линии. Ду 12 см.

№ 3 - гърне (Обр. 6.3). Стени и дъно. Кафява глина, сив лом, примеси от едър пясък и много ситна слюда. Врязана украса - вълни направени с гребен с 6 зъба, като поясите се докосват в аплитудите си. От вътрешната страна - отвесни следи от пръсти. Дд 9 см, запазена височина 7,8 см, диам. на запазената част 15 см, дебелина на стената 0,6 – 0,7 см, дебелина на дъното 1 - 1,2 см.

№ 4 - гърне (Обр. 6.4). Тъмнокафява глина, сив лом, примеси от пясък. Дъното е леко конкавно, с плътно разположени пояси от вълни, направени с гребен с 6 зъба. Дд 7,2 см.

№ 5 - капак (Обр.6.5). Глината е идентична на тази, използвана за направата на гърнетата. Плосък, отдолу при периферията е скосен. Отгоре неясна щампована украса. Д 16 см; дебелина 0,8 см, при периферията се увеличава към вътрешността до 1,3 см.

Керамика на крачно колело:

№ 6 – капак (Обр. 6.6). Направен е на ръка, но от глина напълно идентична като цвят и състав на съдовете на крачно колело, т.е. явно е от същата работилница и затова е даден тук. Въпреки значителната дебелина е добре изпечен и без ивица в лома. Неправилен кръг с диам. 13 см и дебелина 1,5-1,8 см, като в периферията е по-дебел, а в центъра по-тънък. В центъра дръжка с форма на неправилен конус, висока 3 см. По повърхността отгоре единична вълна, като отвътре и отвън на амплитудите има единични криви линии имитиращи дъги.

№ 7 - горната част от стена на голям съд (Обр. 6.7). Под шийката, вълниста горна повърхност.

№ 8 - устие на гърне с дръжка (Обр. 6.8). Светлокафява глина с примеси от пясък, добре изпечена. Извита навън шия, изправен нагоре и заоблен устиен ръб. За устието е захванатa дебела, полуелипсовидна дръжка. Ду 14 см.

№ 9 - долна част на голям съд (Обр. 6.9). Светлокафява, добре изпечена глина, примеси от ситен пясък. Дъното е леко грапаво, но има следи от рязане с конец, леко конкавно. Повърхността отвън е груба и без украса. Отвътре добре изразени следи от пръстите на грънчаря. В най-широката част е захванатата елипсовидна дръжка. Дд 11 см, Дм 20 см, Дм е на 8,5 см над дъното, дебелина на стените 7 мм в долната и 5 мм в горната част.

№ 10 – малко гърне с една дръжка (Обр. 6.10). Светлокафява глина, примеси от пясък, добре изпечена. Частично възстановена горна и средна част. Стените отвътре са гладки, но се виждат водоравни линии от пръстите на грънчаря. Тялото е сферично, много висока фуниевидна шийка, дъговидно извита навътре. Уховидна дръжка, захванатата за устието и най-широката част. Дръжката е плоска, като отвън по средата има отвесна слабо изразена канелюра. Устието е равно отрязано отгоре, отвътре съвсем слабо загатнат ръб. Украсата е врязана, крайно неумело нанесена. Малко над максималния диаметър има единична права линия с широчина 3 мм, под максималния диаметър - неправилна зиг-заговидна линия. Ду 11 см, Дм – 13,5 см, като Дм е на 8,5 см под устието, дръжката е със сечение 2,5 х 0,5 см.

№ 11 – стена (Обр. 6.11). Малък фрагмент. Глината е идентична на горните, в лома бледа сива ивица.Украса – две успоредни прави врязани линии.

№ 12 - средна част от неголям сферичен съд (Обр. 6.12). Светлокафява глина с примеси от дребен и едър пясък. Няма украса, повърхността не е равна, а леко вълнообразна. Дебелина на стените 6-8 мм.

№ 13 - дъно на голям дебелостен съд (Обр. 6.13). Тъмно бежава глина с примеси от пясък и отделни частици шамот. Върху стената единични широки прави врязани линии. Дъното е рязано, широки прави врязани линии. Дд 14 см; дебелина на стените от 0,7 до 1,7 см.

№ 14 - неясен фрагмент, вероятно гърло на малка каничка (Обр. 6.14). Висока шия, за устието е захванатата малка почти кръгла дръжка.

№ 15 – дъно, рязано с конец (Обр. 6.15)

Амфори

№ 16 - горна част (Обр. 6.16). Устието отвън е удебелено и заоблено, отвътре с жлеб. Дръжките са елипсовидни с канелюри. Отвътре, между шията и тялото има добре изразен релефен ръб. Ду 7,2 см.

№ 17 - долна част (Обр. 6.17). Елипсовидна долна част, към дъното се заобля, като самото дъно е полусферично. Запазена височина от дъното 23 см; Дм 30 см.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Разположение на обекта
Обр. 2. Сграда от началото на IV в. и горелият ранносредновековен пласт
Обр. 3. Ранносредновековен глинобитен под
Обр. 4. Ранносредновековния горял пласт и запечатващият го пласт от чиста пръст
Обр. 5. Стратиграфия на западния профил
Обр. 6. Керамика от горелия ранносредновековен пласт

БЕЛЕЖКИ

[1] **Теофилакт Симоката**. История. - *ГИБИ*, 2, 353.

[2] **Теофан Изповедник**. История. - *ГИБИ*, 3, 276.

[3] За Филипопол през I – началото на VII в. – **Topalilov, I.** Philoppopolis. The city from the 1st to the beginning of the 7th C. - *Roman Cites in Bulgaria*, vol. 1, Sofia 2012, 263 – 437.

[4] За историята на града през този период **Данчева-Василева, А**. *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.* София 2009, 30 – 42; **Станев, К.** Филипопол от началото на VII до началото на IX век - *Минало*, 2, 2001, 20 – 36; **Станев, К.** Битката за Пловдив през 970 година и нейните последици - *Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив*, 11, 2009, 190 – 200.

[5] **Божинова, Ел., Цв. Славкова**. Спасителни археологически разкопки на ул. "Иван Караджов" № 4 в гр. Пловдив. *АОР през 2013 година*, София 2014, 393 – 395.

[6] За този основен елемент в топографията на римския и ранновизантийски град – **Топалилов, И.** *Римският Филипопол*. Велико Търново, 2012, 137 – 143.

[7] **Кесякова, Ел**. Разкопки на антична улица във Филипопол. - *АОР през 1977*. София 1978, 69.

[8] **Танкова, Ж.** Жилищен квартал по югоизточните склонове на Трихълмието в Пловдив (IX – XII в.) – *Годишник на Археологически музей Пловдив,* 10, 2001, 114 – 135.

[9] **Мартинова, М**. Спасителни археологически проучвания на ул. "Митрополит Панарет" № 26. *АОР през 2007.* София 2008, 399 – 400; **Мартинова, М.** Археологически проучвания на обект "Митрополит Панарет" № 26. *АОР през 2008.* София 2009, 387.

[10] **Топалилов, И., К. Станев**. Ранносредновековна керамика от Пловдив. - *Историкии*, 5, 2012, 11-37.

[11] Сградата има сложна строителна история и се развивала на юг и изток, но тези части още през късната античност са били демонтирани и върху тях изграден канал за отпадни води. Тъй като тези сектори нямат отношение към средновековието, то те не са представени тук.

[12] На местата, където се откриха тези вероятни дупки за греди, ранносредновековният глинобитен под е нарушен от по-късни вкопавания и затова се регистрираха на по-долно ниво. Тъй като при поставянето на отвесна греда, в дупката веднага е била връщана изкопаната пръст, то не е задължително в такава дупка да се открива материал, синхронен на изкопаването й.

[13] Изказваме благодарност на Евелина Тодорова и Галина Дянкова – Грозданова, за оказаната помощ.

[14] **Hayes, J.** *Excavation at Saraihane in Istanbul*, vol. 2, Pr. 1992, 71, fig. 23.10, депозит 34 – p. 71, p. 111, fig. 54.73, депозит 35 – p. 112 -113, p. 177, fig. 57. 30, 31, 36, 37, и 43.

[15] **Striker, C., Y. Kuban**. Work at Kalanderhane Camii in Instanbul: Fifth preliminary report (1970 - 1974). *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, 315, fig. 15.

[16] **Сазанов, А**. Хронология слоев средневековой Керчи - *Проблемы истории, филологии, культуры*, вып. V, Москва 1998, 53 – 55, рис. II, 11.а.

[17] **Шелов, Б.** Разкопки средневекового поселения в Восточном Крыму – *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, 68, 1957, 100, рис. 39.1.

[18] **Романчук, А., А. Сазанов, Л. Седикова**. *Амфоры из комплексов византийского Херсона*. Екатеринбург 1995, 53, тип 26, № 97, табл. 22.97.

[19] **Hocker, F**. The Buzantine Shipwreck at Bozburun, Turkey: The 1997 Fild Season – *INA Quarterly* 125, (2), 1998, 12 – 19.

[20] **Sanders, G**. Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea. - *BSA*, 1995, p. 352, № 4 и 6, p. 452, fig. 6. 4 и 6.

[21] **Тодорова, Ев**. *Амфорите от територията на България (VII – XIV в.). Дисертация за придобиване на образователна и научна степен "доктор"*, София 2012, част 2 – Каталог, с. 3 - 4, № 2, 3 и 5.

[22] **Грозданова, Г.** Амфорният материал от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреева. община Свиленграда. *EURIKA in honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae*, София 2009, 248, табл. 2.2

[23] **Sanders, G.** Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea. *BSA*, 1995, p. 351-352, № 1 p. 452, fig. 6. 1.

[24] **Sanders, G**. Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea. - *BSA*, 1995, p. 354.

[25] **Романчук, А., Е. Рудаков**. Керамический комплекс IX – X вековo Баклинского городища – *Советская археология,* 2, 1975, 219, рис. 2.1.

[26] **Романчук, А., Е. Рудаков**. Керамический комплекс IX – X вековo Баклинского городища – *Советская археология*, 2, 1975, 218.

[27] **Hayes, J**. *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, Pr. 1992, депозит 40, p. 117, p. 186, fig. 66.34.

[28] **Sanders, G**. Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea. *BSA*, 1995, p. 352, № 7, p. 452, fig. 6. 7.

[29] **Hayes, J**. *Excavation at Saraihane in Istanbul*, vol. 2, Pr. 1992, 55.

[30] **Hayes, J**. *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, Pr. 1992, депозит 31, p. 106, p. 171, fig. 51.33, депозит 34, p. 108, p. 174, fig. 54.34 и 52, депозит 35, p. 111, p. 176, fig. 56.10 и 11, депозит 36, p. 113, p. 178, fig. 58.7.

[31] **Рау, Кр.** Украсен с релеф похлупак от Карасура – *Известия на старозагорския исторически музей*, 2, 2007, 335 – 337.

[32] **Чангова, Й**. Търговски помещения край Южната крепостна стена в Преслав – *Известия на Археологическия институт,* 21, 1957, 259 и 290, табл. XVIII, 3.

[33] **Джамбов, Хр**. Принос към проучването на славянската керамика в Пловдивския край – *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, 4, 1960, 150 и 151, обр. 4.

[34] **Джамбов, Хр**. Принос към проучването на славянската керамика в Пловдивския край – *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, 4, 1960, 156 – 157, обр. 16; **Запрянов, Ан**. Средновековни паметници на културата от Хисар - *Археология*, 1, 1967, 46, обр. 13.

[35] **Детев, П.** Разкопки на селищната могила Яса тепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. – *Известия на музеите от Южна България,* 2, 1976, 133, обр. 70.

[36] Повече по въпроса за историята на района през периода – **Станев, К**. *Тракия през ранното средновековие*. Велико Търново 2012, 58 -141.

[37] **Charanis, P.** The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire. *Comparative Studies in Society and History*, vol.III. 2, 1961, 140 – 146.

[38] **Теофан Изповедник**. Хронография. - *ГИБИ,* 3, 268.

[39] **Теофан Изповедник**. Хронография. - *ГИБИ*, 3, 269 – 270; **Патриарх Никифор**. *Кратка история*, 1997, 78; **Гевонд**. История на халифите. - Христоматия по история на България, т. 1, София 1978, 95.

[40] **Theophanes the Confessor**. *The Chronicle of Theophanes An English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D.602-813) with introduction and notes by Harry Turledove*, Philadelphia 1982, 38.

[41] **Теофан Изповедник**. Хронография. - *ГИБИ*, 3, 277.

[42] Пак там, 278.

[43] Пак там, 280.

[44] **Чудесата на св. Димитър Солунски**. - *ГИБИ*, 3, 150.

[45] **Константин Багренородни**. За темите. - *ГИБИ*, 5, 197. **Острогорски, Г**. *История на византийската държава*, 196; **Дуйчев, Ив.** Славяни – скити. - В: *Българско средновековие*. София 1972, 109.

[46] **Oikonomides N**. L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siecle - *Византийски Временник*, 55.2, 1994, 112-113.

[47] **Curta, F.** Were there any Slavs in Seventh-Century Macedonia? - *Jurnal of History*, 1, 2012, 63, бел. 10.

[48] **Теофан Изповедник**. Хронография, 273.

[49] Такива са например ако съдим по имената Хотомир и Любомир - **Гюзелев, В**. Българо-византийски диптих. - *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселен Бешевлиев*, София 2003, 15 - 16 и 24 – 30.

[50] **Детев, П**. Материали за праистория на Пловдив – *Годишник на Народния археологически музей Пловдив,* 3, 1959, 73, обр. 10 и с. 74, обр. 103; **Детев, П**. Разкопки на селищната могила Яса тепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, 2, 1976, 133, обр. 70 и 71 и с. 135; **Джамбов, Хр**. Принос към проучване на славянската керамика в Пловдивския край – *Годишник на Народния археологически музей Пловдив,* 4, 1960, 149 – 151, обр. 1 – 4. От Яса тепе е публикувана единствено керамика на ръка и ръчно колело. Откритият тук капак обаче показва, че жителите на селището били в контакт с ромейската провинциална култура, тъй като такива капаци не се срещат в славянските и старобългарски селища в земите северно от Стара планина, а в Горнотракийската равнина се срещат именно в смесени ромейско-славянски контексти, като публикувания тук и Хисар.

[51] **Джамбов, Хр.** Принос към проучването на славянската керамика в Пловдивския край – *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, 4, 1960, 151 – 159; **Запрянов, Ан.** Средновековни паметници на културата от Хисар – *Археология*, 1, 1967, 40 – 49; **Джамбов, Ив.** *Средновековното селище над античния град при Хисар*. Асеновград 2002, 48 – 51.

[52] **Попов, Хр.** Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево. - *Приноси към българската археология*, т. 5, София 2009, 39 – 53; **Грозданова Г.** Керамиката от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреево, Община Свиленград (предварително съобщение). - *Приноси към българска-*

та археология, т. 5, София 2009, 54 – 71; **Гроздanова, Г**. Амфорният материал от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреева, община Свиленграда. - *EURIKA in honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae*, София 2009, 245 – 253.

[53] **Борисов, Б.** Керамиката от жилище № 1 от ранносредновековното селище върху византийската крепост "Кастра Рубра" край с. Изворово, Харманлийско. *Научна конференция с международно участие "Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания"*, т. 1, Пловдив 2009, 243-257.

[54] **Balbolova – Ivanova, M**. A contribution to research of the early medieval Ceramics in Bulgaria - *Archaeologia Bulgarica*, 1, 2000, 73 – 85.

[55] **Топалилов, И., К. Станев**. Ранносредновековна керамика, 11- 37.

[56] Дребен фрагмент от голямо гърне от чиста глина с излъскана украса, идентично на откритото на Митрополит Панарет № 27 (**Топалилов, И., К. Станев**. Ранносредновековна керамика, 33 обр. 14) се откри на представения тук обект в по-късни пластове (XI – XII в.). На обекта други ранносредновековни структури не се откриха. Този фрагмент явно е преотложен няма отношение към представения пласт.

[57] **Топалилов, И., К. Станев**. Пловдив. Спасителни разкопки на ул. "Т. Каблешков" № 14. *АОР през 2008*, С. 2009, 393 – 394; **Topalilov, I., K. Stanev**. Two Bulgar pagan Burials from Plovdiv. *Avars, Bulgars and Madyars on the Middle and Lower Danube*, под печат

[58] **Теофан Изповедник**. *Хронография*, 284. За бягство на ромеите от крепостите, без конкректно да се споменава Филипопол са говори и в един Хамбарлийските надписи – **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, София 1992, 117.

[59] **Морева, Р**. Укрепителната система на Пловдив през средновековието – *Известия на музеите от Южна България,* 14, 1988, 129 – 141. За Римската стена от 172 г., която заграждала града в равнината, съответно и обекта, няма данни в какво състояние е била по това време. В началото на XII в., тя със сигурност не е функционирала, тъй като Ана Комнина, която е посетила Филипопол, казва, че със стени били укрепени високите части, а частта в равното била укрепена с ров **Ана Комнина**. *Алексиада*. ГИБИ, 8, 135.

[60] Всъщност до момента няма публикувани други структури датирани именно в този период, а единствения предмет произхождащ от археологически разкопки, но за съжалени без да се казва контекста и съпътстващите материали е една монета на Никифор I, която е открита също в подножието на Трихълмието в неукрепената по това време територия - **Морева-Арабова, Р**. Данни за топографията на средновековния Пловдив – *Годишник на Археологически музей Пловдив*, 10, 2001, 102.

[61] За удобство при описанието на керамика ще се използват следните съкращения – Ду – диаметър на устиено, Дм – максимален диаметър, Дд – диаметър на дъното.

AN EARLY MIDDLE AGES LAYER AT 4 IVAN KARADZHOV STR., PLOVDIV

Kamen Stanev

Abstract

Rescue excavations in 2013 were carried out near the Eastern Gate of the Roman Philippopolis (Fig. 1.1). The site is situated just to the east of the main street that is the continuation of Via Diagonalis within the city. During the early Middle Ages the fortification on the higher parts of the Trihalmie (the Three Hills) functioned and thus the site is located outside of the fortified area. Layers and structures that date from the Hellenistic period until the modern times were studied on a total excavated area of 75 sq.m. In the northern part of the site a southeast corner of a Late Antiquity building was found (Fig. 2). This part of the building was reused during the early Middle Ages. At the end of VIIIth - early IXth century the layer inside the building was dug out to a depth of 0.5 to 0.6 m, the new level was tramped and to the high-

preserved walls a wooden structure was attached. In a later period this wooden structure was burnt. Its burnt clayish floor was revealed (Fig. 3) and immediately above it a 0.2-0.3 m thick burnt layer containing large amounts of charcoals and burnt earth was studied (Fig. 2.3, 4.1 and 5.1). The burnt layer is limited to the south and east and by the walls of the Late Antiquity building and to the north and west continues outside of the studied area. A small amount of pottery was found in this layer which belongs to the following groups: vessels produced on a slow heel (Fig. 6. 1-5), vessels on a fast wheel (Fig. 6. 6 - 15) and sherds of an amphora (Fig. 6. 16 - 17). Ceramics on slow wheel have to be referred to the Slavs, and those on fast wheel and the amphora to the Byzantines. The Byzantine pottery and especially the amphora date the complex at the end of VIIIth - early IXth century. Such mixed Slav-Byzantine complexes are also known from other sites in South Bulgaria and should reflect the provincial Byzantine culture in the periphery territories of the empire that are inhabited by Slavs and resettled Byzantine colonists. The burning of the building should be connected with the Bulgarian expansion in Thrace in 812, when according to written sources the inhabitants of Beroe and Philippopolis succeeded to escape. This escape when the people managed to take with them most of their property explains the lack of any artefacts and limited amount of pottery found in the burnt layer.

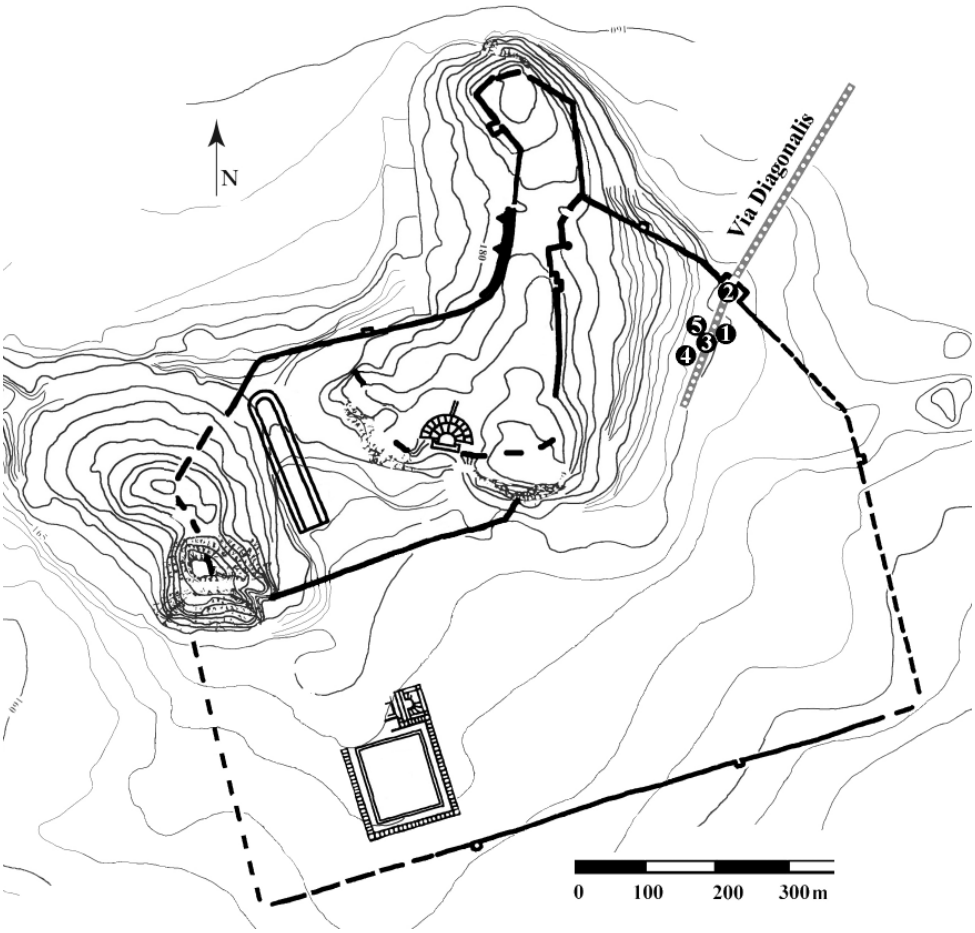

Обр. 1

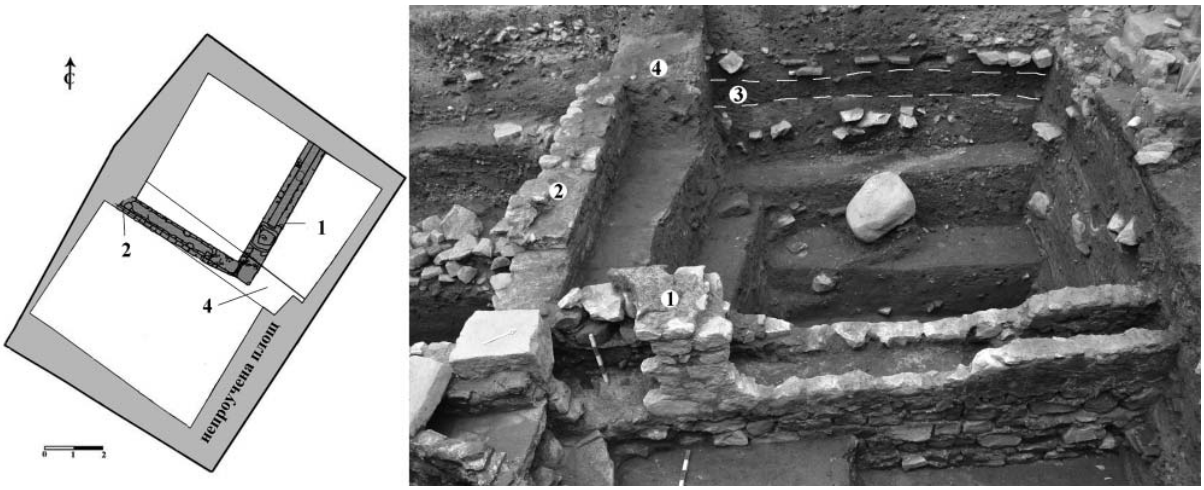

Обр. 2

Обр. 3

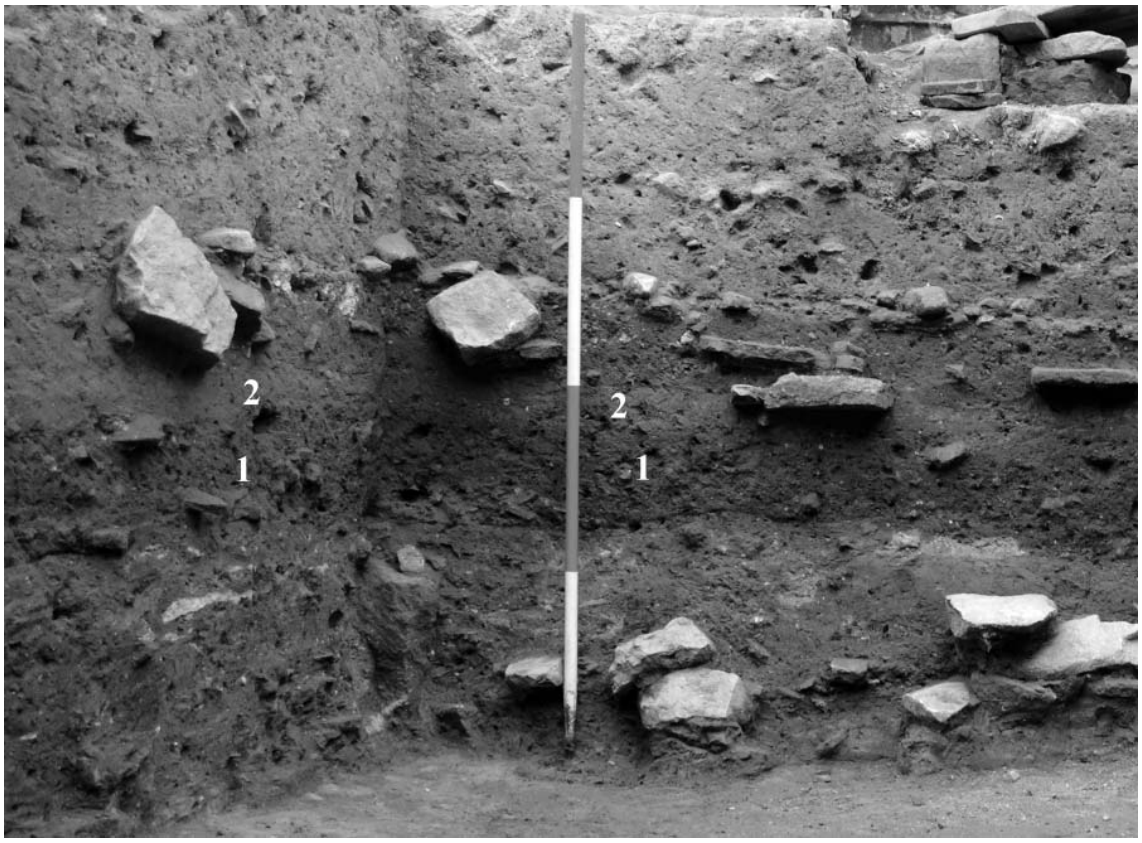

Обр. 4

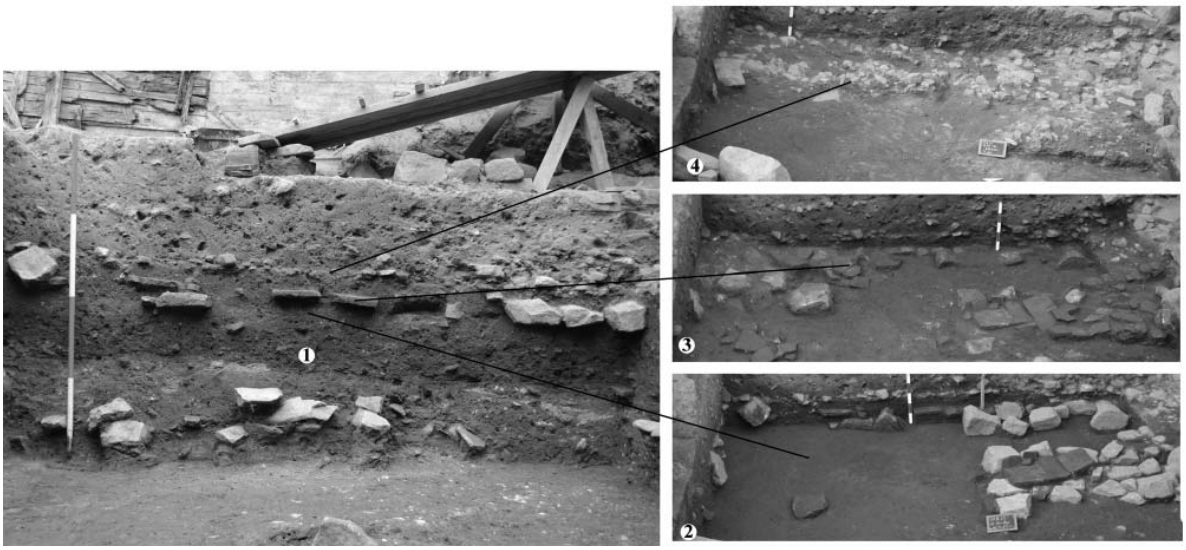

Обр. 5

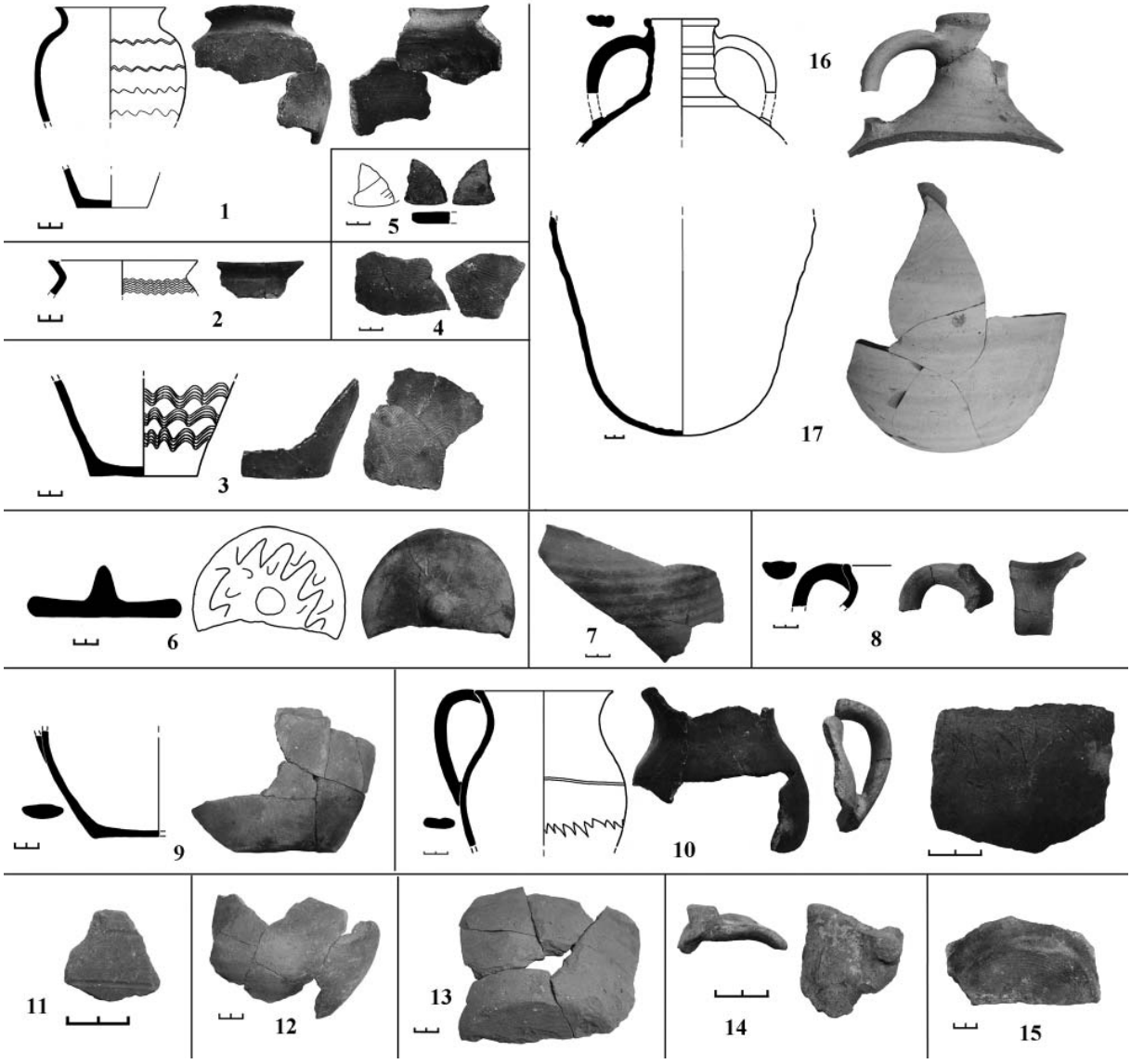

Обр. 6

ИНЖЕНЕРНО ДОКУМЕНТИРАНЕ НА ОБЕКТ ”ПАТРИАРШЕСКА ЧАСТ НА ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ”

Светлозар Стоянов

Всеобхватността[1] от възможности, правила, намерения, методи, насоки, предимства, мерки и начинания по организиране, разработване и предоставяне за ползване на археологически обекти, както и тяхното издирване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и съхраняване е комплексна логистична услуга. Мисията ѝ е да създава културноисторическа закрила, интерес и полезност за обществото като потребител. В основата на изгражданата интензивна активизираща се логистична система е полезността. Свързана е с адекватни дейности, функции и операции. Те осигуряват пространствена и времева полезност на услугата, насочена към потребителските желания. Ефективността на логистичната система се състои в степента на съответствие между постигнат и търсен (зададен) полезен резултат, както и от необходимите разходи на ресурси и време[2].

Археологическите разкопки на обектите започват на база организацията в предварителния подготвителен етап. Самото разкопаване е основна част. Предшества се от изграждане на работна геодезическа основа (РГО). Следва полагане на работна план-квадратна мрежа (РПКМ). Тя обхваща избраните (указаните) от научния ръководител участъци от терена за работа и е съобразена с РГО[3].

Естеството на РГО е да се определят координатите на точки от земната повърхност в дадена координатна система. На тяхна основа се разработва ситуационен план. Той е умалено и подобно изображение (в геометричното моделно пространство) на хоризонталната проекция на ограничена земна повърхност (с контурите на съдържащите се обекти). Тук не се взема под внимание кривината на Земята[4].

Посредством координатите, чрез пресмятане се установяват ъгли, разстояния, площи и пр.[5]

Точките от РГО се стабилизират и сигнализират върху земната повърхност, след което се извършва измерването на необходимите величини. Техният брой зависи от минималния брой измервания, необходими за решаване на поставената задача. С цел повишаване на точността се извършват повече от необходимите измервания. Най-често РГО се изграждат като ъглово-линейни. Стабилизирани трайно на местността, под или над нивото на терена, опорните им точки са определени относително точно в приетата координатна и/или височинна система. При необходимост параметрите им в дадена реализация могат да бъдат подменени с други по трансформационен път[6].

Всяка точка от РГО е свързана с минимум две други точки, с което се създават геометрични условия в мрежата. Изпълнението на изискванията традиционно е по затворени геометрични фигури. Предпочитани са триъгълниците. Изравнението на построената РГО е като включена мрежа на основата на точките от Държавната геодезическа мрежа (ДГМ), Държавната GPS мрежа и Геодезическите мрежи с местно предназначение (ГММП)[7].

Във връзка с горното след 1956 г. се осъществяват дейности по изграждане и стабилизиране на РГО в средновековния Вътрешен град на Велики Преслав. РГО е

завършена в края на 1960 г. Съставена е от квадрати 100 х 100 м, като номерацията е от запад на изток и от север към юг. Тази РГО дълги години служи за полагане на РПКМ 5 х 5 м.

През 1970 г. РГО във Вътрешния град е сгъстена до размери 50 х 50 м. През същата година се изгражда и опорна фотограметрична мрежа. Крайният продукт, реализиран през 1974 г., е кадастрален план на град Велики Преслав.

Освен възобновяване и коригиране през 1977 г. на цялостната РГО на Вътрешния град, в периода 1977 – 1978 г. се извършва и аерофотозаснимане. Повредена с течение на времето, РГО не изпълнява в пълен обем своите функции, което налага възстановяването ѝ и сгъстяване до квадрати 25 х 25 м.

През декември 1991 г. РГО е допълнена, а през април 2010 г. са дефинирани и координати с пренасяне от кадастралния план на град Велики Преслав. Тези прецизни контролни геодезически измервания с GPS апаратура конкретизират нормалните височини.

Трайно стабилизираната РГО е предпоставка за реализиране на ситуационен план. Първоначално е полагането на РПКМ при ползване на конвенционална геодезическа апаратура, синхронизирана автоматизирана система за компютърна обработка на графични данни и пр.

Споменатото по-горе е базова информация за инженерното документиране на археологическите разкопки на обект „Патриаршеска част на Царския дворец" във Вътрешния град на Велики Преслав. Ръководител на теренното проучване е Ангел Конаклиев от РИМ-Търговище, а зам.-ръководител е доц. д-р Стела Дончева от НАИМ-БАН, филиал Шумен. Научен консултант е д. и. н. Николай Овчаров от НАИМ-БАН.

Целта на проучванията през 2013 г. на обект „Патриаршеска част на Царския дворец" беше да се проучи и премахне туристическата пътека, водеща към дворцовите сгради, което се наложи от стартиралия проект „Векът на Симеон оживява". Това е и единственият неразкопан сектор между Дворцовата църква и Патриаршеската базилика. Теренът попада в кв. 179 и кв. 180 при квартал 161 и кв. 71, 72, 73, 74, 75 и 76 при квартал 162 от РГО на Вътрешния град. Част от пътеката навлиза и в квадратите северно от тях, т.е. кв. 169 и кв. 170 от квартал 161 и кв. 61, 62, 63, 64 и 65 от квартал 162[8].

В резултат на проучванията бяха постигнати няколко значими резултата. Най-много структури се разкриха от късносредновековната настилка от XI в., съставена от големи каменни плочи. В източната част на проучвания терен се разчистиха и останалите зидове от двете късни сгради (XII – XIII в.), регистрирани преди няколко години. Друг значим резултат, постигнат през тази година, е откриването на нов водопровод, източно от разкритите вече пет такива, северно от базиликата. Посоката на новото съоръжение е север-юг, а дължината на запазената част – 6,00 м. Неговото трасе е разбито в северната си част, но ясно се проследява продължението му в тази посока над верижната постройка, която попада южно от Дворцовата църква.

Освен споменатите структури, намерени на проучвания терен, се откриха и много находки. Сред тях преобладават късносредновековните орязани монети, също три фолиса и един сръбски грош от намерената преди няколко години колективна находка в близост до това място. Разнообразна палитра от цветове и форми образуват и детайлите от мраморни настилки, намерени в една от варниците. Сред интересните предмети са също две звънчета, едното от които с прорез във форма на двоен патриаршески кръст. Сред керамичния материал преобладават фрагментите от късносредновековна керамика (XII – XIII в.), като в един от секторите бяха намерени и няколко по-ранни фрагменти

керамика от X в.

Върху указания терен за изследване е трасирана и нетрайно стабилизирана РПКМ с квадрати 5 х 5 м (Обр. 1), съобразена със съществуващата РГО. Фиксираните стойности на координатите и съответна нормална височина на всяка опорна точка от РГО са фундамент чрез електронен тахиметър да се конкретизират съответни такива и на други ситуационни и характерни точки.

Техническите измервания на археологическите разкопки и разкритите в тях структури се координират обикновено по метода на засечките спрямо РПКМ.

Полевата инженерно-геодезическа работа е съпроводена с геометрична нивелация на подробни и характерни точки за изчисляване на нормалните им височини. Това е предпоставка за установяване на положителните или отрицателните им превишения по отношение на избран за база нивелачен репер от РГО[9].

Дейностите продължават с хоризонталното (Обр. 1) и вертикалното (Обр. 2; Обр. 3) заснимане на археологическите разкопки за разработване на инженерно-геодезическа документация.

Информацията от измерванията, извършвани непосредствено в обектното пространство, са отправна точка за последващото осъществяване на ситуационен план. Използва се програмна система за инженерно-строителна компютърна графика, спомагаща и за бъдещо полагане на РПКМ[10].

Предложената и представена тематика засвидетелства оптимизирането на инженерно-геодезическите дейности при техническото документиране на резултатите от археологически разкопки. Осъществена е детайлност на геодезическите мероприятия при самото разкопаване. То е базирано на организацията в началния подготвителен етап на логистичния процес на теренни археологически проучвания. Процесът се окачествява с последователно или едновременно протичане на материални, финансови, информационни потоци. Проектирането и управлението им осигуряват максимална оперативна ефективност при наличните ресурси. Акуратността на измерванията с геодезическа и контролна апаратура е предпоставка за синхронизиране на информацията, от получените и обобщени в електронни таблици данни, с работата на автоматизирана система за инженерно-строителна компютърна графика. Съществена е работата с приложен софтуер за документиране, обработване и анализ на информация, използване на терминали за достъп до база данни, фундаментални икономически и управленски компетентности. Възлов момент е употребата на експертни методи и експертни системи от експлицитни знания. Те стимулират изследователската активност с интердисциплинарна насоченост. Постига се със съдържащия се в тях набор от правила и факти или други знания (евристики), които превръщат една идея в логистична система, задоволяваща нуждите на крайния потребител. Утвърждава се нормата за екипна (съвместна) работа между археолози и др. специалисти, в областта на полевата археологическа дейност[11].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Хоризонтален план на сектор при квартал 161
Обр. 2. Вертикален план АА1 на сектор при квартал 161
Обр. 3. Изглед ББ1 в сектор при квартал 161

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на **проф. д. и. н. Иван Йорданов** от НАИМ-БАН, филиал Шумен, и на **доц. д-р Тодор Тодоров** от катедра „История и археология" на факултет „Хуманитарни науки" при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" за поканата да участвам в настоящото издание; благодаря на **доц. д-р Стела Дончева** от НАИМ-БАН, филиал Шумен, за гласуваното доверие да бъде обнародвана настоящата разработка; благодаря на **доц. д-р инж. Пламен Михайлов** – ръководител на катедра „Геодезия" към факултет „Технически науки" при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" за направените препоръки; благодаря на **проф. д. т. н. инж. Румен Коджейков** от катедра „Инженерна логистика" и на **проф. д-р инж. Димитър Салтиров** – ръководител на катедра „Управление на системите за сигурност" към факултет „Технически науки" при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" за дадените насоки; благодаря на **Елица Константинова** – библиотекар в РИМ-Шумен, за оказаното съдействие.

[2] **Александрова, Кр.** *Управление на обществена библиотека в съвременна информационна среда. Успешни практики и перспективи в България.* София, Издателство За буквите – О писменехь, 2013, с. 131–132; **Благоев, Б., Б. Атанасов, Д. Ангелов, Е. Тонкова, С. Благоева, В. Димитрова, Д. Желязкова, Ю. Василев.** *Стопанска логистика.* Варна, Наука и икономика, 2009, с. 192; **Василева, С.** Съвременни проблеми на културното наследство и влиянието им върху законодателните инициативи на държавната културна политика. – *Известия на Старозагорския музей*, Том II, Стара Загора, КОТА, 2007; *Юбилеен сборник с доклади и съобщения от Научна конференция с международно участие „Древна и модерна Тракия", посветена на 70-годишнината на ст. н. с. д-р Христо Буюклиев (Стара Загора, 3 – 4 ноември 2006 г.)*, 438-448, с. 438–439; **Георгиев, Р.** *Методология и организация на деловите решения в условията на риск и неопределеност.* София, СУ Св. Климент Охридски, СФ, КСУ, 2005; **Димитров, Вл.** *Повишаване конкурентното предимство на винения туризъм чрез диверсификация.* София, Университет за национално и световно стопанство, ФИИ, КИТ, 2014, с. 6; **Желязкова, Д.** Обслужването на клиентите в логистиката като конкурентно предимство. – В: *Известия на Икономическия университет гр. Варна*, 2. Варна, Наука и икономика, 2010, 100–110; **Иванов, Д., Е. Сачев.** *Защита на културноисторическото наследство.* София, Св. Климент Охридски, 2009, с. 35–36; **Иванов, Е.** Културноисторическото наследство на България – опит за категоризация на конкурсното дело в архитектурата (1878 – 1944). – *Международна научна конференция „Предизвикателствата пред българската наука и европейското изследователско пространство" (Стара Загора, 5 – 6 юни 2008 г.), Съюз на учените гр. Стара Загора, Theological studies*, 1 – 6, с. 1; **Илиева, С.** *Дългосрочно прогнозиране в социалната сфера чрез метод Делфи.* София, Българска академия на науките, ИИОЗ, СППСП, 2014, с. 11; **Каргин, Ю.** Археологическое наследие и новостройки: теоретический аспект. – *Археологическое наследие Саратовского края*, Вып. 9, Саратов, Полиграфия Поволжья, 2009, 175-189, с. 177; **Кръстев, В.** Влияние на геополитическите фактори върху туристическия образ на България. – В: *Геополитика*, 2010, бр. 5; **Кръстев, В.** Модели на туристическа регионализация на световното пространство и мястото на България в тях. – В: *Проблеми на географията*, 2013, 1 – 2, 17 – 33, с. 32; **Македонска, Д., И. Димитров, Р. Петров.** *Логистика.* Варна, Офсетно-печатна база на Техническия университет, 2005, с. 47; **Михайлов, Ж.** Информационна система „Логистика на Българската армия". – В: *Военен журнал*, 2014, 1, 5-14, с. 6–7; **Момева-Алтипармаковска, В.** *Мениджмънт на културното наследство и антропология на туризма.* София, Българска академия на науките, ИЕФЕМ, СЕСП, 2012, с. 9–10; **Найденов, Н.** Мястото на споделените ценности в стратегиите за сигурност. – В: *Геополитика*, 2010, 3; **Панасенко, Е.** Директор по логистике – кто это. – В: *Логинфо*, 2010, 10, 74-80, с. 79–80; **Русева, М.** Архитектурата като средство за археологически анализ и историческо датиране. – В: *Паметници, реставрация, музеи*, 2012, 1 – 2, 7–14; **Сачев, Е.** *Основи на социокомуникативната логистика на социокултурно-историческата дейност.* Стара Загора, Литера принт, 2009, с. 9–10; **Сачев, Е.** Проблеми на социомузейната култура в информационното общество. – *Известия на Старозагорския музей*, том II. Стара Загора, КОТА, 2007. Юбилеен сборник с доклади и съобщения от Научна конференция с международно участие „Древна и модерна Тракия", посветена на 70-годишнината на ст. н. с. д-р Христо Буюклиев (Стара Загора, 3 – 4 ноември 2006 г.), 433-437, с. 433–434; **Стойков, А., И. Корчева.** Културно-историческото наследство като ресурс за устойчиво геополитическо развитие. – В: *Паметници, реставрация, музеи*, 2012, 3-6, с. 91–95; **Тонков, Н.** Археологическа геофизика. – В: *Сборник в памет на академик Д. П. Димитров*. София, 2013, НАЙС АН ЕООД, БУЛВЕСТ ПРИНТ АД, 685-711, с. 685–686; **Тошкова, М.** Влияние на качеството на обслужване върху потребителската удовлетвореност в сферата на услугите. – *Сборник с доклади от Научна конференция на младите научни работници – 2013 (Варна, 4 юни 2013 г.)*, Икономически университет гр. Варна. Варна, Наука и икономика, 2013, с. 216–223; **Трильовска, Н., С. Трильовска, Т. Велкова.** Проблеми, свързани с опазването на обектите на историческото, културното и нематериалното наследство в България и Европа. – *Юридическо електронно*

списание Law Journal of NBU, 2012, 3, 66–149, с. 66; **Урумов, Н.** Оперативното изкуство в контекста на всеобхватния подход. – В: *Военен журнал*, 2013, 4, 29–38; **Христов, В.** Значението на клиентската лоялност за доставчиците на комплексни логистични услуги. – *Сборник с доклади от Научна конференция на младите научни работници* – 2013 (Варна, 4 юни 2013 г.), Икономически университет гр. Варна. Варна, 2013, Наука и икономика, 208–215.

[3] **Чупров, А., Г. Штанько, А. Сергеев.** *Инженерная геодезия.* Владивосток, Издательский дом ДВФУ, 2013.

[4] **Анисимов, В., С. Макарова, С. Бельская.** *Инженерная геодезия.* Хабаровск, Издательство ДВГУПС, 2012; **Атанасов, С., Л. Тодоров, П. Томова-Хинчева.** *Геодезия 1.* София, УАСГ, ГФ, 1990; **Василев, С.** *Основи на картосемиотиката.* София, УАСГ, 2006; **Вацева, Р.** *Динамика на урбанизираните територии на Черноморската крайбрежна зона в България за периода 1977 – 2011 г. по данни от дистанционни изследвания.* София, Българска академия на науките, НИГГГ, ДГ, 2013, с. 14–15; **Дончева, Ст.** *Кръстокуполните църкви в Първото българско царство. Архитектурен облик.* Велико Търново, Фабер, 2008, с. 23–24; **Пеевски, В., В. Тенев, С. Атанасов.** *Геодезия.* София, ВИСИ, СФ, ХФ, ДП „В. Александров” – Враца, 1975; **Шануров, Г.** *Матрицы в геодезии. Применение матриц в обработке и оценке точности результатов геодезических измерений и определений.* Москва, МИИГАиК, КВГ, 2013.

[5] **Маждраков, М.** *Геодезия 1.* София, ИК „Св. Иван Рилски”, 2001.

[6] **Минчев, М., И. Здравчев, И. Георгиев.** *Основи на приложението на GPS в геодезията.* София, УАСГ, 2005.

[7] **Атанасов, С., Л. Тодоров.** *Геодезия 2.* София, УАСГ, ГФ, 1991; **Георгиев, И., Т. Беляшки, Е. Михайлов, Д. Димитров, П. Данчев, Г. Михайлов, Г. Гладков, П. Гъбенски, Е. Пенева, М. Минчев.** *Реализация на Европейската земна координатна система ETRS89 и Европейската вертикална референтна система EVRS на територията на България.* <http://www.gimpact.bg/mare/paper.pdf>; **Дончева, Ст.** *Кръстокуполните църкви*, с. 26–28; **Дончева, Ст.** Към манастирското устройство в околностите на столичните центрове на Първото българско царство. – В: *Преславска книжовна школа*, том 7. София, 2007, Проф. Марин Дринов, 438-450, с. 440–441; **Дончева, Ст.** Метричен анализ на някои църкви от Велики Преслав. – В: *Преславска книжовна школа*, том 5. София, 2000, Проф. Марин Дринов, 94-104, с. 94–96; **Дончева, Ст.** Точните науки в средновековната християнска архитектура. – В: *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2013, 1, 40-54, с. 44–46; **Константинов, К.** За игрите на населението в Плиска. – В: *Епископ-Константинови четения „Личност и социум”*, Том 10, Част II. Шумен, 2007, УИ Епископ Константин Преславски, 82-91, с. 86; **Постоловски, В.** *Хомогенизация на държавната мрежа на Р. Македония с предложение за трансформация на GNSS измервания в държавната координатна система.* София, УАСГ, ГФ, КВГ, 2013; **Радичев, Р., Е. Михайлов, Н. Кирилов.** Методика на наблюденията при профилни гравиметрични снимки по линии от Държавната нивелация на Република България. – В: *Годишник на Минно-геоложкия университет „Св. Иван Рилски” гр. София*, Том 56, Св. I, Геология и геофизика, София, 2013, 141-144, с. 141-147; **Томова-Хинчева, П., П. Бакалов, К. Костадинов, Б. Банов, В. Вълчинов.** *Ръководство за упражнения по теория на математическата обработка на геодезическите измервания.* София, ВИАС, ГФ, 1986; **Тонков, Н.** *Археологическа геофизика*, с. 708; **Цановски, Ю.** *Приложение на ГНСС за изследване премествания на точки при насипни язовирни стени.* София, УАСГ, ГФ, КВГ, 2014.

[8] **Конаклиев, А., Ст. Дончева.** Патриаршеска част на Царския дворец във Велики Преслав. – *АОР* през 2011 г., София, Авангард, 2012, 398–400; **Конаклиев, А., Ст. Дончева.** Патриаршеска част на Царския дворец във Велики Преслав. – *АОР* през 2012 г., София, КОЛБИС АД, 2013, 379–381.

[9] **Вълчева, Ст.** *Състояние и развитие на Българската референтна височинна система.* София, УАСГ, ГФ, КГГ, 2014, с. 34–35.

[10] **Бакларова, Н.** *Математически методи и методика при моделиране на перспективни изображения на строителни конструкции.* Варна, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”, АФ, КССС, 2012; **Дечев, Хр.** *Състояние и възможности за развитие на кадастъра в България.* София, УАСГ, ГФ, КГГ, 2013; **Здравчева, Н.** *Калибриране на снимки по метода на крайните елементи.* София, УАСГ, ГФ, КФК, 2013; **Постнов, А., Е. Вергунов.** Применение спутниковых навигационных приемников при проведении археологических исследований. – *Информационные технологии в гуманитарных исследованиях*, 5, Новосибирск, 2003; **Цонева, Р., Д. Наков, Н. Гочев, М. Димитрова.** Заснемане на исторически паметници Култов комплекс – музей на религиите в Стара Загора. – *Международно научно on-line списание НАУКА и ТЕХНОЛОГИИ*, 2012, Number 7, Volume II, Social studies, 127-130, с. 129–130.

[11] **Благоев, Б., Б. Атанасов, Д. Ангелов, Е. Тонкова, С. Благоева, В. Димитрова, Д. Желязкова, Ю. Василев.** *Стопанска логистика.* Варна, Наука и икономика, 2009, с. 47–49; **Бонев, Р.** *Стратегии за сигурност през XXI век.* София, Военна академия „Георги Стойков Раковски”, ФНСО, КНМС, 2014, с.

9; **Борисова, Св.** *Мениджмънт на екипната работа на основата на знанието.* – Международна научна конференция „Развитието на икономиката и обществото на основа на знанието" (Стара Загора, 4 – 5 юни 2009 г.), Съюз на учените гр. Стара Загора, Volume VII, Technical studies, 141-144, с. 142–143; **Виханский, О., А. Наумов, А.** *Менеджмент.* Москва, ООО Экономист, 2003; **Волков, В.** *Деятельность Саратовской ученой архивной комиссии по пропаганде историко-археологических знаний.* – Археологическое наследие Саратовского края, вып. 10, Саратов, Научная книга, 2012, 174-196, с. 174; **Вутова, Д.** *През погледа на другите.* – Музеят и предизвикателствата на XXI век, София, Национален военноисторически музей, 2013, 133-137, с. 137; **Димитров, Д.** *Анализ на ползите и разходите при формирането на човешкия капитал.* – Научни трудове на Педагогическия колеж гр. Добрич, том IV, 2004 – 2006 г., Шумен, УИ Епископ Константин Преславски, 2010, 176-182, с. 176–182; **Димитров, Д.** Аспекти на националната сигурност в условията на глобализиращия се свят. – *Епископ-Константинови четения „Личност и социум*", том 10, част II, Шумен, УИ Епископ Константин Преславски, 2007, 156-167, с. 161; **Димитров, Д.** Обучение на персонала в организацията. – *Научни трудове на Педагогическия колеж гр. Добрич*, том IV, 2004 – 2006 г., Шумен, 2010, Епископ Константин Преславски, 2010, 170-176, с. 170–176; **Димитрова, С.** *Мениджмънт на ресурсите в динамично променящата се среда на сигурност.* Велико Търново, Национален военен университет „Васил Левски", Факултет „Общовойскови", Катедра „Стопанско управление и логистично осигуряване", 2013; **Димчев, А.** *Откритият достъп в СУ „Св. Кл. Охридски" и опитът на специалност „Библиотечно-информационни науки".* – В: Наука, 2013, 6, 52–59; **Дончева, Ст.** *Точните науки в средновековната християнска архитектура.* – В: Журнал за исторически и археологически изследвания, 2013, 1, 40-54, с. 47–48; **Желев, Г.** *Изследване на вулканогенни структури в района на Източните Родопи чрез дистанционни методи и ГИС.* София, Българска академия на науките, ИКИТ, СДИГИС, 2013; **Желязкова, Д.** Състояние и перспективи за развитие на концентрацията в логистичния сектор на България. – *Междууниверситетско научно списание „Икономика 21"*, 2013, 1, 73–101; **Иванов, М.** *Изследване на възможностите на географските информационни технологии за повишаване нивото на военната подготовка.* Велико Търново, Национален военен университет „Васил Левски", ФО, КОУТПСВ, КР, 2014; **Игнатовска-Тодорова, Г., А. Петков.** *Влияние на информационните технологии върху бизнес процесите.* – Сборник трудове от III международна научна конференция „Е-управление" (Созопол, 19 – 22 юни 2011 г.), Технически университет гр. София, СФ, НИС-ЦНИО по е-управление, София, 2011, Издателство на Техническия университет гр. София, 105–111; **Келър, Р.** *Технология на експертните системи. Разработване и приложение.* София, Техника, 1990, с. 21; **Кравченко, Ю.** *Информационное геомоделирование: проблема представления данных и знаний.* Москва, МИИГАиК, 2013, с. 30; **Ламбовска, М.** *Концепция за екипа и екипните характеристики.* – В: Бизнес посоки, 2013, 1, 5–16; **Михайлов, Ж.** *Информационна система „Логистика на Българската армия".* – В: Военен журнал, 2014, 1, 5–14, с. 5; **Ненков, Н.** *Експертни системи.* Шумен, УИ Епископ Константин Преславски, 2006, с. 12–13; **Нишева, М., Д. Шишков.** *Изкуствен интелект.* Добрич, Интеграл, 1995; **Папавасилиу, А., К. Гаврос, Е. Гегов.** *Приложение на методите на изкуствения интелект в CAD/CAM/SIM системи.* – Годишник на Минногеоложкия университет „Св. Иван Рилски" гр. София, том 44 – 45, свитък III, Механизация, електрификация и автоматизация на мините, София, 2002, 77–81; **Петрова, Й.** Несъответствия при съчетаване на индивидуалното и груповото поведение в организацията. – *Електронно списание „Диалог"*, 2012, 4, 62–72; **Петрова, Й.** *Промяна в органицацията и приспособителен потенциал на личността в групата.* – Академично теоретично списание „Икономическа мисъл", 2014, 2, 117-130, с. 117–118; **Попова-Айкова, Р.** *Управленски информационни системи.* София, Стопанство, 1996, с. 14–15; **Рогашка, М.** *Възможности за приложение на психологическия тренинг и влиянието му върху изграждане на лидерски качества на морските кадри за Военноморските сили и търговското корабоплаване.* Варна, Висше военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров", ФН, КССПН, 2014, с.14–15; **Сариев, И.** *Мениджмънт на информацията.* София, Класика и Стил, 2008, с. 15–16; **Сачев, Е.** *Основи но социокомуникативната логистика на социокултурно-историческата дейност.* Стара Загора, Литера принт, 2009, с. 82; **Сгурев, В., Р. Павлов.** *Експертните системи.* – Експертни системи, София, 1989, Наука и изкуство, 7–23; **Хаджиев, В.** Структурен модел на организационно поведение. – *Електронно списание „Диалог"*, 2014, 1, 32–65; **Хаджиев, К.** *Нови измерения на екипния подход.* – Електронно списание „Диалог", 2012, 4, 1–27; **Хаджиев, К.** Специфични измерения на управленските роли в среда на самоуправляващи се екипи (СУРЕ). – *Академично теоретично списание „Икономическа мисъл"*, 2014, 1, 3-16, с. 3–4; **Хаджипетков, Б.** Социалномрежови анализ и управление на организационната промяна. – *Списание „Икономически алтернативи"*, 2009, 3, с. 138–154; **Христов, Ч.** *Убеждаване и влияние.* София, СИЕЛА, 2008, с. 8–10.

ENGINEERING DOCUMENTATION OF OBJECT PATRIARCHAL PART FROM ROYAL PALACE IN VELIKI PRESLAV

Svetozar Stoyanov

Abstract

The proposed theme attempts to present, briefly and in general terms, engineering and geodetic documentation of the results of archaeological excavations at the site „Patriarchal part of the Royal palace“ in the medieval inner city of Veliki Preslav. Director of the fieldwork in 2013 is Angel Konakliev from Regional Museum of History – Targovishte and deputy leader is Ph.D. Stella Doncheva from NAIM-BAS, Branch Shumen. Scientific consultant is Prof. Nikolay Ovcharov from NAIM-BAS.

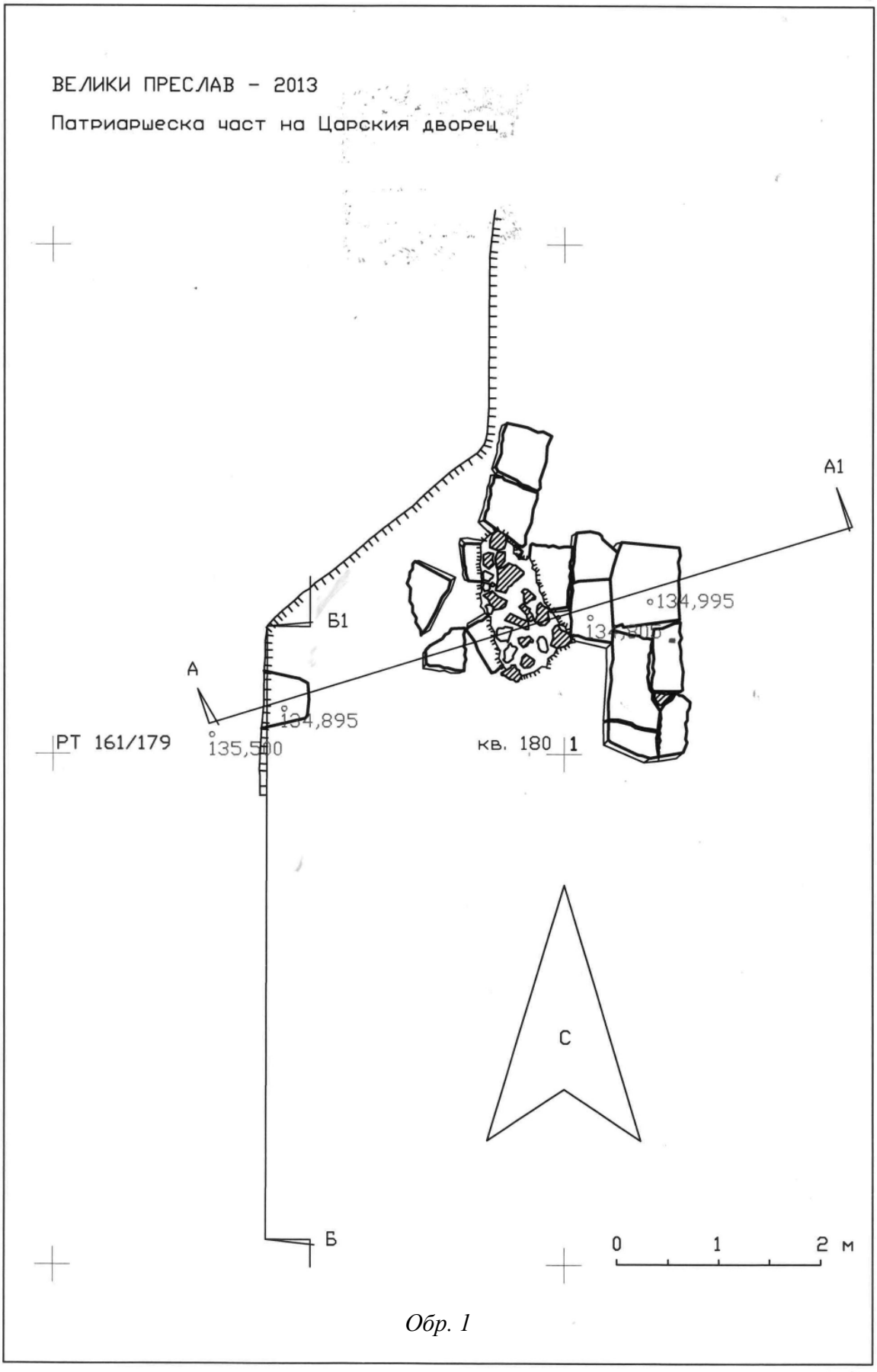
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – 2013
Патриаршеска част на Царския дворец
А1
Б1
А
134,995
134,895
135,500
РТ 161/179
кв. 180 1
С
Б
0 1 2 м

Обр. 1

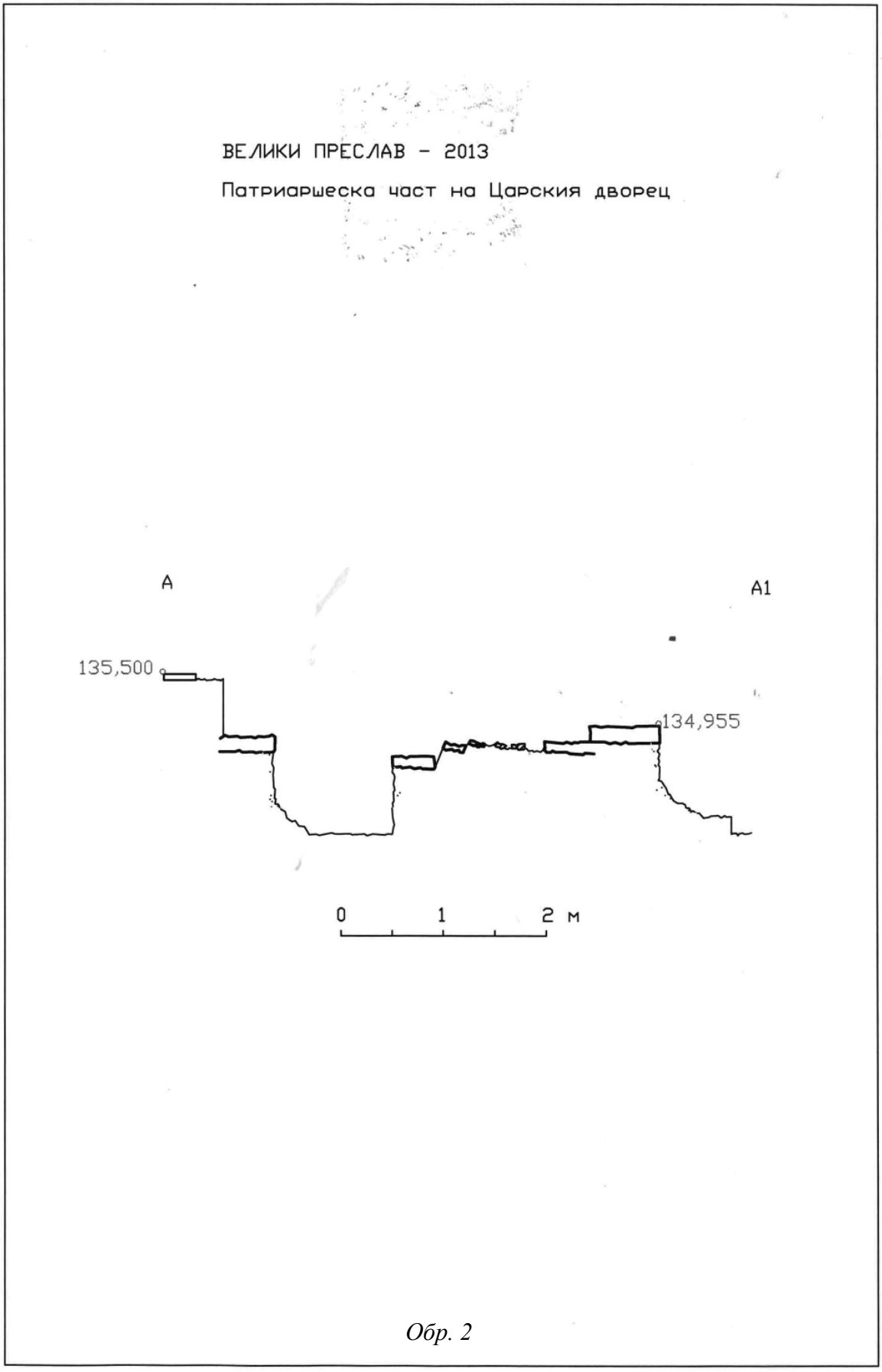
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – 2013
Патриаршеска част на Царския дворец
A
A1
135,500
134,955
0
1
2 м

Обр. 2

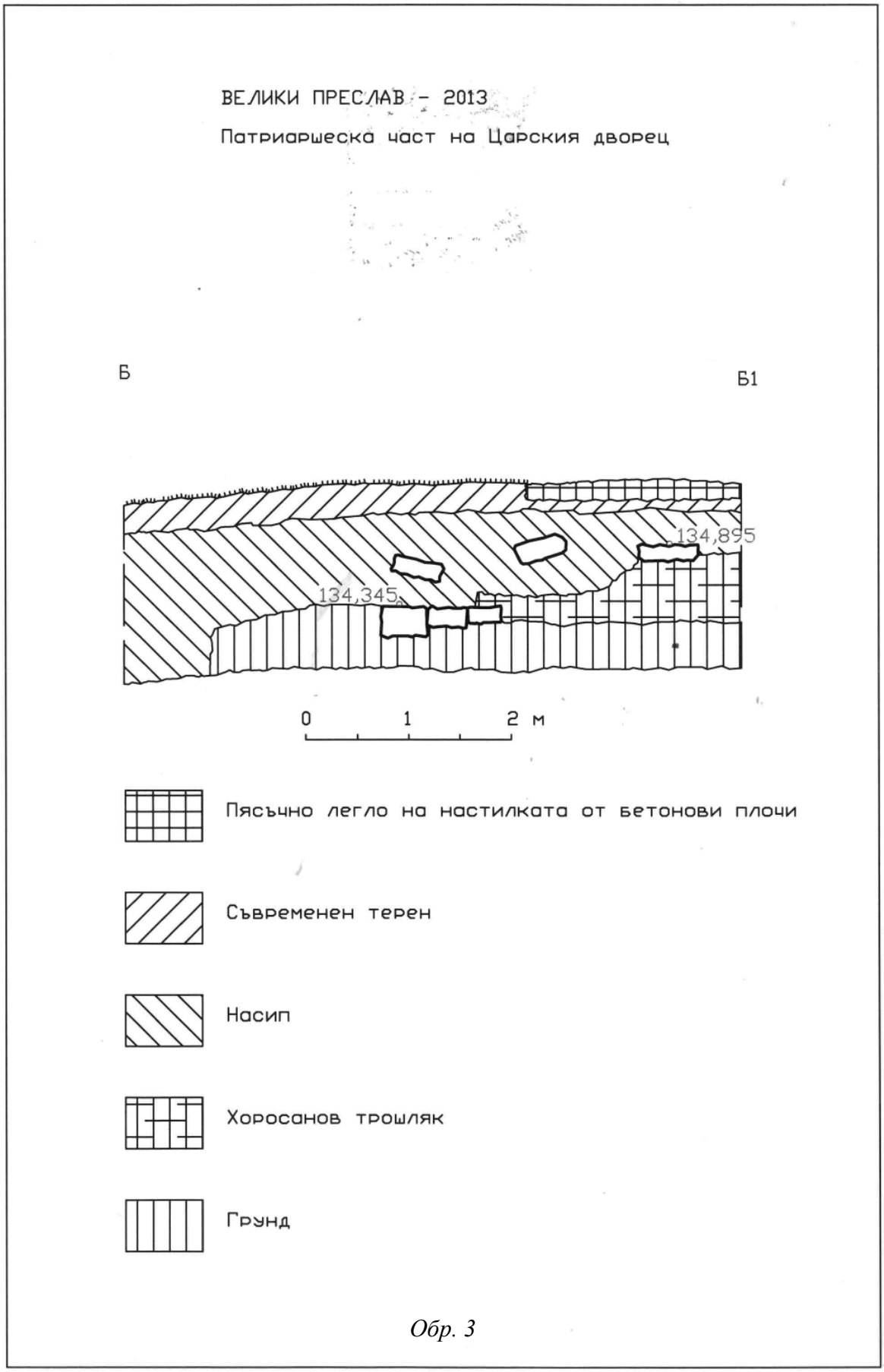
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – 2013
Патриаршеска част на Царския дворец
Б
Б1
134,895
134,345
0 1 2 м
Пясъчно легло на настилката от бетонови плочи
Съвременен терен
Насип
Хоросанов трошляк
Грунд

Обр. 3

ТОКИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЖИВОТНИ И МИТИЧНИ СЪЩЕСТВА ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Стела Дончева, Николай Николов

Настоящата работа има за цел да представи една сравнително голяма колекция от нови и непубликувани до момента предмети, които бяха предоставени преди години в РИМ-Шумен, но поради липса на възможност не бяха откупени. Те принадлежат към групата на бронзовите токи с изображения на животни и митични същества, станали известни през последните години от публикациите на археологически проучвания и случайни находки[1]. Броят им значително нарасна и заедно с представените тук е близо 70 екземпляра. По-голямата част от тях се съхраняват по музейните фондове и са без точно местонамиране, но има и достатъчен брой от сигурно датирани обекти[2]. Създадени в ареала на византийската култура и повлияни от новия стил, който се налага във византийското изкуство до края на X в., токите с митологични изображения се явяват продукт на различни ателиета. Изготвянето на този вид бронзови токи е част от разнообразния репертоар в производството на художествен метал и у нас, което се потвърждава от разгледаните в настоящата работа паметници.

Те са общо 16 на брой и са намерени в Североизточна България (Таблица I – II). Представят почти всички популярни и срещани типове – с изображения на лъвове, грифони, крилати коне, борещи се животни („терзание“), както и един неизвестен досега тип по нашите земи – птици до евхаристиен съд[3]. Този вид токи са разпространени на обширни територии, обхващащи Източното Средиземноморие, Северното Черноморие и Централна Европа (Таблица III – V). По-рядко се срещат в Западна Европа. До настоящия момент са предложени няколко класификации на токите с животни и сцени, при които водещи са формата и видът на изображението[4]. Най-общо тези токи са съставени от две части – трапецовидна или правоъгълна плочка с правоъгълен изрез за ремъка и елипсовидна опорна рама с език. Според някои автори тези токи са по-късен вариант на разпространените през VI – IX в. във Византия шарнирни токи с овална плочка и животински изображения, повлияни от християнството[5]. Вероятно има някакво влияние, но като цяло това са други форми, имащи свои характерни черти и иконография, които ги отличават от споменатите по-ранни паметници. Затова те се разглеждат като самостоятелно явление във византийската металопластика и в тази на културите, попадащи в нейния ареал на разпространение. Сред тях е и изкуството на художествения метал в средновековна България, чиято орнаментика и форми са пренесени в готов вид от водещия столичен център, а настоящите паметници са само една малка част от тях.

Токите са представени по типове според изображенията върху тях. На този принцип са разглеждани всички известни досега изделия. Това е и техният най-съществен отличителен белег. Към условно приетия първи тип (тип I) токи с изображения на лъвски фигури отнасяме 8 бронзови токи. От тях са запазени само трапецовидните плочки с изображения на лъвове (Каталог № 1 – 8), (Обр. 1 – 8). Моделировката на образите върху тях, заключени в полето между изреза за кожения ремък и ушите за шарнира, е различна. Лъвът е представен по няколко начина. При първата тока той прилича повече на котка (Обр. 1). Чертите са омекотени, образът е обемно третиран. Тялото е в профил, а главата – във фас. Двата предни крака са успоредни, а задните в ход, придаващи идеята за движение. Хълбокът на единия е подчертан с врязан знак. По подобен начин са представени и

детайлите от главата – очи, нос, мустаци. С къси врязани линии е нанесена козината по тялото, главата и опашката, която е силно извита над гърба. Рамката около фигурата е украсена със зигзагообразни къси линии. Токата много се доближава до тази, намерена при северната крепостна стена в Преслав и до тази от гроба на Мостич, определена от Ж. Аладжов като тип Б[6]. От района на Варна и Добрич също са известни такива токи[7], както и от някои места в близост до тях (колекция на ЗПД „Алианц-България“)[8]. Подобни на тях са две токи от Украйна[9] и по една от Северна Сърбия, от Коринт и Константинопол[10]. Идентична е също и една недовършена тока с неизвестно местонамиране, върху която не са нанесени подробностите от главата, но е ясно, че образът е същия[11] (Обр. 19).

Втората тока има сходства с първата, но има и някои различия. Те се изразяват в четвъртитата глава, ограничена в горния край от двете уши, и по-схематичното нанасяне на подробностите от нея – очи, нос, плътни мустаци (Обр. 2). Фигурата и тук е обемно моделирана, рисунъкът е плавен, а опашката е S-овидно извита над гърба. Лъвът е представен в движение, чрез изнасяне на задния десен крак, който не е добре оформен при отливането. Предните лапи са една до друга и не са много добре пропорционирани спрямо останалата част от тялото. Липсват и допълнително нанесените насечки по тялото и опашката. Според нас тази тока е бракувано и недовършено изделие, което не е било в употреба. Това се потвърждава и от нарушената цялост на едното ухо за шарнирното свързване на плочката към опорната рама вследствие на недостига на метал за цялата отливка. Подобни на тази са бракувана тока от Варненско[12] и такава от Константинопол (Carigrad)[13].

Изображението върху третата тока се различава от предходните две по своя схематизъм и рязкост на чертите (Обр. 3). Въпреки представянето на лъва в движение наляво чрез изнасянето на единия от задните крака, фигурата е скована и застинала. Илюзията за движение се нарушава и от представените неестествено един до друг и наклонени навътре предни крайници, изобразени в една линия с главата. Последната е несъразмерно голяма спрямо тялото. Липсват обемната трактовка и плавният ритъм от първата тока. Акцентът във фигурата са големите мустаци. Козината и детайлите от главата са предадени с коси резки. Токата е по-малка и се отличава от останалите, което издава друг стил на изпълнение. Подобни токи произхождат от Преслав, от Варненско, Добричко, Шуменско[14]. Извън страната такава тока е намерена при разкопки на некропол от 70 – 80 г. на X в. в Унгария (Tiszajenö)[15].

Поредните две токи с лъвове могат да бъдат разгледани заедно (Обр. 4), (Обр. 5). Техните черти рязко се отличават от представените дотук изображения. Фигурите са предадени в нисък релеф, изпъкващ на неравния фон. Около него минава плоска рамка, украсена със зигзаговидна линия при едната тока (Обр. 4). Тялото на лъва е по-високо, задницата е повдигната, краката са по-дълги. То е леко приведено напред, гърбът е извит нагоре, а опашката S-овидно завита. Главата е кръгла, несъразмерно голяма и достига до границите на изобразителното поле. Подробностите от нея са предадени с дълбоки врязани линии, при което лицето изглежда схематично и приличащо на маска. Ушите са загатнати с по няколко резки. Подобно е представена и козината на животното. Такива токи са намерени в Плиска, при крепостта Калето до Средец[16], градището при Стърмен, Русенско[17], в Шуменско[18]. Подобна тока произхожда и от византийски Херсонес[19].

Следващите токи са с по-малки размери от останалите (Обр. 6 – 7). Подобни са и образите върху тях, които съчетават черти от изображенията върху втората тока (формата на мустаците) (Обр. 3) и следващите две (чертите на тялото), (Обр. 4 – 5). Главата е с овална форма, ушите не са предадени, но присъства схематичното изображение на

гривата на лъва, опашката е S-овидно извита. Фигурата е в движение наляво, подчертано с повдигнатия преден десен крак, който е с по-малки размери. По тялото са нанесени успоредни коси насечки, имитиращи козината на животното. Изображението излиза извън рамката и достига границите на токата. Образът е сравнително обемно третиран над равната плоскост, въпреки по-обобщеното представяне на главата. Подобни токи са намерени в Унгария (Szentlȍrincpuszta, Budapest), Сирия (Киевски музей)[20].

Последната тока с лъв се отличава от всички разгледани дотук (Обр. 8). Изображението е силно схематизирано, в нисък релеф и плоскостно представено на фона на полето. Очертано е с врязан дълбок контур, описващ геометрични форми. Главата има четвъртита форма, а мустаците – триъгълна. Лапите са нанесени с по една начупена линия, козината е предадена с водоравни успоредни линии по цялото тяло. Носът, веждите и мустаците се сливат, очите са кръгли точки. Около фигурата на лъва върви рамка, украсена с коси насечки. Подобни на тази тока са намерени при карнобатската крепост Маркели[21] и в Сирия (Киевски музей)[22].

От примерите по-горе е видно, че токи с изображения на лъвове се срещат не само по българските земи. Намирането им в земите на Долния Дунав, Мала Азия, Коринт, Херсонес и много други места показва, че разпространението им обхваща широкия ареал на цялата византийска култура. Популярността им е била различна, което се отразява на тяхната повече или по-малко интензивна употреба. Сред византийската пластика в Унгария например този вид токи образуват съвсем малка група[23]. Това, което обединява всички известни досега токи с лъвове обаче, е композиционната схема – представянето на лъва в ход наляво с тяло в профил и с глава в анфас. Основното, което ги отличава, е техниката на изпълнение. Тя може да има плавен, обемен и по-реалистичен рисунък или да е по-груба и стилизирана.

Независимо от начина на изпълнение, изображението е предпочитано заради символиката, която носи. А тя е богата и разнообразна в християнската култура. Лъвът е символ на духовна бдителност и непреклонност и се свързва с Христовата мощ. Той е изображение и на св. Евангелист Марко. Неговото Евангелие набляга на царствеността и величието на Спасителя. "Лъвът на Иуда" се изправя в личността на Христос. Той е "лъвът от Юдовото племе", който разгръща книгата и разпечатва нейните седем печата (Откровение 5:5).

Към втория тип токи (тип II) с изображения на грифони отнасяме три токи (Каталог № 9 – 11), (Обр. 9 – 11). Изцяло запазена е първата от тях. Образът на орлиноглавия грифон е в ход наляво с извита назад глава, над която има две заострени уши (Обр. 9). Фигурата е детайлно представена и добре моделирана с плавен рисунък и извити форми. Сърповидно извитите криле се издигат нагоре и минават от двете страни на тялото, опашката е S-овидно извита. Грифонът е в движение, подчертано от двата задни крака и повдигнатия преден крак. Всички форми са нанесени в модела преди отливането. Пълно сходство токата намира с тази при крепостта до с. Овчарово, Хасковско[24]. Много вероятно е те да са продукт на едно и също ателие. Подобна композиция се наблюдава и при една тока от Североизточна България[25]. Извън страната такива токи произхождат от Makri (Telmessos), Fethiye (Турция)[26] и от Херсонес[27]. Напълно идентична с последната са две токи, намерени в църквата „Св. Йоан" (Aticca-Mesogeia), Гърция, и Amathouse, Кипър[28].

Следващата тока е подобна на първата само по положението на тялото на грифона, представено в профил, с глава, обърната назад (Обр. 10). Тук липсва обемната трактовка на образа, изображението е плоскостно и схематично, очертано с врязана линия. Опашката и крилата са извити сърповидно нагоре, клюнът е силно завит надолу. Грифонът е

представен в статично положение – двата предни крака са един до друг, а задните са раздалечени. Подобна тока не е известна досега.

Третата тока от този тип е с нарушена цялост, но образът, който е изцяло запазен, е на редкия тип грифони със змийска глава (Обр. 11). Изображението е схематично, очертано с дълбок контур. Липсва обемността, присъща на първата тока. Тялото е в ход наляво и в движение, подчертано от повдигнатите нагоре предни крака и раздалечените задни. Змийската глава е успоредна на тялото и по нея са нанесени две врязани линии. Едва забележимо над нея се очертават две малки уши. Опашката и крилата са извити нагоре. Върху образа са нанесени къси врязани линии, имитиращи люспите на животното. Досега не са известни подобни токи.

Трябва да отбележим, че сюжетът „грифонът сам“ се среща освен върху споменатите токи, и при още няколко екземпляра – токата от Царевец[29], където образът е обърнат надясно, върху тока от средновековния пласт на античния град Ескус до с. Гиген, Плевенско[30], при тези от Варненско[31], селището в м. Вонеща вода до Дългопол[32], в Шуменско[33] и колекцията на ЗПД „Алианц България“[34].

Известно е, че митологичният образ на грифона е познат и популярен още в Иран и в изкуството на Ахеменидите, откъдето преминава в средноазиатското изкуство като символ на обожествения владетел и отражение на космическата борба на Доброто и Злото (VI – IV в. пр. Хр.)[35]. Във византийското изкуство образът му влиза в царските емблеми. Изображенията, обичайни за императорските дрехи, често се срещат в дворцовата живопис и по луксозните метални предмети[36]. Образът на грифона влиза в числото на най-употребяваните апотропеи и е поместван на защитни доспехи, по кресла, саркофази, върху женски украшения. Върху византийските и балканските паметници грифонът се възприема като благопожелателно и покровителстващо човека същество, предпазващо от заклинания и лоши сили[37]. Неговата слънчева природа обединява земната мощ на лъва и небесната енергия на орела, което го вписва в символиката на спасителните сили[38]. С това става символ на двете природи на Христос – божествената и човешката.

Третият тип токи (тип III) с борба между животни – сцена, известна като „терзание“, се представя от два нови екземпляра (Каталог № 12 – 13), (Обр. 12 – 13). От територията на България досега са известни 6 такива токи – от с. Камено, Добричко, Варненско (три броя)[39], Карнобатския музей[40], от колекция ЗПД „Алианц-България“[41]. Същата сцена е изобразена върху токи от Мала Азия[42], Коринт и Крета, датирани в X в.[43] Една от варненските токи е напълно идентична с две такива, намерени в унгарски гроб при Rakamaz и в Западна Анатолия[44], което дава основание на проучвателя ѝ да допусне, че трите са отлети по един и същ модел в едно ателие[45].

Композицията върху първата тока е детайлно и обемно изпълнена в сравнително висок за този вид изделия релеф (Обр. 12). Състои се от две животни – лъв върху гърба на друг хищник. Тялото на лъва е в профил наляво, а главата е обърната фронтално, което напомня на положението на тялото на токите със самостоятелно изображение. Задните крака и подробностите от главата, заедно с гривата, са детайлно изразени. Опашката е S-овидно извита, а козината и ноктите по лапите са нанесени допълнително с остър инструмент. Жертвата е приведена от тежестта на хищника. Движението е застинало, предният крак е огънат. Гравьорът е предал идеята за внезапното нападение чрез огънатите до земята задни крака на жертвата. Тялото е изобразено в профил, а приведената глава – във фас. Муцуната е силно издължена, и заедно с останалите подробности (очи, уши, уста) са допълнително нанесени след отливката на токата. Споменатите детайли и петната по тялото определят нападнатото животно като хиена. Композиция с такова въздействащо

предаване на сцената „терзание“ досега не е известна от токи, произхождащи от България. Извън страната също не открихме паралели.

Втората тока отново представя интересен сюжет – лъв, стъпил върху жертвата си. Фигурата е предадена изцяло в профил, като единият от предните крака е върху муцуната на нападнатото животно (Обр. 13). Тялото и главата на лъва имат всички подробности – устата е разтворена и озъбена, окото и ушите са очертани с извити линии и точки, гривата пада върху врата като броня, опашката е S-овидно извита, ноктите са дълги и добре оформени. Козината е допълнително нанесена след отливката на основния контур. Жертвата е повалена на земята, лъвът е стъпил с четирите си крака върху нея, като задните са върху хълбока, а предните върху устата и шията. Издълженото тяло на животното и точките по него, както и ясно очертаните копита, определят жертвата като тревопасно (сърна). Ефектната и детайлно изпълнена композиция, въпреки известния схематизъм, излъчва движение и експресия, които са постигнати по един много добър начин от умелата ръка на гравьора. Напълно идентично изображение се наблюдава върху тока от Карнобатския музей, датирана в средата и края на X в.[46] Тук обаче двете фигури са по-грубо моделирани и липсват подробностите от тях. Вероятно става дума за реплика на един и същ сюжет, която може да е продукт на едно ателие, но изпълнена от различни майстори.

Сюжетите „борба между лъв и сърна“ и „лъв и хищник“ са често срещани в изкуството на Близкия изток[47]. Сасанидското художествено наследство съхранява своето значение във византийската култура до Късното средновековие. Там иконографията „терзание“ става популярна тема, отразяваща дуалистичната борба на Христовата църква с царството на дявола. Победата в борбата символизира сътворението на света или участие в него. Сътворението се подновява като символ във всеки преодолян конфликт. Промяната е едновременно раждане и смърт. Този всеобщ закон за обновяващата жертва е аспект на космогонията. Лъвът е хиперболически образ на мощта на героя, побеждаващ нечестивия в единоборство, на силните и непобедими воини. Те се свързват както в горната сфера в космологичен аспект, така и с владетелската идеология – символ на върховенството на владетеля. Лъвът на лов е обозначение на въплъщението на Христос и триумф на реда над хаоса[48].

Към четвъртия тип (тип IV) токи с животински и митологични изображения причисляваме две токи с крилати коне (Каталог № 14 – 15), (Обр. 14 – 15). В полето на плочката на първата от тях релефно е изобразен крилат кон в профил, в ход наляво (Обр. 14). Главата е издължена, приведена леко напред и добре пропорционирана спрямо цялото тяло. Крилата се издигат нагоре в лека извивка. Опашката е изправена и завита напред, подчертана в основата с правоъгълен орнамент. Конят е предаден в движение с високо вдигнати предни крака. Задните са също детайлно изобразени – главно при извивката и копитата. Обемът е заложен още в модела за отливката. Доработени с остър инструмент са полето около фигурата, опашката, детайли от главата (уши, муцуна, ноздри, подчертано е окото). Върху крилата и тялото са нанесени коси насечки.

Втората тока е с крилат кон, който наподобява донякъде предходния. И тук тялото е в същото положение, предадено е в профил и ход наляво (Обр. 15). Опашката е завита нагоре под формата на триъгълник. Предните крака са по-масивни и недобре пропорционирани спрямо задните. Главата е ъгловата, муцуната е неестествено широка отпред, устата е разтворена. Ушите са допълнително нанесени с врязване, а не са обемно моделирани. Крилата са извити нагоре, но са по-къси. В основата си са орнаментирани с два пояса – единият с врязана зигзаговидна украса, а другият – с успоредни релефни

правоъгълници. Извивката е подчертана от две вдълбани линии с допълнително нанесени по тях насечки. Опашката и гривата също са изпълнени по този начин.

До настоящия момент са известни няколко токи от територията на страната с подобен сюжет, където образът е обемно третиран. Това са бронзовата тока от м. Калето при с. Одърци, Добричко, намерена в пласт от X в.[49], токата от „Царевец“, Търново[50], както и тези от с. Седларе, Кърджалийско[51] и Шуменско[52]. При тази от Седларе е интересно да се отбележи, че върху задната част на тялото с поансон е нанесен слънчевият символ – кръг с точка в центъра. Към този тип се отнася и оловният модел за тока с изображение на крилат кон от Варненския музей (Обр. 15)[53]. Друг по-различен вариант на същия тип са токите с врязано изображение на крилат кон. Такива са намерени при крепостта Константция, Хасковско[54], Варненско[55], Търговищко и Шуменско[56]. Тук попада и токата от Карнобатския музей, отнесена след средата и към края на X в.[57] Извън страната токи с релефни изображения на крилати коне са открити в Solin-Salona (Далмация)[58], Carigrad (Константинопол)[59], Laon и Kriel (Франция)[60], Сирия[61].

Появил се в края на II хилядолетие пр. Хр. в произведения на иранското изкуство, образът на крилатия кон се разпространява в Средна Азия, а по-късно и в паметниците на Мала Азия и Гърция (образът на Пегаса)[62]. Във византийската традиция той идва от Изтока и сасанидското изкуство, в основата на които стои соларната символика[63]. Значението ѝ, пречупено през призмата на християнската знаковост, добива различно съдържание. Това се показва от ослепително белия кон на Христос Вседържител, от една страна, и от “апокалиптичните ездачи” в Откровението на св. Йоан Богослов, от друга (Откр. 6:2-8). Крилатият кон е символ на пратениците на Бога – ангелите, които изявяват Неговите закони в човешката история (Зах. 6:2-6), (Откр. 6:2-8)[64]. Образът е израз на творческото въображение и духовните добродетели, олицетворение на завършената красота и резултат от властта на духа над сетивата.

Към петия тип (тип V) се отнася една тока, върху плочката на която са изобразени две птици (пауни) до литургичен съд (Каталог № 16), (Обр. 16). Подобна тока не е откривана досега на територията на нашата страна, а извън нея са известни само два екземпляра. Запазена е част от плочката с едната птица до съда. Тялото на птицата е детайлно предадено с врязани линии, показващи оперението, прибрани към тялото крила, извита надолу опашка и два крака, единият от които изнесен напред и леко повдигнат. Главата е оформена с кръгло око, къс и остър клюн и оперение по шията, около която е завързана панделка. Съдът е с височината на птицата, чийто клюн се допира до устието. Има форма на двойно пресечен конус с леко разширено устие и дъно. Тялото му е набраздено от релефни ивици, разделени на два сегмента, които следват овала на очертанието.

Двете подобни токи произхождат от Таормина на о. Сицилия и от Мала Азия[65]. Сцената върху всички тях представя два пауна до съд с жива вода. Подобна иконография има върху позлатената плочка с пауни от Преславското съкровище[66]. В античния свят пауните са атрибут на боговете, а в светското изкуство през по-късните епохи образът му се счита за царски и се помества в дворцовите украси. Сцената на два пауна, пиещи от потир (свещената чаша на живота), олицетворява духовното възраждане в християнското изкуство[67]. Лентата около врата на птиците не е артистичен детайл, а носи дълбок символизъм. Зароден в иранското и сасанидското изкуство, този мотив е знак за царско достойнство, слава и успех[68]. Съчетанието с образа на пауна символизира слънцето и е белег на безсмъртие. По тази причина присъства в сцените на Рождество Христово. Опашката му напомня звездно небе и е символ на непокварimостта на душата и на психологическата двойственост на човека. Вариант на тази сцена, произхождаща

от Изтока, е поставянето на пауните от двете страни на Дървото на живота. Наричани стооките птици, те са знак за вечното блаженство, за прозрението лице в лице с Бог чрез душата. „Очите“ върху опашката са и „всевиждащата“ Църква. Ако в периода V – VII в. тази композиция е често срещана, то през VIII – IX в. паметниците са значително по-малко, а през XI – XII в. са единични и носят характер на явно подражание на древните образци[69].

Разглеждани в съпоставителен план, някои от токите са груби и силно схематизирани, други са обемно третирани и реалистични. Те намират паралели в античната художествена култура, която, съчетана с източната орнаментална схема, изразява повишената декоративност при трактовката на образите. В резултат на асимилацията на античните и източните мотиви и тяхната творческа преработка се създава нова иконография. Фантастичните животни се отличават със своеобразен „реализъм“, сходен с този в античното изкуство, където полиморфните същества, създадени от несъвместими анатомически елементи, убеждават в своето съществуване[70]. Това се постига с естественото предаване на всяка една част от тях, които се явяват органически съединени, и ако под източното влияние фигурите на животните и птиците получават декоративно оформяне, то е много умерено. Източните черти се изразяват в техниката и системата на декорация (преобладава плоският релеф и гравировка), мотивите с растителен и звероинен орнамент, иконографията на сюжетите[71]. Получава се на практика едно ново синкретично изкуство, което съчетава идеи и орнаментика от различни художествени школи. Ето защо отделните стилови характеристики не могат да бъдат сигурен критерий за произхода на дадено произведение. Токите от територията на България например предлагат различни варианти, което не означава, че едните са внесени отвън, а останалите са местни изделия. Изработката се определя основно от модела, с който разполага майсторът, предпочитанията на поръчителя, и не на последно място от наличната суровина. Последната е в основата на разликите в цветовата гама на готовите изделия, която също не може да бъде критерий за произход. Бронзовата сплав зависи от изходната суровина, която според установената в металолеенето практика е многократно използвана. В този процес са рециклирани множество изделия от различно време. Отделно са добавяни някои съставки към бронзите (олово, калай и др.), за да се подобри качеството на металната сплав. Направата следва традицията – първо се изготвя оловният модел, след това се отпечатва във формовъчна пръст и накрая се влива разтопеният метал. Полученото изделие допълнително се обработва с остри (изрязващи) инструменти, с които се оформят детайлите. При повечето токи образът е обемно третиран и след отливането неговите контури са сравнително ясно очертани. Някои от токите са отливани като плоски пластини с едва забележими очертания. Последвалата работа с резец е дооформяла тялото и подробностите от него (очи, нос, мустаци, козина). Накрая е украсявана рамката около изображението, обикновено с насечки или начупена линия. На практика изготвянето на този вид предмети не е било трудоемка работа, щом се е разполагало с добър и качествен образец. Подобна дейност можела да се извърши във всяка една работилница от сравнително опитен в занаята майстор. Общите стилови белези на повечето от паметниците, намерени на територията на България, са основание да се допусне наличието на местно производство, което се потвърждава от оловния модел с крилат кон[72] (Обр. 17), недовършената тока с лъв (Обр. 18) и бракуваната отливка на плочка от тока с лъв[73] (Обр. 19). Така някои от намерените по българските земи бронзови токи с изображения на животни са внесени отвън, а други – изготвени в местни ателиета.

Паметниците имат широки хронологични граници – от края на VIII до края на

XII – началото на XIII в.[74] Основно обаче те са популярни през X в. За токите, изготвени в България, това е най-вече краят на X – началото на XI в. Такава е датировката и на повечето от намерените извън страната паметници, за някои от които стана дума[75]. Косвено свидетелство за тези времеви рамки са центровете за художествен метал в околностите на столицата Преслав, станали известни през последните години. Те развиват своята дейност основно в началото и средата на X в. Сред многобройните находки от тях обаче липсват подобни изделия. В подкрепа на това са и сведенията на намервачите и приносителите на тези предмети. Според тях подобни токи се откриват на места, където има византийски анонимни монети. Токата със сенмурв от Велики Преслав, която е намерена по време на разкопки, също е съпътствана от такива монети (клас А-I) от края на X в.[76].

Разгледаните паметници обогатяват и допълват разнообразието от форми и изображения в тази група творби на металопластичното изкуство. Съчетанието на практическата им роля с чисто утилитарните функции на предпазни средства и апотропеи са в основата на тяхното широко разпространение и популярност. Намерените немалко на брой токи с изображения на животни и митични същества по българските земи през тази епоха потвърждават сходните възприятия и вярвания в средновековния свят, в който човекът е бил подвластен както на своите суеверия, така и на установената от религиозната практика знакова система. Този синкретизъм е проява на търсената сигурност и неприкосновеност на личността в съгласие с обществените норми – атмосфера, от която Българското средновековие не прави изключение.

Каталог на паметниците

1. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с правоъгълен изрез за закрепване към ремъка, уши с нарушена цялост, част от шарнирното свързване към опорната рама. Върху лицевата страна – фигура на лъв в ход наляво, над и под него – плоска рамка със загзаговидни насечки. Размери: дължина 4,5 см, ширина 2,5 – 2,9 см, дебелина 0,2 см.

2. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с подобен изрез за закрепване на ремъка, запазени уши от шарнира към опорната рама. Върху лицевата страна – фигура на лъв в ход наляво, около него плоска рамка без украса. Размери: дължина 3,6 см, ширина 2,2 – 2,4 см, дебелина 0,15 см.

3. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с овален изрез с прави къси страни, запазени уши за шарнирното свързване към опорната рама. Върху лицевата страна – фигура на лъв в ход наляво, под него плоска рамка, ограничаваща изображението. Размери: дължина 3,5 см, ширина 2,0 – 2,6 см, дебелина 0,15 см.

4. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с леко разширение към овалния изрез за закрепване към ремъка, запазени ушите за шарнира към опорната рама с железните щифтове в тях. Върху лицевата страна – релефно изображение на фигура на лъв в ход наляво, под и над изображението плоска рамка, украсена с вълнист орнамент. Размери: дължина 4,0 см, ширина 2,4 – 2,8 см, дебелина 0,1 – 0,15 см.

5. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с леко разширение към изреза за ремъка, който има същата форма, запазени уши за шарнирното свързване към опорната рама. Върху лицевата страна – релефно изображение на лъв в ход наляво, под и над изображението – тясна рамка с коси успоредни насечки. Размери: дължина 4,0 см, ширина 2,2 – 2,5 см, дебелина 0,1 – 0,12 см.

6. Тока. Бронз. Трапецовидна огъната форма на плочката с подобна форма на изреза за ремъка, нарушена във външната част, шарнирите за закрепване на опорната рама са запълнени с метал от железните щифтове. Върху лицевата страна – релефно

изображение на лъв в ход наляво, липсва рамка около фигурата. Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 2,0-2,5 см, дебелина – 0,1-0,2 см.

7. Тока. Бронз. Трапецовидна плочка с правоъгълен изрез за закрепване на ремъка, запазени ушите за шарнирното свързване, без рамка около изображението. Върху лицевата страна – фигура на лъв с умалени размери, в ход наляво. Размери: дължина – 3,7 см, ширина – 2,0-2,3 см, дебелина – 0,1-0,12 см.

8. Тока. Бронз. Правоъгълна форма на плочката, леко разширена към трапецовидния изрез за закрепване на ремъка, запазени уши от шарнира към опорната рама с метал в тях от щифтовете. Върху лицевата страна – плоскостно изображение на лъв в ход наляво, около него правоъгълна рамка, очертана с врязана линия, извън нея – наклонени успоредни насечки. Размери: дължина – 3,7 см, ширина – 2,5-2,7 см, дебелина – 0,1-0,15 см.

9. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с овален изрез с права основа за закрепване на ремъка, запазени уши за опорната рама (едното отчупено). Върху лицевата повърхност – релефно изображение на орлиноглав грифон в ход наляво с обърната назад глава, плоска рамка около фигурата. Размери: дължина – 4,8 см, ширина – 2,7-3,0 см, дебелина – 0,1-0,2 см.

10. Тока. Бронз. Трапецовидна отчупена форма на плочката с овален изрез с права основа за ремъка, запазено едното ухо от шарнира за опорната рама, запълнено с метал от щифта. Върху лицевата страна – плоскостно изображение на орлиноглав грифон в ход наляво, над и под фигурата – врязана ограничителна линия. Размери: дължина – 3,6 см, ширина – 2,2-2,7 см, дебелина – 0,12-0,15 см.

10. Тока. Бронз. Трапецовидна скъсена форма на плочката с отчупен край за закрепване на ремъка, запазени уши за опорната рама. Върху лицевата страна – плоскостно изображение на змееглав грифон в ход наляво с обърната назад глава, около фигурата рамка. Размери: дължина – 3,5 см, ширина – 2,1-2,6 см, дебелина – 0,1-0,12 см.

11. Тока. Бронз. Трапецовидна скъсена форма на плочката с отчупен край за закрепване на ремъка, запазени уши за опорната рама. Върху лицевата страна – плоскостно изображение на змееглав грифон в ход наляво с обърната назад глава, около фигурата рамка. Размери: дължина – 3,5 см, ширина – 2,1-2,6 см, дебелина – 0,1-0,12 см.

12. Тока. Бронз. Правоъгълна форма на плочката с леко разширение към правоъгълния изрез за ремъка, запазени уши от шарнира за опорната рама. Върху лицевата страна – сцената „терзание“ – чифтокопитно (елен), нападнат от лъв, композицията включена в плоска рамка с украса от коси насечки. Размери: дължина – 5,0 см, ширина – 3,0-3,3 см, дебелина – 0,15-0,3 см.

13. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с подобен изрез за ремъка с нарушено от износване очертание, запазено едното ухо за шарнирното свързване с опорната рама, другото, заедно с част от плочката – отчупено. Върху лицевата страна – сцената „терзание“ – чифтокопитно (сърна), нападнато от лъв, композицията включена в рамка от врязана линия. Размери: дължина – 4,8 см, ширина – 2,7-2,9 см, дебелина – 0,1-0,2 см.

14. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с подобен изрез за ремъка, нарушен в горния край от продължително носене, от шарнира към опорната рама е запазено само едното ухо, другото е отчупено, заедно част от основата. Върху лицевата страна – релефно изображение на крилат кон в ход наляво, около фигурата – плоска рамка. Размери: дължина – 4,7 см, ширина – 3,1-3,4 см, дебелина – 0,12-0,3 см.

15. Тока. Бронз. Трапецовидна форма на плочката с правоъгълен изрез за ремъка,

отчупен в горния край, двете уши за шарнирното свързване с опорната рама - отчупени. Върху лицевата страна – релефно изображение на крилат кон в ход наляво, около фигурата – плоска рамка, украсена с коси насечки. Размери: дължина – 4,0 см, ширина – 3,0-3,3 см, дебелина – 0,2-0,3 см.

16. Тока. Бронз. Трапецовидна отчупена форма, запазена е само частта с двете уши за шарнирното свързване към опорната рама. Върху лицевата страна – релефно изображение на два пауна срещуположно застанали до евхаристиен съд, около композицията – плоска рамка с украса от насечки. Размери: дължина – 2,0 см, ширина – 2,8-3,0 см, дебелина – 0,1-0,25 см.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Бронзова тока с лъв.
Обр. 2. Бронзова тока с лъв.
Обр. 3. Бронзова тока с лъв.
Обр. 4. Бронзова тока с лъв.
Обр. 5. Бронзова тока с лъв.
Обр. 6. Бронзова тока с лъв.
Обр. 7. Бронзова тока с лъв.
Обр. 8. Бронзова тока с лъв.
Обр. 9. Бронзова тока с грифон.
Обр. 10. Бронзова тока с грифон.
Обр. 11. Бронзова тока с грифон.
Обр. 12. Бронзова тока с борба („терзание“).
Обр. 13. Бронзова тока с борба („терзание“).
Обр. 14. Бронзова тока с крилат кон.
Обр. 15. Бронзова тока с крилат кон.
Обр. 16. Бронзова тока с птици до литургичен съд.
Обр. 17. Оловен модел за тока с крилат кон. (по В. Плетньов).
Обр. 18. Бронзова тока с лъв. Бракувано изделие. (по В. Плетньов).
Обр. 19. Бронзова тока с лъв. Недовършено изделие. (по С. Дончева).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Плетньов, В.** Токи с изображения на животни от Североизточна България – *Епохи*, 3-4, 1997, 71-88; **Дончева, С.** Бронзови токи с изображение на лъвски фигури от Североизточна България – *Паметници, реставрации, музеи,* 5-6, 2005, 52-53; Токи с митологични изображения за някои места и начини на производство – В: *Тракия и Хемимонт IV-XIV в.* Т. 1, Варна, 2007, 213-223; Новонамерени бронзови токи с лъвове и грифони. За техния произход – В: *Акы бъчела любодельна. Юбилеен сборник в чест на Ц. Янакиева, П. Георгиев и В. Кулев.* Шумен, 2010, 241-249 и пос. там лит.; **Бонев, Ст.** По повод на новонамерена тока с лъв от Преслав – В: *Плиска-Преслав*, 11, 2014, (под печат).

[2] **Дончева-Петкова, Л.** Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България – *Векове*, 3, 1980, 38-42; **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей – *Археология*, 2, 1991, 27-49; **Инкова, В.** Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави – *МПК,* 2-3, 1974, с. 104, обр. 3, б; **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 232, обр. 277; **Станчев, С.** Материали от Дворцовия център в Плиска – *ИАИ*, XXIII, 1960, 29 – 30, обр. 3в; **Михайлов, С.** Разкопки на градището при с. Стърмен – *Археология*, 3, 1963, с. 9, обр. 6; **Джингов, Г.**

Городище эпохи раннего средневековья у с. Стырмен в Болгарии – *СА*, 2, 1968, 227-278, обр. 13; **Въжарова, Ж.** Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI. С., 1965, с. 157; **Манова, Е.** Разкопки на средновековна църква в Кърджали – *Археология*, 3, 1963, ц. 78, обр. 5; **Станчев, С**. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав – В : *Надписът на чъргубиля Мостич*. С., 1955, 4 – 5.

[3] Токата с изображение на пауни е обект на друга работа. Тук е приведена като представител на този рядък тип токи за пълнота на изложението: **Дончева, С.** За един рядък тип токи от територията на Средновековна България – В: *Плиска-Преслав*, Т. 11, 2014, (под печат).

[4] **Чалань, Д.** Памятники византийского металлообрабатывающего исскуство – *Acta Antiqua*, II, 1954, 311-344; **Ковалевская, В.** Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки – *САИ*, Е1-2, с. 22, табл. VII, 4-5; **Плетньов, В.** Токи с изображения на животни от Североизточна България – *Епохи*, 3-4, 1997, 71-88. **Mesterházy, K.** Bizánci és balkani eredetù tárgyate a 10 - 11. Századi Magyar sïrleletekben I – *FA*, XLI, 114, 1990, 87-113; **Langó, P., Tùrk, A.** Honfoglalás kori sírok mindszent-koszorús-dùlòn (Adatoka szíjbefüzòs bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerù mellkeresztek tipológiájához) – *Studia Archaeologica*, X, 2004, 365-457.

[5] **Ковалевская, В.** Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки – *САИ*, Е1-2, М., 1979; **Schulze-Dörrlamm, M.** Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschlag, mit Taschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jhs. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer. Band 30. Mainz 2002, 335; **Werner, J.** Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der SammlungDiergardt. KJb 1, 1955, 39, Abb. 4, 6, 42.

[6] **Станчев, Ст.** Надгробният надпис…, 4-5; **Аладжов, Ж.** Пос. съч., с. 123, обр. 3.

[7] **Плетньов, В.** Токи с изображения на животни…, с. 84, Табл. I, 3; **Дончева, С.** Бронзови токи…, с. 54, обр. 5.

[8] **Плетньов, В.** За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни – В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*. В. Търново, 2005, 124-130, обр. 1.

[9] **Орлов, Р.** Изображения звірів на візантийських пряжках X ст – *Археологія*, 11, 1973, обр. 1-2.

[10] **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama I o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama (tab. I-V) – In: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. VIII, 1974, s. 61-62, Tab. II, 1, 3, 4.

[11] **Дончева, С.** Бронзови токи…, с. 54, обр. 7.

[12] **Плетньов, В.** Токи…, Табл. I, 2.

[13] **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama…, p. 62, Tab. II, 4.

[14] **Плетньов, В.** Токи, Табл. I, 1, 3, 5, 9; **Дончева, С.** Бронзови токи с изображение, с. 52-54, фиг. 2, 4, 5; **Дончева, С.** Токи с митологични изображения…, с. 215, обр. 3.

[15] **Mesterházy, K.** Bizánci és balkani eredetù tárgyate a 10 - 11…, p. 89, fig. 1, 6; **Fodor, I.** The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Budapest, p. 292, fig. 1.

[16] **Балболова-Иванова, М.** Дребни метални предмети от късноантичната и средновековна крепост „Калето“, в град Средец, Бургаска област – *ИМЮИБ*, XXI, 2005, 98, обр. 7.

[17] **Михайлов, С.** Разкопки на градището при с. Стърмен – *Археология*, 3, 1963, с. 9, обр. 6.

[18] **Станчев, С.** Материали от Дворцовия център в Плиска – *ИАИ*, XXIII, 1960, 29-30, обр. 3-10,

[18-4;] **Дончева, С.** Токи с митологични изображения…, с. 214, обр. 2; **Плетньов, В.** За датировката и произхода…, с. 130, обр. 2.

[19] **Византийскиий Херсон.** *Каталог выставки*. Отв. ред. И. Чичуров. М., 1991, с. 99, обр. 98; **Залесская, В., Т. Яшаева, А. Рабиновиц.** *Наследие Византийского Херсона*. Севастополь-Остин, 2011, с. 249, 224.

[20] **Mesterházy, K.** Bizánci és balkani eredetù tárgyate a 10 - 11…, p. 89, fig. 1, 2; **Плетньов, В.** Токи…, Табл. II, 21.

[21] **Момчилов, Д.** Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“ - *Археология*, 3, 1995, с. 35, обр. 1.

[22] **Плетньов, В.** Токи…, Табл. II, 20.

[23] **Bálint, C.** Südungarn im 10. Jahrhundert. – Budapest, 1991, S. 109, Abb. 29, Taf. XXXIII-29.

[24] **Аладжов, Д.** Археологически данни за средновековният град Константция – *Преслав*, 4, 1993, с. 300, обр. 7-2.

[25] **Плетньов, В.** За датировката и произхода…, с. 130, обр. 4.

[26] **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama…, p. 61, Tab. I, 6.

[27] **Чичуров, И.** *Византийский Херсон. Каталог выставки*. М., 1991, с. 100, обр. 99; **Залесская, В., Т. Яшаева, А. Рабиновиц.** *Наследие Византийского Херсона. Севастополь-Остин*, 2011, с. 249, 223.

[28] **Eeveryday life** in Byzantium. *Byzantine Hourse*. Ed. By D. Paranikola-Bakirtzi. Athens, 2002, p. 485, fig. 486.

[29] **Инкова, В.** Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави –

МПК, XIV, 2-3, 1974, с. 104, обр. 3.

[30] **Аспарухов, М.** Произведения на ранносредновековната пластика от средновековното селище при с. Гиген, Ловешка област. – ИМСЗБ, Т. 14, 1988, 45-47, обр. 1.

[31] **Плетньов, В.** Токи с изображения…, с. 87, Табл. II, 32.

[32] **Лазаров, Л.** Древен бронз. Каталог. Варна, 2001, с. 71, 166, No 168.

[33] **Дончева, С.** Токи с митологични изображени, с. 217-219, обр. 4-5.

[34] **Плетньов, В.** За датировката и произхода, с. 130, обр. 5.

[35] **Пугаченкова, Г.** Грифон в Античном и Средневековом искусстве Средней Азии – *СА*, 2, 1959, 70-84.

[36] **Даркевич, В.** *Светское искусство Византии*. М., 1975, с. 242.

[37] Пос. съч., с. 193.

[38] **Шевалие, Ж., А. Геербрант**. *Речник на символите*. С., 1995, с. 225; **Бидерман, Х.** *Речник на символите*. С., 2003, 82-83.

[39] **Плетньов, В.** Токи с изображения…, с. 86, Табл. III, 22-25.

[40] **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей – *Археология,* 2, 1991, с. 48, обр. 2.

[41] **Плетньов, В.** За датировката и произхода…, с. 130, обр. 3.

[42] **Schulze-Dörrlamm, M.** Neuerwerbungen für die Sammlungen - *JRGZM* 32, 1985, S. 732, Abb. 44, 7.

[43] **Davidsson, G.** *Corinth*, XII, The Minor Object, p. 268, pl. 115-2213, 2214; **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama…, p. 61, Tab. II, 10-11.

[44] **Fodor, I.** *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Budapest, p. 164, fig. 1; **Mesterházy, K.** Bizánci és balkani eredetù tárgyate a 10 - 11…, p. 89, fig. 1, 3; **Schulze-Dörrlamm, M.** Neuerwerbungen für die Sammlungen – *JRGZM,* 38, 2, 1991, S. 819, Abb. 43.

[45] **Плетньов, В.** Токи с изображения…, с. 74.

[46] **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей – *Археология*, 2, 1991, с. 48, обр. 2.

[47] **Якобсон, А.** *Раннесредневековый Херсонес* – МИА, 63, 1959, с. 346 и сл.; **Даркевич, В.** *Художествены металл Востока.* М., 1976, с. 78, рис. 9; с. 79, табл. 5, 2; **Кръстева, Ж.** Зооморфният код в паметници на металопластиката от Първото българско царство. Магистърска теза. *ebox.nbu.bg/stud11/ddt/02%20-Janina%20-%20POPRAVENO.pdf.*

[48] **Белова, О.** *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*. М., 2000, с. 162.

[49] **Дончева - Петкова, Л**. Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България – *Векове*, 3, 1980, с. 39. обр. 2.

[50] **Инкова, В.** Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави – *МПК*, 2-3, 1974, с. 104, обр. 3.

[51] **Дончева – Петкова, Л.** Митологични изображения..., с. 76, обр. 61.

[52] **Дончева, С.** Токи с митологични изображения…, с. 219-220, фиг. 6.

[53] **Плетньов, В.** Производството на колании гарнитури в ранносредновековна България – *Преслав,* 6, 2004, с. 234, обр. 49.

[54] **Аладжов, Д.** Археологически данни за средновековният …, с. 300, обр. 7, 1.

[55] **Плетньов. В.** Токи с изображения на …, с. 76, 87, Табл. IV, 32.

[56] **Дончева, С.** Новонамерени бронзови токи…, с. 246-247.

[57] **Момчилов, Д.** Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей – *Археология*, 2, 1991, 47-49.

[58] **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama…, p. 61, Tab. I, 1.

[59] Opp. cit., p. 61, Tab. I, 2-3.

[60] Opp. cit**.**, p. 61, Tab. I, 4-5; **Schulze-Dörrlamm, M.** Neuerwerbungen für die Sammlungen - *JRGZM* 32, 1985, S. 732, Abb. 44, 2.

[61] **Орлов, Р.** Изображения звірів на візантийських пряжках X ст – *Археологія*, 11, 1973, с. 87-88, рис. 2, 4-5.

[62] **Дончева – Петкова, Л.** Крилати коне..., с. 40 и пос. лит.

[63] **Минаева, О.** Към семантиката на токите с изображение на крилат кон – *Изкуство*, 7, 1987, 40-43.

[64] **Шиваров, Н.** *Речник на библейските символи.* С., 1992, с. 98.

[65] **Schulze-Dörrlamm, M.** Neuerwerbungen für die Sammlungen - *JRGZM* 32, 1985, S. 732, Abb. 44, 36; **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama I o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama (tab. I-V). – In: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. VIII, 1974, s. 63-64, Tab. II, 12; **Плетньов, В.** Токи с изображения на животни от Североизточна България – *Епохи,* 3-4, 1997, с. 88, Таб. V, 48.

[66] **Тотев, Т.** *Преславското съкровище.* Шумен, 1997, с. 75, обр. 49.

[67] **Шевалие, Ж., А. Геербрант.** *Речник на символите*. Т. 2. С., 1996, с. 167-168;

[68] **Inkova, M.** Duck images on a gilt silver strap end on "diffused" motifs of the Early medieval Bulgarian culture – *Archaeologia Bulgarica*, VII, 2003, 1, 83-96.

[69] **Лазарев, В.** Три фрагмента росписных ѳпистилиев и византихскии темплон – Сб. *Византийская живопись.* М., 1971, с. 133; **Хрушкова, Л**. Рельефная плита с изображениям птиц из Цебельды – *СА*, 1, 1977, с. 123.

[70] **Даркевич, В.** *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII века.* М., 1975, с. 188.

[71] Пос. съч., с. 167.

[72] **Плетньов, В.** Производството на колании гарнитури в ранносредновековна България – *Преслав*, 6, 2004, с. 234, Таб. 4, 49.

[73] **Плетньов, В.** Токи с изображения на животни…, с. 80, 84, Таб. I, 2; **Дончева, С.** Бронзови токи с изображение на лъвски фигури…, с. 54, фиг. 7.

[74] **Плетньов. В.** Токи с изображения…, с. 80.

[75] **Z. Vinski.** O kasnim bizantskim kopčama…, p. 72-73; **Schulze-Dörrlamm, M.** Neuerwerbungen für die Sammlungen - *JRGZM* 32, 1985, S. 732-733.

[76] **Alažov, Ž.** Boucle avec representations rares de Veliki Preslav – *ИАИ*, XXXVIII, 2, 1994, 81-83.

BUCKLES WITH IMAGES OF ANIMALS AND MYTHOLOGICAL CREATURES FROM MEDIEVAL BULGARIA

Stella Dontcheva, Nikolay Nikolov

Abstract

This work aims to present a fairly large collection of new and previously unpublished articles. They belong to the group of bronze buckles with images of animals and mythological creatures and represent almost all the popular and common types - with images of lions, griffins, winged horses, fighting animals („agony") and one previously unknown type in our land - birds to Eucharistic vessel. Created in the area of Byzantine culture and influenced by the new style, which is imposed in Byzantine art until the end of X century buckles with mythological images are a work of various workshops. The preparation of this type of bronze buckles is part of a varied repertoire in the production of metal art in our country, as evidenced by present objects. Production is mainly determined by the model, which has the master, customer preferences and not least of the available raw material. Buckles have broad chronological range - from the end of VIII-th to the end of XII-XIII-th century. Basically, however, they are popular in the X century. Buckles that are made in Bulgaria determined mostly to the end of X and early XI century. Such is the dating of most of the monuments found outside the country. The combination of the practical role of purely utilitarian functions of apotropaic and protective equipment are the basis of their widespread popularity.

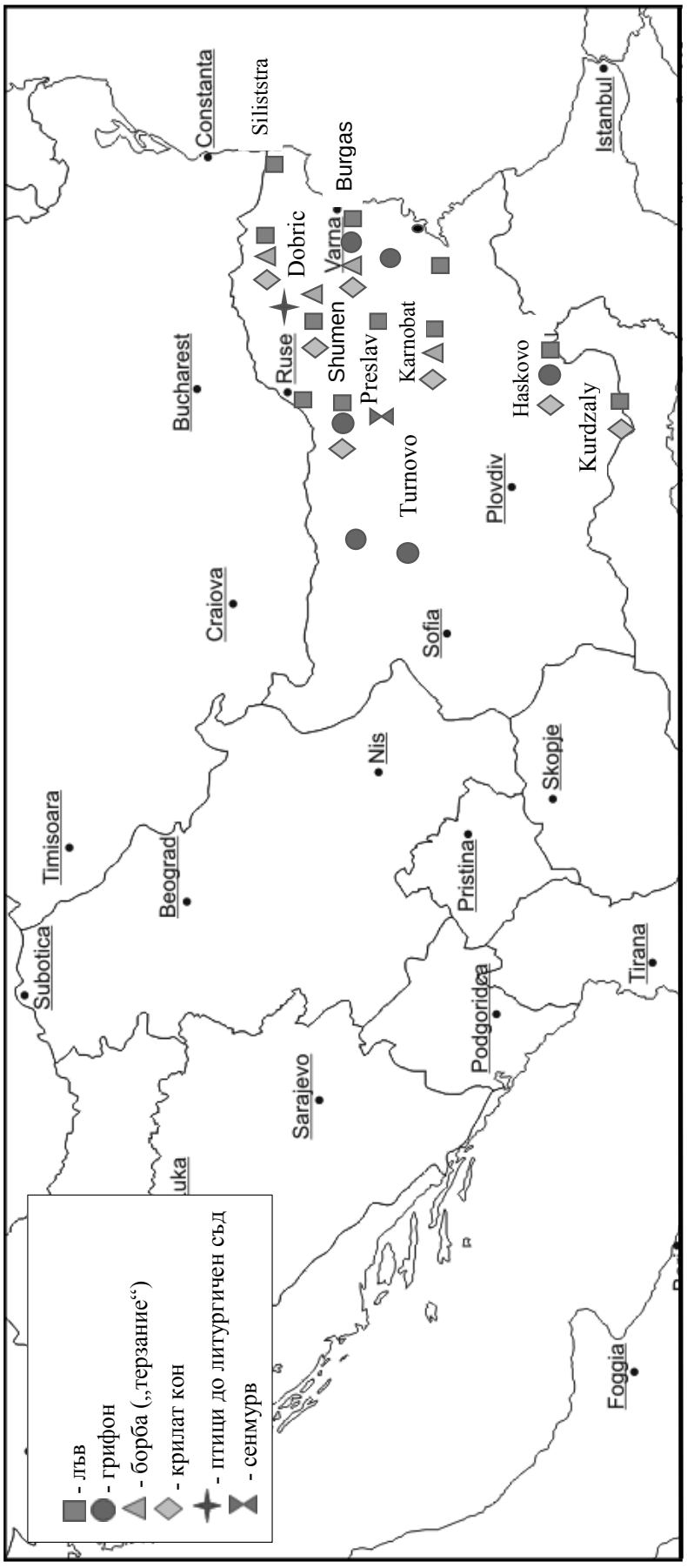

Таблица I. Бронзови токи с животински изображения от територията на България.

ТОКИ ИЗОБРАЖЕНИЕ	**ТИПОЛОГИЯ**	**МЕТАЛ**	**БРОЙ**	**МЕСТОНАМИРАНЕ**
ЛЪВ	*I тип*	*бронз*	2	Плиска
			3	Преслав
			1	с. Стърмен, Русенско
			1	с. Попина, Силистренско
			1	крепостта Констанция, Хасковско
			2	крепостта Маркели, Карнобатско
			1	Средец, Бургаско
			1	Кърджали
			2	Добричко
			2	Варненско
			1	колекция „Алианц“-България
			13	Североизточна България
			30 *(общо)*	
ГРИФОН	*II тип*	*бронз*	1	Царевец, Търново
			1	с. Овчарово, Хасковско
			1	с. Гиген, Плевенско
			1	Дългопол
			2	Шуменско
			1	Варненско
			1	колекция „Алианц“-България
			4	Североизточна България
			12 *(общо)*	
БОРБА („терзание“)	*III тип*	*бронз*	1	с. Камено, Добричко
			3	Варненско
			1	Карнобатски музей
			1	колекция „Алианц“-България
			2	Североизточна България
			8 *(общо)*	
КРИЛАТ КОН	*IV тип*	*бронз*	1	с. Седларе, Кърджалийско
			1	с. Одърци, Добричко
			1	крепостта Констанция, Хасковско
			1	Карнобатски музей
			2	Шуменско
			1	Варненско
			2	Североизточна България
			1	Търговищко
	модел	*олово*	1	Търговищко
			11 *(общо)*	

Таблица II

Таблица III. Бронзови токи с изображение на лъв от Европа и Мала Азия. (по P. Lango, A. Turk).

Таблица IV. Бронзови токи с изображение на грифон от Европа и Мала Азия. (по P. Lango, A. Turk).

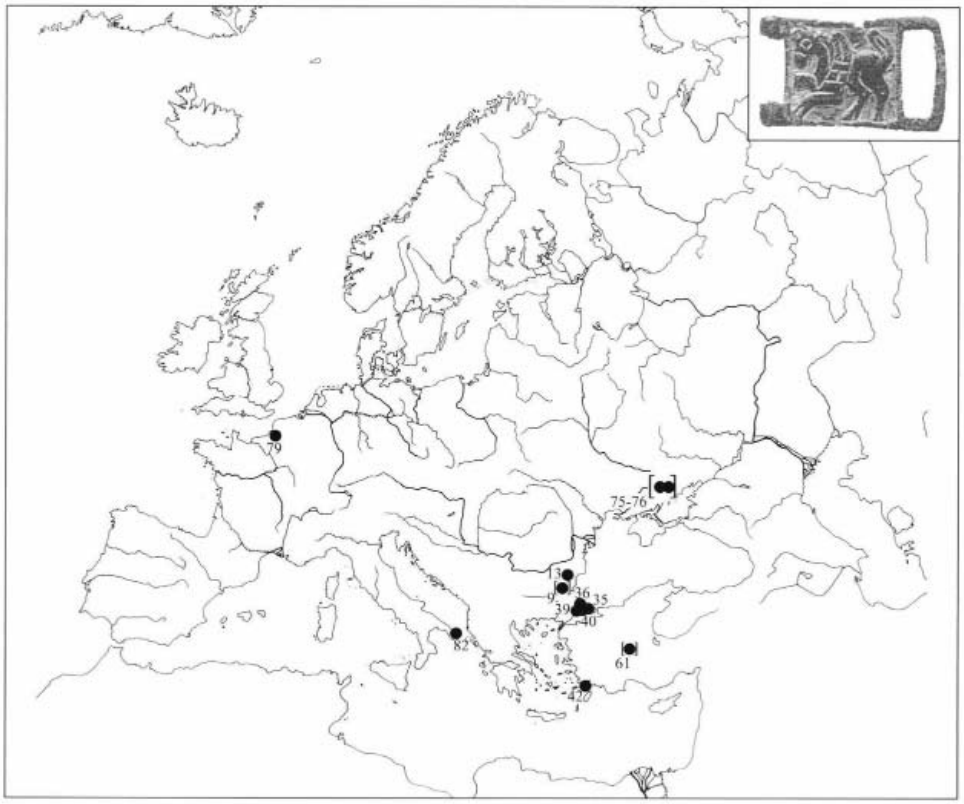

Таблица V. Бронзови токи с изображение на крилат кон от Европа и Мала Азия. (по P. Lango, A. Turk).

Обр. 1

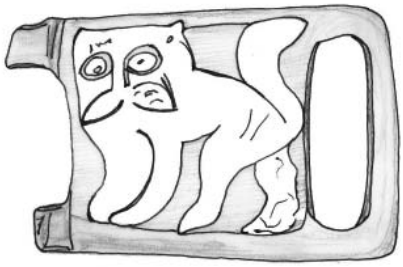

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

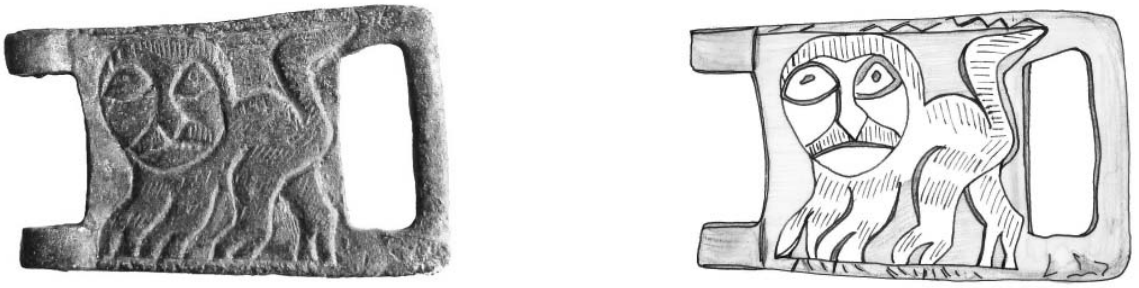

Обр. 5

Обр. 6

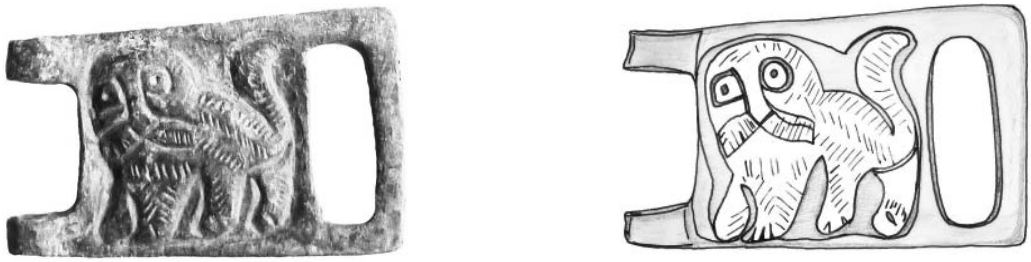

Обр. 7

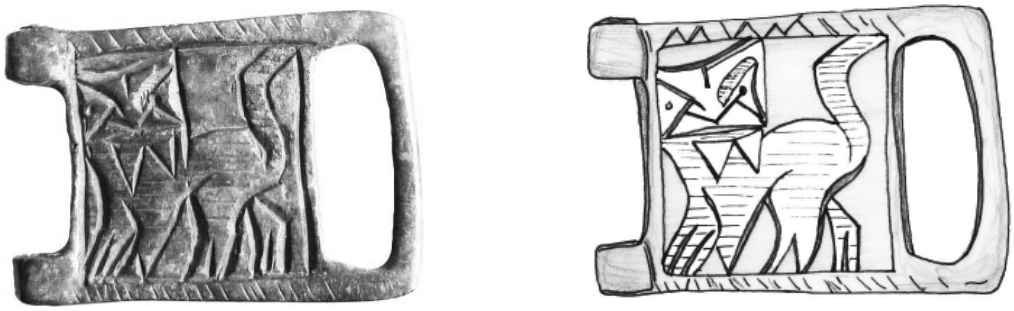

Обр. 8

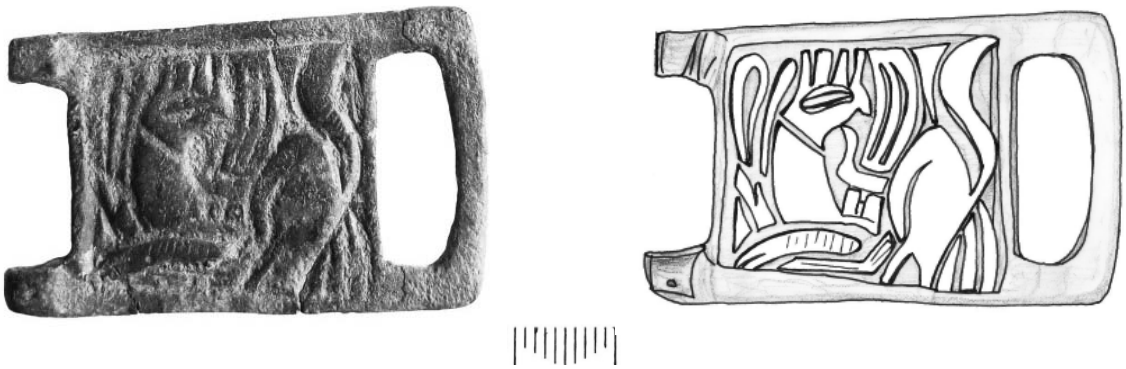

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

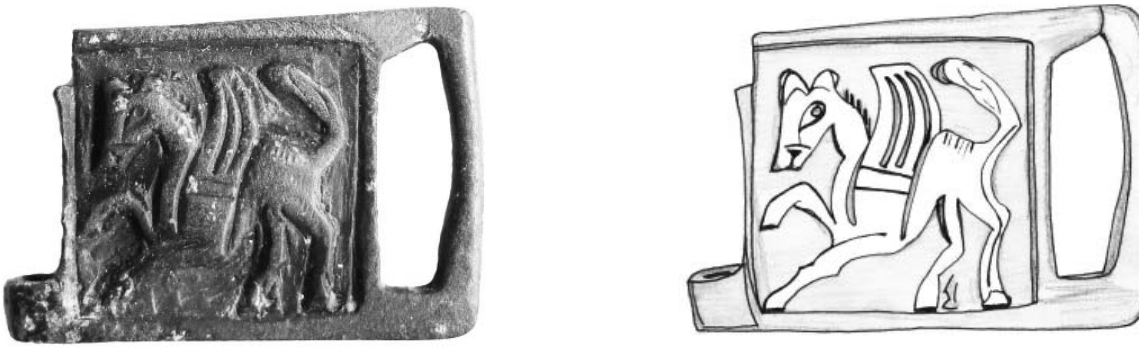

Обр. 14

Обр. 15

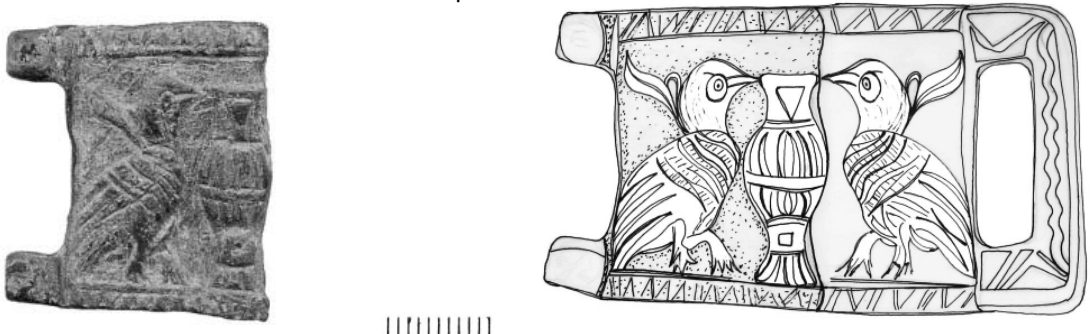

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

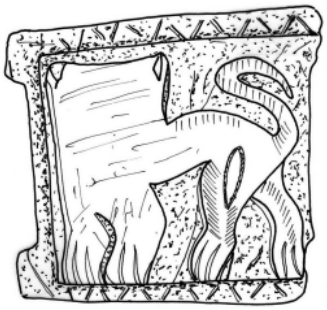

Обр. 19

СЮЖЕТЪТ „ЛЪВСКО СЕМЕЙСТВО“ ОТ СТАРОЗАГОРСКИТЕ СКУЛПТИРАНИ ПЛОЧИ (КРАЯТ НА X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК)

Албена Миланова

Така формулирана, темата вероятно звучи банално, доколкото предвещава фокусиране върху добре познати паметници, повечето открити преди повече от век[1] и присъстващи от тогава насетне в практически всички обобщаващи истории на средновековното българско изкуство[2], както и в разнообразни изследвания, касаещи проблеми на каменната пластика[3] или зооморфната символика[4]. В този смисъл старозагорските средновековни скулптури са получили много и различни хронологически (от VIII до XIII в.)[5], функционални (прабългарски паметници[6], части от олтарна преграда на християнски храм[7], облицовъчни плочи от светска постройка[8], църковни фасадни пластики или плочи от фиала) и символни интерпретации (най-често като митологични образи, „плод на народното въображение“, лишени от християнска символика[9], сюжети от византийски литературни произведения[10]).

Поради факта, че посочените скулптури са сред най-интересните средновековни български паметници и са представители на едно от най-непроучените, фрагментарно запазени, трудни за датиране и интерпретация художествени явления в българската медиевистика, каквато е каменната пластика, вероятно те още дълго ще интригуват изследователите с различни свои аспекти. Това, което провокира появата на настоящия текст, е изображението върху една от групата пет плочи, а именно сцената на лъвица в ход надясно с вървящо до нея и сучещо лъвче – един изключително рядък сюжет (обр. 1). Основните въпроси, на които настоящият текст ще се опита да предложи отговори, са: какъв е възможният произход на сюжета „лъвица, кърмеща лъвче“; какви са предполагаемите пътища за проникването му в средновековна Тракия; какъв смисъл са вложили в него местните ваятели; как той се вписва в цялата серия скулптурни паметници от Старозагорско?

В началото ще припомня набързо, че старозагорската серия релефи включва още четири плочи, върху които са изобразени съответно кръчещ лъв (обр. 2), кръчещ грифон, двуглав орел и двойка срещустоящи пауни, пиещи от фонтан. Към тази хомогенна група могат да бъде отнесени плочата с флейтистката и змията, намерена в района между Стара и Нова Загора, както и три кубични капителя от Стара Загора: „наративен“ с четири скулптирани страни с образи на грифон, атакуващ слон, на лисица, преследваща петел, и на паун с разперена опашка, капител от два свързани фрагмента с украсени две срещуположни страни с образите на грифон и лъв[11], два фрагмента от капител с образи на птица в полет към листов орнамент и на орел (?) с разперени крила[12]. Всички те са дело на местно скулптурно ателие, функционирало в първите десетилетия след 971 г., когато византийската власт в региона е трайно възстановена, а Стара Загора става център на стратегия, и в тези условия се поставя началото на единствения демографски и икономически бум в средновековното съществуване на града[13]. Аргументите за подобна атрибуция и датировка се основават както на отчитането на конкретните исторически условия в Стара Загора, така и на задълбочен сравнителен анализ на украсителните мотиви, композиционни принципи, материали, произход, стил и техника на изработка

с паметници от различни райони на Византия и повлияните от нейната култура страни, които демонстрират забележителна хомогенност в скулптурната си продукция именно в периода между X и XII в. Тези наблюдения бяха подробно изложени на конгреса по византийска скулптура в Атина през 2000 г.[14] и затова сега само ще обобщя изводите, които имат отношение към настоящата тема. С изключение на плочата с флейтистката, тази група скулптури се характеризира с тоталната доминация на зооморфните изображения, които най-често са и единствените украсителни мотиви. В духа на актуалния за първата половина на XI в. византийски скулптурен маниер старозагорският релеф е напълно изчистен от детайли. Животинските фигури са плоскостно и схематично третирани в много нисък релеф с гравирани анатомични детайли, едромащабни, заемащи цялото изобразително поле, чийто фон е абсолютно празен[15]. При подбора им старозагорското ателие проявява забележителна оригиналност с подчертан афинитет към животински фигури или сцени с животни, някои от които, макар и да не са чужди на общия орнаментален фонд, оформил се и използван в доста широкия ареал на Средиземноморието към края на Античността, са изключително редки в средновековната скулптура.

Сред особено любопитните сцени е и тази на лъвицата с лъвчето – тема на настоящото изследване (обр. 1). Какъв е нейният произход? Сюжетът на женска с малко, което тя кърми, или то просто върви или лежи до нея, изглежда, е наследен от античното изкуство, където се появява в разнообразен контекст (пасторално-идиличен, ловно-драматичен или догматично-християнски). Най-многобройни са примерите от късноантичните мозайки. Сред най-ранните известни каменни релефи с този сюжет са три изящни мраморни леко конкавни плочи, съответно с лъвица, овца и дива свиня, кърмещи своите малки[16]. Те са украсявали чешма в Рим през втората половина на I в. пр. Хр. Това са идилично-пасторални сцени, изпълнени със спокойствие, за разлика от драматичното напрежение при изображенията на лъвове в борба с други животни, които се появяват скулптирани върху римски саркофази. В подобен фунерарен контекст лъвските фигури имат специално значение като символ на поразяващата сила на смъртта и победата на човека над нея[17]. Тази трансцендентна символика е много близка до християнския догмат за Христовата победа над смъртта и за безсмъртието на душата, което обяснява появата на темата „лъв, атакуващ своята жертва“ и върху християнски паметници в Късната античност[18].

Мотивът „лъвица с лъвчета“ понякога е включен в ловните сцени върху римските саркофази с идентичен есхатологичен смисъл. Такива паметници са познати от Пиза и от Безие. В тези примери лъвиците, защитаващи своите малки, се борят срещу преследващите ги хора. Същият мотив на майка, бранеща своите новородени, се появява в илюстративните ловни цикли на късноантичните подови мозайки, както показва известен пример от Антиохия (450 г.), където тигрица с малки се опитва да догони ловец, отвлякъл едно от тигърчетата ù (обр. 5). В извънгробничен контекст обаче смисълът на тази по същество ловна сцена не е ясен. Предполага се, че е копирана от книгите с модели с чисто декоративно-естетически цели[19]. Присъствието на малките засилва емоционалното въздействие и привнася идилична нотка към тези пасторални сцени.

Изглежда, че сюжетът естествено преминава от римските настилки в мозаечните подове на раннохристиянските базилики като готова декоративна формула, както много други изображения, и получава нова и силна христологична символика. Пример за това са вървящите един до друг лъвица и лъвче от сирийската базилика в Бир Абу Ради от VI в. (обр. 6) и кобилата, кърмеща своето конче от подовата мозайка на друга сирийска църква отново от VI в. – тази в Мар‘ата (обр. 7)[20]. Разпространението му в откровено религиозна

изобразителна среда и на Балканите се илюстрира от двойка кошута с еленче от подовата мозайка на раннохристиянския баптистер от Плаошник в Охрид (обр. 8) и в голямата базилика в Хераклея Линкестис, Битоля (обр. 9). В Хераклея те са част от антитетска композиция с елен, разположени от двете страни на „животворен извор“ – кантарос. И в двата случая женската с малкото са част от дълбоко символична и добре позната композиция, напомняща за безсмъртието на човешката душа, приела християнството. Образът на елена като символ на светлината и възраждането в случая е безспорно свързан с функцията на сградата, която украсява и където чрез кръщението и приобщаването към християнската общност душата се възражда за нов живот. Добавеното еленче не е елемент от символната конструкция, а както при античните мозайки, внася колорит и идиличен привкус. Възприемането на мотива „женска с малко“ в християнското изкуство от класическите римски образци, заедно с присъщия му декоративно-емоционален заряд, се доказва от запазения в някои случаи ловен контекст на сцената. Пример за това е подовата мозайка в базиликата, посветена на св. Георги, в Кхирбатал-Мукхаят (село в Небо, Йордания)[21]. Представената върху нея лъвица, придружавана от лъвче, насочило отворената си уста към гръдта на майка си, е заемка от ловна сцена, както подсказва стрелата в краката на животното (обр. 10). От формална гледна точка това е най-близкият мозаечен паралел на изображението от старозагорската плоча.

В подобен ловно-пасторален, но светски контекст, лъвица със стоящо до нея лъвче се появява и върху подовете на Големия дворец на византийските императори в Константинопол (обр. 11). Още в тази ранна епоха сюжетът на женска, кърмеща своето малко, се прехвърля и върху каменната резба. Отново кошута с еленче, което суче, са скулптирани върху цилиндрична маса от VI в., изработена от мек и шуплест кафеникав туф, произхождаща от Пусатлъ (Кападокия), сега в музея на гр. Кайзери (обр. 12). Поради наличието на допълнителен персонаж вляво от еленчето, който дои кошутата, сцената тук се свързва със св. Мамас, който е изключително почитан в Кападокия и който според житието му живеел в планината и се хранел с млякото, което му давали дивите животни[22]. Друг известен скулптиран пример на женска със своето малко е това на лъвица с лъвче от раннохристиянската олтарна преграда в Лувъра (обр. 13), където тези образи са част от визуалната алегория на Божествения мир – възстановената хармония между бога и човека след Второто пришествие[23].

Като цяло обаче изображенията на лъв/лъвица и лъвче не са много популярни в каменната пластика. Старозагорският релеф е един от трите познати средновековни паметника с такъв сюжет. Другите два са: една плоча от олтарната преграда на църквата в гр. Нола, Южна Италия (обр. 3**),** сега в постоянната експозиция на Metropolitan Museum of Art в Ню Йорк[24], и една от крепостната кула в Солун (обр. 4). Интересното е, че и трите плочи са много близки като иконография, хронология, стилистика и дори размери[25]. Плочата от Солун е отнесена от проучвателя ѝ Теофанис Пазарас към X – XI в.[26]. Тя е най-близката иконографска аналогия на старозагорската сцена, но има по-декоративна трактовка със силно издължено тяло и прекалено изпъкнала гръд. Декоративността е особено засилена при представянето на краката, докато старозагорската фигура е по-експресивна и динамична (сравни обр. 1 и 4). При плочата от Ню Йорк сюжетът е разгърнат, като е представено цяло лъвско семейство в антитеска композиция, идентична на тази на елен и еднорог върху сродна плоча от същата църква в Нола, днес съхранявана в Художествената галерия на Университета Йейл[27]. Предложената в експозиционната анотация датировка за нюйоркския релеф е доста несигурна – между 800 и 1000 г. Но в нарочни изследвания, посветени на кампанилската ранносредновековна скулптура[28],

както и в каталога на музея[29], тя се уточнява по-скоро към края на този период, т.е. в края на X – XI в. Релефът е част от серия сходни ориентализиращи предромански паметници със зооморфни сцени от областта Кампания, за които авторите единодушно приемат източни влияния[30].

Какъв е обаче конкретният източник на този рядък лъвски сюжет? Както беше констатирано, най-вероятният му произход трябва да се търси в античното живописно и пластично изкуство, и по-специално – в подовите мозайки. По какъв начин обаче той се появява, макар и рядко, в средновековната европейска скулптура? За солунския релеф няма изказани предположения. За този в Metropolitan Museum и сродните му екземпляри с източни мотиви от Южна Италия за най-вероятен посредник се приемат византийските или ислямски тъкани, копиращи по-ранни сасанидски модели[31]. Без да се отхвърля подобна теоретична възможност, трябва да се отбележи, че сред запазените тъкани не е известен иконографски паралел на сцената с лъвица и лъвче. Тъканите изображения на лъвове са популярни, но при тях липсват ясни атрибути за пола им, каквито са налице в скулптурните паметници, особено при плочата от музея Metropolitan (обр. 3). При скулптурите отсъства и абсолютно задължителната за тъканите пълна симетрия на срещустоящите фигури[32]. Предвид присъствието в ранновизантийските подови мозайки на сходни изображения на женско животно, включително и на лъвици, с ясни белези за пола и придружавано от малкото си (обр. 5, 10, 11), може да предположим разпространението на този мотив чрез тетрадките с модели, каквито са притежавали мозаечните работилници. Тези лесно преносими образци на сцени и типови теми не са били ограничени до една- единствена медия – мозайката, а са „снабдявали“ с многобройни мотиви майсторите, натоварени с украсата на литургичната мебелировка на църквите от Ранното средновековие[33]. Тетрадките са използвани от декораторите и в други техники в широк ареал, за което свидетелства появата им върху предмети на металопластиката и ювелирното изкуство, като например сребърния съд от съкровището в долината на р. Кама, датиран от VIII – IX в. (обр. 14), медальонът с позлата и емайл от Царевец, датиран от края на XIII – XIV в. (обр. 15)[34], дарохранителница от Сарагоса или Валядолид от началото на XVI в. с два емайлирани медальона, върху единия от които е представен лъв, вдъхващ живот на малкото си (обр. 16)[35]. Най-често сцената на лъв с лъвче, придружено в много случаи и от лъвица, се среща в илюстрациите към бестиариите, които са неспирен извор през цялото Средновековие на причудливи и смайващи изображения на животни (обр. 17 и 18). Някои от тези предмети на свой ред се превръщат в мобилни медиатори между различни локални традиции и изкуства.

Появата, макар и рядка, на сцената в скулптурната украса е израз на привлекателната сила на екзотичното, а изобразяването на женска, кърмеща своето новородено, придава жанров привкус, подобно на наративния капител със слона и грифона от същото старозагорско ателие. Подобна сюжетност не е особено популярна във Византия, но тр2етираните теми в старозагорските плочи безспорно принадлежат на византийския репертоар, както наскоро беше отбелязано отново от големия познавач на византийската скулптура Жан-Пиер Содини[36].

Любопитно е да се разсъждава доколко можем да подозираме някакъв специфичен смисъл в тази сцена, или старозагорският скулптор просто копира, не без известна доза несръчност, стари декоративни формули, чийто смисъл вече е загубен? Повечето автори са единодушни за липсата на християнска символика[37] – широко понятие, което всички употребяваме и с което всички злоупотребяваме[38]. В Библията лъвът се споменава 157 пъти, където той е и Христос, и Антихрист – амбивалентност, присъща на всички животни

в Светото писание. Лъвица с лъвче обаче се споменава само два пъти: в Книга на пророк Наум 2:11-12, където град Ниневия е оприличен на ров със свободно разхождащи се лъв, лъвица и лъвче; и в Книга на Йов, 38:39-40, където споменатите животни възвеличават Йехова за грижите му към тях. Референция към конкретен библейски текст на темата за кърмеща лъвица с лъвче и лъв обаче липсва. В този смисъл не мога да се съглася с Николай Марков, който възприема старозагорската плоча като илюстрация на сгрешен превод на Исай 31:4[39] – текст, в който нищо не се споменава за лъвица[40].

Струва ми се, че плочата от Metropilitan Museum (обр. 3), за чийто източник в последните публикации се приема и Физиолога[41], предлага едно възможно обяснение на този толкова рядък сюжет, който познаваме само от три пластични паметника, безспорно свързани с византийския културен ареал. Ако плочата с лъвицата и лъвчето и тази с лъва от Стара Загора бъдат обединени в обща антитетска композиция[42], се оформя идентичен сюжет на лъвско семейство (обр. 1 и 2), още повече, че плочите са с еднаква дебелина и височина[43] и биха могли са бъдат част от обща структура, макар и видимо изработени от различни майстори. Ясното разграничаване между мъжкия и женския екземпляр с подчертаване на съответните атрибути (грива, гърди, паст, опашка, външни полови белези) при старозагорската, и особено при южноиталианската плоча, както и присъствието на лъвчето са аргументи за възприемането им като илюстрация на популярното и вълнуващо средновековното въображение вярване, подклаждано от морализаторските алегории на широко разпространения Физиолог. Според него лъвицата раждала по едно лъвче, което оставало мъртвородено в продължение на три дни, докато не дойде лъвът, който със своя дъх и рев му вдъхва живот – легенда, която много лесно се подава на христологична интерпретация, свързана с Възкресението. Подобна хипотеза превръща старозагорската плоча, заедно с плочата от Ню Йорк, в едни от най-ранните примери за появата на животински образи в контекста на есхатологичния символизъм[44].

Опитът плочите с лъвски образи от Стара Загора да се разгледат в тази светлина е изкушаващ, макар е рискован предвид много трудното дешифриране на иконографски сюжети в скулптурата на славяно-византийския свят, още повече, когато, както в случая, не могат да се свържат с конкретен архитектурен паметник. Подобна интерпретация все пак е възможна, ако те се поставят в общ контекст с останалите релефи от Стара Загора. Считаме, че старозагорската серия релефи има взаимнодопълваща се християнска символика, която, както вече споменахме, е отричана във всички досегашни изследвания (с изключение на сцената с пауните). Предлаганата сюжетна интерпретация има отношение и към въпроса за функцията на плочите. Добре известно е, че всяко едно от скулптираните животни (лъвове, грифон, пауни, орел) има символна стойност в християнското изкуство[45]. В серията могат да се открояят три смислови акцента. Първият е темата за възкресението, внушавана чрез двете плочи с лъвовете (обр. 1 и 2), ако приемем предположеното тук есхатологично значение, популяризирано през Средновековието чрез текста и илюстрациите на Физиолога. Вторият фокус е идеята за безсмъртието на християнската душа чрез тайнството на причастието, припомняно на вярващия чрез представената върху друга плоча сцена на два пиещи от чешмата пауни. И накрая, основният христологичен догмат за бого-човешката природа на Христос е изразен чрез двойствена природа на грифона (едновременно лъв и орел) и на двуглавия орел, скулптирани всеки върху отделна плоча. Поради тази си същност Христос успява да извърви земния си път, да поеме човешките грехове, като изстрада кръстната смърт и се възкреси от мъртвите в лоното на Бога, с което прави възможно спасението на човешкия род. Същевременно, взета в своята цялост, серията животински изображения,

в която няма никакви растителни или геометрични орнаменти, възпроизвежда известния от ранновизантийските мозайки образ на Рая – модел, заимстван от специфична еврейска формула, върху която почиват есхатологичните видения на пророк Исай, XI : 1-10[46].

Следователно цялата образност на петте шиферни старозагорски плочи има подчертано есхатологична насоченост. Тя съвсем не е случаен плод на богатото народно въображение и древните митологични представи на българите, както обикновено се приема. Плочите изграждат единна знакова система, чийто централен момент е вярването в спасението – цел на християнското богопочитание и внушено чрез акцентиране върху бого-човешкото битие на Христос, безсмъртието на християнската душа и възкресението. В този смисъл най-логично е те да намерят място в интериора на християнския храм. Вероятно някои от плочите са били предвидени за олтарна преграда, ако съдим по лекото задълбаване за монтажен жлеб върху лявата страница на плочите с орела и с пауните и върху дясната при тази с лъва. Аргумент в полза на подобна функционална интерпретация предлага и текстът на патриарх Николай, който в началото на IX в. пише, че т.нар. зодии, т.е. животински образи, били съсредоточени предимно в украсата на иконостасната преграда и завеса[47]. Без съмнение, освен християнските внушения, тези любопитни изображения са носели естетическа наслада и са събуждали удивление и възторг у средновековния човек, чувствителен към всичко екзотично. Те са били предизвикателство за въображението и на декораторите, и на вярващите, с което не противоречат, а увеличават силата на религиозната пропаганда, която носят. В този смисъл символната, естетическата и апотропейната им функция не се противопоставят, а взаимно се допълват.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Шиферна плоча от Стара Загора с крачеща надясно лъвица и сучещо лъвче.

Обр. 2. Шиферна плоча от Стара Загора с крачещ наляво лъв.

Обр. 3. Плоча с лъвско семейство от гр. Нола (Италия), 800 – 1000 г. Сега е в Метрополитън музеум, Ню Йорк.

Обр. 4. Плоча с крачеща наляво лъвица и сучещо лъвче, Солун, X – XI в.

Обр. 5. Римска подова мозайка от Антиохия, 450 г.

Обр. 6. Лъвица с лъвче. Подова мозайка, Сирия, християнска базилика в Бир-Абу Ради, VI в.

Обр. 7. Кобила със сучещо конче. Подова мозайка, Сирия, християнска базилика в Мар'ата, VI в.

Обр. 8. Кошута с еленче от подовата мозайка на ранновизантийски баптистер от Плаошник в Охрид.

Обр. 9. Кошута с еленче от подовата мозайка в ранновизантийска базилика в Хераклея Линкестис (Битоля).

Обр. 10. Лъвица с лъвче от ловна сцена. Подова мозайка, с. Кхирбатал-Мукхаят в планината Небо (Йордания), базилика „Св. Георги", VI в.

Обр. 11. Лъвица с лъвче. Ранновизантийска подова мозайка в югозападната зала на императорския дворец в Константинопол.

Обр. 12. Кошута със сучещо еленче. Фрагмент от скулптирана каменна маса от Кападокия, VI в.

Обр. 13. Пано от раннохристиянска олтарна преграда с лъв и лъвче, Лувър.

Обр. 14. Сребърно блюдо от долината на р. Кама,VIII – IX в.

Обр. 15. Емайлов медальон с позлата от Царевец, краят на XIII – XIV в.

Обр. 16. Емайлов медальон върху дарохранителница. Испания, XVI в.

Обр. 17. Миниатюра в Бестиарий (1200 – 1210 г.), Британска библиотека, Лондон, Royal Ms 12C.XIX, f. 6r.

Обр. 18. Миниатюра в Бестиарий, Фландрия (1270 г.), Музей „Пол Гети“, Лос Анджелис, Ms Ludwig XV 3, f. 68r.

БЕЛЕЖКИ

[1] Четири от плочите са открити през 1905 г. в северната част на дн. гр. Стара Загора, в м. Беш Бунар, в „басейн, близо до каптаж, захранвал античен водопровод“, където не са правени археологически проучвания – вж. **Миятев, К.** *Водач на Народния музей в София*. София, 1923, 195, № 852–856, обр. 94–96. Петата плоча (тази с лъвицата и лъвчето) е намерена в м. Аязмото и е била използвана в настилката на частен дом, преди да бъде донесена в музея през 1949 г. – вж. **Николов, Д.** Новооткрити старини – *ИБАИ,* XX (1955), 575–576.

[2] **Filov. B.** *Geschichte der altbulgarische Kunst*. Leipzig, 1932, 21, Tafel 8–10a.; **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство*. София, 1959, 215–219, обр. 249-253; *История на българското изобразително изкуство*, 1. София, 1976, 89–90, обр. 89-91. **Ваклинов, С.** *Формиране на старобългарската култура VI – XI век*. София, 1977, 236–237.

[3] **Любенова, И., Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев и др.** *Каменна пластика*. София, 1973, 33–35, ан. 27-31.

[4] **Миланова, А.** Крехката граница между символ и орнамент в зооморфната скулптура на средновековна България от средата на IX до края на XIV в. – *Годишник на СУ, ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“,* 90/9 (2000), 399–410; **Фока, Д.** *Зооморфни мотиви и теми в изкуството от българските земи XI – XIV век*. София, 2008, (автореферат на дисертация, НХА, Катедра „Изкуствознание“).

[5] Към VIII в. ги отнасят Б. Филов (**Filov, B**. *Op. cit*., 21) и Н. Кондаков, който впоследствие приема по-късна датировка в XI – XII в. (**Н. Кондаков,** *Очерки и заметки по истории средневекового искусства*. Прага, 1929, 115). Освен от Н. Кондаков, принадлежността им към периода на византийското владичество се споделя и от Кр. Миятев и М. Ваклинова, а с уточнение в XI в. – от Т. Герасимов и А. Грабар, а в XII в. – от И. Николаевич-Стойкович, докато Д. Янков прецизира тяхната датировка във втората четвърт на XI до началото на XII в. **(Миятев**, **Кр.** *Цит. съч*., 192, **Ваклинова, М**. Скулптурата през Средновековието. – *Избрани скулптурни паметници. Водач*. София, 2001, 18, 82, no. 56; **Герасимов, Т., Т**. **Силяновска-Новикова**. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII – XIII в.). – *ИИИИ,* VI (1963). – *Археология*, VII, 1 (1965), 68; **Grabar, A**. *Sculptures Byzantines du Moyen Age (XIe – XIVe siècle)*. II. Paris, 1976, 73-74; **Nikolaevič-Stojkovič, J.** L’ornament architectural de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales et orientales de la Péninsule Balkanique. – *Actes du XIIe Congrès international d’études Byzantines (Ochrid, 1961)*. Belgrade, 1963, 247; **Янков, Д.** Верея, Иринополис, Боруй. – *Стара Загора. От Берое до наши дни*. Стара Загора, 1979, 23–29; **Същ**. Средновековните каменни релефи от Стара Загора. – *Везни*, XI/8 (2001), 85–88). Н. Мавродинов, Л. Мавродинова и С. Ваклинов ги приемат като финален акорд на скулптурното изкуство на Първата българска държава (вж. цит. автори *supra* в бел. 2). Съществуват и автори, които ги отнасят към изкуството на Второто ни царство – **Баласчев, Г.** Бележки върху изкуството на българските земи през средните и по-нови векове. – *Минало*. II, кн. 10 (1920), 10–11; **Силяновска-Новикова, Т.** Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII – XIII в.). – *ИИИИ*, VI (1963), 75–76. Напоследък се прави опит те да бъдат причислени отново към раннобългарската езическа култура от началото на VIII в. и да се интерпретират като „уникални“ заради своята композиционна изчистеност и плоскостно-декоративна стилистика, и дори да се свържат с модернизма на XX в. – **Иванов, И., М. Минкова,** Средновековните каменни плочи от Стара Загора. – *Известия на Старозагорския исторически музей*, III (2008), 177 – 184; **Иванов, И.** Старобългарски барсове, а не византийски лъвове са изобразени върху прочутите старозагорски каменни релефи. – *Юбилеен сборник с доклади и съобщения на V Национална научна конференция „От регионалното към националното – етнология, краезнание и музейно дело”, 5 и 6 септември 2011 г., Полски Тръмбеш*. 2012, 405 – 416. Подобни усилия са крайно неубедителни не само поради неточностите и ограничеността на приведените аналогии и научен апарат, но и предвид голямото количество сходни релефи с идентични характеристики, публикувани в последните две десетилетия от изключително широк географски ареал (целите Балкани, Кавказ, Мала Азия, Южна Италия, а дори и от Западна

Европа) и датирани най-общо в края на X – началото на XII в. Поради значителната литература с подобни паметници, тук препращаме към тома, съставен **от Bouras, Ch., C. Vanderheyde.** *La sculpture Byzantine VIIe-XIIe siècle (Bulletin de correspondence Hellénique, Supplément*, 49). Athènes, 2008, и към **Μαυροειδη, Μ.** *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουθσείο Αθηνών*. Αθήνα, 1999. Те предлагат не само сериозен географски и методологичен обзор, но и добра библиографска ориентация.

[6] **Иванов, И., М. Минкова,** *Цит. съч.*, passim.

[7] **Grabar, A.** *Sculptures Byzantines du Moyen Age. II (XIe-XIVe siècle*). Paris, 1976, 8; **Герасимов, Т**. *Цит. съч.,* 68; **Мавродинов, Н.** *Цит. съч*., 218, който не изключва напълно и възможността да са били част от църковна или манастирска фиала. **Иванов, И.** *Цит. съч*., 415–416 ги свързва с „украсата на катедрала, построена по времето на княз Борис на върха на старозагорското Аязмо“.

[8] **Силяновска-Новикова, Т**. *Цит. съч*., 75 – приема плочата с двуглавия орел като „емблема на държавен глава“, предназначена за „монументален дворец“, а останалите – за фасадна украса на църква.

[9] Всички споменати автори изтъкват, че с изключение на двойката пауни, останалите сюжети нямат религиозен смисъл.

[10] **Янков, Д.** Средновековни каменни релефи…, 87.

[11] Двата фрагмента са публикувани като части от два различни капитела – вж. **Любенова, И., Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев и др.** *Каменна пластика*. София, 1973, 39, ан. 41-42, алб. 35-36. Те са представени така и в настоящата експозиция на Регионалния исторически музей в Стара Загора. При направения от нас опит за съединяването им обаче, много ясно се вижда общата линия на счупване и съвпадането на лома, което безспорно ги определя като два фрагмента на един капител. Възможността за пряка работа с материалите в далечната 2000 г. дължа изцяло на археолога Димитър Янков от Стара Загора, на когото изказвам своята искрена благодарност.

[12] **Янков, Д.** Средновековни каменни релефи…, 86.

[13] **Същ.** Етнически и демографски промени в средновековна Стара Загора. – *125 години с името Стара Загора*. Стара Загора, 1996, 60 – 67; **Oikonomides, N.** *Les listes de présence Byzantines des IXe-Xe siècles*. Paris, 1972, 266, 361; **Йорданов, И.** Берое според данните на сфрагистиката. – *ИМЮИБ*, XV (1992), 57 – 69.

[14] **Milanova, A.** La production d'un atelier de sculpture en Bulgarie Byzantine à la fin du Xe ou au début du XIe siècle. – *La sculpture Byzantine VIIe-XIIe siècle…*, 163-181.

[15] **Grabar, A.** *Op. cit.*, 6-9, 35-91.

[16] Релефът с лъвица в пещера, кърмеща своето малко, се намира в Музея за изобразително изкуство във Виена, инв. № 1605.

[17] **Toynbee, J.** *Animals in Roman Life and Art*. Baltimore-London, 1973, 66-73.

[18] ***Ibidem***, 68.

[19] ***Ibidem***, 67.

[20] **Donceel-Voûte, P.** *Les pavements des églises Byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie, I*. Louvain-la-Neuve, 1988, 464, 475, fig. 442b и 449.

[21] **Piccirillo, M., E. Alliata**, *Mont Nebo. New Archaeological Excavations 1967-1997*. Jerusalem, 1998, 329, fig. 146.

[22] **Demesnil, H.** Sculptures figurées d'époque paléochrétienne en Cappadoce: à propos d'un chapiteau historié inédit.– *Cahiers archéologiques*, 50 (2002), 41-42, fig. 1. Релефът е висок 0,86 м и има диаметър 1,10 м.

[23] **Gaborit, J.-R**. A propos du thème de la «paix des animaux». Un relief italien du haut Moyen Age au Louvre. –*Cahiers Archéologiques*, 46 (1998), 17-22.

[24] Metropolitan Museum of Art, Fletchet Fund 1974 (47.100.48). Според данните от анотацията, съпровождаща експоната, плочата е от проконески мрамор и е взета от римски саркофаг, преизползвана и скулптирана отново през Ранното средновековие за олтарната преграда на църквата в Нола. Отбелязано е, че през този период в Италия лъвовете често са използвани като символи на Христос, но представянето на семейство, включващо лъв, лъвица и сучещо лъвче, е уникално.

[25] Плочата от Солун е с размери 70 x 136 см, тази от Стара Загора – 75 x 120 см, а тази от Ню Йорк – 81 x 149,5 см.

[26] **Παζαρας, θ.** Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών εκ θεσσαλονίκης με ζωομόρφοθς παραστάσεις. – *Byzantina*, 9 (1977), 76-77, no. 45, pl. XXV.

[27] **Herbert, R.** Two Reliefs from Nola. – *Yale University Art Gallery Bulletin*, 34, no. 3 (1974), 6-13, fig. 2.

[28] **Herbert, R.** *Op. cit.*, 11; **Grelle, A.** Scultura campana del secolo XI: Irilievi del duo modi Aversa. – *Napoli Nobilissima*, 4 (1965), 171, no. 18.

[29] **Castelnuovo-Tedesco, L., J. Soultanian***, Italian Medieval Sculpture in The Metropolitan Museum of*

Art and The Cloisters. New York, New Haven and London, 2010, 14-17, cat. No. 4.

[30] Виж *infra*, бел. 30 и 31.

[31] **Soultanian, J.** *Op. cit.*, 16; **Herbert, R.** *Op. cit.*, 10-12; **Volbach, W.** Oriental Influences in the animal sculpture of Campania. – *Art Bulletin*, 24, no 2 (1942), 172-180, eps. 173.

[32] **Herbert, R.** *Op. cit.*, 11; **Flemming, E**. *Das Textilwerk*. Berlin, 1927.

[33] **Gaborit, J.-R**. *Op. cit*., 19, бел. 10.

[34] **Ваклинова, М.** Медальон с лъвове от Велико Търново. – *Векове*, V/1 (1976), 69–70.

[35] Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection,no. 1999.206. Върху другия медальон е представен пеликан, хранещ малките си с кръв от гръдта си. И двете сцени са интерпретирани като символ на спасението на човешкия род чрез Христовата саможертва и са свързани с функцията на предмета – анотация към експоната.

[36] **Sodini, J.-P.** A Slab with opposed peacocksin the Xanthos Eastern Basilica. – *Festschrift fur Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*. Mainz, 2012, 139.

[37] Виж. *supra*.

[38] **Pastoureau, M.** *Une histoire symbolique du Moyen Age Occidental*. Paris, 2004, 12-13.

[39] **Марков, Н.** *Християнската символика (Бележки за дванадесет християнски символа)*. София, 2006, 38.

[40] Исай 31:4: „Защото така ми каза Господ: както лъв, както лъвче, което реве над плячката си, макар много овчари да му викат, от вика им не ще трепне и на тяхното множество не ще отстъпи – тъй Господ Саваот ще слезе да се сразi за Сион планина и за нейния хълм“.

[41] **Castelnuovo-Tedesco, L., J. Soultanian,** *Op. cit.,* 16.

[42] Още Станчо Ваклинов отбелязва: „Несъмнено е обаче, че поне някои от плочите са свързани с обща хералдична композиция. Това особено се отнася до фигурите на лъв и лъвица с лъвче“ – **Ваклинов, С.** *Цит. съч.*, 237.

[43] Размерите на плочата с лъвицата и лъвче са 120 x 75 x 0,7 см; а тези на плочата с лъва – 103 x 78 x 0,8 см.

[44] **Herbert, R.** *Op. cit.*, 13.

[45] Като всяка знакова система, средновековната символика функционира само в конкретен контекст. В зависимост от него изображенията могат да имат различно, често дори противоположно значение. Амбивалентната символика е особено характерна за зооморфните образи, към които средновековното изкуство проявява повишен интерес спрямо античния си предшественик (**Pastoureau, M.** *Op. cit*., 22-33). Според библейската традиция, опираща се на Псалмите (Пс. 21, 13-14), лъвът е самият образ на демона. В евангелски текстове и в бестиариите той се появява като точно противоположен знак на Христос (**Durliat, M**. Le monde animal et ses représentations iconographiques du XIe au XVe siècle. – *Le monde animal et ses représentations au Moyen Age (XIe - XVe siècles). Actes du XVème Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public (Toulouse, 25-26 mai 1984*). Toulouse, 1985, 75. Грифонът, заради двойствената му природа на орел и лъв, се използва за напомняне на двойната бого-човешка природа на Христос, но също така може да се появи като някое от превъплъщенията на злото (**REAU, L.** *Iconographie de l'art chrétien*. I. Paris, 1955, 88, 116-117). Християнството запазва и наследения от древните религии апотропеен смисъл на лъва и грифона като класически пазители на храма на божеството или на трона на владетеля. В тази си именно роля зооморфните изображения украсяват темплоните и фасадите на византийските храмове. Орелът и пауните пък се отнасят към основните тайнства на християнството – Въплъщението, Кръщението и Възкресението (**Ferguson, G**. *Sings and Symbols in Christian Art*. N.Y., 1966, 17, 23; **REAU, L.** *Op. cit.*, 83-86). Виж също подробно проследения път и смисъл на тези образи през вековете в: **Кондаков, Н**. *Цит. съч.*, 101–119. По-специално, за тяхната символика в скулптурата виж: *Le symbolisme du bestiaire sculpté. Dossier de l'art* № 103 (déc. 2003-jan. 2004). Dijon, 2003.

[46] **Grabar, A.** Recherches sur les sources Juives de l'art paléochrétien. – *Cahiers Archéologiques*, XI (1960), 68–71; **Gaborit, J.-R**. *Op. cit*.

[47] **Grabar, A.** L'esthétisme d'un théologien humaniste Byzantin du IXe siècle. – *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age. I*. Paris, 1968, 63-69

Обр. 1

Обр. 2

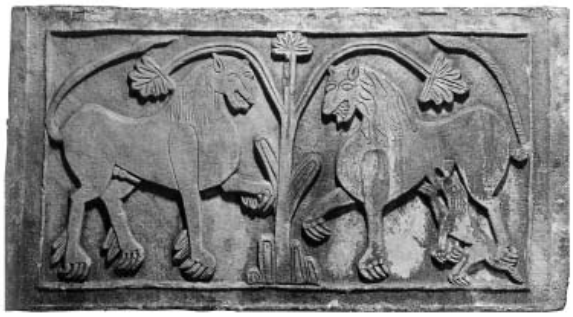

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

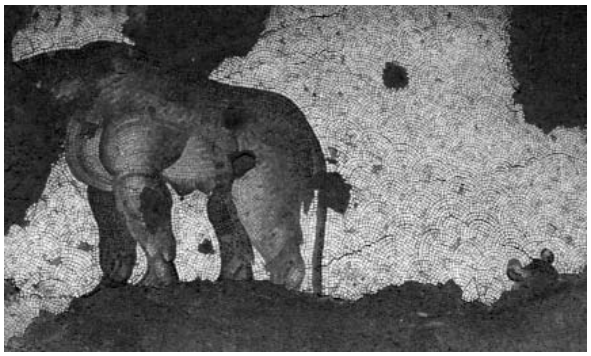

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

КЪСНОНОМАДСКИ ПАНДАНТИВИ АМУЛЕТИ ОТ РАЙОНА НА ДОЛНИЯ ДУНАВ

Йото Валериев

Сред разнообразните археологически паметници на металопластиката, които са отнасяни към материалната култура на нахлуващите и настанили се в земите на Долния Дунав през XI – XII в. късни номади – преизползвани детайли за конска амуниция[1], т.нар. амулети конници[2], сфероконични звънчета[3] и др. – принадлежат и различни по форма пандантиви, определяни още и като амулети (карта).

Изготвяни са от различни метални сплави чрез отливане в едностранни калъпи. Процентно най-голямо е съдържанието на мед (Cu = cuprum), на следващо място – на калай (Sn = Stannum) и на олово (Pb = plumbum) – виж приложението[4]. Откриването на няколко такива паметника в гробове дава основание на повечето изследователи да ги свържат с материалната и духовната култура на печенегите.

Голяма част от публикациите на късномадски пандантиви са кратки съобщения за един или няколко паметника[5] или във връзка с публикуване на определен археологически обект[6]. Има и няколко опита за обобщаващи статии[7].

На този етап на научното дирене систематизирането на тези паметници се изразява основно в определянето на голяма част от пандантивите като „листовидни" – foliases[8]. Мисля, че публикуваните от V. Spinei и I. Barnea[9], както и нови, непубликувани пандантиви, които ще представя по-долу, позволяват обособяването на късномадските пандантиви в групи – основно според формата.

Група I. Листовидни ажурни (обр. 1: 34-40; каталог № 1 – 48)[10]

Най-много на брой са публикуваните листовидни/сърцевидни ажурни пандантиви. Географският ареал на разпространението им е от Заволжието, през долното течение на реките Волга и Дон, историко-географската област Молдова до Долния Дунав и земите северно от Източна Стара планина. Стилизираните изображения на листовидните ажурни пандантиви се определят като „дървото на живота", птица в полет, гущер и с основание позволява интерпретацията им също и като амулети/апотропеи.[11]

Като пример и основание за датирането в края на X – началото на XI в. на тази група паметници се дава публикуваният от С. Плетньова пандантив от детски гроб в некропола на крепостта Саркел-Белая Вежа – фрагменти от подобни пандантиви са открити и в самата крепост[12].

Друг пример е женски гроб от Лапас, Астраханска област (Русия), където сред разнообразния гробен инвентар има и четири ажурни пандантива, четири арабски дирхеми от 954 – 955 г. и един меден фелс с датировка 958 – 959 г.[13]

На юг от р. Дунав със сигурна датировка в първата третина на XI в. е пандантивът от Скала (кат. № 20), който е намерен в руините на наземните жилища заедно с анонимни фолиси клас А и клас В (краят на X – първа третина на XI в.)[14]. Пандантивът от гроб в некропола при Одърци (кат. № 21) може да се отнесе най-късно до средата на XI в.[15] От Силистра е пандантив (кат. № 3), който е открит във вторичен гроб в средновековната базилика[16].

Повечето от пандантивите са намерени в детски и женски гробове, но нараства и броят на случайните находки от средновековни градове и селища[17].

Според някои автори наличието на полуфабрикати на „печенежки“ ажурни пандантиви от „Глоджево“ и друг с неизвестно местонамиране в Североизточна България (кат. № 22, 40) показват, че някои са изготвяни в земите на Долния Дунав[18].

Въпреки че към момента изследователите приемат тези пандантиви амулети за типично печенежки атрибут, то прави впечатление, че все още подобни не са известни от земите на Панонската низина и Поморавието, където, както е известно от писмените извори и археологическите данни, са се заселили печенеги. От Банат са познати двойни пандантиви със сърцевидна форма (определени са и като апликации), някои от тях с ажурни прорези. Отнасят се към културата Бело Бърдо (X – XII в.), но се свързват с късните номади, поселили се по Среден Дунав през този период[19].

Група II. Правоъгълни (обр. 2-а: 51 – 53; кат № 49 – 54)

Друга група пандантиви, които се свързват с материалната култура на късните номади, имат в долната си част правоъгълна или трапецовидна форма. Известни са ми три такива паметника – един произхожда от Тодирени, окръг Ботошани, Румъния – западно от долното течение на р. Прут (кат. № 54)[20], а други два от средновековния пласт над крепостта Диногеция-Гарван – на южния бряг на р. Дунав (кат. № 49, 50)[21].

Пандантивът от Тодирени е от къснономадски гроб и е открит заедно с два листовидни ажурни пандантива. Пак от района на Тодирени произхожда и друг къснономадски гроб, в който са открити останките от два коня[22]. V. Spinei смята, че амулетите от Тодирени принадлежат на печенеги или узи и посочва като паралел на тези амулети подобни изображения от някои „каменни баби“ от Южноруската степ (обр. 2-б), които се свързват най-вече с материалната култура на куманите[23].

За I. Barnea двата правоъгълни пандантива амулети от Диногеция-Гарван са свързани с присъствието най-общо на печенеги, узи и кумани на Долния Дунав през XI – XII в.[24] Обитаването в Диногеция прекъсва при печенежкото нападение от 1121 – 1122 г. или при куманското от 1148 г., като по-вероятна е първата възможност[25].

От средновековния пласт над Римската баня във Варна, където, както бе споменато по-горе, са открити и няколко ажурни пандантива амулети, произхождат два пандантива амулети (кат. № 51, 52) – единият (кат. № 51) е сходен с тези от Диногеция-Гарван. Друг пандантив (кат. № 53) с подобна форма ми е известен от частна колекция – произхожда някъде от Североизточна България.

Спирайки се на „правоъгълния” по форма пандантив от Тодирени V. Spinei посочва любопитен паралел върху определяните като куманski скулптурни човешки фигури – т. нар. каменни баби[26]. Доколкото тези паметници са поне с едно столетие по-късни от датата на пандантивите амулети, то несъмнено въпросът за приемствеността на материалната и духовната култура у сродните степни народи изисква по-обстоен анализ.

Група III. Луновидни и палметовидни (обр. 3: 55, 57 – 59; кат № 55 – 59)

Пандантиви амулети с луновидна или палметовидна форма не са включвани досега към паметниците на металопластиката, които могат да бъдат свързани с късните номади.

Мисля, че засега в тази група могат да бъдат включени един луновиден пандантив амулет, произхождащ от средновековния пласт над Римската баня във Варна (кат. № 55), два от Плиска (кат. № 56, 57) и два някъде от Североизточна България (кат. № 58, 59).

Формата на тези амулети намира сходства с орнаментацията на вторично употребена сребърна апликация от детски гроб от некропола покрай Източната порта в Плиска, изработена чрез изковаване и орнаментирана с палметовидни елементи[27], също така с две кръгли бронзови апликации от Саркел-Белая Вежа и Диногеция-Гарван[28] и с един листоводен начелник от къснономадски гроб при с. Тузла (Одеска област) и др.[29]

Така с представените в три групи – според формата на основната им част пандантиви, на първо място се добавят няколко нови паметника на къснономадската материална и духовна култура на Долния Дунав през XI – XII в. Без съмнение, определянето на тези паметници и като амулети е справедливо. Свързването им с печенегите изглежда най-вероятно, но, от друга страна, паралелите подсказват, че едва ли културата на последните се е различавала съществено от тази на често споменаваните в писмените извори заедно с тях узи и кумани.

Съкращения на цитираните заглавия в каталога:

Ангелова 2002 – Ангелова, С. Разкопките на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – *Добруджа*, 20, 2002, с. 12-39.

Атанасов 1986 – Атанасов, Г. Средновековни амулети от Силистра. – *ИНМВ*, 22, 1986, с. 74-81.

Бонев 2009 – Бонев, С. Амулет „печенежки“ тип – за първи път в Преслав. – *Приноси към българската археология*, 5, 2009, с. 178-182.

Димова и др. 1985 – Димова, В. и др. *Средновековният Червен.* Том 1. София, 1985.

Дончева-Петкова 2005 –Дончева-Петкова, Л. *Одърци. Некрополи от XI в.* София, 2005.

Йотов 2000a – Йотов, В. Листовидни ажурни амулети от XI в. – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, с. 242-246.

Йотов 2000b – Йотов, В. О материальнойкультурепеченегов к югу от Дуная – листовидныеажурныеамулетыXI в. – *Stratumplus*, 5, 2000, с. 209-212.

Йотов, Атанасов 1998 – Йотов, В., Атанасов, Г. *Скала. Крепост от X-XIвек.* Велико Търново, 1998.

Крумова 1999 – Крумова, Т. ПеченежскиепамятникиСеверо-ВосточнойБолгарии. – *AnaleleAsociaţieiNaţionale a TineririlorIstoricidinMoldova*, 1, 1999, с. 142-149.

Рябцева 2005 – Рябцева, С. О листовидныхукрашенияхподвесках, копоушках и решмах. – *Revistaarheologică*, 1, 2005, с. 350-358.

Barnea1976 – Barnea, I. Pandantivedinepocafeudalădela Dinogetia. – *SCIVA*, 2, 1976, p. 275-278.

Diaconu 1987b – Diaconu, P. Douăpandantivefoliformedebronzdela PăcuiulluiSoare. – *CCDJ*, 3-4, 1987, p. 113-114.

Dinogetia I – Ştefan, Gh.,Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E. *Dinogetia.*Vol. 1.Bucureşti, 1967.

Mănucu-Adameşteanu1992 – Mănucu-Adameşteanu, G. Aspecte ale culturii materiale vechi româneşti în lumina descoperirilor de la Bucureşti (secolele IX–XI). – *Cercetări arheologice în Bucureşti*, 4, 1992, p. 57-73.

Papasima1990 – Papasima, T. PandantivfoliaceudescoperitînDobrogea. – *Pontica*, 23, 1990, p. 359-361.

Spinei 1973 – Spinei, V. Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (dép. De Botoşani). – *Dacia*, 17, 1973, p. 277-292.

Spinei 1985 – Spinei, V. *Realităţi entice şi politice în Moldova meridională în secolele X-XII. Români şi turanici.* Iaşi, 1985.

Suceveanu1973 – Suceveanu, A. Unmormînt din secolul XI e. n. la Histria. – *SCIV*, 24 (3), 1973, p. 495-502.

Stănică2005 – Stănică, A. Prelucrareametalelorîn secolele X–XV. – În: *Aspecte privind prelucrarea şi circilaţia metalelor în Dobrogea din Preistorie pânăînEviul mediu.* Tulcea, 2005, p. 73-105.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Карта: Разпространение на свързваните с късните номади пандантиви амулети на Долния Дунав

Обр. 1. Листовидни ажурни къснономадски пандантиви амулети

Обр. 2-а. Правоъгълни къснономадски пандантиви амулети

Обр. 2-б. „Каменни баби“ от Южноруската степ с „правоъгълни” амулети

Обр. 3. Луновидни и палметовидни къснономадски пандантиви амулети

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Некрополи от XI в.* София, 2005. За нашествията на късните номади на Долния Дунав вж. **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X – XII в.* София, 1976.

[2] **Рашев, Р.** Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. По случай 100-годишнината от рождението на В. Бешевлиев.* София, 2003, с. 162–163; **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII – IX в.* София, 2008, с. 224–225.

[3] **Димитров, Я.** Църква и некропол във Външния град на Плиска (краят на X – XI в.). – В: *Плиска-Преслав*, 7, 1995, с. 65–66, обр. 6 (5); **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Некрополи*, с. 94–95.

[4] Анализите са дело на инж. д-р Й. Бояджиев от ТУ – Варна с помощта на преносим XRF анализатор Bruker S1 Sorter – специализиран за определяне елементното съдържание на метални сплави. Благодаря на инж. Бояджиев за съдействието.

[5] **Плетнева, С.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – *МИА*, 62, Москва – Ленинград, 1958, с. 159, рис. 4-1; **Spinei, V.** Découvertes de l’étape tardive des migrations à Todireni (dép. De Botoşani). – *Dacia*, 17, 1973, p. 277-292; **Barnea, I.** Pandantive din epoca feudală de la Dinogetia. – *SCIVA*, 2, 1976, p. 275–278; **Гаврилина, Л. М.** Кочевнические украшения X в. – *CA*, 3, 1985, с. 214; **Diaconu, P.** Două pandantive foliforme de bronz de la Păcuiul lui Soare. – *CCDJ*, 3-4, 1987, p. 113–114; **Papasima, T.** *Pandantiv* foliaceu descoperit în Dobrogea. – *Pontica*, XXIII, 1990, p. 359–361; **Йотов, В.** Листовидни ажурни амулети от XI в. – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, с. 242–246; **Йотов, В.** О материальной культуре печенегов к югу от Дуная – листовидные ажурные амулеты XI в. – *Stratum plus*, 5, 2000, с. 209–212.

[6] **Suceveanu, A.** Un mormînt din secolul XI e. n. la Histria. – *SCIV*, 24 (3), 1973, p. 495–502.

[7] **Гаврилина, Л. М.** Кочевнические украшения X в. – *CA*, 3, 1985, с. 214–226; **Рябцева, С.** О листовидных украшениях подвесках, копоушках и решмах. – *Revista arheologică*, 1, 2005, с. 350–358.

[8] **Diaconu, P.** Două pandantive foliforme, p. 113–114; **Papasima, T.** *Pandantiv* foliaceu, p. 359–361; **Рябцева, С.** О листовидных украшениях, с. 350–358.

[9] **Spinei, V.** Découvertes de l’étape tardive, p. 277–292; **Barnea, I.** Pandantive din epoca feudală, p. 275-278.

[10] Към групата на „печенежките“ ажурни амулети според мен погрешно се причисляват два пандантива от Исакча и Махмудия – според G. Mănucu-Adameşteanu флоралните мотиви, изобразени на тези два амулета, са по-характерни за периода XIII – XIV в., отколкото за периода XI – XI в.: **Oberländer-Târnoveanu, I.** Staţiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud.Tulcea). – *Peuce*, 8, 1980, p. 66, Pl. 10 (26); **G. Mănucu-Adameşteanu.** Descoperiri mărunte de la Isaccea. – *Peuce*, 9, 1984, p. 243, Pl. III (25); **Madgearu, A.** The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon. – *ЗРВИ*, 40, 2003, p. 52, 55, map II; **Курта, Ф.** Образ и археология печенегов. – *Stratum plus*, 5, 2013, с. 13, рис. 7; **Fiedler, U.** Zur Zuche nach dem archälogischen Niederschlag von Petschenegen, Uzen und Kumanen in den Gebieten südlich der Unteren Donau. – In: *The Steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70-th birthday.* Ed. F. Curta. Iaşi, 2013, S. 272–275, Abb. 7. Към групата на „печенежките“ листовидни ажурни амулети погрешно е сложен и един оловен предмет, произхождащ от Варна: **Йотов, В.** О материальной культуре печенегов, с. 210, таб. I (1); **Курта, Ф.** Образ и археология, с. 12.

[11] **Плетнева, С.** Печенеги, торки и половцы, с. 159; **Атанасов, Г.** Средновековни амулети от Силистра. – *ИНМВ*, 22, 1986, с. 80; **Йотов, В.** Листовидни ажурни амулети, с. 242; **Рябцева, С.** О листовидных украшениях, с. 351. За орнаментацията на амулетите вж. **Гаврилина, Л. М.** Кочевнические украшения, с. 216–224; **Рябцева, С.** О листовидных украшениях, с. 351–358. Предполага се, че амулетите са имали функция на „апотропей“ и е трябвало да защитават носещите ги жени, а също да им осигуряват и плодородие: **Гаврилина, Л. М.** Кочевнические украшения, с. 222; **Курта, Ф.** Образ и археология, с. 12.

[12] **Плетнева, С.** Печенеги, торки и половцы, с. 159, рис. 4 (1).

[13] **Филипченко, В. А.** Погребение X в. в Астраханской области у с. Лапас. – *СА*, 2, 1959, с. 239–242; **Курта, Ф.** Образ и археология, с. 12.

[14] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X – XI век.* Велико Търново, 1998, с. 48, 120, обр. 86 (1); **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Некрополи*, с. 92.

[15] **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Некрополи*, с. 92–93, 172, табло XXVI (121-6).

[16] **Ангелова, С.** Разкопките на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – *Добруджа*, 20, 2002, с. 34, Таб. XII[1] (А); **Ангелова, С.** Дръстър и печенегите. – *Добруджа*, 24–25, 2013, с. 250.

[17] **Гаврилина, Л. М.** Кочевнические украшения, с. 214; **Йотов, В.** Листовидни ажурни амулети, с. 242; **Курта, Ф.** Образ и археология, с. 12.

[18] **Йотов, В.** О материальной культуре печенегов, с. 210; **Курта, Ф.** Образ и археология, с. 12.

[19] **Oţa, S.** *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*. Sibiu, 2008, p. 170–171, Pl. 20; **Ţeicu, D.** *Arta minoră medievală din Banat*. Timişoara, 2009, p. 62–63, Pl. 37.

[20] **Spinei, V.** Découvertes de l'étape tardive, p. 277–281, fig. 2 (1).

[21] **Barnea, I.** Pandantive din epoca feudală, p. 276–277.

[22] **Spinei, V.** Découvertes de l'étape tardive, p. 277–281, fig. 1 (1), 2 (1); **Spinei, V.** *Realităţi entice şi politice în Moldova meridională în secolele X–XII. Români şi turanici.* Iaşi, 1985, p. 117.

[23] **Spinei, V.** Découvertes de l'étape tardive, p. 280–282, fig. 3 (1-3); p. 291. За „каменните баби" вж. **Нарожный, Е. И.** О половецких изваяниях и святилищах XIII – XIV вв. Северного Кавказа и Дона. – *Степи Европы в эпоху Средневековья*, 3, 2003, с. 245–274, и посочената литература.

[24] **Barnea, I.** Pandantive din epoca feudală de la Dinogetia. – *SCIVA*, 2, 1976, p. 276–277.

[25] **Bolşacov-Ghimpu, A. A.** *La localisation de la cité Byzantine de Demnitzikos. – RESEE*, 5 (3-4), 1967, p. 543–549; **Diaconu, P.** *Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles.* Bucureşti, 1978, p. 62–71, 88–89; **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice.* Bucureşti, 2001, p. 195–196.

[26] **Spinei, V.** Découvertes de l'étape tardive..., p. 277–281, fig. 1 (1), 2 (1).

[27] **Димитров, Я.** Църква и некропол, с. 49, рис. 10 (10).

[28] **Артамонов, М. И.** Саркел-Белая Вежа. – *МИА*, 62, 1958, с. 43, рис. 30; **Barnea, I.** Podoabele de metal. – În: *Dinogetia.* Vol. 1. Bucureşti, 1967, p. 294, fig. 173 (6). Кръглите апликации се свързват най-вече с материалната култура на печенегите: **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци. Некрополи*, с. 130–145, 150–154, 170–173, обр. 25, 26.

[29] **Станко, В. Н.** Детское захоронение кочевника в XI в. возле с. Тузлы. – *Записки Одесского археологического общества*, 1, 1960, с. 281–284, рис. 4. Виж различни ремъчни украшения с подобна орнаментация от Южноруската степ, приписвани на печенегите и узите, у: **Орлов, Р. С.** Північпричорноморсьский центр художної металообробки у X–XI ст. – *Археологія*, 47, 1984, с. 34, рис. 4 (25–56).

LATE NOMADIC PANDANTIVE AMULETS FROM THE LOWER DANUBE

Ioto Valeriev

Abstract

The article presents the so called late nomadic pandantive amulets from the territories on the Lower Danube. They were casted from different metal alloys. To the article is added a catalogue of the pandantives from Bulgaria, Romania and Moldova and a table with metallographic study of some of the amulets.

The pandantives are attributed to the late nomads: Pechenegs, Uzes, Cumans and are dated to the 10th–12th centuries. In the present article the pandantives are divided in three groups according to their form: 1) leaf-shaped, 2) rectangular / trapezium-shaped, 3) lunula / palmetto form.

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

1.	Силистра-Дръстър	РИМ Силистра, инв. № 54		Зап. вис. 6,0 см Шир. 4,3 см	**Атанасов 1986**, с. 78-79, Таб. II (1)
2.	Силистра-Дръстър	РИМ Силистра, инв. № 55		Вис. 8,3 см Шир. 5,2 см	**Атанасов 1986**, с. 78-79, Таб. II (4)
3.	Силистра-Дръстър, вторичен гроб в цистов гроб в църква № 2	РИМ Силистра, инв. № 3295		Вис. 7,0 см Шир. 4,0 см	**Ангелова 2002**, с. 34, Таб. XII[1] (A)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
4.	Пъкуюл луй Соаре			Вис. 6,2 см Шир. 4,6 см	**Diaconu 1987**, p. 113-114, Tab. LXXIX
5.	Пъкуюл луй Соаре			Шир. 5,4 см	**Diaconu 1987**, p. 113-114, Tab. LXXIX
6.	Диногеция-Гарван			Полуфабрикат (?)	**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (10); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (2)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
Група I. Ажурни					
7.	Диногеция-Гарван				**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (11); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (3)
8.	Диногеция-Гарван	Музей за история и археология-Тулча, инв. № 4821		Вис. 6,9 см Шир. 4,8 см	**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (12); **Stănică 2005**, p. 94; **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (6)
9.	Диногеция-Гарван				**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (13); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (5)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
10.	Диногеция-Гарван				**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (14); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (8)
11.	Диногеция-Гарван				**Dinogetia I**, p. 281-284, fig. 168 (15)
12.	Диногеция-Гарван	Музей за история и археология-Тулча			**Barnea 1973**, p. 325, fig. 26 (7)
13.	Исакча	Музей за история и археология-Тулча, инв. № 42996		Вис. 6,9 см Шир. 4,0 см	**Stănică 2005**, p. 91

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

14.	Нуфъру	Музей за история и археология-Тулча		-	**Diaconu 1987**, p. 114, no. 3; **Mănucu-Adameşteanu 1992**, p. 64; **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (7)
15.	Истрия, намерен в женски гроб заедно амулет № 16	Археологически музей-Истрия		Вис. 8,4 см Шир. 5,4 см	**Suceveanu 1973**, p. 495-502, fig. 3 (1); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (11)
16.	Истрия	Археологически музей-Истрия		Шир. 5,2 см	**Suceveanu 1973**, p. 495-502, fig. 3 (2); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (9)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
Група I. Ажурни					
17.	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв № 5038		Вис. 7,1 см Зап. шир. 2,6 см	**Йотов 2000b**, с. 210, Таб. 1 (6)
18.	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв № 5039		Вис. 6,6 см Шир. 4,5 см	**Йотов 2000a**, с. 242-243, Обр. 3 (2); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. 1 (7)
19.	Варна-Римски терми	РИМ-Варна, инв № 5041		Вис. 7,9 Шир. 5,6 см	**Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (15)
20.	Скала	ОИМ-Тервел, инв № 5041			**Йотов, Атанасов 1998**, с. 48, 120, кат. № 364, Обр. 86 (1)

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

21.	Одърци, Некропол № 2, гроб № 121	РИМ-Добрич, пол. инв № 201		Зап. вис. 2,0 см Зап. шир. 2,0 см	**Дончева-Петкова 2005**, с. 92-93, 172, Таб. XXVI (121-6)
22.	"Глоджево" или Североизточна България[1]	РИМ-Шумен, инв № 22379		Зап. вис. 4,4 см Шир. 4,2 см Полуфабрикат	**Крумова 1999**, с. 143-144, рис. 1 (1)

[1] Смятам, че по-удачно би било като местонамиране на амулетите от Глоджево (кат. №№ 22, 23) да се посочи най-общо Североизточна България, в инвентарната книга на РИМ-Шумен е посочено, че един от листовидните амулети е от Исперихско (кат. № 22), другият от Шуменско (кат. № 23).

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

23.	"Глоджево" или Североизточна България[2]	РИМ-Шумен, инв № 22393		Вис. 7,0 см Шир. 4,0 см	**Крумова 1999**, с. 143-144, рис. 1 (3)
24.	Плиска-Вътрешен град, Малък дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 77			**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (11); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (13)

[2] Един от амулетите от Глоджево (кат. № 23) има сходство с друг ажурен амулет от Пъкуюл луй Соаре, а също и с един от амулетите от Дръстър (кат. № 1) и този от Скала (кат. № 20): **Йотов, Атанасов 1998**, с. 120. Според Т. Крумова този амулет от Глоджево е еднакъв с ажурен амулет от Бръхъшешти (кат. № 45): **Spinei 1973**, p. 281, fig. 2 (2); **Крумова 1999**, с. 143.

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
25.	Плиска-Вътрешен град, североизточно от Малкия дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 101			**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (6); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (13)
26.	Плиска-Вътрешен град, Малък дворец	НАИМ-Шумен, пол. инв. № 105			**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (12); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (12)
27.	Преслав, Царски дворец	ОИМ-Преслав	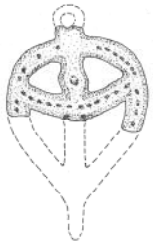	Шир. 4,0 см	**Бонев 2009**, с. 178-182

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
Група I. Ажурни					
28.	Вълнари, землено укрепление	РИМ-Варна, инв. № 5040		Вис. 6,0 см Зап. шир. 1,7 см	**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (5); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (8)
29.	„Долище“, местността Переклика (?)	РИМ-Варна, инв. № 3255		Зап. вис. 4,9 Зап. шир. 2,9 см	**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (1); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (5)
30.	Валя Дачилор	Музей за история и археология-Констанца, инв. № 37501		Зап. вис. 5,51 см Шир. 3,77 см	**Papasima 1990**, p. 359-361

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
31.	Североизточна България, Новопазарско (?)	РИМ-Варна, инв. № 4942		Зап. вис. 5,7 см Шир. 4,1 см	**Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (11)
32.	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. № 6218			**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (8); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (10)
33.	Североизточна България	РИМ-Варна			**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (9); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (3)
34.	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. № 5065		Вис. 7,3 см Шир. 4,3 см	Непубликуван

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
35.	Североизточна България[3]	РИМ-Варна, инв. № 6219		Вис. 6,1 см Шир. 3,8 см	Непубликуван
36.	Североизточна България, село Балик (?)	РИМ-Варна, инв. № 6031			Непубликуван
37.	Североизточна България	РИМ-Варна, НСФ инв. № 42		Зап. шир. 3,4 см	Непубликуван

[3] Този амулет е сходен с един амулет от Берешти (кат. № 44), а също така и с друг с неизвестно местонамиране от Молдова (кат. № 48).

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

38.	Североизточна България	Частна колекция			Непубликуван
39.	Североизточна България	Частна колекция		Полуфабрикат – халката за закачане и някои от ажурните елементи не са доработени	Непубликуван
40.	Североизточна България	Частна колекция или РИМ-Шумен			Непубликуван. Снимката на този амулет ми е предоставена от доц. Стела Дончева. В инвентарната книга на РИМ-

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

					Шумен амулетът не бе намерен.
41.	Букурещ, квартал Стръулешти, селище X–XI в.				**Spinei 1973**, p. 284, fig. 5 (3); **Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 2 (20)
42.	Тодирени (окръг Ботошани, Румънска Молдова), късномадско гробно съоръжение, намерен заедно с друг еднакъв ажурен амулет и трети амулет с трапецовидна форма (кат. №№ 43, 54)	Музей за история и археология-Ботошани, инв. № 494		Вис. 9,1 см Шир. 4,4 см	**Spinei 1973**, p. 277-292, fig. 1 (3), fig. 2 (3); **Spinei 1985**, p. 117, fig. 27 (11)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
43.	Тодирени	Музей за история и археология-Ботошани, инв. № 494		Вис. 9,2 см Шир. 4,3 см	**Spinei 1973**, p. 277-292, fig. 1 (4), fig. 2 (4); **Spinei 1985**, p. 117, fig. 27 (13)
44.	Берешт (окръг Галац), късномадски гроб				**Spinei 1985**, p. 110, fig. 27 (10)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група I. Ажурни

45.	Бръхъшешт (окръг Галац), случайна находка			Вис. 5,3 см Шир. 4,1 см	**Spinei 1973**, p. 283, fig. 1(2), fig. 2 (2)
46.	Паланка (Южна Молдова), късномадски гроб				**Рябцева 2005**, с. 350, рис. 1 (1)

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
			Група I. Ажурни		
47.	Румъния, неизвестно местонамиране				**Рябцева 2005**, с. 350-351, рис. 1 (14)
48.	Молдова, неизвестно местонамиране				**Рябцева 2005**, с. 354, рис. 3 (14)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група II. Правоъгълни и трапецовидни

49.	Диногеция-Гарван		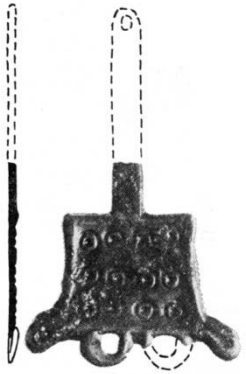	Шир. 2,6/3,0 см	**Barnea 1976**, p. 275-278, fig. 1 (1)
50.	Диногеция-Гарван			Шир. 2,5/3,0 см	**Barnea 1976**, p. 275-278, fig. 1 (2)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група II. Правоъгълни и трапецовидни

51.	Варна, открит е през 1935 г. на ул. Дондуков в района на Римските терми в жилищни структури от XI в.[1]	РИМ-Варна, инв. № IV 481		Вис. 7,8 см Шир. 3,8 см	Непубликуван

[1] Амулетът е с трапецовидна форма и украса „птиче око“. Сходен е с амулетите от Диногеция (кат. №№ 49, 50).

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група II. Правоъгълни и трапецовидни

52.	Варна, открит е при археологическо проучване през 1963 г. в района на Римските терми (кв. 3/1,80) в жилищни структури от XI в.[2]	РИМ-Варна, инв. № IV 482		Вис. 6,8 Шир. 3,0 см	Непубликуван
53.	Североизточна България[3]	Частна колекция		Вис. ок. 6,0 см Шир. ок. 3,0 см	Непубликуван

[2] Амулетът е с правоъгълна форма и украса „птиче око“.

[3] Амулет с трапецовидна форма украсен с тънки резки, които ограждат правилни и неправилни геометрични фигури.

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
Група II. Правоъгълни и трапецовидни					
54.	Тодирени (окръг Ботошани)	Музей за история и археология-Ботошани		Вис. 7,4 см	**Spinei 1973**, p. 277-292, fig. 1 (1), fig. 2 (1); **Spinei 1985**, p. 117, fig. 27 (12)

Каталог на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература

Група III. Луновидни и палметовидни

55.	Варна, намерен в жилищни структури от XI в. в района на Римските терми (кв. 3/1,80) при археологическо проучване през 1963 г.	РИМ-Варна, инв. № IV 483		Вис. 6,7 см Шир. 3,2 см	Непубликуван
56.	Плиска, сгради при южния сектор на западната крепостна стена				**Йотов 2000a**, с. 242, Обр. 3 (4); **Йотов 2000b**, с. 210, Таб. I (16)
57.	Плиска	НАИМ-София, инв. № 4302		Зап. вис. 3,7 см Шир. 4,3 см	Непубликуван

Каталог на къснономадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

№	Местонамиране	Съхранение	Образ	Размери / см Други бележки	Литература
Група III. Луновидни и палметовидни					
58.	Североизточна България	РИМ-Варна, инв. № 5773		Вис. 5,9 см	Непубликуван
59.	Североизточна България	Частна колекция		Шир. 3,2 см	Непубликуван

Метален анализ на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Вн-3255	Долище		96,7 96,2 96,4	0,41	2,11 2,99 2,46			0,28			0,02	0,79 0,83 0,80							
Вн-4942	Североизточна България, Новопазарско (?)		52,3 51,9 51,9	26,5 27,7 27,0	13,7 13,7 13,4	1,05 0,54	2,66 2,96 3,05	0,24 0,18	 0,04		0,05 0,05	1,58 1,70 1,83	2,00 2,04 1,99						
Вн-5038	Варна-Римски терми		95,5 94,0 93,6	2,17 3,30 2,96	2,09 2,69 2,45			0,25				 0,52				0,43			
Вн-5039	Варна-Римски терми		75,7 72,2 64,6	7,24 4,94 9,68	14,9 18,5 19,4	0,28 0,40 0,34	 2,67 3,28		0,04	1,19 1,28 1,11		0,63							
Вн-5040	Вълнари		96,6 96,1 96,8	0,30 0,25	1,58 2,04 1,91		0,61 0,53	 0,26			 0,01	0,88 0,87 0,80				 0,51			
Вн-5041	Варна-Римски терми		55,2 59,6 54,7	14,1 6,39 7,66	21,0 29,7 36,0	2,64 0,45 0,40	2,87 2,91		0,04	0,85 0,98 1,27		0,86			0,33	2,13			
Вн-5065	Североизточна България		84,6 69,4 80,8	8,25 17,5 9,96	6,93 9,40 7,04	 0,46 0,35	 2,05 1,80	0,20				 0,51							
Вн-6031	Североизточна България		76,3 79,9 83,9	7,18 5,74 4,80	10,6 9,25 7,37	1,38 1,01 0,44	2,24 2,62 1,99		0,04			1,30 1,40 1,29		 0,22	0,90				
Вн-6218	Североизточна България		55,7 73,0	19,6 12,0	17,9 13,1	1,40 0,56	3,17	0,13				2,22 1,44							

Метален анализ на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Вн-6219	Североизточна България		93,5 94,3 95,3	3,06 2,85 2,75	0,97 0,83 0,37		1,45 1,26 1,04	0,27				0,58 0,61 0,59		0,18 0,15					
Вн-НСФ-42	Североизточна България		60,8 60,5	15,8 16,3	17,7 19,1	1,35 0,81	3,17 3,22		0,06 0,04										0,56
Пл-77	Плиска		95,8 95,0 96,0	0,32	4,18 4,50 3,75			0,23 0,26											
Пл-101	Плиска		65,4 67,3 76,8	21,4 20,7 14,3	7,61 7,27 5,14		2,79 2,77 1,79			0,99		1,88 1,91 1,88							
Пл-105	Плиска		56,0 62,4 57,5	24,6 21,2 23,7	11,1 9,52 10,2	0,79 0,75 1,03	3,08 2,67 3,09	0,18	0,04		0,05	4,45 3,29 4,42							
Шн-22379	„Глоджево“ (?)		68,5 63,9 74,1	11,6 16,1 9,81	16,3 16,4 12,9	0,37 0,36 0,30	2,97 3,10 2,91		0,08 0,07 0,04								0,09		
Шн-22393	„Глоджево“ (?)		83,4 81,9 81,8	5,67 5,86 5,56	8,65 9,71 9,79	0,30 0,31	1,98 2,14 2,30		0,04			0,51							
Шн-22528	„Глоджево“ (?)		45,7 48,9 51,8	9,74 8,17 8,55	42,9 35,1 31,6	1,02 0,36 0,68	5,73 5,71	0,15		1,70		0,48 0,50						1,69	
Сс-55	Силистра		69,7 64,2 69,5	21,5 21,7 20,9	5,59 10,6 6,30	0,44 0,43 0,64	2,01 2,54 2,04	0,13	0,05		0,05	0,63 0,54 0,65							

Метален анализ на късномадските пандантиви-амулети от България, Румъния и Молдова

Музей инв. №	Местонамиране	Образ	Cu	Sn	Pb	Fe	As	Ni	Se	Ta	Co	Zn	Ag	Mn	Sb	Cr	Zr	Pd	Bi
Сс-3295	Силистра		96,4 96,7 97,0		3,06 2,77 2,75	0,51 0,53		0,23			0,02								

Таблица: Амулети „трапецовидни и правоъгълни“

Вн-481	Варна-Римски терми		97,1 98,8 99,0		0,68 0,69 0,68		0,39 0,33 0,31			1,19		0,61		0,13					
Вн-482	Варна-Римски терми		95,6 95,6 96,0	2,03 1,95 1,92	1,80 1,88 1,35		0,53 0,59 0,46	0,24											

Таблица: Амулети „палметовидни и луновидни“

Вн-483	Варна-Римски терми		62,9 62,1	7,78 6,22	11,0 16,5	13,5 9,60	1,84					0,56				4,74 2,88			0,34
Вн-5773	Североизточна България		97,0 97,5 97,6	0,36	1,92 1,61 1,84		0,61 0,70				0,01	0,53		0,13 0,21					

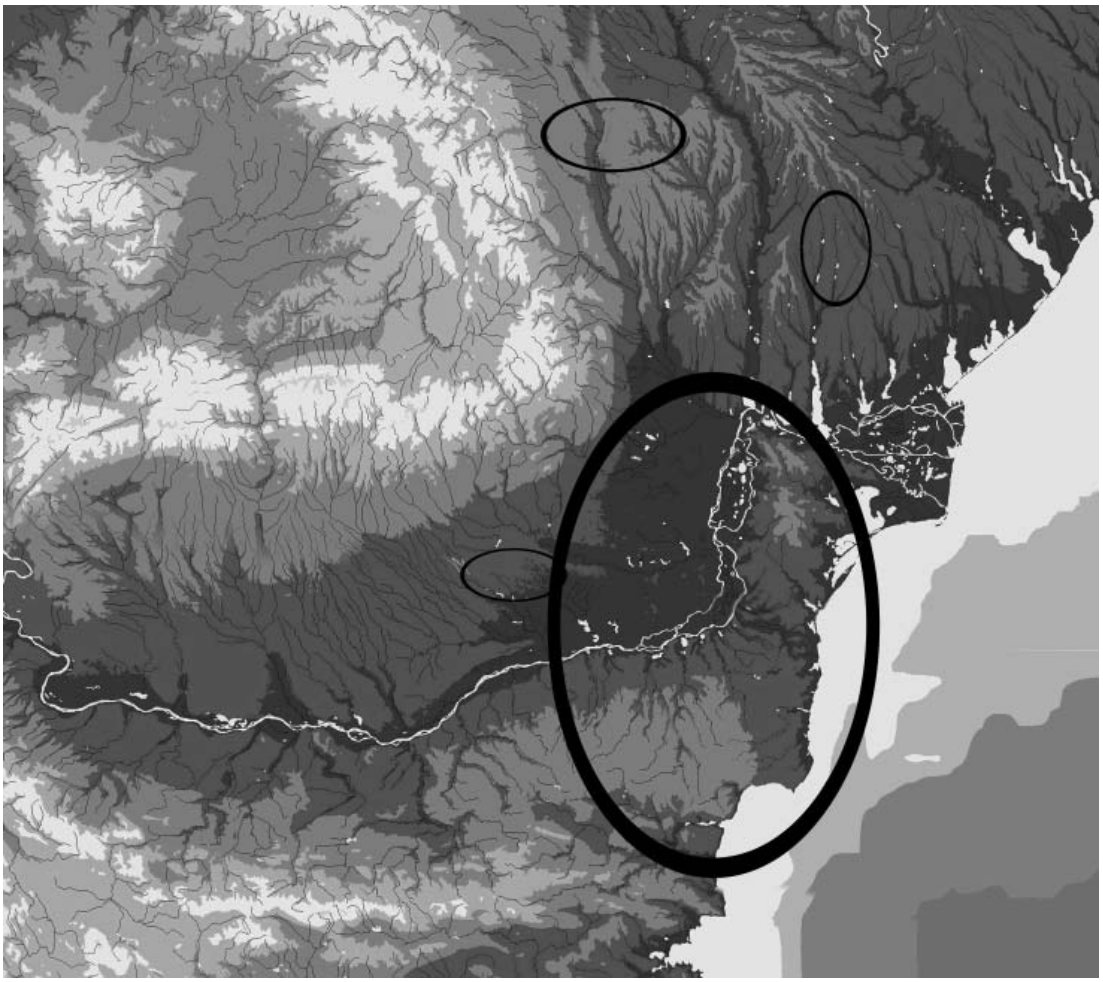

Карта

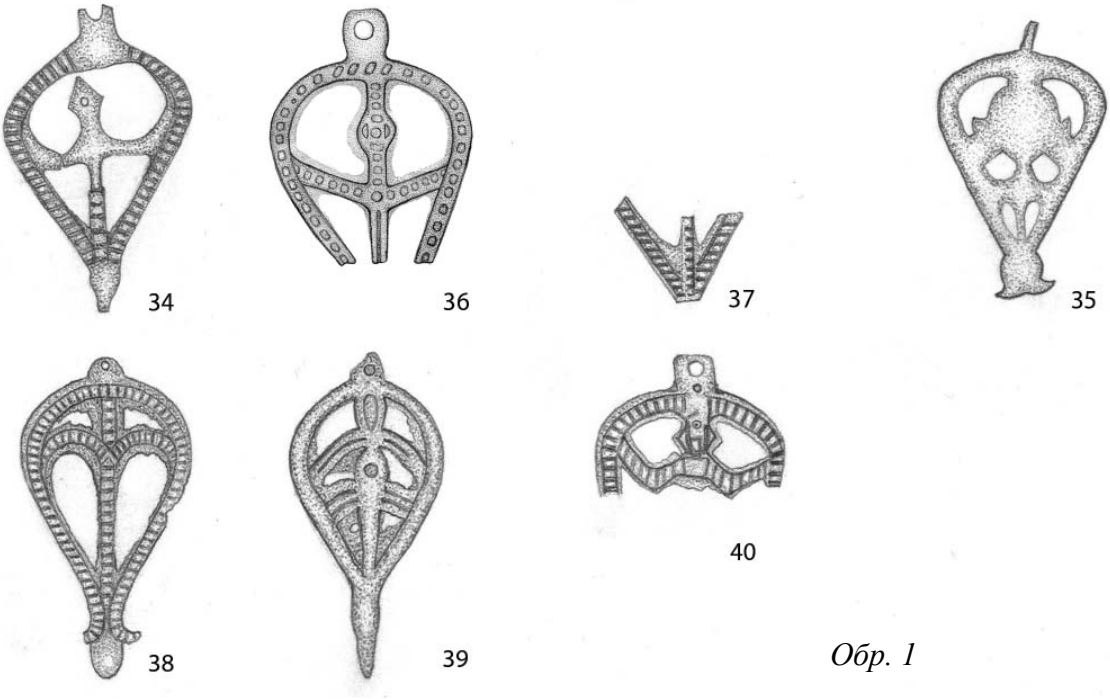

Обр. 1

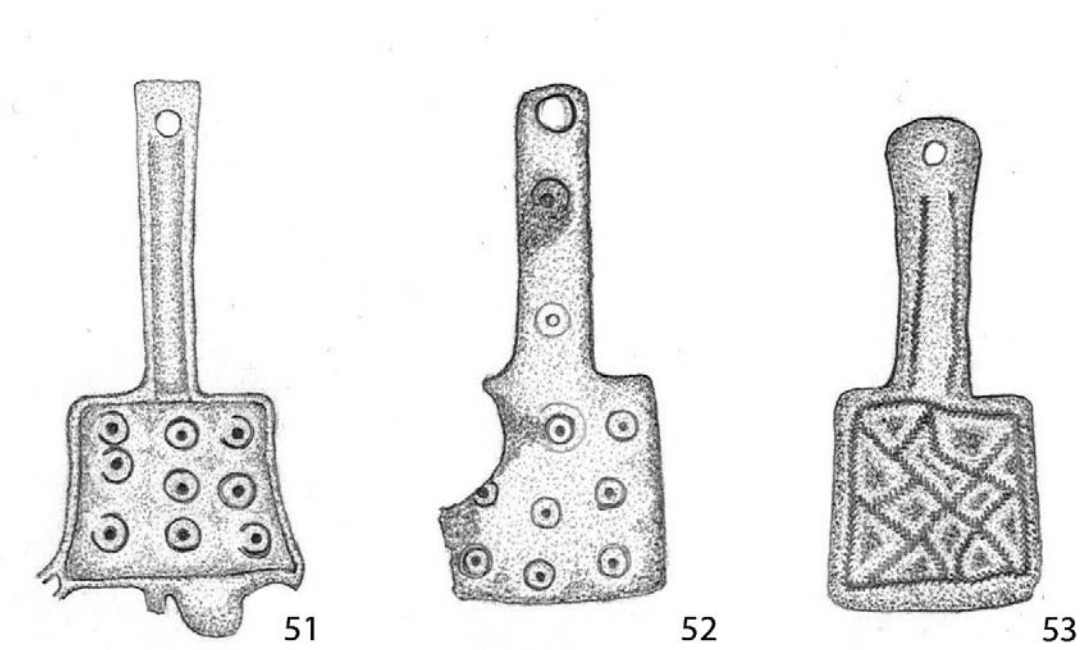

Обр. 2а

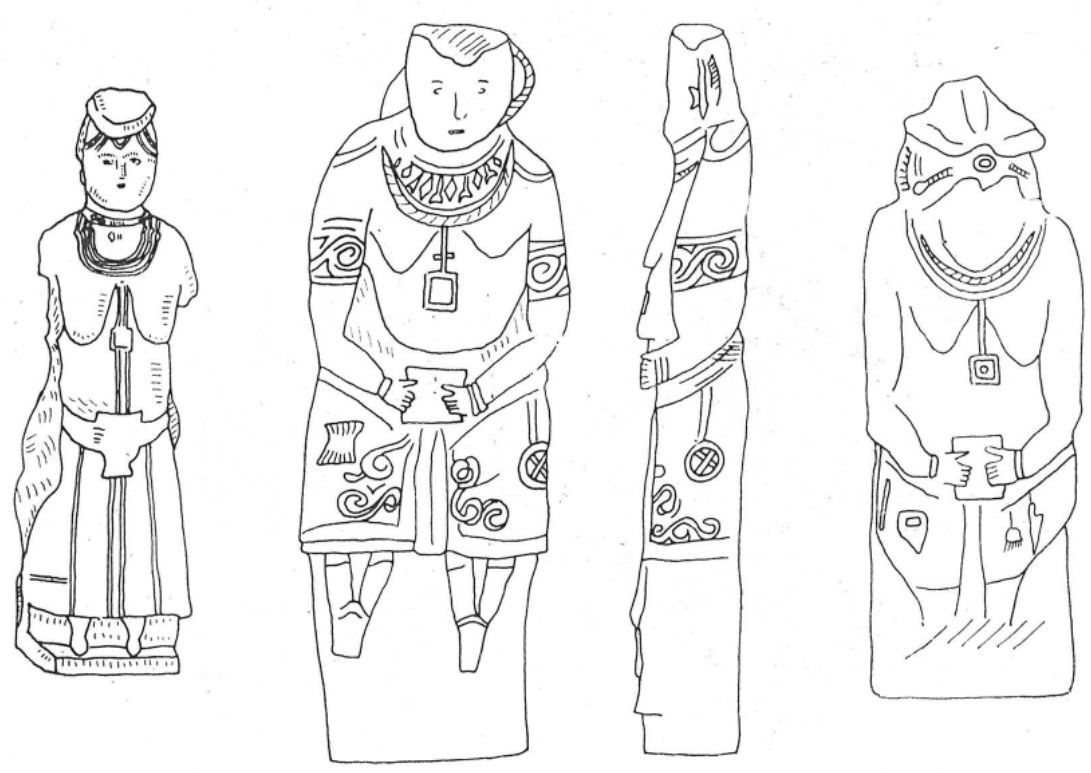

Обр. 2б

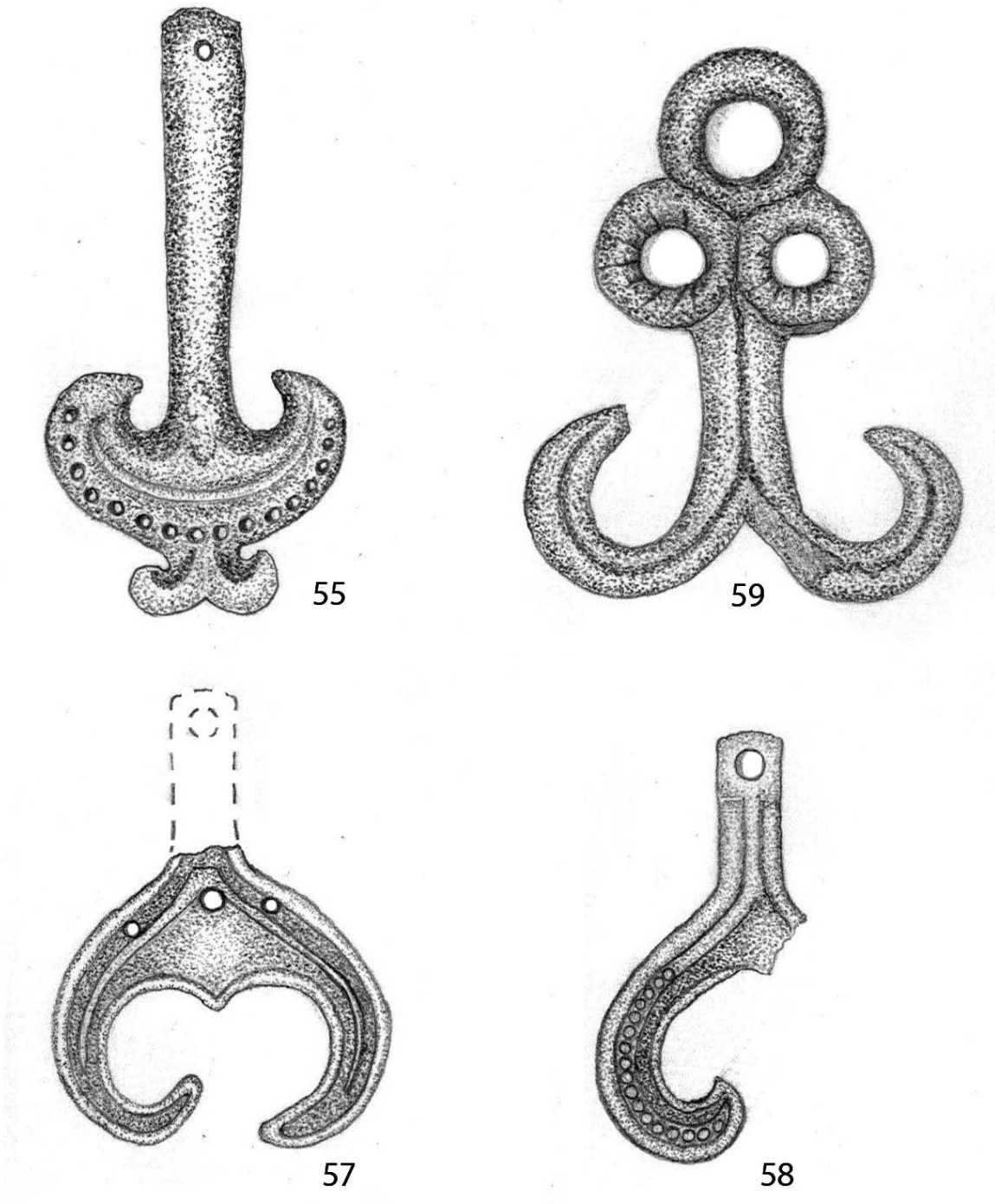

Обр. 3

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Албена Миланова, гл. асистент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев", e-mail: milanova_albena@yahoo.com

Александр Алфёров, д-р, Институт истории Украины – Национальной академии наук Украины, e-mail: hetmanec@ukr.net

Анастасия Добычина, младший научный сотрудник отдела истории Средних веков Института славяноведения РАН, Москва, Россия

Борис Борисов, професор д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: bdborisov@abv.bg

Валери Йотов, доцент д-р, Регионален исторически музей – Варна, e-mail: valeri.yotov@gmail.com

Васил Гюзелев, академик, професор д.и.н., Българска академия на науките, София

Васил Нинов, асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: vasko.ninov@gmail.com

Веселин Станков, Батак, e-mail: vesostankov@mail.bg

Владимир Ангелов, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: angelov_vlad@yahoo.com

Георги Атанасов, професор д.и.н., Регионален исторически музей – Силистра, e-mail: geoatal@abv.bg

Георги Николов, доцент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: gnikolov2@gmail.com

Димчо Момчилов, доцент д-р, Бургаски университет "Проф. д-р Асен Златаров", e-mail: d.momchilov@abv.bg

Диян Йосифов, Шумен, e-mail: dian.yosifov@gmail.com

Женя Жекова, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: zh_zhekova@yahoo.com

Зарко Ждраков, доцент д-р, Нов български университет, e-mail: zhdrakov@abv.bg

Иван Йорданов, професор д.и.н., Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: jordanov_sh@yahoo.com

Илия Илиев, професор д.и.н., Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: ilgil@mail.bg

Йото Валериев, Регионален исторически музей – Добрич, e-mail: yotov_81@abv.bg

Камен Андонов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", e-mail: k_andonow@yahoo.com

Камен Станев, д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: kamen_stratiot@abv.bg

Константин Тотев, професор д.изк., Национален археологически институт и музей – БАН, Филиал – Велико Търново, e-mail: konstantin_totev@abv.bg

Красимир Кръстев, гл. асистент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: terteroba@abv.bg

Любомир Цонев, доцент д-р, Институт по физика на твърдото тяло „Акад. Г. Наджаков" при БАН, София, e-mail: ltsonev@abv.bg

Мирослав Тошев, Исторически музей – Омуртаг, e-mail: muzey@abv.bg

Невян Митев, Военно-мемориален комплекс „Владислав Варненчик", Варна, e-mail: nevyan_1986@abv.bg

Николай Алексеенко, д-р, Национальный заповедник „Херсонес Таврический", Севастополь, e-mail: chembalo@yandex.ru

Николай Кънев, доцент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий", e-mail: kanev_nikolay@hotmail.com

Николай Николов, Разград, e-mail: donchevastela@yahoo.com

Павел Георгиев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: pavel_g@gbg.bg

Петър Ангелов, професор д.и.н., Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: pdangelov@yahoo.com

Петър Георгиев, инж., „Вида автоматика", София , e-mail: pet.g@mail.bg

Петър Минков, Софийски университет „Св. Климент Охридски", e-mail: petraki_orlovski@abv.bg

Светлозар Стоянов, инж., Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: s_v_stoyanov@abv.bg

София Христева, София**,** Нов български университет, e-mail: sophiahristeva@gmail.com

Стела Дончева, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: donchevastela@yahoo.com

Татяна Илиева, доцент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: ilieva_tatyana@abv.bg

Цветана Чолова, професор д-р, Нов български университет, e-mail: Tcholova@abv.bg

Цветелина Славкова, СУ „Св. Климент Охридски", София**,** e-mail: tsveta_slavkova@abv.bg

Янислав Тачев, д-р, София, e-mail: tachev.bff@mail.bg

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВИС – Военно-исторически сборник
ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУ-БФ – Годишник на Софийския университет – Богословски факултет
ГСУ ИФ – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет
ГСУ-ИФФ – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ГСУ-ЮФ – Годишник на Софийския университет – Юридически факултет
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на института за български език
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института за история
ИИМКн – Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИМШ – Известия на Исторически музей – Шумен
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБс – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИ фф СУ – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
МПр – Македонски преглед
ПСп. – Периодическо списание

РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на българското икономическо дружество
СБЛ – Стара българска литература
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. на БАН – Списание на Българската академия на науките
ТКШ – Търновска книжовна школа
ТОДРЛ – Т*руды Отдела древнерусской литературы*

BAR – British Archaeological Reports
BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
Byz. – Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CCDJ – Culturăşi civilizaţie la Dunărea de Jos
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
DOP – Dumbarton Oaks Papers
EB – Etudes balkaniques
ΕΕΘΣΘ ΕΕΘΣΘ – Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδιδομένη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
IGBR – Georgi Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae I – V. 1970-1997.
IGCH – An inventory of Greek Coin Hoards. Ed. Margaret Thompson, Oto Mørkhom and Colin M. Kraay, New York 1973.
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
MGH, SS – Monumenta Germaniae historica. Scriptores
NC – Numismatic Chronicle
PBg – Palaeobulgarica
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
RN – Revue Numismatique
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
TIB – Tabula Imperii Byzantini